

UNIWERSYTET WARMIŃSKO-MAZURSKI W OLSZTYNIE
UNIVERSITY OF WARMIA AND MAZURY IN OLSZTYN

Acta
Polono-
Ruthenica

XIV



WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO
OLSZTYN 2009

Komitet Redakcyjny

Bazyli Białokozowicz (Olsztyn), Wiktor Choriew (Moskwa), Jan Czykwin (Białystok),
Andrzej Ksenicz (Zielona Góra), Czesław Lachur (Opole), Natalia Lichina (Kaliningrad),
Joanna Mianowska (Bydgoszcz), Leontij Mironiuk (Olsztyn), Igor Brewka (Olsztyn, sekretarz),
Walenty Piłat (Olsztyn, przewodniczący), Tatiana Rybalczenko (Tomsk), Michał Sarnowski (Wrocław),
Andrzej Sitarski (Poznań), Swietłana Waulina (Kaliningrad), Alicja Wołodźko-Butkiewicz (Warszawa)

Recenzenci

Adam Bezwiński
Czesław Lachur

Redaktor tomu

Walenty Piłat

Redaktor wydawniczy

Elżbieta Pietraszkiewicz

Projekt okładki

Barbara Lis-Romańczukowa

Adres redakcji

Instytut Neofilologii
ul. Kurta Orbitza 1, 10-725 Olsztyn
tel./fax. (89) 527-58-47, e-mail: rus.human@uwm.edu.pl

ISSN 1427–549 X

© Copyright by Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego

Wydawnictwo UWM

ul. Jana Heweliusza 14, 10-718 Olsztyn
tel. (0-89) 523 36 61, fax (0-89) 523 34 38
www.uwm.edu.pl/wydawnictwo/
e-mail: wydawca@uwm.edu.pl

Ark. wyd. 39,8; ark. druk. 33,75

Druk: Zakład Poligraficzny UWM w Olsztynie, zam. 327

Od Redaktora

W kolejnym, czternastym już numerze naszego czasopisma prezentujemy materiały z zakresu literaturoznawstwa porównawczego oraz językoznawstwa konfrontatywnego. Poszczególne artykuły dotyczą bardzo szerokiego pola badań, np. w dziale Literaturoznawstwo zamieściliśmy teksty analizujące różnego rodzaju zjawiska kulturowe, począwszy od średniowiecza aż do współczesności. Sądzymy, że i ten tom „Act Polono-Ruthenica” wnosi do polskiej slawistyki wiele cennych i interesujących ustaleń naukowych. Jak zawsze liczymy na dobry odbiór naszych stałych i nowych czytelników.

Walenty Piłat

Literaturoznawstwo

Aleksander Barszczewski
Warszawa

Уладзімір Караткевіч: за што кахаю Польшчу?

У гадах 1975–1982 сустракаўся я каля 20 разоў з Валодзем Караткевічам. Сустрэчы гэтыя праходзілі, як правіла, у Савецкай Беларусі, аднак некалькі разоў спатыкаліся мы таксама ў Польшчы. У ліпені 1981 года размаўлялі мы з Караткевічам выключна пра Польшчу. Цікавілі мяне адносіны беларускага пісьменніка да Польшчы гістарычнай і сучаснай. У часе першай нашай размовы, прысвечанай Польшчы, Караткевіч прывёў досыць папулярны ў нашай краіне анекдот. Сказаў ён, што Польшча гэта самы элегантны барак у лагеры сацыялізму.

„Праўда, – гаварыў ён – гэты барак падпарадкаваны маскоўскаму цэнтру, гэта значыць знаходзіцца пад расейскім кантролем. Аднак гэтая падпарадкаванасць і залежнасць ні ў якім выпадку не можа быць параўнаная з той формай падлегласці і зняволення, якія адносяцца да стасункаў паміж СССР і іншымі краінамі гэтак званай народнай дэмакратыі, не гаворачы ўжо аб паняволенні Расіяй паасобных савецкіх рэспублік. Польшча здолела дамагчыся ад маскоўскіх галавароў досыць шырокай і глыбокай аўтаномнасці, незалежнасці і свабоды. Усё гэта выяўлялася не толькі ў афіцыйных польска-савецкіх дзяржаўных адносінах, але і ў той раскованасці і свабодзе грамадзян Польшчы, якія не баяцца апавядаць палітычныя анекдоты, хадзіць адкрыта ў касцёлы або адкідаць канон калектывізацыі вёскі. Я асабіста сустракаў нямала палякаў, членаў Польскай аб’яднанай рабочай партыі, якія адкрыта бралі шлюбы ў касцёлах, хрысцілі ў гэтых жа касцёлах сваіх дзяцей, хавалі памёршых блізкіх з удзелам ксяндзоў, пасылалі сваіх дзяцей на заняткі, прысвечаныя Божаю закону. Усё гэта для нас, савецкіх грамадзян, было чымсьці з далёкай касмічнай планеты.

Я не магу таксама не звярнуць увагі на тое, што практычна ўсе мае знаёмыя палякі – як партыйныя, так і беспартыйныя, асабліва творцы і вучоныя – ездзілі няраз за мяжу, не толькі ў краіны сацыялістычнага лагера, але таксама ў Заходнюю Германію, Англію, Францыю, або і ў далёкую

Канаду, ці Злучаныя Штаты Амерыкі. Нешта такое, Алесь, нам дагэтуль не снілася. Ты ведаеш аб тым, што тады, калі ў нас кожны замежны госць хацеў затрымацца ў савецкага грамадзяніна на дзень ці на два, мусіў быць прапісаны ў адпаведных міліцэйскіх органах, гэтак званых авірах, дзе трэба было часта дзесяткі гадзін прастаяць у чарзе, запоўніць мультум фармуляраў, заяваў, пасведчанняў, абавязанняў, то я, знаходзячыся ў Польшчы, свабодна затрымоўваўся ў знаёмых, жыў, начаваў, сустракаўся з кім хацеў і колькі хацеў, не просячы ні ў кога дазволу і не запоўніўшы ніводнай пісулькі. Ездзіў я свабодна па вашай краіне, курсаваў паміж такімі гарадамі, як Варшава – Кракаў – Познань – Лодзь і ніякі д’ябал мяне ніразу не затрымаў, не праверыў пашпарта і не запытаў, з якой мэтай я прыехаў у Польшчу і як доўга ў ёй намерваюся пражываць і калі буду вяртацца, або на якія сродкі ўтрымоўваюся.

Для мяне Польшча была заўсёды аазісам свабоды і волі.

І яшчэ адна характэрная рыса, як жа моцна адметная ад нашых нарматываў. Гэта вельмі малая колькасць вайскоўцаў на вуліцах. Ты ведаеш, што, ходзячы па вуліцах Кракава – Варшава – Лодзі і большых або меншых гарадоў і мястэчак, я стараюся лічыць напатканых жаўнераў ці афіцэраў. Здаралася такое, што я праходзіў пяць ці дзесяць кіламетраў, браздзіў чатыры, пяць ці шэсць гадзін і не сустракаў ніводнага мундзіра. Нешта такое ў нас абсалютна было немагчымае. У Беларусі, асабліва ў Мінску, а тым болей у Гародні ці Брэсце, прайшоўшы па вуліцах некалькісот метраў, абавязкова сустрэнеш прынамсі дзесятка вайскоўцаў, пачынаючы ад сувораўцаў, а канчаючы на маёрах, палкоўніках, а нават генералах.

І яшчэ адна спецыфічная рыса вашай рэчаіснасці, nepřысутная ўвогуле ў нашым жыцці – гэта перапоўненыя народам касцёлы, пры тым прысутныя там людзі – гэта не толькі старыя бабулькі, як часта бывае ў нас, але вельмі многа маладых людзей, а нават малых дзетак. Такія сцэны асабліва кідаюцца ў вочы ў Кракаве. Касцёлы перапоўненыя там вернікамі, якія нярэдка не змяшчаюцца ўнутры святыняў і стаяць у адчыненых дзвярах або на ступеньках, а нават на ходніках перад святынямі.

Хіба ж ніхто не скажа, што гэтыя натоўпы людзей сагнаныя ў касцёлы сілаю. Іх урачыстыя, засяроджаныя твары сведчылі найлепш аб тым, што вернікі знаходзяць духоўную пацеху, асалоду і глыбокую задаволенасць з кантактаў з чымсьці высокім, пазаземскім і высакародным. Гледзячы на гэта ўсё, заўсёды знаходзіў я пацвярджэнне слухнасці біблейскай тэзы аб тым, што не адным хлебам жыве чалавек і што страва духоўная для яго не меней важная, чым страва матэрыяльная.

Я мог гадзінамі стаяць на плошчы перад Марыяцкім касцёлам у Кракаве, каб пачуць з высокай вежы знакаміты гейнал”.

На маё пытанне пра тое, якая польская падзея выклікала найбольшае ўражанне ў душы беларускага пісьменніка, Валодзя Караткевіч адказаў:

„Думаю, што прыгода, звязаная якраз з Марыяцкім касцёлам у Кракаве. Я, заварожаны красою высокай вежы гэтай знакамітай святыні, узяў чатыры бутэлькі гарэлкі і пайшоў вузкай і крутой лесвіцай да трубачоў, якія выконвалі штогадзіну гейнал. Ішоў вельмі доўга, страшэнна засопся, многа разоў затрымліваўся і нават прысядаў на прыступках лесвіцы, у канцы канцоў уваліўся ў цесненькі пакойчык трубачоў – гейнальнікаў. Пачаткова сустрэлі мяне з вялікім здзіўленнем, падазрэннем і абурэннем, маўляў, якім гэта правам нейкі нахал асмеліўся ўварвацца ў іх абіцель. Аднак лёд вельмі хутка растаяў, калі я сваёй моцна ломанай пальшчызнай сказаў, хто я і з якой мэтай да іх прыходжу. Думаю, што і мае бутэлькі адыгралі пазітыўную ролю. У канцы канцоў паміж намі запанавала сапраўды шчырая дружба, напоўненая даверам, дзякуючы чаму я нават паспрабаваў трубіць славуты кракаўскі гейнал. Не абышлося без дэкларацыяў аб вечнай дружбе, брудэршафтаў, абымкаў і пацалункаў. Да сёння мне часта сніцца мой нештотдзённы візіт, і калі яшчэ ўдасца мне калі-небудзь паехаць у Кракаў, дык абавязкова ізноў папаўзу на вежу Марыяцкага касцёла. Адтуль жа вельмі блізка да Бога, а гэта ж для творцы сапраўднае шчасце – пабыць паблізу да Ўсывышняга”.

У чарговым пытанні я закрануў тэму кантактаў з іншымі палякамі, і ў адказ пачуў ад Валодзі Караткевіча наступнае:

„Адказваючы на гэтае пытанне, прагну падкрэсліць, што я вучыўся ў Кіеўскім універсітэце ў апошнія гады жыцця Сталіна разам з групай польскіх студэнтаў. Сярод іх найбольш мне запамяталіся Юрка Ленарчык і Фларыян Няўважны. З Ленарчыкам мы не зышліся, а гэта таму, што ў яго адчуваліся пагардлівыя адносіны да нацыянальных аспірацыяў украінцаў, а тым болей беларусаў. Ён арыентаваўся выключна на вялікую Расію. Іншая справа Няўважны. Ён у пазнейшым часе стаў вядомым перакладчыкам з савецкіх літаратур і прафесарам Варшаўскага ўніверсітэта. У адваротнасці да Ленарчыка, які пагардліва адносіўся да ўкраінскай мовы, Фларыян Няўважны добра авалодаў гэтай мовай і нядрэнна пазнаў таксама мову беларускую. Праўда, у 1950-х гадах мы ніколі не размаўлялі аб распадзе СССР, аднак у Няўважнага выразна адчувалася зацікаўленне магчымым узнікненнем нацыянальных дзяржаў на постсавецкай прасторы. Сардэчная сувязь з Няўважным захавалася ў мяне да сёння. А што датычыцца маёй

адысеі, звязанай са смерцю Сталіна, дык папрасі Няўважнага, які напэўна ўсё памятае і раскажа табе аб маіх складанасцях і клопатах.

Апрача Ленарчыка і Няўважнага, я блізка сышоўся з кракаўскім навукоўцам Нядзеляй і асабліва з лодзінскімі літаратарамі: Гушчам, Хрусьцэлеўскім і Сікерыцкім. Я ім заўдзячваю тое, што яны падрыхтавалі і выдалі том маёй прозы *Мае мядзведзі*. Былі яшчэ і іншыя кантакты, знаёмствы і збліжэнні з палякамі, якіх я захоўваю ў сваім удзячным сэрцы.

Ты мяне пытаў таксама пра мае адносіны да польскіх жанчын. У сувязі з гэтым пытаннем хачу падкрэсліць, што я заўсёды імі захапляўся і адносіўся да іх з культам. Полькі непаўторныя – крыху самаўпэўненыя, ганарлівыя і гордыя, гаворачы па-сённяшняму – сэксавыя. Ці ведаеш, чым найбольш яны мяне паражалі? Плоскімі жыватамі, асінымі таліямі, выдатнымі грудзьмі і супер форменнымі заднічкамі. У нас даўней такіх дзяўчат амаль не было ўвогуле, аднак, на шчасце, у апошніх гадах паяўляецца ўсё часцей новы тып беларускай дзяўчыны – моцна падобнай да полек. Я ўпэўнены, што гэтая тэндэнцыя будзе пашырацца і што праз некалькі дзесяткаў гадоў чужаземцы пачнуць захапляцца беларускімі дзяўчатамі з беларускіх гарадоў і мястэчак”.

Наступнай тэмай размовы была гісторыя польскай літаратуры.

„Я заўсёды захапляўся, захапляюся і буду захапляцца вялікай польскай пісьмовасцю. Пачаткова фасцынаваў мяне польскі рамантызм: гераічны Міцкевіч, лірычны Славацкі, філасофскі Норвід. Яны на мяне дзейнічалі як магніт на жалезныя апілка. Ужо дзесяткі гадоў задумоўваюся над тым, хто з іх найвялікшы, наймагутнейшы, найбольш глыбокі і польскі. Сёння скажу, што вялікія яны ўсе, але кожны вялікі па-свойму. Думаю, што яшчэ сотні гадоў будуць яны дзейнічаць на польскую псіхіку і польскі менталітэт. Я гарача прагну, каб мая паэзія хоць у чым-небудзь была падобная да іх вялікай спадчыны.

Апрача названых вялікіх прозвішчаў, імпанавалі мне такія пазнейшыя польскія паэты, як: Ільдэфонс Галчынскі, Юліян Тувім, Адам Важык, Часлаў Мілаш, Віслава Шымборска і многія маладыя творцы сённяшняй эпохі. Імпануе мне стылістычная і тэматычная іх свабода, поўная адсутнасць соцрэалістычнага ярма. У польскіх паэтаў ёсць чаму вучыцца, браць прыклад і творча наследаваць. І я гэта па меры магчымасці раблю. Усе яны для мяне настаўнікі. Стараюся, так як яны, быць свабодным і лёгкакрылым. Гэта адносна паэзіі.

Але ж вядома, што польская літаратура мела таксама вялікую прозу, а пачатак яе буйнага развіцця, звязаны з пазітывізмам, які выбухнуў у другой палове XIX стагоддзя. Бадай што найбольшае ўражанне на мяне

зrabілі вялікія польскія пражайкі, якія спалучалі рамантызм з пазітывізмам. Я маю тут на ўвазе Юзафа Крашэўскага і Генрыка Сянкевіча. Ты толькі падумай, якім волатам быў Юзаф Крашэўскі, калі ён напісаў болей за дзвесце аповесцяў і раманаў. Гэта ж сапраўдны подзвіг і гераізм. Важным для мяне ёсць і тое, што гэты пісьменнік знаходзіў яшчэ час і магчымасць займацца публіцыстыкай. Пісаў ён – і то вельмі цікава – аб нашым Палессі, аб Пінску і нават аб Свіслачы. Крашэўскі заўсёды дзейнічаў на маё ўяўленне і маю фантазію.

Тое ж самае хацеў бы я сказаць аб Генрыку Сянкевічу, які геніяльна ўмеў спалучыць у адну мастацкую цэласць гістарычную факталогію і аб'ектывізм з уяўленнямі, выдумкамі і фікцыяй. Палякі гавораць, што Сянкевіч будзіў нацыянальную душу, нацыянальны гонар, нацыянальную гордасць і годнасць, а якраз гэтага не хапае нам, беларусам. Дык нічога дзіўнага, што мне хацелася быць вучнем у такога выдатнага настаўніка, як Сянкевіч. І калі мне ўдалося нешта стварыць у галіне беларускай гістарычнай прозы, дык было гэта, між іншым, вынікам навук, пачэрпнутых поўнымі жменьмі з вялікай спадчыны прозы Генрыка Сянкевіча.

Захаплялі мяне таксама такія польскія пазітывісты, як: Уладзіслаў Рэймант і яго *Мужыкі*, Баляслаў Прус і яго *Лялька*, Эліза Ажэшка і яе *Над Нёманам*. Не чужы мне таксама польскі неарамантык з канца XIX і пачатку XX стагоддзя Стэфан Жаромскі. Не затойваю, што я зайздросціў гэтым вялікім польскім раманістам і што многае ім заўдзячваю ў галіне творчай манеры і метадалогіі.

Пры нагодзе хачу прызнацца, што захапляў мяне і захапляе подзвіг такіх выдатных польскіх фалькларыстаў і этнографіаў, як Оскар Кольберг, Часлаў Пяткевіч, Казімір Машынскі і Міхал Федэроўскі. Гэта ж яны пакінулі вялікія тамы, прысвечаныя беларускай абраднасці і беларускаму фальклору. Я маю на думцы і 52 том *Беларусь – Палессе* з цыкла *Люд польскі* Оскара Кольберга; дзве манаграфіі: *Духоўная культура Рэчыцкага Палесся* і *Матэрыяльная культура Рэчыцкага Палесся* Часлава Пяткевіча; грунтоўнае дааследаванне *Усходняе Палессе* Казіміра Машынскага; урэшце шматтомны фальклорны цыкл *Люд беларускі* Міхала Федэроўскага. Гэта ж табе не жартачкі. Гэта геніяльны ўклад у сусветнае беларусазнаўства. Нельга забываць і аб тым, што названыя вялікія сябры беларускага народа абышлі ўсю Беларусь тады, калі не толькі не было машын ні цягнікоў, але не было электрычнасці, аўтаручак і даўгапісак. Хадзілі яны, як правіла, пешшу, або ў найлепшым выпадку вандравалі на мізэрных сялянскіх або яўрэйскіх калёсах. Карысталіся гусінымі пёрамі. Запісвалі тэксты і ноты пры свечках.

Ці ж гэта не сапраўдны гераізм? Паводле мяне, гэта і гераізм, і подзвіг, якому нельга не пакланіцца і не гукнуць: вы вялікія, вы высакародныя і ў нашых душах вечныя; вы для нас узор, прыклад ды інтэлектуальная мэта. Я заўсёды гэтым палякам кланяўся і на іх маліўся. Яны ў нашай культуры і навуцы і ахвярнасць, і непаўторнасць, і вечнасць.

Калі размаўляем аб ролі польскіх этнографіў і фалькларыстаў у вывучэнні Беларусі і аб пачынальных польскага беларусазнаўства, дык нельга не памятаць таксама пра Яна Чачота і пра б яго тамоў *Сялянскіх песень знад Нёмана і Дзвіны*, пра Яна Баршчэўскага і яго *Шляхціца Завальню* ды пра Аляксандра Рыпінскага і яго кнігу *Беларусь*, выдадзеную ў Парыжы ў 1840 годзе.

Прыгадваю гэта з той мэтай, каб падкрэсліць, што незалежна, у які пункт гісторыі Беларусі штурхнем шпількаю, дык абавязкова пападем на факты, якія сведчаць аб творчым уплыве палякаў у наша духоўнае развіццё і нашу нацыянальную тоеснасць.

Што датычыцца твайго страшэннага пытання аб магчымасці ўпадку ў будучыні СССР і звязанага з ім лагера краін народнай дэмакратыі, дык я схлусіў бы, калі б сказаў, што я ніколі пра гэта не думаў. Але ж ведаю, што я не прарок, не варажбіт, не футуролаг, і таму не бяруся прадбачваць будучыню. Магу толькі – як тая бабка – паваражыць на двое. Як вядома, Савецкі Саюз прыняў самы дзейсны ўдзел у саборніцтве паміж ім і заходнімі дзяржавамі, у тым ліку і Амерыкай у галіне збраенняў, апанавання космасу і панавання над многімі азіяцкімі і афрыканскімі краінамі. Я сумняюся, ці Савецкі Саюз вытрымае гэтае саборніцтва. І калі акажацца, што не вытрымае, то можа пагражаць гэта яму развалам. Сумняюся, каб гэта сталася ў найбліжэйшыя гады. Аднак зусім магчыма, што наступіць гэта на пераломе XX–XXI стагоддзяў. Гавару аб гэтым, Алесь, вельмі паціху. Калі б нехта аб гэтым даведаўся, то мог бы быць каюк і табе, і мне. Так ці інакш, думаю, што ва ўсіх гістарычных пераўтварэннях Польшча адыграе ініцыятыўную і вядучую інспіратарскую ролю. У канцы прагну падкрэсліць, што я Польшчы і палякам вельмі ўдзячны, бо менавіта ад іх я вучыўся і вучуся быць свабодным і суверэнным чалавекам, які нікому не кланяецца, не падае на калені і перад нікім не поўзае на жываце”.

З усіх вышэй праведзеных выказванняў Уладзіміра Караткевіча адназначна вынікае, што быў ён сапраўдным энтузіястам Польшчы і што з вялікім адабрэннем адносіўся да яе гісторыі і сучаснасці. Ён глыбока і шчыра захапляўся адносінамі палякаў да сваёй гістарычнай мінуўшчыны ды іх гатоўнасцю змагацца за свой суверэнітэт, незалежнасць і свабоду.

Шчыра шкадаваў, што беларусы не валодаюць падобнымі да палякаў нацыянальнымі якасцямі.

Караткевіч у польскім друку:

- Błękit i złoto dnia*, Łódź 1976 – recenzje: F. Nieuważny, „Nowe Książki” 1977, nr 13; F. Nieuważny, *W dobrym świecie*, „Przyjaźń” 1977, nr 7; K. Rutkowski, *Jedyny temat: Białoruś*, „Literatura” 1976, nr 26; T.J. Żółciński, „Odgłosy” 1976, nr 27.
- Taurowie*, тл. J. Huszcza, „Osnowa” 1970.
- Wiosna; Czara łez* (fragm.); *Inga i Maria; Karadach; Tauryda; Cisza morska*, тл. M. Dolińska, „Życie Literackie” 1970, nr 45.
- Szczęście*, тл. M.J. Kononowicz; *Modlitwa o czasę; Wenus bez głowy; Medusa Ludovisi w Rzymie; Taurowie*, тл. J. Huszcza, [в:] *Wiersze białoruskie*, Łódź 1971.
- Szczęście*, тл. M.J. Kononowicz, „Odgłosy” 1971, nr 35.
- Miałem niedźwiedzia* (fragm. opowiadania), тл. F. Nieuważny, [в:] *Brzozowy omam*, Warszawa 1973.
- Prom na wzburzonej rzece; Moje niedźwiedzie*, тл. J. Huszcza, [в:] *Moje niedźwiedzie i inne opowiadania białoruskie*, Łódź 1974.
- Taurowie*, тл. J. Huszcza, [в:] *Propozycje repertuarowe na konkurs recytatorski*, Warszawa 1975.
- Jak obalają się bóstwa*, тл. J. Huszcza, „Odgłosy” 1975, nr 39.
- Łódź rozpaczy*, тл. F. Nieuważny, „Literatura na Świecie” 1982, nr 11.
- Wenus bez głowy*, тл. J. Huszcza, „Przyjaźń” 1982, nr 31.
- Polesia czar*, тл. A. Szachowicz, „Kontrasty” 1985, nr 2–3.

Streszczenie

Uładzimir Karatkiewicz: Za co kocham Polskę?

Wybitny białoruski poeta, prozaik i dramaturg Uładzimir Karatkiewicz (1930–1984) był wielkim entuzjastą polskiej historii, kultury i literatury. Prezentowany artykuł zawiera zwierzchnia białoruskiego twórcy, którymi podzielił się z autorem podczas wielu spotkań na Białorusi i w Polsce.

Karatkiewicz z dużą otwartością i szczerością zestawiał rzeczywistość polską z rzeczywistością białoruską. Nie krył swego uznania, a wręcz zachwyty postawą takich folklorystów polskich, jak Jan Czeczot, Jan Barszczewski, Aleksander Rypiński, Oskar Kolberg, Kazimierz Moszyński, Zygmunt Gloger, Czesław Pietkiewicz i Michał Federowski, którzy wiele lat swego życia poświęcili zbieraniu i analizowaniu folkloru białoruskiego. Zachwycał się takimi romantykami polskimi, jak Adam Mickiewicz, Juliusz Słowacki, Kamil Cyprian Norwid. Ze szczególnym uwielbieniem odnosił się do Józefa Kraszewskiego, Henryka Sienkiewicza, Bolesława Prusa, Elizy Orzeszkowej.

Karatkiewicz gorąco pragnął, aby Białorusini upodobnili się do Polaków w przywiązaniu do własnej historii, języka i przejęli od nich konsekwentne dążenie do suwerenności i niepodległości własnego państwa.

Summary*Uladzimir Karatkiewicz: What I love Poland for?*

The outstanding Belarusian poet, novelist and playwright, Uladzimir Karatkiewicz (1930–1984) was a great enthusiast of Polish history, culture and literature. Proposed for readers' consideration is the article, which includes confessions of this Belarusian artist that he shared with me during the many meetings in Belarus and Poland.

The Belarusian writer placed Polish and Belarusian realities side by side with enormous openness and honesty. Karatkiewicz did not hide his recognition, and even admiration of attitude, of such Polish folklorists as Jan Czczot, Jan Barszczewski, Aleksander Rypiński, Oskar Kolberg, Kazimierz Moszyński, Zygmunt Gloger, Czesław Pietkiewicz and Michał Federowski, who devoted many years of their lives to the collection and analysis of Belarusian folklore.

Karatkiewicz strongly wished that Belarusians became similar to Poles in their attachment to their own history, language, and took from them their consistent quest for sovereignty and independence of their own country.

Iryna Betko
Olsztyn – Kijów

Архетипальний аналіз повісті Оксани Забужко Я, Мілена

На слушну думку Вадима Скуратівського, Оксана Забужко належить до першого в Україні покоління, „нарешті, не втраченого, а здобутого історією”, що з повним правом може бути окреслене як „справді свободне” й цивілізоване, котре свою свободу вибору великою мірою реалізувало як орієнтацію на здобутки євро-американської гуманітарної культури¹. Зокрема, той факт, що прозова творчість Забужко є одним із найоригінальніших явищ української літератури нової хвилі, не в останню чергу обумовлений усебічною відкритістю письменниці як на класичну, так і на модерну й постмодерну європейську філософію, естетику, а також психологію тощо.

На формування творчої особистості Забужко істотний вплив справило її професійне зацікавлення філософією та суміжними дисциплінами. Вона здобула фахову філософську освіту: 1982 р. закінчила філософський факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка (саме так у той період називався цей вищий навчальний заклад). В одному з ексклюзивних інтерв'ю письменниця не без гордості наголошує, що за її вибором власне цього факультету стояло бажання „здобути серйозну освіту”. Адже в роки т.зв. застою, коли універсальні та національні культурні вартості в університетських навчальних планах підлягали тотальній редукції в межах домінації імперсько-русифікаторської ідеології,

¹ Дослідник підкреслює: „у режимі якогось національного сюрпризу тут [в Україні – І. Б.] нарешті з'явилася генерація, котра звідала-таки сяку-таку, але все ж інституціолізовану свободу. З повними ознаками цивілізаційної її норми. [...] До світу євро-американського університету включно [...]. Отож, біографічно мала місце блискавична, але добра абсорбація тамтешньої гуманітарної культури. Цього неодмінного, ретельно розпрацьованого супроводу європейської свободи. [...] Західні і абетацдла, і всі тамтешні, може, навіть надміру ускладнені побудови були засвоєні відразу. Швидкісним методом”, – див.: В. Скуратівський, *Нельотна погода. Замість передмови та замість монографії*, [в:] О. Забужко, *Сестро, сестро: Повісті та оповідання*, вид. 2, Київ 2004, с. 7–9.

„філософський факультет, – за свідченням Забужко, – як це не дивно, був у якомусь особливому становищі. [...] у нас був спецкурс по Канту. В ті роки ми мали навіть спецкурс по Фройдю, ми справді читали ці тексти”².

1987 р. Забужко захистила кандидатську дисертацію на тему: *Естетична природа лірики як роду мистецтва*, в якій, можна сказати, вдалася до сміливої гендерної інтерпретації аристотелівської трихотомії літературних родів, доходючи висновку, що розподіл, запропонований першим систематизатором античної теорії літератури, у певному умоглядному сенсі відповідає родовому-таки поділу людини на жіноче (ліричне) і чоловіче (епічне) начала³. Самі про себе свідчать титули наступних наукових досліджень Забужко – *Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період* (праця витримала два видання – 1992 і 1993 рр.); *Шевченків міф України: Спроба філософського аналізу* (1996); *Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій* (друге виправлене видання цієї обширної праці побачило світ у 2007 р.).

Творчий доробок Забужко включає також есеїстику, кілька збірок лірики, поетичні переклади, а передусім – прозу. Окрім романа-бестселера *Польові дослідження з українського сексу*, Забужко є авторкою також чотирьох повістей (*Інопланетянка; Я, Мілена*⁴; *Дівчатка; Казка про калинову сопілку*) та двох оповідань (*Сестро, сестро; Інструктор із тенісу*). Проза письменниці має виразне феміністичне забарвлення. Для неї, серед інших аспектів, характерне критичне художнє переосмислення ніцшеанських ідей надлюдини і „вбогодухості”, ряду постулатів фройдизму тощо. Особливу увагу письменниця концентрує на глибинних підвалинах колективної несвідомості, а також на темних закамарках індивідуальної

² Див.: *Інший формат: Оксана Забужко*, упоряд. Т. Прохасько, Івано-Франківськ 2003, с. 16.

³ Див.: В. Скуратівський, *Нельотна погода...*, с. 13.

⁴ Історія створення цієї невеличкої повісті (або великого оповідання, чи то новели-памфлету – за визначенням Скуратівського), яка має кілька редакцій, а також уперше була опублікована в англломовному перекладі, досить нетипова, – див.: *Примітки*, [в:] О. Забужко, *Сестро, сестро...*, с. 237. Забужко згадує: „Пам’ятаю, як Соломія Павличко, відбираючи оповідання до своєї антології [*Two Lands: New Vision. Stories from Canada and Ukraine*, ed. by J. Kulyk Keefer & S. Pavlychko, Coteau Books 1998 – І. Б.], просто поставила мені завдання написати щось спеціально для неї. Я тому оповіданню, щоправда, голову скрутила по дорозі, бо Соломія сказала – двадцять п’ять сторінок – і все. А у мене виходило десь на сорок. [...] Коли я їй відрапортувала, що вже написала, вона дуже задоволеним голосом сказала: звичайно, я завжди казала, є замовлення – є література, нема замовлення – нема літератури”, – див.: *Інший формат: Оксана Забужко...*, с. 32–33; див. також: О. Забужко, *Ефект присутності*, [в:] *Спогади про Соломію Павличко*, упоряд. В. Кирилова, Київ 2006, с. 119.

психіки. Саме тому вельми продуктивним видається застосування до аналізу прози Забужко теорії архетипів Карла Густава Юнга.

На думку вченого, багатоступеневому процесу індивідуації⁵, котрий передбачає самоідентифікацію індивіда з багатим потенціалом його несвідомості та наступну інтеграцію всіх сфер психіки в нерозривну цілість, передує етап розототожнення людини з її персоною⁶. На архетипальний зміст персони, за Юнгом, складаються ті зовнішні соціальні ролі та маски, що їх неминуче прибирає людина в процесі традиційного виховання з необхідності адекватного функціонування в суспільстві. Разом з тим вони в штучний спосіб утворюють важкий до поконання бар'єр між свідомістю й несвідомими сферами психіки індивіда.

Аналізуючи архетипальні мотиви персони у прозі Забужко, варто звернути увагу на їх автобіографічне підґрунтя. Зокрема, виховання, яке письменниця дістала від своїх батьків-інтелігентів, у багатьох моментах спиралось на засади перфекціонізму й, серед іншого, передбачало формування сильної, соціально розбудованої персони. Щодо переваг та обмежень, які ця остання накладає на її життя та творчість, письменниця визнає:

недавно я подивидась у свою заліковку: половини предметів я просто не пам'ятаю, а проти них стоїть *отлічно*. *Дівочка-отлічніца* – мій синдром по житті. Цей синдром мені дуже заважає жити. Коли у кожную фігню ти вкладаєш усі фізичні сили. Цього мене навчили батьки – ніякої халтури, ніде і ні в чому. І це правильно, бо навчитися халтури потім легше, ніж навчитися працювати на совість. Але мені дуже важко, коли кожна дурниця примушує закусувати рукави, сідати і серйозно це робити. На що тратиться життя?!!⁷

Розототожнення з масками персони та соціальними ролями, часом досить численними, усвідомлення їх суто зовнішнього, а нерідко навіть ілюзорного характеру тощо є лише першим кроком на шляху пізнання й осягнення власної індивідуальності. Наступний етап передбачає конфронтацію

⁵ Див.: D. Sharp, *Indywiduacja*, [в:] idem, *Leksykon pojęć i idei C.G. Junga*, tłum. J. Prokopiuk, Wrocław 1998, с. 71–73.

⁶ Про архетип персони див.: К.Г. Юнг, *Персона как фрагмент коллективной психики*, [в:] idem, *Собрание сочинений. Психология бессознательного*, пер. В.М. Бакушев, А.В. Кричевский, науч. ред. М.С. Ковалева, Москва 1996, с. 215–223; idem, *Персона*, [в:] idem, *Алхимия снов*, Санкт-Петербург 1997, с. 308–313; D. Sharp, *Persona*, [в:] idem, *Leksykon...*, с. 124–126.

⁷ Див.: *Інший формат: Оксана Забужко...*, с. 16–17.

індивідуальності з тінню⁸ – черговим архетипом зі сфери колективної несвідомості. За Юнгом, символічний зміст архетипу тіні охоплює всю ту болісну правду про людську природу конкретного індивіда, від натуральних інстинктів починаючи, що їй персона не визнає права на існування. Цю правду людина приховує за зовнішніми масками особистості чи соціальними ролями не тільки від свого оточення, але й від самої себе, не допускаючи відповідних дражливих мотивів до власної свідомості на різні способи – витісняючи їх до недсвідомої сфери⁹, вдаючись до т.зв. психологічної проекції¹⁰, і т.д.

Якщо складний процес конфронтації особистості з тінню вдається опанувати (тобто, налагодити адекватні діалогічні реляції між свідомими і несвідомими сферами психіки), особистість виходить з нього духовно оновленою, збагаченою життєдайним знанням про себе і навколишній світ, готовою зробити черговий крок на шляху осягнення усієї повноти своєї ідентичності та самореалізації. Юнг підкреслював: „Як у своїй колективній, міфологічній формі, так і у формі індивідуальній Тінь містить у собі зерна *енантиодромії* – перетворення на свою протилежність”¹¹. Відтак відповідним чином має бути наголошена духовна перемога героїні бестселеру Забужко, яка dokonує свої *польові дослідження* на автентичному життєвому матеріалі, чим не тільки рятує саму себе від фізичної і психічної автодеструкції, але й піддає ретельному художньо-філософському аналізу багато аспектів „українського аду” – зрештою, не тільки українського. Вельми вагомим видається також осягнення Дарки, протагоністки повісті *Дівчатка*, яка вже у зрілому віці, свідомо вдаючись до ретельного психологічного самоаналізу, нарешті позбувається комплексу дитячої жорстокості, здобуваючи вміння відчувати біль інших.

Конфронтація з тінню, однак, може закінчитись поразкою. Так, у повістях Забужко *Я, Мілена* та *Казка про калинову сопілку* відтворено психологічно деструктивний процес безповоротного занурення особистості в тінь, що означає втрату ідентичності. У цих творах письменниця розгортає, умовно кажучи, той „негативний” сценарій, коли особистість

⁸ Про архетип тіні див.: К.Г. Юнг, *Тень*, [в:] idem, *Aion. Исследование феноменологии самости*, пер. М.А. Собуцкий, отв. ред. С.Л. Удовик, Москва – Киев 1997, с. 18–21; idem, *Тень*, [в:] idem, *Алхимия снов...*, с. 313–317; D. Sharp, *Сієй*, [в:] idem, *Leksykon...*, с. 43–46; M. Pińóg, *Psyche i symbol. Teoria symbolu Carla Gustawa Junga na tle ujęć porównawczych rzeczywistości symbolicznej*, Kraków 1999, с. 69–71.

⁹ Див.: D. Sharp, *Stłumienie*, [в:] idem, *Leksykon...*, с. 154–166.

¹⁰ Див.: D. Sharp, *Projekcja*, [в:] idem, *Leksykon...*, с. 132–135.

¹¹ Див.: К.Г. Юнг, *О психологии образа трикстера*, [в:] idem, *Алхимия снов...*, с. 268.

фактично „поглинається” тінню, „розчиняючись” у ній чи то „ототожнюючись” з нею тощо.

Психологічний візерунок протагоністки повісті *Я, Мілена* на початку твору характеризується наявністю розбудованої персони. Мілена є молодою перспективною тележурналісткою, яка розпочинала свою професійну діяльність у службі новин. Вельми позитивний вплив на розвиток її кар’єри мало те, що від природи вона була обдарована надзвичайно багатим тембром голосу: „Таким голосом, як у Мілени, можна було звечора скидати уряди й парламенти, а вранці ласкаво повертати їх на робочі місця” (с. 126)¹². Читаючи „не-нею-заготовлений текст”, Мілена його „зрідка підправляла, коли не словами, то вже голосом – безперемінно”: нараторка повісті наголошує, що в цьому протагоністка „була неперевершена, а якщо зовсім чесно, то геніальна” (с. 125).

Але широкі виражально-сугестивні можливості, що відкривалися перед посідачкою такого щедрого Божого дару, повною мірою не могли бути реалізовані в межах окреслених потреб, що передбачали єдине віртуозну презентацію в ефірі текстів офіційних повідомлень. Відтак несвідомий внутрішній протест проти цих обмежень провокував уявлення певних „тіньових” імпульсів обдарованої особистості, що спочатку виглядало досить негрізно, прибираючи форму інфантильного капризу, і, здавалось, перебувало під повним контролем свідомості:

солодко-болюче багатство її голосу вперто тислося назверх, випромінюючи їй на личку ледве вловні, примхливо-потайні мімічні гримаски, котрі, звісно, робили її особливо принадною, однак не завше годилися з читаним текстом, так що комусь, наприклад, могло спросоння привидітися, буцім вона заміряється нишком форкнути смішком у геть-то невідповідному місці, чого вона аж ніяк не замірялася робити насправді, або ще щось такого, дурного зовсім (с. 126).

Наростання елементів „тіньової” поведінки в поставі Мілени безпосередньо пов’язане з рядом прихованих руйнівних процесів, що точилися в тому екзистенційному просторі, де протагоністка реалізувала себе як особа публічна і приватна. Цей простір обмежувався, на перший погляд, двома площинами: робота – дім. Але фактично це була одна площина, адже, виконавши свої тележурналістські обов’язки в студії, вдома Мілена

¹² Текст повісті *Я, Мілена* цит. за: О. Забужко, *Сестро, сестро...*, с. 125–154. Тут і далі сторінка вказується в тексті у дужках.

поверталась у той самий „заекранний простір”, де пасивному глядачеві в процесі споживання телепродукції „нічого вже вирішувати не треба – тільки споглядати” (с. 142). У сім’ї, яку вона творила разом з чоловіком-фотокореспондентом, телевізор Панасонік фактично посідав статус повноправного третього члена родини. Він не тільки практично ніколи не вимикався, але й безцеремонно інгерував у життя подружжя, „бомбардуючи” та „інфекуючи” психіку своїх жертв далеко не невинними, бо насправді сугестивними маскультивськими „картинками”, котрі, як виявляється при глибшому аналізі, паразитують на енергетиці смислів архетипальних образів-символів колективного несвідомого. Так, контроль над душами Мілени і її чоловіка здійснювався способом легалізації у межах моральної свідомості витіснених аспектів їх психіки, що обом імпонувало: Панасонік

вицілював на них характерний примружений погляд радянського чекіста [...]. В більшості своїх завваг телевізор виявляв себе помітно цинічнішим за них обох – він преспокійно, як про щось samozрозуміле, пасталакав уголос про речі, до яких кожне зосібна призналося б перед другим хіба в нападі самоїдства, й це було вельми оздоровчо, вважали обоє, бо, зачувши таке з екрана, не потребуєш більше нітитися й прикидатися (с. 134).

Особливо ж грізним симптомом видається те, що, узурпуючи в родині ту сакральну сферу, яку з повним правом повинно було б заповнити народження дитини („трійко в хаті – то, як-не-як, повний комплект”, – с. 137), телевізор став промовистим символом безплідності та ілюзорності подружнього зв’язку жінки і чоловіка в сучасну епоху.

Передусім тотальному узалежненню від телебачення улягла психіка Мілениного чоловіка. Її „тіньові” обриси репрезентують поставу персонажа, що його квазі-буття в родині зводиться до постійного перебування в ліжку перед *мертвотно-синцюватим* екраном телевізора та механічного перебирання кнопок „пульту управління, від каналу до каналу” (с. 127). Це був чи не єдиний збудник, на який чоловік реагував уже навіть на інстинктивному рівні (“перед екраном у нього чомусь починалась ерекція”, – с. 125). Зрештою, він настільки глибоко занурився в тінь, безнадійно втративши адекватний контакт з реальністю, що навіть власну жінку сприймав як постать з телесвіту, а не як живу людину поряд себе: оглядання телепрограм стало найважливішим і ледве не єдиним *спільним знаменником* їхнього співжиття.

Що ж до Мілени, то в її екзистенційній ситуації неконтрольоване й небезпечне розростання тіні супроводжувалося дальшим успішним поступом персони. Наступний етап Мілениної кар’єри був пов’язаний з її авторською програмою, яка на старті декларувала вельми шляхетну мету: „допомогти-українській-жінці-знайти-себе-в-нашому-складному-часі” (с. 141–142). Ця програма

скоро зробилася надзвичайно рейтинговою. [...] Мілена розмовляла з покинутими жінками. Серед них були старі й молоді, гарні й погані, розумні й не дуже [...]. Була горда з того, що допомагає всім тим жінкам перекряти й перешити (ну, принаймні перефастригувати...) власне горе на такий фасон, коли його вже можна носити, деколи навіть і чепурненько (с. 128).

Програма, задумана авторкою як високогуманний і разом з тим глибоко інтимний ідеал жіночого посестринства¹³, у ході своєї реалізації, однак, знижувалася до продукування образів „переможної” персони – і то за будь-яку ціну. Хоча кожна з учасниць програми „таки по-справжньому страждала, щиро й невідомо”, на екрані їх *бабська недоля* поставала „підгримована, вичепурена й кокетерійна [...]”. Міленина влада була – подавати тих жінок такими, якими їх бачила вона сама (кращими, звичайно ж, кращими!)” (с. 132).

Але під притульною маскою „опанованого” страждання крився потужний арсенал неприборканих тіней. Так, одна з учасниць „назавтра по ефірі” намагалася поповнити самогубство. Сама ж Мілена не була в стані навіть допустити до свідомості думки про те, що певного дня вона теж може опинитися в гроні своїх героїнь. В її визнанні, „що своїм героїням вона – і подружка, і психіатр, і гінеколог [...] була щира правда [...] проте, неясно відчувала Мілена, не ціла правда” (с. 133). Адже, не усвідомлюючи того, що сучасна людина є духовним і психологічним закладником масової культури, її маріонеткою тощо, протагоністка по суті виконувала роль досконалого знаряддя маніпуляції в стосунку до глядачів і особливо до своїх

¹³ Це мали бути „щирі бабські посиденьки [...] на раз ухопленій і вже не впушеній, кришталево-співучій ноті углибаючої душевної єдності: сестро, сестро, біль ушухає, ти не одна на світі, діти сплять за стіною, і життя триває, будемо мудрі, будемо терплячі, безцінні хвилини, як музика, як любов, бо ти таки до завмирання, до отерпу любиш її в ті хвилини, трошки паморочачись головою од пекучо-нестерпної висоти її страждання, – тут і ніжність, і біль, і гордість за мужню й мовчазну стожильність нашу жіноцьку, і якась до сліз невимовна краса, яка потім ще довго з обох бесідниць світиться [...] от чого Мілена, немало на віку таких вечорів зазнавши, прагнула домогтися від своїх героїнь і від себе” (с. 141).

героїнь, не будучи в стані збагнути, чому „людське горе” несе в собі таку „невситиму хіть публічності” (с. 128).

Тим часом безпосередня участь у програмі в глибинах жіночого ества так чи інакше породжувала певну вельми небезпечну ілюзію. Жінкам починало здаватися,

нібито перехід у той заекранний простір мав повернути їм душу, яку забирав од них мужчина, і повернути не такою, як була, а цілком оновленою, неосяжно-багатою, омитою сяєвом слави й недосяжно вознесеною в височині над їхнім дотеперішнім життям, зливою назавше з фантастичним барвним мерехтінням усіх телевізорних картинок, так що і Санта-Барбара, і Даллас, і денверська династія, і білосніжні вілли на берегах тропічних морів, – усе це зробиться їхнім власним, таким, що відбувалося з ними, скоро вони теж були там, потойбіч екрана, і щоденне їхнє існування сповниться особливого, вже мовби аж божественного значення (с. 133).

Саме на таку – без перебільшення чудодійну – компенсацію, вдаючись під впливом парадигм магічного мислення до суб’єктно-об’єктного самоототожнення¹⁴ з псевдореальністю заекраних *картинок*, несвідомо-наївно сподівалися скривджені долею жінки, виставляючи на публічний огляд свої страждання. Але Мілена на цьому не зупинялась. Підпорядковуючись з метою збільшення рейтингу програми цинічним ринковим засадам (вигідно продати й купити можна все, якщо підходиш до цього практично та професійно), вона провокувала своїх героїнь до уявлення подробиць інтимного життя, що цілому проекту надавало підтексту проституції¹⁵. За це протагоністка заплатила вельми високу ціну – цілком несподівано для неї самої її індивідуальність похлинула потворна тінь, що досить швидко зруйнувала не лише професійне, а й приватне життя популярної телеведучої. Правдиву суть своєї тіньової натури Мілена болісно збагнула,

¹⁴ Див.: D. Sharp, *Participation mystique*, [в:] idem, *Leksykon...*, с. 122.

¹⁵ У праці Мілени „не обходилося, часами, й без скрадливого, воркотливого улещання спокусниці – коли кобітка нагло замикалась, і далі ні руш, жодних тобі секретів, і розколою її як сама знаєш, – ба навіть, траплялося, просакував у Мілени такий ото заласний, утробний смішок заохоти, непристойний сливе, наче у любовній грі, коротенький і дражливий, мовляв, атож, дорогенька, атож, і я там була, ну-ну, а далі що ж? – так звичай видобувалися з героїнь найапетитніші постільні кавалки, після яких повіль листів і дзвінків піднімалася до життєво небезпечного рівня, і хоч за такі штуки [...] Мілена не дуже-то була собі приємна, але нечистий осад з верхом компенсувався всіма, водночас засвіченими лампами професійного триумфу: от як у мене вийшло! – де і щасливий піт між лопаток, і захоплено-зздрі погляди колег [...] і оте прибутне відчуття власної сили, в якому й був головний кайф” (с. 130).

споглядаючи себе на екрані, – гойдливий, мов стегами вихлючний голос, збуджений хрипкуватий смішок, лоскітлива порочність, та що ж це зробилося з її голосом, звідки ця впоєна в нього, затамована, як несвіжий подих, вульгарність? „Бандерша”, – зненацька різко, мов долонею ляснула, сказала в кімнаті перед-екранна Мілена, вмент протверезівши, мов водою облита (с. 139).

Усвідомлення трагічної правди про негативні аспекти власної творчої діяльності виявилось настільки травматичним, що протагоністка не знайшла в собі внутрішніх сил до поконання глибокої депресії в процесі вникливої конфронтації з тінню, що могло б увінчатися відзисканням оновленої індивідуальності. Розпачлива спроба знищити нею самою несвідомо створену постать поганської жриці, котра dokonує ритуальних жертвоприношень, закономірно обернулася актом автодеструкції, після чого Мілена безповоротно зникла з екранного, а відтак і життєвого простору. Так само, не підживлювана творчою енергією авторки, зійшла на манівці і її програма: „самоповтор за самоповтором, товчення води в ступі, звірення всякої внутрішньої переконливості” (с. 152). Пікантні подробиці, які спочатку розпалювали нездоровий інтерес публіки, надаючи програмі специфічного шарму розгнужданої оргії („що то було за несамовите видовище, римські сатурналії, вавилонські роковини Астарті!” – с. 153), незабаром гучно відізвалися праведним обуренням феміністично орієнтованої критики.

Важко не погодитись з твердженням Скуратівського, який проблему трагічної алієнації сучасної людини вважає центральною в усій творчості Забужко – при тому, що в ряді текстів, зокрема, у повісті *Я, Мілена*, вона „доволі стрімко переходить у зовсім інший реєстр”, а саме:

Глумливий сюрреалізм у притчі про Міленине відчуження робом телекартинки. І взагалі урбанне безглуздя. Трагедія, потрапивши на асфальт, завжди ризикує там стати фарсом. І вона таки ним, тією „Міленою”, стає¹⁶.

У свою чергу, архетипальний аналіз, з одної сторони, дозволяє увиразнити глибиннопсихологічні аспекти трагіфарсу людської екзистенції, у тому числі безмежної самотності індивіда, чия свідомість стала об’єктом макабричних маніпуляцій бездуховної цивілізації, – що так переконливо показує Забужко в розглядуваній повісті. Але разом з тим, з іншої сторони,

¹⁶ В. Скуратівський, *Нельотна погода...*, с. 18.

виводячи *на світло денне* ті приховані сили, що нуртують у закомарках дезінтегрованої людської душі, юнгіанський метод у світоглядному плані розкриває цілком оптимістичну перспективу духовної інтеграції (індивідуації) особистості на шляхах пошуку власної ідентичності та само-реалізації.

Streszczenie

Analiza archetypowa opowieści Oksany Zabuzko „Ja, Milena”

Autorka podjęła próbę archetypowej analizy opowieści współczesnej ukraińskiej pisarki Oksany Zabuzko *Ja, Milena*. Treści tego utworu odczytywane są w kontekście postulatów Jungowskiej psychologii głębi, ze szczególnym uwzględnieniem motywów persony i cienia, które odgrywają zasadniczą rolę w procesie destrukcji osobowości protagonistki.

Summary

Archetypical analysis of the story „I, Milena” by Oksana Zabuzhko

The article is devoted to the archetypical analysis of the story *I, Milena* by modern Ukrainian writer Oksana Zabuzhko. Important motives of this text are interpreted in the context of analytical psychology by Carl Gustav Jung. There are archetypes of Person and Shadow, which are examined in more details. They play the great role in the process of the protagonist's self-destruction.

Ilmira Bołotian
Moskwa

Драматургия движения „Новая драма” и кризис идентичности: социокультурный и литературоведческий аспект

Тексты движения „Новая драма”¹ как любое явление современной культуры, несомненно, представляют интерес не только для литературоведов, но и для социологов, антропологов, историков, искусствоведов. Пытаясь запечатлеть „реальность”, „Новая драма” проговаривает свою „картину мира”, репрезентируя те или иные явления действительности. Можно выделить различные смысловые блоки (*Война, Подростки, Деньги, Власть* и т.п.) и рассмотреть, как те или иные концепты действительности реализуются в пьесах „Новой драмы”. Можно провести типологию героев по гендерному признаку, по семейно-родительским отношениям, однако подобные классификации не смогут исчерпать всего многообразия текстов движения. В настоящее время работ на тему репрезентаций действительности в современных драматических текстах не так много, основные из них – статьи М.Н. Липовецкого.

Обзорно рассматривая степень перформативности разных текстов „Новой драмы”, М.Н. Липовецкий отмечает, что в большинстве случаев „перформативная трансгрессия находит свое самое обостренное воплощение в жестах насилия”² и, по сути, сводит всю „новую драму” к репрезентации насилия. Ученый утверждает, что только в русской современной драме насилие функционирует как форма коммуникации, не замечаемая

¹ Под драматургией движения „Новая драма” мы понимаем здесь пьесы, написанные авторами данного театрально-драматургического явления и опубликованные в период с 1998 по 2008 гг. Это, прежде всего, так называемые „идеологи” (М. Угаров, Е. Гремина, Н. Коляда, В. Леванов), драматургия которых эстетически восходит к „новой волне”, но идейно сформировала современную „новую драму”. К авторам движения также относят Е. Гришковца, И. Вырыпаева, Ю. Клавдиева, братьев Дурненковых, учеников Н. Коляды (А. Архипова, О. Богаева, В. Сигарева, В. Зуева, Я. Пулинович и др.), драматургов и режиссеров московского „Театра.doc” (В. Забалуева, А. Зензинова, Е. Исаеву, Г. Синькину и др.).

² М. Липовецкий, *Перформансы насилия: „новая драма” и границы литературоведения*, „Новое литературное обозрение” 2008, № 89, с. 196.

героями и зрителями, то есть ставшая нормой. Анализируя, в частности, монолог Свидетеля из пьесы братьев Пресняковых *Европа-Азия*, автор отмечает, что в нем констатируется состояние современной России, ее пребывание в режиме „общества спектакля” (Ги Дебор), где разорванность сознания и целостность картины мира восстанавливаются только одним путем – насилием. Таким образом, насилие рассматривается как временное, но достаточно эффективное замещение самоидентификации (или ее субститут). Ситуация насилия, которую М.Н. Липовецкий определяет как перформанс насилия (театрализованную демонстрацию готовности к насилию), может замещать собой и профессиональную этику, и желание свободы, и любовь, и чувство национального и проч. превосходства, даже саму витальность. Причины несомненного преимущества перформанса насилия М.Н. Липовецкий видит в том, что в отличие от прочих симулякров (идеологических, коммерческих, политических), спектакль насилия оставляет „максимально реальные следы”: боль, разрушение, смерть³.

Однако стоит помнить, что категория насилия ярко представлена не только в „Новой драме” последних десятилетий, но и в русской классической драме вообще. Достаточно вспомнить жестокое убийство младенца во *Власти тьмы* Л.Н. Толстого, самодурство персонажей пьес А.Н. Островского, „коммуникативное (и не только) насилие” у М. Горького в пьесе *На дне* и т.п. Можно вспомнить и о репрезентации насилия в древнегреческих трагедиях, в пьесах Шекспира и др. Поскольку драму изначально особенно интересовало выражение кризиса частной жизни, проявление его через те или иные жесты насилия характерно для драматических произведений, созданных в самые разные культурно-исторические эпохи. В случае с „Новой драмой” речь уместнее вести об усилении этой тенденции.

Категория насилия, несомненно, непосредственно связана с популярным в „Новой драме” типом героя-маргинала, который, по определению – всегда жертва. Например, в *Медленном мече* Ю. Клавдиева активность персонажей-наркоманов обусловлена желанием достать денег на дозу. Девушка грабит женщину в туалете, парни забираются в квартиру к пенсионерке и не только грабят ее, но и издеваются. Насилие над тем, кто слабее, – все, на что они способны. В то же время, герой-маргинал редко

³ См. М. Липовецкий, *Театр насилия в обществе спектакля: философские фарсы Владимира и Олега Пресняковых*, „Новое литературное обозрение” 2005, № 73.

способен сопротивляться, и показательна в этом смысле сцена насилия над девушкой в подъезде (*Медленный меч*). Пережив насилие, она спокойно продолжает свой путь и уходит в измененное состояние сознания. В финале *Медленного меча* – победа бывшего офисного работника Влада и его сторонников в странной войне, враг которой не обозначен, но которого можно победить: „Как же мы будем жить? Писать книги. Рисовать. Снимать кино. Писать сериалы. Придумывать лекарства. Открывать новые физические величины. Наблюдать за склоняющимся к старому забору солнцем. Удиль рыбу. Ходить на костылях. Смеяться в тамбуре. Летать во сне... И если кто-то не захочет жить, как мы, мы убьем их”. Зараженный насилием мир нужно уничтожить насилием – вот философия героя.

Рефлексия мотивов насилия, несомненно, важна для понимания как смыслового, так и эстетического аспектов произведений „Новой драмы”. Однако насилие – лишь одна из категорий, определяющих специфику предметно-тематической стороны произведений новейшей драмы. Прежде всего, насилие в „Новой драме” – производная от метафизики *абсурда*, поэтика которого характеризуется рассогласованием сверхсмыслов, прежде всего, смысла и оправдания человеческой жизни и бытия как такового. Абсолютной и непреложной реальностью в такой перспективе оказывается смерть. Подобное восприятие действительности и приводит к алогизму диалогов, непоследовательности поступков и реакций, а иногда – к полной потере коммуникации. Абсурд чаще всего демонстрирует ложность и бессмысленность форм и ритуалов повседневного бытия. С этой точки зрения, Валя из *Изображая жертву* братьев Пресняковых, убивая своих родных и близких, бунтует не столько против насилия привычки, как это определяет М.Н. Липовецкий, сколько против именно осознаваемой им бессмысленности человеческого бытия: „[...] все это очень, очень напоминает мне какой-то один долгий следственный эксперимент... настоящее преступление – заводить, рожать человека, кидать его во всю эту жизнь, объяснять, что скоро ничего не будет... и никто никому не сможет помочь... Теперь у меня определенно нет никаких привязанностей, теперь я точно понял, что меня – нет, значит, и конца не будет... раз меня нет?”⁴.

⁴ Цит. по ст. М. Липовецкого, *Театр насилия в обществе спектакля: философские фарсы Владимира и Олега Пресняковых*, „Новое литературное обозрение” 2005, № 73, с. 276. К сожалению, М. Липовецкий не указывает в своей статье, на какой именно вариант текста братьев Пресняковых он ссылается. В известном нам издании (Братья Пресняковы, *The Best: Пьесы*, Москва 2005) текст *Изображая жертву* отличается от цитируемого Липовецким.

Уничтожив привязанности, Валя отказывается от какой бы то ни было коммуникации, решив таким образом для себя и проблему самоидентификации, и неразрешимость абсурдности бытия.

„Категория насилия, несомненно, связана с проблемой личной идентификации и шире – кризисом идентичности. По мысли Рене Жирар, автора культурологической концепции насилия, культура способствует формированию желания идентификации с другим, его бытие выставляется как образец для подражания, но желание подражать другому [...] несет в себе внутреннее противоречие: побуждая подражать другому, оно в момент идентификации устраняет то самое различие, которое питало возможность утвердиться в бытии через другого как образец. Другой тогда оказывается и основанием и препятствием моей идентификации в бытии, а потому средством моего самоутверждения становится насилие”⁵.

Безусловно, кризис идентичности определяет драматизм не только в русской культуре, но и в культуре постмодерна в целом. В частности, в новейшем философском исследовании этого феномена отмечается, что „можно установить не психиатрический, а социально-культурный смысл понятия кризиса идентичности, который... видится именно в отсутствии очевидного и естественного образа самого себя”⁶, однако „современный человек не может воспринимать в качестве *естественного* ни одно из тех мест, которые он занимает в мире и обществе”⁷. В этом противоречии (постоянном стремлении человека к определению собственной идентичности и невозможности определить ее) и заключается драматизм существования современного человека.

Попытки героев подтвердить свое индивидуальное бытие, заявить о своем существовании часто составляет основу сюжета пьес „Новой драмы”. Если же в пьесе появляется персонаж, который „не парится” по этому вопросу, находится тот, кто заставляет его (часто действительно посредством насилия) определиться с тем, кто он: „артефакт или органоминеральный субстрат” (*Культурный слой* бр. Дурненковых). Истоки типов структуры, построенных на решении героем проблемы самоидентификации, обнаруживаются в классических произведениях. В „Новой драме” подобный тип структуры стал основным. Сосредоточенность на проблеме идентичности, в частности, объясняет интерес

⁵ См.: А.Ю. Шеманов, *Самоидентификация человека и культура*, Москва 2007, с. 27.

⁶ Ibidem, с. 26.

⁷ Ibidem, с. 25.

„Новой драмы” к подростковому и юношескому сознанию, которое как раз характеризуется отсутствием идентичности (пьесы *Собиратель пуль*; *Лето, которого не видели вовсе* и др. Ю. Клавдиева; *Пластилин* В. Сигарева и др.). Однако необходимо помнить, что в современной „Новой драме” отражена не проблема кризиса идентичности сама по себе, иллюстративно представленная в одном из „гуманитарно-дисциплинарных аспектов” (психологическом, социологическом, политологическом и т.п.), а прежде всего ее особое эстетическое видение, драматический „образ кризиса идентичности”.

В ходе нашего исследования, участия автора в различных конференциях, посвященных современной драматургии, совместной работе с С.П. Лавлинским над статьями *„Карта” современной русской драмы: опыт типологического описания (на материале драматургии движения „Новая драма”)*⁸, *Жанровые модификации новейшей русской драмы: опыт типологического описания*⁹ было выявлено, что опорой для предварительной группировки пьес разных авторов „Новой драмы” и сравнения их структур может послужить одна из культурно-исторических модификаций „кризиса частной жизни” – драматический „образ кризиса идентичности”, которым определяется своеобразие конфликта драматургии данного движения. Таким образом, нами был обнаружен единый признак, который можно положить в основу классификации явлений „Новой драмы”, а именно – тип конфликтной ситуации, в свою очередь, обусловленный тем или иным типом героя.

Обозначим начальные границы понятия *идентичности*, которое в дальнейшем будет корректироваться в ходе обращения к конкретному материалу. *Идентичность* рассматривается различными гуманитарными науками и гораздо чаще употребляется в сочетании со словом *кризис*, чем само по себе¹⁰. Важное для данного исследования понятие *идентификация/*

⁸ С.П. Лавлинский, И.М. Болотян, *„Карта” современной русской драмы: опыт типологического описания (на материале драматургии движения „Новая драма”)*, [в:] *„Сцена жизни” в русской драме XX века, часть III: Поэтика современной русской драмы: Материалы Четвертой гуманитарной конференции „Сцена жизни” в русской драме XX века (20–22 марта 2008 г.)*, Москва 2008, с. 5–13.

⁹ И. Болотян, *Жанровые модификации новейшей русской драмы: опыт типологического описания*, [в:] *Новейшая драма рубежа XX–XXI веков: проблема конфликта: Материалы научно-практического семинара 12–13 апреля 2008 года*, Самара 2009, с. 98–106.

¹⁰ „Всякий, кто хочет понять современный мир, едва ли достигнет своей цели, не постигнув логики кризиса идентичности”, – утверждал В. Хесле. См. В. Хесле, *Кризис индивидуальной и коллективной идентичности*, „Вопросы философии” 1994, № 10, с. 112–123.

амоидентификация предполагает уподобление, отождествление себя с кем-либо, чем-либо, в том числе, „меня со мной” („я” с самостью)¹¹. Таким образом, идентификация осуществляется исключительно посредством *Другого* (даже если этот Другой – я сам).

Аналогично, *идентичность* в социологии определяют как „социализированную часть себя”¹². В частности, американские ученые Петер и Бриджит Бергеры отмечают: „Каждое общество можно рассматривать как владеющее репертуаром идентичностей [...]. Но предназначена ли идентичность или достигнута, в любом случае она усваивается индивидом через процесс взаимодействия с другими. [...] Только если идентичность подтверждена другими, становится возможным, чтобы эта идентичность стала реальной для индивида, удерживающего ее. Другими словами идентичность – это продукт взаимодействия идентификации и самоидентификации”¹³. То есть собственно идентификация проясняется через взаимодействие с другими, а самоидентификация (или самоопределение) – через тождество человека со своим „антропным потенциалом” или намеренно выбранной ролью.

„Дисгармония между «я» и «социальным я» является одной из самых распространенных причин кризиса идентичности”, – указывает В. Хесле. Именно поэтому „другие люди являются угрозой для моей идентичности не только из-за их мнений обо мне: они могут угрожать ей даже просто своим существованием”¹⁴. Отсюда в современной драме (да и в целом – в культуре) – „жесты насилия”, с помощью которых герой либо решает свою проблему идентификации, либо защищает свою идентичность.

„Переведем” указанные социологические, философские понятия в литературоведческие. Новый, автономный субъект, самоценная личность, „я-для-себя” – открытие поэтики модальности, которое и привело к переосмыслению отношений „я” и „другого”. „Иначе говоря, на понимание личности был распространен принцип дополнительности, – отмечает С.Н. Бройтман, – и она предстала как изменяющаяся внутренняя

¹¹ Открытие философа М. Бубера также состояло в том, что „я” ничего не может сказать о себе, не соотнеся себя с „другим”: „Нет Я самого по себе, есть только Я основного слова Я – Ты и Я основного слова Я – Оно”. М. Бубер, *Я и Ты*, [в:] *idem, Два образа веры*, перевод с нем. под ред. П.С. Гуревича, С.Я. Левит, С.В. Лезова., Москва 1995, с. 16.

¹² П.Л. Бергер, Б. Бергер, *Социология: Биографический подход*, [в:] *Личностно-ориентированная социология*, Москва 2004, с. 88.

¹³ *Ibidem*, с. 88–89.

¹⁴ В. Хесле, *op. cit.*

мера «я» и «другого», как подвижное, модальное, «двухполюсное» их взаимоотношение¹⁵.

Герой драмы как особая форма художественного завершения представлений автора о мире, несомненно, – главный „носитель” изображаемого кризиса. Тип героя, в свою очередь, соотносится с особым типом конфликта. Обратимся к „доминантному ряду” „Новой драмы”. На наш взгляд, драматургия движения репрезентирует кризисные состояния четырех типов идентификации личности:

1) *сущностный* (эволюционно-видовой, гендерный, национальный) – тот тип идентификации, который определяет сущность человека и не может быть им изменен;

2) *социальный* (социально-профессиональный, семейно-клановый, национально-территориальный, религиозно-идеологический и др.) – тот тип идентификации, который задает социум и отношения личности с ним – социальные роли и маски личности;

3) *культурный* – тот тип идентификации личности, который задается культурными рамками (в „Новой драме” прежде всего – литературой и кинематографом), историческими и мифологическими кодами;

4) *духовный* (с ним, помимо собственно духовного, связан и эволюционно-видовой тип) – тот тип идентификации, который определяется как метафизический, экзистенциальный, *личный духовный опыт*¹⁶ личности.

Выделенные кризисные состояния четырех типов идентификации связаны с четырьмя типами героя „Новой драмы” и четырьмя типами конфликта, которые мы и предлагаем положить в основу классификации.

¹⁵ С.Н. Бройтман, *Историческая поэтика*, Москва 2001, с. 257–258.

¹⁶ Личный духовный опыт может быть связан с религиозно-идеологическим уровнем идентификации, т.е. с системой ценностей, предлагаемой церковью, общиной или социальной группой, но определяется прежде всего нравственно-этическими установками, личными отношениями с Богом: не „я православный”, а, например, „я чувствую Бога”, „я люблю Бога” и т.п.

ТИПОЛОГИЯ КОНФЛИКТНЫХ СИТУАЦИЙ „НОВОЙ ДРАМЫ”

Тип героя	Тип конфликта	Знаковые тексты
I. Самоопределяющаяся в своей биографии и эволюции личность	Конфликт с самим собой как с Другим (прошлым, настоящим, будущим)	<i>Как я съел собаку, Одновременно</i> Е. Гришковца; <i>Не проговоренное</i> М. Покрасса; <i>Про мою маму и про меня</i> Е. Исаевой
II. Саморазоблачающаяся и разоблачающая социум личность как социальная единица	Конфликт с социальными Другими	<i>Пластилин</i> В. Сигарева; <i>Изображая жертву</i> бр. Пресняковых; драматургия-вербатим (<i>Война молдаван за картонную коробку</i> А. Родионова и др.)
III. Самоопределяющаяся через культуру и связанные с ней мифы личность	Конфликт с самим собой как культурным Другим и/или Другими как культурными артефактами и/или носителями „иных”, „чужих” ценностей	<i>Три действия по четырем картинам</i> В. Дурненкова; <i>Пленные духи</i> бр. Пресняковых
IV. Самоопределяющаяся и саморазоблачающаяся личность как Человек (представитель рода человеческого)	Конфликт с Другим как „чужим”. В качестве „чужого” выступает Высшее Начало, Бог	<i>Кислород, Бытие № 2, Июль</i> И. Вырыпаева

Определить тип конфликта в каждом конкретном случае можно, прояснив, что является доминантой самоопределения для героев: на языке пьес „Новой драмы” – „разобраться в себе”, „разобраться с другими”, „разобраться с культурой” или „разобраться с Богом”? При этом то, что является доминантой в одном типе конфликта, может выступать субдоминантой в другом. Например, в пьесе Ю. Клавдиева *Пойдем, нас ждет машина* конфликтная доминанта – столкновение мечты героинь – провести один день как „стервы, которым плевать на все и на всех” – собственно с теми, кому „что изнасиловать, что убить, что высморкаться – все равно...”. Интересно, что идентификация девушек в их новой роли происходит через отождествление себя с героями боевиков и вестернов – Тельму и Луизу, Бонни и Клайда. Попытка определения смысла жизни и объяснения устройства всего мироздания через скандинавскую мифологию (дерево Иггдразиль, которое в интерпретации героини и есть „человеческий мир”) и изменение этой позиции к финалу пьесы (как раз через основной конфликт) иллюстрирует 4-ый тип конфликта (по нашей типологии), но для данной пьесы будет субдоминантой.

В свою очередь, возможно определение различных типов сюжета „Новой драмы”, связанных с тотальной саморефлексией; последовательным

испытанием социумом; испытанием мировоззренческих представлений; испытанием языком культуры.

Отграничить один тип сюжета от другого можно, определив, отношение героя к миропорядку:

1) миропорядок на периферии сознания героя, акцент на универсальном, общем и в то же время индивидуальном опыте, позволяющем достичь катарсического единения с миром читателя/зрителя;

2) миропорядок захватывает личность, поглощает ее и либо обращает в типы, безличных, „бесчувственных”, „безразличных” персонажей, либо уничтожает;

3) миропорядок для героя ограничивается его культурным полем, внутри которого он находится и в котором перемешаны часто не отрефлексированные сознанием героя исторические, мифологические, культурные реалии;

4) герой противопоставляет „неправильному” миропорядку самораскрытие, саморазоблачение себя как личности и тем самым обличает его.

При первом типе конфликта происходит отделение образа от источника – „я” становлюсь для себя „другим”, я отчужден. Я рассматриваю себя как Чужого и пытаюсь соотнести себя с ним и либо соединиться, либо отделиться окончательно. Это тотальная саморефлексия подчиняет себе все элементы сюжета.

При типе сюжета – „последовательное испытание социумом” – возможно несколько драматических ситуаций: „кто-то приходит со стороны и испытывает мир героев” (*Землемер* Н. Коляды, аналогично – *На дне* М. Горького); „герой последовательно исключается из разных социальных институтов и из самой жизни” (*Пластинин* В. Сигарева); „герои сами испытывают судьбу и подвергают себя опасности” (*Выхода нет* Г. Ахметзяновой, *Пойдем, нас ждет машина* Ю. Клавдиева) и др. Этот тип конфликта характеризуется рассогласованием языковых норм, периферийным положением культурного обращения, когда язык демонстрирует исключительно тотальное отчуждение одного героя от другого. „Нет ничего более страшного для человека, чем другой человек, которому нет до него никакого дела, – писал О.Э. Мандельштам. – Глубокий смысл имеет культурное притворство, вежливость, с помощью которой мы ежеминутно подчеркиваем интерес друг к другу”¹⁷. Конфликт с социальными Другими в пьесах „Новой драмы” – это конфликт между жертвой и ненавидящим,

¹⁷ О.Э. Мандельштам, *О собеседнике*, [в:] *idem, Сочинения*, Екатеринбург 2003, с. 569–577.

жертвой и насильником, жертвой и любимым проходящим мимо человеком, но не с миропорядком в целом.

Третий тип сюжета также имеет свои драматические ситуации: „культурные реалии становятся предметом рефлексии и/или игры Автора” (*Три действия по четырем картинам*, *Голубой вагон* В. Дурненкова; *Валентинов день* И. Вырыпаева; *Кухня* М. Курочкина; *Пленные души* бр. Пресняковых); „культурные реалии используются автором/героем для демонстрации своих идей” (*Смерть Ильи Ильича* М. Угарова; *Декабристы, или В поисках Шамбалы* Д. Привалова), либо даже – „для решения личных проблем Автора” (*Павлик – мой бог* Н. Беленицкой); „столкновение «обыденного героя» с «культурным» персонажем” (*Лунопат* М. Курочкина) и др.

Четвертая стратегия выводит на метауровень и в свою очередь подразумевает трехчастную модель: Бог и сакральное – представления людей о Боге и сакральном (расходящиеся с истиной) – „я”, разоблачающий эти представления через глумление, юродство. Это традиция мениппеи, которая хоть и была разработана Бахтиным по отношению к роману, равно приложима и к драматургии „Новой драмы”, в частности, к текстам И. Вырыпаева, тяготение которых к эпичности очевидно.

Данная типология – одна из первых попыток отрефлексировать явление „Новой драмы” как целое и, конечно, еще нуждается в уточнениях.

Streszczenie

Rosyjski ruch „Nowa Drama” – kryzys tożsamości, aspekt socjokulturowy i literaturoznawczy

„Nowa Drama” to nazwa ruchu dramaturgiczno-teatralnego, który narodził się w Rosji na przełomie XX i XXI w. Zrzesza on wielu autorów, reżyserów i aktorów. Celem artykułu jest przegląd podstawowych reprezentacji rzeczywistości przedstawionych w rosyjskiej dramaturgii: kategorii przemocy i dramatycznego „obraz kryzysu tożsamości”.

Autorka wydzieliła cztery typy kryzysu tożsamości: istotowy, socjalny, kulturowy i duchowy, które odpowiadają czterem typom bohaterów i czterem typom konfliktu. Stały się one podstawą typologicznego opisu konfliktów i fabuł tekstów ruchu „Nowa Drama”.

Summary

The Russian movement „New Drama” and the identity crisis: socio-cultural and philological aspects

„New Drama” is the name of a theatrical-dramatic movement born in Russia in the end of XX-beginning of XXI century. It brings together many authors, directors and actors. The article describes principal representations of the reality appearing in the contemporary Russian dramaturgy: the category of violence and the dramatic „image of the identity crisis”. Representations of four types of identification are discussed: essential, social, cultural and spiritual – which are the basis of the first typology of the New Drama’s conflict situations, characters and plots.

Maria Bracka
Gdańsk

Поетика романтичної монокультурності та питання діалогічності

Європейські та слов'янські літератури доби романтизму – у час становлення почуттів етнічної й культурної окремішності – у більшій мірі розвивалися під переможним натиском історичних випробувань, ніж література попередніх епох. Події, в яких задіяні були великі народні маси, спонукали до усвідомлення особливої долі окремих народів, сприяли посиленню національної свідомості та історичної самотності і пізніше піддавалися різноманітним історіософським інтерпретаціям. Одночасно з цим в літературах відбувалося активне формування основних літературно-естетичних норм, які вплинули на подальший розвиток національних літератур. Важливо зазначити, що в залежності від історичних умов романтичні слов'янські літератури асимілювали загальні романтичні принципи, такі як історизм, народність, фольклоризм та творчо трансформували їх на рідному ґрунті, живлячись при цьому, насамперед, власною культурною традицією і відтворюючи таким чином власну картину світу. Саме тому ми говоримо про монокультурність романтичної доби, що проявлялася у переважному домінуванні однієї народної культури, формуванні оригінальної національної свідомості, збагаченні власних традицій, мови і літератури. Монокультурність у такому сенсі перегукується із розумінням монофонічності за Михайлом Бахтіним, яка, на його думку, проявляється у зосередженості всього значимого і вартісного довкола одного центру-носія. Як зазначав російський дослідник,

Даже там, где дело идет о коллективе, о многообразии творящих сил, единство все же иллюстрируется образом одного сознания: духа нации, духа народа, духа истории и т.п. Все значимое можно собрать в одном сознании и подчинить единому акценту; то же, что не поддается такому сведению, – случайно и несущественно¹.

¹ М. Бахтин, *Проблемы поэтики Достоевского*, Москва 1963, с. 46.

Підтверджує цю тезу історія й поетика української та польської літератур доби романтизму.

Для українського романтизму характерне поглиблене вивчення історичного минулого (історіографічний преромантизм) і народної творчості (фольклористичний преромантизм), спрямоване не так проти класицизму, як проти бурлескних і травестійних традицій. Нове покоління романтиків, що з'явилося на межі 30–40-х рр. XIX ст. (Т. Шевченко, П. Куліш) поширювало ідеї, що мали виразне національно-політичне забарвлення. На цьому етапі поетична творчість романтиків еволюціонувала від стилізації народних пісень до формування іманентно поетичних творів, відбулося утвердження жанрів побутової, історичної, ліро-епічної поеми, балади, історичного роману і драми, вироблення літературної мови і стилю. Український романтизм, послуговуючись також власними філософськими поглядами, наприклад, Григорія Сковороди, створив оригінальні концепції народу, романтичної особистості, місії поета і поезії, опрацював своєрідний погляд на історію².

У свою чергу польська романтична література першої половини XIX століття формувалася за умов національної неволі, що вплинуло на її характер. Хоч вона і народжувалася на колишніх польських „кресах” – українських, білоруських і литовських землях, то найвищої точки розвитку досягла на чужині, яка стала після поразки польського листопадового повстання 1830–1831 рр. притулком для видатних творчих особистостей – Адама Міцкевича, Юліуша Словацького, Зігмунта Красінського. Польський романтизм формувався у гострих полеміках з представниками класицизму та поєднав народне бачення світу з фантастикою, містицизмом. Під прикриттям історичних і орієнталістичних тенденцій романтики порушували актуальні національні й політичні проблеми. В еміграційній літературі переважали роздуми над пошуками шляхів повернення незалежності Польщі, месіанська концепція, розглядалися проблеми стосунку до шляхетської традиції, історичних перемін та революції, ролі особистості й народу в історії. Натомість у „крайовій” польській літературі домінувало явище українофільства, що викликало обурення того ж таки Міцкевича, який пропонував усіх псевдоукраїнських писак „зсадити з українського коня”, або Юзефа Крашевського, який вбачав у згаданому явищі прояви хвороби „україноманії”.

² Див. ширше: Т. Бовсунівська, *Феномен українського романтизму*, ч. 1: *Етногенез і теогенез*, Київ 1997; Т. Бовсунівська, *Феномен українського романтизму*, ч. 2: *Ейдетика*, Київ 1998; W. Mokry, *Literatura i myśl filozoficzno-religijna ukraińskiego romantyzmu*, Kraków 1996.

Саме ця українофільська література³, яка у своїй спотвореній формі драгувала польських пророків, і стала відходом від романтичної монокультурності, яскравим прикладом діалогу культур. Вона отримала назву „української школи” польського романтизму та поєднала багато літературних і мистецьких явищ доби, які важко вкласти в рамки поняття „школа”. Рецепція цієї гетерогенної літературної формації⁴ характеризується лише частковим визнанням і зацікавленням з боку національних літературних систем, що склали її підґрунтя. Про такий помежівний соціокультурний статус творчості польських романтиків „школи” яскраво свідчить факт, що її принципи і ціннісні орієнтири відповідають вимогам двох материнських культур, хоча й не інтегровані до жодної з них. Це дає підстави дослідникам говорити про маргінальність, другорядність явища.

„Українська школа” польського романтизму як продукт тривалої польсько-української міжкультурної комунікації виявляє риси, типові для літератури пограниччя, історія якої сягає далекого XVI ст. і продовжує тривати також у XX ст. Література пограниччя становить поєднання етнічного, мовного й культурного (цивілізаційного) різноманіття, що формує її основні властивості. Вона окреслюється як межовий феномен, частина, що бере участь у двох або більше національних літературах, переймає й поєднує деякі риси останніх, модифікує й генерує власні. Її помежівний характер визначається не лише топографією й топонімією, географічними, політично-адміністративними й історичними чинниками, формується не лише позалітературними обставинами (хоча це не означає, що не бере їх до уваги і творчо не трансформує). Пограничність у цьому контексті є специфічним типом письменства, ознаками якого є вихід поза канони окремих національних літератур, поєднання іноді суперечливих, конфліктних або й відмінних властивостей – їхню своєрідну інтеграцію⁵. Екзотичність, поглиблені патріотичні почуття, історична свідомість, традиціоналізм, обстоювання польськості або українськості, чутливість до польських або українських символів тотожності – це специфічні для

³ Найповніше історія українофільської літератури висвітлена в праці В. Гнатюка, *Нариси з історії польського романтизму. Розвиток і занепад однієї романтичної течії*, [в:] В. Гнатюк, *Українсько-польська правобережна романтична література. Вибрані праці*, відпов. ред., упорядн. та автор передмови Р.П. Радишевський, Київ 2009, с. 358–619.

⁴ Такий термін на позначення явища нещодавно впровадив Р. Радишевський. Див. ширше: Р. Радишевський, „Українська школа” в польському романтизмі як міжнаціональна літературна формація, „Слов’янські обрії”, XIV Міжнародний з’їзд славистів (10.09. – 16.09.2008, Охрид). Доповіді, вип. 2, Київ 2008, с. 572–596.

⁵ Див. Е. Kasperski, *Kresy, pogranicza i mity. O metodologii badań nad literaturą kresową*, [в:] *Literatura i różnorodność. Kresy i pogranicza*, Warszawa 1996, с. 111–112.

літератури українсько-польського пограниччя риси, які виникають зі своєрідного хронотопу.

Говорячи про діалог культур, не можна оминати теорію діалогу, розроблену російським літературознавцем і культурологом Бахтіним, тим більше, що в працях, присвячених дослідженню оригінального характеру українсько-польського пограниччя часто з'являються поняття „діалогічність”, „поліфонічність”, не згадуючи вже про саме поняття „пограниччя, межі”. Спокуса вжитку цих понять при аналізі доробку українсько-польського пограниччя досить велика, проте варто було б докладніше придивитися, в якому контексті.

Теорія діалогічності займає важливе місце поруч із головними літературно-теоретичними ідеями Бахтіна – ідеєю карнавалізації літератури, ідеєю хронотопу – часу і простору як основних координат художньої картини світу. Вона має двоякий сенс. По-перше, діалогічністю відзначається будь-яке мовлення, адже мова є суспільним феноменом, а її основна функція – комунікативна. У такій перспективі слово чи висловлювання одного промовця до другого розраховане на зворотню реакцію. Висловлювання, яке Бахтін вважає реальною одиницею мовленнєвого спілкування, не є для нього знаком мовної системи, а становить результат взаємовпливу суб'єктів мовлення. Таким чином поміж різними суб'єктами встановлюються особливі стосунки, які дослідник називає „діалогічними”.

Діалогічна активність людини складає основу її життя, проте не лише активність може бути діалогічною. Бахтін говорить про діалогічність „художнього мислення і художнього образу світу”, про „внутрішньо діалогізований світ”. Крім того, як пише в *Естетиці словесної творчості*:

Диалогическая природа сознания, диалогическая природа самой человеческой жизни. [...] Жизнь по природе своей диалогична. Жить – значит участвовать в диалоге: вопрошать, внимать, ответствовать, соглашаться и т. п. В этом диалоге человек участвует весь и всею жизнью [...]. Он вкладывает всего себя в слово, и это слово входит в диалогическую ткань человеческой жизни, в мировой симпозиум. [...] Каждая мысль и каждая жизнь вливаются в незавершенный диалог ⁶.

Явище „діалогу” у Бахтіна виходить поза межі мови, стає також теоретичною літературною, культурною, філософською проблемою – для

⁶ М. Бахтин, *Эстетика словесного творчества*, Москва 1979, с. 318.

дослідника, як зазначає Богуслав Жилко, воно є універсальним принципом, що визначає як існування окремої людської свідомості, так будь-які явища культури. За принципом діалогу в суспільній дійсності та в світі символічної культури будуються стосунки поміж світоглядами (ідеологіями), літературними формами, культурами (течіями), історичними епохами⁷.

У зв'язку з діалогічним характером самого людського існування, форм духовної й матеріальної культури не можна не враховувати факт, що кожен літературний текст також потрапляє в сітку координат певного літературного дискурсу, є за своєю природою такою ж одиницею мовленнєвого спілкування, як висловлювання, репліка. Він існує в певній залежності від інших творів – відповідає на них або провокує певну відповідь. Художній текст завдяки особі мовленнєвого суб'єкта – автора – чітко відмежований від інших творів своєю оригінальністю – стилем, задумом, відображеною картиною світу⁸.

Художній твір кожного представника „української школи” польського романтизму є наслідком культурної інтерференції різного ступеня та ланкою в ланцюгу спілкування пограничної спільноти. Про діалогічність на українсько-польському пограниччі, на нашу думку, варто говорити у двох аспектах.

По-перше, в зовнішньому широкому аспекті, маючи на увазі діалог двох етнічних спільнот з окремими мовами, традиціями, звичаями й усією духовною культурою, що ґрунтується на відмінному досвіді державництва і національної приналежності. Якщо польський національний досвід спирається на велику власну історичну активність на міжнародній арені і період поневолення наприкінці XVIII ст., то український, по своїй суті, є позбавленим досвіду державної самостійності (поза зародками державотворення в добу Козаччини) і лише на початку XIX ст. починається усвідомлення української самобутності, чиняться спроби сформулювати національну ідею.

По-друге, діалогічність польсько-українського літературного пограниччя в аспекті внутрішньому, пам'ятаючи про взаємозв'язки між окремими творами, що складають специфічну літературну пограничну парадигму та мають свою традицію, попередників, а також своїх послідовників. Ці твори

⁷ Див. В. Зыґо, *Kategoria dialogu w humanistyce rosyjskiej XX wieku*, „Przegląd Humanistyczny”, 1990, nr 8–9, с. 147.

⁸ Див також: *Антологія світової літературно-критичної думки XX століття*, за ред. М. Зубрицької, Львів 2001, с. 408.

відрізняються відповідними канонами побудови художнього світу, традиційного і зрозумілого читачеві, вони спрямовані на активну реакцію розуміння, визначають відповідні позиції Іншого у складних умовах спілкування на пограниччі та певним чином формують його творчу реакцію.

Істотою пограничного простору є стійке усвідомлення не лише його діалогічності, а також поліфонічності – багатоголосся, втілення принципу рівноправ'я голосів, впровадження кількох домінант. Поліфонічність літератури пограниччя протиставляється цілісності певної культури, яка часто формується як монофонічна структура, не беручи до уваги чужі голоси, що в ній звучать.

Йдучи за літературно-естетичною концепцією Бахтіна, можна виокремити контексти вжитку поняття „пограниччя” щодо українсько-польського літературного помежів'я.

Саме поняття „культура пограниччя”, безперечно, багатозначне. Одне з його значень має хронотопне забарвлення. Властивості культури позначені фактом перебування в географічному просторі, окресленому різними кордонами: державними, адміністративними, етнічними, релігійними, цивілізаційними тощо. Ці риси як такі не мають просторових ознак. Так, як і у випадку з мовою й поняттям мовного кордону, яке певною мірою є поняттям метафоричним, стосується географічного простору, на якому компактно проживають носії даної мови й який має свій початок і кінець, пограниччя може не співпадати з іншими кордонами, наприклад, державно-адміністративними. Незаперечним фактом є те, що помежівні території відзначаються багатьма культурними особливостями, які відрізняють їх від однорідного, моноцентричного не-прикордонного простору. У цьому розумінні головною ознакою поняття „культура пограниччя” або його замітника „пограниччя культур” є просторовість.

З другого боку, зіткнення культур може відбуватися поза конкретним простором і часом, тобто відірвано від безпосереднього просторового стику і часової конкретизації. Твори з найвіддаленіших територій, культур і часів внаслідок прочитання, перекладу – рецепції читачем – стикаються з рідною йому культурою та сучасними творами. Отже, географічне сусідство і темпоральність не є умовами зіткнення культур: їхнього зближення, взаємодії, взаємопроникнення. У такому розумінні вони становлять окремий – нетотожний із географічним – культурний простір, наділений своєрідними рисами. Пограниччя, демонструючи свій метафоричний характер, вживається на позначення певної особливої психологічно-

культурної ситуації, що мала і надалі має місце у сучасній європейській культурі⁹. Категорія помежів'я перестає бути територіальною категорією, що стосується певних регіонів, а її пізнавальний зміст набуває нейтральності й оригінальності. З такої точки зору пограничність належить до головних властивостей культури, окреслює її істоту.

Саме таке визначення культури пограниччя й пограниччя культур перегукується з розумінням цього терміну Бахтіним. Як пише дослідник,

Не должно, однако, представлять себе область культуры как некое пространственное целое, имеющее границы, но имеющее и внутреннюю территорию. Внутренней территории у культурной области нет: она вся расположена на границах, границы проходят повсюду, через каждый момент ее, систематическое единство культуры уходит в атомы культурной жизни, как солнце отражается в каждой капле ее. Каждый культурный акт существенно живет на границах: в этом его серьезность и значительность; отвлеченный от границ, он теряет почву, становится пустым, заносчивым, вырождается и умирает¹⁰.

У працях літературознавця зустрічаємо рішуче твердження:

[...] наиболее напряженная и продуктивная жизнь культуры проходит на границах отдельных областей ее, а не там и не тогда, когда эти области замыкаются в своей специфике¹¹.

Можна ствердити, що таке твердження є ключовим в літературознавчо-культурологічних концепціях Бахтіна і дає широкі можливості інтерпретації культури. Якщо звернемось до літератури українсько-польського пограниччя, то вже сама назва вказує на специфіку цієї помежівної літератури, бачимо тут насамперед чітку географічну прив'язаність. Топофілія є конститутивною ознакою доробку «української школи» польського романтизму. З другого боку, ця література з'явилася на стику різних культурних цілісностей, на стику різних способів мислення, світовідчуття, форм висловлення почуттів і оцінювання, що складають основи окремих культур. Поодинокі елементи, що належали до інших цілісностей – у цьому випадку української й польської культур – були з них вийняті й творчо трансформовані, достосовані до інших, ніж материнська,

⁹ Див. ширше: M. Dąbrowska-Partyka, *Literatura pogranicza. Pogranicza literatury*, Kraków 2004.

¹⁰ М. Бахтин, *Вопросы литературы и эстетики*, Москва 1975, с. 25.

¹¹ М. Бахтин, *Эстетика...*, с. 329–330.

конфігурацій. У цій літературній парадигмі відбулися процеси інкорпорації (приєднання, включення до свого складу), асиміляції (уподібнення), з'явилися гібридні утворення, складені з гетерогенних елементів. Стихи і взаємопроникнення простежуються на жанровій (думки А. Бельовського і Л. Семенського, думи Е. Ізопольського та ін.), тематичній (всі автори „української школи” так чи інакше писали на українську тематику), стилістичній площинах, в створених образах героїв, домінантою яких став „польський” козак.

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що європейська література першої половини XIX ст. тяжіла до монокультурності, яка стала конститутивним елементом української та польської романтичних літератур, що є цілком зрозумілим, враховуючи історичний момент самостановлення народів, усвідомлення їхньої культурної самобутності. Проте культура, література не є герметичними утвореннями, цілком природньо на їхніх стиках відбуваються процеси взаємопроникнення, діалогу, яскравим прикладом яких є „українська школа” польського романтизму. Цей поліфонічний простір, сформований в уяві пограничних митців, всупереч ностальгічним міфам не є однозначним, набагато частіше переважають у ньому стосунки нерозуміння й ворожості, ніж ідилічні й аркадійські образи. Розроблені Бахтіним поняття „діалогічності”, „поліфонічності”, „пограниччя” допомагають розкрити сутність явища „української школи”, накреслити його онтологічні й аксіологічні перспективи.

Streszczenie

Poetyka romantycznej monokulturowości i kwestia dialogowości

Artykuł stanowi próbę opisu specyficznego charakteru literatury polskiej i ukraińskiej okresu romantyzmu – z jednej strony jego monokulturowości, zaś z drugiej – dialogowości. Zarówno polskie piśmiennictwo romantyczne, jak i ukraińskie preferowało kultywowanie własnych tradycji kulturowych, językowych, dążyło do odtworzenia własnego obrazu świata, monofoniczności. Wskutek wpływu różnego rodzaju czynników geograficznych, polityczno-administracyjnych, społecznych dochodziło jednak do nakładania się narodowych sfer kulturowych, w tym literackich, tworzyły się „pogranicza”, różnie komentowane przez badaczy. Autorka poddała analizie pojęcia „pogranicze”, „dialogowość”, „polifoniczność”, zaczerpnięte z teorii estetyczno-literackich M. Bachtina, wykorzystane do interpretacji spuścizny „szkoły ukraińskiej” w romantycznym piśmiennictwie polskim.

Summary*Poetics of romantic monocultural and question of dialogism*

The article presents the description of specific character of Polish and Ukrainian literature of romanticism – from one side him monocultural, but from the second – dialogism. Identically Polish romantic literature, as well as Ukrainian, gave advantage cultivation of own cultural, linguistic traditions, aspired to the recreation of own picture of the world, monofonism. But as a result of different type of geographical, political, administration, public factors there are processes of contacts and imposition of national cultural spheres, in that literary, created „boundary areas”, that is different commented through researchers. It were analysed concepts „boundary areas”, „dialogism”, „polyfonism” taken from a M. Bakhtin’s esthetic and literary theory to interpretation of inheritance „Ukrainian school” in romantic Polish literature.

Irena Chowańska
Olsztyn

Творчість Michasia Stralcowa в контекście прозы білорускiей в latach sześćдзiesiąтых XX wieku

Білорусь подаровала свіату wielu знакомих пісары, poetów, dramaturgów oraz krzewiцieli oświaty, dzięki którym powstawała, kształtowała się і rozwijała literatura narodowa. Na zawsze zapisał się в niej jako pisarz, poeta, eseista oraz krytyk literacki Michaś Stralcow. W zasadzie творчість tego wybitnego і utalentowanego literata nie jest в całości zbadana. Dotychczas jego dorobkowi literackiemu poświęcono kilkadziesiąт artykułów¹ oraz trzy pracy naukowe². Dopiero kilkanaście lat temu zaczęто на nowo „odkrywać” talent Stralcowa, о czym świadczą opublikowane на łamach gazet і czasopism artykuły dotyczące jego творчіości³.

¹ Zob: Б. Бур'ян, *Першы крок – пачатак дарогі*, „Беларусь” 1962, nr 11, s. 28; Я. Цыбук, *З адчуваннем прыгожага*, „Полымя” 1962, nr 12, s. 164–166; А. Вярцінскі, *Ці існуе блакітны вечер?*, „Літаратура і мастацтва” 31.08.1962, s. 6; Д. Бугаёў, *Па праву чытача і крытыка*, „Літаратура і мастацтва” 1.02.1966, s. 6; А. Гардзіцкі, *З адчуваннем новага*, „Беларусь” 1966, nr 2; У. Юрэвіч, *Свой пункт гледжання*, „Полымя” 1966, nr 3; У. Мехаў, *Чысты подых таленту*, „Літаратура і мастацтва” 23.08.1966, s. 6; А. Гардзіцкі, *Крытычныя зметкі празаіка*, „Вопросы литературы” 1966, nr 5; Д. Бугаёў, *Таленавітае і аднастайнае*, „Полымя” 1966, nr 12, s. 171–175; А. Псікаў, *І зразумеў я...*, „Літаратура і мастацтва” 25.01.1967, s. 6; В. Нікіфаровіч, *Кнігі і яе героі*, „Беларусь” 1967, nr 3; М. Вышынскі, *Кніга душэўная, чалавечная*, „Літаратура і мастацтва” 30.08.1968, s. 6; У. Скапа, *Багаціце пачуццям думак*, „Літаратура і мастацтва” 4.11.1968, s. 6; В. Нікіфаровіч, *Спросіть себя...*, „Неман” 1969, nr 3, s. 160–162; А. Кучар, *Трывожная памяць. Нататкі пра новыя творы*, „Полымя” 1969, nr 10, s. 197–218; А. Алексін, *Доверіе к чытацелю*, „Літаратурная газета” 20.11.1969, s. 20; У. Юрэвіч, *Таёмніца Максіма кніжніка*, „Полымя” 1969, nr 11 і ін.

² Zob.: Т. И. Шамякина, *Основные стилевые направления современной белорусской прозы (На материале творчества И. Пташниковой, М. Стрельцова, И. Чигринова)*, Минск 1975; В. Иващенко, *Круги надежды и добра*, [w:] В. Иващенко, *Круги надежда и добра. Литературно-критические статьи*, Минск 1983; П. В. Васючэнка, *Міхась Стральцоў (1937–1987)*, [w:] *Гісторыя беларускай літаратуры ХХ стагоддзя*, т. 3, cz. 2, Минск 2003.

³ Zob: А. Сямёнава, *Бэзавы попел. Фрагмент з кнігі*, „Беларусь” 1991, nr 1, s. 31–32; Н. Кузьміч, *Чалавек шукае сябе. Лірычныя матывы ў прозе Міхася Стральцова, якому сёлета было б 60 гадоў*, „Маладосць” 1992, nr 3, s. 231–237; П. Дзюбайла, *Час страчаных ілюзій*, „Полымя” 1993, nr 11, s. 235–249; В. Акудовіч, *Вусцінасаць быцця*, „Крыніца” 1994, nr 9, s. 27–28; А. Асташонак, *За мяжою звычайнага*, „Крыніца” 1994, nr 9, s. 19; Р. Барадулін, *Конь гуляў на полі*, „Крыніца” 1994, nr 9, s. 22–25; Л. Дранько-Майсюк, *Выганы патрыцыі*, „Крыніца” 1994, nr 9, s. 3–14; Ю. Залоска, *Сонечны Стральцоў*, „Крыніца” 1994, nr 9, s. 10–17; А. Разанаў, *Наступны, яшчэ не аб'яўлены, змест*, „Крыніца”

W czasie debiutu literackiego Stralcowa⁴ literatura białoruska znajdowała się na kolejnym etapie rozwoju, który odegrał znaczącą rolę w jej kształtowaniu.

1994, nr 9, s. 27; А. Станюта, *Астатняе – у маўчанні*, „Крыніца” 1994, nr 9, s. 25–27; А. Сямёнава, *Бэзавы попел. Эпістальярна-прывідны ўспамін*, „Крыніца” 1994, nr 9, s. 35–86; В. Тарас, *Міша, Міша...*, „Крыніца” 1994, nr 9, s. 20–21; Ф. Яфімаў, *Яснае святло з суседняй вуліцы*, „Крыніца” 1994, nr 9, s. 21–22; Е. Масло, *Грустная звезда поэта*, „7 дней” 2.03.1996, s. 15; Н. Грыб, *Наперадзе – невядомае (Час у апавесці Міхася Стральцова „Адзін лапаць, адзін чунь”)*, „Першацвет” 1996, nr 6, s. 87–89; В. Маслоўскі, *Тры сустрэчы*, „Літаратура і мастацтва” 14.02.1997, s. 6; Л. Рублеўская, *Імпрэсіўны партрэт. Паводле аднаго верша*, „Літаратура і мастацтва” 14.02.1997, s. 6; А. Мяснікоў, *Загадка Міхася Стральцова. 14 лютага выдатнаму майстру беларускага слова споўнілася б шэсцьдзесят гадоў*, „Звязда” 15.02.1997, s. 6; А. Жук, *Памяць аб радасці*, „Полымя” 1997, nr 2, s. 263–270; А. Кудравец, *За дальнім прычалам*, „Полымя” 1997, nr 2, s. 254–262; Н. Кузьміч, *Вяртанне, альбо ключ на далонях восені*, „Першацвет” 1998, nr 5, s. 112–116; Н. Работа, *Мудрэці, дарадчык, паэт*, „Роднае слова” 1998, nr 7, s. 53; Н. Кузьміч, *Лірычная проза Міхася Стральцова*, „Вестник Брестского университета” 1999, nr 3, s. 78–80; В. Саламах, *Много званых, да мало избранных*, „Советская Белоруссия” 13.04.1999, s. 6; А. Аврутин, *Под созвездием*, „Белоруссия” 16–18.06.1998, s. 8; У. Саламаха, *Няма інакшай мудрасці для нас*, „Чырвоная змена”, 22.10.1999, s. 6; Л. Турбина, *Будто хто-то стоить за его спиной...*, „Першацвет” 1999, nr 12, s. 67–68; Н. Бушыла, *„Трэба быць па-чалавечы добрым і мужным...”*, „Роднае слова” 2002, nr 3, s. 49–52; Р. Барадулін, *На сініх лугах маленства. Слова пра сябра*, „Полымя” 2002, nr 3–4, s. 205–210; А. Макмілін, *Міхась Стральцоў – паэт у прозе і паэзіі*, „Тэрмапілы” 2002, nr 6; А. Кірвель, *Дзе будаваць храм? (Не зусім рэчызія)*, „Наша слова” 25.06.2003, s. 4; Л. Дранько-Майсюк, *Одиночество звезды*, „Советская Белоруссия” 13.08.2004, s. 8; В. Барзіян, *Маналог у эсэстычных творах Я. Брыля. Лірызм у сістэме эстэтычных поглядаў Міхася Стральцова, Матэрыялы 6-й Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 60-годдзю факультэта журналістыкі (Мінск 2-3 снежня 2004)*, „Журналістыка” 2004; Т. Дасаева, *Лірызм у сістэме эстэтычных поглядаў Міхася Стральцова, Матэрыялы 6-й Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 60-годдзю факультэта журналістыкі (Мінск 2-3 снежня 2004)*, „Журналістыка” 2004, s. 108–110; М. Цікоцкі, *„Дзіцячыя вочы” мастака слова. Да пытання пра вобразнае ўспрыманне рэчаіснасці (на прыкладзе твораў Максіма Багдановіча, Максіма Гарэцкага, Янкі Купалы, Міхася Стральцова)*, „Роднае слова” 2005, nr 10, s. 25–27; А. Мяснікоў, *Міхась Стральцоў*, „Звязда” 14.02.2007, s. 6; А. Бадак, *Зорка Міхася Стральцова*, „Літаратура і мастацтва” 16.02.2007, s. 15; У. Дамашэвіч, *Яшчэ адна загадка*, „Літаратура і мастацтва” 16.02.2007, s. 15; І. Гоўзіч, *„Калі маўчыць душа, гібе разум наш...”*, „Роднае слова” 2007, nr 2, s. 35–43; В. Бурло, *Стылістычныя прыёмы адлюстравання рэчаснасці ў апавяданні Міхася Стральцова „Смаленне верпука” (1973)*, „Вестник БДУ 2007”, nr 2, сер. 4, s. 24–28; І. Гоўзіч, *„Казкі жыцця” Якуба Коласа і стылёвыя пошукі літаратуры другой паловы ХХ ст. (на прыкладзе творчасці прадастаўнікоў „філалагічнага пакалення”)*, [w:] *Янка Купала і Якуб Колас у сістэме дзяржаўна-культурных і духоўна эстэтычных прыярытэтаў ХХІ стагоддзя. Матэрыялы Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, Мінск 26–27 верасня 2007*, s. 137–142; Н. Дамброўская, *Проза В. Адамчыка і М. Стральцова: родава-жанравае і ідэя-тэматычнае падабенства*, Шостыя рэспубліканскія Калеснікаўскія чытанні. Слова аб палку Ігаравым у літаратуры і духоўнай культуры славянскіх народаў, Брест 2008, s. 53–55; В. Чарняўскі, *Траўцыі Максіма Гарэцкага ў прозе Міхася Стральцова, ХVІ Гарэцкія чытанні (Мінск, 15 лютага 2008)*, Мінск 2008, s. 141–144; Н. Кузьміч, *Аўтар-апавядальнік ад самапазнання да самавыяўлення. На матэрыяле апавяданняў Сена на асфальце і Смаленне верпука Міхася Стральцова*, „Роднае слова” 2009, nr 6.

⁴ М. Stralcow zadebiutował w roku 1957 opowiadaniem *Дом* opublikowanym w czasopiśmie „Маладосць”, nr 1, s. 20–24.

Niejednokrotnie badacze literatury, a wśród nich Sierafim Andrajuk⁵, Paweł Dziubajło⁶, Dzmitryj Bugajou⁷, Michaił Lazarczuk⁸, Michaś Tyczyna⁹, Eugeniusz Adamowicz¹⁰ i inni podkreślali, że w drugiej połowie lat pięćdziesiątych i w latach sześćdziesiątych literatura białoruska miała znaczące osiągnięcia, szczególnie w gatunkach lirycznych i epickich. Przeważała tematyka wojenna, historyczna, wiejska i społeczno-obyczajowa, ale pojawiała się również proza urbanistyczna, produkcyjna, fantastycznonaukowa, sensacyjna oraz kryminalna. Znane były już opowieści Iwana Szamiakina (*Непаўторная вясна*), Michasia Łyńkowa (*Векапомныя дні*), Alesia Kułakowskiego (*Нявестка; Да усходу сонца; Дабрасельцы*), Uładzimira Szachowca (*Пасля вяселля*), Jauhiena Ramanowicza (*Галіна Званцова*), Alaksieja Karpiuka (*Дзяўчына з Валкавыска*), Iwana Ptasznikawa (*Чычык*) i innych. Powstawały nowe utwory prozatorskie m.in. Iwana Mieleża, Janki Bryla, Wasila Bykowa, Iwana Nawumienki, Uładzimira Karatkiewicza, Mikoły Lobana, Arkadzi Czarnyszewicza, Alesia Adamowicza, Borysa Saczanki, Wiaczasława Adamczyka, Antola Kudrawca.

Białoruscy pisarze coraz śmieiej przedstawiali stany emocjonalne, przeżycia psychiczne oraz dylematy moralno-filozoficzne. Zwiększone zainteresowanie światem wewnętrznym człowieka, moralno-estetycznym problemami oraz dążenie do filozoficznej interpretacji rzeczywistości wpłynęło na kształtowanie istniejącej

⁵ С. Андраюк: *Жыццё. Літаратура. Героі*, Мінск 1973; *Вывяраючы жыццём*, Мінск 1976; *Традыцыі і сучаснасць*, Мінск 1981; *Жыць чалавекам. Літаратурна-крытычныя артыкулы*, Мінск 1983; *А жыццё – вышэй за ўсё. Выбранае. Літаратурна-крытычныя артыкулы. Нарыс творчасці*, Мінск 1992; *Пісьменнікі. Кнігі. Літаратурна-крытычныя артыкулы*, Мінск 1997.

⁶ П. Дзюбайла: *Вобраз нашага сучасніка ў прозе*, Мінск 1977; *У вялікай дарозе. Літаратурна-крытычныя артыкулы*, Мінск 1981; *Час страчаных ілюзій*, „Польмя” 1993, nr 11, s. 235–249; *Гістарычны выбар пісьменнікаў Беларусі. Сучасны этап. 1955–95 гады*, „Польмя” 1996, nr 6, s. 235–274.

⁷ Д. Бугаёў: *Шматграннасць. Літаратурна-крытычныя артыкулы і рэцэнзіі*, Мінск 1970, s. 152–168; *Справядлівае слова. Літаратурная крытыка, успаміны*, Мінск 2001; *Служэнне Беларусі. Праблемныя артыкулы, літаратурныя партрэты, эсэ, успаміны*, Мінск 2003.

⁸ *Гісторыя беларускай савецкай літаратуры 1941–80 гг.*, рэд. М. А. Лазарук, А. А. Семяновіч, cz. 2, Мінск 1983; *Гісторыя беларускай літаратуры XIX – пачатак XX ст.*, рэд. М. А. Лазарук, А. А. Семяновіч, Мінск 1998; *Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзе (20–50-я гады)*, рэд. М. А. Лазарук, А. А. Семяновіч, Мінск 2000.

⁹ М. Тычына: *Час прозы. Літаратурна-крытычныя артыкулы*, Мінск 1988; *Карані Крона. Фальклор і нацыянальная спецыфіка літаратуры*, Мінск 1991, s. 165–171; *Ісці ў свет – не губляць сябе: Беларуская проза апошніх гадоў*, „Роднае слова” 1997, nr 7, s. 12–20; *Ісці ў свет – не губляць сябе: Беларуская проза апошніх гадоў*, „Роднае слова” 1997, nr 8, s. 52–64; *На навароце. Беларуская літаратура канца XX стагоддзя*, „Роднае слова” 2001, nr 4, s. 8–11.

¹⁰ Я. К. Адамовіч, *Гармонія абставін – гармонія душы. Беларуская апавяданне 50–60-х гадоў*, Мінск 1998.

już we wcześniejszych latach prozy poetyckiej. Należy zaznaczyć, że w czasie „odwilży” politycznej zakorzenione w literaturze „my” ustępowało miejsca mówiącemu „ja”. Zrywano w ten sposób z obowiązującym modelem narracji auktorialnej na rzecz narracji personalnej. Fenomen prozy poetyckiej ujawnił dramatyczny proces poszukiwania wartości uniwersalnych. Pisarze mieli możliwość powrotu do swojego życiowego doświadczenia i przeżyć, a w ich utworach częściej można było dostrzec autorski światopogląd, który stawał się bardziej widoczny i niezależny. Twórcy chcieli opowiadać czytelnikom o wydarzeniach, w których uczestniczyli bądź byli ich świadkami, o stanie duszy, swoich pragnieniach i marzeniach, o przyrodzie i całym otaczającym świecie.

Na początku lat sześćdziesiątych proza poetycka¹¹ znajdowała się w polu zainteresowania zarówno młodych pisarzy, jak i zasłużonych twórców literatury białoruskiej. W owym czasie dużą popularnością cieszyły się utwory Maksima Bahdanowicza, Jakuba Kołasa, Michasia Zareckiego, Zmitroka Biaduli, Kuźmy Czornego, Michasia Łyńkowa. Dzieła tych pisarzy różniły się stylem, fabułą, kompozycją, środkami stylistycznymi, ale we wszystkich można było zauważyć cechy właściwe dla prozy poetyckiej. Liryczność była widoczna także w utworach Janki Bryła, Uładzimira Karatkiewicza, Iwana Czyhryna, Iwana Ptasznikawa, Miachasia Stralcowa, Janki Sipakowa oraz we wcześniejszych dziełach epickich Iwana Nawumienki.

Właśnie proza poetycka stała się ulubionym gatunkiem Stralcowa. Niespełna po trzech latach od momentu debiutu prozatorskiego pisarz stworzył opowiadanie *Блакiтны вецер*¹², w którym wyczuwa się cechy właściwe dla owej prozy. Jak słusznie zaznacza literaturoznawca Piotr Wasiuczenka, w wyżej wspomnianym utworze „зліліся неадменны лірызм, які забяспечваецца прысутнасцю лірычнага героя, надзеленага адвечнай рэфлексіяй, пачуццём максімалізму, асінхроннасць узростаў апавядальніка і героя, а значныя драматычныя або эпічныя ж падзеі адсутнічаюць. Гэта аднознiвае яго ад экзiстэнцыйна насычанай фактуры твораў аднагодкаў – У. Караткевіча, І. Пташнікава, В. Казько, а таксама старэйшых – В. Быкава, А. Адамовіча, дзе эпічнасць

¹¹ Należy przypomnieć, że szczególnie w połowie lat sześćdziesiątych termin „proza poetycka” (liryczna) wzbudził zainteresowanie w literaturach radzieckich. Początkowo nazywano tak utwory epickie o tematyce wiejskiej. Wtedy prozę poetycką kojarzono z takimi pisarzami, jak Wiktor Astafiejew, Wasilij Bielow, Fiodor Abramow, Michaił Aleksiejew, Wiktor Lichonosow, Eugeniusz Nosow, Wasilij Szukszyn. Ów termin nie był popularny zbyt długo (choć niekiedy można go spotkać i w dzisiejszych czasach), a jego miejsce zajęło umowne pojęcie „proza wiejska”.

¹² Opowiadanie to zostało opublikowane 7.02.1961 w gazecie „Літаратура і мастацтва”. Warto zwrócić uwagę, że niektóre źródła, (zob.: *Пра Мяне*, „Крыніца” 1994, nr 9, s. 3–6 i П. В. Васючэнка, *Міхась Стральцоў...*, s. 405) podają błędną informację, iż był to debiut prozatorski pisarza z 1957 r.

супадае з драматычнасцю і экзістэнцыйнасцю”¹³. W opowiadaniu *Блакiтны вецер* mamy do czynienia z wszechwiedzącym narratorem prezentującym tylko określoną sytuację fabularną. Przedstawia on wyłącznie kilka godzin z życia młodego nauczyciela, zwracając szczególną uwagę na jego świat wewnętrzny. Narrator doskonale przenika do świadomości głównej postaci, przedstawiając myśli i uczucia, które przybierają kształt opisu psychologicznego. Poza portretem psychologicznym bohatera, monologami wewnętrznymi i wspomnieniami pojawiają się opisy przyrody i otaczającego świata, które niejednokrotnie robią wrażenie impresjonistycznego obrazu.

Wracając do dorobku literackiego Stralcowa, można powiedzieć, iż lata sześćdziesiąte to najbardziej płodny okres w jego pracy twórczej. W roku 1960 wyszło opowiadanie *Двое ў лесе*, rok później – *Суседзі*¹⁴ i *Перад дарогай*, zaś w kolejnym ukazał się pierwszy tom prozy pod nazwą *Блакiтны вецер*¹⁵. W skład zbioru weszły cztery wyżej wspomniane opowiadania oraz trzy wcześniej napisane utwory: *Дома* (1956), *Восеньскі ўспамін* (1958) i *Мацеевы дрывы* (1959). Wszystkie dzieła prozatorskie pochodzące z tomu *Блакiтны вецер* zostały napisane w podobnym stylu i ujawniają ogólne cechy gatunkowo-stylistyczne prozy Stralcowa.

Książka młodego pisarza nie została pominięta przez krytyków literatury białoruskiej. Pierwsza recenzja pod tytułem *Першы крок – пачатак дарогі* ukazała się w czasopiśmie „Беларусь”¹⁶. Już na wstępie autor artykułu zaznaczył, że życie codzienne w opowiadaniach zostało przedstawione w sposób rzeczowy, bez uciążliwego podkreślania piękna, a także wskazał na podteksty, które się tam pojawiają. Jednocześnie Borys Burjan zwrócił uwagę na to, że nie każdemu czytelnikowi będzie dane zrozumieć ukryte znaczenia poetyckiej wypowiedzi, dlatego też dzieła te mogą być odebrane powierzchownie – tylko jako opis zwykłego epizodu z życia wsi.

W artykule *З адчуваннем прыгожага*¹⁷ Joachim Cybuk słusznie zauważył, że Stralcow przedstawia dobrych i szczerych ludzi, osądza chciwość, skąpstwo oraz czerstwość duszy ludzkiej, koncentrując się przede wszystkim na emocjach bohaterów. W opowiadaniach wyczuwa się rytmiczność i muzyczność języka,

¹³ П. В. Васючэнка, *Міхась Стральцоў...*, s. 405–406.

¹⁴ Utwór *Суседзі* w 1985 r. został dopracowany przez Stralcowa i pod nowym tytułem *Волька* wszedł w skład ostatniej książki pisarza (М. Стральцоў, *Выбраннае. Проза. Паэзія. Эсэ*, Мінск 1987, s. 49–66).

¹⁵ М. Стральцоў, *Блакiтны вецер. Аповяданні*, Мінск 1962.

¹⁶ Б. Бур’ян, *op. cit.*, s. 28.

¹⁷ Я. Цыбук, *op. cit.*, s. 164–166.

zdania są starannie wyszlifowane, dopracowane, mają charakter filozoficzny – co niewątpliwie było ciekawym eksperymentem w ówczesnej prozie.

Autorka artykułu *Далучэнне да святла*¹⁸, Tatiana Szamiakina, stwierdza, że opowiadanie *Блакiтны вецер* jest ważne dla zrozumienia twórczości Stralcowa. To ono m.in. określa styl pisarza. Główny bohater utworu, Łagacki, to wiejski człowiek obecnie mieszkający w mieście, lecz psychicznie nieprzygotowany do nowego stylu życia.

Po wydaniu pierwszej książki Stralcow pracował nad kolejnymi utworami epickimi. W roku 1962 napisał opowiadanie *На вакзалe чакае аўтобус*, w 1963 – *Трыціх; Там, дзе зацішак, спакой і Сена на асфальце*, w 1964 – *Добрае неба; На чацвёртym годзе вайны; Што будзе сніцца; Роздум і Дзень у шэсцьдзесят сутак*, zaś rok później stworzył następne dwa utwory: *І зноў, зноў горад*¹⁹ i *Свет Іванавіч, былы донджуан*. Wyżej wymienione opowiadania weszły w skład drugiego zbioru prozy pt. *Сена на асфальце*²⁰. Tuż po jego wydaniu pojawiła się pierwsza praca krytyczna napisana przez badacza literatury białoruskiej Dmitryja Bugajowa²¹. Podkreślił w niej, że Stralcow dobrze wyczuwa emocjonalne możliwości słowa, umiejętnie i dokładnie przedstawia ludzkie uczucia, nie pozostając obojętnym wobec problemów społecznych. Kreuje typ inteligenta nie tyle z racji wykonywanego zawodu, lecz ukształtowania duszy, jako delikatnego marzycielskiego romantyka z subtelnym i głębokim uczuciem.

Wankarem Nikifarowicz²² zaznaczył, że bohater literacki Stralcowa znajduje się w trudnym okresie i różnie znosi życiowe problemy. Szczególną uwagę recenzent zwrócił na utwór *Дзень у шэсцьдзесят сутак*, który według niego bardziej odpowiada normom eseju niż zwyczajnym notatkom podróżniczym, ponieważ pojawiają się tam subiektywne sformułowania i wyznania autora na temat literatury i filozofii.

Opowiadania Stralcowa z lat sześćdziesiątych XX wieku charakteryzuje narracja trzecioosobowa i narrator z nieograniczoną wiedzą o świecie przedstawionym (*Блакiтны вецер; Двое ў лесе; Там, дзе зацішак, спакой; Добрае неба; На чацвёртym годзе вайны; Што будзе сніцца* i in.). W dorobku prozatorskim Stralcowa znajduje się też pięć opowiadań z narracją pierwszoosobową (*Трыціх, Сена на асфальце, Дзень у шэсцьдзесят сутак, Роздум і Свет Іванавіч*,

¹⁸ Т. Шамякіна, *Далучэнне да святла*, „Маладосць” 1975, nr 11, s. 173–179.

¹⁹ Początkowo utwór nosił tytuł *Госць* i po raz pierwszy został opublikowany w roku 1965 w czasopiśmie „Польмя” (nr 5–6, s. 106–111). Później nazwa została zmieniona na *І зноў, зноў горад*.

²⁰ М. Стральцоў, *Сена на асфальце. Апаўяданні*, Мінск 1966.

²¹ Д. Бугаёў, *Таленавітае і аднастайнае...*, s. 171–175.

²² В. Нікіфаровіч, op. cit., s. 26.

былы донджуан). Narrator odgrywa w nich znaczącą rolę, stając się jednym ze środków relacji. Dominujące miejsce zajmują intymne wyznania narratora-bohatera, analiza psychologiczna oraz rozważania filozoficzne o otaczającym świecie przyrody i kultury.

W większości utworów epickich Stralcow sięga po monologi wewnętrzne, które czasami przechodzą we wspomnienia domu rodzinnego, ukochanych miejsc bohatera oraz reminiscencji z dzieciństwa, niekiedy sięgających czasów drugiej wojny światowej. Narrator doskonale przenika do świadomości każdej postaci, zarówno kilkuletniego chłopca, młodej wdowy, jak i samotnego starca, uwydatniając tym samym ich stany psychiczne. W. Nikifarowicz²³ słusznie nazywa Stralcowa mistrzem psychoanalizy. Rzeczywiście, wszystkie jego utwory epickie charakteryzują się sporą dawką psychologizmu. Pisarz posiadał wyjątkowy dar, doskonale znał się na ludzkiej psychice, dlatego tak trafnie przedstawił świat wewnętrzny oraz przeżycia bohaterów. Niewykluczone, że wpływ na pogłębiony psychologizm w dziełach Stralcowa, jak zresztą na całą prozę psychologiczną XX wieku wywarły koncepcje psychologii i psychiatrii. Mam tu na uwadze teorie Sigmunda Freuda, Carla Gustava Junga i Charlesa Maurona²⁴. Możliwe, że owe idee oraz dzieła białoruskich, rosyjskich i światowych pisarzy również miały wpływ na psychologizm utworów Stralcowa. W swoich dziełach białoruski pisarz zmierza do przedstawienia przeżyć wewnętrznych, ukrytych motywacji, marzeń sennych oraz trudności bohatera w kontaktowaniu się z innymi ludźmi. Mówiąc o prozie Stralcowa, nie można nie wspomnieć o starannym dobieraniu słów. Najczęściej są to metafory, symbole bądź hiperbole (np. скрыгталі, аднастайна шоргалі жорны; каляровы, круглы, з тоўстай сарцавінай карандаш; азызлы твар; твар, як печаны яблык; гойсае завіруха; дзынкнуў посуд і in.).

W literaturze współczesnej psychologizm posiłkuje się tzw. strumieniem świadomości i właśnie po taką formę narracji sięga Stralcow w utworach: *Блакiтны вецер*; *На вакзалe чакае аўтобус*; *Там, дзе зацішак, спакой і I зноў, зноў зорад*. Narrator, oprócz portretu psychologicznego bohatera, prezentuje opisy przyrody i otaczającego świata (np. miasto, wieś, podwórko, chatę), wspomina również, jak bawi się wieczorami wiejska młodzież, co niewątpliwie świadczy o jego dobrej znajomości obyczajów wsi białoruskiej. Należy przy tym podkreślić,

²³ Ibidem, s. 26.

²⁴ Wydaje się, że propozycje Ch. Maurona były bliższe Stralcowowi dlatego, że w odróżnieniu od swoich poprzedników zajmował się on psychoanalizą dzieła literackiego. Mauron pragnął „ujawnić oraz przebadać w tekstach relacje, które nie były przemyślane czy zamierzone w sposób świadomy przez autora”. Więcej na temat psychoanalizy Z. Mitosek, *Nieswiadomość i język (psychoanaliza)*, [w:] *Teorie badań literackich*, Warszawa 2005, s. 182–205.

że Stralcow koncentrował się na powojennej wsi, na codziennych domowych obowiązkach, ciężkim życiu owdowiałych kobiet, jak również zapomnianych przez dzieci starych rodziców. Poruszył także problem masowego wyjazdu do miast młodzieży wiejskiej, wypierania się rodzimych miejsc, a także wszystkiego, co jest związane z wsią.

W roku 1966 spod pióra Stralcowa wyszła opowieść *Адзін лапаць, адзін чунь*²⁵, którą trzy lata później opublikował w osobnym wydaniu²⁶. W tym samym roku ukazał się pierwszy tom prozy Stralcowa przetłumaczony na język rosyjski²⁷.

Opowiadający o problemach powojennej wsi oraz cierpieniach ludzi różnych pokoleń związanych z wojną utwór pt. *Адзін лапаць, адзін чунь* został przyjęty z aprobatą przez czytelników i krytyków. Za tę opowieść w roku 1970 autor otrzymał nagrodę czasopisma *Дружба народов*²⁸. Stralcow był dzieckiem wojny, dlatego tak naturalnie przedstawił przeżycia najmłodszego bohatera opowieści, co niejednokrotnie było podkreślane przez badaczy literatury białoruskiej. W poświęconym swoim rówieśnikom eseju *Дзяцінства, якое мы помнім*²⁹ wyznał, że utwory *На чацвёртым годзе вайны* i *Адзін лапаць, адзін чунь* posiadają cechy autobiograficzne. W odróżnieniu od innych twórców nie koncentrował się na opisywaniu spalonych i zniszczonych wsi, lecz skupiał się na ludzkich przeżyciach i emocjach. W opowieści znalazły zastosowanie wypracowane wcześniej techniki narracji. W utworze mamy więc do czynienia z narratorem nie należącym do świata przedstawionego, posiadającym wszechwiedzę i prowadzącym narrację w trzeciej osobie. Jako neutralny obserwator odkrywa on świat wewnętrzny Iwanki, przedstawia jego zmartwienia, rozczarowania oraz silną więź z dziadkiem Michałką. Koncentruje się na ciężkim życiu mieszkańców wsi i ich codziennych obowiązkach. Po raz pierwszy został tu poruszony wątek religijny, który od początku XX wieku był tematem tabu w krajach Związku Radzieckiego. Z wypowiedzi narratora dowiadujemy się, że dziadek jest najbardziej religijną osobą spośród członków rodziny. To on ciągle odwołuje się do Boga, prosząc o lepsze życie dla wnuka i córki. Narrator przytacza w mowie pozornie zależnej całą spowiedź i prośbę dziadka Michałki, która jednocześnie jest swoistym apelem samego pisarza. W opowieści tej pojawia się sporo monologów wewnętrznych, niekiedy przechodzących w strumień świadomości, opis psychologiczny, wspomnienie czy roz-

²⁵ М. Стральцоў, *Адзін лапаць, адзін чунь. Аповесць*, „Маладосць” 1966, nr 11, s. 52–93.

²⁶ М. Стральцоў, *Адзін лапаць, адзін чунь. Аповесць*, Мінск 1970.

²⁷ *Что будет сниться. Рассказы*, пер. Э. Корпачев, Москва 1968.

²⁸ А. Сямёнава, *Шлях да самага сябе*, [w:] *Гарачы след таленту. Літаратурна-крытычныя эцюды*, Мінск 1979, s. 76.

²⁹ М. Стральцоў, *Дзяцінства, якое мы помнім*, [w:] *Пячатка майстра. Літаратурна-крытычныя артыкулы, эсэ*, Мінск 1986, s. 187–188.

ważanie filozoficzne. Doskonale zostały również wyeksponowane emocje oraz przeżycia dziecka wychowanego bez ojca. Pierwsze próby takiej narracji miały miejsce w opowiadaniu *На чацвёртым годзе вайны*.

Następne chwytły kompozycyjne, po który sięgnął Stralcow w utworze *Адзін лапаць, адзін чунь*, to sen małego chłopca, list dorosłego Iwanki do przyjaciela oraz wiersz we wstępie i zakończeniu opowieści. List charakteryzuje się dużym autobiografizmem, myśli bohatera ciągle powracają do dzieciństwa, choć są zanalizowane już przez dorosłego człowieka. Natomiast w wierszach wyczuwa się głos pełen tęsknoty za minionym światem, chęć powrotu do lat dziecięcych oraz rozpacz i smutek związany z niemożliwością cofnięcia czasu.

Kolejna opowieść Stralcowa *Загадка Багдановіча* (1968) jest ostatnim dziełem epickim powstałym w latach sześćdziesiątych XX wieku. Uznawana jest za najważniejsze osiągnięcie w dorobku pisarza. Utwór został poświęcony najmłodszemu klasykowi białoruskiej literatury Maksimowi Bahdanowiczowi. W utworze fikcja przeplata się z cechami właściwymi dla pracy naukowej, eseju i poezji. I jak słusznie zauważa Wiaczesław Iwaszczanka³⁰, właśnie dlatego trudno jest oddzielić krytyka Stralcowa od prozaika i poety.

Badacz literatury białoruskiej Piotr Wasiuczenka³¹ zaznacza, że w owym utworze prozatorskim Stralcow bardzo przejrzyście formułuje sens „zagadki Bahdanowicza”. Przybliży czytelnikowi fenomen twórcy wychowującego się z dala od Białorusi, w rosyjskojęzycznym środowisku, który jednak potrafił nauczyć się rodzimego języka i już w wieku dwudziestu lat stał się klasykiem literatury białoruskiej. Stralcowa interesowało nie tylko poszukiwanie odpowiedzi, a głównie sam proces poszukiwania, podczas którego do tekstu dołączał coraz to nowe artystyczne i życiowe realia.

W opowieści *Загадка Багдановіча* mamy do czynienia z fikcyjnym podmiotem autorskim nie należącym do rzeczywistości przedstawionej. Narrator wszechwiedzący prezentuje punkt widzenia samego autora na temat przedstawionej rzeczywistości i opisywanych postaci. W niektórych momentach, szczególnie na początku utworu, opowiadanie narratora przechodzi w monolog wewnętrzny samego Bahdanowicza. Subiektywne poglądy Stralcowa dotyczące literatury i twórczości znakomitego białoruskiego klasyka oraz swobodne przejście od rzeczywistości życiowej do literackiej pozwalają na stwierdzenie, że *Загадка Багдановіча* balansuje pomiędzy opowieścią a esejem. W niektórych rozdziałach odnajdujemy analizę literacką wierszy Bahdanowicza, niejednokrotnie dla przykładu podawane

³⁰ В. Івашчанка, *Чаканне радасці*, „Полымя” 1977, nr 5, s. 200–214.

³¹ П. Васючэнка, *Міхась Стральцоў...*, s. 416–417.

są wersje rosyjsko- lub białoruskojęzyczne. Nie można nie zauważyć naukowej przenikliwości, poczucia piękna, a także doskonałego rozumienia losu Bahdanowicza i jego wkładu w literaturę białoruską.

Stralcow miał wszechstronne zainteresowania. Oprócz opowiadań i opowieści pisał także artykuły oraz recenzje pojawiających się książek Uładzimira Dubouki³², Pilipa Piestraka³³, Aleny Wasilewicz³⁴, Janki Sipakowa³⁵ i innych twórców. Dokonywał również tłumaczeń na język białoruski. W latach sześćdziesiątych przetłumaczył utwory pisarzy gruzińskich³⁶, ormiańskich³⁷, rosyjskich³⁸, uzbekich³⁹ i żydowskich⁴⁰.

Michaś Stralcow żył literaturą i dla literatury. W poszukiwaniu form, środków artystycznych i własnej techniki literackiej, szedł swoją drogą, stopniowo rozwijając i doskonaląc własny warsztat. Miał wyrobiony gust literacki, dzięki któremu potrafił wychwycić ważne procesy zachodzące zarówno w literaturze białoruskiej, jak i światowej. Był zwolennikiem i miłośnikiem opowiadania. Ta „mała forma” najbardziej odpowiadała jego talentowi i charakterowi twórczego myślenia, w niej swoiście przedstawiał problemy nurtujące bohatera, koncentrując się głównie na jego stanach emocjonalnych i duchowych. Napisane w latach sześćdziesiątych dzieła epickie Stralcowa wyróżniają się na tle powstałych w owym czasie utworów innych pisarzy białoruskich oryginalnością wyboru tematu, gatunku i stylu. Mamy

³² Рэц.: У. Дубоўка, *Цудоўная знаходка*, Мінск 1960, [w:] *Падарожжа ў свет казкі, „Літаратура і мастацтва”* 13.04.1960; У. Дубоўка, *Свет казак*, Мінск 1968, [w:] *Свет казак, „Настаўніцкая газета”* 3.01.1969; У. Дубоўка, *Казкі*, Мінск 1968, [w:] *Дзівосны свет казкі, „Літаратура і мастацтва”* 6.05.1969

³³ Рэц.: Пестрак П., *Серадзібор*, Мінск 1963, [w:] *Характэро чалавечай душы, „Польмя”* 1964, nr 3.

³⁴ Рэц.: А. Васілевіч, *Падслухала сэрца*, Мінск 1960, [w:] *Падказала сэрца, „Беларусь”* 1960, nr 9; А. Васілевіч, *Я з вамі*, Мінск 1964, [w:] *Памяць вайны, „Літаратура і мастацтва”* 3.04.1964.

³⁵ Рэц.: Я. Сіпакоў, *Лірычны вырай*, Мінск 1965, [w:], *Лінія паэтычнага гарызонту, „Польмя”* 1966, nr 5.

³⁶ Н. Думбадзе, *Люлю, Віёла і Хемінгуэй*, „Задача” 1967, nr 206; Э. Кіліяні, *Залатыя рызы*; С. Клдзіяшвілі, *Далёкія зарніцы*; Р. Коркія, *Студэнт*; Г. Рчавушвілі, *Павольнае танга*; Г. Шатберашвілі, *Мамалхінз*; *Бэлька – аснова. Апавяданні*, [w:] *Горны вадаспад*, Мінск 1967.

³⁷ М. Аразі, *Сонца. Таварыш Мужуч*, Мінск 1964; В. Тагавенц, *Зноў у гэты пракляты горад. Маран. Апавяданні*, Мінск 1964.

³⁸ М. Грыбачоў, *Жнівеньскія зоры. Апавяданне*, „Літаратура і мастацтва” 11.08.1961; idem, *Жнівеньскія зоры. Апавяданне*, „Мінская праўда” 18.08.1961; А. Адамовіч, *Прашу цябе, выплыві. Урываак з апавесці „Ася”*, „Літаратура і мастацтва” 22.01.1965; В. Тарас, *Нос адзіноты. Апавяданне*, „Польмя” 1965, nr 12; А. Адамовіч, *Вікторыя. Аповесць, „Маладосць”* 1966; П. Юрэвіч, П. Кабзарэўскі, *Бронзавая магіла. Гістарычная быль, „Маладосць”* 1969, nr 8.

³⁹ Д. Абдулаханаў, *Сухі стэп. Узбекскія апавяданні*, Мінск 1966; У. Умарбекаў, *Падарунак. Апавяданне*, „Маладосць” 1967, nr 5.

⁴⁰ Х. Мальцінскі, Р. Рэлес, *Аднаактовыя п’есы*, Мінск 1964.

w nich do czynienia z lirycznym bohaterem swobodnie przemieszczającym się w czasie (powraca on do przeszłości i przenosi do świata przyszłości), krążącym między miastem i wsią, a także przeżywającym, martwiącym się i poddającym analizie swoje czyny oraz dotychczasowe życie. Niewątpliwie uzyskiwana poprzez dokładne dobieranie słów i starannie wyszlifowane zdania rytmiczność i muzyczność języka w opisach przyrody, otoczenia i świata wewnętrznego bohatera wpływa na nastrój utworów.

Michaś Stralcow zdołał stworzyć ciekawą prozę wyróżniającą się indywidualnym liryzmem, ówczesnie nazywanym stralcowskim, co wpłynęło na niepowtarzalność utworów tego białoruskiego pisarza.

Резюме

Творчество Михася Стрельцова в контексте белорусской прозы шестидесятих годов XX века

Предметом анализа в настоящей статье является представление творческой деятельности белорусского писателя, поэта, критика и эссеиста Михася Стрельцова. На основании работ, написанных в период шестидесятих годов XX века можно подтвердить тезис, что М. Стрельцов жил литературой и для литературы. Основываясь на лучших традициях белорусских, русских и мировых писателей сумел создать оригинальные произведения.

Summary

The works of Michas Stralcow in the context of Belarusian literature in the sixties of the 20th century

The following paper is the analysis of literary works of Michas Stralcow – Belarussian writer, poet, literary critic and translator. On the basis of his writing from the 1960's a thesis can be drawn that Stralcow was deeply devoted to literature. Although copying the best Belarussian, Russian and universal traditional pieces, the writer managed to keep his originality.

Marcin Cybulski
Briańsk

Polacy i Rosjanie. Zarys narodzin stereotypów

O stosunkach polsko-rosyjskich można powiedzieć wiele, ale z pewnością nie to, że należą one do łatwych. Kluczową rolę odgrywa tu silne upolitycznienie dwustronnych kontaktów, które ma bezpośredni wpływ na wzajemne postrzeganie się obu narodów na płaszczyźnie społecznej i kulturowej. Uwarunkowania historyczne są podłożem kształtowania się uprzedzeń, animozji i wynikających z nich stereotypów, które – choć podlegają prawu fluktuacji w zależności od różnorodnych aktualnych uwarunkowań – można jednak z zasady uznać za obciążone konotacjami negatywnymi. Uprzedzenia te mają na tyle trwały charakter, że w powszechnym odczuciu wydają się być zakorzenione w odległej przeszłości historycznej. Tymczasem należy mieć na względzie fakt, że animozje o charakterze *stricte* narodowym wcale nie są tak bardzo mocno ugruntowane, gdyż do mniej więcej XVI–XVII wieku większość kontaktów na płaszczyźnie międzynarodowej (w tym wszelkie konflikty) było uwarunkowanych przede wszystkim kontekstem dynastycznym, terytorialnym, religijnym etc., a nie narodowym, zwłaszcza że pojęcia tożsamości narodowej czy wręcz nacjonalizmu dopiero zaczynały się kształtować¹. W skali dziejów wzajemne relacje różnych grup etnicznych miały charakter przede wszystkim koegzystencji, wzajemnego czerpania, pewnej współbieżności i chociaż konflikty były ich nieodłączną częścią, to jednak ich podłoże nie miało z zasady podstaw ksenofobicznych czy nacjonalistycznych. Idee takie zaczęły pojawiać się stosunkowo późno, a wiązały się z jednej strony ze wzrostem świadomości co do przynależności narodowej społeczeństw, a z drugiej – wynikały z politycznych uwarunkowań, które ową świadomość w ten czy inny sposób ograniczały².

Mechanizmy te odnoszą się również do stosunków pomiędzy Polakami i Rosjanami, które – choć dziś może wydawać się to pewnym zaskoczeniem – przez długi wieki nie zawsze były nacechowane wzajemną niechęcią czy też wrogością.

¹ Por. J. Stefanowicz, *Możliwości zbliżenia narodów, poróżnionych przez historię i odmiennosc cywilizacyjną*, [w:] *Polacy i Rosjanie – czynniki zbliżenia*, pod red. M. Dobroczyńskiego, Warszawa – Toruń 1998, s. 157.

² Ibidem, s. 158-159.

We wczesnym okresie polskiej państwowości, abstrahując od na ogół niskiego stopnia świadomości narodowej społeczeństwa, kontakty z Rosjanami były na tyle sporadyczne, że nie wpływały w sposób istotny na ukształtowanie się silnego stereotypu o negatywnym bądź pozytywnym nacechowaniu. Rzeczpospolita szlachecka była państwem tolerancyjnym, wielowyznaniowym, wielokulturowym i wielonarodowym, w którym nie było miejsca na ksenofobię jako powszechny sposób myślenia, a liberalizm światopoglądowy i religijny stawiał pod tym względem nasz kraj przed wieloma liczącymi się państwami Europy³. Za pierwszą cezurę historyczną, która zaczęła silniej zaważać na negatywnym wizerunku Rosjan w oczach Polaków, trzeba by uznać okres konfederacji barskiej, który z jednej strony rozpoczął pierwszą falę rosyjskich represji wobec Polaków, a z drugiej ugruntował powszechne poczucie zależności od carskiego imperium, łączące się silnie ze świadomością klęski, upokorzenia, przegranej.

Te nastroje ulegały wzmocnieniu w następnych stuleciach, a kluczową rolę odegrały tu koleje rozbiory Polski. Insurekcja kościuszkowska, powstanie listopadowe i styczniowe spowodowały, że polski patriotyzm utożsamiał się niejako z antyrosyjskością. Warto jednak podkreślić, że nastawienie to nie musiało wiązać się z negacją rosyjskiej kultury i narodowości, gdyż wymierzone było przede wszystkim w carski system imperialny, stanowiący uosobienie politycznej agresji⁴. Jednocześnie trzeba mieć na względzie szereg różnic natury cywilizacyjno-kulturowej, które w oczywisty sposób utrudniały racjonalne postrzeganie się Polaków i Rosjan, stanowiąc podatny grunt dla formowania się uproszczonych, negatywnych stereotypów wynikających z poczucia obcości i braku zrozumienia.

Początki kontaktów zbiegają się z początkami państwowości tak Polski, jak i Rosji i przyjęciem chrześcijaństwa w drugiej połowie X stulecia. Akt ten wprowadzał oba państwa w wielką wspólnotę funkcjonującą w ramach uniwersalnych wartości wyznaczanych przez cywilizację *Pax Christiana*⁵. Co prawda z czasem płaszczyzna wyznaniowa miała rozdzielić Polskę od Rosji na bazie przynależności do latynizmu i bizantyzmu (czy też dokładniej rzecz ujmując – katolicyzmu rzymskiego i prawosławia), jednak w świecie wartości chrześcijańskich należałoby upatrywać czynników łączących, które powinny mieć wpływ na wzajemne stosunki i postrzeganie się obu nacji⁶. Z drugiej strony schizma religijna wzmocniała odbiór różnic kulturowo-cywilizacyjnych, a dystans, jaki odczuwano w Polsce

³ Patrz: W. Suleja, *Rusofobia po polsku*, [w:] *Zagadnienie rosyjskie. Myślenie o Rosji: oglądy i obrazy spraw rosyjskich*, pod red. M. Bohuna i J. Gockowskiego, Kraków 2000, s. 11–12.

⁴ Ibidem, s. 12–14.

⁵ Por. A. Lipatow, *Rosja i Polska: konfrontacja i grawitacja*, Toruń 2003, s. 11.

⁶ Ibidem, s. 12–13.

wobec prawosławia, miał wpływ na coraz chętniejsze łączenie Rosji i Rosjan z dość symbolicznie ujmowaną cywilizacją turańską, tj. z obcą i wrogą Europie „azjatyckością”, nośnikiem zagrożenia i barbarzyństwa⁷.

Z pewnością te różnice cywilizacyjne były ważne, niemniej jednak wydaje się, że to rywalizacja polityczno-terytorialna była tym czynnikiem, który przez całe stulecia miał decydujące znaczenie dla obustronnych stosunków⁸. Prześledzenie wzajemnych relacji oraz ukształtowanych stereotypów pozwala też wysunąć tezę, że o ile czynniki cywilizacyjno-kulturowe odgrywały większą rolę w okresie wcześniejszym (do mniej więcej czasów Rzeczypospolitej szlacheckiej), co uzasadniała stosunkowo niska intensywność kontaktów (sprzyjająca kształtowaniu wizerunku tajemniczych, dzikich i „azjatyckich” Rosjan), o tyle w wiekach późniejszym czynniki polityczne wysunął się na plan pierwszy, a podkreślanie odmienności kulturowo-cywilizacyjnej służyło bardziej podbudowie ideologicznej. Niewątpliwie jednak w ciągu kilkuset ostatnich lat ukształtował się obraz Rosji i Rosjan z wyraźnym i silnie nacechowanym emocjonalnie katalogiem wyobrażeń i pojęciowych skojarzeń⁹.

Negatywny obraz Rosji w oczach Polaków na dobre zaczął kształtować się około wieku XVI, przy czym nasilał się on w sposób zrozumiały w okresach wojen i konfliktów. Rosjanom w tym okresie zaczęto przypisywać cechy takie jak: dzikość, barbarzyństwo, okrucieństwo, ciemnotę i zacofanie, skłonność do podstępstwa i zdrady oraz pijaństwo (notabene nałóg niezwykle rozpowszechniony w Rzeczypospolitej szlacheckiej). W okresie tym zaczęły kształtować się także wyobrażenia na temat rosyjskiej „duszy” czy też mentalności, której obraz był dychotomiczny: z jednej strony wyrażany przez pojęcie „moskiewskiej pychy” kniaziów i carów, z drugiej – „niewolniczej duszy” rosyjskiego społeczeństwa¹⁰. Cały ten kompleks wyobrażeń był w tym czasie mocno jeszcze związany z omówionym wyżej poczuciem obcości cywilizacyjnej. Postrzeganie Rosji jako państwa egzotycznego i barbarzyńskiego utrzymywało się wśród Polaków mniej więcej do końca XVII wieku¹¹. Wynika to z faktu, że wówczas jeszcze kontakty pomiędzy społeczeństwami obu państw były w swej istocie nader rzadkie. W świadomości społecznej ówczesnej Europy wschodnia granica Polski była peryferyjną, krańcową częścią świata

⁷ Por. B. Rychłowski, *Polityczne uwarunkowania stosunków między społeczeństwami Polski i Rosji*, [w:] *Polacy i Rosjanie – czynniki zblżenia...*, s. 63–64.

⁸ Ibidem, s. 63.

⁹ Zob. A. Kępiński, *Geneza i funkcjonowanie negatywnego stereotypu Rosji i Rosjanina*, [w:] *Narody i stereotypy*, pod red. T. Walas, Kraków 1995, s. 155.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Por. J. Borkowicz, *Ambiwalencja sąsiedztwa*, [w:] *Polacy i Rosjanie. 100 kluczowych pojęć*, pod red. A. Magdziak–Miszewskiej, M. Juchniak i P. Kowala, Warszawa 2002, s. 52.

zachodniego, poza którą rozciągał się świat innej cywilizacji, o wyraźnych cechach euroazjatyckich – cywilizacji, która przez całe stulecia stanowiła dla Polaków (i innych społeczności europejskich) źródło egzotycznej fascynacji, ale jednocześnie poczucia lęku i zagrożenia. Polacy w owym czasie nie znali Rosjan, nie mieli z nimi kontaktu na co dzień, a to sprzyjało tworzeniu tego typu mitycznych wyobrażeń.

Pierwszą grupą Rosjan, która miała bliższy kontakt z polskim społeczeństwem, byli uchodzący przed carskimi prześladowaniami staroobrzędowcy, którzy zaczęli się osiedlać na północno-wschodnich kresach Rzeczypospolitej pod koniec wieku XVII. Odmienność ich obyczajów oraz hermetyczność tradycji spowodowały powstanie nowych uprzedzeń (np. podejrzewania o czary, bezbożność, rozwiązłość), jednak w istocie Polacy w ogóle nie traktowali tej grupy jako Rosjan, a raczej całkiem odrębną zbiorowość. Staroobrzędowcy nie mieli zatem istotnego wpływu na trwającą izolację obu narodów, która zaczęła na dobre zanikać dopiero na przełomie XVII i XVIII wieku, w czasie tzw. wojen północnych. Rosjanie, czyli „Moskale”, zaczęli być odtąd kojarzeni przede wszystkim z żołnierzami, przy czym katalog cech takich jak: grubiaństwo, „dzikość”, barbarzyństwo nie uległ zmianie¹².

W okresie od XVI do początków XIX wieku Rosjan postrzegano często właśnie przez pryzmat ich uzdolnień i predyspozycji militarnych. Doceniano siłę i potęgę carskiej armii, sprawność żołnierzy, umiejętności fortyfikacyjne itp. Z czasem jednak dołączyły do tego cechy negatywne, niemniej jednak też wiążące się z aspektami militarnymi: okrucieństwo oraz ślepa bezwolność żołnierzy w wykonywaniu rozkazów. Z tego okresu pochodzą także pierwsze zręby fizycznego stereotypu Rosjanina, który wyraźnie łączy w sobie skłonność do pewnej przesady z podkreśleniem owych obcych, „barbarzyńskich”, „azjatyckich” aspektów (potężna budowa ciała, siła, wytrzymałość, grube i niekształtne rysy twarzy). Na wizerunek psychiczny Rosjan w oczach ówczesnych Polaków składają się: chytryść, przebiegłość, skłonność do zdrady, chciwość, zachłanność, złodziejstwo, prostactwo, nieobyczajność, rozwiązłość i pijaństwo¹³. Dla mieszkańców Rzeczypospolitej trudne do zaakceptowania było też niewolnicze podporządkowanie despotycznej władzy carskiej cechujące Rosjan oraz prawosławne wyznanie, postrzegane jako bałwochwalcze, „fałszywe”, nieomal pogańskie. Zasadniczo do co najmniej pierwszej połowy wieku XVIII w wizerunku Rosjan wciąż bardzo wyraźnie dochodzi do głosu motyw nieeuropiejskości kulturowej, znacznej odmienności cywilizacyjnej¹⁴.

¹² Ibidem, s. 53–55.

¹³ Zob. A. Niewiara, *Wyobrażenia o narodach w pamiętnikach i dziennikach z XVI–XIX w.*, Katowice 2000, s. 133–136.

¹⁴ Ibidem.

Obraz Rosjan w oczach Polaków w okresie przedrozbiorowym był zatem w dużej mierze produktem długotrwałej izolacji społeczno-kulturowej, wzajemnej nieznajomości narodów, na co nakładały się poważne różnice cywilizacyjne, a także – choć początkowo w mniejszym stopniu – historyczne konflikty. Sytuacja zaczęła ulegać zmianom u schyłku XVIII stulecia. Kluczowe znaczenie miały dwie ostatnie dekady, kiedy doszło do tak znaczących wydarzeń, jak Sejm Wielki czy konfederacja targowicka, które umożliwiły pewien przełom w postrzeganiu Rosjan i Rosji w Polsce¹⁵. W myśleniu o Rosji aspekt polityczny siłą rzeczy zaczął odgrywać coraz większą rolę. Uzależnienie ziem polskich od Moskwy sprawiło, że dawne pogardliwe wyobrażenie Rosji jako kraju azjatyckich barbarzyńców zaczęło z wolna ustępować obrazowi potęgi, która co prawda barbarzyńska być nie przestała, ale stanowić zaczęła poważne zagrożenie. Ostatnim zrywem wiary w to, że carskiemu imperium można się przeciwstawić, był okres Sejmu Czteroletniego. Wtedy też silnie ugruntowała się niechęć, wręcz wrogość do Rosji. Antyrosyjskość, oparta niekoniecznie na przesłankach natury *stricte* politycznej, ale na stereotypowych oskarżeniach, stała się elementem sejmowej retoryki¹⁶. Rosjanom zarzucano podstępność, chciwość, obłudę, nieprawość, krzywoprzysięstwo, zło-dziejstwo, pijaństwo, agresywność itd.¹⁷ Z uwagi na uwarunkowania polityczne czasy Sejmu Wielkiego były momentem szczególnie silnie utrwalającym negatywny wizerunek Rosji i Rosjan, który zdominował negatywne postrzeganie innych sąsiadów Polski (np. Prus). Dawne uprzedzenia natury kulturowej i cywilizacyjnej zostały wzmocnione oraz wzbogacone o elementy historyczno-polityczne¹⁸. Podstawą zmodyfikowanego wizerunku przedstawiciela rosyjskiej narodowości pod koniec wieku XVIII stał się żołnierz carskiej armii, a bazą tego stereotypu były przede wszystkim doniesienia o coraz bardziej intensywnej działalności rosyjskiego wojska na wschodnich terenach Rzeczypospolitej. Relacje o okrutnych mordach, pobiciach, wypędzeniach umacniały negatywny wizerunek wschodnich sąsiadów. W okresie poprzedzającym drugi rozbiór Polski, silna wrogość do Rosji była już wśród Polaków w zasadzie powszechna¹⁹.

Uzasadnione wydaje się być zatem stwierdzenie, że podstawowy fundament negatywnego wizerunku Rosjan w oczach Polaków ukształtował się właśnie tuż przed rokiem 1793. Następujące potem wydarzenia, czyli przede wszystkim insu-

¹⁵ Por. D. Rolnik, *Obraz Rosjan i Rosji w opiniach polskiej szlachty koronnej wschodnich kresów Rzeczypospolitej w latach 1788–1793*, [w:] *Stereotypy narodowościowe na pograniczu*, pod red. W. Bonusiaka, Rzeszów 2002, s. 292.

¹⁶ *Ibidem*, s. 293–294.

¹⁷ A. Kepiński, *Lach i Moskal. Z dziejów stereotypu*, Warszawa – Kraków 1990, s. 42.

¹⁸ D. Rolnik, *op. cit.*, s. 295.

¹⁹ *Ibidem*, s. 303.

rekcja kościuszkowska, tylko ten model wzmocniły. Jeszcze z okresu konfederacji barskiej (1768–1772) pochodzą pierwsze relacje polskich zesłańców, którzy dość zgodnie podkreślali nieuczciwość, złodziejstwo, korupcję, pijaństwo Rosjan (w szczególności carskich urzędników), stawiając na drugim biegunie przyjaźń i życzliwość tubylczych narodów syberyjskich, które przedstawiano jako wyzyskiwane, dyskryminowane i bezlitośnie rozpijane przez carską władzę²⁰.

Na przełomie wieku XVIII i XIX wizerunek Rosjanina zaczyna zatem oscylować od egzotycznego, prymitywnego, niekiedy wręcz zabawnego barbarzyńcy w stronę okrutnika, zdrajcy, mordercy. Uwypuklone zostają takie cechy, jak z jednej strony „niewolnicza” struktura moskiewskiego państwa, z drugiej zaś – mocarstwowość i imperialne zapędy²¹. Jednocześnie utwierdza się (kształtowane już w wiekach wcześniejszych) przekonanie o wyższości „szlacheckiej” kultury polskiej nad „plebejską” kulturą rosyjską. Zewnętrznymi tego objawami miały być brak kultury osobistej i grubiaństwo Rosjan w codziennym obyciu. Za gorszą, pośledniejszą uważano także religię prawosławną, o czym była mowa wyżej. Działał przy tym pewien mechanizm psychologiczny – ponoszący klęski polityczne i militarne Polacy niejako rekompensowali je sobie wyolbrzymianiem swojej wyższości cywilizacyjnej nad narodem ciemieńzycieli²².

Na wizerunek Rosji w wieku XIX niebagatelny wpływ miała także historiozoficzna koncepcja tzw. Turanu, opierająca się na przesłaniu, że rasa rosyjska jest w rzeczywistości tylko powierzchownie zeslawizowanym plemieniem azjatyckich stepowych nomadów. Z tego powodu rosyjskość jest nie tylko głęboko obca europejskiej kulturze, ale stanowi dla niej śmiertelne zagrożenie, zwłaszcza z uwagi na swoją powierzchowną, quasi-europejską otoczkę. A zatem obowiązkiem Europejczyka i Polaka winno być zwalczanie wpływów kultury rosyjskiej na Europę i dążenie do politycznej izolacji Moskwy na tym kontynencie. Teoria ta zakładała również, że każdy Rosjanin ma zakodowaną we krwi skłonność do niszczenia dorobku europejskiej cywilizacji. Mimo swojej kontrowersyjności, koncepcje tego rodzaju zyskiwały znaczną popularność²³.

Kolejna fala ugruntowywania się antyrosyjskich stereotypów przyszła wraz z polskim romantyzmem. Utrwalone już wcześniej wyobrażenia Rosji jako krainy obcej, dzikiej i niebezpiecznej zostały skodyfikowane, a sposób ich przedstawiania ustalono w ramach uniwersalnego modelu kulturowego. Romantyzm zaczął wyko-

²⁰ Por. Z. J. Wójcik, *Rosja i Rosjanie w relacjach zesłańców kościuszkowskich*, [w:] *Polacy a Rosjanie*, pod red. T. Epszteina, Warszawa 2000, s. 40–44.

²¹ Por. A. Niewiara, op. cit., s. 138–139.

²² J. Borkowicz, op. cit., s. 55–56.

²³ *Ibidem*, s. 57.

rzystywać określoną symbolikę (np. biały orzeł polski i czarny carski) jako wpisującą się w szerszy od historycznie aktualnego, bo historiozoficzny lub wręcz mitologiczny kontekst. Romantyczna antyrosyjskość przyjmowała różne formy. Zygmunt Krasiński był przykładem radykalnego nastawienia antyrosyjskiego, w którym nie występowało żadne rozróżnienie pomiędzy władzą carską a rosyjskim społeczeństwem. W wizji tej powraca motyw Rosjanina-barbarzyńcy, praktycznie poganina, człowieka dzikiego i mającego za nic świat chrześcijańskich wartości. Trzeba podkreślić, że to właśnie polscy poeci romantyczni utrwalili fundamentalny autostereotyp Polaka-katolika, w świetle którego rosyjska wiara, „moskiewska schizma” zostaje w prosty sposób utożsamiona nie tylko z pogaństwem, ale wręcz z Antychrystem. Nieprzypadkowo w najbardziej bluźnierczej scenie *Dziadów części III* Konrad nazywa Boga carem²⁴. Jednak autor *Pana Tadeusza* nie był z zasady antyrosyjski, a jego przyjaźnie z rosyjską elitą intelektualną są powszechnie znane. Co prawda Mickiewicz napisał radykalny antyrosyjski pamflet pt. *Droga do Rosji*, jednak wydaje się, że w całej ambiwalencji jego stosunku do tego kraju kluczową rolę odgrywały idee wolności ludów, toteż sprzeciwiając się represyjnemu caratowi, nie negował on w pełnej rozciągłości rosyjskiego społeczeństwa i rosyjskiej kultury²⁵. W myśli romantycznej pojawiały się zresztą koncepcje przyszłego pojednania obu narodów, niemniej jednak na ogół przeważało przekonanie o niemożności pokonania przepaści cywilizacyjnej i historycznej dzielącej Polaków i Rosjan²⁶.

Istotny pozostaje fakt, że w wieku XIX utrwalony przez lata stereotyp Rosjanina zaczyna ulegać pewnym modyfikacjom, poszerzeniu. Z jednej strony kręgi wolnościowych ideologów nawołują do współpracy z rosyjskimi opozycjonistami w imię idei braterstwa ludów, z drugiej – wśród zwykłych Polaków wreszcie pojawia się rozróżnienie pomiędzy carskim państwem a rosyjskim społeczeństwem. Obok (czy niejako na przeciwnym biegunie) wzorca Rosjanina-barbarzyńcy, Rosjanina-okrutnika pojawił się nowy wizerunek rosyjskiego chłopca – ubożego, prostodusznego, serdecznego, pracowitego, a w nieludzki sposób gnębianego i wyzyskiwanego przez moskiewską monarchię. Zaczęto dostrzegać pewne powinowactwo losów rosyjskiej ludności oraz narodów podbitych przez Rosję. Stąd zaczęło ugruntowywać się rozdzielenie Rosjanina-Słowianina, „brata Pola-

²⁴ Por. A. Kępiński, *Geneza i funkcjonowanie negatywnego stereotypu...*, s. 156.

²⁵ Zob. M. Kornat, *Między wyobraźnią a wiedzą. Rosja w polskiej myśli historycznej XIX i XX wieku*, [w:] *Polacy i Rosjanie. 100 kluczowych pojęć...*, s. 38–39.

²⁶ Zob. szerzej: W. Karpiński, *Polska a Rosja. Z dziejów słowiańskiego sporu*, Warszawa 1994, s. 63–95; M. Kornat, op. cit., s. 38–40.

ków” i Rosjanina-Moskala, bezwzględnej służby carskiego reżimu²⁷. Nowym elementem postrzegania Rosjan stała się zatem konstatacja, że rząd i lud tego kraju reprezentują zgoła odmienne wartości. Zaowocowało to początkowo wyrażaniem współczucia dla rosyjskiej ludności, a z czasem nawet skierowaną w jej stronę sympatią²⁸. W niektórych sytuacjach zaczęto nawet usprawiedliwiać pewne cechy „narodowe” Rosjan (np. wyzysk i tragiczna sytuacja materialna jako wytłumaczenie nieuczciwych postępów). Wyraźnie zatem zaczął zmieniać się rozkład akcentów – źródłem wszelkiego zła nie musiał być już Rosjanin jako taki, lecz coraz częściej i przede wszystkim bezduszna i okrutna machina carskiego państwa²⁹.

Nie zmienia to faktu, że gdyby spróbować uogólnić nastawienie Polaków do Rosjan w pierwszej połowie wieku XIX, to należałoby podkreślić, że w zaistniałej sytuacji zaborów i braku państwowości mniej lub bardziej radykalna postawa antyrosyjska była raczej regułą niż wyjątkiem. Zjawisko to uległo dalszemu nasileniu w wyniku obu powstań narodowych, a w szczególności powstania styczniowego. Ta antyrosyjskość nie wynikała tylko i wyłącznie z jednostkowych oraz zbiorowych przeżyć, ale stanowiła fundament pewnego kodu porozumiewawczego funkcjonującego wśród Polaków żyjących w warunkach porozbiorowych. Wyrażała się ona na różne sposoby, m.in. przez bojkotowanie niektórych wytworów kultury rosyjskiej, ale przede wszystkim przez określony dobór kręgów towarzyskich. Zwykle nie przejawiała się ona jawną wrogością, co byłoby zresztą niewykonalne w kraju znajdującym się pod w pełni rosyjską administracją i jurysdykcją. Wymuszona stosunkami politycznymi sytuacja koegzystencji obu narodów siłą rzeczy musiała doprowadzić do wypracowania jakiejś formy konsensusu. Spolonizowani Rosjanie mieszkający na obszarze Królestwa Polskiego nie należeli wcale do rzadkości, podobnie jak Polacy asymilujący się na Wschodzie, dokąd wielu udało się głównie ze względów handlowo-ekonomicznych. Antyrosyjskość była więc raczej pewną niepisaną umową, swoistym kodem, nie zawsze i nie przez wszystkich przestrzegany, niż jakąś ujednoliczoną formą obywatelskiego protestu³⁰.

Wydarzeniem traumatycznym w sensie społecznym i historycznym było niewątpliwie powstanie z roku 1863 i jego tragiczna klęska. Dramat powstańczych przeżyć oraz natężenie represji i antypolskiej polityki caratu, jaka po nim nastąpiła, musiały w znaczący sposób wpłynąć na umocnienie się negatywnego wizerunku Rosji i Rosjan w oczach Polaków. Jednym z najbogatszych źródeł pozwalających zrekonstruować ten stereotyp są wspomnienia i pamiętniki uczestników

²⁷ Zob. D. Rolnik, op. cit., s. 304.

²⁸ Por. A. Niewiara, op. cit., s. 147.

²⁹ D. Rolnik, op. cit., s. 304.

³⁰ J. Borkowicz, op. cit., s. 61–65.

powstania, którzy w większości zostali skazani na wieloletnie zesłanie na Syberię lub inne wschodnie tereny Rosji. Ich kontakty z Rosjanami były różnorodne (od warunków frontowych po częściową, wymuszoną asymilację), długotrwałe i siłą rzeczy bliskie. Mimo pewnego zróżnicowania, obraz Rosjan, jaki ukształtował się w tym okresie, zasadniczo był bardzo homogeniczny i na ogół negatywny. Powstańcy styczniowi widzieli w Rosjanach ludzi nieokrzyszanych, prymitywnych, fizycznie ociężałych, nieuczciwych, skłonnych do oszustwa i złodziejstwa, chciwych, podstępnych, okrutnych, nieludzkich, leniwych, skłonnych do rozpusty i pijaństwa, bałwochwalczo religijnych. Wśród rzadko wymienianych cech pozytywnych pojawiały się najczęściej: gościnność, dobroduszość, serdeczność – cechy odnoszone przede wszystkim do rosyjskiej ludności. Niewątpliwie doświadczenie powstania styczniowego i zesłań po nim następujących stało się czynnikiem bardzo silnie wzmacniającym negatywne nacechowanie postrzegania Rosjan przez Polaków. Dotyczyło to w oczywisty sposób przede wszystkim bezpośrednich uczestników wydarzeń, ale swoje odzwierciedlenie musiało znaleźć w postawie światopoglądowej wszystkich Polaków. Co prawda mieszkańcy Królestwa Polskiego, którzy nie zaznali traumy zesłania, byli w swoich poglądach nieco mniej radykalni, niemniej jednak aspekt wyraźnie negatywny zdecydowanie przeważał. Także na terenie zaboru Rosjanie kojarzeni byli przede wszystkim z nienawiścią do Polaków, chytrą, fałszem, skłonnością do przemocy, okrucieństwa i pijaństwa, brutalnością, prymitywizmem, a jednocześnie zastraszeniem, chwiejnością światopoglądową, naiwnym mistycyzmem i niezrozumiałą, „sztuczną” religijnością. Wśród cech pozytywnych dostrzegano: serdeczność, życzliwość, uprzejmość, wielkoduszość, bezinteresowność, choć zwykle towarzyszyła im pewna rubaszość i prostoduszość. Z kolei samo państwo rosyjskie widziano jako bezwzględny reżim opierający się na przemocy, łamaniu praw międzynarodowych, okrutnym ucisku podbitych narodów, prześladowaniach i represjach.

Ten wizerunek Rosji i Rosjan utrzymywał się w polskim społeczeństwie długie lata. Pierwsza nowa perspektywa postrzegania problemu pojawiła się dopiero wraz z pokoleniem rewolucjonistów roku 1905, którzy tradycyjnie przyjęte negatywne cechy Rosjan przenosili w całości ze społeczeństwa na sam system carskiej władzy. Mimo wszystko dotyczyło to jednak tylko pewnej grupy Polaków, podczas gdy pozostali zdawali się podzielać stereotyp ugruntowany w poprzednich dziesięcioleciach i wcześniej. Nieodłącznym aspektem, który pojawiał się w każdej niemal epoce, była owa klisza azjatycka, każąca łączyć Rosjan z kontynentem wrogim Europie, czyli właśnie Azją³¹. Perspektywa ta pozwalała przypisywać

³¹ Zob. J. Tazbir, *Moskwicin i Lach – wzajemne postrzeganie*, [w:] idem, *W pogoni za Europą*, Warszawa 1998, s. 119.

Rosjanom cechy takie, jak skłonność do dzikości i barbarzyństwa, upadek moralny, prymitywizm, bałwochwalstwo i zabobon, a ich kulturę umieszczać wyraźnie niżej od europejskiej i polskiej.

Kolejną cezurą czasową, która winna mieć istotny wpływ na widzenie Rosji przez Polaków, było obalenie caratu i zwycięstwo rewolucji komunistycznej, co oznaczało początek diametralnie nowej sytuacji historycznej. W istocie jednak rewolucja bolszewicka większy wpływ miała na postawy samych Rosjan, wywołując głęboki szok w rosyjskim społeczeństwie, podczas gdy z punktu widzenia Polaków – za sprawą odzyskania niepodległości i nowego układu sił w ówczesnej Europie – Rosja została odsunięta „gdzieś na wschód”, poza margines polskiego życia publicznego³². Źródłem euforii było odzyskanie niepodległości i „życie bez Moskali” po raz pierwszy od kongresu wiedeńskiego, toteż doniesienia o rewolucji dochodzące z Petersburga czy Moskwy początkowo traktowane były jako rzecz drugorzędna. Dopiero z czasem echa bolszewickiej rewolucji na nowo zaczęły kształtować postrzeganie Rosjan przez Polaków. Zwycięstwo rewolucji stało się bowiem potwierdzeniem najgorszych stereotypów, i to tych najdawniejszych, odnoszących się nie tyle do wizerunku zaborcy i okupanta, co Rosjanina – nieodrodnego syna Azji, cywilizacji dzikiej, okrutnej i nieobliczalnej. Rewolucja bolszewicka przerażała swoim barbarzyńskim rysem, niepohamowaniem i nieobliczalnością. Na powrót zaczęto podkreślać obcość cywilizacji rosyjskiej względem europejskiej i jako by wpisane w mentalny fundament tej pierwszej pragnienie pochłonięcia i zniszczenia tej drugiej. Rewolucja bolszewicka sprawiła, że ponownie Rosjan zaczęto postrzegać przez pryzmat takich cech, jak: upadek moralności, zachłanność polityczna, wybujała nienawiść, duch mordu i rabunku, zabobonność. Relacje Polaków powracających z terenów objętych rewolucją wzmacniały nastrój niemal apokaliptycznej grozy. Odżyły z nową siłą tradycyjne stereotypy, każące widzieć w Polakach przedstawicieli łańcińskiej kultury wyższej, a w Rosjanach – bezrozumną, barbarzyńską i plebejską masę. Popularność zyskał światopogląd, że bolszewizm jest immanentną częścią „rosyjskiej duszy”, kolejną eksplikacją jej dzikiego, azjatyckiego charakteru i jako taki jest nierozzerwalnie związany z rosyjskością. Potwierdzeniem miał być fakt, że rewolucja dotyczyła Rosjan i rękami Rosjan była realizowana, a Polacy izolowali się od jej nurtu ideologicznego, jak też od niej samej. Było to jednak daleko idące uproszczenie – niszcząca siła rewolucji bolszewickiej nie oszczędzała żadnych nacji ani warstw społecznych, a wśród jej ochotników byli także Polacy, i to nierzadko o arystokratycznych korzeniach³³.

³² Por. J. Borkowicz, op. cit., s. 65.

³³ Ibidem, s. 65–67.

Na postrzeganie Rosjan w okresie porewolucyjnym wpływ miał z pewnością szczególnie światopogląd historiozoficzny Jana Kucharzewskiego. Opierając się na rozbudowanej i dogłębnej dokumentacji przekonywał on, że komunistyczny totalitaryzm nie był w istocie jakością całkiem nową, lecz kolejnym ogniwem tradycyjnych, despotycznych struktur, które w Rosji – zdaniem autora – zachowywały ciągłość³⁴. Kucharzewski wychodził z założenia, że rewolucja bolszewicka miała silną podbudowę w zadawnionych uwarunkowaniach przeszłości rosyjskiego narodu. Chodziło tu nie tyle o jakiś determinizm, każący w Rosjanach widzieć społeczeństwo „przeznaczone do niewoli”, co raczej o głębszą refleksję, że bez długotrwałej i wielopokoleniowej ciągłości w praktyce instytucji wolnościowych nie jest możliwe stworzenie w jednym momencie historycznym nowej, demokratycznej kultury politycznej. Autorowi zarzucano, że w zbyt łatwy sposób postawił niemalże znak równości pomiędzy reżimem carskim, który nie przenikał przecież każdej dziedziny życia społecznego, a Rosją Radziecką, która za cel postawiła sobie nie tylko upaństwowienie gospodarki i kultury, ale przede wszystkim przekształcenie całego społeczeństwa w kierowanych przez władzę czynowników. Niewątpliwie jego rozważania mają stosunkowo silne ugruntowanie merytoryczne, przede wszystkim jednak – w wymiarze popularnego światopoglądu – są niejako potwierdzeniem dawnych stereotypów każących postrzegać w Rosji system oparty na przemocy i zastraszeniu (czy reżim jest carski, czy bolszewicki ma w istocie drugorzędne znaczenie), a w rosyjskim społeczeństwie – sterroryzowaną masę bezwonną wobec władzy³⁵.

Wydaje się, że rewolucja komunistyczna i jej zwycięstwo były takim szokiem, a jednocześnie czymś tak nowym w dziejach tej części Europy, że usiłując tę nową sytuację w jakiś sposób oswoić, wytłumaczyć, poszukiwano bardzo różnych jej historiozoficznych wyjaśnień. Domniemana ciągłość struktur władzy carskiej i bolszewickiej była tylko jedną z hipotez; korzeni bolszewizmu usiłowano poszukiwać nawet w duchowości i kulturze rosyjskiej, przy czym kładziono nacisk na idee słowianofilskie mające jakoby swoją paralelę w realizującej się właśnie koncepcji „człowieka kolektywnego”³⁶.

Niewątpliwie jednak zwycięstwo rewolucji oraz utrwalanie się komunizmu w Rosji wpłynęło na modyfikację stereotypu Rosjanina w oczach Polaków. Nowym elementem w tym wizerunku był pierwiastek jakiegoś dzikiego, niezrozumiałego szaleństwa, którego Polacy nie chcieli i nie mogli zrozumieć. Bolszewicka

³⁴ J. Kucharzewski, *Od białego do czerwonego caratu*, Londyn 1958.

³⁵ Zob. M. Kornat, *op. cit.*, s. 43–44.

³⁶ Tematykę tę podejmowali w swoich pracach m.in. Marian Zdziechowski i Bogumił Jasiński.

Rosja była czymś nowym, niezrozumiałym i napiętnowanym jakimś znamieniem powszechnego amoku. Dla Polaków szokiem była także skrajna antyreligijność bolszewizmu. Fakt, że naród, który przez całe stulecia miał niezwykle mocno wpisaną w swoją kulturę rozbudowaną i przenikającą wszelkie sfery religię prawosławną wraz z całą jej obrzędowością, kultem ikon i relikwii, nagle – w zasadzie z dnia na dzień – zaczął palić cerkwie, mordować kapłanów i zabraniać wiary w Boga, nie mieścił się w dotychczasowym wyobrażeniu o Rosjanach. W okresie po rewolucji oraz w przededniu wojny polsko-radzieckiej w roku 1920 wyraźnie zaczyna się utrwalać nowy stereotyp Rosjanina-bolszewika. Jego nieodłącznymi atrybutami stają się nędza, prymitywizm, odcięcie się od wszelkich pozytywnych aspektów starej, rosyjskiej kultury i owo szczególne barbarzyńskie szaleństwo, które każe mu rozlewać „bolszewicką nędzę” na całą Europę. Nieprzypadkowo polska propaganda w roku 1920 ukierunkowana była na ukazywanie wroga w bolszewiku, a nie w Rosjaninie jako takim, aczkolwiek nie warto chyba nadmieniać, że Józef Piłsudski był nieprzejednanym wrogiem Rosji, i to nie tylko „czerwonej”, ale również – a może w szczególności – „białej”³⁷.

Rewolucja komunistyczna w niewątpliwy sposób zmodyfikowała obowiązujący dotąd stereotyp Rosjanina, wiążąc pewne jego uwypuklone cechy z bolszewizmem. Bolszewizm stał się jakby uosobieniem wszystkich najgorszych „tradycyjnych” cech Rosjan w swoim zintensyfikowanym wydaniu, będąc na tyle dużym dla Polaków zaskoczeniem, iż zaczęli stawiać go na przeciwległym biegunie do „starej” rosyjskiej kultury, wiążącej się z czasami carskimi, z literaturą i działalnością elit intelektualnych oraz arystokracji. Bolszewik rosyjski stał się jakby nowym wcieleniem Rosjanina sprzed wielu wieków, który wraz ze swoją barbarzyńską armią nadciągał ze Wschodu, budząc lęk, a jednocześnie niezrozumienie i poczucie obcości. Podobnie jak wiele wieków temu, tak po roku 1917 (a w szczególności po roku 1921, po zwycięskiej wojnie polsko-radzieckiej) Rosja na nowo stała się dla Polaków ziemią nieznaną, obcą, na co zasadniczy wpływ miały uwarunkowania polityczne. Informacje o działalności stalinowskiej władzy przedostawały się zza wschodniej granicy w nader skąpym rozmiarze. Kontakty na gruncie codziennego życia społeczeństwa zostały niemal całkowicie ograniczone³⁸.

Kolejnym momentem dziejowym, w którym naród polski na powrót zaczął mieć bliskie kontakty z Rosjanami, był wrzesień 1939 r. i lata II wojny światowej. Okres ten w szczególności przyczynił się do ukształtowania wizerunku Rosjan jako ludzi prymitywnych i skrajnie zacofanych. Legendarne stały się opowieści

³⁷ Zob. szerzej: J. Borkowicz, op. cit., s. 68.

³⁸ Ibidem, s. 69.

o czerwoarmistach, którzy pierwszy raz w życiu widzieli muszle klozetowe, kradli zegarki i rowery, usiłowali jeść smar, biorąc go za marmoladę itd. Do tego Armia Czerwona, którą Polacy mogli zobaczyć w roku 1939, nie była groźną, militarną potęgą, ale raczej zbieraniną źle odzianą, źle uzbrojoną i nie do końca znającą cel swojej misji³⁹. Mimo całego dramatyzmu sytuacji, w jakiś sposób mit bolszewików został wówczas zapewne „odczarowany”. Nie zmienia to faktu, że właśnie okres II wojny w szczególności wzmógł w Polakach żywą nienawiść do narodu rosyjskiego. Można mówić tu o trzech istotnych wydarzeniach, które takim nastawieniem zaowocowały. Pierwszym był tzw. nóż w plecy, czyli wkroczenie Armii Czerwonej do Polski 17 września 1939 r., drugim – masowe mordy w Katyniu ujawnione przez Niemców w roku 1943, trzecim – bierność armii Związku Radzieckiego stacjonującej po prawej stronie Wisły w czasie powstania warszawskiego latem 1944 r. Te trzy wydarzenia utkwily niezwykle mocno w zbiorowych wyobrażeniach polskiego społeczeństwa, a fakt, że w okresie Polski Ludowej były albo tematem tabu, albo opatrywano je z gruntu fałszywym komentarzem historycznym, dodatkowo pogłębiał antyrosyjskie urazy⁴⁰.

Druga fala kontaktów z Rosjanami miała miejsce u schyłku wojny, gdy front przesunął się szybko na zachód. Relacje Polaków są pełne ambiwalentnych ocen. Czerwoarmiści budzili lęk swoim prymitywizmem, skłonnością do okrucieństwa, brakiem poszanowania dla ludzkiego życia, ale jednocześnie byli odbierani jako dobroduszni, serdeczni, przyjacielscy. Czasem wywoływali żal lub rozbawienie, gdy nieznanne im urządzenia i przedmioty onieśmiały ich i zawstydzaly jak dzieci. Obraz ten jako żywo przypomina relacje o pierwszych kontaktach z wieku XVII. Trzeba jednak wziąć pod uwagę, że w pewnym sensie Polacy w latach 40. XX wieku mieli do czynienia z całkiem nową generacją Rosjan, z pokoleniem nieodłącznie związanym ze Związkiem Radzieckim, a nierzadko już w nim urodzonym. Inteligencja, arystokracja, dawne elity carskiego społeczeństwa zostały wymordowane, rozproszone lub po prostu wymarły. Maszerujący przez Polskę czerwoarmista, prymitywny i nieokrzesany, był już wytworem społeczeństwa radzieckiego, którego z dawną epoką nie łączyło absolutnie nic⁴¹.

Rok 1945 postawił Polskę w nowej sytuacji politycznej – ograniczonej suwerenności i podporządkowania Związkowi Radzieckiemu, co w porównaniu z możliwością stania się szesnastą republiką ZSRR mogło się wydawać i tak rozwiązaniem względnie korzystnym⁴². Dla kształtowania się i utrwalania stereotypu Rosji

³⁹ Ibidem, s. 69–70.

⁴⁰ Ibidem, s. 72.

⁴¹ Ibidem, s. 72–73.

⁴² Por. B. Rychłowski, op. cit., s. 67–68.

i Rosjan w świadomości Polaków kluczowy pozostaje fakt, że na następne czterdzieści cztery lata kraj miał być politycznie i ideologicznie uzależniony od dyktatu Moskwy.

W tym kontekście za szczególnie ważny okres należy uznać przełom lat 40. i 50., gdy fizyczna obecność Rosjan w Polsce – zarówno Armii Czerwonej, jak i przedstawiciele radzieckiego aparatu represji – była najwyraźniej dostrzegalna i najbardziej dotkliwa. Stereotyp Rosjanina-żołnierza, prostodusznego chłopa w rubaszce, nie umiejącego posługiwać się nożem i widelcem, zostaje zastąpiony przez nowy, bardziej złowieszczy, a reprezentowany przez oficera NKWD – inteligentnego, perfidnego i bezwzględnie śledczego. Na przełomie lat 40. i 50. niemal wszyscy Rosjanie przebywający w Polsce związani byli z szeroko rozumianym aparatem represji, co w oczywisty sposób musiało rzutować na wizerunek Rosjan w ogóle. Znamienny status mieli rosyjscy oficerowie wcielani do polskiej armii, określane skrótem „p.o.p.” (czyli „pełniący obowiązki Polaków” – ros. *исполняющие обязанности поляков*) – rdzenni Rosjanie bądź zrusyfikowani Polacy, których modelowym wręcz przykładem był marszałek Ludowego Wojska Polskiego Konstanty Rokossowski. Ponadto Moskwa wysyłała do Polski szereg „doradców” mających wzmacniać i kontrolować lokalny aparat władzy. Jeżeli do tej wszechobecności Rosjan dodać powszechnie znany stalinowski system prowadzenia polityki oraz zwalczania rzeczywistych i urojonych przeciwników wdrażanego systemu, to nie może zaskakiwać fakt szybkiego ukształtowania się nowego wizerunku Rosjanina: agenta, szpicla – inteligentnego, ale wyrachowanego i skłonnego do okrucieństwa, a przede wszystkim traktującego Polaków z pogardą⁴³.

Sytuacja ponownie zmieniała się po roku 1956, gdy ludzie ci opuścili Polskę, a najgorszy okres stalinowskiego terroru się zakończył. Paradoksem jest to, że mimo totalnego uzależnienia politycznego od ZSRR oraz oficjalnej propagandy apoteozującej braterstwo obu narodów, faktyczne kontakty pomiędzy Polakami a Rosjanami w Polsce popaździernikowej były nad wyraz wątkie i w istocie ograniczały się do sporadycznych wycieczek zakładowych do Moskwy lub kontraktowych wyjazdów na wielkie socjalistyczne budowy. Co prawda w kraju stacjonowała armia radziecka, ale była ona tak skutecznie izolowana od społeczeństwa, że przeciętny Polak nie miał z nią żadnej styczności. Sytuacja ta wybitnie sprzyjała tworzeniu się narodowych stereotypów na temat Rosjan, zwłaszcza że oficjalna retoryka, dopuszczająca jedynie czołobitność w opisywaniu wschodnich sąsiadów, była dla społeczeństwa polskiego bardzo drażniąca. Na ten oficjalny wizerunek

⁴³ Ibidem, s. 74–75.

Rosji i Rosjan wpływ miała oczywiście cenzura, ingerująca we wszelkie publikacje i filmy w jakikolwiek sposób związane z Rosją⁴⁴. Jednak propaganda Polski Ludowej, mimo że bardzo intensywna, nie miała szczególnego wpływu na postrzeganie Rosjan przez społeczeństwo. Nie dało się bowiem pokonać silnie utrwalonych czynników historycznych, spośród których te dotyczące historii najnowszej (czyli lat II wojny światowej) miały znaczenie kluczowe. Tak więc, podobnie jak miało to miejsce w okresie XIX-wiecznych powstań narodowych, również w wieku XX (także w dobie Polski Ludowej) na obowiązującym stereotypie Rosjan, jak i szerzej – w ogóle na sposobie myślenia o Rosji – zaważyły przede wszystkim czynniki natury politycznej i historycznej.

W przeważnie negatywnym wizerunku Rosjan, jaki obowiązywał w czasach PRL-u, dostrzegalne są jednak wyraźne pęknięcia, tj. nie był on negatywny w sposób bezwzględny i obligatoryjny. W szczególności pozytywny obraz rosyjskiej kultury zakorzeniony był w inteligenckich i studenckich kręgach opozycyjnych – warto tu wspomnieć choćby o recepcji literatury (np. Aleksandra Sołżenicyna) i muzyki (Włodzimierza Wysockiego, Bułata Okudżawy), które znalazły sobie trwałe i ważne miejsce w życiu kulturalnym polskiego podziemia antykomunistycznego⁴⁵. W jakiś sposób powracają w tym kontekście reminiscencje nastrojów z przełomu wieku XIX i XX, gdy nastroje antyrosyjskie wymierzone były bardziej w reżim rosyjski (wówczas carski, a obecnie socjalistyczny) niż w społeczeństwo i jego kulturę.

Kolejna zmiana charakteru kontaktów polsko-rosyjskich dotyczy czasów najnowszych, czyli przełomu lat 80. i 90. ubiegłego stulecia, upadku komunizmu w Polsce, rozpadu bloku państw socjalistycznych i wreszcie rozpadu Związku Radzieckiego. Armia radziecka po niemal półwieczu opuściła terytorium Polski, a jej miejsce zajęli nowi przybysze ze Wschodu – handlarze oraz różnej maści przedsiębiorcy. Rozwijający się dynamicznie młody polski kapitalizm szukał nowych dróg i miejsc inwestowania – wśród nich była właśnie Rosja i kraje dawnego ZSRR. Związki na płaszczyźnie gospodarczej i społecznej pomiędzy Polakami a Rosjanami musiały w tej sytuacji ulec zacieśnieniu. Wzajemna obserwacja i rzeczywiste kontakty teoretycznie dawały możliwość skorygowania funkcjonujących dotąd stereotypów. Te jednak – jak się okazało – cechowały się wyjątkową trwałością, przez co nie doszło do jakiegoś gwałtownego przewartościowania, a co najwyżej tylko modyfikacji. I tak na przykład towarzyszący Polakom przez całe dziesięciolecie i umiejętnie podsycany przez władze Polski Ludowej lęk przed

⁴⁴ Por. J. Borkowicz, op. cit., s. 73–74.

⁴⁵ Zob. M. Kornat, op. cit., s. 48–49.

Armią Czerwoną i jej hipotetyczną interwencją w jakimś stopniu został zastąpiony obawami przed rosyjską mafią i bandytyzmem, które to nastroje z kolei chętnie były wzmacniane przez szukające sensacji i atrakcyjnych tematów media. Doniesienia o działalności zorganizowanej przestępczości rosyjskiej tak w samej Rosji, jak i na terenie Polski, często wyolbrzymione i przesadzone, dość dokładnie wpisywały się w utrwalany przez stulecia stereotyp Rosjan jako ludzi dzikich, niecywilizowanych, nieprzewidywalnych i groźnych.

Niemniej jednak także w czasach najnowszych, czyli okresie po roku 1989, czynnik polityczny nie przestał odgrywać istotnej roli w stosunkach polsko-rosyjskich, a zatem także w postrzeganiu naszych wschodnich sąsiadów. Dawne polskie lęki i uprzedzenia wciąż regularnie odżywają w sytuacji różnego rodzaju sporów politycznych i ekonomicznych. Przykładem może być głośna w 1996 r. kwestia projektu zbudowania eksterytorialnej autostrady z Moskwy do Kaliningradu, która miała przechodzić przez terytorium Polski, co natychmiast skojarzono z hitlerowską ideą „korytarza” pomiędzy Rzeszą a Prusami Wschodnimi, a zatem jednoznacznie wskazano na ukryte intencje zaborcze wschodnich sąsiadów⁴⁶. Podobny wydzźwięk miała publiczna dyskusja wokół ujawnienia faktu podpisania w roku 2005 wstępnego porozumienia pomiędzy Rosją i Niemcami w sprawie budowy rurociągu energetycznego na dnie Bałtyku z pominięciem terytorium Polski. Mimo całej kontrowersyjności tego projektu – zarówno z politycznego, jak ekonomicznego punktu widzenia – reakcje niektórych kręgów politycznych wobec „nowego paktu Ribbentrop-Mołotow” wydawały się być nie tylko w historyczny sposób przesadzone (wolny rynek współczesnej Europy rządzi się przecież określonymi prawami, będącymi prostą pochodną idei liberalizmu gospodarczego), ale przede wszystkim ponownie odwołujące się do mocno zakorzenionych w polskiej świadomości zbiorowej stereotypowych przekonań o imperialnych i despotycznych zapędach Rosji w stosunku do naszego kraju⁴⁷.

Zasadniczo należałoby więc przyjąć, że postrzeganie Rosjan przez Polaków w wieku XX przebiegało dwutorowo – z jednej strony kluczowym czynnikiem był układ polityczno-historyczny, z drugiej zaś kontakty osobiste, które jednak przed rokiem 1989 były raczej efemeryczne, by zwiększyć swoją intensywność dopiero w latach 90. W szczególności pierwsza połowa tej dekady zaowocowała dużym ożywieniem kontaktów realizujących się przede wszystkim na płaszczyźnie wyjazdów handlowych, co osłabło dopiero w momencie wprowadzenia obowiązku

⁴⁶ Por. J. Borkowicz, op. cit., s. 75.

⁴⁷ Zob. np. A. Kublik, *Rosja zastąpiła czolgi gazociągami*, „Gazeta Wyborcza” z 18 maja 2006, s. 24.

wizowego. U schyłku dekady i po roku 2000 aktywność Polski na arenie międzynarodowej coraz mocniej ukierunkowana była na Europę Zachodnią oraz perspektywę akcesu do Unii Europejskiej, toteż kontakty polsko-rosyjskie zarówno na szczeblu politycznym, jak i społecznym ponownie zaczęły słabnąć. Wpływ na to miał również negatywny stosunek Rosji do członkostwa Polski w NATO i w UE. Wydaje się więc, że jeżeli chodzi o kształtowanie współczesnego stereotypu Rosjan w oczach Polaków, to właśnie lata 90. odgrywają tu rolę kluczową, gdyż wzajemne kontakty przechodziły wówczas okres wzmożonej intensywności. Co ciekawe, te wzajemne kontakty wcale nie wpłynęły na poprawę tego wizerunku.

W drugiej połowie lat 90. przeprowadzono badania mające na celu zidentyfikować stosunek społeczeństwa polskiego do przedstawicieli dwudziestu różnych narodów. Jak się okazało, największą sympatią Polaków cieszyli się Włosi, Francuzi i Amerykanie, natomiast zdecydowanie najmniejszą – Ukraińcy, Serbowie, Rumuni i Cyganie⁴⁸. Rosjanie w tym rankingu zajęli dalekie szesnaste miejsce. Co więcej, niewątpliwie negatywny stosunek do Serbów wynikał z całkiem świeżych i krwawych wydarzeń wojny bałkańskiej, natomiast Rumuni i Cyganie w świadomości większości Polaków stanowili jedną i tę samą nację, co wynikało z faktu, że po roku 1989 na polskich ulicach pojawiły się setki żebrzących Cyganów pochodzących właśnie z Rumunii. Niska ocena Serbów, Rumunów i Cyganów wynikała zatem z uwarunkowań aktualnych. W istocie zatem jedynie Ukraińcy zostali ocenieni niżej od Rosjan, a i tu trzeba wziąć pod uwagę fakt, że w szczególności w latach 90. rozróżnienie pomiędzy Rosjanami, Ukraińcami, Białorusinami, względnie obywatelami innych republik postradzieckich, było w polskim społeczeństwie raczej iluzoryczne – w praktyce siłą inercji obowiązywała monolityczna reprezentacja dawnego ZSRR i potoczny zbiorczy termin „Ruscy” lub „Ruskie” na oznaczenie wszystkich osób pochodzących z za wschodniej granicy⁴⁹.

Ten mechanizm funkcjonuje w dużej mierze także dziś (fakt, że znaczna część Ukraińców i większość Białorusinów jest jedynie rosyjskojęzyczna, nie ułatwia zmiany w tym względzie), choć wydaje się, że na silniejszą identyfikację Ukraińców (a jednocześnie poprawę ich wizerunku) mogła wpłynąć tzw. pomarańczowa rewolucja z roku 2004, natomiast wzmocnienie rozpoznawalności Białorusinów wiązać się może z nagłaśnianym w ostatnich latach problemem dyktatury Aleksandra Łukaszenki i jego konfliktu z mniejszością polską na Białorusi. Należy zatem się spodziewać, że w najbliższych latach rozróżnienie pomiędzy mieszkańcami tych trzech krajów zacznie silniej funkcjonować w potocznej świadomości

⁴⁸ Zob. P. Boski, *Rosjanie i stosunki z nimi w ocenie Polaków*, [w:] *Polacy i Rosjanie – czynniki zbliżenia...*, s. 112–114.

⁴⁹ Ibidem, s. 112.

Polaków, aczkolwiek na razie brak na ten temat jakichkolwiek bliższych danych. Jednocześnie można się spodziewać wzrostu sympatii do Ukraińców (jako narodu demokratyzującego się) oraz Białorusinów (jako narodu uciskanego, zasługującego na współczucie), co zapewne nie nastąpi w odniesieniu do Rosjan. Z omawianymi wynikami korespondują także dane pochodzące z innych badań, np. w oczach polskiej młodzieży Rosjanie zajmują odległe 30 miejsce w gronie 35 narodowości świata, ponownie wyprzedzając jedynie kojarzonych z wojną mieszkańców dawnej Jugosławii oraz Rumunów i Cyganów⁵⁰. Ostatnie większe badania dotyczące stosunku Polaków do innych narodowości pochodzą z roku 2001. Odnotowano pewne zmniejszenie niechęci do narodów Europy Wschodniej, ale nie widać tu żadnego wyraźnego przewartościowania. Tym razem na 27 nacji uszeregowanych od najbardziej do najmniej lubianych Rosjanie plasują się na 21 miejscu, wyprzedzając ponownie tylko Serbów, Rumunów, Romów (Cyganów) i – jako pewne *novum* – Żydów oraz Chińczyków⁵¹.

Zasadniczo słuszna jest zatem konkluzja, że stosunek współczesnych Polaków do Rosjan opiera się na silnej niechęci. Interesujący jest fakt, że niechęć ta ujawniła się silniej w ciągu ostatnich dwóch dekad niż przed rokiem 1989 – tak przynajmniej wynika z danych socjologicznych. Przyczyny mogą być dwojakiego rodzaju – albo u schyłku epoki PRL-u wśród Polaków funkcjonowało jakieś poczucie wspólnoty losu z rosyjskim społeczeństwem, albo – co wydaje się bardziej prawdopodobne – wyniki badań prowadzonych w latach 70. i 80. są mało wiarygodne, a respondenci z powodów politycznych deklarowali wyższy poziom sympatii do Rosjan niż w rzeczywistości (warto mieć na uwadze fakt, że rozwiązanie ZSRR i odrzucenie komunizmu przez Rosję nie wyzwoliło nagłej fali życzliwości ze strony Polaków, zatem korzenie uprzedzeń są głębsze i nie odnosiły się tylko do urazów antykomunistycznych, choć te oczywiście odgrywały znaczną rolę)⁵². Współcześnie Rosjanin kojarzy się Polakom tak jak i dawniej z brakiem kultury osobistej, pijaństwem, niechlujstwem, złodziejstwem, oszukiwaniem, kombinatorstwem. Rosja jako państwo nadal uosabia zaborczość, imperialistyczne ambicje, skłonność do zdrady i łamania umów, chęć panowania nad światem. Mimo pozornej stabilizacji międzynarodowej w tej części Europy, dla wielu Pola-

⁵⁰ Zob. W. Łukaszewski, *Młodzi Polacy o narodach Europy*, [w:] *Psychologia rozumienia zjawisk społecznych*, pod red. B. Wojciszke i M. Jarymowicza, Warszawa – Łódź 1999, s. 65.

⁵¹ *Stosunek Polaków do innych narodów*, CBOS, Warszawa, sierpień 2001, zob. [online] <www.cbos.pl/spiskom.pol/2001/k_116_01.pdf>.

⁵² Por. P. Boski, op. cit., s. 116; B. Wilska-Duszyńska, „Swoi” i „inni” – postawy studentów wobec etnicznie innych, „Kultura i Społeczeństwo” 1992, nr 3, s. 99–107; J. Jasińska-Kania, *Transformacja ustrojowa a zmiany postaw Polaków wobec różnych narodów i państw*, „Kultura i Społeczeństwo” 1991, nr 4, s. 153–167.

ków, zwłaszcza starszego pokolenia, Rosja wciąż jest źródłem potencjalnego, realnego zagrożenia militarnego i politycznego. Większość społeczeństwa polskiego dostrzega mocarstwowe i ekspansyjne ambicje Moskwy, co szczególnie miało się uwidocznić, gdy Rosja sprzeciwiła się wejściu Polski do NATO⁵³. Te negatywne stereotypy wzmacniane są przez politykę Władimira Putina, jego ostentacyjne i prowokacyjne wypowiedzi czy choćby huczne obchodzenie listopadowego święta narodowego jako rocznicy „wypędzenia polskiego okupanta z Kremla”.

Wzajemne postrzeganie się narodów ze sobą sąsiadujących z reguły obciążone jest różnego rodzaju uprzedzeniami i stereotypami. Negatywne wzorce są szczególnie silnie utrwalane na skutek uwarunkowań historycznych i doświadczeń aktualnych. Połączenie obu tych aspektów daje w rezultacie wyobrażenie, w którym konotacje negatywne zdecydowanie dominują.

Podjmując próbę podsumowania mechanizmu kształtowania się wizerunku Rosjan w oczach Polaków od czasów średniowiecznych po współczesność, należy podkreślić istnienie dwóch istotnych płaszczyzn wpływu: polityczno-historycznej oraz kulturowej. O ile ta druga odgrywała większą rolę do około XVII wieku, o tyle kwestie polityczne wysunęły się zdecydowanie na plan pierwszy w czasach nowożytnych, aczkolwiek – jak wykazano wyżej – wysoką żywotność wykazują stereotypy obu kategorii. Zasadniczo stereotyp Rosjan w postrzeganiu Polaków jest nie tylko negatywny, ale wydaje się być stosunkowo mocno ugruntowany w społecznej świadomości. Trudno wyrokować, czy jakkolwiek zmiana w tym względzie jest możliwa w niedalekiej przyszłości. Wydaje się, że wymagałoby to niezwyklego nakładu sił i chęci współpracy obu narodów, a temu stają na przeszkodzie wzajemne niezrozumienie, ignorancja przejawiająca się w różnych kwestiach, wreszcie regularnie ożywające animozje i urazy natury politycznej, które sprawiają, że zadawnione uprzedzenia i negatywne stereotypy przejmowane są, przynajmniej po części, także przez młode pokolenie, potencjalnie przecież predestynowane do świeżego, nie obciążonego zaszłością historycznymi i przez to bardziej obiektywnego spojrzenia na naród rosyjski.

Резюме

Поляки и русские: набросок рождения стереотипов

Межнациональные отношения всегда были непростым явлением, отягощенным историко-политическими событиями, которые влияли на формирование взаимных предубеждений, антипатий и производных от них стереотипов. Понятия национального

⁵³ Por. P. Boski, op. cit., s. 117–119.

самоопределения и национализма начали формироваться относительно поздно, лишь с XVI–XVII вв., и их появление было связано с ростом национального самосознания и политической обусловленностью.

Это утверждение применимо и к взаимным отношениям поляков и русских, которые не всегда были наполнены ненавистью и враждебностью. Автор статьи рассматривает процесс формирования негативного стереотипа России и русских в глазах поляков, выделяя наиболее значимые события, а также факторы объединения и факторы отличия двух народов. При этом указываются две плоскости влияния: политико-историческая и культурная.

На современном этапе, по мнению автора, в сознании поляков закреплён формирующийся веками негативный образ России и русских. Преодолеть эти предубеждения очень трудно, но возможность есть.

Summary

Poles and Russians: the stereotypes' birth sketch

International relations have always been a very complex and controversial phenomena affected by historical and political events, which influenced the forming of mutual prejudices, antipathy and stereotypes. The concepts of national identity and nationalism began to shape relatively late, in the XVI–XVII centuries; and their advent was connected with national self-consciousness rise and political conditionality.

This statement is either applicable to the Russian-Polish relations, which not always were inflated with animosity and hatred. The author of the article considers the process of Russia and the Russians' negative image forming, defines the most significant events, and uniting and separating factors. In this context the two spheres of influence are meant: political-historical and cultural. In the author's opinion, nowadays the negative image of Russia and the Russians is fixed in mind of the Polish. It is very hard to overcome these prejudices; however there is such a possibility.

Wioletta Pawluczuk
Olsztyn

Czy na pewno „inna” Rosja? O Imperium i Buszu po polsku Ryszarda Kapuścińskiego

Zestawienie „barbarzyństwa” i „cywilizacji”, pod mianem której rozumiano szeroko pojętą kulturę, to jedna z najdawniejszych, a jednocześnie najtrwalszych znanych człowiekowi opozycji. Wytyczenie granicy między „barbarzyńskim” Bizancjum a „kulturalnym” Rzymem przetrwało aż do czasów współczesnych, dzieląc świat na Wschód i Zachód. Konsekwencją takiego zabiegu było stworzenie systemu stereotypowych osądów na temat poszczególnych obszarów, a zatem i narodowości. „Barbarzyństwo” Wschodu miało objawiać się w zacofaniu, zdegenerowaniu, niekulturalności, zapóźnieniu, skostnieniu, nielogiczności, despotyczności. Z Zachodem zaś kojarzy się logiczność, empiryzm, racjonalizm i realizm. Wschód to coś negatywnego, to trwanie. Zachód to dynamizm i „normalność”¹. Tak od wieków postrzegano i rozumiano te obszary. Nie ulega jednak wątpliwości, że przedstawiona perspektywa pokrywa się z zabiegiem „orientalizacji” Wschodu przez Zachód². Na tym tle geograficzno-polityczne położenie Polski stawia ją w dosyć niezręcznej sytuacji, implikuje bowiem konieczność opowiedzenia się po którejś ze stron. Miano pełnoprawnego uczestnika życia Zachodu (choćby przez wzgląd na przyjętą religię) kusiło, oznaczało bowiem nobilitację w oczach Europy. Otwarte pozostaje jednak pytanie o „wschodniość” Polski, o to, czym się ona przejawia, a co najważniejsze – czym dla nas jest Wschód?

Paradygmat definiujący pojęcie Wschodu przedstawiał go jako wroga, Innego, którego należy się wystrzegać, od którego należy się separować – jak pisze Maria Janion w *Niesamowitej Słowiańszczyźnie*. Zatem z perspektywy Polaka Zachód to Polska, Wschód zaś to Rosja, która od XVIII wieku wizualizowała największe zagrożenia. Przedstawiano ją jako kolebkę despotyzmu, herezji i zniewolenia. Na jej antypodach umieszczano Polskę – źródło wolności, demokracji, szlachetności. Również w literaturze znalazła odbicie owa satanizacja Rosji i angelizacja

¹ M. Janion, *Niesamowita Słowiańszczyzna. Fantazmaty literatury*, Kraków 2007, s. 224.

² Szerzej o tym zjawisku zob. E. Said, *Orientalizm*, tłum. M. Wyrwas-Wiśniewska, Warszawa 1991.

Polski³. Widoczne jest to w twórczości romantyków i pisarzy dwudziestolecia międzywojennego, we wspomnieniach więźniów obozów sowieckich i w pracach autorów współczesnych, czego przykładem może być książka Doroty Masłowskiej *Wojna polsko-ruska pod flagą biało-czerwoną* lub fragment tekstu umieszczonego w „Gazecie Polskiej” z 1996 r., aspirujący do charakterystyki kontaktów polsko-rosyjskich: „966 – początek, 1772 – weszli Ruscy, 1793 – weszli Ruscy, 1795 – weszli Ruscy, 1831 – Ruscy wyszli, ale znów weszli, 1863 – Rusy wyszli, ale znów weszli, 1918 – Ruscy wyszli, 1920 – Ruscy weszli, ale zaraz wyszli, 1939 – weszli Ruscy, 1944 – weszli Ruscy, 1981 – podobno mieli wejść (Ruscy), 1992 – Ruscy mówią, że zaraz wyjdą, 1993 – Ruscy wyszli, 1994 – Ruscy mówią, że jeszcze wejdą, 1995 – Ruscy mówią: NATO – przyjdzie czas!, 1996 – Ruscy wymyślili »korytarz«, żeby mieli czym wejść”⁴.

Frapujące staje się zatem podążanie innym tropem, tym wskazanym m.in. przez Józefa Czapskiego, Gustawa Herlinga-Grudzińskiego, Aleksandra Wata, Jerzego Gliksmana, a przypomnianym przez Tadeusza Sucharskiego, który w książce *Polskie poszukiwania „innej” Rosji. O nurcie rosyjskim w literaturze Drugiej Emigracji* próbuje pokazać wymykający się stereotypom obraz Rosji nie mającej nic wspólnego z Rosją carską i sowiecką, w odrębnej kategorii świata „walki i miłości człowieka” – by powtórzyć za Czapskim⁵. Sucharski pisze, że kluczem do poznania i docenienia Rosji przez Polaków jest wyleczenie się z „wirusa arcypolskości, ultrakatolicyzmu i ksenofobii”, a także z polskiego „snu o urodzie” utożsamiającego piękno z cnotą⁶. Ale czy możliwe jest wyrzucenie z pamięci negatywnych doświadczeń i skupienie się na poznaniu Rosji prawdziwej, a co ważniejsze – prawdziwych Rosjan? Podobne zagadnienie rozpatruje Ryszard Kapuściński w *Imperium* pytając: „Czy istnieje możliwość, żeby przeszłość minęła?”⁷. Ta wątpliwość przenika książkę będącą zapisem podróży po ZSRR w latach 1989–1991 i po jego rozpadzie w latach 1992–1993.

Przedmiotem niniejszego artykułu jest próba zestawienia obrazu Rosji sowieckiej i cech jej mieszkańców z wizerunkiem Polski wyłaniającym się z tomu reportaży *Busz po polsku* (1962).

Zjawiskiem, do którego chcę nawiązać, jest zarzucana Kapuścińskiemu „orientalizacja” wizerunku Rosji. Takie jej przedstawienie, które akcentuje bezmiar

³ M. Janion, op. cit., s. 193.

⁴ Cyt. za T. Sucharski, *Polskie poszukiwania „innej” Rosji. O nurcie rosyjskim w literaturze Drugiej Emigracji*, Gdańsk 2008, s. 15.

⁵ J. Czapski, *Narodowość czy wyłączność?*, [w:] idem, *Swoboda tajemna*, Warszawa 1991, s. 153.

⁶ T. Sucharski, op. cit., s. 31.

⁷ R. Kapuściński, *Imperium*, Warszawa 2008, s. 100.

powierzchni, nieograniczoną przestrzeń i zasieki z drutu kolczastego. Rosji, której synonim to złowrogo brzmiący Sybir, a także obrazy biedy, brudu, chamstwa i mafii. Ta egzotyczna kraina nie daje się poznać cudzoziemcowi, jest pozbawiona linearnie płynącego czasu, możliwości zmiany. Zamiast tego istnieje w niej trwanie i statyczność.

Owszem, taki wizerunek imperium wyłania się z prozy Kapuścińskiego. Co więcej, pisarz przybliży postać nowego człowieka uformowanego w XX wieku przez państwo sowieckie, tzw. człowieka radzieckiego. Jego światopogląd, ukształtowany przez totalitaryzm, został pozbawiony niektórych pojęć. Miejsce wolności myśli i mowy zajmuje wolność działania, co w rzeczywistości oznacza rozpowszechnianie bezprawia, korupcji, kradzieży i nielegalnego handlu bronią. W ludziach nie ma chęci zmiany, zastany świat traktują jako byt niezmienny, który wymaga akceptacji. Brak optymizmu zastępuje zmodyfikowana wersja stoicyzmu (stąd powiedzenia: „Wszystko możliwe! No i dobra! Co ma być to będzie! Pożyjesz zobaczysz! Naczalstwo łutsze znajet! Życie! Takie ono jest! Lepszego nie trzeba!”⁸). Ponadto *homo sovieticus* to człowiek wychowany przez propagandę w izolacji od świata zewnętrznego, dogłębnie przekonany o racji prowadzonej polityki (bo innej nie znał). Dodajmy, człowiek „śmiertelnie umęczony”, gnębiony fizycznie i psychicznie, pozbawiony prywatności, żyjący w ciągłym lęku oraz przekonaniu, że indywidualizm, swoboda i wolność to mrzonki Zachodu. Tym, co się liczy, jest jedzenie i picie. Jeden z przewodników Kapuścińskiego, Michaił Michałowicz, górnik kopalni, która właśnie przerwała strajk, mówi: „Ten naród do niczego nie dojdzie [...]. Dla tych ludzi ważne jest tylko jedno – paźrat’ (pojeść). Paźrat’! [...] paźrat’! paźrat’! paźrat’! [...]. Głód, oto co nami porusza, oto nasz wściekły pies”⁹. Degradacja człowieka poprzez sprowadzenie jego potrzeb do fizjologii niesie również zmiany mentalne. Pojęcie dobrego życia i dobrej pracy znika ze słownika, unicestwione zostają także pytania, wątpliwości co do istniejącej rzeczywistości. Powód takiego zachowania jest prosty – grozi to bowiem śmiercią lub karą więzienia. Zamiast wahania „pojawiła się nieskończona ilość powiedzeń, zawołań i zwrotów wyrażających aprobatę tego, co jest, obojętność, brak zdziwienia, pokorne przyzwolenie, rezygnację”¹⁰.

Gdybyśmy na tym skończyli czytanie opowieści, moglibyśmy przyznać rację tym, którzy twierdzą, że Ryszard Kapuściński pokazał ZSRR w sposób demoniczny, patologiczny, czego zamiarem było przedstawienie Europy Środkowej jako

⁸ R. Kapuściński, *Imperium*, Warszawa 2008, s. 125.

⁹ Ibidem, s. 131–132.

¹⁰ Ibidem, s. 125.

Europy po prostu, Europy zwyczajnej, normalnej¹¹. Jednak wnikliwsza lektura *Imperium* odsłania jego drugą stronę. Tę nie przenikniętą stereotypem i propagandą. To miejsce, w którym głos Stalina ma jakby mniejsze znaczenie – ludzie nadal się go boją, ale żyją własnymi sprawami. Tak właśnie wyglądają spotkania pisarza z pojedynczymi ludźmi, z przypadkowymi współtowarzyszami podróży, co pozwala zobaczyć obraz prawdziwej Rosji w państwie sowieckim.

Kapuściński zatem wiezie za sobą czytelnika w najodleglejsze części ZSRR i pokazuje zwyczajne życie. Według niego, prawdziwi Rosjanie (mieszkający np. w Workucie) to przede wszystkim ludzie gościnni, traktujący przybycie każdej osoby jak święto, niezwykle wydarzenie¹². Prócz tego są życzliwi, dzielą się wszystkim, co mają, a jeżeli komuś zaufają, to opowiedzą całe życie, razem z jego radościami (np. zbliżającym się weselem syna w Odessie) i zmartwieniami (np. o prześladowaniu dziecka w wojsku). Rosyjska serdeczność i bezpośredniość wydaje się być czymś wrodzonym, a człowiek przybywający spoza ZSRR może się wiele dowiedzieć. Nawet od dziecka. Takie było spotkanie z dziesięcioletnią Tanią. Podobne jak kilkanaście lat wcześniej w Afryce, tak i teraz przewodnikiem pisarza stało się dziecko, które mu pokazało, jak się poruszać w jakuckiej rzeczywistości.

Codzienna gościnność łączy się z nadzwyczajną dobrocią, miłosierdziem wobec drugiego człowieka. Józef Czapski w *Człowieku z Rosji Sowieckiej* pisał: „Miłość bliźniego, miłosierdzie [...] jest uważane za cnotę najwyższą i nadrzędną. W krajach jednak, gdzie te wartości są przekreślone, ginie cały świat pojęć najważniejszych”¹³. W Rosji nie zginął. To owa troska o los bliźniego uratowała Kapuścińskiemu życie, kiedy chory błądził ulicami Baku, szukając miejsca, w którym mógłby się zatrzymać. Wtedy znalazł schronienie w domu zupełnie nieznannej kobiety, która się nim zaopiekowała, nakarmiła, pozwoliła przeczekać gorączkę. Podobnego dobra od nieznanych ludzi doświadczył w Doniecku i Workucie. Jest coś niezwykłego w postawie Rosjan, którzy wiedzą, że odmowa udzielenia pomocy obcemu to grzech, a nawet coś więcej – to wydanie na niego wyroku śmierci, bo żaden cudzoziemiec nie jest w stanie przeżyć w tak niskiej temperaturze. Podjęcie decyzji o opiece jest równoznaczne z wzięciem odpowiedzialności za tego człowieka, jak powiedziałby Emmanuel Levinas. Podobny gest pozwala widzieć w pomagającym bliźniego, brata, wyznawcę prymarnych zasad wszelkich religii świata, najbardziej podstawowych przekonań humanizmu, tego, co od wieków uznawano za podstawowy wyznacznik człowieczeństwa, cywilizacji, a zatem „zachodniości”.

¹¹ M. Janion, op. cit., s. 235.

¹² Zob. R. Kapuściński, *Imperium...*, s. 130.

¹³ J. Czapski, *Człowiek w Rosji Sowieckiej*, [w:] idem, *Swoboda...*, s. 141.

Imperium to także miejsce, w którym ludzie różnymi sposobami walczą o zachowanie tego, co dla nich najcenniejsze. Kapuściński oddaje głos tym, którzy zdecydowali się zachować odrobinę Rosji dawnej, niezniszczonej, pięknej, naturalnej. Tak opisywał swoją ojczyznę np. Michaił Priszwin, mistrz opisów przyrody, mistrz bogatego, dosłownego języka rosyjskiego. W słowie zachowywał to, co ocalało w zetknięciu z totalitaryzmem. Jego kontynuatora pisarz odnalazł w Rimie Achmedowie, zielarzu, który stworzył własny świat w obrębie swojego domu i ogrodu. Dla niego prawdziwa Rosja to dwa słowa: *Cryptocephalus sericeus*, oznaczające złotozielonego żuczka, owada pięknego, ale unikatowego, rzadko spotykanego. W tym zdaniu nie ma ironii ani kpiny ze strony Kapuścińskiego, zresztą kilka lat wcześniej on sam przyznał, że stworzenie własnego świata jest gwarancją przetrwania¹⁴.

Rosjanie spotykani przez Kapuścińskiego są bratnimi duszami bohaterów opowieści Tołstoja, Gogola czy Dostojewskiego. Ich uwikłanie w absurdalną rzeczywistość zdaje się nie mieć końca. Chcąc żyć zwyczajnie w świecie rządzonego przez ideologię sowiecką, stają przed decyzjami i wyborami, z którym nie są sobie w stanie poradzić. Los staruszki z Kijowa, u której mieszkał autor *Hebanu*, to cierpienie i dramat. M.Ż., bo tak o niej pisze reporter, opuszczona przez męża, który wyemigrował do Nowego Jorku, miała przy sobie tylko jedną bliską osobę – wnuczkę. Po kilkunastu latach były mąż przysłał list z zaproszeniem dla dziewczynki. Chce ją zabrać do siebie, wyrwać z miejsca, w którym prawdopodobnie nie czeka ją świetlana przyszłość. M.Ż. musi podjąć decyzję, czy powiedzieć wnuczce o możliwości wyjazdu do dziadka. Sytuacja przypomina nieco starożytne, greckie tragedie. Z jednej strony ludzki egoizm i strach przed opuszczeniem i osamotnieniem, z drugiej myśl o szansach, jakie otwiera przed dzieckiem emigracja.

Zatem obok rzeczywistości sowieckiej z jej despotycznością, brakiem religii i poszanowania jednostki, istnieje też Rosja właściwa, rozwijająca się intelektualnie (choćaby w osobie Rima Achmedowa), życzliwa, wrażliwa, zaradna (tak jak Leonid Niedow, który przetapiał ołowiane figurki kolejnych rosyjskich bohaterów, początkowo Rosji Sowieckiej: Lenina, Breżniew; później „tylko” Rosji: św. Jerzego i św. Stefana). Te dwa oblicza Rosjan terroryzowanych przez władzę i propagandę, a jednocześnie starających się żyć jak dawniej, przed rewolucją spletają się w słowach babulinki z Jakucka, która na pytanie o to, jak się żyje, odpowiada: „Kak żywiom?, powtórzyła z namysłem i dodała głosem, w którym była i duma, i determinacja, i cierpienie, i radość – Dyszym!”¹⁵. Duma przeplatająca się z determinacją,

¹⁴ Zob. R. Kapuściński, *** [Przetwra ten...], [w:] idem, *Wiersze zebrane*, Warszawa 2008, s. 24.

¹⁵ R. Kapuściński, *Imperium...*, s. 156.

cierpienie przenikające szczęście, a do tego mimowolny uśmiech. Jest ciężko, ale się żyje. I marzy się o jednym, żeby pożyć choć dzień dłużej, ale normalnie, bo „człowiek nie został tam [w Rosji – W.P.] jeszcze całkowicie zniszczony, jeszcze nie zgasł w ludziach nurt tęsknoty za pełnym człowieczeństwem, za prawdą”¹⁶.

Mówiliśmy o „orientalizacji” Rosji, o próbie ukazania jej jako tworu anormalnego, nielogicznego, by na tym tle Europa Środkowa i Zachodnia mogły jawić się jako zwyczajne, normalne. Po stronie tych ostatnich winna się także znajdować Polska. Winna, ale czy rzeczywiście tam jest? Jedną z ciekawszych, choć słabo zbadanych prac Kapuścińskiego jest tom reportaży *Busz po polsku*, poświęcony realiom panującym w kraju w latach 50. Warto przyjrzeć się ludziom, o których pisze reporter, poznać ich świat i porównać go z tym radzieckim.

Bohaterowie *Buszu po polsku* reprezentują społeczeństwo polskie doby PRL-u: zmęczone, zblazowane, ospałe, „oblepione nudą”, nijakie, którego jedynym marzeniem jest nic nie robić, a jedyna rozrywką – bójka w czasie wiejskiej zabawy lub wystawanie na rogach ulic albo pod sklepem i prowadzenie rozmowy tak jałowej, jak ich życie. Łączy ich jeszcze jedna cecha: starość. Autor nie miał tu jednak na myśli fizycznej niedołążności, ale tę mentalną, intelektualną. Większość ludzi spotkanych przez Kapuścińskiego jest w jego wieku, ma po dwadzieścia parę lat, tylko że tego nie widać. Żyją jakby w zaczarowanym kręgu, bez nadziei, bez woli, by cokolwiek zrobić. Polska była wówczas „ziemią starych ludzi”, gdyż „[...] wcale nie jest powiedziane, że jak się ma 18 lat, to jest się młodym. Wcale tak nie jest powiedziane”¹⁷. Ich postawa odzwierciedla czasy, w jakich żyją, a żyją tylko w terażniejszości. Przeszłość to dla nich ułuda, sen. Taką opinię wyrażają zarówno młodzi uczniowie Lamusa, bohatera reportaży pod takim tytułem, jak i Piątek, mieszkaniec Grunwaldu – chłop, który mając kawałek własnej ziemi i rodzinę, ma cały świat. Jaki sens jest zatem w rozpamiętywaniu tego, co się wydarzyło na tych ziemiach w XV wieku, jeżeli trudno nawet przywołać czasy ostatniej wojny? Z drugiej strony: i po co? Przeszłość przecież może okazać się zbędnym ciężarem, bo przywraca pamięć o tym, że kiedyś było inaczej, a i teraz mogłoby być: „Dawniej podobno tak – każdy chciał tworzyć wielkie rzeczy, wynajdywać cuda, reżyserować, rządzić. A teraz wołają statystować. Wystarczy”¹⁸. Ci ludzie wiedzą, że nawet dzisiaj, gdzieś daleko istnieje inne życie, coś się dzieje, świat się rozwija, pędzi, ale tu, w ich Ełku, Bachotku, na ich Wydmie, jest spokój. Cisza i bezruch, trwanie i wieczne wyczekiwanie. Tylko nikt nie wie, nie pamięta na co. Może na kogoś, kto by pokierował, pokazał, co i jak zrobić, żeby było

¹⁶ J. Czapski, *Człowiek w Rosji Sowieckiej...*, s. 145.

¹⁷ R. Kapuściński, *Daleko*, [w:] idem, *Busz po polsku*, Warszawa 1962, s. 13.

¹⁸ R. Kapuściński, *Bez adresu*, [w:] idem, *Busz po polsku...*, s. 68.

dobrze. Bezradność czy raczej niezaradność to główna cecha społeczeństwa, deprecjonująca pozostałe.

Trofim, Rysiek i Sienkiewicz, Edek Partyjniak i Lipko Dorożkarz to bohaterowie *Wydmy*. Ludzie z przeszłością, schorowani, niesprawni. Wyrzuceni poza społeczeństwo znaleźli miejsce w starym, niszczącym gospodarstwie państwowym. Własnymi siłami udało im się je rozwinąć, nawet trochę zarobić, ale utrata konia i brak pieniędzy na kolejnego staje się źródłem konfliktu. W tym momencie kończą się dobre czasy i do głosu dochodzi ideologia socjalizmu. Ważne staje się odzyskanie pieniędzy, nie ma miejsca na współczucie dla siedemdziesięcioletniego starca Sienkiewicza. On, usłyszawszy kiedyś od matki, że to bogactwo tworzy człowieka, całe życie spędził, gromadząc je, a teraz chcą mu to zabrać jego jeszcze niedawni współpracownicy. Kim bez tego się stanie? Czy nadal będzie człowiekiem? Ratunkiem, swoistym *deus ex machina*, jest reporter przyglądający się sytuacji, obiecuje bowiem zdobyć potrzebne pieniądze. Niby wszystko wyszło, a jednocześnie coś pękło. Nastąpił koniec tego, co można określić mianem nadziei na zwycięstwo człowieczeństwa, solidarności ludzkiej w tych trudnych czasach. Wydaje się, że żaden mieszkaniec *Wydmy* nie wykorzystał możliwości stania się niezależnym. Podobnie swojej szansy nie wykorzystało wielu należących do generacji dorastającej w latach 50. (np. kibic z reportażu *Wielki rzut*).

Narrator *Buszu po polsku* z żalem konstatuje, że jego pokolenie, czyli pokolenie Grzegorza Stąpika i Miśka Molaka, nie zostało opisane, nie zaznaczono jego obecności. Wyrwano je z rzeczywistości, pozostawiono bez kontekstu historycznego. Kiedyś dynamiczne, palące się do działania, wstępujące do ZMP z nadzieją, że zmieni świat, teraz obudziło się w kraju ułudy, kłamstwa i pozoru. Nagle stali się zbyt staroświeccy, zbyt poważni, aby porozumieć się z młodszymi, by przekazać im własne doświadczenia. Wykształcenie, studia na uniwersytecie na nic się zdały w społeczeństwie zdominowanym przez nowoczesność rozumianą jako konieczność gromadzenia wszelkich dóbr materialnych. Zostali sami ze swoimi przekonaniem, ideałami, powoli gasnącym zapałem i pamięcią o niedawnej jeszcze przeszłości. Rozmyślają, próbują poznać przyczyny tego stanu rzeczy, zasilają szeregi „gap” siedzących w bibliotekach, czytających Dostojewskiego i zastanawiających się nad czymś, co dla większości jest nieistotne. Wierzą, że liczy się to, czego nie można dotknąć, że istnieje metafizyka. Przeciwwstawiają się większości ucieleśnionej w bohaterach reportażu *Partery*, tj. w przygodnych robotnikach szukających zajęcia wszędzie, gdzie się da, według których „życie, to parę konkretów: łopata – wypłata, kino – wino”¹⁹. Podobne zdanie mieli także przyjaciele

¹⁹ R. Kapuściński, *Partery*, [w:] idem, *Busz po polsku...*, s. 62.

Miśka Molaka, którzy już od dawna stąpają po „twardej glebie”, ponieważ nie udzielają się społecznie, nie zajmują umysłów rozterkami. Żyją, przestrzegając zasady tzw. amortyzatora, czyli nie wychylają się, „snują szczelny kokon”. Ta pozorna neutralność, w rzeczywistości staje się cichym przyzwoleniem na działanie państwa. Zagrożenie, jakie płynie z takiej sytuacji, trafnie zdefiniował Lipko (przed wojną dorożkarz, teraz świniopas): „świniarzenie” przenika ubranie, ciało, ale co najważniejsze, dociera także do duszy. Na tym polega fatalizm losu tych, którzy myśleli, iż wycofanie jest najbezpieczniejszym wyjściem.

Dla urodzonych pod koniec II wojny światowej Grzegorz Stępiak był nieudacznikiem, nie miał przecież ani telewizora, ani wuefemki. Należał do pokolenia nie mającego nic prócz dziedzictwa pamięci, świadomości przegranej i poczucia zagubienia. „Trzeba być ostrożnym: grunt jest grząski”²⁰ – przyznaje bohater *Spokojnej głowy gapy*, sygnalizując nie tylko dominujący w społeczeństwie strach przed narażeniem się władzy, ale przede wszystkim, uwrażliwiając na wszechobecne kłamstwo, na zamianę statusu prawdy i łgarstwa. Owa niepewność, „tracenie gruntu pod nogami”²¹, powtarzające się cyklicznie w kolejnych reportażach, unaocznia problem dewaluacji wartości i pojęć do tej pory uznawanych za najważniejsze. Zakusy państwa, by usunąć religię i wiarę z horyzontu myślowego społeczeństwa, odgrodzić ludzi od świata zewnętrznego i wymazać pamięć o przeszłości, o wolności i swobodzie, wspomagane stosowanym terrorem, odniosły skutek.

Konsekwencją polityki rządowej i propagandy socjalistycznej w Polsce było stworzenie przepaści między urodzonymi przed i po wojnie, polegającej na braku możliwości porozumienia, bez chęci poznania i docenienia. Powstawały setki takich miasteczek jak Pratki i rodziło się tysiące obywateli podobnych do jego mieszkańców. To tam miejsce poczucia przyzwoitości zajmuje dążenie do zysku, toteż wygnanie babci z domu nie jest czymś nadzwyczajnym. Skoro ubyło jednego członka rodziny „[...] wydatki ulegną redukcji i potrzebujący Marian [wnuczek – W.P.] będzie mógł sobie kupić plastikowy krawat na gumce. Jest to niewątpliwy symbol nowoczesności, a w Pratkach idzie wielki kurs na nowoczesność”²². Postępująca demoralizacja, zakłamanie i gubienie znaczenia pojęć prowadzą do tworzenia społeczeństwa ahumanitarnego. Kradzież staje się synonimem sprytu i zaradności, nie ma natomiast nic wspólnego z grzechem, z występkiem wobec prawa. Twarze mieszkańców Pratek na wspomnienie o kradzieży pokrywa „groteskowy, klonowaty grymas śmiechu, przy którym usta rozciągają się od ucha do

²⁰ R. Kapuściński, *Spokojna głowa gapy*, [w:] idem, *Busz po polsku...*, s. 92.

²¹ Zob. reportaże Kapuścińskiego: *Wydma*, *Spokojna głowa gapy*, *Ocalony na tratwie*, [w:] idem, *Busz po polsku...*

²² R. Kapuściński, *Reklama pasta do zębów*, [w:] idem, *Busz po polsku...*, s. 40.

ucha, ale pozostają szczelnie zaciśnięte, a same trzewia niejako autonomicznie wstrząsają się histeryczną drgawką²³. Przypominają raczej postaci z obrazów Picassa aniżeli ludzi. To, co pokazał Kapuściński, może uchodzić za miniaturę Polski lat 50 XX wieku.

Skoro zarzucano pisarzowi „orientalizację” imperium, to należałoby go oskarżyć także o „orientalizację” Polski w *Buszu po polsku*. Okazuje się bowiem, że to, co nazywano patologicznym, anormalnym ukazaniem ZSRR w *Imperium*, występuje również w tomie polskich reportaży. Podobny bezruch, fatalizm, zapóźnienie, powierzchowność w poznawaniu zjawisk. Czyżby obraz PRL-u przypominał nieco sytuację panującą w ZSRR? A może to właśnie jest nasza „wschodniość”?

Rosję, tę w wersji sowieckiej i tę prawdziwą, trudno objąć umysłem i wyrazić jednoznaczny pogląd na jej temat. Jako głównemu przedstawicielowi Wschodu wytykano jej dzikość i zbójęctwo. Kapuścińskiemu zaś Waldstein czyni wymówki za stereotypowy ogląd imperium²⁴. Przedstawiona tu analiza wykazuje jednak jak powierzchowne i fragmentaryczne było zbadanie tego tekstu przez Waldsteina. ZSRR w opowieści Kapuścińskiego przeraża, momentami jest patologiczne, ale potwierdzają taką wizję i inni pisarze, zarówno polscy, jak i rosyjscy, którzy przeżyli tam trochę czasu. Ale istnieje w *Imperium* także „inna” Rosja – prawdziwa i prawdziwi Rosjanie – nie naznaczeni ideologią rewolucji i nie przemienieni w *homo sovieticus*. Kapuściński opowiada bowiem dwie historie, jedną dotyczącą przeszłości: Kołymy, Syberii, wielkiego głodu panującego w I poł. XX wieku w Rosji, realiów arktycznych obozów śmierci, i drugą: o ludziach żyjących w tym państwie w czasach współczesnych autorowi *Cesarza*, który chcąc pisać o Rosjanach prawdziwych, nie zapomina o przeszłości, oddając hołd wszystkim ofiarom, bez względu na ich narodowość.

Резюме

Неужели „иная” Россия? О „Буше по-польски” и „Империя” Рышарда Капустинского

Статья является словом в дискуссии на тему ориентализации СССР, в которой упрекают писателя в том, что он представил его патологическим, аномальным образом с целью сознательного повышения ценности Запада, в том числе и Польши. Однако, это обвинение лишается смысла при сопоставлении образа СССР (содержащегося в *Империя*) с картиной Польши 50-х и 60-х гг. XX века, которая появилась в том же отечественных очерков под заглавием *Буш по-польски*. Родина Капустинского также характеризуется фатализмом,

²³ Ibidem, s. 41.

²⁴ M. Janion, op. cit., s. 227.

неподвижностью, поверхностностью в познании любых явлений, отсутствием морали и чуткости среди жителей. Говоря об „ориентализации” СССР, следовало бы так же упрекнуть текст *Буш по-польски* либо согласиться, что образ, показанный репортёром, открывает только одну сторону восточной империи – подчинённую идеологии *homo sovieticus*. Однако более полный анализ текста автора *Чёрного дерева* убеждает в существовании образа ещё одной, иной России, сохранившейся в пределах СССР – страны, в которой можно найти настоящих россиян, откровенных, доброжелательных, готовых взять на себя ответственность за жизнь Другого, Иного.

Summary

Is it really „different” Russia? On Ryszard Kapuściński’s „The Polish Bush” and „The Empire”

The paper presents a voice in the discussion on blaming the writer for orientalizing of the USSR, i.e., purposeful presenting the Union in a pathologic, unbalanced way in order to enhance the status of the West, including Poland. This accusation, however, loses its strength when one juxtaposes the image of the USSR (as presented in *The Empire*) with the image of Poland in the 50s and 60s in the twentieth century which appears in the volume of domestic reportages entitled *The Polish Bush*. Kapuściński’s motherland is also presented as a country of fatalism, stagnation, superficiality of experience, lack of morality and sensitivity amongst the residents. If one finds it necessary to speak about „orientalization”, he/she should make a similar accusation against *The Polish Bush* or admit that the image described by the author shows only one aspect of the eastern empire. The aspect which is controlled by the ideology *homo sovieticus*. Closer analysis of Heban’s author’s text proves, however, that there is also the other, „different” Russia which has preserved in the USSR. It is the country when one can meet true Russians – open-minded, friendly, and ready to bear responsibility for Other, Different people.

Joanna Getka
Warszawa

Polskojęzyczne druki typografii poczajowskiej (XVIII wiek)

Drukarnia w Poczajowie

Typografia bazylianów w Poczajowie była przedsięwzięciem unikatowym, mimo iż nie należała ani do drukarni najstarszych, ani największych. Pod względem tradycji nie mogła konkurować z innymi ośrodkami bazyliańskimi: kijowskim, lwowskim, wileńskim, uniowskim czy supraskim. Wyróżniała się za to liczbą wydawanych druków, różnorodnością podejmowanej tematyki, jakością książek, szerokim kręgiem odbiorców, czy wreszcie – wielojęzycznością wydawnictw. Popularne wydania poczajowskie były znane daleko poza ziemią wołyńską. Docierały na ziemie dzisiejszej Bułgarii, Rumunii, Bośni, Serbii i Czarnogóry, a także Grecji i Rosji¹.

Książki bazylianów były drukowane masowo i cieszyły się uznaniem nie tylko unitów, gdyż kierowano je do szerokiego kręgu odbiorców, w tym prawosławnych, katolików, staroobrzędowców. Dzięki temu stanowiły swoisty pomost między religiami. Drukarstwo bazyliańskie stanowiło też łącznik między kulturą łacińską (polską) i słowiańską oraz szerzej – między kulturą Wschodu i Zachodu. Bazylianie, jako ludzie gruntownie wykształceni w uczelniach zachodnioeuropejskich (najczęściej włoskich), byli świetnie zorientowani w ówczesnych tendencjach wydawniczych i starannie dobierali wydawane utwory.

Druki bazyliańskie czytali przedstawiciele różnych narodów Rzeczypospolitej – tak Polacy, jak i Rusini (współcześni Ukraińcy, Białorusini) – i niemal wszystkich stanów: duchowni, szlachta, mieszczenie, prosty lud (modlitewniki darowane przez misjonarzy były dlań podstawowymi podręcznikami do nauki czytania). Najszerzy zasięg miały katechizmy i zbiory pieśni zrozumiałe dla niewykształconych odbiorców. Pisma hagiograficzne, kalendarze i poradniki były skierowane do stanu szlacheckiego i mieszczan.

¹ M. Piđtyczak-Majerowicz, *Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i Książki w działalności zakonu*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” nr 779, Warszawa – Wrocław 1986, s. 115.

Trudno przecenić znaczenie drukarni w rozwoju języków i piśmiennictwa słowiańskiego. Według sporządzonego przez A. Pietruszewicza spisu wydań poczajowskich, w okresie 1618–1831 wydano ogółem 187 pozycji, z czego 32 książki po polsku, 148 w języku cerkiewnosłowiańskim i „ruskim”, a 7 po łacinie². Inne dane zamieszcza Maria Pidtypczak-Majerowicz, według której „efektem ponad-sześćdziesięcioletniej (1734–1800) działalności drukarni poczajowskiej były 383 druki, w tym 215 wytłoczono cyrylicą”³. Obraz sytuacji komplikują dodatkowo wyniki badań zamieszczone w książce *Drukarze dawnej Polski*⁴. Według jej autorów, w okresie unickim stosunek książek łacińsko-polskich do cyrylickich wynosił niemal 2:1 (138 wydań „łacinką” vs. 78 wydań cyrylickich)⁵. Według innych badań, w drukarni poczajowskiej ukazało się więcej książek niż w jakiegokolwiek innej drukarni na Wołyniu. Katalog Jakima Zapasko i Jarosława Isajewicza⁶ zawiera 404 pozycje. Trzeba przy tym uwzględnić fakt, że nakład niektórych książek przekraczał nawet 1000 egzemplarzy!⁷

Te rozbieżne dane (dotyczące wszakże różnych okresów działalności omawianej drukarni i różnych języków wydań) unaoczniają unikalny charakter typografii w Poczajowie. Odzwierciedlają również preferencje językowe odbiorców, poziom ich wykształcenia, wyznawane wartości, zainteresowania i wiele innych aspektów wielokulturowego życia na ziemiach Rzeczypospolitej i imperium rosyjskiego.

Polskojęzyczna oferta wydawnicza drukarni w Poczajowie wychodziła naprzeciw ówczesnemu zapotrzebowaniu społecznemu, a o jej popularności świadczą liczne przedruki. Polskojęzyczne wydania poczajowskie potwierdzają ponadto rolę polszczyzny i wartości kultury zachodniej w życiu ówczesnego społeczeństwa tego regionu.

Historia drukarni

Niepowtarzalność drukarni oraz dobór oferty wydawniczej uwarunkowała jej historia. Od momentu założenia do zamknięcia typografii kilkakrotnie zmieniali się zarządcy: kierowali nią i unicy, i prawosławni. Niewątpliwie to okres unicki

² Według Hariona Świncickiego tylko w latach 1733–1800 w Poczajowie wydrukowano 100 różnych książek, w tym przynajmniej 11 wydań łacinką. Por. І. Свенціцький, *Початки книгопечатання на землях України в пам'яті 350 ліття першої друкованої книжки на Україні у Львові 1573-4 р.*, Żółkiew 1924.

³ M. Pidtypczak-Majerowicz, op. cit., s. 76.

⁴ A. Kawecka-Gryczowa, *Drukarze dawnej Polski od XVI do XVII wieku*, Wrocław 1959, t. 6, s. 59.

⁵ Ibidem, s. 63.

⁶ Por.: Я. Запаско, Я. Ісаєвич, *Пам'ятки книжного мистецтва, каталог стародруків виданих на Україні*, Львів 1984.

⁷ A. Kawecka-Gryczowa, op. cit., s. 64.

przyniósł jej największy rozkwit, niemniej okres prawosławny przyczynił się do rozpowszechnienia wydawnictw z Poczajowa na ziemiach rosyjskich. Poczajów i Wołyń w okresie działalności drukarni znajdowały się w obrębie różnych państw: Rzeczypospolitej oraz imperium rosyjskiego.

Początek działalności drukarni w Poczajowie jest przedmiotem dyskusji. Niektórzy spośród badaczy jej założenie datują na rok 1597 (data założenia klasztoru przez Annę Gojską)⁸, inni – 1618 (wydanie książki *Зерцало богословия* przez Kiryła Trankwiliona)⁹, jeszcze inni jako datę jej powstania podają rok 1730 lub 1733, kiedy to nastąpiło otwarcie stacjonarnej drukarni dzięki staraniom archimandryty Teodozjusza Lubienieckiego-Rudnickiego (1728–1730). Bezpośrednio organizacją nowej drukarni zajął się igumen Gedeon Kozubski¹⁰.

Wspomniane *Зерцало богословия* zostało faktycznie wydane przez Kiryła Trankwiliona jego nakładem w wędrownej drukarni. Choć zgadza się tu miejsce wydania – Poczajów, to utwór należy traktować jako pionierskie wydanie w Poczajowie, ale nie w samej Ławrze¹¹. W tym kontekście prawdopodobna wydaje się teza I. Tichowskiego, że stacjonarna drukarnia w Poczajowie zaczęła działać w latach 30. XVIII wieku, gdy klasztor stał się unicki¹². Bazylianie sprowadzili wtedy majstrów – gisera Iwana Dolikiewicza z Zasławia, który wcześniej pracował w Kijowie i Andrieja Gołotę, grawera, który praktykował w Kijowie i Lwowie¹³. W 1730 r. zawarto umowę z Ludkiem Szmęłowiczem i jego synem Zelikiem Ludkowiczem, giserami z Sokala, na odlew „całego alfabetu scholastycznego dialektu ruskiego”¹⁴. Mnisi mieli początkowo ogromne problemy organizacyjne (brakowało m.in. metalu na tłoczenie czcionek), gdyż – jak podają źródła – w 1731 r. zdjęto dach z cerkwi, przeznaczając go na odlanie czcionek¹⁵. Umowę z Ludkiem Szmęłowiczem odnowiono w 1737 r. W założeniu typografia była od początku przede wszystkim drukarnią cyrylicką, nastawioną na obsługę „ruskiego” obrządku

⁸ Амвросий архимандрита, *Сказание о Почаевской Успенской лавре*, Poczajów 1878, s. 33.

⁹ В. Сопиков, *Опыт российской библиографии*, cz. 1, St. Petersburg 1813; cz. 5, St. Petersburg 1821.

¹⁰ Я. Ісаєвич, *Українське книговидання, витоки, розвиток, проблеми*, Lwów 2002; [online] <<http://litopys.org.ua/isaevych/is.htm>>, dostęp: sierpień 2009.

¹¹ І.І. Огієнко, *Історія українського друкарства*, Kijów 1994, s. 218; A. Kawecka-Gryczowa, op. cit., s. 59.

¹² Ю. Тиховский, *Мнимая типография почаевского монастыря (съ к. XVI до 1-й четв. XVIII в.)*, „Киевская старина” 1845, t. 50, nr 7–8, s. 1–35; nr 9, s. 248–281.

¹³ M. Wiszniewski, *Historyja literatury polskiej*, t. VIII, Kraków 1851, s. 429–431.

¹⁴ J. Nieć, *Drukarnia klasztoru oo. Bazylianów w Poczajewie*, „Przegląd Biblioteczny” 1935, t. IX, s. 232–233.

¹⁵ A. Kawecka-Gryczowa, op. cit., s. 59.

Kościola unickiego. Pierwszą książką wydrukowaną w Ławrze Poczajowskiej był *Служебникъ*, który miał dwa wydania – z 1734 i 1735 r.¹⁶

Rozmach inwestycji i niezależność finansowa były możliwe dzięki hojnym datkom wiernych pielgrzymujących do ikony Matki Bożej. Poczajowscy bazylianie nie mieli problemu ze zbytem swoich wydań – druki klasztoru supraskiego nie zaspokajały ówczesnego zapotrzebowania. Od 1743 r. Poczajów był jedną z dwóch rezydencji protoigumena bazylianów, a drukarnia szybko stała się konkurencyjna względem pozostałych oficyn bazyliańskich¹⁷.

W latach następnych typografia poczajowska była już dobrze wyposażona. Świadczy o tym inwentarz sporządzony 17 września 1736 r.¹⁸ Według tego dokumentu, dysponowano wówczas dwiema nowymi maszynami drukarskimi i jedną używaną wraz z pełnym oprzyrządowaniem, czcionkami różnego typu, matrycami itp. Wiadomości są jednak fragmentaryczne, pełne nieścisłości i sprzecznych danych. Archimandryta Ambroży stwierdza na przykład, że w 1742 r. dekret Trybunału Nuncjatury Papieskiej zakazał druku książek w języku słowiańskim, co zahamowało działalność wydawniczą Ławry¹⁹. Według innych źródeł²⁰ nie chodziło o zakaz nałożony na już działającą drukarnię, ale o wydany 28 września 1732 r. brak zgody Trybunału Nuncjatury Papieskiej na otwarcie nowej i druk ksiąg ruskich.

W księgach miejskich Łucka A. Szczurowski odnalazł jednak informację o sygnowanym przez Augusta II dokumencie z 18 października 1732 r. Król zezwolił archimandrycie Gedeonowi Kozubskiemu na założenie drukarni. Przywilej został następnie potwierdzony przez króla Augusta III 24 lipca 1736 r.²¹ Data ta kończy pierwszy spór między braćmi z Poczajowa i Bractwem Lwowskim²². Od momentu założenia drukarnia poczajowska rywalizowała bowiem z lwowską o prawo drukowania cyrylickich ksiąg religijnych. W 1737 r. nuncjatura papieska w Warszawie cofnęła lwowskiej stauropigii monopol na wydawanie książek w języku ruskim. Decyzja ta, dająca szansę rozwoju drukarni poczajowskiej, nie zadowalała

¹⁶ I.I. Огієнко, op. cit., s. 222.

¹⁷ Я. Ісаєвич, op. cit.

¹⁸ I.I. Огієнко, op. cit., s. 222.

¹⁹ Według niego już w połowie XVIII wieku zaprzestano wydawania książek o tematyce religijnej. Пор. Амвросий, op. cit., s. 33. Zachowało się jednak sporo wydań cyrylickich z lat 1740–1760 wydrukowanych w Poczajowie.

²⁰ A. Kawecka-Gryczowa, op. cit., s. 60.

²¹ Пор.: А. Щуровський, *До питання про початок Почаївської друкарні*, „Записки наукового товариства ім. Шевченка”, 1895, т. VII, s. 2–3. Zezwalał on „aby wszelkie xsięgi dialektem ruskim polskim y łacińskim [...] w tymże conwencie drukowane były y na świat wydane i po wszystkich miastach miasteczkach i wsiach Państwa naszego przedawane były”. Cyt za: A. Kawecka-Gryczowa, op. cit., s. 60.

²² I.I. Огієнко, op. cit., s. 220.

konkurenta. Spory rozstrzygane przez Trybunał Nuncjatury Papieskiej w Warszawie, a nawet w Rzymie trwały ponad 40 lat. Wyrokiem sądu królewskiego z 26 czerwca 1771 r. zakazano klasztorowi w Poczajowie wydawania tytułów ukazujących się w drukarni lwowskiej. W przypadku dublowania się oferty wydawniczej druki Poczajowa miały przejść na własność drukarni lwowskiej. Bractwo Lwowskie zostało zobowiązane do odkupienia za wskazaną cenę już wydanych książek poczajowskich. Nakaz ten – odbierając typografii poczajowskiej możliwość wydawania najbardziej chodliwego produktu, jakim były książki liturgiczne i religijne – prowadził *de facto* do jej upadku.

Odrodzenie drukarni umożliwił rok 1772, tj. I rozbiór Rzeczypospolitej (Poczajów przypadł Polsce, Lwów – Austrii). Rywalizacja Lwowa i Poczajowa wygasła więc w sposób naturalny: zwaśnione ośrodki wydawnicze zostały rozdzielone granicą. Bazylianie z Poczajowa nabyli wówczas sprzęt ze zlikwidowanej typografii uniowskiej, co dodatkowo przyczyniło się do rozwoju ich oficyny. W latach 1772–1795 w Poczajowie wydano więcej książek niż w ciągu całej dotychczasowej historii zakładu. Pod koniec XVIII wieku drukarnia poczajowska była jedną z największych na terenie obecnej Ukrainy²³.

W wyniku III rozbioru (1795) Poczajów wszedł w skład Rosji (Lwów przypadł Austrii), co spowodowało trudności ze zbytem. Drukarnia wydawała bowiem głównie książki unickie. Ich dystrybucją zajął się ówczesny prefekt, ojciec Spiridon Kobierski. Odnowił on kontakty z Bractwem Lwowskim, które życzliwie odniosło się do propozycji kupna druków poczajowskich. Zanim jednak do tego doszło, Kobierski zorientował się w nowych możliwościach zbytu w Galicji (gdy rząd carski otworzył granice dla wydań poczajowskich) i nie dotrzymał umowy, co wiązało się z kolejnym zaostreniem stosunków ze stauropigią lwowską. Zabiegi te jednak na niewiele się zdały – drukarnia poczajowska, nastawiona wówczas głównie na wydawanie książek polskojęzycznych, przeżywała kryzys.

Aby podtrzymać działalność typografii, uciekano się do różnych sposobów. Jak już wspomniano, od początku lat 80. XVIII wieku i przez całe lata 90. w Poczajowie wydawano książki staroobrzędowe na zamówienie raskolników rosyjskich. Wydawanie druków staroobrzędowych w Poczajowie zakończyło się kolejnym skandalem i zakazem działalności. W charakterze mediatorów wystąpili wówczas katolicki metropolita Siestrencewicz i biskup unicki Stefan Lewicki. Ostatecznie 24 maja 1800 r. klasztor ponownie uzyskał od cara Pawła I zgodę na druk książek religijnych²⁴.

²³ П.А. Ричков, В.Д. Луц, *Почаївська Свято-успенська Лавра*, Кіїв 2000, s. 101.

²⁴ Ibidem, s. 60.

Historia typografii poczajowskiej II połowy XIX wieku jest udokumentowana bardziej szczegółowo. Okres po 1795 r. nie należał do pomyślnych. Sytuacja skomplikowała się jeszcze bardziej po powstaniu listopadowym. Od 9 października 1831 r., za drukowanie ulotek i proklamacji powstańczych, klasztor znalazł się pod jurysdykcją Cerkwi prawosławnej. 10 października tego roku bazylianie musieli przekazać nowemu kuratorowi Ławry swoją drukarnię – cztery maszyny drukarskie, jedną do druku rycin, pokaźne zasoby czcionek łacińskich i cyrylickich, matryce drukarskie, drzeworyty, a także miedziane stemple do odlewu medalionów²⁵. Wkrótce potem klasztor otrzymał status Ławry. Po krótkiej przerwie w 1833 r. Ławra uzyskała zgodę na publikację książek religijnych i niektórych podręczników. Pracę oficyny wznowiono, a co więcej – od połowy XIX wieku stanowiła ona główne źródło utrzymania klasztoru. Drukarnia obsługiwała już jednak głównie Rosyjską Cerkiew Prawosławną. Wydawano książki liturgiczne, ewangelie, żywoty świętych, periodyki, które niewątpliwie wzbogacały religijne piśmiennictwo rosyjskie.

Drukarnię rozwiązano dopiero w 1918 r. Część wyposażenia i maszyn wywieziono do Kijowa, resztę do Moskwy.

Oferta drukarni poczajowskiej

Mając ustaloną markę na ówczesnym rynku wydawniczym, drukarze poczajowscy starali się sprostać oczekiwaniom nabywców. Mało jest publikacji, których niewyraźny druk wskazywałby na zużycie czcionki, niestaranne rozłożenie farby, tzw. literówki czy gubienie wyrazów²⁶ będące efektem nieuwagi redaktorów.

Działalność wydawnicza oficyny była bardzo elastyczna, o czym świadczy zróżnicowanie jej oferty. Wydawano zarówno druki o tematyce religijnej, jak i świeckiej. Do pierwszej grupy zaliczyć można księgi cerkiewne²⁷: z tekstami biblijnymi staro- i nowotestamentowymi (ewangeliarze, psalterze, apostoły), teksty liturgiczne (oktiochy, triodiony, służebniki, mineje), pieśni cerkiewne (akatystarze, kannoniki, kondakary) oraz księgi o treści mieszanej: biblijno-liturgicznej (triebni-

²⁵ I.I. Oriєнko, op. cit., s. 226.

²⁶ Ibidem, s. 127.

²⁷ Podstawowy opis najczęściej wydawanych ksiąg cerkiewnych zawierają m.in. prace: Z. Jaroszewicz-Pieresaławcew, *Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku*, Osztyn 2003, s. 147–177; A. Znosko, *Słownik cerkiewnosłowiańsko-polski*, Białystok 1996; O. Narbutt, *Wybrane zagadnienia terminologiczne związane z charakterystyką najstarszych druków cerkiewnosłowiańskich*, [w:] J. Rusek, W. Witkowski, A. Naumow (red.), *Najstarsze druki cerkiewnosłowiańskie i ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej*, Kraków 1993, s. 327–331.

ki, pisma Ojców Kościoła, modlitewniki). Wśród druków o tematyce religijnej były też dzieła teologiczne, rozprawy polemiczne i książki o charakterze religijno-moralizatorskim. Księgi cerkiewne i liturgiczne adresowane do cerkwi i duchownych unickich (trebniki, modlitewniki, służebniki) szczególnie po synodzie zamojskim z 1720 r. osiągały nakłady nawet do kilku tysięcy egzemplarzy²⁸. Wydawane przez drukarnię w Poczajowie książki świeckie to różnego rodzaju podręczniki, głównie „bukwary” i leksykony, dzieła naukowe i popularnonaukowe, literatura piękna, zbiory ustaw i praw, kalendarze. Jest to zrozumiałe – drukarnia obsługiwała liczne szkoły, i to nie tylko bazyliańskie.

W Poczajowie wydawano utwory oryginalne, jak również tłumaczenia pism łacińskich na język polski i ruski, dokonywane najczęściej przez samych bazylianów. Tłumaczono utwory z łaciny, języka cerkiewnosłowiańskiego, greckiego, włoskiego, angielskiego, francuskiego i rosyjskiego na język polski²⁹. Równolegle przekładano dzieła z języka polskiego i łacińskiego na cerkiewnosłowiański i tzw. ruski, którym posługiwali się wierni na co dzień. Wśród zasłużonych tłumaczy wymienia się bazylianów Makarego Neronowicza oraz Juliana Dobryłowskiego.

Pokaźną kolekcję książek świeckich wydanych w Ławrze Poczajowskiej zawdzięczamy ówczesnej rywalizacji między drukarniami i koniecznością rozszerzenia oferty typografii w momencie, gdy przywilej druku książek religijnych otrzymało Bractwo Lwowskie. „Złotym okresem” wydawniczym drukarni był więc czas do 1772 r. Potem, po wygaśnięciu rywalizacji z drukarnią lwowską, oficyna poczajowska zawęziła swoją ofertę do druków cerkiewnych, podręczników i zbiorów ustaw.

Miejsce druków polskojęzycznych w ofercie wydawniczej drukarni w Poczajowie

Tematyka polskojęzycznych druków poczajowskich była zróżnicowana. Można w niej wydzielić dwa nurty – religijny i świecki. Nakład druków polskich i łacińskich był mniejszy od cyryliczkich, choć całkiem pokaźny – kształtował się w granicach 600–1200 egzemplarzy. Wśród wydań polskojęzycznych dominowała oczywiście literatura religijna, a najpopularniejsze były kazania, choć nie brakowało katechizmów, modlitewników, hymnów i pieśni czy tekstów z pogranicza literatury religijnej: moralno-filozoficznych i religijno-moralizatorskich. Literaturę

²⁸ M. Piđłypczak-Majerowicz, op. cit., s. 79.

²⁹ A. Brückner, *Dzieje kultury polskiej*, t. III, Warszawa 1956, s. 152.

świecką reprezentowały różnego rodzaju podręczniki i poradniki, a w okresie oświecenia również literatura piękna³⁰.

Niektóre druki poczajowskie wydawano równolegle w kilku wersjach językowych, w tym i w polskiej. Najbardziej znaną tego typu publikacją był trójjęzyczny *Богогласникъ* (1790) – zbiór pieśni kościelnych wydany w języku polskim, łacińskim i ruskim. W językach polskim i cerkiewnosłowiańskim napisane były np. *Różne nabozenstwo od Świętych Ojców złożone...* (1791) czy *Góry Poczajowskie...* opisujące dzieje cudownego obrazu Matki Boskiej.

Wiele utworów zawierało dłuższe bądź krótsze fragmenty w języku polskim. *Methodus Peragendi Missiones apostolicas in Provincia Rutena* Cornelius Sroczyńskiego (1772) na kartach 104–114 zawiera dodatek *Pieśni nabożne na missyach zwyczajne* w językach polskim, cerkiewnosłowiańskim i ruskim.

Literatura religijna

Centralne miejsce wśród polskojęzycznych druków nurtu religijnego zajmują kazania, publikowane pojedynczo lub w formie zbiorów na niedziele zwykłe lub świąteczne roku liturgicznego, np. *Kazania i homilie...* Hipacego Pocięja (1788), *Nabożeństwo roczne...* (1791), *Kazania na Święta Całego Roku, które Święta Wschodnia Cerkiew, Uroczystym święci obchodem...* Waleriana Sienickiego (1793), jak również na wybrane okresy roku liturgicznego, wśród których najpopularniejsze były kazania postne, np. *Siedm kazań pokutnych...* Wacława Rzewuskiego (1750), *Siedm kazań pokutnych, które też zamiast rozmyślenia na siedm dni tygodniowych przydatne być mogą...* ks. Antoniego (1759). Z oficyny poczajowskiej wychodziły też okazjonalne zbiory kazań. W roku 1775 i 1776 wydano dwa różniące się jedynie tytułem i dedykacją *Kazania Na Uroczyste Watykańskie mi Koronami cudownego Poczałowskiego obrazu... Maryi, uwieńczone w 1773 r...*³¹. Pierwszy z nich dedykowano biskupowi Rudnickiemu, drugi – Janowi Amor Tarnowskiemu. Zbiory te zawierały kazania Teodora Brodowicza, Jana Bożydara Podhorodeńskiego, Jana Hieronima Nerezjusza, Aleksandra Koziarowicza, Bartłomieja Kędziarskiego, Wojciecha Hynka, Józefa Michałowskiego, Stanisława Filipieckiego, Bonifacego Krownickiego, Grzegorza Lewińskiego, Onufrego Krzyżanowskiego, Waleriana Sienickiego, Adriana Szubowicza, czyli autorów znanych z innych poczajowskich wydań.

³⁰ M. Piłtyczak-Majerowicz, op. cit., s. 80.

³¹ K. Estreicher, *Bibliografia polska XV–XVIII w.*, t. 15, Kraków 1897–1951, s. 454.

Wśród pojedynczych kazań okolicznościowych dominowały te pogrzebowe, np. kazanie Ginmazego Lewickiego na pogrzebie Heleny ze Studzińskich (1773), E. Broszniowskiego na pogrzebie Karoliny z Bogatkow (1782), Porfirego Ważyńskiego Skarbka na pogrzebie Mikołaja Potockiego (1782), ale nie brakowało kazań z okazji innych wydarzeń parafialnych: *Kazanie na Nawiedzenie N. Maryi Panny w Marachwie* G. Lewickiego (1772) czy *Kazanie na Konsekrację cerkwi Boremelskiej* J. B. Podhorodyńskiego (1785), *Zakonnicy nie potrzebują świata: świat potrzebuje zakonników. Kazanie podczas... ogłoszenia beatyfikacji Błogosławionego Michała de Sanctus...* Michała Idzellewicza (1780).

Kazania, o czym już wspomniano, nie stanowiły jednego gatunku polskojęzycznej literatury religijnej wydawanej w Poczajowie. Wydrukowano tu szereg katechizmów (np. w latach 1772, 1782, 1787, 1792 i n.), modlitewników i kondakarów, np. *Nabożeństwo do Pana Jezusa Boremelskiego...* (1782), *Officium codzienne...* (1788), *Nabożeństwo do S. Onufrego Officium i Litania z przyłożeniem Summariusza życia...* (1785) i in., akatystarzy i pojedynczych hymnów: *Hymn akatystowy N.M.P...* (1793), *Akathist do Przczystey Bogarodzicy...* (1762) i in. Drukowane były teksty hagiograficzne, jak *Menologium Bazyliańskie...* (1789), *Zbiór dwójaki żywotów...*, C. Massiniego (1792) i in., które oprócz prezentacji wybranych świętych, nosiły walor dydaktyczny.

Charakter religijno-moralizatorski miał *Wzór doskonałości panienskiej... panom Z.S.B.W. w Klasztorze Włodzimierskim...* Tymoteusza Szczurowskiego (1772), zawierający nauki moralne i tematy medytacji. Do czytelnika świeckiego kierowane były: *Droga do Boga najpewniejsza y najprościeysza, życie bez krzywdy ślubów zakonnych...* Jerzego od S. Hieronima (1756) czy *Gospodarz chrześcijański Dom swoy według Przykazań Boskich szczęśliwie rządzący...* (1772) z podobną zawartością treściową. W tym duchu utrzymane były również utwory z 1790 r.: *Drzewo żywota, albo szacunek Mszy...*, *Piekło otwarte chrześcijaninowi ażeby nie wchodził do niego...*, *Krzyż ulżony...*, *Zwierciadło niezdradzające albo Nauka rozum oświecająca...* i *Synagoga z Błędu wyprowadzona czyli Droga ułatwiona do przekonania... przez Porfiriusza Skarbka Wazyńskiego... przełożona* (1792), których autorem był jezuita Giovanni Pietro Pinamonti.

Za traktat moralizatorsko-teologiczny można uznać *Treść Teologiczney nauki obyczajney Z Autorow Klassycznych Antoine i innych łacińskich...* Pantaleona Kulczyckiego (1787) czy *Axiomata albo sentimenta z rozważania czworakiej wieczności...* J. B. Manniego (1744).

Obecność licznych tekstów o tematyce religijno-moralizatorskiej nie dziwi, zważywszy na charakter drukarni poczajowskiej. Dużym zainteresowaniem czytelników świeckich cieszyły się ponadto utwory, które służyć mogły własnej lekturze.

O ich popularności świadczą przedruki *Światło myśli pobożnych... do wiecznej jasności dążącym...* Hipacego Bielińskiego, które wytłoczono w roku 1771 i już sześć lat później – w 1777 r.

Do osób duchownych kierowano księgi pomocne w odprawianiu mszy i posług kapłańskich czy misji chrystianizacyjnej (*Pasterz w powinnościach urzędu swego...* z roku 1781). Swego rodzaju religijnym przewodnikiem były książki opisujące dzieje obrazu Matki Boskiej Począjowskiej oraz związane z nim cuda: *Góra Począjowska... i obraz cudowny Maryi Panny...* (1767), *Przesławna dawnością cudów Przenajczystszej jaśniejąca góra począjowska...* (1778), *Począjowska Góra Przesławna...* (1788).

Dochodowym przedsięwzięciem był druk kalendarzy. Wydany w 1775 r. *Kalendarz polski y ruski co do świąt nieruchomych...* G. Lewickiego był obliczony na 231 lat aż do 2006 r. We wstępie autor twierdzi, że korzystał z obliczeń Kopernika, co miało podnieść wiarygodność jego pracy.

Listę druków związanych z tematyką religijną zamykają materiały dotyczące życia zakonnego i kościelnego: reguły i regulaminy, np. *Bractwo miłosierdzia...* (1745), *Relacya Introdukcyei Bractwa Św. Onufryusza...* (1744), *Summariusz reguł świętego oycy... Bazylego Wielkiego...* (1751); spisy metrykalne jak *Informacya o zapisywaniu metryki chrzczonych...* (1772) i cieszące się wielkim zainteresowaniem informacje dla wiernych o odpustach, np. *Wiadomość o odpustach y o jubileuszu z przydanemi aktami...* (1776).

Literatura świecka

Działalność dydaktyczna zakonu bazylianów implikowała druk szeregu dokumentów dotyczących życia szkolnego: *Doświadczenie roczne z nauk: chrześcijańskiej, moralney, prawa, polityki, historyi, geografii, logiki, metafizyki, fizyki, geometryi, algebry, arytmetyki, retoryki, poezyi, historyi poetycznej, języków: łacińskiego, francuskiego, niemieckiego...* w *Szkołach J. K... Włodzimirskich...* (1779), *Doświadczenie roczney korzyści z Nauk... w Szkołach... Włodzimirskich...* (1780), *Popis roczny Szkół Włodzimierskich pod zaszczytem... Porfirego Skarbka Wazynskiego...* (1784), *Popis Szlachetney Młodzi edukującej się w szkołach publicznych Szarogrodzkich zgromadzenia XX Bazylianów pod zaszczytem... Tekli Sosnowskiej...* (1787), jak również uroczyste przemowy (np. Aleksandra Żurawskiego z okazji otwarcia szkoły w 1782 r.).

Prowadzący działalność oświatową bazylianie chętnie przyjmowali do druku pomoce naukowe i podręczniki z różnych dziedzin, np. *Mowy Cycerona przeciw-*

ko *Katylinie* (1771) uczyły krasomówstwa. Podręcznikiem retoryki i poetyki były też poniekąd *Zabawki wierszopiskie y Krasomowskie* (1762) W. Rzewuskiego (retoryki dotyczą rozdziały: *Mowa o pochwałach cnoty, Przy oddawaniu y odbieraniu lasek, Przy odbieraniu posłów*, a poetyki *O nauce wierszopiskiej*). Zajmujący się literaturą dorywczo hetman wielki koronny W. Rzewuski, wzorując się na dziełach Wergiliusza i Horacego, zalecał poetom zasady klasycystycznej zgodności i harmonii z naturą. Jako pierwszy sformułował więc zasady klasycyzmu polskiego³². W ofercie Poczajowa było też kilka pism historycznych, np. *Historia o wojnie z Katyliną...* C.C. Sallustiusza (1776). *Prawdy geometryczne z przystosowaniem do... praktyki...* Tadeusza Świeżawskiego (1779) były z kolei podręcznikiem geometrii (geodezji). Ciekawą pomocą naukową z zasad etyki była wierszowana *Ethologia, czyli nauka prawdziwej szczęśliwości* Tymoteusza Szczurkowskiego (1772) składająca się z dwóch części – pierwsza zawiera 78 wierszy, ód i wierszowanych rad, druga – rozważania o szczęśliwości w formie pytań i odpowiedzi³³.

Wraz ze zmianą sytuacji politycznej Polski po 1772 r. i wzrostem znaczenia języka rosyjskiego pojawiła się potrzeba wydawania książek do nauki języka rosyjskiego³⁴. W 1774 r. wyszła w Poczajowie *Gramatyka rosyjska* M. Lubowicza, która – jak stwierdza Wiesław Witkowski – stanowiła „bardzo skrócony i bardzo nieporadny przekład znamienitego dzieła Michała Łomonosowa. Jeszcze nie podręcznik szkolny, lecz wyraźna zapowiedź nowej epoki historycznej”³⁵. Bazylianie poczajowscy drukowali również słowniki. W 1772 r. wyszedł tu przedruk pierwszego polsko-cerkiewnosłowiańskiego słownika: *Leksikon sirecz słowiesnik slawienskiej imiejuszcz w siebie pierwieje slawienskija, azbucznyja, posiemże polskija*³⁶.

Drukarnia wydawała również teksty poświęcone szeroko rozumianej problematyce społeczno-politycznej i patriotycznej. Przykładem jest wydane w 1739 r. *Woysko Serdecznych Noworekrutowanych... Affektow...* karmelity Hilariona Fałęckiego. Wytworne, wydrukowane na twardym papierze wydanie zawierało wiersze w języku polskim i łacińskim oraz opis czynów Wielkiego Księcia Litewskiego Serwacego Korybuta Wiśniowieckiego. Dwa lata później (1741) ukazało się

³² M. Stępień, A. Wilkoń (red.), *Historia literatury polskiej w zarysie*, Warszawa 1987, s. 157.

³³ Por. też: M. Piđłypczak-Majerowicz, op. cit., s. 101.

³⁴ A. Karbowski, *O książkach elementarnych na szkoły wojewódzkie z czasów Komisji Edukacji Narodowej*, „Muzeum” 1893, t. IX, s. 920–921; por. też: M. Piđłypczak-Majerowicz, op. cit., s. 100.

³⁵ W. Witkowski, *Drukarnia Bazylińska w Poczajowie – osiemnastowieczny ośrodek kultury na Wołyniu*, [w:] J. Rusek, W. Witkowski, A. Naumow (red.), op. cit., s. 236.

³⁶ Pierwsze wydanie słownika – Supraśl 1722. Por. M. Piđłypczak-Majerowicz, op. cit., s. 101.

Opisanie nędzy ludzkiego żywota we wszystkich stanach Urlyka Karola Radziwiła, stanowiące „dyskurs o szczęśliwości życia i mizeryi ludzkiej”³⁷.

Z 1761 r. pochodzą *Mowy i listy* W. Rzewuskiego – zbiór osiemnastu mów sejmowych i osiemnastu listów, m.in. do prymasa Potockiego, marszałka Sanguszkę, kanclerza Szembeka. Przykładem literatury nurtu patriotycznego były także *Myśli o terażniejszych okolicznościach Rzeczypospolitej* (1756) zawierające szereg pomysłów na naprawę Rzeczypospolitej, autorstwo których również przypisuje się W. Rzewuskiemu.

W 1759 r. wyszły dwie sztuki teatralne W. Rzewuskiego: dramat polsko-łaciński *Ozdoba i sława prawowiernych cesarzów* i komedia *Natret*. W następnych latach ukazały się i inne dramaty tego pisarza. Wspomniany już zbiór: *Zabawki wierszopiskie y Krasomowskie* zawiera dwie klasycystyczne tragedie Rzewuskiego: *Żółkiewski* oraz *Władysław pod Warną*. Same ich tytuły wskazują na hołdowanie zasadom stylu: tragedie klasycystyczne na pierwszy plan wysuwały wybitne jednostki, których czyny miały przypominać o bohaterstwie dawnych Polaków³⁸. Zbiór zawierał komedie *Dziwak* oraz *Natret* (wydanie wznowione).

Dramaty szkolne wychodziły także w późniejszym okresie działalności drukarni. Można tu wymienić anonimowy utwór *Jan Złotousty pokoy z wygnania niesie do Konstantynopolskiej stolice...* (1770) czy wydaną rok później tragedię T. Szczurowskiego *Widok Mądrości w Obraziech* dedykowaną metropolicie Rusi Wołodkowiczowi.

Z pras oficyny poczajowskiej wychodziły również panegiryki, pisane na wszystkie możliwe okazje. Nie wyróżniały się one literacko, ich język był pełen makaronizmów, treść często niewyszukana. Nic za to nie można zarzucić ich szacie graficznej. Oprócz zamieszczonych w zbiorze *Zabawki wierszopiskie* wierszy W. Rzewuskiego (*Życie człowieka, O równości szczęścia, Gay, Źródło, Łąka, Noc, Do potwarzy*), a także wymienionych już wierszy patriotycznych i religijnych H. Fałęckiego warto przypomnieć *Głos pochwalny Nieba i ziemi... od Poetów Włodzimierskich...* (1770) T. Szczurowskiego, stanowiący swoisty dialog wierszowany czy wiersze okazjonalne: żałobne (*Wiersz... na Pogrzeb... Franciszka... Potockiego...* 1773), powitalne (*Mowa y wiersze Na Powitanie Jasnie Wielmożnego Jmci Pana Mikołaja Na Ledochowie...* 1775; *Wiersz z okoliczności wspaniałego wjazdu na starostwo Krzemienieckie... Janusza Sanguszka...* 1780), imiennowe (*Apollon z orszakiem muz... Józefowi Morgulcowi...* 1784; *Wiersz*

³⁷ A. Brückner, *Dzieje literatury polskiej w zarysie*, t. 1, Warszawa 1908, s. 414.

³⁸ M. Stepień, A. Wilkoń (red.), op. cit., s. 158.

Wielmożnemu... Jeroteuszowi Korczyńskiemu... 1787) i inne (*Wiersz na ślub Sapiehy z Honoratą Młodecką* Leona Pierożyńskiego z roku 1780).

Poza podręcznikami i literaturą piękną drukarnia w Poczajowie wydawała poradniki. *Apteka domowa dla poratowania zdrowia potrzebna z autorów różnych zebrana, tak też lekarstwa dla koni, bydła i innego drobiu...* (1788) zawierała wykaz leków tak dla ludzi, jak i dla zwierząt; *Książka lekarstw końskich* (1788) była swoistym poradnikiem weterynaryjnym; *Zabawa ogrodowa* (1793) to spisane reguły zachowania się w towarzystwie, analogicznie do wydanego w 1770 r. poradnika savoir-vivre'u *Политика свецькая*. Poradnikiem w formie opracowania naukowo-geodezyjnego były *Wiadomości o rósceiach w powszechności, w szczególności zaś o wodzie mineralney kozinskiej...* (1872) Andrzeja Krupińskiego.

Tradycyjny element świeckiej oferty typografii poczajowskiej stanowiły również kalendarze świeckie, np. *Tabula wschodu y zachodu słońca każdego dnia na cały rok, do nakręcania zegarów y zegarków służąca...* (1757).

Wnioski

Wielojęzyczność druków typografii poczajowskiej przyczyniła się do zbliżenia i wzajemnego przenikania kultury narodów ruskich (Białorusinów, Ukraińców) z kulturami polską i zachodnioeuropejską. Bazylianie, zachowując pierwiastek kultury ruskiej, upowszechniali wzorce łacińskie i polskie. Poprzez przekłady popularyzowali na Kresach zachodnie teksty literackie, poezję antyczną, literaturę Oświecenia. Działalność wydawnicza bazylianów nie podsycala antagonizmów i podziałów w ówczesnym społeczeństwie ani nie niwelowała istniejących różnic etniczno-kulturowych. Przeciwnie – w duchu tolerancji wobec różnorodności stale rozszerzała swoją ofertę, kierując ją do przedstawicieli wszystkich stanów i narodów, uwzględniając ich preferencje językowe i kulturowe.

Резюме

Польскоязычные издания Почаевской типографии (XVIII век)

Почаевская василиянская типография всегда отличалась как количеством и качеством издательств так и разнообразием тем, широким кругом читателей и наконец – многоязычностью издаваемых книг. Издательская деятельность василиян не разжигала antagonизмов в тогдашнем обществе. Наоборот – в духе толерантности все время расширяла свое предложение. Польскоязычные издания Почаевской типографии выходили на встречу тогдашнему спросу и пользовались интересом читателей, о чем свидетельствуют многие

переиздания. Среди книг на польском языке можно выделить два направления – религиозное и светское. К первому из них относятся проповеди, катехизисы, молитвенники, хвалебные песни, а также морально-философские и религиозно-нравоучительные произведения). Светскую литературу представляют научные пособия и учебники, а в эпохе просвещения также художественная литература.

Summary

Polish prints of the Pochayov's typography (18th Century)

The Bazilians' typography in Pochayov was famous for quantity and quality of its prints, variety of the subject matters, broad reading public, and last but not least – multilingual editions.

Polish language publishing offer was aimed at satisfying contemporary social demand and was very popular in those days, which can be proved by the quantity of reprints. Publishing activity of the Bazilians did not provoke hostility and antagonisms among the society. To the contrary, being tolerant towards the social variety it was constantly broadening its offer by targeting publicity from all social classes and nations and by taking into consideration their linguistic and cultural preferences.

In the Polish offer of the Pochayov publishing house two main literature streams can be distinguished: sacred writings and laic. The first one is represented by numerous sermons, catechisms, prayer-books, hymns and songs. The sacred writing covered also moral-philosophic and religious-moralizing texts. Laic literature comprised various hand-books, aids and later on during the Enlightenment period also belles-lettres.

Wiktorija Kołkutina
Odessa

До питання про інтерпретацію ідей та образів у творчості українських письменників-класиків: рецепція раннього Дмитра Донцова – літературного критика

Творчість Дмитра Донцова вирізняється з-поміж численних літературознавчих студій його сучасників та наступників (М. Зерова, М. Драй-Хмари, М. Євшана та багатьох інших). Його літературно-критичні студії протягом ХХ ст. викликали неоднозначні оцінки цілої низки видатних істориків і політиків, журналістів і літературознавців.

Особливе місце в літературно-критичному доробку Донцова займає його тлумачення творчості українських письменників-класиків – Лесі Українки та Тараса Шевченка. У вирі швидкоплинних суспільно-політичних подій початку ХХ ст., у народженні нової ідейної атмосфери формуються літературно-естетичні орієнтири критика.

Оцінку творчості Лесі Українки Донцов виклав у статтях *Поэзия индивидуализма, Леся Українка та Поетка українського Рісорджіменту (Леся Українка)*. Існує ціла низка шевченкознавчих студій критика, серед яких його статті *Компактна більшість і Шевченко, Козак із мільона свинопасів, Пам'яті великого вигнання, В мартівську річницю, Шевченко і Драгоманов* та багато інших.

Всі ці твори знаменні – в плані створення нових літературно-критичних принципів та підходів, оприлюднення цікавих ідей, образів та концепцій. Ці статті – цікаві спроби відтворити світогляд Лесі Українки та Тараса Шевченка шляхом зосередження аналізу, думки на провідних образах творів та ідеях цих видатних українських класиків. Звичайно, більшість таких ідей були близькими авторові статті. Розглянемо їх.

Стаття Донцова *Леся Українка* невелика за обсягом (дві сторінки) і традиційно, чітко побудована – вступ, основна частина та висновок. У вступі автор виголошує головну ідею – розкрити національний феномен

Лесі Українки. Далі аргументовано доводить значення поетеси в історії української літератури та суспільстві, показує, чим її творчість різниться від творчості інших українських письменників. В основній частині статті Донцов, на нашу думку, хоч і експресивно, але переважно фрагментарно, дотично зупиняється на створених поетесою образах, на новаторських рисах її поетичної творчості, на розвиткові української літератури в той час. Через таку фрагментарність розповіді кульмінацію не виділяємо – момент найвищого напруження, на нашу думку, чітко не наголошений, не вмотивований критиком. Більшу увагу він акцентує на історичному контексті, на зображенні постаті та поетичної творчості Лесі Українки. У раннього Донцова помічаємо яскравий та патетичний висновок, як правило, традиційний для блискучого оратора та цікавого публіциста.

В ранній статті *Леся Українка* він представив романтично забарвлені поетесою образи та образи, створені художньою уявою самого критика: українства, що йшло хибною дорогою, нації, яка ніяк не пробудиться від „летаргічного сну”. Як бачимо, у науковця переважають образи збірні, узагальнені. Вже на перших сторінках науковець створює могутній образ Лесі Українки, уособлюючи її в образах нею створених героїнь, наприклад, Кассандри.

Рання стаття *Леся Українка* не тільки головною ідеєю, але й романтичним пафосом, стилем перегукується із пізнішою його статтею *Поетка українського Рісорджіменту (Леся Українка)*. На нашу думку, ця розвідка свідчить про еволюцію Донцова як критика, адже він відходить від панівних тодішніх ідеологічних схем та стереотипів мислення. За три роки до виходу статті Донцов написав щоденник *Київ. Рік 1918* – цікаві автентичні роздуми над бурхливим 1918 р., з його швидкоплинними, подекуди несподіваними суспільними та політичними змінами. Запис за 9 червня передає донцовське враження від концерту, в якому спотворено виконувалася пісня на слова Лесі Українки *То була тиха ніч – чарівниця*. Він обурюється та записує: „[...] так не зрозуміти суті цього душевного переживання поетки, та й її самої. – То була дійсно штука! Замість болючого, розпачливого, непогамованого, ледве стриманого пориву, вийшов звичайний, розливний солодкий малоросійський сентимент. Ні, я не є їх”¹.

Цінність статті Донцова *Поетка українського Рісорджіменту (Леся Українка)* передусім у тому, що в ній було звернено увагу на далеко не

¹ Д. Донцов, *Київ. Рік 1918*, Київ 2002, с. 49.

хрестоматійне, а національне трактування творчості поетеси: „Сю мораль активізму, апологію афекту, неприєдану філософію віруючого, що кожної хвилини, як жовнір перших халіфів або мальтійський лицар, готов був пролягти кров невірних – внесла вперше до нашого націоналізму поезія Лесі Українки”². Крім того, очевидно, що ця стаття чіткіше передає донцовське візійне уявлення поезії Лесі Українки. Наприклад, ми з’ясували, що в статті *Леся Українка* переважають створені як поетесою, так і критиком романтичні образи, а в статті *Поетка українського Рісорджіменту...* донцовські образи вже екзистенційно забарвлені: „Як невідступна ідея вічно переслідує її образ кривавого дня народження нації [...]”³.

Літературознавець порушує тут *комплекс ідей*, близьких йому самому в зламний період свого життя, адже з 1922 р. починається його редакторська робота в „Літературно-науковому віснику”. Під визначальним донцовським впливом саме в цей час формується на Україні ексклюзивна ідеологія українського націоналізму та відбувається становлення його ідеологічно-політичного світогляду, який потрібно трактувати „не за вульгарними аналогіями з французьким інтегральним націоналізмом, італійським фашизмом, німецьким націонал-соціалізмом, російським шовінізмом [...], а тільки як феноменальне явище”⁴. Серед найважливіших ідей Донцова в цій статті яскраво виокремлюється ідея духовної деградації нації та значення поета у зламний, кризовий період життя суспільства. Поети доби Лесі Українки (критик прізвищ не називає) – це „роздвоєні душі”, що шукали свій вигаданий сентиментальний ідеал „правди і справедливості”, прагнули до ілюзорної примари – „щастя всіх”⁵. Для Лесі Українки, з точки зору Донцова, помилковість, нещирість та штучність цих пошуків була очевидна: „Якими наївними і пожалування гідними мусіли здаватися Лесі Українці сі аргументування! Для неї питання, для чого треба поклонитися ідеалу визволення нації, було так само дике, як для віруючого католика питатися, нащо він поклоняється Мадонні? Для неї нація повинна жити не для того, що се потрібно для якоїсь вищої цілі, а для того, що вона так хоче, і більше ні для чого!”⁶. Критик вважає, що поетеса чітко

² Д. Донцов, *Поетка українського Рісорджіменту (Леся Українка)*, „Українське слово”, 1994, т. 1, с. 156.

³ Ibidem, с. 153.

⁴ С.М. Квіт, *Дмитро Донцов та „Літературно-Науковий Вісник” („Вісник” на тлі розвитку української літератури й журналістики. Ідеологічний, естетичний та організаційний принципи)*, Київ 2000, с. 27.

⁵ Д. Донцов, *Поетка українського Рісорджіменту...*, с. 166.

⁶ Ibidem, с. 156–157.

усвідомлює своє творче кредо, без зайвих переконань, патетичних аргументацій та „довгих пояснень” – вона мусить власними віршами відродити вільну духом націю: „Для неї існували лиш абсолютні самовистачаючі приписи, диктати надприродної сили, що не потребували санкції, знаючи лише невблаганне: «мусиш!». Се ж були і засади Лесі Українки”⁷. З донцовської позиції, цим безапеляційним „мусиш!” просякнута її релігія, етика та світогляд водночас.

Як бачимо, в статті *Поетка українського Рісорджіменту...* її автор не оминає проблему виняткової ролі поета в часи відродження нації. Критик переконаний, що тривале підневільне життя здеморалізувало широкі верстви населення, незалежно від соціального становища людей кожної країни. Саме тому треба сколихнути націю. Таким побудником виступає поет, який має керуватися, з точки зору критика, „ідеєю *virtus* [курсив наш – В.К.], високорозвиненим почуттям особистої гідності і права, культом сили й відваги [...]” та закликом „Силу треба підпирати силою!”⁸. При цьому, за донцовським переконанням, „викупляюча сила нації” неможлива без крові, пролитої в обов’язковій боротьбі. Критик помічає вплив на погляди Лесі Українки німецького філософа Фридрих Ніцше: „Відтоді гаслом її творчості стали знані слова Ніцше: «Війна і мужність довершили більших діл, як любов до ближнього. Не милосердя ваше, але відвага ваша рятувала досі нещасних»”⁹. Донцов наголошує, що, ймовірно, саме через це Лесі Українці імпонують, „тягнуть до себе загадкові або *криваві постаті Середніх віків, як Данте, Жанна Д’Арк, Марія Стюарт* [підкр. наше – В.К.]. То знов поринає вона [Леся Українка – В.К.] думкою до старого Єгипту або Риму, до фантастичної країни кримських ханів, то знов до часів великої французької революції”¹⁰.

Ми схильні вважати, що творчу спадщину Лесі Українки, опрацьовану Донцовим у статті *Поетка українського Рісорджіменту...* можна поділити на 3 групи: твори поетеси, які критик називає і цитує; які не називає, але цитує (очевидно, розраховуючи на обізнаного, інтелектуального читача) та ті, які науковець не цитує, але називає на підтвердження виголошеної ним думки або ідеї. Наприклад, досліджуючи драматичні твори Лесі Українки (*На руїнах, В дому роботи, в країні неволі, Одержима, Три хвилини, У пуці*), критик виділяє найголовніше, зосереджується на „великій

⁷ Ibidem, с. 156.

⁸ Ibidem.

⁹ Ibidem, с. 155.

¹⁰ Ibidem, с.158.

ідеї”, на вічному. Її герої (Міріам, Ричард різьбяр, Халіджа) прагнуть до „сього «вічного», що стоїть понад шлункові інтереси юрби, понад злоби дня, понад гуманізм, пацифізм й інші релігії загалу – сього – «вічного», з чим живуть і без чого вмирають нації й одиниці [...]”¹¹. Критика цікавлять лише героїчні особи, бо „на них лиш може здобути людський дух”¹². Він підкреслює, що навіть трансформуючи біблійні сюжети, як то в *Одержимій*, Леся Українка впроваджує національну ідею, засновану на безкомпромісності („компроміс із тими, що інакше вірили, був самим дивоглядом, як компроміс із Люцифером для середньовічного монаха”¹³), величності духу та безсмертності волі.

На думку критика, ідея безкомпромісності тісно пов’язана із ідеєю інтернаціоналізму, яку Донцов абсолютно не сприймав, бо вважав, що вона нівелювалася: „Попередники і сучасники Лесі Українки знали лише горизонтальний поділ суспільності: долі були пригноблені всіх суспільностей, пануючих і поневолених; угорі – пануючи верстви, також усіх суспільностей. Такий поділ допускав фузю «пролетарів усіх країв». На нім же базувалися ідея інтернаціоналізму й – угоди, потреба шукати союзників м.і. і в таборі противників”¹⁴. Як бачимо, в донцовській інтерпретації ідея інтернаціоналізму ототожнювалася із *ідеєю угоди*, якою захоплювались в своїх творах (яких саме, Донцов не уточнює) Олесь, бо з точки зору критика, оспівував „червоний стяг”; Семенко, тому що писав „про всесвітній пожар”; Коваленко із віршами „про гурт світовий”; Кониський, „котрому «Слов’ян усіх народів в одній сім’ї побачить» хотілося”¹⁵. Ідеєю інтернаціоналізму (як угоди) переймались, з точки зору Донцова, навіть І. Франко та Т. Шевченко. Критик відгукується про образи, створені Каменярем у *Тюремних сонетах* (і називає вірші XXIII, XLIII, XLV) як про такі, що „боліли серцем за працюючі маси ворожої нації”, а цитуючи поему *Гайдамаки* Кобзаря, наголошує: „[...] сі нотки угоди знаходимо навіть і в геніального кобзаря Гайдамаччини! І він жертвував своє «серце чисте» войовникам з тамтої сторони барикади [...]”¹⁶.

На відміну від цих поетів, світогляд Лесі Українки далекий, „безконечно чужий” від таких „ноток інтернаціоналізму”, тому що поетесі та її творчості,

¹¹ Ibidem, с. 166.

¹² Ibidem.

¹³ Ibidem, с. 165.

¹⁴ Ibidem, с. 164.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Ibidem.

з позиції критика, не властиві „рука згоди”, компромісу, злуки між пануючими і поневоленими, пригнобленими прошарками населення. „Для неї були важні тільки такі категорії: «свій народ, чужий народ, своя держава, чужа держава, свої боги, чужі боги» [...]. І се майже в усіх її дотичних творах (*Роберт Брюс, Бранець, Оргія, жидівські й єгипетські драми*)”¹⁷.

Слід зауважити, що ідея інтернаціоналізму по-різному трактувалася та сприймалася іншими літературознавцями, сучасниками Донцова. Наприклад, цікавий дослідник творчості Лесі Українки, Драй-Хмара принципово не погодився із донцовською ідеєю про відсутність інтернаціоналізму в творчості великої української поетеси. Цей талановитий критик, що дискутує аргументовано та переконуюче, доводить: „одкидати Лесин інтернаціоналізм – це значило б заперечувати очевидні факти – вплив на неї космополітичних думок М. Драгоманова, її перебування в соціал-демократичній партії”¹⁸. Незважаючи на те, що лесезнавчі студії Драй-Хмари вийшли після опублікування статей Донцова (в 1929 р.), в них учений детально проаналізував „глибинні порухи драматичних вирувань ідей і проблем в її творчості”¹⁹, а у монографії *Леся Українка* погодився та розширив ідею Донцова про „європеїзм” поетеси. Перегукуючись із статтею Донцова *Поэзия индивидуализма*, Драй-Хмара підкреслив, що „під «європеїзмом» розуміємо ми, по-перше, прилучення себе в широкій мірі до європейської культури, по-друге, розглядання всяких справ національних в європейському масштабі”²⁰.

Разом з тим Драй-Хмарі імponує донцовська інтерпретація ідеї волонтаризму як нестримного („вічного”) руху, потягу на „все, що існує в світі – на людину й природу, на життя і смерть, на теперішність і вічність, на любов, ненависть, на чесноту і гріх [...]”²¹.

На нашу думку, „ідея вічного руху”, яка становить ідеологічне підґрунтя Донцова-критика, своєрідно та творчо реалізувалася в його студіюванні художньої майстерності Лесі Українки, особливо при аналізі засобів її „техніки”. Характерно, що досліджуючи творчу лабораторію поетеси, Донцов у статті *Поетка українського Рісорджіменту...* помічає і аналізує багатоаспектну глибинну гаму емоцій, думок, переживань у створених нею образах. На нашу думку, нашарування емоцій, завдяки яким поетеса

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ М. Драй-Хмара, *Літературно-наукова спадщина*, Київ 2002, с. 108.

¹⁹ М. Жулинський, *Шлях із неволі, з небуття*, [в:] М. Драй-Хмара *Літературно-наукова спадщина...*, с.12.

²⁰ М. Драй-Хмара *Літературно-наукова спадщина...*, с. 54.

²¹ Ibidem, с. 105.

психологічно точно, вмотивовано передає почуття героїв та їх помежовий, недоконаний психологічний (а подекуди і психічний) стан (очікування, душевної кризи, напруженого тремтіння душі), імпресіоністичні ознаки – основні складові її стилю, що стали об'єктом дослідження Донцова: „Вона не малює тупоту ніг «мільйонів», обнятих гнівом, ні повалених на землю, подоланих, – але зате саме почування гніву, образи, сорому, жалю, помсти, самі змагання і тремтіння душі такими, якими ми їх відчуваємо, коли переживаємо подібні зворушення”²².

Ми спостерегли, що критик нерідко зміщує акценти досліджуваного, і тоді його в поезіях Лесі Українки цікавлять не тільки головні герої, а й інші, названі поетесою, персонажі. Наприклад, у вірші *Забута тінь* критик помічає „не лиш осяяну славою Беатріче, а й зігнуту постать жінки Данте, [...] її сльози”²³. Він, як і поетеса, знаходить причину світової слави Беатріче в сльозах змарнілої, немолодої, старішої, безіменної дружини Данте: „по тих сльозах, мов по росі перлисті, пройшла в країну слави Беатріче”²⁴. В *Давній казці* Донцов акцентує увагу на переданий поетесою стан реконвалесценції (від лат. *convalescentia* – одужання²⁵) „в лиці якої втіха з приверненого життя лучиться з мукою від щойно перебутої хвороби, як у Христі на образі Рембрандта *Вечеря в Емаусі* – бачимо в Воскреслім жовклий і зболілий труп, що пізнав, що то є холод домовини [...]”²⁶. Таким чином, на нашу думку, формується донцовська літературознавча модель, одна із складових якої – цілісний, усебічно представлений поетесою та досліджений критиком образ в русі, в динаміці: „[...] не вирваний, скам'янілий момент переживання, без його «вчора» і «завтра», лише – смерть і життя, невовима гама переживань, що не дають зафіксувати на ніякім моменті; динаміка цілого, нерозірваного почування; таємнича лабораторія душі, де ні представлення, ні поняття не мають доступу, де все є в стані плинного хаосу [...], де стираються границі між минулим, теперішнім і майбутнім, всім і нічим”²⁷.

Упродовж статей *Леся Українка* та *Поетка українського Рісорджіменту...* Донцов простежив образ-портрет самої поетеси. Наприклад, цитуючи (але не вказуючи на назву) її поезії *Ворогам*, *Гришниця*, *Слово, чому ти не*

²² Д. Донцов, *Поетка українського Рісорджіменту...*, с. 174.

²³ Ibidem, с. 178.

²⁴ Ibidem.

²⁵ *Словник іноземних термінів*, ред. О.С.Мельничук, Київ 1975, с. 579.

²⁶ Д. Донцов, *Поетка українського Рісорджіменту...*, с. 178.

²⁷ Ibidem, с. 178–179.

твердая криця..., він говорить: „Читаючи сі прокляття, закляття і картання, неначе бачиш перед собою живий образ самої поетки, що лишила вона нам сама. Ті очі, «що так було привикли спускати погляд, тихі сльози лити», а тепер сяють «далеким блиском»; і руки ті не учені до зброї, що так довірливо одкриті шукали тільки дружньої руки, а що «тепера зводяться від судороги злості»; і уста, «що солодко співали й вимовляли солодкі речі», а що тепер «шиплять від лютої», і голос, що «спотворився, неначе свист гадючий!»»²⁸.

Донцов жодного разу не вказав та не відокремив образ ліричного героя від образу авторки. Ймовірно, це пов'язано з тим, що для критика надзвичайно важливим було передати призначення поета в слушний для країни час, адже тоді митець виступає деміургом, месією, далекий від ідеалів „загалу”, ідеології „компатріотів” та фальшивої сентиментальності. Вже наприкінці статті *Поетка українського Рісорджіменту...* Донцов наголошує на проблемі відношення суспільства до поета: „Лесю Українку не розуміли тому, що не було в неї того сентименталізму стомлених душ, що тягне так до себе слабї натури. [...] З аристократичним *puceur* не допускала вона нікого до свята святих своєї душі і не зносила привселюдного плакання”²⁹.

За нашим спостереженням, об'єктом донцовського аналізу виступають ранні збірки поетеси *На крилах пісень*, *Думи і мрії* та *Відгуки*. Крім того, критик у статті *Поетка українського Рісорджіменту...* аналізує такі її драматичні твори, як *Айша і Мохаммед*, *Кассандра*, *Три хвилини*, *На руїнах*, *Орґія*, *Одержима*, *В дому роботи*, *в країні неволі*, *У пуці* та *Блакитна троянда*.

Кожна п'єса Лесі Українки, обрана науковцем, несе символічну функцію, тому що фактично виступає носієм певної авторської ідеї: „в *Одержимій* критик підкреслює ідею (і лише цю ідею) великого визволення, в драмі *На руїнах* науковця цікавить *тільки ідея virtus*, в драмі *У пуці* критик як *основну* обґрунтовує ідею «вічного», з чим живуть і без чого вмирають нації й одиниці”³⁰, ідея ризику (в рецепції критика) привалює в *Блакитній троянді*. Як бачимо, кожна обрана критиком драма поетеси – це добір не випадкових ідей власне Донцова, які водночас суголосні із творчим задумом поетеси. Комплекс всіх ідей науковця,

²⁸ Ibidem, с. 155.

²⁹ Ibidem, с. 181.

³⁰ Ibidem, с. 166.

простежених на матеріалі драматичних творів Лесі Українки, на нашу думку, – це складові частини його ідеї войовничого націоналізму.

Воднораз, ним було розглянуто дев'ять п'єс письменниці. Це немало. Всі вони були написані авторкою в один, але останній період її життя – перше десятиліття ХХ ст. (1901-1913 рр.). На цей період припадає ранній етап формування світогляду Донцова. У 1900-1907 рр. майбутній критик живе і навчається в Петербурзі. (Згадаймо, що ще з початку ХІХ ст. північна столиця була „колонією” освічених українців, тому що саме там сконцентрувався цвіт української нації – Шевченко, Є. Гребінка, О. Сошенко). Калейдоскопічні політичні та суспільні події, які миттєво, а подекуди і хаотично змінювалися, сформували Донцова-ідеолога. В той час поза навчанням на юридичному факультеті Петербурзького університету він активно і плідно займається самоосвітою, захоплюється брошурою М. Міхновського *Самостійна Україна*, вступає до студентської політичної громади, а з 1905 р. – відвертий опозиціонер до соціалістичної концепції перебудови суспільства та прихильник УСДП, яка пропагувала національну ідею незалежної України. Саме в цей період Донцов цікавиться українською історією і літературою, а у своєму щоденнику записує: „[...] захоплювався вперше Кониським, «Київською Стариною» [...] й, головно, – Лесею Українкою”³¹. Як бачимо, критик переймається петербурзькою ідеологічною атмосферою і в світогляді (який завжди проектується на творчість митця) та драмах Лесі Українки знаходить ознаки своєї бурхливої доби. Він не приховує того, що драми поетеси – це засіб тлумачення та впровадження в Україні власної ідеології, тому знаходить той спільний знаменник, що єднає його світогляд та світогляд Лесі Українки – ідея національного відродження українців, тяжіння до образів та ідеалів епохи ренесансу.

Таким чином, моделюючи сферу („область”) націоналізму, Донцов, аналізуючи поетичну та драматургічну творчість поетеси у статті *Поетка українського Рісорджіменту...*, оприлюднює сукупність різноманітних ідей Лесі Українки: „катастрофи” (с. 163), „великого визволення” (с. 163), „virtus” (с. 156), „безкомпромісності” (с. 164), „тріумфуючого ідеалізму” (с. 166), „ризик” (с. 169), „безсмертності волі” (с. 171) та „вічного руху” (с. 171). Переважна більшість їх відзначається яскравим та, на нашу думку, знаковим барвописом, який чи не першим помітив науковець, аналізуючи поетичну творчість великої української поетеси.

³¹ Д. Донцов, *Київ. Рік 1918...*, с. 67.

Оригінальність шевченкознавчих студій Донцова полягає в тому, що він чітко не наголошує на дослідженні національної ідеї в творчості Кобзаря. Разом з тим науковець вивчає головні постулати цієї ідеї, інтерпретує поетове бачення ключових проблем української нації. Наприклад, критик достеменно та ґрунтовно аналізує образи перевертнів, юрби, натовпу, фактично порушуючи тему національного зрадництва. Він показує це явище не в поетовій історичній ретроспективі, а в історичній перспективі, водночас впливаючи на суспільну свідомість свого часу. На нашу думку, велику увагу приділяє Донцов дослідженню історичних постатей, котрі функціонують у поемах Шевченка *Гайдамаки*, *Іван Підкова*, *Тарасова ніч*. Він називає їх лицарями. Інший відокремлений критиком тип – це узагальнена ознака пасивного загалу, „компактна більшість”, „мільйони свинопасів”.

Очевидно, для науковця важливо було передати ознаку, характер лицарів та „компактної більшості”. Змальовуючи легендарних історичних осіб, науковець сприймав їх ідеальними героями, такими, якими їх бачив Шевченко. Але у ранніх романтичних поемах Кобзаря образи Івана Підкови, Тараса Трясила або гайдамаків не лише історичні, ідеалізовані, а й романтизовані, про що критик не зазначає жодного разу. Іноді він сам домислює (внаслідок візійної уяви) характер історичних, реально існувавших людей, у результаті чого ряд історичних образів критиком розуміються масштабно. Таким чином, Донцовим моделюється і вивчається історичний тип – сукупність історичних персонажів у вищеназваних поемах Шевченка, наділених шляхетністю, бажанням слави, бунтом проти нікчемності, аристократизмом і благородством. Це суб'єкти дії, які критиком вказуються як конкретні, але водночас не індивідуалізовані персонажі.

Разом з тим науковець репрезентує „компактну більшість”. На відміну від попереднього, історичного типу, цей тип не тільки не індивідуалізований, але й точно критиком не вказаний. Отже, ми переконані, що Донцов створив власну шевченкознавчу типологію образів, класифікувавши осіб, що діють у творах Шевченка на конкретні (історичні) та узагальнені типи.

Таким чином, як літературний критик, ранній Донцов простежив та репрезентував виразний комплекс ідей та провідні образи у творчості Шевченка та Лесі Українки, більшість з яких, очевидно, були дотичні до його власної ідеї модерного, войовничого націоналізму.

Streszczenie

Kwestia interpretacji idei i obrazów w twórczości ukraińskich pisarzy klasyków: recepcja wczesnego Dmytra Doncowa – kityka literackiego

Artykuł został poświęcony zagadnieniom związanym z ideami i obrazami w twórczości ukraińskich pisarzy klasyków z pozycji Dmytra Doncowa. Wiadomo, że twórczość tego krytyka literackiego odróżnia się od prac literaturoznawczych jego współczesnych oraz następców (M. Zerowa, M. Draj-Chmary, M. Jewszana i in.). Osobliwe miejsce w spuściznie literacko-krytycznej D. Doncowa posiada jego interpretacja twórczości Lesi Ukrainki i Tarasa Szewczenki. Ocenę twórczości Lesi Ukrainki D. Doncow dokonał w artykułach: *Poezja indywidualizmu, Lesia Ukrainka i Poetka ukraińskiego Resordżimentu (Lesia Ukrainka)*, zaś T. Szewczenki w artykułach: *Większość kompaktowa i Szewczenko, Kozak z miliona świniopasów, Pamięci wielkiego wygnańca, W marcową rocznicę, Szewczenko i Dragomanow* i wielu innych, które nie były przedmiotem dokładnych badań. Wszystkie te utwory są ważne ze względu na utworzenie nowych zasad i ujęć krytycznoliterackich, unacznienia ciekawych idei, obrazów, koncepcji. Są ciekawą próbą odtworzenia światopoglądu Lesi Ukrainki i Tarasa Szewczenki poprzez koncentrację na głównych obrazach i ideach tych wybitnych klasyków ukraińskich.

Summary

The research of the ideas and characters in the works of Ukrainian classic writers from the position of early Dmytro Dontsov as a literary critic

The article is devoted to the research of the ideas and characters in the works of Ukrainian classic writers from the position of early Dmytro Dontsov as a literary critic. The creative work of this scholar differs from the works of his contemporaries and followers (M. Zerov, M. Dry-Khmara, M. Evshan and etc). The particular place in his literary critique has his interpretation of creative work of the Ukrainian writers as Lesya Ukrainian and Taras Shevchenko. The appraisal of the creative work of Lesya Ukrainian had been given and written in the articles as *Poetry of Individualism, Lesya Ukrainian and Poetics of Ukrainian Risordzhiment (Lesya Ukrainian)*. A lot of studies of D. Dontsov such as *Compact Majority and Shevchenko, Cossack from the million of swineherds, In March Anniversary, Shevchenko and Dragomanov* and etc. have not been scrutinized in literary criticism. In these writings the new literary critical principles, approaches, interesting ideas, characters and conceptions were represented. These articles are the interesting attempts to show the weltanschauung of Lesya Ukrainian and Taras Shevchenko by analyzing the main characters of the works and the ideas of the great Ukrainian classics.

Rostysław Kramar
Warszawa

Монархічна ідея як джерело натхнення для діячів української культури з середовища греко-католицької Церкви (1920–1930 рр.)

Українська консервативно-монархічна ідея викристалізувалася напередодні Першої світової війни. Формувалася вона шляхом поєднання домагань правобережної шляхти з традиційними козацько-гетьманськими ідеалами шляхти лівобережної. Особливу роль у формуванні світоглядних та ідеологічних засад українського монархізму відіграла польська правобережна шляхта¹. Знаковою постаттю у процесі становлення гетьмансько-монархічного руху в Україні був один із провідних тодішніх українських інтелектуалів Вацлав Ліпінський, для широкого загалу більше відомий як В'ячеслав Липинський. „Вихідним пунктом політичної теорії В. Липинського, – підкреслює сучасний дослідник наукової спадщини видатного консерватиста, – слід вважати його активне прагнення виявити причини занепаду української державності за часів Хмельниччини та Центральної Ради з метою її відновлення в майбутньому, що стимулювало розробку вченим альтернативної тодішній соціалістичній ідеології консервативно-монархічної”².

Події Першої світової сприяли швидкому становленню української монархічної ідеї в її галицькому варіанті. Вирішальним був 1918 р., коли погляди консервативних середовищ нечисленної галицької української шляхти зазнають фундаментальних змін – лояльні до Австро-Угорської

¹ В. Потульницький, *Роль польської шляхти у формуванні світоглядних та ідеологічних засад українського монархізму в другій половині XIX – на початку XX ст.*, [в:] *Проблеми слов'янознавства*, Київ 2000, вип. 51, с. 57–68; В. Потульницький, *Український консервативний рух в середовищі галицької еліти на початку 20-го століття*, [в:] *Історіографічні дослідження в Україні*, вип. 11: *Збірник наукових праць на пошану вченого-історика, доктора історичних наук, професора Р. Г. Симоненка*, відп. ред. Ю. А. Пінчук, Київ 2002, с. 81, 87.

² М. Гордієнко, *Сутність та основні засади концепції української державності В'ячеслава Липинського*: Автореферат дисертації на здобуття ступеня кандидата історичних наук, Київ 1999, с. 4.

імперії монархісти-автономісти схиляються до думки про можливість створення незалежної галицько-української монархії, очоленої членом династії Габсбургів³. Відповіддю на очікування галицьких консерваторів була поява такого феномена українського політичного життя як ерцгерцог Вільгельм Габсбург (Василь Вишиваний), який сподівався посісти галицько-український монарший трон. У контексті даної розвідки треба згадати, що деякі з активних галицьких пропагандистів монархічної ідеї ще й у міжвоєнний період пов'язували надії на майбутність України з цим представником династії Габсбургів. Скажімо, публіцист Василь Панейко, який наприкінці 1920-х спричинив розвиток церковного спору „окциденталістів” та „орієнталістів” у широку суспільну дискусію про цивілізаційний вибір українського народу, ще в тридцять роки був політичним радником Вишиваного⁴.

Після невдалих спроб будівництва української державності, зокрема й на династичних засадах (Гетьманат П. Скоропадського у 1918 р.), українська монархічна ідеологія розвивається політичною еміграцією у Німеччині та Австрії, знаходить значну підтримку в середовищах трудової еміграції у США. Головний ідеолог українського монархізму Липинський, запропонував своє бачення виняткової місії емігрантів у процесі державотворення. За його словами, 1918 р. „був тільки початком, якого помилки будуть виправлені і за яким пішли і підуть діла дальші, ось єдине оправдання існування нашого тут, на еміграції”⁵.

Відомо про вплив його консервативної думки на тодішню молоду генерацію політемігрантів, у своїй більшості вчорашніх прихильників соціал-демократії. Яскравий приклад ентузіазму, спричиненого серед емігрантської молоді працями Липинського – спогади М. Базілевського, де зокрема йдеться про рецепцію фундаментальної праці ідеолога консерватизму *Листи до хліборобів*. Як згадував цей колишній воїн армії УНР, який у 1920-х опинився на еміграції у Чехословаччині, він був „просто без пам'яті!” від книги Липинського: „Такої сили думки, логіки, форми виразу і болючого натхнення я ще не зустрічав ні колись ні в тепер прочитаному. А я вже читав, як тоді личило на революціонера, Чернишевського, Бакуніна, Рилєєва, Герцена і навіть пробував *Капітал* Маркса...”⁶.

³ В. Потульницький, *Український консервативний рух...*, с. 79– 89.

⁴ Ю. Терещенко, Т. Осташко, *Український патріот з династії Габсбургів*, Київ 2008, с. 93.

⁵ Т. Осташко, *В'ячеслав Липинський: постать на тлі доби*, „Український історичний журнал” 2007, № 2, с. 126.

⁶ М. Базілевський, В. Липинський, *Із циклю „На грані двох епох”*, [в:] *Вячеслав Липинський і його творчість*, Нью-Йорк 1961, с. 43.

У той час, як політична думка Липинського була назагал мало досяжною для Радянської України, вона знаходить прихильників у Східній Галичині, де потрапляє на благодатний ґрунт. З одного боку той ґрунт був підготовлений популяризацією у Галичині ідеї української династичної монархії, помітним розчаруванням панівною до недавня в політичному житті українців соціал-демократією, а з іншого – продуманою і цілеспрямованою працею найвпливовішої в Галичині української інституції – УГКЦ. Довід війни, соціальні потрясіння в Росії та Західній Європі стимулювали церкву до широкомасштабної організаційної та освітньої діяльності, спрямованої на зміцнення консервативних настроїв серед вірних. Наслідок виховної роботи – поява на галицькому горизонті молодого покоління української католицької інтелігенції, яке бере активну участь у суспільному та культурному житті краю. Характерно, що тогочасні західноукраїнські діячі лівого спрямування не без роздратування відзначали помітне зростання впливу духовенства на молодь, мовляв, серед підростаючого покоління почав панувати дух „освіченого клерикалізму”⁷. Саме ця галицька молодь з-під крила митрополита Андрія Шептицького у 1920-ті стає передовим загоном рецепцістів гетьманської ідеї Липинського.

Двох вихідців з польської шляхти, Шептицького та Липинського, поєднувала спільність переконань щодо шляхів українського державотворення. Вже перед першою світовою митрополит неодноразово надавав „моральну та фінансову допомогу” видавничим проектам філософа-консерватора⁸. Дякуючи главі УГКЦ, Липинський в одному зі своїх листів наголошує, що слів підтримки, почутих від митрополита, він не забуде ніколи⁹.

Праці Липинського відіграли вирішальну роль у формуванні прихильного ставлення греко-католицького духовенства до гетьмансько-монархічної ідеї. За висновками польського історика Томаша Стрийка, „у Липинського існування народу зумовлювали три елементи: територія, держава та християнська культура, причому третій елемент був найважливішим”¹⁰.

⁷ В. Бобинський (рец.), *Орест Петрійчук. Про те, що люблю я. Еротика; Степан Семчук. Метеори. Поезії; Меріям. Вечірні смутки. Настрої/ Бобинський В. П. Гість із ночі: поезія*, „Проза. Пблїцистика. Літер. Критика. Переклади”, Київ 1990, с. 443.

⁸ В. Gancarz, *My, szlachta ukraińska... Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego (1882–1914)*, Kraków 2006, с. 142.

⁹ Ibidem, с. 291.

¹⁰ Т. Stryjek, *Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego*, Wrocław 2000, с. 109.

Як зауважує український дослідник Михайло Гордієнко: „Будучи глибоко релігійною людиною, Вячеслав Липинський в основу розбудови нації і держави покладав віру в Бога, а релігію розглядав як визначальний національно-державотворчий фактор”¹¹. Такі переконання основоположника української консервативної думки не могли не заімпонувати духовенству.

Вплив монархічної ідеї авторства Липинського особливо помітний у видавничій та літературній діяльності молодшої генерації католицької інтелігенції, об'єднаної у 1920-ті навколо львівського часопису „Поступ”. Редактори та постійні автори цього журналу створили літературну групу „Логос”, яка пропагувала ідею т. зв. католицької літератури. Якщо на початках друкований орган цього середовища „Поступ” позиціонував себе як „студентський вісник” (1921–1926 рр.), то в другій половині 1920-х він виходить як „Вісник літератури й життя”, причому з гетьманською консервативно-католицькою орієнтацією. „Ми вже не студенти, ми громадяне, – заявили у 1929-му на шпальтах часопису його видавці. – В церковних справах визнаємо науку і авторитет Католицької церкви, в політично-національних коримося перед маєстатом української нації, уосібленім у правнім Гетьмані і його Раді та поступаєм за вказівками української державницької ідеології, творцем якої є Липинський”¹². Редакторами часопису в його „гетьманський” період були поет, драматург і учений Григорій Лужницький та літературознавець, публіцист і видавець Олександр Мох. Процес зближення української католицької літератури та історіософії Липинського влучно описав один із письменників-логосівців Осип Лещук. Відповідаючи на запитання львівської газети „Новий час”, він між іншим зазначив: „Мене дуже заболіла наша національна руїна. Я шукав причин чому наш сорокміліоновий народ не виборов собі своєї держави, коли навіть народи й чисельністю й культурою менші здобули собі волю. Бо у нас не допомагає авторитет, а звідси еготизм, отаманія. Це гидра, що шматувала і трощить наші ідеали. Тому мусить піднести в нас авторитет, а зим, почуття відповідальності за свої вчинки. Це можна зробити літературою. Без Бога й релігії жадний авторитет неможливий. Для того я в своїх писаннях підношу: Бог і Вітчизна”¹³. Про велике зацікавлення „логосівців” консервативними ідеями Липинського пише дослідник творчості Лужницького професор

¹¹ М. Гордієнко, *Сутність та основні засади концепції української державності Вячеслава Липинського*, Автореферат дисертації кандидата політичних наук, Київ 1999, с. 15.

¹² „Поступ”, Львів 1929, № 1, с. 2.

¹³ Т. Салига, *Григор Лужницький і літературна група „Логос”*, Львів 1997, с. 114–115.

Леонід Рудницький: „Вони захоплювалися ними [ідеями – Р. К.], обговорювали їх між собою і оформлювали їх самостійно у своїх писаннях”¹⁴.

Яскравий приклад становлення суспільно-політичних поглядів молодого покоління греко-католицької інтелігенції – історія формування світогляду одного із „поступівців” – публіциста, історика, згодом монаха-василіанина Теофіла Коструби. Як згадує його близький приятель, редактор Олександр Мох: „Переломовим для духовного життя Теофіла стало простудювання творів В’ячеслава Липинського. Щолиш у творах цього найбільшого нашого історіософа Теофіл пізнав дійсну велич нашої історії, щолиш у *Листах до братів-хліборобів* віднайшов гідний провідник для життя нації. Та рівночасно почав призадумуватися над тим, як це можливе, щоб людина такої науки й характеру, як Липинський, рівночасно могла бути глибоко релігійна? [...] Теофіл не був людиною, яка робила б щонебудь поверховно, чи приставала б на половині дороги. Вписався на історичні науки на Львівському Університеті, бо хотів бути істориком; але рівночасно студював там же богословські науки, бо хотів пізнати релігійну правду. Глибокі студії та наскрізь чисте життя дали йому розв’язку релігійности Липинського: правдива наука веде до Бога, недоученість відвертає від Нього”¹⁵.

Натхненні ідеями Липинського письменники-логосівці представляють у своїй творчості ідеал христинської України „без хама” (хамство – у значенні бунт, хаос, відсутність ієрархії). Рудницький підкреслює особливо відчутний вплив філософської думки Липинського у драматургії Лужницького¹⁶. Інший представник угруповання письменників-католиків Степан Семчук концепцію українського консерватизму послідовно реалізовує в своїй поезії. В поемі *Аркан* Семчук звертається до своїх краян у формі наказу: „почуй мій друже, що ти не раб”, „не відступатись нікому, не подаватись назад! Лиш Богу одному поклін! За волю, за честь...”. Засудження сірого, охопленого ненавистю натовпу, з якого виринає смертоносне хамство, бачимо в поезії отця Василя Мельника: „Товпо! Товпо, з туловищем гадюки...”:

...мені нераз, товпо, здається,
що крихота твоїх мінливих рухів –
це той щабель, що ним в верхи проб’ється
усякий хам з-посеред одчайдухів!¹⁷

¹⁴ Л. Рудницький, *Драматургія Григора Лужницького*, [в:] *Записки НТШ*, Львів 1992, т. ССХХІV, с. 186.

¹⁵ О. Мох, *Теофіл Коструба – учений-праведник*, [в:] Т. Коструба, *Нарис історії України*, Toronto 1961, с. 278.

¹⁶ Л. Рудницький, *op. cit.*, с. 186.

¹⁷ О. Василь Мельник, *Релігія і життя*, за заг. ред. проф. Р. Гром’яка, Ternopol 1999, с. 123.

Після самоліквідації „Логосу” на початку 1930-х, справу „Поступу” продовжують близькі до митрополита Шептицького „Дзвони”. Як і в „Поступі”, чимало місця присвячено тут ідеям Липинського. Пам’яті померлого у 1931 р. батька-засновника українського консерватизму були присвячені два номери часопису (у червні 1931 р. та в червні 1932 р.). Симптоматично, що епіграфами до багатьох публікацій були цитати з творчості Липинського, що вказувало на глибокий внутрішній зв’язок між духовною кондицією народу та станом його політичної самореалізації¹⁸. Треба відзначити, що такі постійні співробітники „Дзвонів”, як історики В. Кучабський, В. Залозецький, М. Демкович-Добрянський, були членами Братства Українських Класократів-Монархістів – організації, створеної в еміграції з метою популяризації ідей Липинського¹⁹.

Саме в той час, коли часопис „Поступ” ставав на виразні гетьманські позиції, серед католицьких пропагандистів монархізму заблещув організаторським і публіцистичним талантом Осип Назарук. Замолоду прибічник радикальних ідей, внаслідок глибокої внутрішньої переоцінки цінностей, спричиненої поразкою української революції, вже в зрілому віці він переходить у табір консерваторів. „Досвід революційного часу, – пише дослідник епістолярної та мемуарної спадщини Назарука, – переконав його в необхідності сильної влади, зосередженої в руках одної людини, тобто легальної монархії в Україні”²⁰. Викладаючи свої погляди на єдиновладдя у статті *Монархія та її значення для українців*, новонавернений консерватор зазначає: „На етнографічних землях українського народу тільки тоді була державність, коли той народ признавав монархічний спосіб правління. А коли зачав буритися проти тої монархії – тоді його державність конала в крові. Отже, хто справді хоче незалежної української держави, той мусить хотіти також монархічної форми правління”²¹. Монархія для українського народу, переконаний Назарук, „це головна підстава, підвалина його самостійності”²². Повернувшись до Львова у 1927 р. із заокеанської еміграції, Назарук із запалом неофіта взявся за популяризацію концепції

¹⁸ М. Комариця, *Дзвони*, [в:] *Українські часописи Львова, 1848–1939*, т. 2: *1929–1939*, ч. 2: *1929–1939*, Львів 2003, с. 223.

¹⁹ *В’ячеслав Липинський та його доба*: Науковий збірник, відповідальний редактор Ю. Терещенко, Київ 2007.

²⁰ М. Дядюк, *В. Липинський на сторінках щоденника й у листах Осипа Назарука*, „Молода нація” 2002, № 4 (25), с. 128.

²¹ У. Кошетар, *Українська греко-католицька церква в суспільно-політичному житті України (1900–1939)*, Київ 2005, с. 45.

²² *Ibidem*.

Липинського, якою захопився у США²³. Надзвичайно важливим чинником у здійсненні „неомонархічної” ідеї він вважає церкву, причому наголошує на винятковій ролі УГКЦ: „...католицьке духовенство і католицька преса скорше зачали помагати в кристалізації українського монархістського руху, ніж православні”²⁴. Саме греко-католицизм, за висновками Назарука, послідовно виконує щодо українців націотворчу та націозахисну функцію: „Се Божим провидінням дана нашому народові найцінніша оборона і підстава кристалізації його правдивої сили”²⁵. Завдяки енергійності та великій відданості гетьманській ідеї, редагована цим невтомним громадським і культурним діячем клерикальна газета „Нова зоря” фактично стала трибуною гетьмансько-монархічної думки в Галичині. Саме на шпальтах цього видання, фінансованого окцидентальним табором УГКЦ, стараннями Назарука опубліковано низку історичних розвідок істориків державницького спрямування. Реалізацію ідеї гетьманської України Назарук вбачав у тісному зв’язку з просвітительською місією монархічного руху. Учені, публіцисти й письменники, які „розуміють вагу історії та традиції”, на його думку, повинні навчати народ пошани до „святої і дорогоцінної спадщини”²⁶. Таке розуміння місії українського монархізму надихнуло Назарука до написання історичної повісті *Роксоляна. Жінка халіфа й падишаха Сулеймана Великого, завойовника і законодавця* (1930), що стала справжнім бестселером у тридцяті роки. Як твердив автор повісті, величний, сповнений енергії та оптимізму, образ „наймогутнішої з тодішніх жінок”, душа якої не втратила „вічного ідеалу Божого”, достойний того, аби український народ віддав йому належну шану²⁷. У думках письменника про роль сильної, натхненної з гори особистості в час бездержавності народу прочитується переконання автора у винятковій місії національних еліт, які вміють погодити земне з Божим. У коментарях до повісті Назарук в популярній формі виклав ідеї Липинського. Особливу увагу в *Примітках і поясненнях*

²³ Назарук і Липинський: історія їхньої дружби та конфлікту, [в:] І. Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, Київ 1994, т. 2, с. 173–245; Т. Сидорчук, *Гетьманський рух у Сполучених Штатах Америки та Канаді в міжвоєнний період як історико-політичне та світоглядне явище*, „Київська старовина” 2001, № 6, с. 101–116; Т. Сидорчук-Потульницька, *Гетьманський рух напередодні Другої світової війни та Осип Назарук*, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Праці історико-філологічної секції”, Львів 1999, т. ССХХХVIII, с. 236–253.

²⁴ М. Дядюк, *op. cit.*, с. 147.

²⁵ У. Кошетар, *op. cit.*, с. 50.

²⁶ *Ibidem*, с. 44.

²⁷ О. Назарук, *Примітки і пояснення*, [в:] О. Назарук, *Роксоляна. Жінка халіфа й падишаха Сулеймана Великого, завойовника і законодавця*, Львів 1930, с. 297.

до *Роксолани* він присвятив питанням територіального патріотизму та пошани до авторитету лідера нації. „Територія (земля), – наголошує белетрист, – рішає в першій мірі про приналежність людини, а тим самим і про її духа та творчість”²⁸. Натякаючи на аналогії між бездержавністю шістнадцятого сторіччя та сучасним йому періодом, письменник-гетьманець однозначно заявляє: „Живемо в часі переломовім, коли важиться власне наша доля. Коли потрафимо при помочі твердої моралі, ясної ідеї й дисципліни приготувитися до здобуття своєї держави, будемо колись становити окрему силу. А як пустим вереском і руїнництвом, зруйнуємо в народі всяку пошану до свого Авторитету, – тоді і вся наша творчість і всі пам’ятки по ній увійдуть у склад чужих культур”²⁹. Риторика пропагандиста гетьмансько-монархічної ідеї у такого типу твердженнях очевидна.

Треба відзначити, що вдала спроба Назарука поширювати консервативні ідеї через популярну історичну белетристику в міжвоєнній Галичині була далеко не поодинокую. На той час історична проза з виразними мотивами героїзації та ідеалізації української давнини, возвеличення непересічних постатей минулого переживала справжній бум. Романи й повісті „для скріплення серць” були своєрідною психотерапією для українського суспільства, приголомшеного поразкою в національно-визвольних змаганнях рр. Атмосфера гарячкового пошуку в минулому відповідей на пекучі питання сучасності, що панувала у міжвоєнній Галичині, однаковою мірою наклала свій відбиток на творчість письменників різних світоглядних переконань. Втім, аналізуючи ідейну спрямованість та змістове наповнення тогочасної історичної прози, можна зробити висновок, що печать зміцнілої консервативної ідеї лягла на творчість представників широкого спектру політичної думки, включно з радянофілами (напр., творчість В’ячеслава Будзиновського). Зацікавлення сильними характерами державних мужів (князів, гетьманів), конфліктами між вольовими особистостями та стихійною масою, великими звитягами минулого – характерні ознаки історичної прози періоду динамічного поширення консерватизму в галицьких та еміграційних середовищах. Відомі факти, що свідчать про ідейну близькість популярних прозаїків міжвоєнн्या з консервативними колами. До прогетьманської „Політики” (1925–1926 рр.) дописував Богдан Лепкий, на шпальтах „Нової зорі” свої твори публікував Антін Лотоцький, у дусі консервативної ідеології неодноразово висло-

²⁸ Ibidem, n. 300.

²⁹ Ibidem, c. 301.

влювався Андрій Чайковський. Характерно, що Чайковський, як і Назарук, зблизився з консервативними греко-католицькими середовищами після драматичних подій української національної революції. Цей колишній діяч ліберального табору, відомий галицький адвокат, настільки глибоко пережив невдачу державотворення, що близький був до самогубства³⁰. Його рефлексії на тему національного будівництва, викладені у спогадах *Чорні рядки* (1930), перегукуються з ідеями, проголошуваними гетьманцями-консерваторами. Описуючи широку панораму процесу здобування державності 1918–1919 рр., Чайковський причину українських невдач вбачає в недалекоглядності галицької інтелігенції, що в своїй більшості піддалася впливам соціалістичної „антимілітарної” пропаганди. У момент великих історичних можливостей український народ, заражений недугою неповноцінності, нагадував „тіло без душі”. Годі розпізнати колишнього ліберала в письменникові, який наприкінці 1920-х писав, що після „листопадового зриву” українцям забракло „сильної руки” з „нагайкою”³¹.

Характерною особливістю галицького міжвоєнного „занурення” в історію є особливе зацікавлення місцевою княжою традицією: видатними володарями Галицько-Волинської землі, пам’ятками, пов’язаними зі славним минулим, атрибутами князівсько-королівської влади. Героїці княжої доби присвячені історичні романи популярних белетристів: Івана Филипчак (*Будівничий держави, Княгиня Романова, Іванко Бердадник, Дмитро Детько*), Катрі Гриневичевої (*Шестикрилець, Шоломи в сонці*), Юліана Опільського (*Золотий лев*), низка оповідань для дітей Антіна Лотоцького (*Княжа слава*). Саме у середньовічному минулому рідного краю шукає образу ідеальної держави Филипчак – один із найбільш плідних авторів історичної прози періоду міжвоєнтя. Галицька інтелектуальна атмосфера 1920–1930-х, назначена консервативною ідеєю, відлунює у Филипчаківих спробах відтворити глибокий „сакральний характер князівської влади, зв’язки князя із ввіреною йому в опіку „землею” (тобто землею й людьми), що розцінювалось як „причастя”, свхаристичний акт жертви тіла і крові, який символізував ототожнення володаря з землею”³².

³⁰ А. Чайковський, *Чорні рядки. Мої спомини за час від 1 листопада 1918 р. до 13 травня 1919 р.*, [в:] А. Чайковський, *Спогади. Листи. Дослідження*, гол. упор. Б. Якимович, Львів 2002, с. 207.

³¹ Ibidem, с. 269–273.

³² Б. Денисюк, *Історична проза Івана Филипчак: проблематика і поетика: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук*, Київ 2006, с. 14.

Власне з думкою про популяризацію славного галицько-волинського минулого було здійснено один із помітніших просвітницьких проєктів міжвоєнних клерикально-консервативних середовищ – переклад українською мовою та видання *Галицько-Волинського літопису*. Перекладач та автор коментарів – логосівець Теофіль Коструба наголошує на тому, що його переклад „призначений, очевидно, не для фахівців, а для масового читача”³³. У вступі до перекладу Коструба, який на час видання книги був уже достатньо відомим серед галицьких гетьманців, звертає увагу на могутність галицьких володарів Ярослава Осмомисла, Романа Великого та Данила Галицького, які „витягали руки по Київ, щоби стати „царями й самодержцями всієї Руси-України”³⁴. Перекладач підкреслює, що автор літопису після згадки про коронацію в Дорогичині Данила Романовича припиняє називати його князем, натомість послідовно вживає титулу „король”. Цікаво, що й собі, услід за літописцем, монархіст Коструба називає видатного галицького князя не інакше як „король Данило”³⁵.

Духові помітного зацікавлення серед галицьких інтелектуальних еліт монаршим минулим рідного краю відповідала й динамічна пам’яткоохоронна діяльність УГКЦ. Археологічні розкопки в Крилосі, що проводились у 1930 рр. за фінансового сприяння митрополита Шептицького, значно підсилили атмосферу захоплення ідеалізованою середньовічною історією серед західноукраїнської творчої інтелігенції. Сенсаційні відкриття Ярослава Пастернака, здійснені на місці древньої галицької столиці, „викликали колосальний резонанс у національно-культурному житті галицьких українців. Атмосфера бурхливого творчого піднесення (творчість Олени Кульчицької, Антона Павлося, Юліана Дороша та ін.), яку витворили фінансовані Церквою розкопки в давньому Галичі, панувала до початку осені 1939 року”³⁶.

Таким чином, напередодні вибуху Другої світової війни чимало діячів української культури, близьких до галицьких клерикальних середовищ, перебували під прямим або ж опосередкованим впливом монархічної ідеї.

³³ Т. Коструба, *Замітка до перекладу*, [в:] *Галицько-Волинський літопис*, Переклав і пояснив Т. Коструба, Львів 1936, с. 23.

³⁴ Т. Коструба, *Про українські літописи...*, с. 14.

³⁵ *Ibidem*, с. 20.

³⁶ М. Бандрівський, *Пам’яткоохоронна діяльність Церкви в контексті національно-культурного руху в Галичині (кінець XIX–XX ст.)*: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, Львів 2001, с. 1.

Саме їхніми стараннями, внаслідок широкої культурно-просвітницької діяльності, часто підтримуваної церквою, поняття про українську монархію заіснувало в масовій свідомості українців Галичини щонайменше як пам'ять про „золотий” період національної державності.

Streszczenie

Idea monarchiczna źródłem inspiracji dla działaczy kultury ukraińskiej z kręgu Kościoła greckokatolickiego (lata 1920–1930)

Artykuł przedstawia wpływ hetmańsko-monarchicznej idei na działaczy ukraińskiej kultury, związanych w okresie międzywojennym z Kościołem greckokatolickim. Pokazano formy oddziaływania i elementy wpływów politycznej koncepcji teoretyka ukraińskiego konserwatyzmu Wiaczesława Łypyńskiego na pisarzy, publicystów i wydawców reprezentujących w 1920–1930 latach „katolicki” nurt w literaturze. Szczególną uwagę zwrócono na rolę działaczy kultury w procesie popularyzacji konserwatywnej myśli wśród ukraińskiej ludności międzywojennej Rzeczypospolitej.

Summary

The monarchical ideas as a source of inspiration for the Ukrainian cultural activism influenced by the Greek Catholic Church in 1920–1930

The article refers to the influences of the hetman as well as the monarchical idea on the Ukrainian cultural activism in the interwar period that is linked with the Greek Catholic Church. In this paper the influence of the Ukrainian conservatism activist Wiaczesław Łypyński on the journalism, the writers as well as the editors in the interwar period have been showed. The great attention has been paid to the role of Ukrainian activist in popularization of conservatism idea among the Ukrainian population of the interwar period in Poland.

Andrzej Ksenicz
Zielona Góra

Elementy kultury materialnej i duchowej w poezji B. I. Antonycza

Spróbujmy, idąc za poetą i jego bohaterem lirycznym, poznać świat mieszkańców Beskidu Niskiego. W poetyckiej wyobraźni autora *Zielonej ewangelii* ten fragment Karpat zajmuje naczelne miejsce. Gdyby porównać częstotliwość pojawiania się tej problematyki w jego poezji z innymi wiodącymi kwestiami, np. z wierszami o „mieście Lwa” czy problematyką religijną, to Beskidy prezentują się jako wyraźnie wyjątkowe. Ma to swoje uzasadnienie w biografii twórcy, ale też zapewne w tym specyficznym nastroju, jaki wywołują one u Antonycza z uwagi na niezwykłą aurę zapamiętaną jeszcze w dzieciństwie i młodości. Właśnie do niej odwołamy się, szukając w wierszach piewcy Beskidów jego śladów zauroczenia tym, co w formie duchowej i materialnej tworzyli rodacy poety.

Aby znaleźć się w tym klimacie, należy w naszej wyobraźni wywołać obraz zielonych gór porośniętych lasem i łagodnych stoków pociętych płatanami pól i łąk:

На кичерах сивасті трави,
черлений камінь у ріці. [...]
Розсміяні палкі потоки,
немов коханці до дівчат,
злітають до долин глибоких
що в сивій мряці тихо спять,
і куриться із квітів запах,
немов з люльок барвистий дим.
Дрижать ялиці в вітру лапах,
голосять шепотом дрібним, [...]
Сповитий в зелень і задуму,
п'є олень воду з джерела. [...]
Співає пуца сном кудлатим,
прадавнім шумом загуло.
На схилі гір, неначе лата,
пришите до лісів село.¹

¹ Б. І. Антонич, *Поезії*, Київ 1989, s. 96–97. Kolejne cytaty według tego wydania w tekście z podaniem strony.

Ostatni wers, mówiący o „przyszłej niby łąta wiosce”, ponieważ ta odcina się od zielonego zbocza, pozwala nam zbliżyć się do niej i zajrzeć w głąb. Taki dowód ludzkiej obecności w górskim pejzażu pojawia się u poety często w różnej funkcji i konotacjach. Będą to charakterystyczne odniesienia i poniekąd komentarz do roli tejże w historii i kulturze jej mieszkańców. Ta pierwsza, bardzo istotna, tym razem właściwie nas nie interesuje, ponieważ nasza uwaga skierowana będzie ku temu, co poeta cenił zapewne wyżej, a mianowicie tworzeniu przez człowieka tzw. wyższych wartości, stanowiących wyraz jego możliwości twórczych. Wieś, jako miejsce zasiedziałe, przydaje ludziom i ich bytowaniu sens zakotwiczenia w czasie i przestrzeni. To jemu przynależą też wyższe wartości, które eksponuje poeta. Dlatego kreśli on konkretne obrazy przejawów życia i tworzenia określonych wartości w danym momencie oraz dłuższym przedziale czasowym. W jednym z najbardziej nasyconych tymi faktami wierszu, w *Elegii o śpiwających drzwiach*, zamyka on w kilku wersach jak w chronotopie dzieje ludu, z którego wyszedł:

Земля не родить, віс вітер,
на полі мох, мов теплий одяг,
а люди, як в усьому світі,
все родяться, терплять, вмирають.
Пожежі й повені проходять,
лишаючи лише пустирі,
рокочуть війни і минають
зміняються володарі,
літа пливуть, мов гірські води,
і про опришків дощ осінній
вже тільки спомини виводить.
Чимало бур так прогуло.
Лиш ти однакове й незмінне,
далеке лемківське село. (s. 99)

To pełniące rolę spoiwa miejsce zakorzenienia żyje u Antonycza swoim utartym trybem. Zyskuje utrwaloną przez tradycję i możliwości mieszkańców Beskidów formę, łączącą je z bliższym i dalszym otoczeniem, tym naturalnym, biologicznym i tworzonym przez człowieka. W zatytułowanym symbolicznie wierszu *Zapomniana ziemia* wieś zyskuje zarysy jakby z pogranicza mitologii i rzeczywistości, z których tę drugą odtwarza on konkretnie, jako znaną mu z autopsji. Godzi się więc na nią, choć ciąży mu ona „jak kamień”.

Село в ночі свічок не світить,
боїться місяця збудити,
що жовтим без наймення квітом
цвіте в садах, дощем умитий.

Густа вода спливає з гребель,
де обрії спинились в леті.
У бурих кублах побіч себе
звірята, люди і комети. (s. 179)

Znam z opowieści ludzi, którzy już odeszli, albo ostatni z nich odchodzą, że nie było niczym niezwykłym ratowanie zimą przed chłodem malutkich jagniąt czy cieląt w ciepłej izbie. Poeta dodaje do tego obrazu jeszcze komety. Te ostatnie pojawiały się najczęściej w opowieściach z okresu świąt Bożego Narodzenia, do którego jeszcze dojdziemy.

Jesteśmy już we wsi, zaglądamy do domu, w którym tak bliscy są sobie ludzie i zwierzęta – zawieszani razem w kosmosie. Momenty kosmogoniczne, zarówno w myśleniu głęboko religijnych i przesądnych mieszkańców Beskidów, jak i Antonycza-dziecka, wychowanego w domu ojca-księdza, wydają się być najzupełniej naturalne. Uobecnia to poeta w wierszach, które będą jeszcze przywoływane, oraz w tak zastanawiającym cyklu, jakim jest *Wielka harmonia*.

Dom – miejsce uświęcone, dające ciepło i schronienie – to wyjątkowe centrum kultowe, skupiające życie tak karpackich Rusinów, jak i wszystkich ludzi. Takim pozostaje ono również dla poety po latach:

Співучі двері, сивий явір,
Старий, мальований поріг.
Так залишилися в уяві
Місця дитячих днів моїх,
Так доховала пам'ять хлопця
Затьмарені вже образи [...]. (s. 96)

Ten Antonyczowski dom zyskuje wymiar świętości, a zarazem marzenia. Pierwszy jego atrybut wynika zapewne z zapamiętanych przed laty obrzędów, odprowadzanych podczas budowy domu, co w religijnym ich wymiarze zamykał krzyż wycinany zawsze na głównej belce w wielkiej izbie. Poeta pisze:

Ще пам'ятаю: білий дім,
де стіни з дерева та мрії. (s. 98)

Domy-chaty-chyży na Łemkowszczyźnie były w rzeczy samej malowane. Kolor biały pojawiał się obok niebieskiego, brązowego i może dlatego ten właśnie zostaje wyróżniony przez autora. W takim domu wszystkie rzeczy znajdujące się na podłodze, ścianach i suficie mogą przybierać niezwykle kolorystyczny i formę aż do mistycznego ich przeistoczenia:

Крилата скрипка на стіні,
червоний дзбан, квітчаста скриня.
У скрипці творчі сплять вогні,
роса музична срібна й синя. [...]

В червонім дзбані мятний трунок,
зелені краплі яворові. [...]

Підноситься угору дах,
кружляє дзбан, співає скриня. [...] (s. 95–96)

Nie jest to wcale najbardziej fantastyczny obraz wsi, tutaj z wiersza *Wieś (Село)*, w którym, podobnie jak w wielu innych, poeta tak łatwo zdaje się przekraczać próg prawdopodobieństwa w swojej poetyckiej imaginacji.

Obraz beskidzkiej wioski byłby daleki od rzeczywistego, gdyby nie pojawiła się w niej cerkiew. Ten znak w krajobrazie gór to fenomen Beskidu Niskiego, gdzie nie było nawet malutkiej wsi bez charakterystycznej trójdzielnej budowli sakralnej. Obcujący z nią od dziecka Antonycz wpisał to dzieło, często samorodnych artystów-cieśli, w zielony pejzaż gór:

Він був закоханий в мистецтво і мистець в коханні,
тесав церкви стрільчасті й чарував жінок,
тесав слова натхненні й на скрипці грав квітчастій. (s. 205)

Motyw cieśli-budowniczego mamy też w innym wierszu z cerkwią w tle. Tak jest np. w *Synu cieśli (Теслив сун)*, w którym dodatkowo pojawia się jakby wskazanie na tradycję przekazywania w rodzinie artystycznych upodobań i zdolności. Dzieje się tak, ponieważ dziadek też budował cerkwie i zostawił ich po sobie kilka. Syn i wnuk przejmowali zatem „pokoleniową sztafetę” i tworzyli piękno, które radoowało oczy i dusze następnych pokoleń.

Tak naturalna w krajobrazie wsi cerkiew stała się bodaj najważniejszym punktem odniesienia dla Rusinów-Łemków w ich myśleniu o porządku świata. Przekonani o Bożym w nim udziale podporządkowywali mu swój los i tak rozumie mieli ziemski układ, w jaki zostali wpisani. Żadne działanie, żaden początek, żadna

nowość nie mogły zaistnieć bez odwołania się do Boga. Narodziny i śmierć człowieka, budowa domu i wesele, pierwsze wyjście wiosną na pole czy zakończenie prac jesienią miały swój obrzędowy porządek, niekiedy czytelnie nawiązujący do dalekiej pogańskiej mitologii. Rola ognia i wody, a także zaklinań to tylko niektóre z takich rudymenarnych elementów. Wszystkie te ceremonie odbywały się z odwołaniem się do Boga i prośbami o błogosławieństwo. Echa tych wierzeń, tradycji, a nawet zabobonów odnotowywał Antonycz bardzo chętnie i z przekonaniem, że są one wyjątkowo ważne. Czynił to w sposób pośredni, metaforyczny, niejako zmitologizowany, co należy rozumieć jako afirmowanie postępowania jego rodaków w duchu lokalnej kultury i ludowej tradycji:

В церквах горить Христовий ладан
і куриться молитви дим.
На небі тільки сині зорі
вислухують благальний спів
людей, що прості та безкрилі,
цілуючи в німій покорі
брудні обніжки вітарів
устами, чорними від пилу,
що їхні губи припорошить,
моління шлють Христу і Духу,
щоб допоміг здобути гроші
на хліб, на сіль і на сивуху. (s. 99)

Pokorny i rozmodlony lud, który zna swoje wady i zalety, pozostaje wszak w stałej łączności z Bogiem. Modlą się wszyscy w święto i dzień powszedni, we dnie i w nocy:

Мов свічка, куриться черемха
в побожній вечора руці.
Вертаються з вечірні лемки,
до хат задумано йдучи. (s. 177)

Wiara w świadomości mieszkańców Beskidów to coś naturalnego, ale zarazem są oni przekonani, że życzenia ślone do Boga mogą pozostać właśnie takie, jakie są, tzn. niespełnione. Sens zawarty m.in. w znanych powszechnie powiedzonkach: „Bez Boga ani do proga” czy „Daj nam Boże, co nam trzeba, a po śmierci hop do nieba!” – wyjaśnia taką właśnie, nie pozbawioną humoru i realizmu postawę Łemków.

Obserwując jako dziecko i młody człowiek życie w Beskidzie Niskim, przyszły poeta zapamiętał tę dość prostą życiową filozofię jego mieszkańców, ale zarazem zauważył wyjątkową dbałość o dochowanie wierności tradycji i miejscowej kulturze. Bodaj najmocniej uwidoczniło się to u niego w wierszach nawiązujących do świąt Bożego Narodzenia. Obok nich pojawiają się też wiersze o wiosnie, przypominające m.in. pogański obyczaj powitania jej nadejścia:

Їде Зельман білим возом,
тропарями дзвонить ранок.
О, скажи, весільна лозо,
чому в серці хмільно й п'яно. (s. 121)

Odwołań do wiosny znajdujemy u poety znacząco dużo zapewne dlatego, że tak jak w słowiańskiej mitologii oznacza ona u niego powrót do życia. Na przykład w wierszach *Klony* (*Клену*) i *Olchy* (*Вільху*), ożywia i personifikuje Antonycz wiosenny krajobraz:

Схилились два самітні клени,
читаючи весни буквар,
і знов молось землі зеленій,
зелений сам, немов трава. (s. 118)

Весна на вільхах палить ладан,
і пахне ранків холод синій.
Зелений кодекс квітна влада
для карасів напише й для лінів. (s. 219)

Znacznie mniej odnajdziemy przywołań lata, jesieni czy zimy i związanych z nimi obyczajów. Nie znaczy to wcale, że brak ich u poety. Jesień pojawia się np. w sposób nader realistyczny i funkcjonalny, tzn. przynależny jej z racji pory zbioru płodów, jakie mogła wydać licha górską ziemią. Tak rozumiem wiersz *Kopanie kartofli* (*Копання картопель*). Ma swoje miejsce u Antonycza również zima z tak wyjątkowym momentem, jak święta Bożego Narodzenia. Akcentowałem już specyfikę wierzeń mieszkańców Beskidów, tu natomiast raz jeszcze należy podkreślić, że dla nich tak dalekie sfery jak niebiańska i ziemską często bardzo zbliżają się do siebie. W wierszach takich jak *Boże Narodzenie* (*Піздово*) i *Kołąda* (*Коляда*) mamy tego wyjątkowe dowody. To, co działo się dwa tysiące lat temu w Palestynie, dla poety dzieje się aktualnie w Beskidach:

Народився Бог на саях
 В лемківськiм мiстечку Дуклi.
 Прийшли лемки у крисанях
 I принесли мiсяц круглий. (s. 120)

Z takim bezpořrednim obcowaniem z Dzieciątkiem, z Jezusem spotykamy się teŝ u Jerzego Harasymowicza. Wynika to zapewne z faktu podkreřlenia przez tego współczesnego polskiego twórcę związku z ludową tradycj poetycką. W ostatnich latach doszł teŝ do głosu „ruskie pochodzenie” piewcy Muszyny, Bortnego i całych Beskidów, które dał mu jego dziadek². Taka bliskość, a nawet zażyłość z Dzieciątkiem i Maryj moŝliwa jest u ludzi, w których zakorzenił się przekonanie, iŝ stają się oni prawi poprzez swoje uczynki zbliŝajce ich do Boga. Przeświadczenie takie wyniósł Antonycz niewątpliwie z domu i obcowania z mieszkańcami rodzinnej Nowicy. W wierszu *Kołęda (Коляда)*, który jest ni w swej treřci i nastroju, a nie z faktu śpiewania jej w okresie Boŝego Narodzenia, mógł więc poeta do sań, znanych nam z wcześniejszej zwrotki, tym razem posadzić równieŝ Jasną Panią. Ma ona przy tym oczy piękne jak sarna:

Ходить сонце у крисанi,
 спить слов'янськеє Дитя.
 Їдуть сани, плаче Панi,
 снiгом стелиться життя. (s. 120)

Zwyczajne, obrzędy, zarówno ludowe, jak teŝ religijne, uobecnione są u Antonycza bardzo mocno, co próbowałem zaakcentować równieŝ z uwagi na to, ŝe moment ten w jego poezji, to nie tylko przejaw tzw. ludowořci, ale teŝ nawiązanie do mitologii słowiańskiej oraz powszechnej. Nie jest oczywiřcie Antonycz w ŝadnym razie poet ludowym w bezpořrednim rozumieniu tego słowa, ale wszystko to, co zafascynowało go w dzieciñstwie i młodořci, wykorzystał on potem do stworzenia poetyckiego řwiata rodzinnych Beskidów. Spuřcizna Antonycza wydaje się bardzo skromna, ale zarazem wystarczająco bogata, by analizować ją moŝna było pod takim włařnie kątem. Próby takie są juŝ podejmowane i moŝemy oczekiwać, jak sdę, bardzo interesujących wyników³.

Na zakończenie chciałbym jeszcze zwrócić uwagę na niezwykle rozbudowany řwiat rořlinny i zwierzcý u poety oraz elementy tańca i ruchu. Ten drugi zakres tematyczny został juŝ niejako zaanonsowany przeze mnie w referacie prezentowa-

² Zob. I. Калинець, *Україна лоскоче мене квіткою...*, [w:] С. Гарасимовiч, *Руський лiхтар, або небо лемків*, Львiв 2003, s. 12–15.

³ Zob. m.in. Л. Стефановська, *Антонич. Антономiї*, Київ 2006.

nym na jednej z konferencji⁴. Natomiast las, mnogość drzew, krzewy, trawy w połączeniu z ruchem, wirem kołomyjki czy wrzeczona – to u piewcy Beskidów forma nawiązywania do artefaktów z mitologii słowiańskiej i świata wierzeń mieszkańców Beskidu Niskiego.

Ramy artykułu nie pozwalają na szersze rozwinięcie zarysowanych w tym miejscu wątków, dlatego dla zilustrowania możliwych kierunków dociekań wskażę tylko na jeden z wierszy poety, w którym jako para kochanków występują... jawor i dziewczyna. Już sam tytuł wiersza zapowiada dłuższą opowieść, choć w *Jaworowej opowieści* mamy tylko dwie zwrotki. Dla Antonycza i tego jeszcze jest jakby za mało, dlatego dodaje on podtytuł: *Mała ballada*. Przytoczę pierwszą zwrotkę:

Мав дяк в селі найкрашу доню,
дівчину явір покохав.
Почула плід у свому лоні
по ночі, п'яній від гриха. (s. 217)

Jaworowa opowieść to swoista parafraza ludowych przypowieści o uwiedzionej dziewczynie, a jawor symbolizuje niewdzięcznego kochanka. „Mała ballada”, mimo iż dowiadujemy się z niej, że ojciec dziewczyny „zmarł z niesławy”, kończy się optymistycznie, ponieważ „bujnie jak matka” rośnie syn zrodzony z grzesznej miłości. Gdyby na podstawie ludowych piosenek z terenu Beskidu Niskiego sądzić o częstotliwości takich przypadków oraz losach kochanków i ich dzieci, to stwierdzić należałoby, iż takich „balladowych historii” było wcale niemało. Ale o umiერających w niesławie ojcach uwiedzionych dziewcząt jakoś w nich nie słyhać. U Antonycza był nim diak i to właśnie ta jego pozycja i funkcja może tłumaczyć aż tak wielki powód do niesławy.

Przytoczony tu wybrany materiał źródłowy i zaledwie wstępne zarysowanie miejsca i roli śladów kultury materialnej i duchowej mieszkańców Beskidu Niskiego czekają na dużo szersze ich potraktowanie.

⁴ Zob. A. Ksenicz, *Ruch i taniec w poezji Bohdana Ihora Antonycza*, [w:] M. Bukwalt, T. Klimowicz, M. Maciołek, A. Matysiak, S. Wójtowicz (red.), *Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich* 7, cz. 2, Wrocław 2007, s. 299–307.

Резюме

Элементы материальной и духовной культуры в поэзии Б.-И. Антоныча

В настоящей статье автор предпринимает попытку представить одну из существенных проблем в поэзии Б.-И. Антоныча, которая оказывается тесно связанной с его биографией. Речь идет об элементах духовной и материальной культуры в его поэтическом наследии, почерпнутых из того, что было создано в „маленькой отчизне” поэта его побратимами лемками.

Детство и юность Антоныча прошли в Низком Бескиде и именно то, что увидел он тогда и запомнил из культуры, религиозных обрядов и народной традиции составило в будущем значительную часть того материала, который был использован поэтом при создании особого мира, стоящего на грани реального и мифологизированного.

Summary

Elements of material and spiritual culture in B.I Antonycz's poetry

The article is an attempt to elucidate certain elements in the poetry of B. I Antonycz, the author of *Green Gospel*, that is closely related to his biography. The material and spiritual cultural elements of the Lower Beskids residents, which were very important in Antonycz's poetry, are analyzed. These elements play a significant role in the projection of his „small fatherland”. In the author's poetic imagination, the memory of the green Beskids, rites, religiosity, beliefs and traditions of the mountaineers are transformed into an exceptionally colorful world, where the boundary between reality and myth is traversed.

Halina Mazurek
Katowice

Wizerunek Polki w twórczości Mariny Cwietajewej

Materiał związany z wątkami polskimi w dorobku poetyckim Mariny Cwietajewej, do tej pory rozproszony najczęściej we wspomnieniach i dziennikach poetki oraz w publikacjach o charakterze encyklopedycznym, został już zebrany, zarejestrowany i opatrzony niezbędnym komentarzem¹. Niemniej wydaje się, że zarówno na ten temat, jak i na wiele innych można coś jeszcze dodać. Zwłaszcza dotyczy to niezwykle oryginalnej metaforyki, którą posługuje się Cwietajewa, metaforyki niełatwej w odbiorze i nie odczytanej jeszcze do końca. Trafne sądy o liryce pisarki w wielu pracach nie są potwierdzane głębszą analizą jej utworów, których niezwykle język wyklucza jednoznaczną interpretację przekazywanych treści, zaś żywiołowość, emocjonalność, z jaką są one przedstawiane, utrudnia uporządkowanie zawartych w nich obrazów i sytuacji. Z tego też względu powtarzane często twierdzenie, że wszystkie wątki w twórczości Cwietajewej zainspirowane były wyłącznie miłością, nie oznacza, że nie istniały inne jeszcze ich umotywowania. Dotyczy to także polskich reminiscencji, dokładniej tego, czym były generowane i co mogły same generować w całym dorobku poetki.

W 1914 r. powstaje wiersz pt. *Babci (Бабушке)*, w którym Cwietajewa próbuje wyobrazić sobie wygląd i postawę swojej polskiej babci, zmarłej w bardzo młodym wieku. Widzi ją jako piękną kobietę w czerni, siedzącą przy fortepianie i grającą walce Chopina. Dalszy opis urody to: „продолговатый и твёрдый овал”, „надменные губы”, „ледяное лицо”, „Тёмный, прямой и взыскательный взгляд, / Взгляд, к обороне готовый. / Юные женщины так не глядят. / Юная бабушка, кто вы ?”². Pytanie to zaistniało w wierszu nie tylko z tego powodu, że Cwietajewa interesowała się swoimi przodkami ze strony matki. Interesowała ją w ogóle tajemnica przeszłości, zagadka minionych epok, która

¹ Mam na uwadze głównie artykuł Eleny Janchuk *Polskie inspiracje Mariny Cwietajewej*, „Acta Polono-Ruthenica” XIII, Olsztyn 2008. Autorka skupiła się w nim przede wszystkim na rodowodzie poetki po kądzieli.

² М. Цветаева, *Сочинения в двух томах*, сост., подг. текста и комментарии А. Саакянц, Минск 1988, т. I, s. 39–40.

w jej twórczości symbolizowana była najczęściej przez staruszki. Chociaż w cytowanym wierszu babcia poetki jest 20-letnią dziewczyną, niemniej ma ona już spojrzenie osoby doświadczonej, dojrzałej, spojrzenie skrywające tajemnicę, surowe i wymagające, „gotowe do obrony”, co świadczy o niełatwych przeżyciach. Cwietajewa wyraża w wierszu chęć poznania losów swojej polskiej babki. Pyta dalej:

Сколько возможностей вы унесли,
И невозможностей – сколько? –
В ненасытимую прорву земли,
Двадцатилетняя поляк!.

Zafrapowana tajemnicą życia duchowego tej dumnej, hardej, nieprzystępnej, lecz szlachetnej kobiety z klasą, pisarka temat duszy i ducha uczyni, obok miłości, drugim ważnym obszarem swoich poetyckich penetracji.

Wiersz *Babci* daje również początek innemu istotnemu zagadnieniu poruszanemu w dziełach Cwietajowej – pojedynkowi epok. Wizerunek dystyngowanej Polki utożsamiała poetka z minioną epoką i przeniosła go na inne jej reprezentantki. Nie lubiła swoich czasów, była przerażona porewolucyjnymi zmianami, brutalnym parciem nowego i łamaniem podstawowego systemu wartości³. Tęskniła do tych, którzy odchodzili z areny dziejowej, do starego pokolenia, do twórców wysokiej kultury, których nazywała:

Поколение – с пареньем!
С тяготением – от
Земли, над землёй [...]
Только душу и спасшим
Из фамильных богатств.⁴

Dziękowała temu pokoleniu i deklarowała, że należy całą duszą do niego. W jej utworach coraz częściej pojawiają się postacie babć i staruszek noszących znamiona świętości czasów, w których żyły oraz skrywających w sobie wysokie porwy duszy. Już w 1911 r. pisała w wierszu *Stara (Старуха)*:

Слово странное – старуха!
Смысл неясен, звук угрюм,

³ Pisałam o tym w swoim artykule: *Ucieczka od rzeczywistości. Osiemnaściolecie świat dramatów Mariny Cwietajowej*, [w:] A. Ksenicz (red.), *Literatury i języki wschodniosłowiańskie wobec swojego czasu historycznego*, Zielona Góra 2009.

⁴ М. Цветаева, *Поклонись Москве...*, сост., вступ. статья и прим. А. Саакянц, Москва 1989, s. 220.

Как для розового уха
Тёмной раковины шум.

В нём – непонятое всеми,
Кто мгновения экран.
В этом слове дышит время.
В раковине – океан.⁵

Bogactwo przeżyć duchowych pokolenia minionych epok jest jak ocean i nie można go porównać do tego, czym żyją nowi ludzie nie potrafiący właściwie ocenić przeszłości. Życie przodków można tylko podziwiać, co Cwietajewa konsekwentnie czyniła, nie tylko w dziennikach, listach, ale i w kolejnych wierszach o swojej polskiej babci i polskich prababkach (np. *Безумье – и благоразумье* – 1915). Motyw babci stale przewija się w jej twórczości (choćby w dwuwierszowym cyklu *Babcia* – 1918–1919, w liryku *Бабушке – и злая внучка мила* – 1919, wcześniej np. w wierszu *Wnuczek babuni* – 1912). W dramacie *Zamięć* (*Метель* – 1918), przedstawiającym starcie się dwóch epok, wykreowała postać Starej – typowej przedstawicielki osiemnastowiecznej kultury, dumnej i szlachetnej kobiety, która z pogardą traktuje żalodne próby wyśmiania jej staroświeckości przez prostackiego karczmarza i jego rubasznych kolegów. Cwietajewa na tyle fascynowała się zarówno swoimi prababkami, jak i w ogóle starszymi osobami – nosicielami wielkich idei i wartości odchodzących w niepamięć wieków, że powzięła zamiar napisania dramatu pt. *Babcia*. Protagonistką chciała uczynić kobietę siedemdziesięcioletnią, jak mówiła do córki: „Понимаешь, такая старая, старинная, совсем не смешная. Иссохший цветок, – роза! Огненные глаза, гордая посадка головы, бывшая жестокая красавица”⁶. Zawsze podkreślała, że jej leciwe bohaterki nie są staroświeckie i staromodne, lecz starodawne. Na opisie cech zewnętrznych głównej postaci zaplanowanej i zaledwie naszkicowanej sztuki zaważył w dużym stopniu wizerunek polskiej babki przedstawiony w wierszu z 1914 r.

Cwietajewą intrygowała zawsze tajemnica miłosnych przeżyć polskich protoplastek jej rodu. Chciała wiedzieć: „Кто целовал / Ваши надменные губы?” Jej matka musiała zrezygnować z obiektu swej prawdziwej miłości, wychodząc za mąż za Iwana Cwietajewa. Była mu wierna, zachowywała się zawsze z godnością, poświęciła się wychowaniu jego dzieci z pierwszego małżeństwa i własnych córek. Poetka podziwiała postawę matki i w swojej poetyckiej wyobraźni starała się

⁵ М. Цветаева, *Сочинения...*, s. 30.

⁶ М. Цветаева, *Чердачное*, [w:] idem, *Поклонись...*, s. 409–410.

odtworzyć scenariusz małżeński tajemniczej polskiej babci i jej matki. Nie wątpiła w to, że miały ciekawe życie uczuciowe, którego ewentualny przebieg pokazywała już na losach innych postaci Polek. Są one w jej dziełach, podobnie jak babcia z wiersza, dumne, wyniosłe, o wyjątkowej urodzie i bogatym życiu wewnętrznym osnutym mgłą tajemnicy. Poetka z czasem postanowiła wyeksponować w portrecie psychologicznym tych kobiet ich oddanie w miłości. Wybierała zawsze sytuacje skomplikowane, dramatyczne, kiedy uczucie miłości trzeba dzielić. Kolejną kobietą przeszłości stała się więc Izabela Czartoryska – jedna z wielu ukochanych hrabiego i księcia Armanda Louisa Birona de Lauzuna – uczestnika rewolucji francuskiej, niedocenionego przez jej przywódców i ściętego w 1794 r., o czym traktuje dramat *Fortuna* (*Фортуна* – 1919)⁷. Księżna nie widzi świata poza Lauzunem i deklaruje, że nigdy nie wyrzuci go z serca. Jej bezgraniczną miłość łączy tu pisarka z faktem, że bohaterka jest Polką. Czartoryska, przykładając rękę do serca, mówi do hrabiego: „Ты тут. / Не забывай: [...] – Полячка!”⁸. Dalej mówi o swoim przywiązaniu, jak również wytrwałości i twardości, które ułatwiają jej wyzbycie się zazdrości o inne kobiety w życiu kochanka. W kreacji tej postaci Cwietajewa uwzględniła zapewne sytuację swojej matki, którą długi czas męczyła świadomość niegasnącej miłości męża do zmarłej pierwszej żony⁹. Duma i powściągliwość Czartoryskiej niekiedy ustępowała miejsca gwałtownym przejawom miłości i w takiej chwili twierdziła ona nawet, że za wyraz radości na twarzy de Lauzuna gotowa swoje dzieci ze związku z mężem Adamem Kazimierzem „wysuszyć w piasek” i „zakopać w śnieg po szyję”. Dodała jednak zaraz po tym:

Чудище, – не мать?
Что ж, загорюсь, как прошлая солома!
Не за горами – Суд!

Tymi słowami gasi nagły wybuch płomienia, świadczący o sile jej miłości i anuluje niestosowność słów o dzieciach. Elena Janchuk, chyba wskutek niedopatrzenia, przypisuje powyższą wypowiedź de Lauzunowi, a Czartoryską porównuje do Medei¹⁰. Wydaje się, iż nie jest to do końca słuszne, gdyż księżna nie żywi zazdrości i nie ma za co się mścić, nawet prosi hrabiego, by opowiadał jej o innych swoich kobietach. Usprawiedliwia go, bo i od jego niańki dowiaduje się, że

⁷ Piszę o tym w swojej książce: *Róża i Płaszcz. Teatr Mariny Cwietajewej*, Katowice 2009.

⁸ М. Цветаева, *Собрание стихотворений, поэм и драматических произведений в трёх томах*, Москва 1993, т. III, s. 177.

⁹ Cwietajewa pisała o tym w liście do W. Rozanowa. Zob. Ю. Каган, *Марина Цветаева в Москве. Путь к гибели*, Москва 1992, s. 30.

¹⁰ E. Janchuk, op. cit., s. 73–74.

od wczesnej młodości miał skłonność do płci pięknej i razem z markizą de Pompadour studiował pilnie *Ars amandi*. Czartoryska podkreśla, że w jej życiu oprócz de Lauzuna jest jeszcze jedno „słońce” – ich synek. Karci nawet hrabiego, że nie spytał o niego, zajęty witaniem się z nią. Godność, szlachetność i duma nie pozwalają Izabeli Czartoryskiej się zapominać, dlatego zawsze jest w stanie opanować swoje emocje, choćby nawet w ostatnim momencie.

Powściągliwość obok dumy Cwietajewa uważała za jedną z najbardziej typowych cech Polek. W liście do Włodzimierza Rozanowa tak pisała o swojej matce: „Гордость, часто принимаемая за сухость, стыдливость, сдержанность, неласковость (внешняя), безумие в музыке, тоска”¹¹. Wiele z tych cech złożyło się na literacki wizerunek Maryny Mniszech, imienniczki poetki i kolejnej Polki, która w jej twórczości zajęła ważne miejsce¹². Historia, zwłaszcza rosyjska, nie mówi nic o namiętności w miłości Mniszchówny do Dymitra I Iwanowicza¹³, lecz uwypukla w jej charakterze przede wszystkim pyszałkowatość, skrytość, wyrachowanie i żądzę władzy. Tak też była postrzegana w klasyce literackiej, poczynając od tragedii Aleksandra Puszkina *Borys Godunow*. Pozytywne cechy zauważył w niej jedynie Wilhelm Kuchelbecker w dramacie *Prokofij Lapunow*. Cwietajewa nie oceniała jej roli politycznej, lecz skupiła się na wątku miłosnym. Nurtowała ją tajemnica związku uczuciowego wojewodzianki sandomierskiej z Samozwańcem I czyli to, o czym milczy historia. Poetka słynęła z niestereotypowych odniesień do powszechnie znanych zdarzeń i wątków klasyki literackiej. Dociekając prawdy, weryfikowała obiegowe opinie. Interesowały ją w szczególności dramatyczne losy, trudne relacje oraz tragiczna miłość. Warto podkreślić, że Cwietajewa zawsze starała się dojrzeć pozytywy w tym, co budziło kontrowersje i nie było akceptowane. „Цветаева всегда на стороне поверженных, кто бы они не были: Прав, раз упал [...]”¹⁴ – pisze Anna Saakianc. Jurij Iwask z kolei dodaje, że Cwietajewa dążyła do tego, by znaleźć w swoich bohaterach coś szlachetnego i dobrego, bo sama była taka i wychowywano ją w duchu szlachetności „zachodniorycerskiej”:

Цветаева не дворянка. Её отец, учёный-труженик, был сыном сельского священника. Мать немецко-польского происхождения, и у Марины

¹¹ Ю. Каган, *op. cit.*, s. 30.

¹² Na temat tej postaci traktuje mój artykuł: *Marina Cwietajewa Marynie Mniszchównie*, [w:] *Polsko-wschodniosłowiańskie stosunki kulturowe*, Kraków 2008.

¹³ Andrzej Andrusiewicz przedstawia dowody na to, że uważany za pierwszego Samozwańca Dymitr był prawdziwym synem Iwana Groźnego i nazywa go carem Dymitrem I Iwanowiczem. Zob. idem, *Dymitr Samozwaniec i Maryna Mniszech*, Warszawa 2009.

¹⁴ А. Саакянц, *Три Москвы Марины Цветаевой*, [w:] М. Цветаева, *Поклонись...*, s. 9.

Цветаевой было некоторое сочувствие к гордячке Марине Мнишек [...]. Так или иначе, она эту рыцарскую, дворянскую добродетель усвоила и развивала.¹⁵

W pierwszym wierszu o Mniszchównie (*Maryna*) z roku 1916 dała upust swoim emocjom, współczując nieszczęśliwej parze i błogosławiąc ją na wieczny odpoczynek:

Димитрий! Марина! В мире
Согласнее нету ваших
Единой волною вскинутых,
Единой волною смытых
Судеб! Имен!

.....
Димитрий! Марина! В мире,
Мятежники, спите, милые,
Над нежной гробницей ангельской
За вас в соборе Архангельском
Большая свеча горит.¹⁶

Cwietajewa przedstawiła w charakterystycznej skrótowej formie losy Dymitra i Maryny, podkreślając, że z radością sławi imię bohaterki, którą nazwała „słońcem pośród gwiazd”. Chętnie też przyznawała, że: „Славное имя твоё / Славно ношу”. W przeciwieństwie do konwencjonalnego postrzegania Mniszchówny określiła ją jako „carową i gwiazdę Samozwańca”, którego obwiniła za wszystkie nieszczęścia. W okresie, kiedy pisała pierwszy wiersz o wojewodziance, była zafascynowana jej losami. Seweryn Pollak pisał: „W mniemaniu Cwietajewej samo już jej imię i polskie pochodzenie babki spokrewniało ją z Maryną Mniszech – z jej żądzą życia, żądzą władzy i z jej fatalnym końcem”¹⁷. W wierszu czytamy: „Правит моими бурями / Марина – Звезда – Юрьевна”. Wiele było w tym prawdy. Życie Cwietajewej nie było łatwe, śmierć znaczyła jego etapy. Najpierw przedwczesny zgon matki, potem ojca, brata męża, do którego była bardzo przywiązana. Dalej wojna i rewolucja, rozłąka z mężem, śmierć w przytułku niespełna trzyletniej córki Iriny, kolejne zgony krewnych i przyjaciół, samotność na emigracji, bieda, druga wojna, uwięzienie córki Ariadny i męża, nędza egzystencji w Jełabudze. A przecież także Maryna Mniszech skazana była na emigrację bez możli-

¹⁵ Ю. Иваск, *Благородная Цветаева*, [w:] М. Цветаева, *Лебединый стан. Перекоп*, ред. Г. Струве, Paris 1971, s. 18.

¹⁶ М. Цветаева, *Поклонись...*, op. cit., s. 57–59.

¹⁷ Zob. Wstęp S. Pollaka do: М. Cwietajewa, *Poezje*, Warszawa 1968, s. 17.

wości powrotu do ojczyzny. Po kilkunastu miesiącach szczęśliwego życia u boku Dymitra I nadeszły tragiczne wypadki: straszna śmierć męża, pobyt Maryny i jej ojca w więzieniu, nieudany związek z Samozwańcem II, któremu urodziła syna, co spotęgowało jej prześladowanie przez właściwych następców ruskiego tronu. Potem kolejny tragiczny w skutkach związek z atamanem Iwanem Zarudzkim dążącym usilnie do osadzenia na tronie jej synka. W końcu wbicie na pal atamana, powieszenie czteroletniego dziecka Maryny i jej śmierć w tajemniczych okolicznościach w więzieniu w Kołomnie.

We wszystkich niemal utworach o Polkach Cwietajewa podkreślała konsekwentnie swoje podobieństwo do nich. Już w wierszu *Babci* pisała: „Бабушка! – Этот жестокий мятеж / В сердце моём – не от вас ли ?...”. Uzasadnione dziedzictwo zmienia się w pierwszym utworze o Mniszchównie w podkreślenie zbieżności charakterologicznych z obcą osobą. W portrecie polskiej panny na pierwszy plan znów wysuwa się дума, którą autorka przypisuje też i sobie:

Тебя пою,
Злую красу твою,
Лик без румянца!
Во славу твою грешу
Царским грехом гордыни.

Dalej poetka eksponuje swoją buntowniczość i przekorę, występując przeciwko powszechnym sądom o wojewodziance sandomierskiej, sławiąc jej „złe piękno” i chłód – już nie powściągliwość, lecz właśnie chłód. Elena Janchuk przychyła się do poglądu Anny Saakianc, że Cwietajewa zawsze negowała puste piękno i „fatalistyczne żeńskie jestestwo”¹⁸. Rzeczywiście, wypowiadała się tak w swoich dziennikach i wspomnieniach, a np. w wierszu *Psyche* (*Психея* – 1920) skonfrontowała to puste piękno w Natalii Gonczarowej z bogactwem duchowym jej męża, Aleksandra Puszkina. Zawsze akceptowała tylko takie piękno, za którym skrywała się głęboka treść i poświęcenie się dla drugiej osoby. Była rozczarowana, że np. niezwykła uroda de Lauzuna unieszczęśliwia tylko kolejne kobiety i nie wiąże go na stałe z jedną wybranką. Nigdy jednak nie posuwała się do oskarżania swoich bohaterów. Innego zdania jest Elena Janchuk, która przy okazji omawiania cztero-wierszowego cyklu Cwietajewej *Maryna* podkreśla ujemny stosunek poetki do Mniszchówny. Cykl poświęciła pisarka swojej imienniczce w maju 1921 r., w miesiącu śmierci Samozwańca. Chciała w tych wierszach, jak to czyniła w przypadku każdej reinterpretowanej historii, mocą swojej poetyckiej wyobraźni dopisać to,

¹⁸ E. Janchuk, op. cit., s. 72–73.

co stanowiło zagadkę i tajemnicę. Stworzyła zatem domniemany portret psychologiczny Mniszchówny, opierając się na własnych odczuciach i przeżyciach. W każdym związku, także mężczyzny i kobiety, ceniła przede wszystkim sferę duchową, wzajemne poświęcenie się i oddanie. Mówi więc w pierwszym liryku:

Быть голубкой его орлиной!
 Больше матери быть – Мариной!
 Вестовым, часовым, гонцом –
 Знаменосцем – льстецом придворным!
 Серафимом и псом дозорным
 Охранять беспокойный сон.

.....
 Не подругою быть – сподручным!
 Не единою быть – вторым!

Близнецом – двойником – крестовым
 Стройным братом, огнём костровым,
 Ятаганом его кривым.¹⁹

Jest to jakby głos samej Mniszchówny i jednocześnie nakładający się nań głos Cwietajewej, która wyobraziła sobie swoją imienniczkę jako kochającą i oddaną żonę. W końcu liryku Maryna nawet osłania Dymitra własnym ciałem przed żołnierzami Wasilija Szujskiego. Trzeci wiersz cyklu przedstawia też wyobrażoną scenę, w której małżonka okazuje uległość Samozwańcowi, podporządkowuje się jego woli, a w godzinie jego śmierci wyskakuje za nim przez okno.

Losy tej historycznej pary stały się dla autorki pretekstem do przedstawienia ideału miłości i ofiarności. O czymś takim sama marzyła i podobne relacje chciała widzieć między Dymitrem i jego wybranką. Niespotykana do tej pory w literaturze rosyjskiej wizja słynnej Polki mogła nieco złagodzić stereotypy na jej temat, a przynajmniej zasugerować, że w małżeństwie Dymitra I nie była wykluczona prawdziwa miłość, przyjaźń, czułość. Zaświadczą o tym strofy ostatniego wiersza cyklu:

– Грудь ваша благоуханна,
 Как розмариновый ларчик...
 Ясновельможная панна!
 – Мой молодой господарчик!

¹⁹ М. Цветаева, *Сочинения...*, s. 146–147.

Dalej wysuwa się na plan pierwszy nieśmiałość polskiej panny, zaskoczonych szczodrością narzeczonego obdarowującego ją kosztownościami. W obrazie bohaterki cyklu zaskakuje połączenie dumy ze skromnością i nieśmiałością. Ale Cwietajewa pisała w tym czasie (1921) w jednym z wierszy:

Гордость и робость – родные сёстры,
Над колыбелью, дружные, встали.

“Лоб запрокинув!” – гордость велела.
“Очи потупив!” – робость шепнула.

Так прохожу я – очи потупив –
Лоб запрокинув – Гордость и Робость.²⁰

Mówiła tak o sobie i część takiej siebie zostawiła w kreacji Mniszchówny. I jeśli w drugim wierszu omawianego cyklu wyrzucała jej, że „nie urodziła Dymitrowi syna”, „nie osłoniła go swoim ciałem”, „nie otarła krwi i potu z czoła” zapewne miała też na myśli jakieś swoje zaniedbania wobec życiowego partnera. Liryk brzmi jak lament i został w nim wyrażony żal z powodu niedopełnienia obowiązków żony w najtrudniejszych chwilach życia małżonka. Na przeszkodzie stoi zawsze egoizm i strach o własne życie. Nie ma tu jednak oskarżenia i potępienia – jak sądzą badacze poezji Cwietajewej – lecz różne stany emocjonalne poetki, czasem bardzo krańcowe, co generuje sprzeczne opinie. Ale taka była autorka utworów o pannie z Sambora: buntownicza, żywiołowa, dumna i jednocześnie nieśmiała, które to stany przelewała zawsze na swoje bohaterki, także Polki.

W jedenaście lat po napisaniu cyklu poetka potwierdziła, że przedstawiając wizerunek żony trzech Samozwańców: „написала бы себя, то есть не авантюристку, не честолюблицу и не любовницу: себя любящую и себя-мать. А скорее всего: себя-поэта”²¹. Zmienność i wahania w postawie bohaterki można umotywić nagłym wyrwaniem z domu, wyjazdem z rodzinnych stron, dezorientacją z powodu uczestnictwa w politycznej grze, której jako młoda dziewczyna nie mogła zrozumieć do końca. Cwietajewa też przeżywała ciężkie chwile i też była oszołomiona przemianami dziejowymi w swoim kraju, co odcisnęło piętno na jej postawie, charakterze, na jej twórczości i wpłynęło na humanitarne podejście do Maryny Mniszchówny.

Tworząc postacie Polek, Cwietajewa kierowała się w głównej mierze takimi samymi kryteriami, jak przy pozostałych bohaterkach swoich liryków – prawie

²⁰ Ibidem, s. 166.

²¹ Zob. komentarz A. Saakianc [w:] М. Цветаева, *Сочинения...*, s. 478.

zawsze cierpiących z powodu niespełnionej miłości, pragnących głębokich przeżyć duchowych i ofiarności partnera, kontrowersyjnych, buntowniczych, nietuzinkowych i tajemniczych. Psychologiczny wizerunek Polki uzupełnia duma, wyniosłość, powaga, chłód i siła charakteru. Poetka przeważnie wybierała postacie znane z historii i klasyki literackiej, aby poprzez poetycką reinterpretację ich losów dociec prawdy, zwrócić uwagę na to, co celowo było przez innych pomijane i przemilczane.

Резюме

Образ польки в творчестве Марины Цветаевой

Марины Цветаеву всегда интересовали её польские корни. Ей однако не дано было видеть свою бабушку, которая умерла очень рано. И она силой поэтического воображения стремилась создать образ бабушки в своей лирике. Такие черты польской бабушки, как необыкновенная красота, гордость, сдержанность, отражающийся в лице мятеж, таинственность она перенесла на всех других героинь своего творчества, особенно на польских, нпр. на княгиню Изабелу Чарторийскую, Марину Мнишек.

Наиболее сложной и противоречивой получилась личность Марины Мнишек. Непокорность, характеризующая Цветаеву, повлияла на нестереотипность суждений о жене Самозванца. В своих героях Цветаева всегда искала положительных черт и обычно отождествлялась с персонажами своих произведений. Создавала предполагаемые, чаще всего идеальные образы их поведений и поступков.

Summary

Picture of Polish woman in Marina Cvetaeva's works

Cvetaeva was always intrigued with her Polish roots. She had no chance of meeting her mother's mother so she used her poetic imagination to create her grandmother's portrait in her poetry. Personal characteristics such as: extraordinary beauty, pride, self-restraint rebellious facial expression or secret of life are found in Polish female characters in Her works (e.g. princess Izabela Czartoryska, Marina Mnishek).

Mnishek is the most complex and controversial personality. Out of contrariness so typical of Cvetaeva, while creating the Mnishek's image the poetess focused on positive characteristics and opposed stereotypes connected with this character, which always characterised artistic expression of the poetess. Another feature of her poetry was identification with her female characters and creation of imaginary, usually ideal life attitudes.

Halina Niefagina
Słupsk

Польский национальный мир в интерпретации Г. Гачева: спорное и стереотипное

Книга Г. Гачева *Соседи России. Польша, Литва, Эстония* продолжает серию размышлений автора над особенностями национального мира разных народов. Цель ее сформулирована достаточно отчетливо: „[...] зная мало, но облучая большим опытом национальных толкований и сравнений и построений, многое видя в детали: что бы она могла значить? – восставлять Целое мирозерцание, национальный Логос, читая и язык, и быт, и пищу, и телесность. А она – Духом сочится”¹.

Творческая задача писателя-исследователя обусловила своеобразие жанра книги. Это дневник размышлений, или жизненных мыслей, как определяет сам автор, очерк интеллектуального путешествия в изучаемую страну, дополненный впечатлениями от посещения ее. Одновременно это „опыт экзистенциальной культурологии, когда личность автора и его жизнь включены в процесс исследования”², а предмет рассматривается субъективно, и параллельно идет процесс самопознания. Это и сравнительная культурология, так как национальные особенности отчетливее высвечиваются при сопоставлении с другими национальными мирами, в случае Польши – с русским и, отчасти, немецким. А также дополняется польским образом американского мира. Гачев использует метод кластерного анализа, при котором „берутся пробы” из разных областей национальной жизни – языка, танца, музыки, литературы, пищи, бытового поведения, делаются какие-то выводы, а затем опять, уже на другом материале, так же разновекторно исследуются другие пробы из тех же областей. Поскольку все одновременно объять невозможно, а прямая последовательность имеет место тогда, когда существует предзаданная концепция, то автор совершает возвратно-поступательные движения-скачки в разные стороны. Накопление

¹ Г. Гачев, *Национальные образы мира. Соседи России. Польша, Литва, Эстония*, Москва 2003, с. 33.

² Ibidem, с. 1.

таких разнородных, казалось бы, данных складывается в целостное представление о Космо-Психо-Логосе поляков. Но такое свободное брожение-движение мысли требует предельного внимания при чтении книги, а после чтения возникает необходимость систематизации полученных сведений.

Автор основывает свои выводы не на внешних впечатлениях, а исходя из проникновения в глубинную суть польской литературы и музыки, как бы изнутри тех художественных образов, которые созданы самими поляками, следовательно, отражают процесс самоидентификации и обязательно выражают польский менталитет. Опорными для Гачева становятся знаковые в польской литературе произведения: *Дяды*, *Пан Тадеуш* А. Мицкевича, фразы Я. Кохановского, *Форпост* Б. Пруса, *Свадьба* Ст. Выспянского, *Мужики* Реймонта, *Барышни из Волчилов*, *Березняк* Я. Ивашкевича, *Граница* З. Налковской.

Гачев как будто плетет кружево из наблюдений и идей, пронизывая его восточными (китайскими) представлениями об элементах Инь и Ян, обращаясь к онтологическим понятиям Космос, Психея, Логос, к учению Платона о четырех стихиях, к мистике слова. Узор его прихотлив, но существуют постоянные точки возврата, центры, вокруг которых формируются повторяющиеся элементы кружева. Такими являются тезисы о преобладании женского начала над мужским, культе Девы Марии, о срединности (как географической в Европе, так и в ощущении времени, в ударе на предпоследний слог в слове), о доминировании Влаги-Воздуха над Земле-Огнем. Хотя исследователь и говорит о том, что заботится „не о «непротиворечивости» логического доказательства, но об яркости представления: не *доказать*, но показать различия национальные – и главное, и нюансы сопоставить в сравнении”³, но логика его мышления все время вращается вокруг нескольких концептуальных положений, которые он именно доказывает, иногда истолковывая факты в угоду своим представлениям (см. размышления о Липе как Мировом древе поляков, в которых тенденциозно трактуется поэзия, „притягивается” название месяца июля – польск. *lipiec* как знаковое, хотя так же месяц называется и по-белорусски, и по-украински).

Основополагающими понятиями в системе национального мира у Гачева являются Космос, Психея, Логос. Следует уточнить, что именно вкладывает автор в эти концепты. „Космос берется в первичном, эллинском

³ Ibidem, с. 14.

смысле: как «строй мира», гармония, но с акцентом на природном, материальном»⁴.

Логос – способ национального мышления, представление о происхождении мира, национальная логика, которую можно постигнуть через язык. Важными координатами являются Пространство и Время, Гония (порождение Природой, генезис) и Ургия (сделанность, сотворенность Трудом), женское и мужское начала, вертикаль и горизонталь, иерархия четырех стихий. Эти же натурфилософские четыре стихии составляют основу метаязыка, на котором, по мнению Гачева, можно выразить и физику, и метафизику. Опираясь на эти универсальные категории, исследователь и воссоздает национальный мир Польши. Прежде всего, вводится понятия „польскость” и „польство”. Первое относится к сфере духовного, второе – совокупность материально-телесного. При этом одно неизбежно перетекает в другое.

В моем представлении, наиболее уязвимой частью размышлений автора являются рассуждения о польском Логосе, в частности, о фонетической стороне языка. В польской фонетике Гачев слышит „потеснение чистого пространства [...] и активное вторжение влаго-воздуха” в носовых гласных, что бесспорно, и превалирование в них женского начала (с чего бы это?). В то же время отсутствие редукции гласных в безударных слогах, как это имеет место в русском языке, свидетельствует якобы о стихии Огня, более энергичном характере поляка. Отсюда делается вывод о том, что в польскости нет чинопочитания, тогда как в России четко разграничивается „ты начальник – я дурак, я начальник – ты дурак”, ибо в русском языке ударный, произносимый отчетливо, читается как Главный, уважаемый, а остальные гласные, редуцированные, воспринимаются как ничтожные слуги. Такие выводы кажутся довольно рискованными.

Шипящие, которых так много в польской речи, трактуются Гачевым как загашение Огня Влаго-Воздухом (огонь в воде, мужское – в женском), в то же время шипящие в русском языке – это порождение Матери-сырой земли. Если это утверждение основывается на интуитивном чувствовании автора, то хотелось бы и какой-то аргументации. Тем более, что некоторые выводы, сделанные на основе фонетики польского языка, приходят в противоречие с теми, что сделаны на ином основании. Так, на распространенности шипящих строится вывод, что ничто не может быть „в чистом виде, в своей

⁴ Ibidem, с. 11.

форме, но – в смешении с прочим всем: со средою, с ближними; нет чистоты личности и индивидуализма, но переплетенность и увязанность”⁵, а через несколько страниц читаем иное утверждение: каждый человек – отдельное дерево и ценен именно своей самостью.

Фиксированное ударение на предпоследнем слоге подводит автора к мысли, что в польском Космо-Логосе важна середина, центр, мера, тогда как в русском нефиксированное ударение означает неприкрепленность к центру, „расхристанность”, свободу-вольницу, что, как мы знаем, не подтверждается реальностью отношений в русском Мирове, где четко разделяются центр и периферия, город как центр и деревня-околица, монархия как наиболее „русская” форма государственности, в патриархальной семье – глава и остальные члены и т.д.

Сравнивая польский и русский языки, Гачев отмечает, что в русском языке существует несколько наречий для выражения места (где, нигде, везде, здесь, там), так же как и для выражения направления (куда, туда, сюда, никуда, откуда), а в польском и место и направление выражаются одними и теми же наречиями. Отсюда вытекает, что в русском Космо-Логосе важны пространственные координаты и ориентация по горизонтали (даль-ширь), а в польском – аморфность внешнего пространства и стянутость внутрь, к себе.

В польском языке имеется форма 1-ого лица множественного числа повелительного наклонения, а в русском, как замечает Гачев, такой формы нет, субъект и объект разделены: один приказывает – другой исполняет (Ты бери! Вы берите!).

„Этот момент – автаркии, самоповеления и самоуправления, самообладания и самости вообще – важная отметина Польскости: индивид, хотя и выступает в связи со средой и как ее функция, но более *сам*, самоорганизован и самозаконен: сам себе приказывать и управлять собою может, быть сам себе господин”⁶.

Но ведь в русском языке тоже существуют речевые формы „Бежим!”, „Берем!”, „Молчим!”, „Пишем!” и т.д., то есть это не совсем корректная посылка для столь значительных выводов. Хотя другие основания действительно позволяют выделить такую черту Польскости, как самость.

В каждом языке тип обращения к другому, иному, незнакомому или собеседнику фиксирует особенности и Логоса, и Психеи. Форма обращения

⁵ Ibidem, с. 37.

⁶ Ibidem, с. 78.

pan, pani, państwo с 3-им лицом глагола ставит преграду фамильярности, подчеркивает значение и значимость каждого отдельного человека, его единичность. Вместе с тем это показатель статуса каждого в его же глазах, его самости (сам себе пан, господин). Очень верным представляется мысль о том, что государство – панство стоит не над каждым человеком, а складывается из отдельных его граждан-панов, и каждый сам себе государство. Эта мысль подтверждается поэмой Словацкого *Ян Белецкий*:

Наш польский край – готическая башня:
В ней тысяча колонн – подпора в храме.⁷

Эта значимость каждого отдельного человека соотносится с тем, что в польском Космосе особое значение имеет каждое дерево. В *Пане Тадеуше* Мицкевич разворачивает панораму лесной растительности, перебирая названия деревьев, любовно описывая каждое, как описывает фамилии шляхетских родов: „Деревья, сверстники, друзья князей литовских...”, – обращается Мицкевич, уподобляя дерево человеку. Это коренным образом отличается от русского самосознания, где речь идет не об отдельном дереве, а о лесе как символе и метафоре русской соборности.

Подобное соотношение единичного и общего, целого выводится Гачевым из названий страны и представителя ее, как теперь говорят, заглавной нации. „Polska (Польша) – это же прилагательное (в краткой форме). А Polak – существительное. В России наоборот: Русь, Россия – существительное, субстанция, а «русский» – атрибут, функция, следствие производное. [...] Вот персоналистический менталитет!”⁸

Для польского Логоса характерно обращение не к источнику, в прошлое, а к цели, в будущее: русскому вопросу причины „почему?” соответствует *dla czego?*, т.е. для чего? зачем?, модус причины заменяется модусом цели. Но, с другой стороны, автор несколько раз подчеркивает „обращенность внимания назад, в прошлое”, видение будущего именно из прошедшего, попытки сослагательного наклонения в истории.

„Нет ничего слаще для польского Логоса, как ковыряться в «Ах, если бы тогда произошло не так, но иначе?» [...] настоящее, которое содержит в себе потенции Будущего – но не в себе, а в прошедшем, и, стало быть, некую иную возможную ипостась самого себя, нынешнего, настоящего,

⁷ Ю. Словацкий, *Избранное*, Москва 1946, с. 68.

⁸ Г. Гачев, *op.cit.*, с. 205.

– вот Время-наклонение осмысления всего в Польском Логосе”⁹, это *Future in the Past* – Будущее в Прошедшем. При этом прошлое отнюдь не учит, не становится опытом. Каждое поколение проходит свой путь проб и ошибок, отбрасывания не-Истинного, и попытки приближения к Истине-Абсолюту. В прошлом не ищут причин, в познании Истины нет поступательности, связи начал и концов. Гачев верно улавливает характерную черту польского пути: способность „самоначинаться от любого места во времени и пространстве, тут нет предела и закона, а милость-любовь и свобода-благодать: сразу можно выйти на истину. А можно и никогда”¹⁰.

Опираясь на синтетичность польского языка, Гачев высказывает предположение, что польский Логос больше связан с Бытием, с Гонимой (порождаемостью, а не сотворенностью), с растворенностью Человека в Природе, тождеством Материи и Духа.

Гачев цитирует А. Мицкевича, который в польском Логосе находит связи с Космосом-природой, указывая, что в польском языке, как и во многих славянских, слова в предложении не знают устойчивого порядка, а располагаются произвольно, в этом отношении славянская речь похожа на природу Польши.

Основу польского Космоса Гачев видит в доминировании надо всеми стихиями Воды и Воздуха, которые здесь предстают в своей нераздельности как Влаго-Воздух. Этот Влаго-Воздух обволакивает, „отсыревает” Землю, Душу, влияет на Дух поляка. Отсутствие Пустоты и роль Среды в польском Космосе формировались исторически, т.к. в геополитическом плане Польша находилась под давлением немцев с Запада, шведов с Севера, турок и татар с Юга, России с Востока.

„Польский Космос есть некое марево Бытия, надземное в основном, со стихией земли не натвердо связанное, так что земли может тут быть больше (как в Речи Посполитой) или меньше (как после раздела), но Польскость – не в квадратных километрах, а в воз-духе и в сердце, как в *Польском тилигриме* Мицкевича и у ссыльных в Сибирь поляков”¹¹.

История становления Польскости тем не менее увязывается с историей Польши по законам формальной логики, как тезис, антитезис и синтез. В этом плане до XVIII в. независимость как Богом данность, XIX в. – потеря независимости территории, зато романтизм духа, самопознание через страдание, высший расцвет творчества, начало XX века – изживание

⁹ Ibidem, с. 155, 156.

¹⁰ Ibidem, с. 106.

¹¹ Г. Гачев, *op.cit.*, с. 252.

романтизма, то обретение (в 1919–1939 г.г.), то относительная потеря свободы и вновь ее обретение. Тезис и антитезис прослеживаются и в литературе. Романтизм раннего Мицкевича с отчаянием и одиночеством Богооставленности, начало самокритики в *Пане Тадеуше*, принятие жертвенности и страдания в литературе второй половины XIX в. Главный, как мне кажется, вывод Гачева в этом аспекте, что Польскость зиждется не на геополитических и территориальных союзах, а на сохранении духа польского в быте, языке, культуре, этикете и этике, то есть Польскость и Польша не совпадающие понятия. Польскость сохранялась поляками и за пределами родины, и даже рожденные вне польской территории поляки выражали эту Польскость. „Нигде поляки не онемечивались и не русифицировались; ибо уже сильна и неустрашима образовалась за прошлые века национальная субстанция: быт и язык, и дух, и обычай”¹².

В начале XX века русский философ Н. Бердяев тоже писал, что „поляки совершенно не поддаются ассимиляции. Польское государство было раздавлено и разорвано, но польская душа сохранилась, и с еще большей напряженностью выразил себя польский национальный лик”¹³.

Географическая срединность Польши, умеренность климата, среднеплодородность почвы, равновесие поля, леса, воды обуславливают явление Меры и Ритма, которые невозможно даже сопоставить с русской бескрайностью-безмерностью, давящей на человека. Знаковыми понятиями в русском Космосе являются Путь-Дорога и основная точка Пространства – Берег, Дома – Порог, во Времени – Канун. При этом мало важны Причины и Цели. Отсюда так значим образ странника, скитальца в русской литературе и русской жизни, ищущего правду, смысл, истину, но не имеющего представления, в чем же они заключаются. В пространстве Польша все действие совершается внутри Дома, и здесь имеет особое значение интерьер польского жилья. Но Дом понимается Гачевым не только как жилище, но как Дом души, Психо-Космос. С этой точки зрения представляется удивительно глубоким семантический анализ *Свадьбы* Выспянского, где в декорации усматривается „основная атрибутика и архетипия Польского Космо-Психо-Логоса”¹⁴. Вечная цель Польши как бы задана априорно историей ее. Ею является независимость, свобода. Знание этой цели порождает и особый гонор поляка, и его небрежность к труду,

¹² Ibidem, с. 41.

¹³ Н. Бердяев, *Судьба России*, Москва 1990, с. 243.

¹⁴ Г. Гачев, op.cit., с. 134.

и особое пристрастие к веселью, пирам и свадьбам. И не странник, а пилигрим, знающий конечную цель пути, является знаковой фигурой Польскости.

В польском космосе Мировое древо, по Гачеву, – Липа. Выводит он это из фразек Кохановского, посвященных чарнолесской Липе – огромному ветвистому дереву, под сенью которого могло укрыться немало людей. Выделяя в Липе важность кроны, листвы, автор „считывает” некоторые качества польского характера. С точки зрения исследователя, с чем трудно согласиться, „архитектура польская чурается готики и всякой остроконечности – вкус польский тяготеет к большей романскости, закругленности, «облости»... Каков, кстати, и образ Липы, ее тело. Ее широкий лист – широкий жест польской души. Она сгущает тень – как пускает пыль в глаза тщеславно гостеприимный поляк: шикануть и удивить”¹⁵.

В таких выводах больше поэтической образности, чем научной доказательности. Ведь в поэме Словацкого *Ян Белецкий*, к которой тоже обращается автор, есть такое сравнение: Наш польский край – готическая башня. Бердяев, сравнивая русскую и польскую души, тоже особо выделял готичность, устремленность вверх польской души.

Иногда Гачев просто игнорирует примеры, которые не укладываются в формирующуюся концепцию. Вообще же стоит отметить, что автор пропустил через свой натурфилософский метод огромный материал разных сфер бытия поляков, связав их интуицией и метафорой в единый Космо-Психо-Логос Польскости. И хотя не со всем можно согласиться, в целом Польскость как дух и душа поляка отражены верно.

Какова же Психея польскости? Какие качества души поляка и представления себя-в-мире высвечиваются в труде писателя-философа?

Прежде всего, выделяются учтивость, такт и подход как важнейшие качества польской души. В числе достоинств, на которые обращает внимание Гачев, галантность по отношению к женщине, воспитанная с детства, эмоциональность, отсутствие застенчивости как некоего комплекса неполноценности.

Выводы Гачева во многом перекликаются с тем, что писал Бердяев. Русский философ замечал: „В типичной русской душе есть много простоты, прямоты и бесхитренности, ей чужда всякая аффектация, всякий взвинченный пафос, всякий аристократический гонор, всякий жест. [...] Совсем иная душа польская. Польская душа – аристократична и индивидуалистична до

¹⁵ Ibidem, с. 77.

болезненности, в ней так сильно не только чувство чести, связанное с рыцарской культурой, неведомой России, но и дурной гонор. Это наиболее утонченная и изящная в славянстве душа, упоенная своей страдальческой судьбой, патетическая до аффектации. В складе польской души русских всегда поражает условная элегантность и сладость, недостаток простоты и прямоты и отталкивает чувство превосходства и презрения, от которых не свободны поляки”¹⁶.

Но Гачев не просто констатирует наличие тех или иных черт характера поляка. Он объясняет их появление исторически и геополитически.

В польском характере выделяются такие черты, как взрывчатость, вспыльчивость, спесь и гонор, сварливость, тщеславие. „Польский гонор”, „шляхетский гонор” – эти выражения стали в русском сознании фразеологизмами и отражают стереотипное восприятие характера поляка. Гачев выводит эти черты из своеобразия Космо-Логоса. В период независимой Речи Посполитой энергия поляков уходила на внутренние распри в сеймах, пререкания магнатов между собой. Выпестовывалось чувство значимости каждого Я, мера всего Личностью, самость. Даже в сеймах государственные решения могли быть заблокированы лишь одним несогласным, ибо главенствовало не большинство, а право вето одного. Возможно, и это связалось с теми самыми польским гонором и спесью. Как это ни парадоксально, но именно распад Речи Посполитой, раздел и подневольность Польши стали периодом наибольшего расцвета искусства и литературы, сформировали трагически-романтический Дух поляка и цель – Свобода Польши. Но одновременно развивалась и другая черта: „в мужчине польском силен «рессантиман»: поиск на кого бы свалить причину своих поражений, исторической неудачливости, и что ему чего-то не хватает для победы земной. И вот ищет рядом в немцах и русских, соседях, вины-причины, ну и в женах своих”¹⁷.

Понимая, что в каждой национальной душе есть положительные качества, есть и недостатки, Гачев не дает никакой оценки ни польской, ни русской душе. Ему не важно оценить, нужно понять. Понимание рождается из проникновения в историю формирования национальной Психеи, что прослеживается по веховым произведениям польской литературы от Мицкевича до Ожешки и по музыке Шопена, в которой автор расслышал момент перехода из одного измерения Души в другое.

¹⁶ Н. Бердяев, *Судьба России...*, с. 245.

¹⁷ Г. Гачев, *op.cit.*, с. 155.

Особое значение в национальном мире принадлежит отношениям человека с Богом и государством. Исследуя отношения с Богом, Гачев обращается к роли Отца-Матери-Сына в национальном Космосе, к тем понятиям, на основе которых формируются определенные „комплексы” (фрейдистско-юнгианский подход). По его мнению, в Польше архетип Отца мало значим, потому прежде и власть польского короля ограничена, никак он не тянет на роль Царя-батюшки, как в России. Так же умалено значение Сына. Главная роль принадлежит Матери. Польские святыни – иконы Матери Божьей Ченстоховской и Остробрамской как бы символизируют включенность Матки Боской в Психо-Космос Польскости.

Польская Мать – не страдальца-Богородица, пребывающая только в сани Матери, но „вечно молодая-юная Мать-Пани-Жена-Дева-Королева. [...] Значит, не только божественный и домашний сан у Матери-Девы, но и Социумный, царский: Владычица – и светская она. [...] Сверхмерно много ложится на Женское начало в Польше: еще и Правительницею быть во политике, метафизическою Королевою – именно так: не на политическом виду, на площади ее блудной, а сзади, потаенно, правя через любовь супруга и сына”¹⁸.

Культ Девы Марии Королевы небесной и покровительницы Польши – это своеобразное проявление доминирования женского начала в Космо-Психо-Логосе поляка. Бердяев тоже писал, что „в польской душе есть страшная зависимость от женщины, зависимость, нередко принимающая отталкивающую форму, есть судорога и корчи. Эта власть женщины, рабство пола чувствуются очень сильно у современных польских писателей, Пшибышевского, Жеромского и др.”¹⁹.

Опираясь на историю разделов Польши и на *Книги народа польского и пилигримства польского* Мицкевича, Гачев приходит к выводу, что судьба Польши переживалась как страдания Христовы, что разорванная на части между другими странами Польша уподоблялась распятому Христу. „Не умер Польский Народ: тело его лежит во гробе, и душа его покинула землю [...]. И на третий день душа вернется в тело свое, и Народ восстанет из мертвых, и все народы Европы выведет из неволи”²⁰.

Уравнивание себя с Христом порождало пафос страдания и жертвы, осознания своей особой миссии. Но и питало гордыню, рождающую презрение к другим народам. И Бердяев, и Гачев отмечают бульшую

¹⁸ Г. Гачев, *op.cit.*, с. 45.

¹⁹ Н. Бердяев, *op.cit.*, с. 245.

²⁰ А. Мицкевич, *Книга народа польского и польского пилигримства*, Москва 1918, с. 17.

чистоту польского мессионизма по сравнению с русским именно потому, что он вышел из переживания страдания и жертвенности и не был связан с господством государства в мире.

Сравнивая отношение к Богу и ощущение себя в Боге у русских и поляков, можно заметить, что русская душа расплывается перед Богом, в ней есть смирение, но мало жертвенности. Это православный духовный тип. Польская душа устремлена по вертикали (знакова и костельная готика) в переживание пути Христа и жертвенности. Это католический духовный тип.

Польский национальный мессионизм состоит в особых отношениях с польской государственностью. Польшу любят и жертвуют ей собой, но всегда, по выражению Гачева, поляк ценнее Польши. Уже упоминавшийся *Ян Белецкий* Словацкого тому пример:

Наш польский край – готическая башня:
В ней тысяча колонн – подпора в храме;
Пусть выпадет одна – какую силой
Ты удержишь храм? Все ляжет грудой праха!²¹

Польша понимается как состоящая из поляков, и недаром из гимна выводится, что залог существования Польши – существование каждого поляка: „Jeszcze Polska nie zginęła, kiedy my żyjemy”. В русском Психологосе наоборот: мы не погибнем, пока жива родина, „жила бы страна родная, и нету других забот”, „была бы только родина жива”, ведь русский человек „перед родиной вечно в долгу”. Гачев формулирует, казалось бы, парадоксальный тезис: чем меньше Польши – тем больше поляка. Но он улавливает эту противоречивую зависимость, сложившуюся исторически, когда потеря польских территорий и независимости породила всплеск национального самосознания, гордости своей польскостью и сохранением ее в самых неблагоприятных условиях. И наоборот: внешнее благополучие Польши приводило к расслабленности, упованию на жизнь здесь и сейчас, растрату сил без цели.

Сравнивая судьбу России и судьбу Польши, Гачев говорит: „Рок России – Единое, единодушие и единомыслие – от безразличия Бытия и человека... Рок Польши – множественность – воля и сознаний и страстных заинтересованностей – и правомочие каждого глаголати”²². Наверное, в этом и состоит основное отличие двух типов славянского Космо-Психологоса.

²¹ Ю. Словацкий, *Избранное*, Москва 1946, с. 68–69.

²² Г. Гачев, *op.cit.*, с. 60.

Существенно важным итогом книги является то, что Гачев на основе многовекторных исследований смог описать особенности Польского Космоса, польской ментальности, складывавшиеся на протяжении веков. Конечно, в условиях интеграции и глобализации происходят некоторые изменения, мутации национальных миров, но коренные свойства остаются неизменными, определяя „лица не общее выраженье” каждой нации.

Streszczenie

Polski narodowy obraz świata w interpretacji G. Gaczewa: polemiczne i stereotypowe

Książka G. Gaczewa *Sąsiedzi Rosji. Polska – Litwa – Estonia* kontynuuje serię rozważań autora o osobliwościach obrazu świata różnych narodowości. Zasadniczymi pojęciami w tym systemie według Gaczewa są Kosmos, Psyche i Logos. Ważne współrzędne to: Przestrzeń i Czas, Gonia (to, co zostało stworzone przez Naturę, geneza) i Urgia (to, co zostało stworzone przez pracę), męski i żeński początek, pion i poziom, hierarchia czterech żywiołów. W oparciu o te uniwersalne kategorie badacz odzwierciedla narodowy obraz świata Polski. Przede wszystkim wprowadza takie pojęcia, jak odnosząca się do sfery duchowości „polskość” i materialno-cieleśne „polstwo”.

Summary

Polish national world in G. Gachev's interpretation: disputable and stereotyped

G. Gachev's book *Russia's neighbours Poland, Lithuania, Estonia* continues the author's reflections on peculiarities of the national world of different peoples. The basic concepts in the system of G. Gachev's national world are Cosmos, Psyche, Logos. Important coordinates – Space and Time, Gonia (created by Nature, genesis) and Urgia (created by Labour), male and female origins, vertical and horizontal, the hierarchy of four elements. The researcher reconstructs the national world of Poland substantiating on these universal categories. First of all he introduces the concepts „polskost” and „polstvo”. The first one belongs to spiritual sphere, the second is the unity of material and corporal.

Ewa Nikadem-Malinowska
Olsztyn

Metafora lustra w poezji Inny Lisnianskiej (na podstawie cyklu wierszy *Старое зеркало*)

Dziwiło go własne zachowanie: stawanie naprzeciw lustra
i wygłupianie się jak kretyn. Ale pomyślał, że w sumie
wszyscy jednakowo reagują na lustro, i skonstatował (zły),
że wobec tego wszyscy są idiotami, on również
po prostu składa daninę pospolitości.

Gabriel Garcia Marquez, *Dialog lustra*

Określona przez Arystotelesa w IV wieku p.n.e. jako przeniesienie nazwy z jednego obiektu na inny na zasadzie analogii i ponad dwa tysiące lat później przez George'a Lakoffa jako efekt powiązania domen pojęciowych, metafora lustra bezspornie jest i nie przestaje być pierwszoplanowym środkiem wyrazu i podstawowym środkiem komunikacji interpersonalnej. Pozwala wykorzystywać potencjalne możliwości języka, opierając się na wiedzy i wyobraźni używającego go człowieka. Pozwala poznawać nowe za pośrednictwem starego, nieznanego za pośrednictwem znanego, gdyż jak twierdzi Peter Stockwell, „metafora jest podstawowym narzędziem działania naszego umysłu”¹. Nie jest jednak narzędziem prostym, gdyż biorąc udział w komunikowaniu się, poddawana jest subiektywnym percepcjom. Z kolei proces powstawania metafory, czyli rodzenia nowego sensu, łączy się nie tyle z przenoszeniem, co z odwzorowaniem cech obiektów lub ze stapianiem znaczeń, a to jest zawsze równie subiektywne jak jednostkowa, personalna percepcja. Nawet najbardziej niezwykle metafory powszednieją, będąc w częstym użyciu. Jak powiedział Heinrich Heine: „Kto pierwszy nazwał kobietę różą, był poetą. Kto to powtórzył był tylko cymbałem”. Jednak potrzeba poznawania i wyrażania powoduje, że wciąż można tworzyć nowe metafory i proces ten jest praktycznie nieograniczony.

Metafora, powszechna w języku potocznym i w poezji od czasów antycznych, zmieniała się wraz ze zmieniającym się światem i nabierającym doświadczenia

¹ P. Stockwell, *Poetyka kognitywna. Wprowadzenie*, Kraków 2006, s. 149.

człowiekiem. Prowadzone równolegle przez językoznawców i literaturoznawców badania nad metaforami nabrały rumieńców w 1980 r., kiedy to dzięki Georgowi Lakoffowi i Markowi Johnsonowi odnalazły one przynależne im miejsce w naszym życiu². Ponieważ trudno dziś znaleźć dwóch badaczy używających jednego wspólnego i w dodatku precyzyjnego określenia metafory, w niniejszych rozważaniach nad metaforą lustra u Inny Lisnianskiej ograniczymy się do jej postaci kanonicznej, wyrażonej symbolami X to Y. Metafora poetycka, będąc środkiem wyrazu artystycznego, nie przestaje być nośnikiem informacji i narzędziem komunikacji i jako taka jest obiektem naszego zainteresowania.

Inna Lisnianska – rosyjska poetka pisząca i publikująca od ponad sześćdziesięciu lat – jest doskonałym przykładem poetyckiej kreatywności. Jej twórczość obejmuje ponad dwadzieścia tomików poezji. Jak zauważa Natalia Iwanowa, „Лиснянская пишет – настойчиво вне моды”³, chociaż moda w jej przypadku nie okazała się ani kryterium popularności, ani uznania. 20 kwietnia 2009 r. Inna Lisnianska otrzymała najważniejszą rosyjską prestiżową literacką nagrodę – Поэт.

Przedmiotem naszej analizy jest cykl wierszy *Старое зеркало*. Obejmuje on obecnie czternaście wierszy napisanych w 2001 r. i opublikowanych po raz pierwszy w czasopiśmie literackim „Знамя”. W niniejszej pracy korzystamy z wydania późniejszego, książkowego, różniącego się od wydania w czasopiśmie „Знамя”⁴ liczbą i wyborem utworów. Wydany trzy lata później poetycki tom *Эхо* zawiera cykl *Старое зеркало* poszerzony o trzy wiersze: *Мнится ль пламя золотом сентября...*, *Зима* i *После жизни прощу меня не сжигать...*, ale bez wiersza *Отжелтевший денёк всё короче...*, co zmienia w pewien sposób koncepcję całości na korzyść wersji poszerzonej.

Każdy z czternastu wierszy ma swoją własną tematykę, jest oddzielną historią, osobną refleksją. Elementem je łączącym jest lustro – przedmiot umieszczany przez poetkę w różnych pomieszczeniach, najczęściej naprzeciw okna. Jest to jedyna rzecz stała w zmieniającej się ciągle czasoprzestrzeni kolejnych utworów. Podmiotem lirycznym w większości wierszy jest odczuwająca brzemień swego wieku kobieta, która zdaje sobie sprawę z nieuchronnie mijającego czasu, jednak jego konsekwencje przyjmuje z godnością i smutkiem. Cykl jest historią uświadomionej starości.

Podmiot liryczny, a więc osoba mówiąca, występuje tu w dość nietypowej dla liryki roli narratora łączącego w sobie dwie różne funkcje – narratora-świadka

² G. Lakoff, M. Johnson, *Metafory w naszym życiu*, Warszawa 1988.

³ Н. Иванова, *Длина дыхания (о стихах Инны Лиснянской)*, [w:] И. Лиснянская, *Эхо*, Москва 2005, s. 627.

⁴ И. Лиснянская, *Старое зеркало*, „Знамя” 2002, nr 4.

i narratora bezpośredniego. Jest to możliwe dzięki stworzeniu przez poetkę sytuacji pozornej dialogowości. Interlokutorem podmiotu lirycznego jest wspomniane tytułowe „stare lustro”. Należałoby tu podkreślić znaczenie epitetu określającego lustro. Wykracza on bowiem koncepcyjnie poza sugerowane granice ludzkiego procesu starzenia się, tzn. nie jest jego analogią. W 1969 r. Inna Lisnianska napisała utwór *Старый трельяж*, którego bohaterem jest trójdzielna babcina toaletka. To z nią dorosły podmiot liryczny pod postacią dziewczynki z własnych wspomnień prowadzi dziecięcy dialog przypominający ten z *Dialogu lustra* Marqueza:

Розовый мрамор с орехом
Под зеркалами, и я
Рожицы строю со смехом,
Грешные мысли тая⁵.

Mamy więc do czynienia z jednej strony z personifikowaną starością w formie lustrzanego odbicia, na zasadzie „stare lustro” – obraz starości, a z drugiej – ze starym, wiekowym, zabytkowym, pamiątkowym przedmiotem, którego własny wiek nie ma żadnego związku z wiekiem wizerunku. Epitet ten nie wyczerpuje jednak całego znaczenia przypisywanego lustru. Personifikacja daje martwemu przedmiotowi przede wszystkim świadomość obserwacji świata znajdującego się na wprost i chęć opowiadania o nim, wiek zaś sugeruje doświadczenie. Bezpośrednią wypowiedź lustra słyszymy jednak tylko w jednym wierszu cyklu – *Монолог зеркала*. Chociaż to ono jest narratorem wszechwiedzącym, dzieli się swoimi refleksjami wyłącznie za pośrednictwem podmiotu lirycznego:

Зеркало, видимо, слишком устало,
Хоть и напротив апрельских рам.
Видимо, всё, что о мире узнало,
Старое зеркало порассказало
Мне, чтобы я рассказала вам⁶.

Jednak nie tylko na tym polega relacja między nimi – lustro jest swoistym *alter ego* podmiotu lirycznego i ta wzajemna zależność znajduje swój wyraz już w rozpoczynającym cykl prologu (*Пролог*). Podmiot i lustro poznajemy w momencie, gdy oboje są już starzy. Wyraża to stosunek czasowy zamknięty pomiędzy określeniami „прежде” i „более”, które informują, że coś, co było kiedyś, więcej nie nastąpi.

⁵ И. Лиснянская, *Эхо...*, s. 32.

⁶ *Ibidem*, s. 518.

Podmiot liryczny cyklu doznaje pewnego rozdwojenia – z jednej strony jest ona świadoma swego istnienia w konkretnej czasoprzestrzeni, swego życia i doznań, z drugiej jest świadoma swego obrazu, którego doświadcza jako innego „ja”. Podobne odczucie ma bohater Marqueza biorący udział w dialogu ze swym odbiciem. Wrażenie nierównoczesności wykonywanych ruchów powoduje pewnego rodzaju grę, która w zależności od interpretacji albo to rozdwojenie potwierdza, albo jest jego wynikiem: „Uśmiechnął się (uśmiechnął się). Pokazał sobie samemu język (pokazał temu rzeczywistemu język). Ten w lustrze miał biały, obłożony. «Masz niestrawność», zawyrokował robiąc grymas. Znowu się uśmiechnął (znowu się uśmiechnął)”⁷. W końcu czytelnik przestaje odróżniać, kto znajduje się w lustrze, a kto przed nim. U Lisnianskiej takiego problemu nie ma. Cały czas zdajemy sobie sprawę z tego, kto mówi w danym momencie. Personifikacja lustra polega na wyposażeniu go w ludzkie umiejętności – oglądania, poznawania, rozumienia, percepcji, wydawania sądów. Lustro nie przestaje być jednak lustrem, którego podstawowym zadaniem jest odbijanie wszystkiego, co się przed nim znajduje. Rozpoczynający cykl wiersz *Пролог* jest w całości metaforą, której sens podmiot liryczny objaśnia następująco:

Прежде уменье в себя всмотреться
 Давало мне, как ни странно, способность
 Понять своё и чужое сердце,
 Увидеть лица и вещи подробность,
 Границу меж зеркалом и стеклом,
 Меж точкой зрения и углом⁸.

Sprowadzając stosunek podmiotu lirycznego i lustra do stanu podstawowego otrzymamy schemat – JA TO LUSTRO, gdzie JA jest tematem, a LUSTRO nośnikiem rzutowania metaforycznego. Tak więc JA jest LUSTREM, a JA to człowiek, więc człowiek jest lustrem, lustro jest stare, JA jest STARYM LUSTREM. LUSTRO generalnie pokazuje wizerunek tego, co jest umieszczone przed nim. Człowiek-lustro patrzy w siebie, lecz widzi to, co jest naprzeciw, czyli cały świat. Umiejętność bycia lustrem polega na wierności wizerunku, na analogii. Umiejąc oceniać siebie, podmiot umie także oceniać innych. Poetka często umieszcza lustro naprzeciw okna. Są to dwa przedmioty, w które człowiek patrzy, chociaż ze względu na różne funkcje, cel patrzenia jest inny. Metonimiczne określenie okna jako szkła podkreśla przezroczystość jako jego główną cechę. Umiesz-

⁷ G. G. Marquez, *Dialog lustra*, Warszawa 1998, s. 49.

⁸ И. Лиснянская, *Эхо...*, s. 505.

czając dwa szklane przedmioty naprzeciw siebie, podmiot wyraźnie je różnicuje – lustro utrzymuje bliskość, okno pozwala się oddalić – a zbliżanie do jednego powoduje oddalanie od drugiego. Stare lustro tak jak stary człowiek traci ostrość swoich zmysłów. Niemożność ostrego widzenia oddala od problemu:

Более я не предмет в предмете,
 Не вижу морщин – ни своих, ни моря,
 Ни птиц на ветвях, ни лягушек в кювете,
 Ни своего, ни чужого горя,
 Ни своего, ни чужого лица –
 Так наступает пролог конца⁹.

Lustro, które nie widzi, nie odbija, przestaje wypełniać swoją funkcję, przestaje być lustrem. Jeżeli na początku wiersza mieliśmy do czynienia z personifikacją lustra, to teraz mamy wyraźne uprzedmiotawianie podmiotu, które odwraca sytuację, odbierając mu cechy lustra.

Cykl pomyślany jest tak, że jego kompozycja oddaje myśl, którą Inna Lisnianska sprecyzowała w innym wierszu napisanym w 2008 r.: „Старость растёт – человек уменьшается в теле”¹⁰. Tworzy się pewnego rodzaju logiczna rama, zgodnie z którą postępujący proces starzenia się człowieka polega na jego stopniowym znikaniu. W pierwszym wierszu cyklu (*Пролог*) podmiot liryczny zapowiada swój zbliżający się koniec jako lustro-obszernik świata, które przestaje dostrzegać cokolwiek i siebie („Так наступает пролог конца”), w ostatnim (*После жизни прошу меня не сжигать...*) koniec już nastąpił. Lustro u poetki jest dowodem na istnienie człowieka, tak jak w tradycji ludowej wielu narodów lustrzane odbicie utożsamiane jest z duszą¹¹.

W każdym z pozostałych dwunastu wierszy realizowana jest metafora JA TO LUSTRO. Dokładnie w środku cyklu znajduje się wiersz będący kulminacją personifikacji (*Монолог зеркала*). Podmiot liryczny prowadzi dialog z własnym lustrem, ale nie jest to jedyne lustro w jej życiu. Pojawia się cała gama przedmiotów, które z racji swej specyficznej powierzchni mają zdolność odbijania obrazu. Te pozorne – wklęsłe, wypukłe, niestabilne – lustra to oczy, jeziora, kałuże, podłogi, miedź klamek, srebro samowarów, niklowana kula, zdobiąca łóżko. Ich wspólną cechą jest niedoskonałość odbicia, granicząca ze zniekształceniem, karykaturą („Чтоб глядеться и себя не узнавать”). Wszystkie je znajdziemy w wierszu *Искажение* jako analogię jeszcze jednego lustra, jakim jest poeta. Podmiot

⁹ Ibidem.

¹⁰ И. Лиснянская, *Звук и камень*, „Новый мир” 2009, nr 1.

¹¹ A. Unterman, *Encyklopedia tradycji i legend żydowskich*, Warszawa 2003, s. 304.

liryczny podkreśla, że dopiero doświadczenie życiowe uświadomiło jej „lustrzaną” funkcję poety. Nie jest to nowa metafora – zmienia się tylko nośnik na zasadzie wariantowości, jak pisze poetka:

С допустимым искажением, где мир
Расползается. Но не протёрт до дыр¹².

Lustro odbija zawsze to, co się przed nim znajduje. Zmiana obrazu oznacza zmianę jego miejsca. Inna Lisnianska buduje na tym personifikację, której obiektem jest szalone lustro (*Саламандра*). Im większy jest stopień jego personifikacji, tym szersza jest wspólna przestrzeń stapienia znaczeń. W wierszu *Без меня* lustro obiektywizuje subiektywny obraz świata, pozwala podmiotowi zobaczyć siebie z boku:

Без меня спокойная картина
В зеркале, но лишь возникну я, –
В нём тревожно, взвинченно, пружинно,
Будто человек и есть пучина
Между дном и небом бытия¹³.

Stopienie się znaczeń sprawia, że ruch w pomieszczeniu powoduje nie pojawiający się tam podmiot, lecz jego obraz w lustrze. Wiersz *Монолог зеркала* zbliża do siebie maksymalnie podmiot i lustro. Elementem wspólnym stają się oczy, żywiące do siebie nawzajem pretensje. Lustro staje się w końcu obsesją podmiotu:

Днём наблюдает за мной, ночью копирует сны
С тьмою моих грехов, с проблесками вины¹⁴.

Podmiot odczuwa to jako paradoks – strach przed rozdwojeniem jest jednocześnie tęsknotą za wspomnieniami, które są odbiciem mijającego życia (*Ностальгия зеркала*). Cykl w całości jest także metaforą ujawniającą się dopiero po przeczytaniu ostatniego wiersza. Teoretycznie nie ma w nim lustra. Podmiot liryczny wypowiada w nim swój testament. Testament wykonywany jest po śmierci człowieka, ale podmiot prosi o jego realizację po życiu:

После жизни прошу меня не сжигать –
Пусть насытится червь, насладится малинник.

¹² И. Лиснянская, *Эхо...*, s. 506.

¹³ Ibidem, s. 510.

¹⁴ Ibidem, s. 512.

После жизни не стану я вспоминать
Ни сиротских лет, ни душевных клиник¹⁵.

Inna Lisnianska, utożsamiając życie z możliwością bycia żywym lustrem, rozszerza znaczenie metafory JA TO LUSTRO. Wiersz jest ideowym podsumowaniem cyklu. Podmiot liryczny, rozdarty pomiędzy to, kim się czuł i to, kim chciałby się czuć, pomiędzy faktami i pragnieniami, nadzieję na ukojenie widzi w tym, co nastąpi po życiu. Po życiu nie ma lustra, nie ma poznawania, obserwowania i oceniania, po życiu jest szansa na zawarcie pokoju z samym sobą:

После жизни сама с собой помирюсь
И увижу всю музыку в ре-мажоре, –
И тебя, сироту приютившая Русь,
И тебя, моя зыбка – азийское море¹⁶.

JA będące synonimem ŻYCIA jest narzędziem percepcji wszystkiego, co się podczas życia przydarzyło. Jest autorem subiektywnego obrazu tego wszystkiego, co z kolei staje się częścią jego istnienia. Stąd szczególny stosunek podmiotu lirycznego do śmierci, która – odbijana wielokrotnie przez lustro – stała się elementem jej życia:

После смерти? – но это не про меня,
А про ту, что ни разу не умирала¹⁷.

Poezja Inny Lisnianskiej może być w całości interpretowana jako metafora lustra. Wyjątkowa wrażliwość, z jaką poetka przyjmuje na siebie ciężar świata, odpowiedzialność za każde wypowiedziane słowo i prawdziwość wyrażanych nimi uczuć, powodują iluzję dialogu z samym sobą.

Резюме

*Metafora zerkala w poezii Inny Lisnianskiej
(na основе цикла стихотворений „Старое зеркало”)*

Metafora jako основной инструмент нашего ума позволяет использовать потенциальные возможности языка, опираясь на знание и воображение пользующегося им человека, узнавать новое посредством старого, неизвестное посредством известного. Поэтическая метафора,

¹⁵ Ibidem, s. 519.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ibidem.

которая является средством художественного образа, не перестает быть носителем информации и средством общения. Поэзия Инны Лиснянской полностью может восприниматься как метафора зеркала. Предметом нашего анализа является цикл стихотворений *Старое зеркало*. Инна Лиснянская, отождествляя жизнь с возможностью быть живым зеркалом, расширяет значение метафоры Я ЭТО ЗЕРКАЛО.

Summary

*Metaphor of a Mirror in the Inna Lisnianskaya poetry
(On the basis of the cycle of poems „Старое зеркало”)*

Metaphor, as a basic tool of our mind, allows us to tap the potential of a language grounding on the knowledge and imagination of its user; ascertain the new through the old and unknown through the known. Poetic metaphor, which is a carrier of information and tool of communication, is the object of this study. Poetry of Inna Lisnianskaya could be holistically treated as a metaphor of a mirror. The subject of this analysis is the cycle of poems *Старое зеркало*. Inna Lisnianskaya, by identifying living with being a living mirror extends the meaning of this metaphor to: I AM A MIRROR.

Grzegorz Ojcewicz
Olsztyn

***Czarny człowiek* Sergiusza Jesienina w przekładzie Władysława Broniewskiego**

Ostateczna redakcja *Czarnego człowieka* Sergiusza Jesienina miała miejsce w nocy z piątku 13 listopada na sobotę 14 listopada 1925 r. Jak wiemy, poemat powstawał co najmniej przez kilka lat, biorąc, być może, swój początek podczas poślubnej wyprawy poety z Isadorą Duncan do Nowego Jorku, a niewykluczone, że jeszcze wcześniej. Kwestia genezy poematu jest wciąż otwarta. Wolno założyć, że gdyby nie tragiczna śmierć poety 28 grudnia 1925 r. w leningradzkim hotelu „Angleterre”, również listopadowa wersja utworu zostałaby poddana wcześniej czy później kolejnej modyfikacji, której celem byłoby uzyskanie doskonałego – w ocenie samego autora – przekazu pod względem formy i zawartości¹. Sofia Tołstoj-Jesienin pisała: „Есенин отдал *Черному человеку* так много сил. Написал несколько вариантов поэмы”². A 14 listopada 1932 r. powróciła myślami do przeszłości i dodała: „Семь лет тому назад в этот вечер (14) он [Есенин] кончил *Черного человека*, пришел ко мне на диван, прочел его мне [...]”³.

Jesienin miał bardzo osobisty stosunek do *Czarnego człowieka*. Zmieniał go pod wieloma względami, czelując język utworu, jego semantykę i stylistykę, a także indywidualizując metrykę i skracając drastycznie utwór do 158 wersów. Gdy wieczorem 14 listopada 1925 r. poeta odczytał żonie ukończony tekst, skomentował go następująco: „Он «черный человек» вышел не такой, какой был прежде, не такой страшный, потому что ему так хорошо со мной было в эти дни”⁴. Matwiej Rojzman twierdził, że poemat, który słyszał, był „длинней, чем

¹ Sofia Tołstoj-Jesienin mówi o dwóch wieczorach 12 i 13 listopada 1925 r. jako czasie ostatecznego redagowania poematu. Na rękopisie znajdowało się wiele poprawek, co świadczy o nieustannym szukaniu przez poetę najlepszego sposobu, by wyrazić autorską intencję i móc oddać utwór do druku jako ukończony. Zob. pr. С. Есенин, *Собрание сочинений в 3-х тт.*, Москва 1970, т. 2, s. 288–292; С. и С. Куняевы, *Жизнь Есенина. Снова выплыли годы из мрака...*, Москва 2002, s. 551.

² Zob. wspomnienia Sofii Tołstoj-Jesienin zawarte w jej dzienniku i opublikowane w czasopiśmie „День поэзии” (1975, s. 200).

³ Zapis w dzienniku Sofii Tołstoj-Jesienin zawarte w czasopiśmie „Наше наследие” 1995, nr 34, s. 68.

⁴ Ibidem.

ее окончательный вариант. В конце ее [поэмы – G.O.] лирический герой как бы освобождался от галлюцинаций, приходил в себя [...]”. Wasilij Nasiedkin także zanotował: „То, что вошло в собрание сочинений, – это один из вариантов. Я слышал от него другой вариант, кажется, сильнее изданного”⁵.

Nie bez znaczenia w kolejach recepcji *Czarnego człowieka* jest i ten fakt, że debiut edytorski poematu przypadł dopiero po śmierci poety za sprawą publikacji w pierwszym numerze czasopisma „Новый мир”, tego samego periodyku, który na jesieni 1925 zwrócił się do poety z prośbą o zaferowanie nowego większego utworu⁶. Wtedy właśnie Jesienin podjął trudną decyzję, z którą zmagał się przez dłuższy czas, jakby przeczuwając wszelkie możliwe negatywne konsekwencje ogłoszenia tekstu drukiem, co zresztą się stało i nie przyniosło autorowi poematu oczekiwanej chwały i sławy. Przypomnijmy, że *Czarny człowiek* spotykał się za życia poety z edytorską wstrzeźliwością, tak mocno bowiem nowa rzecz Jesienina szokowała, burząc wizerunek twórcy-liryka⁷. Swoimi problemami związanymi ze znalezieniem wydawcy dzielił się Jesienin także z Nikołajem Asiejewem, a niechęć ze strony tych samych redaktorów, którzy dotąd prześcigali się w gorliwości do drukowania dochodowych wierszy Jesienina, musiała poetę niezwykle irytować i zastanawiać⁸.

Referując pokrótce genezę *Czarnego człowieka*, zmierzam ku temu, by podkreślić, że Władysław Broniewski w chwili, gdy przystępował do tłumaczenia *Czarnego człowieka*, z przyczyn obiektywnych nie mógł najprawdopodobniej znać ani wcześniejszych redakcji tego poematu, ani wypowiedzi znajomych i krewnych Jesienina o początkowych oraz ostatecznych losach zajmującego nas utworu⁹.

⁵ Podaję za: С. Есенин, *Полное собрание сочинений в 7 т. Том 3. Поэмы*, Москва 1998, s. 690–691. Wasilij Nasiedkin tak wspominał pracę Jesienina nad poematem: „Эта жуткая лирическая исповедь требовала от него колоссального напряжения и самонаблюдения. Я дважды заставлял его пьяным в цилиндре с тростью перед большим зеркалом с непередаваемой нечеловеческой усмешкой, разговаривавшим со своим двойником-отражением или молча наблюдавшим за собою и как бы прислушивающимся к самому себе”. С. Есенин, *Полное...*, s. 692.

⁶ С. Есенин, *Чорный человек*, „Новый мир” 1926, z. 1, s. 5–9. Poemat ten opublikowały następnie inne gazety, np.: „Красная газета. Вечерний выпуск”, Leningrad 26 stycznia 1926, nr 23, s. 1–26, 103–110, 127–158; „Бакинский рабочий” z 29 stycznia 1926, nr 25.

⁷ Zdaniem S.S. Kuniajewów poemat ten przestraszył nie tylko redaktora naczelnego czasopisma „Новый мир”, lecz także innych, którym Jesienin proponował swój tekst. Kuniajewowie piszą: „Ни один редактор при жизни Есенина не взялся напечатать эту поэму. Она откровенно всех отпугивала [podkr. – G.O.]”. Zob. С. и С. Куняевы, op. cit., s. 555.

⁸ Podaję za: С. Есенин, *Полное...*, s. 692.

⁹ Zob. np. interesujące studium o recepcji Sergiusza Jesienina w Polsce przedwojennej: W. Piotrowski, *Sergiusz Jesienin w polskiej literaturze międzywojennej*, Wrocław 1967; A. Żyga, *Polskie dzieje S. Jesienina*, „Ruch Literacki” 1967, nr 5, s. 303–305 [rec.]; R. Śliwowski, *Radziecka literatura w Polsce*, „Nowe Książki” 1967, nr 16, s. 982–983 [rec.].

Poemat ten doczekał się zaledwie pojedynczego przekładu na język polski, który inicjuje potencjalną serię translatorską i otwiera pole do porównywania rozwiązań zastosowanych przez poszczególnych twórców tłumaczeń. Władysław Broniewski swoim tłumaczeniem złożył swego rodzaju hołd poecie, z którym w pewnym sensie – w młodzieńczym okresie swej twórczości – nawet się częściowo utożsamiał. Wyrazem pokrewieństwa duchowego obydwu pisarzy stał się *Nocny gość* Broniewskiego, wiersz wyraźnie nawiązujący narracyjnie do *Czarnego człowieka* i stanowiący kolejny poetycki głos w sprawie ustalania rzeczywistych okoliczności i przyczyny śmierci Jesienina¹⁰.

Poniżej proponuję tradycyjną analizę przekładu, w której ocenia się poszczególne jego elementy semantyczne i stylistyczne w obrębie każdej zwrotki, następnie zaś w odniesieniu do poematu jako całości. Analiza taka najlepiej koresponduje z rezultatem operacji tłumaczeniowych Broniewskiego i pozwala dostrzec wszelkie jego rozwiązania translatorskie, które świadczą o zabiegach modyfikacyjnych (amplifikacje, redukcje, inwersje, substytucje), zmieniających miejscami oryginał, oraz o obiektywnych ograniczeniach przekładu motywowanych odrębnością systemów językowych.

Чорный человек¹¹

Zwrotka I

- | | |
|--|---|
| 1. Друг мой, друг мой, | Przyjacielu mój, przyjacielu, |
| 2. Я очень и очень болен. | Jestem bardzo a bardzo chory! |
| 3. Сам не знаю, откуда взялась эта боль. | Nie wiem, skąd się wzięło to, co boli. |
| 4. То ли ветер свистит | Czy to świszcze tak wiatr |
| 5. Над пустым и безлюдным полем, | Nad bezludnym i pustym ugiorem, |
| 6. То ль, как рошу в сентябрь, | Czy, jak we wrześniu gaj, |
| 7. Осыпает мозги алкоголь. | Ogałaca mi mózg alkoholizm? ¹² |

¹⁰ W. Broniewski, *Nocny gość. Pamięci Sergiusza Jesienina*, [w:] W. Broniewski, *Dymy nad miastem*, Warszawa 1927. Pisałem o tym w artykule: *Wokół śmierci Sergiusza Jesienina, czyli tekst poetycki jako źródło wiedzy o przestępstwie*, „Slavia Orientalis” 2008, nr 4, s. 463–483. Zob. także: G. Ojcewicz, R. Włodarczyk, *Samobójstwo czy perfidne zabójstwo? Śmierć Sergiusza Jesienina w świetle współczesnej wiedzy kryminalistycznej i historycznoliterackiej. Część 1–2*, „Przegląd Polityczny” 2008, nr 4, s. 5–39; ibidem 2009, nr 1, s. 5–22.

¹¹ Numerację wersów wprowadzam w celach analitycznych. С. Есенин, *Чорный человек*, [w:] *Сергей Есенин*, Moskwa 1958, s. 290–294. Stara pisownia z „o” po „cz” w słowie *чорный* wywołuje natychmiast graficzną asocjację ze słowem *чорт*, pisanym w czasach poety również przez „o”.

¹² S. Jesienin, *Czarny człowiek*, [w:] *Pięciu poetów: Błok, Achmatowa, Pasternak, Majakowski, Jesienin*, tłum. W. Broniewski, Warszawa 1975, s. 530–534.

Rosyjskie *Друз мой, друг мой* składa się z dwukrotnie powtórzonych wyrazów jednosylabowych – rzeczownika *друг* i zaimka dzierżawczego *мой* – konstrukcji w sensie liczby sylab nie do odtworzenia w języku polskim. Dlatego Broniewski rezygnuje z paralelizmu leksykalnego zaproponowanego przez Jesienina i redukuje zaimek *мой* na rzecz rzeczownika *przyjacielu*. Poeta nie sięgnął także po wariant z rzeczownikiem *druh* i nie napisał *Druhu mój, druhu mój*, co dałoby się uzasadnić etymologicznie, lecz nie uzualnie. Ostatecznie otrzymaliśmy w tym wersie wariant adekwatny semantycznie, lecz znacząco amplifikowany formalnie: w oryginale – 4 sylaby, w przekładzie – 9. Broniewski amplifikował także rosyjskie pole, czyniąc zeń ugór, wzmacniając tym samym wrażenie samotności i jałowości przestrzeni będącej częścią przyrody – niezwykle istotnego parametru w idiolekcie autora *Czarnego człowieka*.

Zwrotka II

8. Голова моя машет ушами,	Moja głowa uszami macha
9. Как крыльями птица.	Jak ptak skrzydłami,
10. Ей на шее ноги	Na szyi nogi.
11. Маячить больше невмочь.	Ona tkwić już sił nie ma dłużej.
12. Чорный человек,	Czarny człowiek,
13. Чорный, чорный,	Czarny, czarny,
14. Чорный человек	Czarny człowiek
15. На кровать ко мне садится,	Siadł na łóżku i patrzy na mnie,
16. Чорный человек	Czarny człowiek
17. Спать не дает мне всю ночь.	Całą noc spać nie daje i nuży.

Broniewski dokonuje tutaj pewnej modyfikacji formalnej. O ile u Jesienina wersy 8 i 9 stanowią składniową całość, o tyle tłumacz włącza do postaci oryginalnej jeszcze wers 10 i dopiero zamyka zdanie. Inna zmiana polega na modyfikacji obrazu: autor preferuje skojarzenia z rzeczownikiem „маяк” (latarnia morska), a więc z elementem dynamicznym (błyskowe światło latarni), tłumacz zaś wybiera rozwiązanie statyczne, wskazując na tkwienie głowy w określonej pozycji. Ponadto Broniewski odstępuje od dziania się w czasie czynności siadania czarnego człowieka na łóżku (*На кровать ко мне садится* [podkr. – G.O.]), i konstatuje jedynie efekt owej czynności, pisząc *Siadł na łóżku*. Translator wzmacnia również narrację, gdy dodaje, że nieproszony gość *patrzy na mnie*, tj. na bohatera lirycznego, i gdy go *nuży*.

Zwrotka III

18. Чорный человек	Czarny człowiek
19. Водит пальцем по мерзкой книге	Po kartach wstrętnej księgi
20. И, гнусавя надо мной,	Wodzi palcem i mrucząc nade mną,
21. Как над усопшим монах,	Jak mnich nad umarłym,
22. Читает мне жизнь	Czyta mi żywot
23. Какого-то прохвоста и забулдыги,	Jakiegoś łobuza i włóczęgi,
24. Нагоняя на душу тоску и страх.	Napędzając smutek do duszy I lękiem chwytając za gardło.
25. Чорный человек	Czarny człowiek,
26. Чорный, чорный!	Czarny, czarny.

W strofice trzeciej Broniewski nie zachowuje dyscypliny formalnej i zwiększa liczbę wersów o jeden. Posługuje się też inwersją, łącząc elementy należące w oryginalnie do wersu 19 z elementami wersu 20. Rosyjskie *гнусавить* (1. говорить, петь гнусаво; 2. издавать гнусавые звуки – о мошкаре, комарах и т.п.)¹³, czyli „mówić (śpiewać) przez nos”¹⁴, „mówić przez nos”¹⁵, pokrywa się w sporej mierze zakresowo z polskim *mruczeć*, czyli „mówić coś cicho, niewyraźnie, niezrozumiale, nucić, śpiewać bez słów; *mamrotać*”¹⁶. Wybór tłumacza jest zatem uzasadniony, chociaż przekład powrotny nie prowadzi wprost do czasownika *гнусавить*: *mruczeć* to po rosyjsku „1. бормотать, 2. (narzekać) ворчать, 3. (z zadowolenia) крякать, 4. (kot) мурлыкать”¹⁷.

Również następny wybór Broniewskiego nie jest w pełni trafny, albowiem rosyjskie rzeczowniki *прохвост* i *забулдыга* tłumaczy on, zmieniając im nacechowanie stylistyczne, tj. pozbawiając wyraźnych negatywnych konotacji. Rosyjskie *прохвост* to przecież tyle samo, co synonimiczne „негодяй, подлец, мошенник”¹⁸, a w tłumaczeniu na język polski – potoczne i obelżywe „łotr, łajdak, szubrawiec”¹⁹. Podobnie *забулдыга* – „спившийся, беспутный человек; гуляка, пьяный”²⁰, ma w języku polskim kwantyfikator „potoczne” i oznacza nicponia, hulakę, pijaczynę²¹. Tłumacz

¹³ Zob. [online] np. <www.gramota.ru>.

¹⁴ Zob. np. A. Mirowicz, I. Dulewicz, I. Grek-Pabis, I. Maryniak, *Wielki słownik rosyjsko-polski*, Warszawa – Moskwa 1980, t. I, s. 199.

¹⁵ *Wielki słownik rosyjsko-polski z kluczem polsko-rosyjskim*, red. J. Wawrzyńczyk, Warszawa 2004, s. 145.

¹⁶ *Słownik języka polskiego*, t. II: L–P, red. M. Szymczak, Warszawa 1992, s. 225. Podobnie: *Nowy słownik języka polskiego*, red. E. Sobol, Warszawa 2003, s. 478.

¹⁷ Zob. np. *Wielki słownik polsko-rosyjski*, red. J. Wawrzyńczyk, Warszawa 2005, s. 328.

¹⁸ Zob. [online] np. <www.gramota.ru>.

¹⁹ Zob. np. A. Mirowicz, I. Dulewicz, I. Grek-Pabis, I. Maryniak, *Wielki słownik...*, t. II, s. 1035.

²⁰ Zob. [online] np. <www.gramota.ru>.

²¹ A. Mirowicz, I. Dulewicz, I. Grek-Pabis, I. Maryniak, *Wielki słownik...*, s. 294.

decyduje się na *lobuza* i *włóczęgę* znacznie zmiękcżając semantykę oryginału, a także zmieniając „rodowód” bohatera lirycznego przez implikowanie mu cech włóczęgostwa. To zachowanie się tłumacza wydaje się nieuzasadnionym nadużyciem wobec oryginału. Nie jest to zresztą jedyna amplifikacja, albowiem następne wersy przekładu odsłaniają kolejne wzmocnienie translatu. Z rosyjskiego *Нагоняя на душу тоску и страх* uczynił Broniewski sytuację bardziej dramatyczną, bardziej ekspresywną, bardziej metaforyczną, pisząc: *Napędzając smutek do duszy / I lękem chwytając za gardło* [podkr. – G.O.].

Zwrotka IV

27. „Слушай, слушай, –	„Słuchaj, słuchaj –
28. Бормочет он мне, –	Mamrocze tuż przy mnie –
29. В книге много прекраснейших	W księdze jest wiele
30. Мыслей и планов.	Najpiękniejszych myśli i planów.
31. Этот человек	Człowiek ten
32. Проживал в стране	Wiódł swe życie w krainie
33. Самые отвратительных	Najohydniejszych
34. Громил и шарлатанов.	Zabijaków i szarlatanów.

W wersie 28 tłumacz skraca fizyczny dystans między rozmówcą a słuchaczem przez dodanie okolicznika *tuż przy mnie* zamiast obecnego w oryginalne wskazania na obiekt, do którego kierował słowa nieproszony gość: *мне*. Stopień najwyższy przymiotnika *прекраснейших* przenosi Broniewski do wersu 30, dokonując inwersji, która nie wpływa modyfikująco na znaczenie tego fragmentu utworu. Na uwagę zasługuje jeszcze decyzja translatorska w odniesieniu do wersu 34, w którym pojawia się słowo *громила*. Ma ono we współczesnym języku rosyjskim kwalifikator „разг.-сниж.”, wskazujący na potoczność jednostki i przynależność do stylu niskiego²². Występuje w dwóch znaczeniach: „1. вор, производящий кражи со взломом; 2. участник погромов, грабежей, убийств и т.п. // Человек большой физической силы, способный к насильственным действиям”²³. Z kolei słownik rosyjsko-polski, tłumacząc *громила* jako „1. pot. włamywacz; 2. (участник погрома) uczestnik pogromu, bojówkarz”²⁴, eksponuje identyczne znaczenia, nic nie mówiąc wszakże o sile fizycznej sprawcy wykroczeń czy przestępstw²⁵.

²² Zob. [online] np. <www.gramota.ru>.

²³ Ibidem.

²⁴ Zob. np. A. Mirowicz, I. Dulewicz, I. Grek-Pabis, I. Maryniak, *Wielki słownik...*, t. I, s. 213.

²⁵ Słowa „громила” nie rejestruje np. *Wielki słownik rosyjsko-polski z kluczem polsko-rosyjskim*, red. J. Wawrzyńczyk, Warszawa 2004.

Broniewski decyduje się nie na kontekst złodziejski, lecz kryminalny, tym samym akcentując, że kraj, w którym wypadło żyć bohaterowi lirycznemu, nie należy do bezpiecznych, skoro przemoc i zabójstwo stają się jego znakami rozpoznawczymi.

Zwrotka V

35. В декабре в той стране	W grudniu w tym kraju
36. Снег до дьявола чист,	Śniegi czyste diabelnie,
37. И метели заводят	Na wesołych kołowrotkach
38. Веселые прятки.	Przędą tam zamiecie.
39. Был человек тот авантюрист,	Człowiek ten
40. Но самой высокой	To awanturник, ale dzielny,
41. И лучшей марки.	Marki najwyższej, Jakiej nie znajdziecie.

W wersach 37 i 38 występuje translatorska inwersja bez semantycznych strat. Są również dwie amplifikacje: część wersu 39 Broniewski przenosi do wersu 40, następnie zaś dopisuje po wersie 41 treści, których nie projektował autor. Jeszcze inny rodzaj wzmocnienia odnajdujemy w wersie 40: tłumacz przypisuje awanturnikowi cechę dzielności. Warto przy okazji zwrócić także uwagę na rosyjskie słowo *авантюрист*. Oryginał sugeruje znaczenie ‘poszukiwacz przygód’, co oddaje przestarzały wyraz „awanaturzysta”, rezerwując dla rzeczownika „awanturnik” więzi z takimi na przykład przymiotnikami, jak *политический* czy *военный*. Jeśli jednak odwołamy się do znaczenia rzeczownika „авантюрист” jako „тот, кто склонен к авантюрам”²⁶, i do słowa *авантюра* jako „1. рискованное, сомнительное начинание, предпринятое без учета реальных сил и условий, рассчитанное на случайный успех; 2. *устар.* легкомысленный поступок, похождение”²⁷, wówczas decyzja translatorska Broniewskiego nie wyda się chybiona. Ostatnie wzmocnienie w tej zwrotce wiąże się z dodaniem do oceny awanturnika aspektu rzadkości występowania: *Marki najwyższej, / Jakiej nie znajdziecie* [podkr. – G.O.], a to pozwoliło translatorowi jeszcze bardziej uwypuklić niezwykłość narracji, lecz kosztem wierności wobec oryginału.

²⁶ Zob. [online] np. <www.gramota.ru>.

²⁷ Ibidem.

Zwrotka VI

42. Был он изящен,	Był przystojny,
43. К тому ж поэт,	Był przy tym poeta,
44. Хоть с небольшой,	Choć z niezbyt wielką,
45. Но ухватистой силою,	Ale chwytną siłą,
46. И какую-то женщину,	I jakąś kobietę,
47. Сорока с лишним лет,	Przeszłoczerdziestoletnią,
48. Называл скверной девочкой	Zwał niegrzeczną dziewczynką
49. И своею милою.	I swoją miłą.

Czy rzeczywiście wybór tłumacza, oddającego formę *изящен* jako *przystojny*, jest trafny? Przymiotnik *изящный* zapewne również w dobie Jesienina oznaczał tyle, co i współcześnie, a więc jego odpowiednikami byłyby następujące adiektwy: „wytworny, wykwinny; pełen wdzięku, gustowny, elegancki, subtelny, piękny”²⁸. Nigdzie natomiast nie pojawia się przymiotnik *przystojny*, który w przekładzie powrotnym wymaga zastosowania któregoś z poniższych wariantów: „красивый / интересный (*красивый человек*)”²⁹. A zatem Broniewski przenosi w tym miejscu ciężar na urodę człowieka, a nie na jego wartości wewnętrzne, na przykład na wytworność, elegancję, subtelność.

Podobne przesunięcie znaczeniowe obserwujemy w związku z wyborem przez tłumacza przymiotnika *niegreczны* jako jednostki adekwatnej w stosunku do rosyjskiego *скверный*. Wariant Broniewskiego zmiekcza ocenę, jaką czarny człowiek wystawia kobiecie przeszłoczerdziestoletniej, albowiem kontekst oryginału projektuje raczej wyekspozowanie niedobrego charakteru kobiety jako jej cechy stałej, a nie jakości jej sporadycznego, dajmy na to, zachowania.

Zwrotka VII

50. Счастье, – говорил он, –	Szczęście – mówił –.
51. Есть ловкость ума и рук.	To zręczność umysłu i ręki,
52. Все неловкие души	Wszystkie niezręczne dusze
53. За несчастных всегда известны.	Jako nieszczęsne są znane,
54. Это ничего,	To nic,
55. Что много мук	Że tak wiele męki

²⁸ Zob.: A. Mirowicz, I. Dulewicz, I. Grek-Pabis, I. Maryniak, *Wielki słownik...*, t. I, s. 385; *Wielki słownik rosyjsko-polski z kluczem...*, s. 275. W słowniku Uszakowa z 1935 r. pod hasłem „изящный” czytamy: „(книж.) изысканно-красивый, грациозный, воплощающий в себе тонкий художественный вкус”. Zob.: *Толковый словарь русского языка* ред. Д.Н. Ушаков, Москва 1935, t. I, s. 1187.

²⁹ *Wielki słownik polsko-rosyjski*, red. J. Wawrzyńczyk, Warszawa 2005, s. 548.

56. Приносят изломанные
57. И лживые жесты.

Sprawiają gesty
Złamane i zakłamane.

Zwrotka siódma rejestruje skłonność tłumacza do stosowania synekdoch: w oryginale mamy *рук*, a w translacji *ręki*, podobnie: *мук* – *męki* (liczba pojedyncza za liczbę mnogą). Ponadto Broniewski decyduje się na szersze wykorzystanie słów z rdzeniem zawartym w wyrazie „ręka”, podkreślając tym samym większe możliwości języka polskiego w tym miejscu aniżeli języka rosyjskiego (*рук~ловкость~неловкие* / *ręki~zręczność~niezręczne*). Zapisane w oryginale *ловкость~неловкие* znajdują w tłumaczeniu konsekwentne morfologicznie odpowiedniki *zręczność~niezręczne*, a połączenie wyrazowe *niezręczne dusze* nie należy do językowego standardu i zmusza czytelnika do samodzielnego dobrania synonimów, które stałyby się jednocześnie sygnałem o obranym przez odbiorcę kierunku interpretacji tekstu. W polu synonimicznym hasła „zręczny” odnajdziemy bowiem takie przykładowo przymiotniki, jak: *celny, mądry, pomysłowy, przebiegły, przemyślny, udany, sprawny, sprytny, trafny, układny, umiejętny, wprawny, zwinny, zgrabny*, a w polu synonimicznym hasła „niezręczny” – następujące jednostki: *niestosowny, niedyplomatyczny, niedyskretny, nieporadny, niezdarny, słoniowaty, ofermowaty, niedojdowaty*. Każda z wymienionych jednostek synonimicznych wprowadza odmienne nieco konotacje i poszerza obiektywnie granice rozumienia poematu. W wersie 53 Broniewski opuszcza przysłówkę *всегда*, osłabiając w ten sposób swego rodzaju kategoryczność zawartą w rosyjskim pierwotnym wzorze. Z kolei wersy 56–57 poświadczają wystąpienie zabiegu inwersyjnego, polegającego na zastosowaniu przez tłumacza odmiennego szyku wyrazów w obrębie ostatnich dwóch wersów, a także zachowania obrazu *złamanych gestów*. Warto zwrócić uwagę, że Broniewski ponownie wykorzystuje możliwości strukturalne polszczyzny, podwajając efekt dźwiękowy przez powtórzenie układu brzmieniowego *-lamane-* w słowach *złamane* oraz *zakłamane*.

Zwrotka VIII

58. В грозы, в бури,
59. В житейскую стынь,
60. При тяжелых утратах
61. И когда тебе грустно,
62. Казаться улыбчивым и простым –
63. Самое высшее в мире искусство”.

W czas nawałnic i burz,
Gdy życie zastygnie i uśnie,
Przy ciężkich stratach
Lub gdy smutek do serca zapuka
Udawać prostotę i uśmiech –
To najwyższa na świecie sztuka.”

Z kolei strofa ósma odślania zwłaszcza translatorskie amplifikacje. Uwidaczniają się one w obrazowaniu (*зроза – nawałnica*) oraz formalnym poszerzaniu granic wersu przez dopisywanie słów i znaczeń nie mających swego punktu odniesienia w oryginale. Na przykład wers *В житейскую стынь* eksponuje metaforycznie wartość termiczną, tj. chłód, podczas gdy wersja polska *Gdy życie zastygnie i usnie* preferuje całkiem odmienne cechy nietermiczne, jak przechodzenie ze stanu ciekłego w stały (zastyganie) oraz proces psychiczny, tj. śnienie. Smutek lokalizuje Broniewski w sercu i każe mu doń pukać, włączając tym samym nową przenośnię do poematu Jesienina, projektując zarazem obraz i wrażenia dźwiękowe nieobecne w tekście wyjściowym.

Zwrotka IX

64. „Чорный человек!	„Czarny człowieku!
65. Ты не смеешь этого!	Tak nie waz się mówić! To nie to!
66. Ты ведь не на службе	Przecież nie jesteś nurkiem
67. Живешь водолазовой.	W cudzych głębinach na zwiadach.
68. Что мне до жизни	Co mnie obchodzi życie
69. Скандального поэта.	Skandalicznego poety!
70. Пожалуйста, другим	Proszę cię, innym
71. Читай и рассказывай”.	Czytaj i opowiadaj”.

Również zwrotka dziewiąta zaznacza autorską aktywność tłumacza, co najlepiej wyraża się w zastosowanych przez niego wzmocnieniach i modyfikacjach. Obserwujemy je zwłaszcza w wersach 65–67. Rozbudowanie pojedynczego zdania rosyjskiego *Ты не смеешь этого!* do dwóch konstrukcji: *Tak nie waz się mówić! To nie to!* – może świadczyć o trudności, jaką było znalezienie właściwego odpowiednika dla postaci oryginału. Jednocześnie tłumacz wyraża to, co być może ukrywa się w domyśle po wykrzyknieniu *Ты не смеешь этого!* Tak czy inaczej, translator amplifikuje dany fragment tekstu wyjściowego, przez co podkreśla własne rozumienie oryginału. Bohater liryczny swoim sprzeciwem *To nie to!* dostarcza dodatkowych informacji, które składają się na całościowy obraz interpretacyjny poematu. Podobnie, jeśli chodzi o translatorską indywidualizację tekstu, rzecz się ma w odniesieniu do wersów 66 i 67. Tutaj Broniewski wiąże aktywność nurka z penetrowaniem głębin biograficznych człowieka, którymi – niewykluczone – są wstydliwe obszary w życiorysie jednostki lub miejsca intymne, do których nie powinien mieć dostępu nikt obcy, szczególnie zaś osoba o niejednoznacznej kondycji moralnej jak nocny gość.

Zwrotka X

72. Чорный человек	Czarny człowiek
73. Глядит на меня в упор.	Wzrok ze mnie nie zwodzi.
74. И глаза покрываются	I oczy się pokrywają
75. Голубой блевотой,—	Rzygowiną modrą i mokrą,
76. Словно хочет сказать мне,	Jakby mi chciał powiedzieć,
77. Что я жулик и вор,	Że jestem hultaj i złodziej,
78. Так бесстыдно и нагло	Który kogoś tak bezwstydnie
79. Обокравший кого-то.	I bezczelnie okradł.

Ta część przekładu mogłaby posłużyć jako przykład dyscypliny formalnej i semantycznej tłumacza, gdyby nie pewne, nieznaczące wprawdzie, zmiany znaczeniowe oddalające translata od oryginału. W tekście wyjściowym nieproszony gość patrzy gospodarzowi prosto w oczy, świdruje go wzrokiem (*Глядит на меня в упор* – podkr. G.O.), a w tekście docelowym mamy swego rodzaju „rozproszenie” wzroku czarnego człowieka, który nie spuszcza oczu z bohatera lirycznego (*Wzrok ze mnie nie zwodzi*); mniejsza o wykorzystanie biernika *wzrok* zamiast dopełniacza *wzroku*. Rosyjskie *блевота* ma kwalifikator „разг.-сниж.” i odnosi się zarówno do samej czynności związanej z wymiotami (*рвота*), jak i ich efektu (*то, что извергнуто при рвоте*), czyli wymiocinami³⁰. Trudno powiedzieć, czy Broniewski zachowuje równoległość stylistyczną wobec jednostki oryginału, proponując rzeczownik *rzygowina*, albowiem w języku polskim słowo to jest pozbawione kwalifikatora stylistycznego. Poza tym w polszczyźnie występuje wyraz *rzygowiny*, a więc postać wyłącznie mnoga, podczas gdy tłumacz używa formy w liczbie pojedynczej. Zabieg tłumacza deautomatyzuje odbiór i zaświadcza o aktywności jego kreacyjnej postawy. Wyraża się ona także w amplifikowaniu obrazu rzygowin przez dodanie im cechy mokrości. Tłumacz wydobył zatem na powierzchnię treść zawartą *implicite*; jego prawo. W wersach 78–79 obserwujemy inwersję, która nie zmienia sensu wypowiedzi oryginalnej.

Zwrotka XI

(ostatecznie usunięta przez autora i nie tłumaczona przez
Władysława Broniewskiego)

Друг мой, друг мой,
Я знаю, что это бред.
Боль пройдет,
Бред погаснет, забудется.

³⁰ Zob. [online] np. <www.gramota.ru>.

Но лишь только от месяца
Брызнет серебряный свет,
Мне другое синеет,
Другое в тумане мне чудится.

Zwrotka XII

80. Друг мой, друг мой,	Przyjacielu mój, przyjacielu,
81. Я очень и очень болен.	Jestem bardzo a bardzo chory,
82. Сам не знаю, откуда взялась эта боль.	Nie wiem, skąd się wzięło to, co boli.
83. То ли ветер свистит	Czy to świszcze tak wiatr
84. Над пустым и безлюдным полем,	Nad bezludnym i pustym ugiorem,
85. То ль, как рошу в сентябрь,	Czy, jak we wrześniu gaj,
86. Осыпает мозги алкоголь.	Ogołaca mi mózg alkoholizm?

Powtórzenie zwrotki pierwszej pełni przede wszystkim funkcję ekspresywną. Ponieważ strofa XI fizycznie w drukowanych postaciach poematu nie istnieje, zwrotka XII staje się fragmentem granicznym, rozdzielającym utwór na dwie połowy.

Zwrotka XIII

87. Ночь морозная.	Mroźna noc.
88. Тих покой перекрестка.	Na dworze cisza i spokój.
89. Я один у окошка,	Siedzę sam przy okienku,
90. Ни гостя, ни друга не жду.	Na przyjaciół ni gości nie czekam.
91. Вся равнина покрыта	Sypkim wapnem pokryta
92. Сыпучей и мягкой известкой,	Cała równina naokół
93. И деревья, как всадники,	I drzewa, jak kawalerzyści,
94. Съехались в нашем саду.	Zjechały się w sadzie z daleka.

W powyższym fragmencie *Czarnego człowieka* obserwujemy ponownie twórczą aktywność translatora w postaci zabiegów transformacyjnych, zwłaszcza amplifikacji. Ze skrzyżowania (*неперпѣсток*), a zatem określonego miejsca na ziemi, w którym zbiegają się co najmniej trzy ścieżki, czyni Broniewski ogólne i przestrzennie nieograniczony *dwór*, a wrażenia słuchowe podwaja, wychodząc z założenia, że spokojowi towarzyszy niezmiennie cisza. Redukuje natomiast przymiotnik sensoryczny *мягкий* odnoszący się do wapna (*мягкой известкой*), uszczuplając tym samym jego wartość dotykową. Ogólne *jeździec* (*всадник*) tłumacz zastępuje rzeczownikiem *kawalerzysta*, wprowadzając do tekstu asocjacje obce, jako że kawalerzysta wywodzi się od włoskiej kawalerii (*cavalleria*), a także skojarzenia z wojskiem poruszającym się na koniach. Z oryginału nie wynika również jakoby jeźdźcy mieli przybyć z daleka. To kolejne słowne uzupełnienie

przez Broniewskiego wersu pierwowzoru o okolicznik w nim nieobecny implikuje treści, które mogą mieć wpływ na ostateczny kształt interpretacyjny utworu. Czym innym jest bowiem wskazanie, że jeźdźcy zjawili się w sadzie rozpoznawalnym przez bohatera jako *nasz*, a czym innym dostrzeżenie w przybyszach osób utrudzonych podróżowaniem, co w sposób naturalny wynika z pokonywania odległych tras.

Zwrotka XIV

95. Где-то плачет	Płacze gdzieś
96. Ночная зловещая птица.	Nocny ptak złowieszczy,
97. Деревянные всадники	Jeźdźcy drewniani
98. Сеют копытливый стук.	Sieją stuk kopyt podkutych.
99. Вот опять этот черный	I oto ten czarny
100. На кресло мое садится,	Siada przy mnie w fotelu raz jeszcze,
101. Приподняв свой цилиндр	Uchylając cylindra,
102. И откинув небрежно сюртук.	Z niedbale rozpięтым surdudem.

W wersji 97 Broniewski preferuje wybór autora: powraca do rzeczownika *jeźdźcy*. Wydobywa przy okazji domyślne aspekty brzmieniowe, mówiąc o stuku kopyt, ale kopyt podkutych. Jesienin nie zwraca na ten szczegół uwagi, proponując adiektyw *копытливый*, którego nie rejestrują współczesne źródła leksykograficzne. Dodatki translatorskie odnajdujemy również w wersji 100, gdy tłumacz podkreśla powtarzalność czynności nieproszonego gościa przez słowa *raz jeszcze*. Zamiana imiesłowu przysłówkowego uprzedniego *приподняв* na imiesłów przysłówkowy współczesny *uchylając* kreśli jednocześnie inny detal sytuacyjny: w oryginale czarny człowiek siada, uchyliwszy przedtem cylindra, w tłumaczeniu zaś siada i jednocześnie uchyla nakrycie głowy. Inaczej nocny gość postępuje również ze swoim surdudem: w tekście wyjściowym niedbale odrzuca jego poły zanim usiądzie w fotelu, w tekście docelowym – rozpinając wierzchnie odzienie.

Zwrotka XV

103. „Слушай, слушай! –	„Słuchaj, słuchaj! –
104. Хрипит он, смотря мне в лицо,	W twarz mi patrząc mówi chrapliwie
105. Сам все ближе	I coraz bliżej, i bliżej
106. И ближе клонится. –	Pochyla się nade mną –
107. Я не видел, чтоб кто-нибудь	Nie widziałem, żeby taki jak ty
108. Из подлецов	Niegodziwiec
109. Так ненужно и глупо	Tak niepotrzebnie i głupio
110. Страдал бессонницей.	Cierpiał na bezsenność.

W zwrotce XV znajduje się bardzo istotne miejsce interpretacyjne i z tego powodu jej przekład należało wykonać ze szczególną starannością. Nieproszony gość użyje w rozmowie z gospodarzem jeszcze mocniejszych argumentów, aby zmiażdżyć jego opór. Dlatego czarny człowiek konstatuje w oryginale, że nie widział, aby ktokolwiek spośród nikczemników tak niepotrzebnie i głupio cierpiał z powodu bezsenności. A zatem szubrawcom obca jest bezsenność, bohater liryczny zaś nie śpi, nie może więc być jednym z nich. Broniewski odczytuje wersy 107–108 nieco inaczej, albowiem ustami czarnego człowieka właśnie gospodarza nazywa niegodziwcem, zmieniając tym samym punkt widzenia podmiotu lirycznego.

Zwrotka XVI

111. Ах, положим, ошибся!	Ach, może się mylę!
112. Ведь нынче луна.	Przecież księżyc dziś świeci na niebie.
113. Что же нужно еще	Czegóż więcej potrzeba
114. Напоенному дремой мирику?	Światkowi w upojnej drzemce?
115. Может, с толстыми ляжками	Może z grubymi udami
116. Тайно придет «она»,	Skrycie «ona» przyjdzie do ciebie,
117. И ты будешь читать	A ty będziesz jej recytował
118. Свою дохлую томную лирику?	Swoje zdechłe, męczące wiersze?

Kolejna zwrotka przekładu potwierdza manierę tłumacza, jego skłonność do amplifikowania oryginału. Broniewski chętnie dopowiada treści ukryte w elipsie, jak w wersie 112, przez wskazanie, że księżyc *świeci na niebie*, czy w wersie 116, gdy mówi, że „ona” *przyjdzie do ciebie*, i w wersie 117, odzwierciedlającym przez zaimek jej adresata *zdechłych, męczących wierszy*. Przymiotnik *дохлый* został użyty w oryginale w znaczeniu przenośnym, cechuje się gminnością oraz wyraża lekceważenie ze strony nadawcy. Tłumacz przetransponował tę jednostkę oryginału adekwatnie. Natomiast adiektyw *томный*, który obecnie zalicza się do przestarzałych i cechuje się gminnością, gdy oddajemy go jako *ciężki, przygnębiający*, zmanifestował się pod postacią *męczący*, co – jak sądzę – niepotrzebnie rozmywa intencję autora poematu, który położył chyba raczej nacisk na wrażenie przygnębiaenia rodzące się w czasie lektury słabych, ciężkich treściowo wierszy aniżeli na narastające zmęczenie sensoryczne towarzyszące ich słuchaniu.

Zwrotka XVII

119. Ах, люблю я поэтов!	Ach, lubię poetów!
120. Забавный народ.	Zabawne to towarzystwo.
121. В них всегда нахожу я	Znajduję w nich zawsze

122. Историю, сердцу знакомую, –	Historię sercu znajomą –
123. Как прыщавой курсистке	Jak przyszczatej studentce
124. Длинноволосый урод	Potworne chłopisko
125. Говорит о мирах,	Długowłose prawi o światach
126. Половой истекая истомою.	I ocieka śliną zmysłową.

W wersach 124–125 dokonał tłumacz inwersji oraz redukcji elementu pierwotnego, który zastąpił dwoma innymi komponentami. W tekście wyjściowym podmiot liryczny mówi zapewne przenośnie nie o człowieku dotkniętym kalectwem fizycznym, lecz o kimś, kto swoim postępowaniem zasługuje na miano potwora. Takim właśnie zaprojektowany w tekście wyjściowym długowłose potwór (*длинноволосый урод*) staje się w wersji Broniewskiego potwornym chłopiskiem, burząc chyba skutecznie efekt oceny negatywnej założony przez autora poematu. Z kolei wers 126 tłumacz wyraźnie erotyzuje, proponując fizjologiczny obraz ociekania śliną zmysłową podczas monologu wygłaszanego przez mężczyznę. W przekładzie filologicznym rysuje się raczej nie fizjologia, lecz aura wytwarzająca się pomiędzy uwodzicielem o niekoniecznie czystych zamiarach i osobą uwodzoną, a niewykluczone, że naiwną. Wers 126 jest według mnie jednym z najtrudniejszych miejsc do przetransponowania na język polski z uwagi na wieloznaczność budujących go komponentów leksykalnych.

Zwrotka XVIII

127. Не знаю, не помню,	Nie wiem, nie pamiętam,
128. В одном селе,	W pewnej wiosce,
129. Может, в Калуге,	Może pod Kaługą,
130. А может, в Рязани,	Może pod Riazaniem,
131. Жил мальчик	Żył chłopczyk
132. В простой крестьянской семье,	W rodzinie chłopskiej, prostej,
133. Желтоволосый,	Jasnowłosy,
134. С голубыми глазами...	Z niebieskimi oczami.

Nie jest znana motywacja tłumacza, zgodnie z którą konkretną lokalizację geograficzną (*в Калуге, в Рязани*) zamienia on na bliżej nieokreślone miejsce pod jednym z dwóch miast rosyjskich: *pod Kaługą, pod Riazaniem*. Być może tłumacz dostrzegł pewną nielogiczność, mającą źródło w sformułowaniu zawartym w wersie 128, w którym mówi się o pewnej wiosce, a Kaługa i Riazan przeciwieństwami wioskami, nawet w czasach Jesienina, nie były; stąd postać z przyimkiem *pod*. Broniewski sankcjonuje także rusycyzm *С голубыми глазами*, pisząc *Z niebieskimi oczami*, zamiast poprawnej formy *O niebieskich oczach*.

Zwrotka XIX

135. И вот стал он взрослым,	I oto podróśl,
136. К тому ж поэт,	I został poeta,
137. Хотя с небольшой,	Choć z niezbyt wielką,
138. Но ухватистой силою,	Ale chwytną siłą,
139. И какую-то женщину,	I jakąś kobietę,
140. Сорока с лишним лет,	Przeszłoczerdziestoletnią,
141. Называл скверной девочкой	Zwał niegrzecznie dziewczynką
142. И своею милою”.	I swoją miłą”.

Broniewski dokonuje modyfikacji znaczeniowej w wersie 135. U Jesienina bohater liryczny stał się dojrzałym mężczyzną, tłumacz natomiast informuje o podrośnięciu, co w żadnej mierze nie jest tożsame z osiągnięciem dojrzałości. Również w 141 linijce obserwujemy zmianę kategorialną, albowiem przymiotnik *скверный* zostaje zastąpiony przysłówkiem *niegrзecznie*. O ile przymiotnik *скверной* charakteryzował w oryginale dziewczynę, o tyle przysłówek *niegrзecznie* odnosi się do poety. Ponadto mamy swego rodzaju zator logiczny, gdyż nazywanie kobiety niegrзечną (złą?) dziewczynką, co projektuje tekst wyjściowy, jest zrozumiałe, natomiast tekst docelowy sugeruje jakoby nazywanie kobiety dziewczynką było czymś niegrзечnym. Są to kolejne przykłady przesunięć semantycznych w utworze przetłumaczonym przez Władysława Broniewskiego.

Zwrotka XX

143. „Чорный человек!	„Czarny człowieku!
144. Ты прескверный гость.	Wstrętny z ciebie gość!
145. Эта слава давно	Tą sławą dawno, dawno
146. Про тебя разносится”.	Już się otoczył”.
147. Я взбешен, разъярен,	Jestem zły, rozjuszony
148. И летит моя трость	I z całą wściekłością
149. Прямо к морде его,	Biję go łaską w pysk,
150. В переносицу...	Między oczy...

W przedostatniej zwrotce sytuacja się powtarza: mają miejsce amplifikacja i redukcja. Wzmocnienie zaznaczyło się w podwojeniu przysłówka *dawno*, a redukcja w rezygnacji z podkreślenia nagromadzenia się określonej cechy negatywnej zawartej w przymiotniku *скверный*, co gramatycznie wyraża morfem *пре-* (*прескверный*). Osłabia też Broniewski siłę gwałtownego oburzenia bohatera lirycznego, skumulowaną w formie *взбешен* (od *взбесить*, czyli „przewieści

в крайнее раздражение, очень сильно рассердить”³¹), która w żadnej mierze nie odpowiada relatywnie łagodnej postaci niezadowolenia utrwalonego w przymiotniku *зły*. Wybór tłumacza ratuje wszakże decyzja o posłużeniu się wyrażeniem z *wściekłością*, harmonizującym z dynamiką utrwaloną pod postacią *взбешен*.

Zwrotka XXII

151. ...Месяц умер,	...Miesiąc umarł,
152. Синеет в окошко рассвет.	Świt niebieszczeje nad drogą.
153. Ах ты, ночь!	Ach, nocy, coś narobiła,
154. Что ты, ночь, наковеркала?	Nocy, bodajś przepadła!
155. Я в цилиндре стою.	Stoję w cylindrze na głowie,
156. Никого со мной нет.	Nie ma przy mnie nikogo.
157. Я один...	Jestem sam...
158. И разбитое зеркало...	I stłuczone zwierciadło...

Ostatnia zwrotka translatu również prezentuje konsekwencję, z jaką Władysław Broniewski przekształca Jesieninowski oryginał. Tutaj tłumacz zmienia w wersie 152 obraz: w oryginale bohater liryczny konstatuje zmianę pory dnia przez spojrzenie na okno, w którym niebieszczeje świt, a w przekładzie bohater spogląda przez okno, by dostrzec świtanie nad drogą. Tłumacz wzmacnia także wypowiedź gospodarza, każąc nocy przepaść (*bodajś przepadła!*). Zauważmy przy okazji, że w tekście wyjściowym mamy do czynienia z konstrukcją pytającą, podkreślającą zdumienie bohatera, a w tekście docelowym – wykrzyknikową, uchylającą retorykę oryginału. Komicznie brzmi rozwiązanie *Stoję w cylindrze na głowie*, sugerujące, że gospodarz stoi na głowie, mając na niej cylinder...

Przeanalizujmy teraz *Czarnego człowieka* pod kątem statystycznym, wskazując na te jednostki oryginału i przekładu, które odznaczają się najwyższą frekwencją, niosąc w sobie zarazem największy ciężar semantyczny. Z konieczności ograniczam obserwacje do trzech tylko części mowy (rzeczownik, przymiotnik i czasownik). Czy zaobserwujemy tutaj równoległość transformacyjną, tj. tę samą frekwencję wyodrębnionych jednostek po lewej i prawej stronie poniższej tabeli? Odpowiedź twierdzącą świadczyłaby o bezwzględnej dyscyplinie formalnej i semantycznej tłumacza, negatywna zaś o odstępstwach od poematu i występowaniu modyfikacji stylistyczno-treściowych, które uzasadnia się najczęściej obiektywną odmiennością struktur języka oryginału i przekładu, jak też (nad)aktywnością samego tłumacza i jego skłonnościami do zaznaczania własnej obecności; z teorii

³¹ Zob. ibidem.

i praktyki sztuki przekładu wiadomo, że jeśli tłumaczem okazuje się poeta, krzywa jego aktywności kreatywnej podczas transponowania słowa cudzego zwykle wzrasta³².

Tabela 1

Najaktywniejsze części mowy w oryginale i przekładzie – rzeczowniki³³

Część mowy	Oryginał	Przekład
Rzeczownik	<p><i>человек</i> (10) <i>друг</i> (5) <i>ночь</i> (4) <i>поэт</i> (4) <i>алкоголь</i> (2)</p> <p><i>боль</i> (2) <i>ветер</i> (2) <i>всадник</i> (2)</p> <p><i>глаз</i> (2) <i>год</i> (2) <i>гость</i> (2) <i>девочка</i> (2) <i>душа</i> (2) <i>женщина</i> (2) <i>жизнь</i> (2) <i>книга</i> (2) <i>милая</i> (2) <i>мозг</i> (2) <i>окошко</i> (2) <i>поле</i> (2) <i>птица</i> (2) <i>роща</i> (2) <i>сентябрь</i> (2) <i>сила</i> (2) <i>страна</i> (2) <i>цилиндр</i> (2)</p>	<p><i>człowiek</i> (10) <i>przyjaciel</i> (5) <i>noc</i> (4) <i>poeta</i> (4) <i>alkohol</i> (0) <i>alkoholizm</i> (2) <i>ból</i> (0) <i>wiatr</i> (2) <i>jeździec</i> (1) <i>kawalerzysta</i> (1) <i>oko</i> (3) <i>rok</i> (0) <i>gość</i> (2) <i>dziewczynka</i> (2) <i>dusza</i> (2) <i>kobieta</i> (2) <i>życie</i> (3) <i>księga</i> (2) <i>miła</i> (2) <i>mózg</i> (2) <i>okienko</i> (1) <i>ugór</i> (2) <i>ptak</i> (2) <i>gaj</i> (2) <i>wrzesień</i> (2) <i>siła</i> (3) <i>kraj/kraina</i> (2) <i>cylinder</i> (2) <i>serce</i> (2) <i>smutek</i> (2)</p>

³² Szczególny przypadek stanowią w tym względzie np. przekłady kongenialne, przerastające niejednokrotnie swoimi walorami teksty wyjściowe.

³³ W nawiasie podaję frekwencję danej jednostki w poemacie. Podkreślam wyrazy, w których zachodzą rozbieżności między oryginałem i przekładem.

Jak widać, w przekładzie Władysława Broniewskiego w warstwie rzeczowni-
kowej obserwujemy równoległość semantyczną: rzeczowniki o najwyższej fre-
kwencji w poemacie pokrywają się frekwencyjnie z jednostkami o najwyższej
frekwencji w tłumaczeniu. Niektórych wyrazów obecnych w oryginale nie ma
w przekładzie, jak chociażby *алкоголь* został zastąpiony słowem *alkoholizm*, od-
miennym znaczeniowo od alkoholu, lecz zachowującym tę samą frekwencję. Bro-
niewski stosuje także synonimy w miejscach, gdzie autor poematu powtarza ten
sam wyraz. Mam na myśli rosyjskie *всадник* oraz polskie *kawalerzysta* oraz
jeździec. Synonimy, jak wiadomo, mimo bliskości znaczeń nie są wyrazami rów-
noznacznyymi, a więc przemycają do tłumaczenia odcienie, których nie projekto-
wał autor poematu, preferujący powtórzenie określonej jednostki tekstu. Obser-
wujemy także częstsze stosowanie przez tłumacza niektórych rzeczowników
aniżeli to ma miejsce w tekście wyjściowym, jak – w formie podstawowej – *oko*,
życie, *siła*, co kojarzymy z amplifikacją, a także redukcjonowanie elementów orygina-
łu: *ból*, *rok* czy uściślanie tego, co ogólne: ros. *поле* – pol. *ugór*. Ponieważ wiersz
i jego translacja tworzą swego rodzaju porównywalną sumę piękności, wszelkie
redukcje tłumacz zrekomensował przez włączenie do przekładu własnych propo-
zycji leksykalnych, ukierunkowując tym samym ostateczną interpretację poematu;
zauważmy, że w oryginale nie ma rzeczownika odpowiadającego polskimi *serce*
ani *smutek*. Broniewski ulirycznia i usentymentalnia wypowiedź Jesienina, odciska
na pierwowzorze piętno poety-tłumacza.

Tabela 2

Najaktywniejsze części mowy w oryginale i przekładzie – przymiotniki

Część mowy	Oryginał	Przekład
Przymiotnik	<i>чорный</i> (13) <i>больной</i> (2) <i>высокий</i> (2) <i>голубой</i> (2)	<i>czarny</i> (13) <i>chory</i> (2) <i>wysoki</i> (2) <i> błękitny</i> (0) <i>modry</i> (1) <i>niebieski</i> (1)
	<i>небольшой</i> (2) <i>безлюдный</i> (2) <i>простой</i> (2) <i>пустой</i> (2) <i>скверный</i> (2)	<i>niezbyt wielki</i> (2) <i>bezludny</i> (2) <i>prosty</i> (1) <i>pusty</i> (2) <i>niegrzeczny</i> (1) <i>niegrzecznie</i> (1)
	<i>ухватистый</i> (2)	<i>chwytny</i> (2) <i>wstrętny</i> (2)

W przekładzie przymiotników mechanizmy transpozycji jednostek oryginału się powtarzają. Tutaj również Broniewski zachowuje paralelizm znaczeniowy, a zatem przymiotnik *чорный* jest transponowany trzynastokrotnie jako *czarny*. Rosyjskie *голубой* znajduje dwie realizacje po polsku w postaci synonimów *modry* i *niebieski*, co oddala nieco przekład od kolorystyki oryginału. Widzimy też zabieg polegający na zmianie kategorii gramatycznej: przymiotnik *скверный* staje się przysłówkiem *niegrzecznie*, co modyfikuje myśl sformułowaną przez autora poematu. Zdarza się, że tłumacz wybiera ten sam przymiotnik polski, który ma dwie różne postacie w oryginale: *мерзкий* i *прескверный* jest oddawane przez Broniewskiego jako *wstrętny*. Rezygnacja z przymiotnika zawartego w pierwodziele skutkuje automatycznie utratą znaczenia obecnego w określonym adiektynie.

Tabela 3

Najaktywniejsze części mowy w oryginale i przekładzie – czasowniki

Część mowy	Oryginał	Przekład
Czasownik	<i>слушать</i> (4) <i>быть</i> (3) <i>знать</i> (3) <i>мочь</i> (3) <i>читать</i> (3) <i>взяться</i> (2) <i>говорить</i> (2) <i>жить</i> (2) <i>называть</i> (2) <i>осыпать</i> (2) <i>садиться</i> (2) <i>свистеть</i> (2)	<i>szuchać</i> (4) <i>być</i> (10) <i>wiedzieć</i> (4) <i>czytać</i> (2) <i>wziąć się</i> (2) <i>mówić</i> (3) <i>żyć</i> (1) <i>zwać</i> (2) <i>ogalać</i> (2) <i>siadać</i> (2) <i>świszczeć</i> (2) <i>boleć</i> (2) <i>mieć</i> (2)

Również przypadku tłumaczenia czasowników obserwujemy tę samą konsekwencję translatora, jak w odniesieniu do rzeczowników i przymiotników: wyraz nacechowany semantycznie i o najwyższej frekwencji *слушать* ma tę samą frekwencję i równoległy przekład w postaci *szuchać*. W warstwie czasowników najbardziej zaznacza się odmiennosc struktur językowych, co świetnie demonstruje liczba występowania czasownika *быть* – równa 3 oraz czasownika *быć* – równa 10. O różnicach systemowych oraz związanych z nimi decyzjach translatora świadczy także obecność dwóch innych czasowników utworzonych od *boleć* oraz *mieć*. Odtranslatorskie amplifikacje oraz redukcje uwidaczniają się w aspekcie statystycznym ponownie w odniesieniu do takich składników tekstu, jak *wiedzieć*, *czytać*, *żyć*.

W *Czarnym człowieku* bez trudu da się wyróżnić kręgi tematyczne wśród trzech analizowanych powyżej części mowy. Ich obecność lub brak w przekładzie może być dodatkowym kryterium oceny translatu, wskazującym na stopień jego wierności lub oddalenia od tkanki pierwowzoru. W oryginale wśród rzeczowników odnajdujemy następujące pola:

a) postacie ludzkie (*человек, друг, поэт, всадник, гость, девочка, женщина, милая*),

b) zwierzęta (*птица*),

c) przyroda i pory roku (*ночь, ветер, поле, год, сентябрь*),

d) napoje (*алкоголь*),

e) stan psychofizyczny (*боль*),

f) części ciała (*глаз, мозг*),

g) rzeczowniki abstrakcyjne (*душа, жизнь, сила, страна*),

h) rzeczowniki konkretne (*книга, окошко, цилиндр*).

Z kolei pośród przymiotników wymienimy:

a) barwa (*чорный, голубой*),

b) stan psychofizyczny (*больной*),

c) wielkość (*высокий, небольшой*),

d) ocena (*лишний, простой, скверный, ухватистый*),

e) otoczenie (*безлюдный, пустой*).

Uwzględniając zaś czasowniki, wskażemy na następujące kręgi tematyczne:

a) sensoryka (*слушать, читать, говорить, свистеть*),

b) egzystencja (*быть, жить*),

c) kompetencje (*знать, мочь*),

d) działanie (*взяться, называть, осыпать, садиться*).

Jeśli teraz skrajnie zawężymy pole porównawcze i zapytamy, czy najważniejsze słowa poematu znajdują swoje odpowiedniki wprost w tłumaczeniu oraz czy korespondują one z wymienionymi powyżej kręgami tematycznymi, to możemy odpowiedzieć twierdząco. Takie fundamentalne elementy struktury oryginału, jak rzeczownik *человек*, przymiotnik *чорный* i czasownik *слушать* są transponowane przez takie ekwiwalenty, jak *człowiek*, *czarny*, *śłuchać*.

Jak widzimy, polski poeta oparł swój przekład na tradycyjnych sposobach sztuki tłumaczenia, zachowując w strategii translacji dyscyplinę formalną, semantyczną i stylistyczną. Fakt ten sprzyjał budowaniu translatu wiernego. Jednakże Broniewski, sam będąc poetą wybitnym, pozwolił sobie parokrotnie na modyfikację tekstu Jesienina przez wprowadzanie do tłumaczenia amplifikacji i inwersji, które odpowiadały jego zapatrywaniom na wygląd wiersza po polsku. Translator zastępował redukcje najczęściej kolejnymi amplifikacjami poświadczającymi kreacyjną aktywność polskiego poety.

Powtórzmy: przekład Władysława Broniewskiego jest jedynym jak dotąd elementem translatorskiej serii. Czyżby znajomość poetyckiej wielkości tłumacza skutecznie hamowała kolejne próby przyswojenia polszczyźnie poematu Sergiusza Jesienina? A może sam poemat jest na tyle trudny, że zniechęca potencjalnych tłumaczy do jego przyswojenia polszczyźnie? Biorąc pod uwagę chociażby wielowiekową tradycję tłumaczenia *Biblii* na języki narodowe, tekstu szczególnie skomplikowanego pod każdym względem, nie tylko językowym, ale także kulturowym, nie sądzę, by odpowiedzi twierdzące na tak postawione pytania były w pełni zasadne. Poemat *Czarny człowiek* nie stanowi bowiem ogromnego wyzwania translatorskiego, chociaż niektóre jego miejsca sprawiają określone kłopoty. Na dzień dzisiejszy *Czarny człowiek* nie doczekał się jeszcze innej wersji po polsku, co prędzej czy później na pewno nastąpi. Taka jest bowiem naturalna kolej translatorskiej rzeczy.

Резюме

„Чёрный человек” Сергея Есенина в переводе Владислава Броневского

В данной статье автор рассматривает переводческие приёмы, применённые Владиславом Броневским при переводе поэмы Сергея Есенина *Чёрный человек*. Из проведённого анализа вытекает, что польский поэт-переводчик воспользовался традиционными способами перевода художественного текста, в основном соблюдая формальную и семантико-стилистическую структуру, что гарантировало относительно точный перевод. Однако в своей версии перевода В. Броневски подчеркнул присутствие второго создателя, т.е. самого себя как автора, и почти в каждой строфе оставил следы поэтической инициативы. Можно сказать, что амплификация – это излюбленный трансформационный приём данного переводчика, с помощью которого он модифицировал ткань анализируемого подлинника.

Summary

Sergey Yesenin's „Black Man” translated by Wladyslaw Broniewski

The author analyses the interpreting techniques used by Wladyslaw Broniewski in his translation of *Black Man* by S. Yesenin. It becomes obvious that the Polish poet and interpreter used traditional methods of text translation, mainly keeping the formal, semantic, and stylistic structure that guaranteed considerably accurate translation. Nevertheless, in his version of interpretation Broniewski emphasized the presence of a second creator, i.e. himself, and left almost in every line the traces of his poetic initiative. We may conclude that amplification being his most favourite transformational technique is used by the interpreter to modify the substance of the analyzed original.

Luiza Olander

Łuck

Хронотоп „поля боя” в структуре романов *Żółty Krzyż* Анджея Струга и *Тихий Дон* Михаила Шолохова

Гуманистическая концепция польского писателя Анджея Струга (Тадеуша Галецкого), нашедшая отражение в трилогии *Żółty Krzyż* (1932–1933), со всей глубиной может быть осмыслена только тогда, когда учитывается весь контекст художественной литературы, посвященной Первой мировой войне, когда принимаются во внимание существующие межтекстовые *связи/переключки* (интертекстуальность), которые раскрываются при сопоставлении произведений о „потерянном поколении” – Э.-М. Ремарка, А. Барбюса, Р. Олдингтона, Е. Бландена, З. Сосуна, с одной стороны, и М. Шолохова, А. Веселого М. Гарецкого и др., с другой.

А. Струг, отстаивая человеческую жизнь как наивысшую ценность, будучи созвучен с крупнейшими писателями, разоблачавшими преступность Первой мировой войны, внес своим романом *Żółty Krzyż* неоценимый вклад в сокровищницу передовой гуманистической мысли.

Его, как и многих других европейских писателей, обвиняли в пацифизме¹. Однако, на наш взгляд, так называемый, пацифизм А. Струга не совсем корректно принимать за идейный недостаток его романа. Антивоенная струговская позиция, глубоко уходящая своими корнями в гуманистическую традицию польской и русской литературы, во многом соотносится, прежде всего, со взглядами С. Жеромского (*Popioły*), Л. Толстого (*Война и мир*) и М. Шолохова (*Тихий Дон*). К А. Стругу с полным основанием можно отнести суждения Г. Маркевича, высказанные ученым при анализе *Popiołów*: „Przed Żeromskim, – пишет польский литературовед, – nikt z pisarzy polskich z taką konsekwencją nie odstąpił groźnego oblicza wojny [...]”². Отметив, что автор романа со всей силой правды показывает то тяжелое бремя, каким ложится война на плечи простых

¹ L. Żuliński, Posłowie, [в:] A. Strug, *Żółty krzyż*, т. 3, с. 297–308.

² H. Markiewicz, *Prus i Żeromski. Rozprawy i szkice literackie*, PIW, Warszawa 1964, с. 317.

людей, ломая их судьбу, Г. Маркевич одновременно подчеркнул: „*Popioły* – ta najprawdziwsza chyba polska książka o wojnie nie jest jednak zapowiedzią literatury pacyfistycznej”³.

А. Струг писал о другой по своему характеру войне. Писатель не дожид до того трагического 1939 г., когда нацистская машина обрушила всю свою мощь на Польшу и оккупировала ее. Однако нет никакого сомнения в том, что если бы к тому времени, когда, говоря словами К. Симонова, „речь шла не просто о тех или других действительных или мнимых государственных интересах, а о самом существовании – о гибели или спасении отечества”⁴, А. Струг был жив, он стал бы в ряды его защитников. И это, как и у Л. Толстого, не вступило бы в противоречие с неприятием войны польским писателем. Не случайно „wszechpotężny humanizm Lwa Tołstoja, który legł u podstaw powatorstwa artystycznego *Wojny i pokoju*”⁵ находит свой отклик в творчестве и А. Струга, и М. Шолохова.

Цель статьи состоит в том, чтобы через поэтику романов *Żółty Krzyż* А. Струга и *Тихий Дон* М. Шолохова охарактеризовать только один момент в их художественной системе – изобразительно-выразительную функцию образа *поля боя после сражения*, подчеркнув одновременно типологические сближения и своеобразие антивоенных и гуманистических концепций польского и русского писателей.

Сопоставление этих двух произведений не случайно и интересно тем, что *Żółty Krzyż* и *Тихий Дон*, взятые вместе как своеобразный единый текст, охватывают все *пространство* Европы времен Первой мировой войны и – через художественные образы нашего *макромира* (реального мира нашей планеты и солнечной системы) в его взаимодействии с *мегамиром* (Космосом) и *микромиром* (миром элементарных частиц) – раскрывают разные формы отражения масштабного кризиса, который охватил все сферы человеческого существования, накладывая неизгладимый отпечаток на души и судьбы людей.

Для достижения поставленной цели необходимо сосредоточить внимание на смыслообразующей роли такого образа *времени/пространства*, как *поле боя после сражения* в системе художественного целого трилогии *Żółty Krzyż* и в произведениях других авторов, прежде всего в романе-эпопее М. Шолохова *Тихий Дон*.

³ Ibidem.

⁴ К. Симонов, *Читая Толстого*, [в:] idem, *Сегодня и давно*, Сов. писатель, Москва 1980, с. 292.

⁵ В. Białokozowicz, *Lew Tołstoj w percepcji i świadomości twórczej pisarzy polskich*, [в:] idem (red.), *Lew Tołstoj i kultury słowiańskie*, Wyd. UWM, Olsztyn 2005, с. 125.

Образ *поля боя после сражения* часто используется не только в литературе, но и в изобразительном искусстве. Широко известна своим обобщенно-философским, символическим смыслом картина В. Верещагина *Апофеоз войны*, в которой на поле боя изображена пирамида из человеческих черепов. Однако верещагинская картина статична и представляет собой эпилог военных событий. А в динамичных описаниях А. Струга и М. Шолохова *поле боя после битвы* – это *пространство* страдания и гибели всего живого в протяженности времени, *пространство*, находящееся на границе между многочисленными кровопролитными сражениями. И несмотря на определенное различие задач, которые эти писатели ставили перед собой, межтекстовые связи их произведений выражали авторскую согласованность во взглядах на войну как на *противоестественное дело* (Л. Толстой).

Разнообразие шолоховской и струговской поэтик изображения *поля боя после битвы* подчеркивает глубину трагедии единичного – физического и духовного – существования человека и народов в целом.

Существенную роль в раскрытии замысла произведений обоих авторов играет неодинаковое месторасположение картины *поля боя* в структуре художественного целого. Его различие объясняется своеобразием концептуальных подходов А. Струга и М. Шолохова к художественному осмыслению изображаемой ими эпохи: не случайно в романе *Żółty Krzyż* описание *поля боя после сражения* расположено в самом начале повествования, а в *Тихом Доне* – в цепи событий.

Открывая роман *Żółty Krzyż* картиной *поля боя после сражения*, А. Струг создал обобщенный образ изуродованной земли и умерщвления всего живого на обширном пространстве Европы⁶. Особенность

⁶ Тут А. Струг созвучен с поэмой В. Маяковского *Война и мир* (1915–1916), где поэт, обыгрывая военную терминологию: *театр военных действий*, – мир представил Колизеем, на арене которого „бьются / государством в государство / 16 отборных гладиаторов” (В. Маяковский, *Война и мир*, [в:] *idem, Стихотворения*, Библиотека поэта, Сов. писатель, Москва 1955, т. I, с. 167):

Сегодня
заревом в земную плешь она,
кровавая толп ропот,
в небо
люстрой подвешена
целая зажженная Европа.

При сопоставлении этих произведений метафорический образ *Европы как арены сражений* у В. Маяковского конкретизируется натуралистично-реальными деталями А. Струга.

експрессионистической стилистики этого произведения проявляется в том, что в нем пространство, на котором господствует Смерть, одновременно и изображается, и переживается:

Okrywała noc wszystkie okropności tych miejsc i dała odpocznienie zmordowanej ziemi, i zdawało się teraz, że już na zawsze, na wieki wieczne tutaj noc bezceństwa, bohaterstwa i zbrodnie, które szalały tu bez przerwy, bez wytchnienia w ciągu trzech nocy, trzech dni. Niepodobna, by za tym razem o swojej godzinie, jak co dnia, podniosło się jutrzejsze słońce, żeby się obnażyła bezwstydnie jakoś prawda niemożliwa, potępiona i przeklęta. Po tym, co się tu [тут и дальше выделено мною – Л.О.] działo, nie może odczuć i nie powinien żyć na nowo splugawiony obszar ziemi⁷ (I, 8).

Эта часть струговского военного пейзажа говорит о динамичности сменяемых друг друга душевных состояний нарратора: поэтическая и суггестивная, насыщенная невыразимыми переживаниями интонация, которая сопровождает начальное описание наступающей ночи: „Zapadał zmierzch i na chwilę opanowała świat straszliwa cisza”, – переходит в ярость.

У М. Шолохова такой ярости нет. Его описание *поля во время* одного боя под деревней Свинохи и *после него* пронизано щемящей тоской по утраченным жизням (это сквозной мотив его творчества). Но и его текст, который не содержит гневно экспрессивных и оценочных слов – *bezceństwo, zbrodnia, bezwstydnie, potępiona, przeklęta*, как это наблюдается в лирическом отступлении у А. Струга, – тоже заставляет ужаснуться и осознать преступное безумство мировой бойни. И, несмотря на различие тональностей, стилистика и *Тихого Дона*, и романа *Żółty Krzyż* является адекватной формой выражения решительного антивоенного протеста.

У М. Шолохова тоже есть переключки с поэтикой В. Маяковского. Оба писателя отталкиваются от словосочетания высокого стиля *до последней капли крови*, перефразируют его и, снижая тональность, усиливают тем самым изображение народной трагедии. Ср.

В. Маяковский, <i>Война и мир</i>	М. Шолохов, <i>Тихий Дон</i>
Никому не ведомо дни ли, годы ли, с тех пор как <i>на поле</i> первую <i>кровь</i> войне отдали, в чашу земли <i>сцедив по капле</i> (I, 174).	<i>Из шестнадцати волн докатились три последних [...] стекали обратно ручейками, каплями [...]</i>

⁷ A. Strug, *Żółty Krzyż*, LSW, Warszawa 1978, т. 1–2, сс. 587; т. 3, сс. 308. Ссылки на это издание будут даны с указанием тома и страницы.

Мастерство типизации А. Струга проявляется уже в том, что он единичное сражение, продолжающееся в течение трех дней и трех ночей (*w ciągu trzech nocy, trzech dni*), в последующих частях текста вставляет в бесконечную цепь кровопролитных битв, называя те места, где они происходили (I, 28, 35; II, 359–360 и т.д.). Этой задаче – хотя и не только ей – служит сначала память von Sendena о боях, участником которых он был, – *nad Marną, pod Lombarddyde, nad Izerą, pod Gorlicami, w Karpatach, nad Dniestrem, na pozycjach Gallipoli, w fortach Dardanelów, pod Arras, na Chemin Dames, nad Sommą* и т.д. (I, 28). И после каждого из них оставалось *поле*, подобное тому, картиной которого открывается *Żółty Krzyż – поле*, усеянное трупами и одиноко умирающими в муках солдатами.

Однако такое уподобление не устраняет особенного. А особенным по своей значимости описанное в начале романа *поле после боя* является, в первую очередь, для находящихся на границе жизни и смерти его героев. Не где-нибудь, а на этом *поле* поручик von Senden осознал, что к нему только „*teraz, przed samym końcem, przyszło jasnovidzenie*” (I, 28), а его противник – капитан Déspraix, которого он шел убивать, из последних сил старается помочь ему исповедаться. У обоих произошел в душе пока еще неосознанный до конца перелом: не врага – вдруг! – они увидели друг в друге, а человека. И вместе с тем оба ощутили преступность войны, а в их кризисном сознании возник вопрос о смысле жизни:

Człowiek nie żyje samą wojną, człowiek pracuje, kocha, myśli, tworzy, człowiek wielki, wspaniały, dosięga boskości w sztuce, w wiedzy [...] (I, 28).

Особым предстало это *поле* и для реципиента романа *Żółty Krzyż*, ибо теперь, когда *оно* было показано в широком контексте войны, Европа была со всей очевидностью увидена огромным кладбищем. Теперь лексема *tu* (тут) распространилось на все европейское пространство, к которому будут обращены вопросы трансцендентного характера, вырвавшиеся из глубин страдающей души и выраженные в экспрессивной форме:

Czyż wyginęło już i marło wszystko, co żyło? W przenikliwie napiętej cichości lada chwila odezwie się nad pobojewiskiem czyjś głos olbrzymi, nadludzki. Wypowie się gromowe słowo gniewu bożego czy szyderczy jak wycie pocisku śmiech szatana? (I, 8).

Очевидно, что и структура и стилистика этого фрагмента в целом были продиктованы тем, что писатель во главу угла поставил отдельного

человека. И, как писал Я. Пещахович: „Struga mniej interesowały przemiany światopoglądowe i społeczne, które na zakończenie wojny doprowadziły do rewolucji w Rosji, wrzenia w Niemczech, radykalizacji nastrojów w innych państwach walczących. Prezentuje losy jednostek [...]”⁸.

М. Шолохов, которого судьбы личностей тоже интересовали, все же таким путем не шел, потому что одну из главных задач писатель видел в том, чтобы показать, как мировая война перешла в русскую революцию, и проследить последствия не только войны, но и революции, отразившиеся на жизни и внутреннем мире донского казака. Вот почему и образ *поля боя после боя*, представляя собой лишь один из фрагментов восточного фронта Первой мировой, в романной структуре *Тихого Дона* был поставлен в иную позицию по отношению к другим эпизодам. В *Тихом Доне* сцена *поля боя после сражения*, в отличие от романа *Żółty Krzyż*, не выполняет роли энсипита. А в тексте А. Струга она – код, в котором в концентрированном виде, как в целостном поэтическом образе, содержится основной анти-военный пафос произведения. В определенном смысле эта начальная сцена может существовать и самостоятельно.

Различны подходы польского и русского писателей к функциональному назначению времени как составной части хронотопа в сцене *поля боя после боя*.

В связи с тем, что А. Струг, согласуясь со своими художественными задачами, акцентирует внимание на переживании героями жуткого и безмерного пространства, в его романе минута равняется бесконечности. Детальное описание физических и духовных мучений засыпанных землей и контуженных французского капитана Déspraix и немецкого поручика von Sendena, эта остановка времени и создает впечатление бесконечности („długo, bez końca...”) страдания, которое символизирует безнадежность: „O Boże, niechże się to raz skończy... Nie, tego nikt nie wytrzyma... O gerechter Gott... Erbarme dich...” (I, 10–12).

В отличие от струговского романа, в *Тихом Доне* время (*один день*) между наступлениями и само пространство (*верста в поперечнике*), где шли в беспрестанную атаку волнами стрелки Туркестанского корпуса во время успешного (!) Брусиловского прорыва на Волыни, сжато до предела. Однако такое ограничение, в конечном счете, тоже вызывает ощущение чего-то бесконечного:

⁸ Ibidem, т. I, с. 8.

На пространстве с версту в поперечнике на супесной изуродованной земле вихрем рвались черные столбы разрывов, и волны наступающих дробились, вскипали, брызгами рассыпались от воронок и все ползли, ползли. [...] Из **шестнадцати волн докатились три последних**, а от изуродованных проволочных заграждений, поднявших к небу опаленные укрепления на скрученной проволоке, словно разбившись о них, **стекали обратно ручейками, каплями...**

Девять с лишним тысяч жизней выплеснули в тот день на супесную невеселую землю неподалеку от деревни Свинохи.

Через два часа наступление возобновилось снова. [...] офицер крикнул: „В ружье!” – казаки повскакали [...]

Шли, подбадривая друг друга шутками. Кто-то насвистывал.

На **небольшой прогалине** наткнулись на **длинную стежку трупов**. Они лежали внакат, плечом к плечу, в различных позах, зачастую непристойных и страшных. [...] Сотня шла в нескольких шагах от трупов. От них уже тек тяжкий, сладковатый запах мертвечины. „[...] казаки, изломав ряды, надвинулись ближе к трупам, снимая фуражки, рассматривая убитых с тем чувством скрытого трепетного страха и *звериного любопытства, которое испытывает всякий живой к тайне мертвого...*⁹

Уже из приведенного отрывка видно, что *поле боя после битвы* М. Шолоховым описано через поэтические образы *волны* – тут военный термин, обозначающий вид атаки, ассоциируется с реальной волною – и *течения*, но не воды, а *крови*. В кратчайшие – как в одно мгновение! – промежутки затишья между атаками каждой новой *волны* жизнь солдат стекала кровавыми *ручейками, каплями* обратно, то есть *назад*. Слово *обратно* в этом контексте говорило об откате наступления и о неизбежном повторении новых и новых атак, что вызывало ощущение бесконечности разгула ненасытной Смерти. А выразительность метафорических и метонимических образов подкрепляется статистикой: лишь за **один день** на **пространстве** только **с версту в поперечнике** выплеснули **девять с лишним тысяч** жизней.

Даже краткий анализ текста убеждает в том, что при изображении чрезвычайной масштабности народной трагедии в двучленном единстве хронотопа у М. Шолохова доминирует время, и это несмотря на то, что оно вроде бы и не упоминается, маяча где-то за повторяющимися словами – *ползли и ползли*; а у А. Струга, который начинает со времени (*na chwilę opranowała cisza*) и часто обозначает его (*wnet, noc, godzina*) – господствует пространство: „Zapadająca noc otulała je [равнину – Л.О.] coraz szczelniej, gubiąc, myśląc odległości w *czarnej przestrzeni*”.

⁹ М. Шолохов, *Тихий Дон*: В 4 кн., Худож. лит., Москва 1962, т. 2.

Żółty Krzyż с первых же своих строк у реципиента, которого автор внезапно – (по М. Бахтину – это кризисный хронотоп) окунул в безмерное и таинственное пространство, вызывает ощущение невыразимой, непонятной и тоскливой тревоги:

Zapadał zmierzch i na chwilę opanowała świat **straszliwa cisza**. W **niebywałym milczeniu** zapowiadał się jakowyś kres i **koniec wszystkiemu**, co dotrwało do tej godziny zmierzchu i jeszcze żyło (I, 7).

Какой-то мистический ужас, охватывающий душу, передается приемом градации: *страшная тишина* сначала перерастает в *небывалое молчание* и мгновенно переходит в **апокалипсис**. Следующее предложение, начинаясь со слова *wnet* (скоро), которое сочетается с выражением *koniec wszystkiemu*, *co* [...] *żyło* началом, подтверждает „стремительное приближение конца света:

Wnet zerwie się trzask piorunów i chmurna noc zawyje, orząc i prując powietrze w błyskawicach i dymach. Nie ostoi się nic, dokona burza swego dzieła, powali, uśmierci, zagrzebie w ziemi ostatnią resztę tego, co czai się jeszcze i trwa już ostatnim tchem [...] (I, 7).

Положение струговского *автора/нарратора* четко не определено: с одной стороны, он вроде бы находится за событием, но, с другой, – насыщенность его повествования повышенной эмоциональностью заставляет сомневаться в этом. Иными словами, стилевые особенности описания *ночного поля боя после боя* в романе *Żółty Krzyż* обеспечивают одновременное присутствие/отсутствие автора/нарратора на месте события в момент рассказа. Благодаря этому, А. Стругу удалось создать такую повествовательную ситуацию, при которой „перцептивное” сознание времени/пространства автора/нарратора, вроде бы находящегося, как и у М. Шолохова, вне события, при обратном чтении легко переплетается с „перцептивностью” героев, пребывающих в самом центре происходящего, и воспринимается теперь уже и как выражение их внутреннего состояния.

Писатель, играя хронотопом, подчеркивал безграничностью пространства отсутствие его у заваленных землею людей – одиноких и бессильных. Капитан Déspaix впадал в полубред: „Chwyta go poczwara w żalazne ramiona, łamie mu żebra, łamie krzyży i dusi” (I, 9). А поручик von Senden страдал от того, что „był cały skręcony, związany, bez możności poruszenia, zmiany, ulgi. Stawało się to tak nieznośne, tak okropne [...]” (I, 13).

Положение шолоховского автора/нарратора всегда определено: он находится вне события даже тогда, когда описывает состояние солдат, идущих на передовую и увидевших штабелями уложенных, начинающих разлагаться трупы убитых молодых воинов. В подтексте скрыты невольные их думы о своей судьбе.

М. Шолохов изображал видимую поверхность пространства, А. Струг шел в глубь земли. Его *поле боя после боя* – многоуровневое, ибо под его поверхностью находятся захоронения убитых в предыдущих сражениях. Во время рытья окопов солдаты неожиданно для себя вскрывают их – и наружу вырывается то, что было продуктом „распада когда-то живой материи, то, что свершалось уже на уровне *микромира*. Процесс разложения людских трупов на микроэлементы, сопровождающийся удушливым „запахом, утяжеляет страдания еще живых. А свежие трупы питают жизнь крыс. „Перед человеком, – писал А. Потебня, – находится мир, с одной стороны, бесконечный в ширину, по пространству, а с другой, бесконечный в глубину, бесконечный по количеству наблюдений, которые можно сделать на самом ограниченном пространстве, вникая в один и тот же предмет”¹⁰. Переосмысляя слова А. Потебни, можно утверждать, что выбранная А. Стругом поэтика при описании *поля боя после боя* шла и в глубины его, подчеркивая тем самым размеры гигантской катастрофы, разразившейся на европейских просторах. И мир разрушения предстал в романе *Żółty Krzyż* во всех его измерениях.

В заключение следует сказать, что рядоположенные шолоховские и струговские картины *поля боя после боя* дополняют одна другую, обогащаясь в восприятии читателей новыми оттенками чувств и переживаний.

Оба писателя в изображении *поля боя после сражения*, обращаясь в первую очередь к эмоциональным и поэтическим импульсам реципиента, в то же время опирались и на его склонности рационально воспринимать действительность, отображенную языком цифр, фактов и упоминанием географических названий, где происходили ожесточенные бои.

Оба они придавали большое значение выразительным и смысловым функциям пейзажа. Но поэтика картин природы была различна: если М. Шолохов, верный своим эстетическим и философско-художественным принципам, реалистически изображая жизнь природы, не придавал пейзажу символического значения, то А. Струг вкладывал в ярко выраженную экспрессивную зарисовку заката метафорическое содержание – это был одновременно и реальный пейзаж, и знамение конца света. По А. Стругу, после того что было содеяно людьми против людей, возврата к но-

¹⁰ А. Потебня, *Эстетика и поэтика*, Искусство, Москва 1976, с. 520.

рмальному течению жизни не будет ни у человечества, ни у природы. М. Шолохов более оптимистичен. Отсюда и разница в палитре красок: если живописи М. Шолохова присущи тона и полутона, то живописи А. Струга – резкие контрасты красок: черного и насыщенного красного (*ciemnopurpurowe* różąry – *czarna* przestrzeń). У М. Шолохова красочность природы, которая живет своей жизнью, приходила в противоречие с тем, что делали с ней и собою люди. А траурный колорит струговской картины выражает ту скорбь по погибшим и одновременно по искалеченному – прежде всего духовно – человеку. Взятые в сопоставлении объективность М. Шолохова и субъективность А. Струга – в том числе и в изображении поля боя – предоставляют возможность всесторонне осознать трагедию начала века – в философском, социальном, политическом и личностном измерениях. И Первая мировая война предстает начальным звеном в цепи всех последующих событий кровавого XX столетия.

Даже беглое сопоставление роли и места только хронотопа *поля боя после боя*, его образов в структурах романа *Żółty Krzyż* и романа-эпопеи *Тихий Дон* дают возможность понять особенность голосов А. Струга и М. Шолохова, оценить их вклад во многоголосую демократическую литературу о Первой мировой войне.

Streszczenie

Chronotop pola walki w strukturze powieści „Żółty krzyż” Andrzeja Struga i „Cichy Don” Michaila Szolochowa

W aspekcie porównawczym poprzez poetykę w artykule przeanalizowano rolę chronotopu pola walki w kompozycji powieści *Żółty krzyż* A. Struga i *Cichy Don* M. Szolochowa. Na podstawie międzytekstowych przeniesień w obu utworach została przedstawiona specyfika humanistycznych postaw obu pisarzy jako ich wkład do wielogłosowej demokratycznej literatury po pierwszej wojnie światowej.

Summary

„Battle field” chronotop in the structure of the novels „Yellow Cross” by A. Struh and „The Silent Don” by M. Sholokhov

The role of battle field chronotop in the structure of the novels *Yellow Cross* by A. Struh and *The Silent Don* by M. Sholokhov is examined through poetics in the comparative aspect; specific features of two authors' humanist positions as their contribution to many-voiced „democratic literature about the First World War are characterized on the level of intertextual callings.

Natalia Pietkiewicz
Warszawa

Wizerunek Polki w opowieści *Oko cyklonu* Aleksandra Woronskiego w świetle koncepcji poznania „Innego” autorstwa Emanuela Levinasa

Badania nad problemem „Inności” odzwierciedlonej w tekstach kultury zachowanych do naszych czasów cieszą się stałym powodzeniem¹. Przedmiotem analizy będzie w tym artykule postać „Innej” z opowieści pt. *Oko cyklonu* (*Глаз урагана*) pióra Aleksandra Woronskiego (1884–1937), znanego rosyjskiego pisarza i krytyka literackiego lat 20. i 30. XX w. Ten opublikowany na początku lat 30.² tekst kultury podejmuje wątek niezrealizowanego uczucia rosyjskiego działacza rewolucyjnego i polskiej sanitariuszki. Pisarz położył jednak nacisk na wydarzenia polityczne, gdyż czas akcji utworu przypada na okres zmierzchu dynastii Romanowów i początek „przewrotu bolszewickiego”. Jeśli chodzi o walory literackie, jak również o oddziaływanie na wyobraźnię odbiorcy, powieść ta nie należy do wybitnych dzieł tego autora³. W chwili publikacji, tj. na początku lat 30. XX w.,

¹ Zob. m.in. klasyczną, krytykowaną w dzisiejszej literaturze przedmiotu koncepcję postrzegania historii Orientu (tzw. Innego) z punktu narracji podmiotu dominującego (w tym wypadku – kręgu cywilizacji europejskiej) w: E. W. Said, *Orientalism. Western conceptions of the Orient*, Penguin Books, London 1995. Por. też: E.M. Thompson, *Trubadurzy imperium. Literatura rosyjska i kolonializm*, przekł. A. Sierszulska, Universitas, Kraków 2000; A. Эткинд, *Толкование путешествий. Россия и Америка в травелоггах и интертекстах*, Новое литературное обозрение, Москва 2001; por. wersję [online] A. Etkind, *Rosyjskie odkrywanie Ameryki*, tłum. F. Memches, <www.dziennik.pl> s. 1–6; na gruncie polskim zob. m.in. serię wydawaną przez IBL PAN, a szczególnie wstęp do jednego z jej tomów, sytuujący zjawisko zainteresowania Innym/Obcym na szerszym tle historyczno-kulturowym [w:] P. Cieliczko, P. Kuciński (red.), *Literackie portrety Innego*, IBL PAN, Warszawa 2008, t. 3; tam też inspirujący poniższą analizę artykuł A. Kramek-Klickiej, *Problematyka Obcego-Innego w twórczości Juliana Strykowskiego w perspektywie dialogu Martina Bubera i Emanuela Levinasa*, s. 43–57.

² Por.: A. Воронский, *Глаз урагана*, Изд. Недра, Москва 1931; idem, *Рассказы и повести*, Советская литература, Москва 1933. Jak podaje *Historia literatury rosyjskiej XX wieku*, pod red. A. Drawicza (WN PWN, Warszawa 1997), utwór został opublikowany w 1934 r.

³ Na ten temat zob. m.in.: G. Porębina, *Aleksander Woronski. Poglądy estetyczne i krytycznoliterackie (1921–1928)*, „Prace Komisji Słowianoznawstwa Nr 6”, PAN Oddz. w Krakowie, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław – Warszawa – Kraków 1964, s. 140.

utwór doczekał się kilku recenzji⁴. Większe opracowanie krytyczne pojawiło się sześćdziesiąt lat później⁵.

Pomysł opowieści Woronski zaczerpnął z własnych doświadczeń nabytych podczas dywersyjnej służby w armii carskiej na obszarze ówczesnej guberni mińskiej, w okresie akcji utworu wchodzącej w skład tzw. Kraju Zachodniego, a obecnie leżącej na obszarze państwa Białoruś⁶.

Ze względu na motywy spotkania na wielokulturowym terytorium tzw. pogranicza bohaterów o odmiennej narodowości i wynikające stąd zagadnienie dialogu kultur, powieść wpisuje się w nurt prezentacji postaci „Obcego” w literaturze. Odzwierciedloną w utworze postać Polki jako platonicznej Ukochanej Rosjanina można interpretować według charakterystycznej dla teorii orientalizmu wspomnianej wyżej koncepcji „Innego”, wzbogacając ją o pewne rysy stosowanych w socjologii stopniowalnych kategorii fenomenu obcości, jak np.: „obcy swój” i „obcy na swoim miejscu”⁷.

Dla poruszanego tutaj zagadnienia spotkania dwojga osób z odrębnych kręgów kulturowych ważną jest ontologiczna koncepcja miłości francuskiego myśliciela Emanuela Levinasa (1906–1995), wychowanego w realiach „zmierzchu” Rosji carskiej. Reprezentuje on nurt filozofii dialogu, kojarzony w literaturze przedmiotu z takimi postaciami, jak Martin Buber (1878–1965) i Franz Rosenzweig (1886–1929). Od nich Levinas zaczerpnął inspirację omawianej koncepcji. Proponuje ona poznanie „Innego” dzięki wzrokowemu kontaktowi z jego „Twarzą”, pojmowaną tu jako przejaw „Człowieczeństwa”⁸.

⁴ Zob. m.in.: И. Зубковский, Рец. на кн.: Воронский А., *Глаз урагана*, „Локаф” 1931, nr 11, s. 147–149; Н. Оружейников, Рец. на кн.: Воронский А., *Глаз урагана. Книга – строителям социализма* 1931, nr 23, s. 88; Н. Оружейников, Рец. на кн.: Воронский А., *Глаз урагана. Книга – строителям социализма*, „Литературная газета” 1931, nr 9; Р. Мессер, Рец. на кн.: Воронский А., *Глаз урагана*, „Резец” 1932, nr 4–5, s. 25; Рец. на кн.: Воронский А., *Глаз урагана*, „Залп” 1932, nr 1, s. 48; А. Амстердам, Рец. на кн.: Воронский А., *Глаз урагана*, „Залп” 1934, nr 1.

⁵ Zob. wstęp [do:] А. Воронский, *Глаз урагана*, [w:] idem, *Повести*, Центр.-Чернозем. кн. изд-во, Воронеж 1990.

⁶ Więcej na ten temat zob.: G. Porębina, *Posłowie. Sylwetka Aleksandra Woronskiego*, [w:] A. Woronski, *Oko cyklonu i inne opowiadania*, przeł. P. Fast, posłowiem opatrzyła G. Porębina, Wyd. „Śląsk”, Katowice 1988, s. 214.

⁷ Zob. niedawno wydany w Polsce tekst źródłowy holenderskiego antropologa: A. van Gennepa, *Obrzędy przejścia. Systematyczne studium ceremonii. O bramie i progę, o gościnności i adopcji*, przeł. B. Biały, wstępem opatrzyła J. Tokarska-Bakir, PIW, Warszawa 2006, s. 50–52; zob. też. słowo wstępne [do:] Z. Benedyktowicz, *Portrety obcego. Od stereotypu do symbolu*, Wyd. UJ, Kraków 2008, tam też ważniejsza literatura.

⁸ Zob. istotny dla tego spojrzenia zbiór wykładów wygłoszonych w College Philosophique w Paryżu w roku akad. 1946/47, [w:] E. Levinas, *Czas i to, co inne*, przeł. J. Migasiński, Wyd. KR, Warszawa 1999, s. 81–94.

W koncepcji tej można wyróżnić stadia zbliżania się metafizycznego „Ja” do „Innego” w celu poznania i zrozumienia tego drugiego. Według tej myśli, „Inny” nie ma charakteru osobowego, dopóki „Ja” nie ujrzy jego „Twarzy”. Wówczas dochodzi do spotkania „twarzą w twarz”, w wyniku czego podmiot oglądający „Innego” zaczyna czuć się odpowiedzialny za drugą osobę. Kiedy natrafia na przeszkodę w porozumieniu, wycofuje się. Wraca, gdy „Inny” okazuje mu swą „Twarz”. Ta „Epifania Twarzy” dotyczy sytuacji, w których poznawana osoba, dzięki udzieleniu pomocy oglądającemu, nazywanemu też „Kimś istniejącym”⁹, okazuje tym samym swoje „Człowieczeństwo”. Wówczas relacja zacieśnia się i nadchodzi miłość: „[...] w relacji erosa zachodzi komunikacja. Relacja ta nie jest ani walką, ani zjednoczeniem, ani poznawaniem. Trzeba uznać jej wyjątkowe miejsce pośród innych relacji. Jest to wyjątkowa relacja z innością, z tajemnicą, to znaczy z przyszłością [...]. Tu, gdzie wszystkie możliwości są niemożliwe [...], podmiot ciągle jest jeszcze podmiotem dzięki erosowi”¹⁰.

Celem miłości jest płodzenie, a to pozwala „Ja” przybliżyć się do „Innego” i odnaleźć siebie w nowym dziele, najczęściej w dziecku. Dla Levinasa „Innym” umożliwiającym ten proces jest kobieta. Według filozofa kontakt z nią otwiera „Ja” na wewnętrzną. Myśliciel, charakteryzując naturę kobiety, wspomina o jej tajemniczości, wstydzie („wymykaniu się światłu”), a także o upodobaniu do „domowości” i „zamieszkiwania”. Zamieszkiwanie to forma istnienia, którą może urzeczywistnić tylko kobieta.

Levinas sytuuje kontakt „Ja” z „Innym” na płaszczyźnie nauczania i panowania. W przeciwieństwie do Hegla tłumaczy, że komunikacja nie może zachodzić w warunkach władzy. Pomimo to „Inny” musi odejść tak samo niespodziewanie, jak przyszedł: „Relacja z innym człowiekiem polega na nieobecności innego; nie jest to [...] nieobecność będąca czystą nicością, lecz nieobecność w horyzoncie przyszłości, nieobecność, która jest czasem. Jest to horyzont, w którym będzie mogło w ramach transcendentnego wydarzenia ukonstytuować się życie osobowe”¹¹. W ten sposób dialog z „Innym”, a ściślej – z „Inną”, która jest „przyszłością”, prowadzi „Ja” do „Nieskończoności”, gdzie kres łączy się z początkiem. Filozof dochodzi do wniosku, że stopienie się z „Innym”, a tym bardziej poznanie go nie jest możliwe.

Powieść Woronskiego wydaje się antycypować ten model kontaktów międzykulturowych¹². W omawianym utworze opis zawierający ekspozycję bohaterki

⁹ Ibidem, s. 100.

¹⁰ Ibidem, s. 100–101.

¹¹ Ibidem, s. 103.

¹² E. Levinas opracował swoją koncepcję na przełomie lat 50. i 60. XX w. Duży wpływ na jego filozofię wywarły przeżycia z okresu II wojny światowej.

jest jednocześnie zapisem schematu koncepcji poznania „Innego”, rozpowszechnionej przez Levinasa w latach 60. XX w. Można w nim wyróżnić etapy scharakteryzowane powyżej.

Pierwsze spotkanie głównej pary bohaterów ma miejsce na jednej z mińskich stacji kolejowych, ostrzeliwanej przez niemieckie samoloty. Upływa w milczeniu. W scenie ekspozycji bohaterka nie wypowiada żadnej kwestii. Jest więc postacią „niemą”¹³. Pojawia się niespodziewanie. Jej obecność poprzedzają dwie inne epizodyczne postaci kobiece, również nie zabierające głosu, tylko opisywane lub wspomniane. Sama bohaterka zostaje ukazana pod koniec pierwszego rozdziału:

Jej głowę i piersi zakrywała biała chustka [...] zmrużonymi od słońca, pełnymi łęku i ciekawości oczyma zaczęła wpatrywać się w niebo. Jej nozdrza drżały.¹⁴

Levinasowskie „spotkanie” koncentruje się – jak widać – wokół kontemplacji twarzy bohaterki: „Walentyna zdumiał wyniosły, szlachetny wyraz jej twarzy” (s. 57–58). Na tej postawie rewolucjonista konstruuje swoje wyobrażenie o tajemniczej „niemej” nieznanym jako o osobie dumnej i nieosiągalnej. Odgłos wybuchu bomby przekonuje go jednak, że obserwowana „Obca” potrafi zmniejszyć dystans:

Ich oczy spotkały się. Kobieta w chustce uśmiechnęła się do niego nieświadomie i blado. W tym uśmiechu dojrzał strach, przyjazną, ludzką życzliwość, słabość, zaufanie. Przyjął to jak nieoczekiwany, wzruszający upominek w momencie zgrozy. (s. 57–58)

Wspominając kolejną eksplozję, narrator ujawnia przelotne pragnienie, charakterystyczne dla człowieka będącego w poczuciu zagrożenia – nieme wołanie o bliskość drugiej osoby:

Kobieta bezradnie uniosła wargę nad połyskującymi wilgocią mocnymi zębami, jej twarz pobladła, rysy się wyostrzyły, skamieniały, rozszerzone oczy stały się całkiem czarne, śmiało zarysowane brwi zastygły w bezruchu. Patrzyła jeszcze na niego, ale już go nie widziała. (s. 57–58)

¹³ Cecha ta w kulturze znamionuje zwykle status Obcego. Więcej na ten temat zob. np. Z. Benedyktowicz, op. cit., s. 140–142.

¹⁴ A. Woronski, *Oko cyklonu i inne utwory*, przeł. P. Fast, posłowiem opatrzyła G. Porębina, Wyd. „Śląsk”, Katowice 1988, s. 57. Dalej cytowany z podaniem stron według tego wydania.

Wygląd przerażonej kobiety początkowo uruchamia u rewolucjonisty Walentyna mechanizm odpowiedzialności za „Innego”:

Odczuł żal. I gdyby trzeba było zginąć w jej obronie, zrobiłby to bez zastanowienia. Odruchowo uniósł się z walizki, rzucił się w jej stronę i zrozumiał z rozczarowaniem, że żadnej pomocy nie jest jej w stanie udzielić. (s. 57–58)

Pozostaje więc kontemplacja spotkanej przed chwilą „Twarzy”. Uporczywe studiowanie fizjonomii bohaterki nie nastraja Rosjanina przyjaźnie do „Obcej”:

I wtedy za tymi wyszczerzonymi zębami, za zastygłymi mięśniami twarzy ujrzał coś śmiertelnego. Jakby wprost zobaczył gołą czaszkę i czarne wklęsnięcia oczodołów. *To połączenie żywego piękna z tym, co śmiertelne* [podkreśl. moje – N. P.], pojawiło się na ułamek sekundy i było tak zaskakujące, że nie wytrzymał i odwrócił wzrok. (s. 57–58)

Jak widać, świadomość współlistnienia w twarzy „niemej” nieznajomej pierwiastków właściwych sferze *sacrum* i *profanum* powoduje wycofanie się bohatera. Reakcja ta ma prawdopodobnie na celu oswojenie się z doświadczeniem bliskości spotkanego „Obcego”.

Powyższy opis jest jakby zapowiedzią schematu kontaktów głównego bohatera z „Obcym”, ukazanego w toku dalszej narracji utworu. W warstwie narracyjnej powieści motyw „Innej” występuje najpełniej w towarzyszącej bohaterowi od okresu dojrzewania egzotycznej wizji wiernej żony – mahometanki umierającej w milczeniu na grobie męża¹⁵. W portrecie tym rewolucjonistę fascynuje tajemniczość (ezoteryczność) nieznajomej, jej niewinność i determinacja do złożenia siebie w ofierze.

Rzeczywista towarzyszka wspomnianego Rosjanina przejawia niektóre z atrybutów tego wzorca z „łubocznej” literatury. Pojawia się kilkakrotnie. Jej obecność, poprzedzana opisami złowieszczej przyrody, niesie zawsze ze sobą nastrój niepokoju i powoduje u bohatera przecucie gwałtownego przyspieszenia tempa wydarzeń. Pewne światło na taki wizerunek „Innego” rzuca wypowiedź cytowanego już Levinasa: „Transcendencja kobiecości polega na wycofywaniu się gdzie indziej i jest to ruch przeciwny w stosunku do ruchu świadomości”¹⁶.

¹⁵ Nasuwa się tu np. skojarzenie z postacią pięknej, przemawiającej jedynie oczami Obcej – kirgiskiej księżniczki Beli z opowieści M. J. Lermontowa *Bohater naszych czasów* (*Герой нашего времени*).

¹⁶ E. Levinas, op. cit., s. 100.

Badaczka twórczości Woronskiego, G. Porębina, podkreśla, że w tym utworze czytelnik spotyka się z negatywnym stereotypem kobiety – reprezentantki innej narodowości, utrzymanym w poetyce modernistycznych koncepcji na temat istoty, charakteru i posłannictwa kobiety¹⁷.

Chwilowe zniknięcia bohaterki wywołują z kolei u Walentyna, a w konsekwencji i u czytelnika, uczucie powrotu codzienności i szarzyzny, podkreślane przez narratora auktorialnego. Jej powroty zaburzają spokój myśli i równowagę wewnętrzną głównego bohatera. Dzięki tym zabiegom artystycznym, polegającym np. na licznych zakrętach akcji, odbiorca poznaje bohaterkę stopniowo. Ulega przy tym złudzeniom wytworzonym przez rosyjskiego rewolucjonistę. Sportretowana w powieści Polka przejawia według nich żywy temperament, samodzielność sądów i daleko posuniętą niezależność, manifestowaną w godnej postawie i władcym sposobie bycia. Cechy te wyraźnie fascynują pragmatycznego Rosjanina:

Twarz Wandy znowu się zmieniła. Patrząc na nią Walentyn pomyślał o średnio-wiecznej Polsce – szlacheckiej i rycerskiej, i o kobietach z tamtych czasów – wyniosłych i subtelnych, namiętnych i zimnych, szlachetnych i zepsutych. Tak, była prawdziwą damą. Widać to było w dumnym przegięciu szyi, w spojrzeniu rzucanym przez ramię, w odrzuconej głowie, którą od czasu do czasu wyzywająco potrzasała, w wyraźnym postukiwaniu obcasów. (s. 85)

Przymioty te widać zarówno podczas zabawy, jak i w codziennym życiu. Kiedy Walentyn jako pracodawca, próbując usunąć Wandę z kancelarii, zarzuca jej nieodpowiednie podejście do pracy, ta odpowiada:

– Proszę powiedzieć, czego pan ode mnie chce? [...] Nieprawdę mówi pan, a nie ja i dobrze pan o tym wie. Znajduje pan błędy tam, gdzie ich nie ma, robi mi pan nieuzasadnione uwagi, przyjmuje mnie pa jak z łaski. Z przyczyn, których nie znam, nie chce pan ze mną pracować. To pana sprawa, ale należy mi o tym powiedzieć wprost. Byłoby to przynajmniej prostsze i bardziej ucziwe. (s. 90)

Bohaterowie padają ofiarą swoistej „komedii pomyłek”. Rewolucjonista, słysząc od kolegi, że Polka spotyka się z oficerem kontrwywiadu, uważa, że stanowi ona zagrożenie dla pracy podziemnej. Wanda jest z kolei zaskoczona, kiedy przy okazji abdykacji cara i rozwoju lawiny wydarzeń rewolucyjnych dowiaduje się od Walentyna o jego działalności konspiracyjnej:

¹⁷ G. Porębina, *Postłowie. Sylwetka Aleksandra Woronskiego*, [w:] A. Woronski, *Oko cyklo-mu...*, s. 214.

Wydawało się, że na twarzy Wandy nie ma nic poza wilgotnymi, nieruchomymi, napiętymi oczami zdejmującymi z niego zewnętrzną, niepotrzebną otoczkę i obnażającymi w nim innego człowieka. (s. 108)

Bohaterowie, kontaktujący się ze sobą do tej pory na płaszczyźnie oficjalnej, widzą siebie nawzajem jakby po raz pierwszy. Wanda zaczyna pomagać rewolucjonistom, objawiając w ten sposób metafizyczną „Twarz”. Kiedy Walentyn zostaje aresztowany przez funkcjonariusza carskiego reżimu za wywieszenie czerwonych flag na budynku Rady Ziemskiej, Wanda w asyście żołnierzy podejmuje się interwencji w sprawie jego uwolnienia. Narrator opisuje jej wygląd i postawę:

Twarz Wandy była podniecona, surowa. [...] Ostro i pokrzepiająco spojrzała na Walentyna. [...] W następnej chwili spojrzała surowo na komendanta. [...] silnie dysząc rozchyliła kożuszek, który upodabniał ją do żołnierzy [...] podczas gdy jej oczy, brwi, usta, policzki, cała figura były – mimo wszystko, co się działo nadal kobiece. (s. 113)

Zgodnie z tezą Levinasa, według której „Inny” pozostaje zawsze kobiecy niezależnie od okoliczności, bohaterka, nie tracąc w rozmowie z komendantem przymiotów charakterystycznych swojej płci, solidaryzuje się do pewnego stopnia z rewolucjonistami:

– Pytam pana nie tylko ja, ale też żołnierze, którzy się tu zebrali. Zupełnie nas nie interesuje, co pan może, a czego nie może dopuścić. (s. 113)

Po uwolnieniu Walentyna, między bohaterami rodzi się więź, którą można określić jako „preludium do miłości”. Wanda, pod wpływem „Epifanii Twarzy” rewolucjonisty Walentyna, bierze za niego odpowiedzialność. Na kartach utworu pojawia się odzwierciedlenie tezy francuskiego filozofa o upodobaniu kobiety do „domowości” i „zamieszkiwania”:

Pilnowała, żeby jadł obiady, kolacje, nie jeździł głodny na zebrania. Wieczorami przychodziła do jego mieszkania, przynosiła ser, masło, jaja, chleb, gotowała na prymusie herbatę. Walentyn brał gazety, opowiadał, co robił cały dzień. Umiała słuchać. Naczynia delikatnie podzwaniały w jej rękach. Poruszała się nieśpiesznie. Przypominała mu siostrę, rodzinną przytulność, mamę, dom. [...] Czasami czuł na sobie jej spojrzenie – połykujące, zagadkowe, badawcze. Szumiało mu w głowie, było trochę strasznie, ale pociągająco. W te dni dostrzegł cały wdzięk kobiety, w której rodzi się i utwierdza uczucie. Kryje się jeszcze, boi, ale przebłyskuje w drobnych szczegółach, w uwadze, w kłopotach prawie niewidocznych dla postronnego spojrzenia, nieważnych, ale najbardziej znaczących. (s. 132)

Bohaterowie, przebywając w sferze swoistego *sacrum*, zachowują jednak swoją odrębność. Walentyn niewiele wie o przeszłości Wandy. Pamięta, że otoczenie nazywa ją „Polką, z tych zruszczonych”. Ta zaś dodaje, że uciekła z Warszawy, została wychowana w Wilnie przez rodzinę rosyjską i stamtąd przyjechała z matką-sanitariuszką Czerwonego Krzyża do Mińska. Rosjanin nie śmie rozmawiać o poglądach coraz bliższej mu osoby na temat rewolucji. Oboje nie chcą utracić rysującej się przed nimi możliwości dialogu. Wanda zdaje się wówczas pełnić w życiu Walentyna rolę „swojego obcego”:

Nie mówiła o swoich poglądach – Walentyn nawet nie wiedział, co ona sądzi o rewolucji i nawet nie próbował wypytywać jej o to. Nie mówili też o tym, co ich wcześniej dzieliło, specjalnie unikając takich rozmów. Co prawda, zdarzały się chwile, kiedy oboje czuli, że muszą sobie wiele powiedzieć, męczyły ich niedomówienia. Bali się jednak, że nie potrafią uniknąć słów ostatecznych. W takich sytuacjach on pierwszy naruszał milczenie, pytając o zwykłe sprawy, mówiąc o artykule z gazety, rzucając żartobliwe uwagi. Zdawało mu się, że otwarta rozmowa zgubi coś najdroższego. Byli ostrożni w stosunku do siebie i kryła się w tym jakaś obcość, dla obojga kusząca. Osłaniali ją. (s. 132)

Oddala ich jednak od siebie inne wyobrażenie o miłości. Rewolucjonista skłonny jest do lirycznych uczuć. Natomiast jego „Ukochana”, pod wpływem doświadczeń związanych z koniecznością przeżycia w strefie przyfrontowej, nie wierzy w prawdziwą miłość i „dozgonne” oddanie. Narrator, przytaczając rozmowę bohaterów na temat opowiadania Turgieniewa pt. *Dym*, wyraźnie zarysowuje tę różnicę. Wandzie nie spodobał się literacki obraz romantycznej miłości, gdyż nie lubi ona dzieł nie związanych z rzeczywistością. Opis wyglądu bohaterki ujawnia jej emocjonalne podejście do problemu:

Na jej policzkach pojawiły się czerwone plamy i nawet podbródek zrobił się szkarłatny, w oczach zgęstniała obcość. Warkocz i kosmyki włosów były ponure. (s. 133)

Znajomość życia pozwala jej się obronić, kiedy jeden z towarzyszy Walentyna, na co dzień odnoszący się do niej z szacunkiem, proponując ją rewolucjonistce jako „kobietę”, stwierdza nieśmiało:

Natura zawsze swego żąda... Proszę się nie obrazić, ale bardzo by pasowała panna Wanda. To, że jest Polką, nie ma wcale żadnego znaczenia. Mówi całkiem po naszymu i nawet nie widać, że Polka. Lepiej by już być nie mogło. (s. 129)

Prawdziwą „Twarz” – poglądy i motywacje bohaterki – czytelnik poznaje dopiero w finałowej partii utworu. Dotąd panna Dąbrowska sprawiała wrażenie osoby konkretnej, zaangażowanej w powierzane jej kolejne zadania i rozumiejącej sens wykonywanych przez siebie czynności. Tymczasem czuje się zagubiona w nowej i przez to obcej dla niej rzeczywistości wojennej zawieruchy. Daje temu wyraz w monologu stylizowanym na spowiedź:

Nikt nie wie, co przeżyliśmy – my, młode dziewczyny, kobiety w białych chustkach, pracujące na oddziałach pierwszej linii, w punktach opatrunkowych, w szpitalach, lazaretach! Nasza młodość, radość, nasz los rozpięzchły się w tych barakach, przy łóżkach umierających, opętanych, kalek! Widziałam nicosć i bezsens życia ludzkiego. Nie jestem tchórzem: umiem pracować pod kulami, kiedy wybuchają bomby. Ale tu wystraszyłam się, straciłam sen, równowagę. (s. 155)

W dalszej części swoistego wyznania bohaterka daje do zrozumienia słuchaczowi, jaki jest cel jej poczynań, które z pozoru wydają się sprowadzać do ulegania popędom:

Chciałam czuć coś żywego, ciepłego, ludzkiego, żeby nie stracić świadomości, że jeszcze żyję i że koło mnie też jest jakieś życie. [...] Nadchodząca ciemność, śmierć jakby odsuwały się ode mnie. Później strach się przytępił i do wielu rzeczy przywykłam. Nikt mnie nie oszczędzał. Nauczyłam się pić, wachać kokainę. Wielbiciele nie brakowało. Ale coraz częściej i coraz silniej odczuwałam pustkę. Miałam już dość miłosnych przygód: wszystkie były do złudzenia podobne. Obrzydła mi wulgarność i łapczywość samców, frontowe czułości, oszustwa, pochlebstwa – jakżeż często w oczach moich przypadkowych kochanków znajdowałam martwe odbłaski skazanego na zgubę ludzkiego życia! (s. 155)

Bohaterka ujawnia tu los sanitariuszek kierowanych do pracy na froncie. Jej monolog zmierza nie tyle do podkreślenia roli kobiet na polu działalności humanitarnej, ile do ukazania okrucieństwa wojny wobec wszystkich istot żywych. Wanda przyznaje, że rzeczywistość przemian społeczno-politycznych jest dla niej bardziej zrozumiała, odkąd dołączyła do doświadczonych rewolucjonistów, świadomych swej drogi:

Kiedy wybuchła rewolucja, poszłam za panem z całą gotowością. Pomagałam panu nie dlatego, że ogarnęły mnie raptem rewolucyjne nastroje. Nawet teraz nie potrafię zdać sobie sprawy z tego, czy popieram *waszą sprawę* [podkreśl. moje – N. P.]. Obce mi są tłumy ludzi, pot, ciemnota. Nie mam co ze sobą zrobić, nie mam żadnej nadziei, niczego nie pragnę. Jestem uciekinierem z całego życia. To, co było dawniej, obrzydło mi, nowego nie rozumiem. Ale z panem, z pańskimi

przyjaciółmi jest mi chociaż źle. Macie cel. Mnie też się wydaje czasami, że znalazłam coś dawno utraconego... Możliwe, że pociąga mnie też to, iż jesteście tułaczami. Sama przecież jestem bezdomna. (s. 156)

Konfrontacja wyobrażeń Walentyna na temat bohaterki z rzeczywistością wyłaniającą się ze zwierzeń Wandy nie wpływa na odsunięcie się rewolucjonisty od Polki. Jednak bohaterowie nie zbliżają się do siebie do końca. Powód stopniowego oddalania się dwojga „Obcych” leży gdzie indziej. Jak wspomniano, bohaterka pod wpływem przeżyć wojennych nie wierzy w romantyczną miłość, a gdy zaczyna zmieniać zdanie, bohater próbuje odwołać się do fizyczności kobiety. Wtedy postaci dystansują się od siebie. Porywa ich także wojenna lawina zdarzeń. Walentyn wyjeżdża, Wanda zostaje z powodu obowiązków służbowych i konieczności opieki nad chorą matką, która wkrótce umiera. Rewolucjonista szuka jeszcze Ukochanej, ale okoliczności dziejowe uniemożliwiają ponowne spotkanie bohaterów:

Siedemnasty rok przeszkodził w podróży do miejsc, gdzie się spotkali... Na opanowanych przez tyfus stacjach, w zamkniętych korpusach fabryk na mityngach, na zebraniach, w godziny zmęczenia i odpoczynku, w bezsenne noce, pośród przyjaciół, na ulicach pojawiał się przed nim obraz uciekinierki, oddalający się coraz dalej i dalej, tracący cielesność i materialność, oczyszczający się i szlachetniejący. Tak oddala się ojczysty brzeg, kiedy człowiek porzuca go na zawsze. Wanda niepokoiła go z nową siłą. (s. 157)

I tak „złowieszcza” nieznajoma – była sanitariuszka i pracownica kancelarii – przemienia się w fantazmat, którego namacalne wspomnienie w postaci zdjęcia dziewczyny rewolucjonista nosi ze sobą podczas walk 1917 r.

Zgodnie z zarysowaną powyżej koncepcją Emanuela Levinasa niepoznany do końca „Inny” musi odejść. Narrator uwzględnionej w niniejszej analizie opowieści podkreśla, że związek Walentyna z Wandą nie zostaje zrealizowany. Obecność nieznajomej w życiu rewolucjonisty może być ujmowana we wspomnianych wyżej kategoriach socjologicznych: „obcy na swoim miejscu” lub też „obcy swój”. Tym samym postać Polki wpisuje się w koncepcję poznawania „Innego” w podwójnym wymiarze jako osoby obcej zarówno pod względem płci, jak i przynależności (tożsamości) narodowej. Ta nieodgadniona do końca postać kobieca, a raczej jej fotografia prezentowana w ostatnim zdaniu opowieści – zgodnie z artystyczną wizją autora – pomaga bohaterowi wytrwać w walce po stronie „przewrotu bolszewickiego”. Na przechowywanej przez Walentyna fotografii twarz

Wandy osłonięta białą chustą sanitariuszki przywodzi na myśl czystość, niewinność i ascezę. Natomiast w toku powieści postać niezależnej, dumnej i nieodgadnionej Polki pełni rolę impulsu pobudzającego bohatera do refleksji nad celowością wyboru działalności rewolucyjnej jako drogi naprawy stosunków społeczno-politycznych, a także do rozważań na temat losu człowieka w oceanie historii.

Резюме

Образ полячки в повести „Глаз урагана” Александра Воронского в свете идеи осущения „Другого” авторства Эмануила Левинаса

Статья посвящается обзору женского персонажа в русском произведении советского периода на примере полячки Ванды Домбровской. Эта героиня сыграет сложную роль в жизни главного героя повести – русского революционера Валентина. С одной стороны – она выступает как его протагонист и повседневный сотрудник, с другой – является важнейшим фактором, который толкает его к размышлениям по поводу человеческой судьбы в историческом плане и к решению вопросов, касающихся смысла революционной деятельности. Таким образом, читателю предоставляется двойне чужой облик незнакомой женщины другой национальности. Этот образ девушки является непосредственным наследством изображения Ванды из двух точек зрения, во первых: глазами главного героя – другого фиктивного персонажа, кроме того сыгравшего роль *alter ego* писателя, и во вторых: самого автора, который решил использовать в повести свой опыт, приобретенный во время военной службы на белорусских землях в период первой мировой войны и начала „большевистского переворота”. Сюжет встречи главных героев – людей разных национальностей, и вытекающая из него проблема межкультурного диалога, включает упомянутую повесть в пользующееся неминуемым интересом явление образа „чужого” в литературе. Настоящая попытка предлагает исследовать тему главного женского персонажа „чужой” на основании идеи „осущения Другого” (типичной для т.н. философии диалога – течения свойственного гуманной мысли первой половины 20-го в.) авторства Эмануила Левинаса, обогащенной некоторыми чертами широко известных социологических категории как например: „свой чужой” или „чужой на своем месте”.

Summary

The image of pole in Aleksander Woronsky's story „A Cyclone Eye” in the interpretation of the Emanuel Levinas' idea of recognizing „Other”

The article is dedicated to an analysis of female character from Russian story of the 30-ties of 20th Century on the basis of Wanda Dąbrowska's example. She is playing a role of protagonist and cooperater of Russian revolutionist – Walentyn, and – on the other hand – she is an important factor, which is inspired main Hero to thinking about the human fate in history and the meaning of revolutionary activity. In this way the Reader receives a double imagine of Woman, who are representing another nationality. This double imagine is a consequence of Wanda's character creation in the narrative strate by the main Hero – another fictional character, which is also an *alter ego* of the Writer, and – in the same time – by the Writer himself, who decided to set this story in the

Belarussian reality from First World War and „bolshevik resolution’s” period, which are familiar to an author from his own experience. The phenomenon of different nationality of the main Heros, and than – the problem of culture dialogue, qualicifying this story to the wide and still popular stream of describing the imagine of a „Stranger” in the literature. This analysis proposes an interpretation of main female character’s plot on the basis of the Emanuel Levinas’ concept of recognizing Other (a part of the philosophy of dialogue, which is characteristic stream for the first half of 20 Century), enriched by the some features of well-known sociological categories like e.g. „familiar Stranger” or „a Stranger at the familiar place”.

Irena Rudziewicz
Olsztyn

Motywy polskie w twórczości Maksyma Tanka

Wśród wielu poetów piszących o Polsce, nawiązujących do polskiej kultury i tradycji, literatury i historii, znajduje się Maksym Tank (właśc. Jaŭhien Skurko). Urodzony 17 września 1912 r. we wsi Pilkowszczyzna nad Naroczą w rodzinie chłopskiej w byłej guberni wileńskiej, I wojnę światową i rewolucję październikową przeżył w Moskwie. Po powrocie ukończył polską szkołę powszechną, gimnazjum rosyjskie w Wilejce, poznał język białoruski w Radoszkowicach i posługiwał się językiem rosyjskim i polskim w Wilnie, gdzie zamieszkał.

Uczestnicząc aktywnie w działalności rewolucyjnej, w ruchu lewicowym, stykał się z językiem i kulturą polską, wnikał w rzeczywistość polskich spraw, czytał literaturę, poznawał historię. Bywając często w Warszawie, zapoznał się z wieloma osobistościami polskiego życia społecznego, rewolucyjnego, literackiego, wydawniczego i kulturalnego. Jednocześnie był przez władze polskie poddawany restrykcjom, prześladowany, śledzony, zatrzymywany, inwigilowany, więziony, rewidowany za swoje lewicowe i rewolucyjne poglądy i przekonania, za działalność demokratyczną i wyzwolenczą.

Nie wpłynęło to na sympatię Tanka do Polski, Polaków, kultury i literatury. „Przez cały miesiąc – notuje w dzienniku – nie pisałem swojego poematu, tylko czytałem – Słowackiego, Tuwima, Bielińskiego [...], Szczedriny, Łatowskiego [...]. Zachwyciła mnie historyczna powieść Parnickiego: *Aecjusz, ostatni Rzymianin*”¹. Nawiązywał wielostronne kontakty z polskimi wydawnictwami, publikował w prasie polskiej na terenie Wilna w latach 30. swoje artykuły, wystąpienia, wiersze. „W polskiej gazecie »Po prostu« zamieszczono krótką autobiografię [...] moją oraz wiersze. Tę moją pierwszą autobiografię (*Etapy*) dawno przygotowałem do mojego tomiku, ale kto wie, kiedy ujrzy ona światło dzienne” (s. 85).

Tank doskonale znał nie tylko literaturę rosyjską i polską, ale i zachodnioeuropejską w tłumaczeniach na język polski. Pasjami czytał utwory H. Sienkiewicza

¹ M. Tank, *Kartki z kalendarza*, przeł. S. Atlas, wstęp i przypisy F. Nieuważny, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1977, s. 283. Wszystkie cytaty z tego wydania w tekście z podaniem stron w nawiasach.

i J. Kraszewskiego, A. Mickiewicza i J. Słowackiego, E. Orzeszkowej, M. Konopnickiej i wiele z nich tłumaczył na język białoruski, o czym wielokrotnie wspominał: „Na stole – nie dokończony przekład Wiktora Gomułickiego” (s. 89); „[...] zacząłem przekładać wiersz Putramenta *Defilada*” (s. 134); „[...] znalazłem ostatni numer »Oblicza Dnia« z wierszami Włodzimierza Słobodnika [...], poszedłem do parku Bernardyńskiego i przetłumaczyłem go” (s. 119); „Zacząłem tłumaczyć cudowny wiersz Konstantego Ildefonsa Gałczyńskiego *Serwus, madonna*” (s. 198); „Potem jałem przekładać wiersz Kornela Ujejskiego” (s. 158) i in. Takich wzmianek, mówiących o wszechstronnych zainteresowaniach Tanka jest bardzo wiele. Świadczą one o chęci przyswojenia i upowszechniania problemów i zróżnicowanych poetyk liryki polskiej na terenie Białorusi.

W życiu i twórczości Tanka regularnie pojawiały się wątki polskie, jego osobiste i literackie związki z kulturą i literaturą polską. Najbardziej jest to widoczne w przyswajaniu przez białoruskiego poetę polskiej poezji, w jego przekładach twórczości wielu polskich twórców. Zakres zainteresowań Tanka jako tłumacza był szeroki – przyswoił literaturze białoruskiej zarówno polskich twórców dawnych z XIX wieku, jak i sobie współczesnych. Przetłumaczył z wielką dokładnością, rzetelnością, odpowiedzialnością i wiernością wobec leksyki i stylu utwory A. Mickiewicza i J. Słowackiego, K.C. Norwida i J. Tuwima, W. Broniewskiego i R. Dobrowolskiego, L. Staffa i A. Słonimskiego, W. Szymborskiej i Cz. Miłosza i wielu innych. Wielokrotnie powracał do *Pana Tadeusza* Mickiewicza, z ogromnym pietyzmem tłumacząc poszczególne księgi.

Tank wielokrotnie mówi i wspomina o swoich zainteresowaniach literaturą polską: „Obserwuję rozwój polskiej i zachodniej poezji współczesnej. I choć trudno mi sądzić o tej ostatniej na podstawie przekładów, to wydaje mi się, że rodzi się jakoś nowa poezja bez ojczyzny” (s. 223); „Czytam *Historie maniaków* Jaworskiego, *Wiersze stepowe* Śpiewaka, tomiki polskich futurystów [...]” (s. 257); „Przeczytałem *Lato w Nohant* Jarosława Iwaszkiewicza. Jest to sztuka pełna dramatycznego napięcia” (s. 332). Jak widać z tych wypowiedzi lektura polskich autorów była bardzo zróżnicowana, budziła różnorodne odczucia i wpływała na wielostronne komentarze.

W tomie *Kartki z kalendarza* występują ciekawe i różnorodne wypowiedzi, komentarze, oceny Tanka dotyczące Polaków, powiązań z nimi w różnych okresach życia, kontaktów z kulturą, czasopismami i literaturą polską, spotkań i osobistych znajomości zarówno z poetami, pisarzami, działaczami, jak i mieszkańcami wielu miast i miejscowości, w których bywał, zwiedzał i odwiedzał: „Spotkałem się z Jerzym Putramentem, ofiarował mi tomik swoich wierszy [...]” (s. 90); „Odwiedziliśmy posła na Sejm Stanisława Dubois [...] udaliśmy się [...] do Andrzeja Struga [...]

jednego z najwybitniejszych współczesnych polskich pisarzy” (s. 100); „Spotkałem się tam również z bardzo oryginalnym poetą i skromnym człowiekiem, Kamiłem Weintraubem. Podarował mi dwa tomy swoich wierszy” (s. 302). Wspomniany poeta w 1941 r. napisał interesujący wiersz *Do Maksima Tanka albo list zimowy o białoruskiej jesieni*, na który twórca białoruski zdołał dać bardzo spóźnioną odpowiedź w 1954 r. w wierszu *Odpowiedź na list przyjaciela*:

Do tych pól, skąd dobiega fal wiślanych poszum,
Do wieczorów spędzonych wspólnie przy herbacie
I do skwerów warszawskich, do szczerych przyjaciół.
Piszę do Twoich pieśni i do cegieł domów,
Które cię osłaniały od kul i od chłodu.
Piszę list i wysyłam o zorzy świetlistej,
Co cię wzniosła z ojczyzny Twej min i zgłiszczy.²

W ciągu wielu lat utwory poetyckie Tanka były przekładane na język polski przez różnych tłumaczy oraz poetów i wydawane na łamach gazet, czasopism, periodyków społeczno-literackich, w antologiach i oddzielnych wydaniach książkowych³. Sam tak opisywał pierwsze przekłady: „W tomiku Putramenta *Droga leśna* znalazłem swój wiersz *Na szlaku dzikich gęsi*. To jest mój pierwszy wiersz przetłumaczony na polski. Przedtem był opublikowany w »Kurierze Wileńskim«” (s. 194).

Tank wielokrotnie wspominał o różnych poetach i tłumaczach, którzy interesowali się jego poezją, przekładali ją na język polski, publikowali lub o niej pisali: „Kazimierz A. Jaworski pisze mi w swoim liście, że zamierza wydać niewielki zbiorzek moich wierszy [...]” (s. 282); „Na początek recytowałem wiersze przełożone na polski przez Jaworskiego i Putramenta” (s. 302); „Wreszcie dostałem 75 numer »Sygnałów«, gdzie zamieszczono kilka moich wierszy tłumaczonych przez Weintrauba i Jaworskiego” (s. 330). Wspomina również o swoich tekstach pisanych po polsku: „Napisałem niewielkie opowiadanie w języku polskim o życiu bezrobotnych. Chcę posłać je na konkurs do jednej z lewicowych gazet” (s. 38). Po pewnym czasie odnotowuje, że pisze „reportaż o katorżniczej pracy drwali. Piszę po polsku, żeby szybciej nasz głos przedostał się w szeroki świat [...]”

² *Jak unieść wierszem Twoją chwałę. Polska w poezji radzieckiej*, wybrał i wstępem opatrzył B. Białokozowicz, Wyd. Łódzkie, Łódź 1977, s. 151.

³ M. Tank, *Bajka o Muzyce*, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1951; idem, *Na szlaku dzikich gęsi*, wybrał B. Zyranik, PIW, Warszawa 1965; idem, *Wiersze wybrane*, wybór i wstęp I. Sikirycki, Wyd. Łódzkie, Łódź 1974; idem, *Ptasie sprawy*, przeł. W. Woroszyński, wyd. 2, KAW, Warszawa 1975; idem, *Ballada o kosmicznej podróży Mrówki-Wędrówki*, przeł. M. J. Kononowicz, KAW, Warszawa 1983 i in.

(s. 72). W tych polskich tekstach, jak się wydaje, przeważa tematyka społeczna, nurtującą poetę aspekty nierówności i niesprawiedliwości klasowej, głównym tematem jest krzywda i zaniedbania wobec ludzi pracy.

Wszystkie te spotkania i znajomości, zainteresowania literaturą, kulturą i historią polską, próby przekładowe poezji polskiej, publikacje w gazetach i czasopiśmie polskich wpłynęły na pojawienie się w oryginalnej twórczości białoruskiego poety motywów i elementów polskich, wątków i reminiscencji związanych z historią i walką społeczną w Polsce, z kulturą i jej twórcami, z przeżyciami i spostrzeżeniami po pobytach w naszym kraju w różnych miejscach, miastach i miejscowościach.

Ważną rolę, jak się wydaje, odgrywa w przedwojennych utworach Tanka tematyka społeczna i polityczna, związana z rewolucyjnymi i lewicowymi poglądami poety, który żywiołowo i poetycko reagował na wszelkie przejawy buntu i walki robotników na terenach polskich (*Wieniec, Latarnie podcięte niby trawa*), zapisywał i komentował bieżącą i aktualną sytuację. W 1936 r. opisał wydarzenia w Krakowie, gdzie „policja strzelała do demonstrujących robotników” i to „pod murami starego Wawelu, Sukiennic, Barbakanu – w dawnej stolicy rdzennej Polski [...]. Głos krakowskich robotników głośniej niż hejnał z Wieży Mariackiej zabrzmiał we wszystkich zakątkach kraju [...]” (s. 97). W tych walkach ważne miejsce zajmował również ruch chłopski, któremu Tank poświęcił niektóre utwory literackie, łącząc współczesne formy wiersza z folklorem i tradycją, jak np. w wierszu *Cisza dróg*, dedykowanym uczestnikom strajków chłopskich w Małopolsce.

Tank nawiązuje w swoich wierszach również do prześladowań, przesłuchań, obserwacji ludzi walczących o demokrację i swobodę. Podkreśla siłę woli, hart ducha, wytrwałość i odwagę polskich działaczy, ich determinację, czujność i nieustającą walkę pomimo aresztowań i izolacji, ich optymizm i wiarę w lepszą przyszłość.

Czujny sen ma Praga i Mokotów.
Politycznych powyprowadzali...
Nie pozdrowisz kolegów,
niestety:
Szorstka dłoń w kajdankach,
Straż,
Bagnety...
Rychło się nad Wisłą świt rozpali!⁴

⁴ M. Tank, *Poezje wybrane*, wstępem poprzedził Autor, wyboru dokonał J. Pleśniarowicz, postłowiem opatrzył A. Barszczewski, LSW, Warszawa 1977, s. 23.

Wrażenia, odniesienia i wspomnienia o Polsce występują często w utworach Tanka mówiących o wojnie, o cierpieniu i bólu, trudnych dniach okupacji, szczególnie w Warszawie.

„Rozstrzelany,
 rozstrzelany,
 rozstrzelany...”
 Więcej ich, tych tablic pamiątkowych
 Na ulicach Twoich, Warszawo,
 Więcej niż liści w alejach,
 Niż gniazd w żałobnym zwierciadle Wisły.⁵

W czasie wojny Tank okazywał Polakom wiele sympatii i przyjaźni (*Do Polaków*), potem wielokrotnie nawiązywał do wspólnej walki z faszyzmem, pojawiały się reminiscencje wojenne, wspomnienia o żołnierzach i wyzwolanych ziemiach, prośba o pamięć o ofiarach wojny i obozów, protest przeciw wszelkim działaniom wojennym i wezwania do zachowania i utrzymania pokoju.

Od samego świtu,
 porankiem
 Dojrzeliliśmy na całunie zimy
 Zieloniutki
 jodłowe
 wianki
 Kto na pierwszą linię je przyniósł?
 Kto je uwił czułymi rękoma –
 Jedno wiem:
 Chłopcy w bratniej ziemi zostali,
 By odpocząć
 żołnierskim snem,
 A my znów możemy naprzód iść dalej.⁶

We wspomnieniach i utworach poetyckich Tank często opisuje swoje wrażenia, różnorodne przeżycia i uczucia związane z konkretnymi miastami, miejscowościami i ulubionymi miejscami. Wiele razy pojawiały się opisy Warszawy i reminiscencje z pobytów w stolicy Polski w różnych latach: „Marszałkowska doprowadziła mnie do Ogrodu Saskiego. Niespodziewanie znalazłem się obok pomnika Poniatowskiego [...], deszcz zmusił mnie do schronienia się pod dachem

⁵ M. Tank, *Wiersze*, przeł. W. Woroszyński, „Literatura na Świecie” 1991, nr 8–9, s. 4.

⁶ M. Tank, *Poezje...*, s. 34–35.

Zachęty, gdzie po raz pierwszy, na wystawie »Czarne i białe«, zobaczyłem Matejkę, Chełmońskiego, Kossaka [...]” (s. 101) – zapisuje w 1936 r.; „Marszałkowska jarzyła się już różnokolorowymi światłami wystaw i reklam. Teraz Warszawa wydała mi się bardzo piękna, choć w powietrzu wyczuwało się jakiś trwożny niepokój, mimo toczącego się wokół szumnego, hucznego życia [...]” (s. 304) – odnotowuje w lipcu 1939 r.

Pod wpływem wrażeń i spotkań z Trójmiastem i z Bałtykiem napisał wiersz, który znajduje się na stronicach *Kartek z kalendarza* w tłumaczeniu Jana Gniazdowskiego.

Morze! Otośmy się spotkali kiedyś wreszcie,
 Chociaż tego od dawna pragnąłem ogromnie.
 Słyszę twego przyływu szum, jak serca bicie,
 Obejmuję twe fale i twój brzeg prastary.

„Teraz na pewno nie poznałbym spalonej i zbombardowanej przez faszystów Gdyni ani malowniczych plaż, zrytych okopami, usianych mogiłami” (s. 344) – zapisuje 14 września 1939 r.

W latach powojennych Tank wielokrotnie przebywał w Polsce, szczególnie upodobał region tatrzański. W jego utworach pojawiały się motywy góralskie, tematyka góraska; opisywał w pastelowych i subtelnym kolorach piękno pejzażu, bogate, barwne i przepojone zachwytem obrazy przyrody tatrzańskiej. W tych utworach uwidocznione są krajobrazy widziane przez wrażliwego, uczuciowego i spostrzegawczego obserwatora (*Nad Morskim Okiem*). Górską przyrodę i spotykani ludzie urzekają różnorodnością, pięknem miejscowego folkloru, przyjaźnią i znajomością opisywanych terenów.

I dniem, i nocą
 Szumi Poroniec,
 Błękitną falą
 Biję w brzeg stromy.

 W toniach odbite,
 Jak w wielkich lustrach,
 Drzemią skaliste
 Tatrzańskie szczyty.⁷

⁷ *Jak unieść wierszem...*, s. 145.

Wędrowniki górskie, przejazdy w Tatry łączyły się z pobytem w Krakowie, ze zwiedzaniem Wawelu, gdzie na Zamku, w komnacie poselskiej...

Tkwią w suficie głowy wawelskie –
I ja też podziwiałem je nie raz.⁸

Bardzo uczuciowy i ciepły ton przeważa w utworach Tanka nawiązujących do polskiej kultury, mówiących o przedstawicielach naszej literatury, muzyki i miejscach z nimi związanych. Poeta powraca do muzyki Chopina, podkreślając zarówno znaczenie i wartość jego kompozycji (*Szopen*), miejsca urodzenia (*Żelazowa Wola*), jak i pomnika kompozytora w warszawskich Łazienkach, który odbudowany powrócił po wojnie na swoje miejsce i nadal park rozbrzmiewa jego muzyką:

Gdy dzienny milknie gwar i błękit
Gęstnieje, cisza zapada zmierzchowa,
Klawiszów ziemi dotknie on – i znowu
Jak dawniej płyną w dal nokturnów dźwięki.⁹

Tank docenia również znaczenie muzyki M.K. Ogińskiego, a szczególnie jego wybranych utworów, których oddziaływanie jest wyjątkowo silne i emocjonalne, gdy się jest daleko od kraju, a na falach radiowych rozlegają się nuty *Poloneza Ogińskiego*¹⁰.

Tank często pisze o miejscu, znaczeniu i roli poezji A. Mickiewicza, nawiązuje do ziem i miejsc związanych z naszym wieszczem, powraca do Nowogródka, gdzie „mieszkał Mickiewicz” i gdzie na nowogródzkiej górze:

Dzisiaj jeszcze poczujesz owych wiatrów powiew,
Które stąd w świat nosiły myśli jego chmury
I pod oknami jemu szumiały listowiem.¹¹

Z ogromnym podziwem i uczuciem Tank pisze o poezji K.C. Norwida, doceniając jego znaczenie i rolę w rozwoju literatury polskiej, widząc cierpienia, ból i tęsknotę twórcy oderwanego od kraju:

⁸ M. Tank, *Poezje...*, s. 79.

⁹ *Jak unieść wierszem...*, s. 153.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*, s. 144.

Trzeba ci było
 już za życia wiedzieć,
 Co znaczy żal po opuszczonym kraju,
 Zbratać się z nędzą, żyć w nieszczęściu, biedzie,
 Poznać zawziętość, wrogość zoilów zgrai.¹²

Utwory Tanka zawierające polskie motywy są bardzo różnorodne, świadczą o wnikliwej obserwacji różnorodnych spraw, problemów, pejzaży, zjawisk społecznych widywanych w Polsce w różnych okresach życia, o szczerym zainteresowaniu wydarzeniami i faktami związanymi z Polską i jej życiem. Były wielokrotnie tłumaczone na język polski, drukowane w różnych wydawnictwach, recenzowane, analizowane i wprowadzane w obieg krytycznoliteracki¹³. Utwory te świadczą, iż był on poetą zarówno bezpośrednich obserwacji sytuacji, zjawisk, okoliczności, ludzi, przyrody, jak i mistrzem przekazywania atmosfery, emocjonalnych doznań, zróżnicowanych akcentów stanów duchowych i psychicznych, wrażliwości i odniesień do folkloru i twórczości ludowej.

Poprzez sugestywne opisy przyrody, urozmaicone pejzaże i obrazy natury Tank zachowuje niezwykle klimat i specyficzną atmosferę polskiej ziemi, wrażliwość i gościnność jej mieszkańców, podkreśla piękno i nastrój, historię i kulturę kraju, którym jest zainteresowany. „Zadaniem pisarza każdego narodu – mówi współczesny białoruski dramaturg Andrzej Makajonok – jest malowanie i przekazywanie tych wszystkich zasad i ideałów, które są dorobkiem historii”¹⁴.

Pod piecem ogień grał wesoło,
 Umiała być gościnna.
 Zasiedliśmy za stołem wkoło
 Ze szklanicami wina.
 Przyjacieli za to pił, by Tatry
 Już nie zaznały nędzy,
 A ja za lekki ślad narciarski,
 Który nas tu przypędził¹⁵.

¹² *Antologia poezji białoruskiej*, wybrał i opracował J. Huszcza, wstęp A. Barszczewski, Ossolineum, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1978, s. 24.

¹³ W. Stochel, *Tematyka polska w twórczości Maksyma Tanka*, [w:] *O polsko-radzieckich związkach literackich*, pod red. W. Wilczyńskiego, Zielona Góra 1984; M. Мікуліч, „Дрэвы забылі пра буры і страты...” *Максіма Танка*, „Термапілі” 2001, nr 4–5, s. 256–258.

¹⁴ T. Raczek, *Od Mickiewicza do Bryła (korespondencja własna z Mińska)*, „Rzeczypospolita” 1982, nr 116, s. 4.

¹⁵ M. Tank, *Na szlaku...*, s. 22.

Резюме

Польские мотивы в творчестве Максима Танка

В статье представлен творческий и жизненный путь Максима Танка в его связях и контактах с Польшей, её культурой и литературой. Показана переводческая и оригинальная деятельность белорусского поэта, связанная с польскими мотивами и элементами. Значительное место занимает анализ стихотворений Танка, в которых выступает польская тематика.

Summary

The Polish motifs in the literary output of Maksym Tank

In the article presented was the worldly and artistic path of Maksym Tank in connection with Poland, its culture and literature. Attention was paid to these pieces in which elements, associations with Poland, its history, the representatives of literature and, above all, poetry, music as well as culture occur; presented was the analysis of some pieces with the Polish subject matter.

Tatiana Rybalczenko
Tomsk

Мистификация и демистификация текста в романе В. Отрошенко *Персона вне достоверности*

Проза Владислава Отрошенко (1959) – одно из многочисленных свидетельств взрыва русского постмодернизма в конце XX века – свидетельствует о потребности в литературной саморефлексии в период ломки прежних эстетем, как социальных (распад советской империи), так и культурных (дискредитация „большого стиля”, кризис представлений о „реальности”). Можно выделить два пласта в прозе Отрошенко: реконструкция исчезнувшей эмпирической реальности (деконструкция детского мифа о жизни предков в „повестях в рассказах” *Двор прадеда Гриши* 1997, *Новочеркасск* 2000) и мистификация реальности (романы *Персона вне достоверности* и *Приложение к фотоальбому*¹).

В произведениях первого ряда Отрошенко выступает как модернист, воплощающий „внутреннюю реальность”, реальность сознания, в которой соединяется отражение, воспоминание, воображение, образотворчество. Онтологическая проблематика – проблема феноменологической природы внешней реальности, её изменение и исчезновение – соединяется в этой прозе с гносеологической проблемой – проблемой ограниченности индивидуального сознания, не способного вобрать огромность и разнообразие реальности, но вместе с тем обладающего интенцией не только к осязаемой реальности, но и к метафизике бытия. Отрошенко заявлял о несущественности влияния „отражаемой” внешней реальности на художественную реальность: „Способность отражать внешнюю, всеми узнаваемую жизнь... – второстепенная способность...”; „Реальностей действительно много. [...] Но есть одна – не подлежащая никаким сомнениям. Та, о которой всю жизнь твердил Юнг. Реальность психе – человеческой души – и всего того, что в ней происходит”; „Всё, что

¹ Основные книги В. Отрошенко, куда вошли названные произведения: *Приложение к фотоальбому*, Время, Москва 2007; *Персона вне достоверности*, FreeFly, Москва 2005; *Тайная история творений*, Культурная революция, Москва 2005.

вызвано ею к жизни, должно служить дорогой к *порождающим центрам*, а не первым и конечным пунктом критических размышлений”².

Второй из названных пластов прозы Отрошенко обращает на себя внимание не только изощрённой мистификацией, фантазмагоричностью изображённых ситуаций, но и тем, что здесь онтологическая проблематика скорректирована в сферу текстов, замещающих реалии и проявляющих „внутреннюю реальность” творца. Саморефлексия Отрошенко направлена на понимание онтологической сущности текстов, что, собственно, разводит модернистскую и постмодернистскую эстетику, на пересечении которых строится художественный мир Отрошенко. Сводится ли текст к игре субъективного сознания или он отражает реалии действительного мира, или он проявляет фрагменты бытия и художник принимает мыслеобразы как формулы бытия. То есть Отрошенко ставит вопрос о природе „символических форм” (Э. Кассирер) сознания: о их произвольности или надсубъективности, об их внесубъективном источнике или об их формо- и жизнотворческой миссии, об их соответствии онтологии за пределами сознания. С одной стороны, человеческое сознание фиксирует феномены реальности в артефактах: документах, фотографиях, будто бы схватывающих исчезающую реальность в „единственной, в „единственной, незыблемой, предназначенной всецело лишь одному нерушимому мигу картине, где не двинется дальше заветной точки внезапно плененное время” (так определяется фотография в романе *Приложение к фотоальбому*)³. Но именно фотография, текст нового времени, обнаруживает несоответствие статичного и ограниченного текста действительной реальности: текст останавливает время, фиксирует феномен вне целого, подменяет реальные отношения имитационными, „постановочными”. Всякие тексты, особенно тексты искусства, – всегда мистификация, сокрытие или искажение, изменение, часто идеализация возможного подлинного. В повести *Прощание с архивариусом* фантазмагорический сюжет, связанный с фотографией, открывает признанную людьми миссию искусства идеализировать реальность, придавать ей отсутствующий смысл. Обитатели Новочеркасска, преодолевая обесмысленность и приземлённость действительной жизни, фотографируются с бакенбардами, в казачьих одеждах, на фоне батальных картин, ценя недостоверные образы выше, чем

² *Реализм: мода или основание мировоззрения*. Дискуссия: вед. К. Кокшенёва, „Москва” 1998, № 9, с. 42–44.

³ В Отрошенко, *Приложение к фотоальбому...*, с. 51.

подлинную реальность, чем „богоданный вид”. Вопреки постановлению атамана: „Исключить из процедуры фотографирования наклеивания усов, бровей и проч. лицевой растительности, дабы всякий военный чин, действительный или отставной, а также свободный от военной службы казак имел на портрете свой собственный, Богоданный вид”⁴ – люди стараются остаться в будущем и прибегают к закреплению жизни в тексте (текст оценивается как способ сопротивления исчезновению), фальсифицируя, идеализируя свой реальный вид (текст-фотография даёт возможность сопротивляться необходимости действительной жизни и реализовать, проиграть потенциальные возможности).

Безусловно, главный предмет рефлексии у писателя Отрошенко не визуальные образы-тексты, а тексты, создаваемые словом, допускающие высшую степень свободы человека выстраивать субъективный образ мира и впоследствии определяющие представления людей об окружающем мире. Слово не требует соответствия обозначаемому, оно способно вызвать разные ассоциации и тем самым вывести знак от конкретной реалии к универсальности, которая возможна за пределами феномена. Будучи случайным знаком, слово становится средством выявления скрытого от эмпирического сознания бытия, однако невозможно утверждать объективность и истинность той сущности, которая обозначается словом. Утверждения первенства слова над реальностью приводит к тому, что сознание оказывается в плену неразличения текстовой и физической реальностей, и человек тем охотнее подчиняется окультуренной текстами реальности, что объективная сущность бытия скрыта от него, остаётся только интенция к тому, что вовне. „Язык – автономная и неисследимая сущность, обладающая способностью к самоорганизации”, национальные языки – „аватары языка как такового – особой системы, ставящей пределы человеческому сознанию, а возможно, и миру в целом. За пределами – неизвестно что. Ничего; бессмысленность; без-мысленность; Бог; или радость чистого зренья мира...”⁵.

Тем не менее Отрошенко воспроизводит не мифы сознания, а онтологические прорывы текста, рефлекслируемые современным сознанием как знаки, версии, мистификации бытия. Таковы повести, написанные на рубеже 1980–1990-х годов и собранные в романе *Персона вне достоверности: Прощание с архивариусом* (далее *Архивариус...*),

⁴ В. Отрошенко, *Персона вне достоверности...*, с. 11. Далее текст романа цитируется по этому изданию с указанием страницы.

⁵ *Язык наш свободен*: Дискуссия в рубрике *Родная речь*, „Знамя” 2006, № 12, с. 190.

Почему великий тамбурмажор ненавидел путешествия (далее *Тамбурмажор...*, *Тайны жалонёрского искусства, или Разоблачения господина Казина* (далее *Тайны жалонёрского искусство...*), *По следам дворцового литавриста* (далее *Литаврист...*), *Дело об инженерском городе*. С этим „романом в повестях” связана книга „эссе-новелл” (авторское определение) *Тайная история творений*, написанных, по признанию автора, в 1995 году и представляющих пограничную поэтику филологической интерпретации текстов и экзистенциальной рефлексии творческого сознания авторов этих текстов – Катулла, Овидия, Шопенгауэра, Ницше, Пушкина, Гоголя, Платонова. Будто бы следуя эстетике *non-fiction*, Отрошенко использует при воссоздании историко-литературных фактов принципам художественной литературы: „воображение, преобразование, вымысел и домысел”⁶. Отрошенко создаёт филологическую прозу, прозу о слове, о письме, о текстах, о текстовой реальности, мистифицирующей внешнюю эмпирическую реальность.

Заглавие книги *Персона вне достоверности* выдвигает в центр вымышленный образ человека, что и приближает книгу к жанру романа, то есть к судьбе индивидуальной личности человека в реальных, частных обстоятельствах незавершённой движущейся реальности. Невозможно определить, кто из персонажей претендует быть центром художественного мира, хотя есть сквозные персонажи в составляющих роман повестях, образы провинциалов из Новочеркасска начала XX века, представителей утратившего самобытность казачьего мира, ставшего имитацией имперского стиля жизни: таинственный книгоиздатель Кутейников, авторы книг, изданных в издательстве Кутейникова, – сотник Туркин, литаврист Ставровский. Но истории этих и других персонажей утратили подлинность с исчезновением исторической эпохи, и столь же недостоверный современный автор вынужден реконструировать мир прошлого по текстам, оставшимся от прошлого. Так на первый план выходит история текстов, их создания, их судьбы, их истолкования. Роман *Персона вне достоверности* может быть в равной мере назван *Тайной историей текстов*, историей фальсификаций и мистификаций текстов, что проявляет амбивалентную природу текстов: с одной стороны, они фальсифицируют, то есть подделывают реальность, намеренно лгут (лат. *falsus* – ложный, неверный), с другой стороны, мистификация – это не только намеренное введение в заблуждение, но и введение в тайну (гр. *mystika* – таинственные обряды),

⁶ В. Отрошенко, [Выступление в рубрике *Резонанс*], „Знамя” 2006, № 3, с. 168.

и тогда тексты исполняют миссию посвящения в тайну, недоступную эмпирическому знанию.

Проблема авторства текстов – один из аспектов проблемы текстов, и у Отрошенко проявляется в запутанной системе субъектов повествования. Определение „персона вне достоверности” может быть отнесено к автору-повествователю и к авторам вымышленных текстов, их издателям, переводчикам, комментаторам, пересказчикам. Современный автор-писатель является не столько автором историй, нарратором, рассказчиком (лишь в финале *Архивариуса*... возникает эпизод с автором-рассказчиком, встреча не то с хранителем текстов, не то с их фальсификатором), сколько анонимным читателем-исследователем, пытающимся с помощью сохранившихся текстов, подлинность которых трудно доказуема, реконструировать смысл найденных им текстов (мистификация Отрошенко). Эта задача делается главной, отодвигая задачу реконструкции реальности прошлого, поскольку даже оставшиеся в живых свидетели исчезнувшей реальности (архивариус, дряхлая сестра одного из персонажей) уже не могут идентифицировать соответствие текстов исчезнувшей реальности, поскольку они не могут отличить сохранившееся в памяти от воображённого. Так утверждается „читательская” позиция современного писателя, человека, барахтающегося в оставленных текстах, в предложенных им языках, с другой стороны, мистификатора, сочиняющего тексты, выдавая их за тексты других авторов и за знаки действительной жизни.

Фабульная основа всех входящих в роман повестей связана с историями нескольких текстов, опубликованных в начале XX века или же умело фальсифицированных в иное время, что почти невозможно утверждать в том „архиве” текстов, в которые превратилась жизнь. В центре повестей – разыскания не только автора-читателя и скриптора, но и персонажей (внук одного из авторов текста, Туркина; странный лектор, читающим в Бутане лекцию о русском тамбурмажоре; сходящий с ума читатель трактата о сновидении). Разыскания направлены на установление подлинности публикаций и авторства апокрифических для своего времени текстов, которые не могли быть опубликованы и были уничтожены, но будто бы сохранились и теперь должны быть признаны либо за источник некоего знания. Определение подлинности текстов необходимо для признания или непризнания подлинности содержания, знаний о прошлой реальности и, что важнее, о сверхреальности, о бытии, скрытом за границами знания, даваемого общепринятыми текстами. То есть читателями, толкователями являются все персонажи романа.

В текстовой структуре романа Отрошенко соединяет принципы филологического исследования (цитаты, комментарии, ссылки на источники, на рецензии) и детективного расследования (аргументация подлинности источников, датировка, документальные свидетельства, письма, факты жизни существовавших или выдуманных людей). Не повествование о событиях, а текст-коллаж, построенный как „отчёт исследования”, как материалы разоблачения, плагиатора, как „дело”, свод официальных документов, об издательстве „Донской арсенал”, о плагиате книги о жалонёрском искусстве, об авторе брошюры *О некоторых свойствах подвижных реальностей и неизменного сновидения*, о неосуществлённом плане Нового Черкаска, материализовавшемся в город-мираж.

Наряду с образами „читателей-скрипторов” создаётся образ, связующий тексты почти всех повестей, – образ „издателя” Кутейникова, субъекта, обеспечивающего материализацию текста как равной физическим предметам реальности. Текст сознания, овеществлённый в книге, подтверждает материальность образов сознания, уравнивает отражение и воображение. Издатель – посредник между текстом и читателем – тоже мистификатор и фальсификатор. С одной стороны, он существовал, если книга издана, с другой стороны, это выдуманный авторами образ передатчика текста, актатор текста. По одной из версий, Кутейников выдуман Павлом Туркиным, чтобы скрыться от ответственности за публикацию; по другой версии, он придуман владельцами фотографии, привлекавшими клиентов публичным спором с фантомным издательством, расположившемся в здании фотографии; по-третьей версии, он мог быть вымышлен князем Черкесовым или архивариусом.

Фальсификация может исходить и от автора, и от читателя, превращающегося в скриптора и передатчика текста. Фальсификация не сводится к преступному подлогу, она в природе текстов, так как тексты, проявляющие представления о реальности автора, претендуют быть свидетельствами о действительной реальности, то есть неизбежно фальсифицируют действительность. Авторы, сознавая несоответствие, фальсифицируют авторство, скрываясь за маской мнимого автора. Недостоверность текстов порождает недостоверность авторства, и наоборот. Отрошенко не сводит постмодернистскую констатацию смерти автора к неизбежной цитатности любого текста, к обречённости любого высказывания на коллажность, запутывающую авторство. Он обнаруживает онтологическую анонимность текстов в возможности любого текста проявить неотрефлексированную, неосознаваемую, метафизическую

сущность явлений (далее будет изложена концепция „неизбежного текста“). Текст анонимен, если он потенциально может проявлять какие-то свойства бытия поверх воли и рационального понимания автора. Другое основание анонимности текста: автор надеется не только на прочтение текста, но и на понимание его смысла, и он жертвует собой, использует псевдоним, опираясь на авторитет ложного автора – либо свидетеля, либо авторитетного автора.

В фабуле романа есть одна цементирующая разные истории текстов ситуация: за короткое время (1911–1915) в издательстве „Донской арсенал“ С.Е. Кутейникова опубликованы странные книги, принадлежащие разным авторам. Хотя издательство не было обнаружено по указанному адресу, его существование подтверждается текстами – газетными публикациями, объявлениями об открытии, фотографиями книгоиздателя, материалами спора издателя с владельцами дома, фотографами; предсказанная смерть в Люксембурге подтверждаемой письмом Казина, свидетельствующего об имени Кутейкина на могиле. Свидетельствуют об издателе сами книги, оставшиеся после исторических бурь и после уничтожения (по официальным свидетельствам, конфискованные книги *Тайны жалонёрского искусства* войсковой атаман изрубил шашкой), возвращенные в новую реальность архивистами, исследователями, читателями. Остались тексты, но разгадка их авторства безрезультатна и бессмысленна, как и разгадка соответствия их смыслов действительности.

В повести *Тайны жалонёрского искусства* объясняется источник и причина мистификации. Из текста письма Павла Туркина, прадеда персонажа-повествователя этой повести, обнаруживается, что Кутейников – его мистификация. В 1910 году Туркин вместо служебной инструкции для линейных на солдатских парадах (жалонёров) написал философский трактат и опубликовал его под грифом мнимого издательства Кутейникова: „Ваш прадедушка, выступивший в роли издателя под этой фамилией“ (с. 115). Фамилия Кутейников на надгробном камне, как и фамилия Туркина, отданы захоронениям двух русских вахмистров. В такой версии судьба Кутейникова – это судьба одного из авторов, обозначенных на опубликованных текстах, вынужденно принявшего псевдоним.

Следующий слой „персон вне достоверности“ – это череда образов авторов „исследуемых“ книг, будто бы изданных в 1912–1915 годы таинственным Кутейниковым: сотника Павла Туркина, написавшего книгу *Тайны жалонёрского искусства*, *Исторические разыскания Евлампия Харламова о походе казаков на Индию*, книгу *Великие тамбурмажоры*

некоего Степана Харузина, а так же изданной будто бы в Санкт-Петербурге брошюры безумного литавриста Ставровского *О некоторых свойствах подвижных реальностей и неизменного сновидения*, отчётов французского инженера де Волланта о нереализованном плане Нового Черкаска и множества других текстов-мистификаций, на которые ссылаются исследователи названных текстов.

Третий круг приближения к авторству связан будто бы с образами „подлинных” авторов, но именно „подлинность” авторства не может быть установлена, потому что она фальсифицирована и самим автором, и его читателями – переводчиками, публикаторами, плагиаторами, фальсификаторами. Так, судьба Павла Туркина, автора книги о жалонёрском искусстве, не может быть восстановлена, так как разные версии подтверждаются разным набором текстов-документов. Версия правнука, восстановленная по документам (предсмертная записка и надпись на могиле), – трагическая версия: вынужденная эмиграция и самоубийство в 1927 году. По версии авантюриста Казина, Туркин эмигрировал, взяв его имя: „скандальное имя, затрёпанное газетчиками, оказалось гораздо надёжнее, чем имя выдуманного мною книгоиздателя, - жёлтый дом угрожал мне лишь в лучшем случае, в худшем – мне уготовлен был трибунал” (с. 122), и под именем Казина опубликовал в Америке свой собственный текст 1910 года, выдав его за перевод древнего текста. Третья версия возникает как опровержение версии Казина: это не Туркин, а авантюрист Казин взял книгу застрелившегося в России Туркина и скрылся за границей, издал книгу как перевод текста IV века до н.э., сделав себе научную карьеру; когда его разоблачил правнук Туркина, Казин выдаёт себя за Туркина, взявшего фамилию Казина. Смерть Казина и зыбкость памяти сделали невозможной идентификацию; в финале полубезумная сестра Казина, не различающая образы фантазии от образов памяти, путает их с образами действительности.

Невозможность определения авторства спровоцирована самими авторами. Всегда есть конкретная причина фальсификации, которая оборачивается в будущем искажением и авторства, и текста. Так, в версии Казина, Туркин поместил свою фотографию на издании *Тайн жалонёрского искусства* под именем Кутейникова, что должно было подтвердить подлинность Кутейникова и избежать наказания начальства за написание „брёда” вместо воинской инструкции. В последующем подлинность Кутейникова, подтверждённая текстом, становится препятствием для удостоверения подлинности Туркина, а это позволяет авантюристу Казину выдавать себя за Туркина, за прапрадеда потомка.

Исходные в „исследованиях” тексты (будучи мистификацией Отрошенко) могут быть разделены на два вида: сознательная мистификация персонажей, выражение их субъективных фантазий (в *Архивариусе...* – это фальсификация книгоиздателем записок есаула Харитонов, якобы участвовавшего в неизвестном столетней давности походе казаков в Индию) и мистические тексты, запечатлевающие прозрения, сны, откровения персонажей, проясляющие в текстах запредельное.

Фальсификация авторства, являющаяся исследовательской проблемой фабулы, объясняется желанием привлечь внимание к смыслам текстов и избежать обструкции или наказания. Таковы письма князя Черкесова, будто бы зафиксировавшие неустойчивые телефонные откровения того же Кутейникова, пересказывая и закрепляя в тексте письма дочери мысли Кутейникова, Черкесов получает возможность оставить свои собственные, не приличествующие высокому лицу представления о бытии. Брошюра безумного литавриста Ставровского о формопорождающей миссии жалонёров позволяет какому-то рационалисту высказать иррационалистические концепции реальности. Интервью известного тамбуржора Сальвадора, напечатанное в газете, или мистифицированное Харузиным, позволяет отдать интересной для читателя персоне свои сокровенные мысли о реальности и сознании. Текст сотника Туркина о жалонёрском искусстве наказуем в границах обязательного мышления, но имеет право на внимание. Если он принадлежит мнимому королю исчезнувшего королевства.

Если сюжеты мистификации авторства связаны с проблемой автора как творца или скриптора, фиксирующего чужие тексты, то метатекстовая структура романа (пересказ, комментарии, дискуссия по поводу трактовки) позволяет обнаружить онтологический, метафизический смысл текстов, проявившийся в тексте независимо от авторства. Проза Отрошенко утверждает значение текстов в выстраивании бытия, в „проявлении бытия”, в утверждении реальности отсутствующей „здесь и сейчас”, невыговоренный в границах уже существующих текстах – невоплощённое в текстах бытие даёт интуиции человека и случайно проявляется, проговаривается в текстах-мистификациях. О. Павлов полагает, что Отрошенко наследует древнюю эпическую и одновременно пушкинскую эстетическую позицию вненаходимости, позволяющую равноправно соединять вымысел и действительности: „Вымысел, сплетённый с достоверностью, есть способ создания своего, вневременного мира, поэтического надмирного созерцания...”⁷.

⁷ О. Павлов, *Господа казаки*, „Литературная газета” 1997, № 15, с. 11.

Называя повести Отрошенко „мистериями”, О. Павлов видит их смысл не в мифологизации реальности и не в игровой стилизации прошлого, но в противоборстве осознанию смерти реальности („мистерии бесстрашной схватки со смертью”). Однако декларируемая Отрошенко позиция скриптора корректирует позицию мистика, оставляя ему только роль фиксатора текстов. Мистика же текстов проявляется при переводе бытия на язык текстов: тексты проявляют наличие некой внешней реальности, но, приближаясь к тайне, дают лишь версию.

Сюжетная фантазмагория нужна, чтобы проявить в исходном тексте „ощущение вневременного не смертельного пространства”, торжество онтологии в тексте при знании условности текста. Постмодернизм Отрошенко нацелен не на развенчание иллюзий, навязываемых текстами, а на признание за текстами экзистенциальной миссии давать смысл феноменам бытия, сопротивляться абсурду бытия. Это эстетический бунт человека, осознающего трагизм существования. Размышляя о вере в тексты, о требовании идентичности текстов реальности, Отрошенко принимает позицию „честного вранья”: „Как добросовестный обманщик, я этой доверчивости рад. Как залгавшийся гражданин действительности, я вижу в том некий атавизм, оставшийся от времён, когда литература. Не осознавая своей великой роли – быть оторванной от жизни, подобострастно искала связей с действительность, прислуживала ей, порочно совокуплялась со своей наглой, развратной и, разумеется, младшей сестрой”⁸. Казалось бы, утверждая миф и воображение основой искусства, Отрошенко ставит условием искусства отрефлексированность условности, сотворённости образов-мифов: „В литературе меня привлекает только возможность обманывать, фальсифицировать, вводить в заблуждение и нечаянно попадать в светозарное поле мифа. Где можно обрести окончательную достоверность всего сущего, ибо мифы и вымысел есть *высшая реальность, какую мы можем постичь при жизни*” [там же, выделено мной – Т.Р.]. Принцип деконструкции вымысла, демифологизации как художественной реальности, так и мнимой достоверности текстов выделяют у Отрошенко большинство критиков, в частности Д. Пэн, И. Вишневецкий⁹.

⁸ *Реальность в поисках литературы: Дискуссия*, „Общая газета” 1994, № 49.

⁹ Д. Пэн, *Грамматика им метафизика аттракциона*, „Москва” 1995, № 1, с. 158; И. Вишневецкий, *Неузнаваемое отсутствие*, „Октябрь” 2001, № 10.

Обозначим главные аспекты философии текстов у Отрошенко.

1. Тексты – свидетельство исчезнувших реалий, ибо текст вечнее феноменов действительности.

2. Тексты – мистификация, выдумка реальности.

3. Тексты – преобразование действительности, воплощение идеальных потенций.

4. Тексты – проявление мистического, то есть тайного, недоступного пониманию бытия.

Субъект слова – с одной стороны, скриптор, фиксатор образов-знаков или слов-знаков, то есть медиум языка, проявляющего онтологию; с другой стороны, это скриптор, записывающий чужие тексты, то есть герменевтик, интерпретатор, читатель.

В первом случае Отрошенко реконструирует модернистское представление об искусстве как воспроизведении образов-мифов сознания. Во втором случае, писатель постмодернистски демифологизирует субъективное житнетворчество, интуитивное выражение бытия, отводя творению художника или философа статус текста, смысл которого остаётся в границах субъективности, теряется для читателя, подменяет реальность, а не открывает её сущность. Особый у Отрошенко поворот концепта „текст” – идея архетекста, претекста, выражающего и проявляющего смыслы бытия (вымышленная автором „непроявленная книга”, *Авьакта Парва*, названная в эссе *Призрак последней точки*). То есть текст не модернистское выражение субъективных невербальных образов-представлений, а воплощение в отдельном тексте прозреваемого невербального текста бытия. Миссия текстов – поддерживать „ощущение реальности собственного существования”, без которого солипсизм приводит к признанию тотального Ничто. Наличие внешней реальности для Отрошенко подтверждается феноменами реальности, хотя они временны, субъективно воспринимаемы или не воспринимаемы, заменимы их знаками-артефактами, текстами.

Повести *Персоны...* построены, во-первых, как исследования истории текстов во-вторых, как расследование авторства текстов; в-третьих, детективная фабула сопровождается цитированием и комментированием текстов, то есть интерпретацией. Так возникает сокрытие побочными фабулами и документами и открытие в комментариях, истолкованиях, пересказах главного – смысла текста, отданного вымышленным персонажам, поставленного под сомнение множественными фальсификациями авторства текста, множественными толкованиями. Между тем именно для текста-мифа, философского эссе создаётся вся фабульная фантазмагория, вся

воронка текстов в тексте. Основной текст – это онтологическая гипотеза, апокрифическая философская версия времени, пространства, смерти, сознания и пр. Текстовый орнамент, многослойная текстовая рамка разрушают мифологизирование, переводят смысл в разные дискурсы, создают проверку текста профанной реальностью, одновременно приоткрывая невидимое и неопределяемое в реальности и разрушая иллюзию понимания, приближения к истине. Кроме того, каждый текст-свидетельство обнаруживает своё происхождение от других текстов, отодвигая соответствие текста реальности на дальний план.

Основные мистифицированные тексты (художественные претексты): *Исторические разыскания Евлампия Харитоновича о походе казаков в Индию*, написанная в 1911 году 132-летним казаком либо издателем Кутейниковым в *Архивариусе...*; интервью тамбурмажора Сальвадора Романа о времени и превращениях в мадрасской браминской газете 1901 года; книга *Тайны жалонёрского искусства*, написанная то ли королём Савитара Сарлошем в IV веке до н.э., то ли в начале XX века сотником Павлом Туркиным; текст брошюры литавриста *О некоторых свойствах подвижных реальностях и неизменного сновидения*, напечатанный в 1914 году в Санкт-Петербурге; *Черкесская хроника в Инженерском городе...* Эти тексты предстают как проявление чьёго-то прозрения, чьей-то „внутренней реальности”, но одновременно и как выстраивание картины мира, неочевидной для нормального, рационалистического сознания, то есть выводят к метафизической реальности. С позиции рассудочной логики и здравого смысла, автор претекста оказывается либо сумасшедшим, либо сознательным фальсификатором, заставляющим текстовую реальность принимать за подлинную, первичную.

Отрошенко в текстах своих повестей создаёт и образ конкретно-исторической действительности, прошлого, утратившего подлинность, но удостоверяемого текстами, и образ метафизической реальности, проявляющейся в текстах

Образ реальности – это контрапунктно возникающий образ исчезнувшего времени, когда создавались тексты, и образ меняющихся исторических эпох, исчезающей и меняющейся реальности. Отрошенко избирает чаще всего две эпохи, коренным образом преобразующих реальность, создающих всё более искусственную, построенную по замыслу действительность жизни-текста: начало XX века, гибель казачьего и имперского мира, и рубеж XVIII–XIX веков, преобразование донского казачества силой имперских эпистем, сохранение лишь бутафорского антуража вольного

социума. Предпочтение отдаётся артефактам, вытесняющим брентную и неидеальную эмпирику (архитектура, подобно Санкт-Петербургу, создающая декоративную городскую среду; одежда, театрализованные обряды и прочее). Так возникает потребность создать текстовый образ не только настоящего, но и прошлого, публикации мистифицированного „исследования” о походе казаков в Индию, требующая фальсификации как источников-текстов, так и свидетельства очевидца, якобы живого 132-летнего участника похода 1801 года. Образ несуществовавшего события уравнивается с образами произошедших событий (триумфального участия казаков в войне 1812 года), реальность видится так, как её „формируют” тексты, то ли отражающие реалии, то ли их воображающие.

Невозможность идентификации является не только следствием произвола сознания. Сама историческая реальность фантазмагорична, алогична и текстова, то есть реализует (или деформирует) замыслы-тексты: строительство города Новочеркаска по замыслу Александра и по планам инженеров; замыслу поход в Индию Павла Первого, не реализованный по причине убийства царя; история итальянского инженера-авантюриста Антонио Романо в России, в Индии и в Европе; трагические коллизии начала XX века, проявившиеся в фантазмагории превращений прадеда Туркина, Казина. Тексты же либо намеренно фальсифицируют реальность, либо в новой реальности переписываются соответственно новым эпистемам.

Автор-скриптор, удостоверяя „подлинность” авторов, обращается к текстам – газетам, документам, и сокрушается, понимая, что документы не подтверждают подлинность. Письма князя Черкесова удостоверяют существование Кутейникова, подлинность автора книги и участника похода казаков в Индию есаула Харитонов, а значит, и самого похода. Но документы же и указывают на фальсификацию: „В списках отставных обер-офицеров войска Донского, получавших пенсий в 1900–1911 гг., Е.М. Харитонов нет. Никаких сведений о нём не удалось обнаружить и в других источниках, так же, как и об авторах майских брошюр *Донского арсенала*: Степане Харузине (*Великие тамбурмажоры*) и Павле Туркине (*Тайны жалонёрского искусства*) (с. 20). „Научная” честность авторисследователя требует признать, что публикации о событиях основываются на „подлинном” рапорте дежурного вахмистра, составленному на гауптвахте, „уже сильно нетрезвым”; что письма-свидетельства Черкесова, „возникшие из склянки”, недостоверны: одно из них – фотографическая копия, высланная не самим адресатом, дочерью Черкесова, а её бывшей гувернанткой (в 1960-е годы она должна быть глубокой старухой), а другое

письмо странным образом сохранило текст, исчезающий обычно от высыхания чернил. Автор-скриптор даёт сноску, призванную убедить в подлинности документа, но пояснения лишь напоминают о противоположном, об уязвимости текстов от времени и материи жизни: „При свете солнца и влажности они [чернила – Т.Р.] выцветают быстрее, чем ализариновые; иногда оставляют исследователям лишь золотистые искорки – нетленную, но, увы, уже молчаливую душу слов. Зато в сырости, как утверждают специалисты, эти чернила из отвара цецидий приобретают удивительную стойкость!” (с. 7). Прочитанный нами комментарий может быть принят как метафора мистики текстов: их буквальный смысл исчезает во времени, не подпитываемый живительной влагой воображения-интерпретации читателя, но прочитанные субъективным усилием сознания тексты рождают псевдореальность, более убедительную, нежели неподтверждаемая текстами эмпирическая реальность. Письмо князя Черкесова, написанное выцветшими чернилами, от которого остались лишь золотые искорки, архивариус либо расшифровывает по логике своей грамматики и своего смысла, либо сочиняет сам, имитируя „грамматику” возможного текста. Примечательно, что Отрошенко даёт ключ для демистификации документов-свидетельств: „Если бы не сырой подвал, [...] то вам, сударь, вероятно, пришлось бы выдумывать этот документ” (с. 13).

Сознательно мистифицированный текст о походе казаков в Индию прокомментирован современным повествователем, одновременно иронически и сочувственно воспринимающим мистификацию истории: „[...] нельзя было сказать, что он является вымышленным, так же как нельзя было отрицать, что в нём участвовало сорок донских полков” (с. 18). Отрошенко разрушает миф, но вымышленная псевдореальность притягательна возвышающей идеальностью. Жизнь составляют не только реальные поступки, но и выдумка цели и движение к ней, в текстах, фиксирующих то и другое, граница между ложью и реальностью условна. Замысел похода у творца-мистификатора императора Павла возникает как сопротивление низкой реальности: „[...] вдруг возникла в неистребимой сырости Михайловского замка, окутанного петербургскими вьюгами, пыльная, согревающая его мечта завоевать колонию Англии, щедро осыпанную лучами солнца, огнепалимую Индию” (с. 18–19). Павел „хотел казачьими шашками пригрозить с гималайских вершин зазнавшейся Англии”. Магия текста – реализовать возможность, чтобы „русский Бонапарт генерал Матвей Платов дошёл до Индии, а не до оренбургских степей” – и текст создаёт фантазмагорическую картину: 27 февраля 1801 года 13 полков

казаков во главе с атаманом Матвеем Платовым „двинулись на восток”, а 24 марта поход кончился „в каком-то богом забытом хуторе на юго-востоке оренбургской губернии”, потому что в ночь с 11 по 12 марта Павел Петрович „скоропостижно скончался”, как свидетельствовали тексты, мистифицирующие реальность. Сопротивлением абсурду исторической реальности становится вымышленная версия, что часть казаков дошла до Гималаев, „помахав шашкой” миру. Тексты-источники, на которые ссылается автор книги о походе, призваны миф обрядить в документ, но одновременно ставят под сомнение достоверность факта, но не достоверность духовного порыва: автор скончался, не успев дать согласие на публикацию; о походе свидетельствуют „бутанские рукописи”, переведённые Харитоновым с языка бхотия; „записки” разноязыких путешественников, „видевших казачьи дружины кто в Персии, кто на склонах Каракарума”; „походные дневники старшин”. Но демистифицирующие „источники” выражают духовную суть текста о мистифицированном событии: „Словом, весь смысл книги сводился к тому, что поход, по мнению немногочисленных его тогдашних исследователей, самый бесславный в истории войска Донского, – был блестящим и славным” (с. 22). И потому книга стала самой читаемой целых три года, то есть до явной и страшной реальности. Поставившей тексты на второй план сознания. Текст был востребован профанным сознанием, жаждущим мифа о мировом величии народа. На ширме фотографа это выглядит так: „Кзаки, сбившись в кучку на острие горного пика, окутанного облаками, браво размахивают шашками, палят из фузей (кремнёвое ружьё) и штуцеров (нарезное ружьё), а на них с ужасом взирает, высунувшись по пояс из окошка Букингемского дворца, Георг III” (с. 21).

Другой масштаб реальности – образ мистической реальности – возникает из игрового контекста мистифицированных текстов. Мистифицированные „претексты” Отрошенко, по мнению американских славистов, близки „борхесианскому метафизическому исследованию онтологической загадки взаимоотношения пространства и времени. [...] Автор спрашивает не только «где мы существуем?», но задает вопрос еще более ошеломляющий «существуем ли мы?»”¹⁰.

Главный метафизический текст в повести об издателе Кутейникове – это не фальсифицированные исследования о походе в Индию, боковой, непроявленный. То есть не изданный текст, откровение самого князя

¹⁰ „The Literary Review”, Madiison, New York 1991, № 3 (перевод с англ.).

Черкесова или персказанное им как апостолом в письме помощника атамана Черкесова дочери. Подлинность письма подвергается сомнению сообщением, что прислана фотокопия письма и не адресатом, хотя дочь Черкесова ещё жива, а посредником – её бывшей гувернанткой (более старшей, неведомо, живой ли). В письме князь Черкесов пересказывает телефонный разговор с Кутейниковым, то есть исходный текст заведомо отсутствует, а поскольку в своём обращении к владельцу фотографии адъютант атамана настоятельно советовал не скандалить по поводу мистификации издателя Кутейникова, то Черкесов сам может быть автором мистификации, поскольку высокопоставленному чиновнику и князю не подобали эзотерические вольности. Хотя текст о времени не был напечатан, содержание письма не расходится с другими философскими текстами, напечатанными и сохранившимися в 1911–1912 годах. В письме Черкесов излагает „философические шалости” Кутейникова о времени, „воззрения на феномен времени”. Этот отданный персонажу текст есть версия Отрошенко о времени, объясняющая онтологию и феномен Непроявленного текста.

Кутейников-Черкесов утверждает единство и неизменность бытия, в котором „времени как такового не существует”, есть только неделимое и вечное Настоящее: „Настоящее настоящего, Настоящее прошлого и Настоящее будущего”. „Между ними [...] не существует решительно никакой разницы, в силу чего не только все вещи, но и люди, события, действия обладают божественным свойством неисчезновенности. Всё есть, как есть, и всё есть всегда: никогда не начинало быть, пребывало вечно и не преждёт во веки веков” (с. 25–26). Очевидна апокрифичность таких представлений, их расхождение с Книгой бытия, почему такой текст и не мог быть разрешён к печати даже под именем частного издателя. Культура сопротивляется текстам, отличающимся от канонических, но тем и препятствует приближению к реальности вне сознания.

“Несовершенный человеческий разум, уязвлённый бессмысленным страхом смерти и охваченный беспрерывной текучестью чувств, возомнил, что он движется в океане этого неизбывного Настоящего, да ещё в некотором направлении – от прошлого к будущему. Наподобие тусклого светильника он, т.е. разум, высвечивает ничтожное пятнышко света на поверхности необозримого океана Времени и не видит весь *круг* своего бытия, составленный из мириадом – этих светящихся пятнышек, слитых воедино. Мрак неведения скрывает от человека восхитительную полноту его бесконечной и безначальной жизни, и оттого он полагает, что жалкое пятнышко света – драгоценное здесь-и-теперь – и есть его печально-

желанный удел, что только в нём, лучезарном и зыбком, исчезающем постоянно, он существует весь целиком. Эта безумная вера в мимолётность настоящего мгновения и есть, по словам Кутейникова, наказание Господа за грехопадение прародителей. Но Господь милосерден, Он наделяет некоторых Своих детей первоначальным зрением” (с. 26–27).

Автор, скрывшийся под именем Кутейникова, „исполнился божественного видения мира, он находится как во всём *круге* своего бытия, так и в любой его точке”. Фантасмагорическая подробность – он разговаривает по телефону с Черкесовым в 1912 году из 1915 года, он „переживает в своей жизни одновременно всё – и тяжёлое ранение под ключицу на какой-то великой войне [неизвестной ещё в 1912 году – Т.Р.], за-ради которой он теперь там бросает своё издательство, и первые младенческие шаги по лоснящемуся паркету в доме своего батюшки на Кадетской, и предсмертные судороги в Люксембурге, где он будет или, выражаясь его невозможным языком, *есть* похоронен в 1927 году” (с. 28). Если сопоставить такое мироощущение с мироощущением архивариуса Кузьмы Ильича – „слитые воедино дни”, „неошутимые”, когда он может вспомнить и какую-то реалию прошлого, и забытую архивную опись, то подтверждается и версия фальсификации писем Черкесова архивариусом („а бумага вещь нежная, прихотливая”, но более убедительная, чем реалья).

Представление, что „внутренняя реальность” сознания позволяет человеку вопреки эмпирической физической действительности осознавать себя во всём метафизическом пространстве бытия, объясняет миссию текстов организовывать образ этого вечного Настоящего, проявлять, материализовывать бытие в знаках-текстах.

В повести о тамбурмажоре метафизика бытия изложена так же не в исходном тексте, а в пересказе суждений „великого тамбурмажора” Сальвадора Романо, в интервью, которое согласилась опубликовать только итальянская газета, поскольку отец русского тамбурмажора – итальянец-путешественник. Но опубликованная в 1912 году книга о тамбурмажоре, в которой приводится мнимое интервью, даёт основание считать текст мистификацией, хотя правдивость его подтверждается ссылками на то, что из интервью изъяты „грубые высказывания о Миклухо-Маклае, фантастическом злодее”. Демифологизация текста происходит в результате напоминания, что в руках читателей, издателей, переводчиков текст искажается до полной фальсификации.

В повести *Тамбурмажор...* идея единства метафизического бытия уточняется пониманием временности, фрагментарности эмпирически

воспринимаемого мира: „Все формы в мире... случайны, непрочны [...] их балаганное разнообразие просто нелепо, если узреть Единое” (с. 63). Эмпирическая реальность представлена феноменами, исчезающими и возникающими вновь, представляющими метаморфозы некоей метафизической сущности. Отрошенко вольно излагает буддийскую концепцию метемпсихоза, отдавая её странному персонажу, буддийскому монаху, слушающему „идиотскую лекцию” об искусстве тамбурмажоров, и в то же время это альтер эго лектора, это безумный Игнат Ставровский, написавший книгу о Сальвадоре, на которую ссылается лектор, это сам Сальвадор, это Ананда (ученик последнего из Будд – Шакьямуни), это и сам Гаутама, учитель, Будда – то есть все, кого посетило просветление, состояние сознания, близкое радости¹¹: „Единое вовсе не безгранично, как учат у вас там, в Индии. Его едва хватило на весь этот пёстрый балаган воплощений. И поэтому, сударь, все зримые формы исчислимы и ограничены... Мир так устроен, что в силу самого факта его существования при ограниченности Единого и полной завершённости Истории Воплощения мы уже были и будем бесчисленное количество раз всем и вся, что однажды породило Единое в случайном порыве – барабанами, Цезарем, флейтами, звёздами” (с. 68). Сальвадор, осознавший метафизическое единство мира, отказывается не от физических путешествий, а от реинкарнаций, он обретает высшее состояние независимости от внешней реальности: „Мне опостытели эти бесконечные путешествия – из формы в форму, из жизни в жизнь. И если уж мы не можем выйти из круга смертей и рождений, то я хотел бы по крайней мере являться в этот мир кем-нибудь одним [...]” (с. 70).

Позиция просветлённого, независимого от превращений физического мира оставляет свободу построения форм, свободу проявления феноменов реальности из бытия, то есть свободу творчества. В *Тамбурмажоре...* излагается метафора искусства как формотворения, извлечения из пустоты материи. Звук, издаваемый человеком – это рождение феномена материальной реальности, которое продолжается созданием вещи – инструмента, тамбурмажора, оформленной, ограниченной пустоты, издающей звуки, постоянно рождающей эмпирические знаки бытия. Тамбур – это случайная форма, обретенная звуком. „Единое породило звуки”, и из звуков

¹¹ *Ананда* – ‘радость’, в будд. мифологии – ученик Шакьямуни, проповедовавший дхарму; так называется и текст, в котором дано учение о таком сознании, и само состояние. См.: *Мифологический словарь*, Советская энциклопедия, Москва 1991, с. 42.

возникли инструменты. Образ тамбурмажора – это метафора искусства, порождающего из сознания тексты, которые создают образ реальности, представление о реальности, замещающие пустоту или незнание подлинной онтологии. Ответ на вопрос, существует ли реальность, остаётся за пределами онтологии Отрошенко, утверждается способность искусства порождать картины реальности, идентифицировать которые невозможно, поскольку картины фиксируют один феномен, ограниченный в пространстве и времени.

В повести о жалонёрском искусстве определяется миссия (тайное назначение) искусства выстраивать образ пространства, создавать мыслительный континуум реальности, в конечном счёте, „проявлять” онтологию пустоты. Жалонёрское искусство (искусство линейных в построениях армии), в изложении мистифицированных „авторов” – это магическое искусство, возникшее в древности, чтобы побеждать „ошеломляющей красотой искусного действия”. Красавцы-гиганты разыгрывали грандиозную пантомиму „воображаемой рати, беспрестанно меняющей боевые порядки”, „подвергали различным изменениям, так сказать, пустое пространство” (с. 94). Восхитительная боевая игра имела таинственную сущность – жалонёры становились „ощутителями пространства”, „живыми вехами”, „участниками магического действия”, „состоящими по воле Всевышнего в особенных – жалонёрских – таинственных отношениях с пространством” (с. 91). Жалонёры – творцы, проявители фрагментов бытия, в таком случае их искусство, как всякое искусство, – рама, „риза”, делающая видимым какой-то фрагмент бытия: „Вечной, необозримой и неизменной ризы, предназначенной для общего пользования, не существует. Пространство возникает по мере надобности для каждой отдельной души и для каждого отдельного случая. Жалонёры – живые вехи Создателя” (с. 113).

Изложение миссии искусства завершается изложением собственно универсальных представлений о пространстве, об онтологии: „Пространство как таковое – как настойчивая, неодолимая иллюзия – существует лишь благодаря жалонёрам, на которых Господь возложил обязанность поддерживать эту величественную иллюзию, сравнимую по силе и вечной загадочности только с иллюзией времени. [...] Нет у Всевышнего лет, - нет у него того исчезающего, текучего, что мы называем временем, принимая уж слишком близко к сердцу некоторую неустойчивых зримых образов. Но нет у Него и пространства. Никакого. Ни конечного, ни бесконечного. А есть только Его переменчивое

и могущественное воображение. Ибо если б пространство было бы чем-то большим, чем видимость, если б оно обреталось за пределами Его воображения, то оно включало б в себя и Его, необъятного, непоглощаемого, подчиняя Его печальным законам брэнности, тленности, изменчивости” (с. 112).

В повести о литавристе излагается его текст о возможности восприятия целостного бытия в невербальных видениях сознания – в сновидениях, когда разум не навязывает уже существующие картины бытия, и внутреннее сознание выходит за рамки эмпирически ощущаемых реалий. Трактат объявляет подвижность и множественность реальностей, только сновидение неизменно, потому что прорывается к неизменному универсальному метафизическому бытию, сон проявляется только в музыке, в ритме литавр. Сновидение „является вовсе не «игрою воображения наяву, формирующей у вечно бодрствующего субъекта ложные представления о собственной личности», как это принято считать в научных кругах, а совершенно отдельным, протекающим, так сказать, вне границ и законов яви, скрытым от нас психически процессом [...]” (с. 132–133). В такой момент сознание, „помня о существовании подвижной реальности в целом, о её неоспоримом наличии как таковой” (с. 135), оказывается „под воздействием мистического великолепия загадочно неизменных, строго очерченных форм” (с. 134). Однако видение разрушается „под мощным воздействием яви”, когда „подлинная жизнь вступает в свои права” (с. 137). Вот почему искусство запечатлевает не подлинное видение, а его отдельные подробности. Целое же возникает вновь только в изменённом сознании, в сновидениях, потому оно всегда „одно-единственно”.

Очевидно отличие постмодернистской мистификации от модернистской мистики: излагая модернистскую, юнгианско-бергсоновскую концепцию подсознания как проявления онтологического архетипического ощущения мира, Отрошенко понимает, что воплощённые в текстах первообразы не выражают полноты бытия, лишь его детали, фрагменты, хотя при этом текст онтологичен, ибо знаки проявляют феномены бытия. „[...] пробуждение есть не что иное, как ослабление до известного уровня, до уровня, где обнаруживается естественный строй вещей, того равномерного волевого напряжения, которое бдительно удерживает мир иллюзий от внезапных метаморфоз и бесследного исчезновения; погружение же в сон есть возрастание этого напряжения” (с. 148). Реальность „свободна от результатов собственного развития”, метафизическое бытие конечно и гармонично, но запечатлеть удаётся только его феномен, который в тексте

приобретает не свойственную ему в естественной жизни статичность, неизменность. Поэтому текст и фальсифицирует очевидную реальность, и проявляет сверхъестественное бытие.

Ещё одна идея в философии текста Отрошенко – это идея Непроявленного текста, фрагментами которого являются все тексты искусства. В этой концепции аннигилируется онтология, сознание и тексты, фиксирующие „внутреннюю реальность”, проявляет не столько онтологию, сколько её скрытый текст, делая художника не творцом форм, а скриптором, знатоком или творцом языка, системы знаков, неизвестно, стоят ли за ними денотаты подвижной реальности.

Мистификация Казина – буддийский текст, якобы обнаруженный португальским купцом, непрочитанный, затерянный, найденный в XIX веке и переведённый на язык цивилизации, – это модель истории любого текста, уязвимо и вещественно, как вещь, невнятная для владельца, и смыслово, потому что язык читателя неизбежно деконструирует и знаки, и их значения. Англичанин-переводчик не знал не грамматики языка „гаятри”, но мышления говоривших на гаятри. Возможно ли восстановление исконного смысла текста? Такой вариант возникает как возможность воспользоваться предшествующими текстами, их нового перевода и компиляции. В таком случае неизбежное новое искажение предшествующих переводов-толкований может случайно приблизить к претексту. Казин в повести *Тайны жалонёрского искусства* выстраивает такой сюжет: сотник Павел Турбин, которому военным начальством было поручено написать новый учебник для жалонёров, и именно казачьим офицером, поскольку в казацких войсках ещё сохраняются воинские условности, мог воспользоваться опубликованным в 1862 году переводом Джеффри Уортона. Однако из-под пера Туркина вышел текст совершенного иного содержания, оценённого министром как „брeд”, автор которого либо сумасшедший, и тогда его нужно поместить в сумасшедший дом, либо „подлец и изменник”, авантюрист-фальсификатор, которого нужно взять под стражу. Повторим, эта версия объясняет необходимость псевдонимов, мистификаций как следствие неготовности общества принять иные законы мышления, иные картины мира, иные тексты о реальности.

С другой стороны, каждая эпоха, каждая культура нуждаются в своих текстах, и потому переводят предшествующие тексты на свой язык, подменяя их, искажая изначальные – не укладывающиеся в границы выученного разума – тексты. Так, автор учебника 1859 года *Жалонёрская азбука полковника Трояновского*, созданный по заказу своего времени, тоже

должен был возвысить снижающуюся ценность строевого военного искусства в армии прусского типа. Поскольку в восточных армиях искусство построений было выше, Трояновский вынужден ссылаться на *Махабхарату* и другие „источники арийского происхождения”, но и его учебник остался учебником внешних правил строевой игры. Туркин же в книге Трояновского ссылки на древние тексты воспринял как код понимания, как источник мистических смыслов армейских игр: не только запугивание противника иллюзией передвижения войск, не только „жалонёрской клоунадой” отвлекавшей врага, но искусством выстраивать и даже порождать пространство, обозначая его построениями в пустоте.

Итак, интерпретация-перевод, ведущая к искажению начального текста, может и приблизить к претексту. Однако в повести Отрошенко возникает и мистическая версия возникновения текстов независимо друг от друга, что является доказательством мистической силы метафизического Непроявленного текста, материализующегося, „проявляющегося” периодически в текстах реальных авторов. Профанируя мистическую версию желанием персонажа-авантюриста объяснить плагиат (совпадение текста своей публикации под авторством восточного короля с текстом Туркина, хранящимся у его правнука), Отрошенко тем не менее заинтересованно излагает версию инвариантного текста, фрагментами которого являются все тексты человеческой культуры. „Текст Павла Туркина [...] возник совершенно независимо от каких бы то ни было текстов [...]” (с. 109), – утверждает Казин, не только принимая имя Туркина и судьбу автора текста, но выдумывая „концепцию” единого текста. „Существуют неизбежные тексты, природа которых такова, что они могут быть написаны дважды, трижды и множество раз совершенно независимыми друг другу авторами. Эти тексты...несмотря на свою внешнюю завершённость и кажущуюся самодостаточность, являются лишь фрагментами одного единственного, по-настоящему связного и всеобъемлющего Текста. Их независимость друг от друга – иллюзорна, а содержательность – обманчива, ибо каждый из них в отдельности, будучи тёмным отрывком, незаконченным предложением, а иногда только величественной морфемой или божественным знаком препинания, не несёт в себе ни малейшей крупинки того ошеломляющего смысла, который возникает при их полном слиянии в окончательно проявившемся и воистину завершённом Тексте”. „Его загадочные фрагменты извлекаются из области непроявленного уже тысячи лет некоей неумолимой силой, которая не считается с индивидуальными замыслами и устремлениями разноязычных авторов [...]”

(с. 116–117). Непроявленность Единого текста объясняет неизбежность возникновения текстов: и король Салрош, и сотник Туркин хотели написать текст о военной практике, но ими «овладело некое светозарное сумасшествие», и они воплотили в своих текстах сверхперсональный смысл, тогда как рационалистическое сознание остаётся в границах практических смыслов, и его тексты выражают поверхностные смыслы реальности.

Великие книги разных народов – это проявления Единой книги „на малых пространствах”: „Всякая возможность утраты неизбежного текста, его неверное истолкование или неточное выполнение высшей воли первоизбранным автором влекут за собою повторное проявление неизбежного текста в другом месте, в другое время, на другом языке и при содействии другого автора. Всё будет написано. И всё будет написано, как оно должно быть написано” (с. 118).

Версия неавторитетного персонажа – это тоже мистификация, сокрытие авторства самого Отрошенко, что обнаруживается „проявлением” той же гипотезы в эссе-новеллах Отрошенко *Тайная истории творений*. В новелле *Гоголь и призрак точки* судьбой текстов Гоголя подтверждается идеи метафизического, невербального Большого текста (*Авьякты Парвы*, Непроявленной книги). „Это единственная законченная и совершенная Книга, частично известная ныне живущим по некоторым разрозненным, неясным, до поры бессвязным фрагментам: *Нос... Одиссея... Искусство кулинарии... Закат Европы... Авеста... Справочник пчеловода... Махабхарата...*” (с. 168).

Текст – творение художника, но художник в создании текста влеком метафизической силой, не разумом, а интуицией, побуждающей начинать и кончать текст, делающей из художника фиксатора, скриптора. Отрошенко цитирует письмо Гоголя С. Шевырёву: „Есть голос, повелевающий нам, перед которым ничтожен наш жалкий рассудок [...]”, доказывая, что „[...] божеству нет никакого дела до того, как продвигается работа. Оно явится в некую фантастическую минуту, и сочинителю «почувствуется глубиной души», что работа, даже если она совершенно никак не продвигалась, блестяще закончена” (с. 169). Так, в процессе написания *Коляски* внезапно исчезла „иллюзия незаконченности”, и Гоголь поставил точку в фабульно незаконченном тексте, тогда как иллюзия завершения замысла *Мёртвые души* была разрушена необъяснимым чувством, что вторая часть не соответствует Непроявленному тексту, и „неподатливый фрагмент *Авьякты Парвы*” уничтожается автором.

Отрошенко декларирует не истину слова (язык лишь проводник, а не выразитель скрытых сущностей, поэтому есть множество языков), а более близкое к бытию внедискурсивное мышление и невербальное восприятие реальности, которое в тексте находит воплощение, искажая или не в полноте проявляя бытие. В прозе Отрошенко появляется образ автора-повествователя, обретающего близкое буддистскому просветлённое, познавшее запредельную реальность сознание („*Королевство Бутан... без даты*” в *Приложении к фотоальбому*; лектор, произносящий лекцию в Бутане перед монахами, на непонятном им языке: „Я буду произносить слова, которые нужно слушать множеством чутких ушей, исполненных пустого усердия” (с. 45) в повести *Почему великий тамбурмажор ненавидел путешествия*). Позиция отстранения даёт современному автору истину о времени и смерти, обесмысливающих любые феномены жизни, и потому он обречён на фиксацию, на записывание текстов, явившихся ему безотчётно и бесцельно.

Streszczenie

*Mystyfikacja i demystyfikacja tekstu
w powieści Władysława Otroszenki „Персона вне достоверности”*

Autorka artykułu zbadała metatekstową strukturę, subiektywną organizację i budowę fabuły powieści współczesnego rosyjskiego prozaika Władysława Otroszenki *Персона вне достоверности*. Zainteresowała ją mistyfikacja tekstowej rzeczywistości jako autorska strategia i przebieg fabuły pozwalający postawić pytanie o stosunek rzeczywistości do tekstu w twórczości literackiej. Autorka zwróciła też uwagę na pograniczność estetyki Otroszenki, tj. połączenie modernistycznej mistyfikacji tekstu, wyrażającej tajemnicę Bytu, z jego postmodernistyczną demystyfikacją, przejawiającą się w grze znaków.

Summary

*The mystification and demystification of the text
in the novel of Vladislav Otroschenko „The Person beyond Authenticity”*

The article explores the metatextual structure, subject organization, and the plot in the novel of the modern Russian writer Vladislav Otroschenko called *The Person beyond Authenticity*. The subject of the research is the mystification of textual reality as the author's strategy and the story line that allows the writer to pose a problem of the correlation of reality and the text in the works of art. The aesthetics of Otroschenko is found to be borderline: it combines the modernist mystification of the text as manifestation of the mystery of Being and postmodernist demystification of the text as the play of signs.

Małgorzata Semczuk
Warszawa

Proza rosyjska na scenach polskich po roku 1989. *Zbrodnia i kara* Fiodora Dostojewskiego

„Zbrodnię i karę” sprowadziłbym do wielkiego dialogu Porfirego i Raskolnikowa, do jednego z najbardziej fascynujących duetów, jakie zna literatura. Z tego, co ta dwójka wygłasza, dałoby się wykroić traktat filozoficzny. Porfiry jest zakochany w zabójcy, obaj są nawzajem zafascynowani sobą, z czasem więzień nie może żyć bez strażnika, strażnik bez więźnia [...]”¹

W epice Dostojewskiego (powieściach, mikropowieściach czy opowiadaniach) dość wcześnie dostrzeżono wiele walorów dramaturgicznych, zawartych m.in. w konstrukcji fabuły, *vis dramatica* bohaterów, formie i jakości dialogów. Jednakże on sam, poza nielicznymi – zresztą niezrealizowanymi – planami, nie poszukiwał teatru dla sprawdzenia swojego talentu dramaturga. To teatr odszukał Dostojewskiego, wprowadził jego dzieło na scenę. Chyba żaden z prozaików nie znalazł się nigdy w podobnej sytuacji i nie zajął tak specyficznego miejsca w świadomości historycznoliterackiej i teatralnej. Adaptacje prozy innych autorów są na ogół sporadycznymi, jednostkowymi wydarzeniami (poza – być może – *Mistrzem i Małgorzatą* Bułhakowa, który to utwór przyciąga swą magicznością) w porównaniu z prowokacją i fascynacją, której ulegają zarówno teatr, jak i film wobec *Zbrodni i kary*, *Idioty*, *Braci Karamazow*².

Dla wielu literaturoznawców, ale i ludzi teatru sceniczna adaptacja prozy to kwestia dyskusyjna. Jedno stanowisko głosi, iż adaptacja jest wyborem z pierwotnego wzoru – zawsze więc pojawić się może zarzut, iż adaptator wybrał nie to, co należy. Drugie z kolei stwierdza, iż „adaptacje powieści są z reguły brykami. Teatr karmiący się adaptacjami wielu uważa za chory. Powieść jest rodzajem tabu”³.

Sam Dostojewski także podkreślał różnice między powieścią a dramatem, akcentując nieprzekładalność tych form; w liście do W. D. Oboleńskiej pisał: „Jest

¹ A. Rudnicki, *Niebieskie kartki, Raskolnikow w kwietniu 1964*, „Świat” z 10 maja 1964.

² Por. A. Krupski, *Dostojewski w teatrze polskim (1958–1975)*, Wrocław 1988.

³ M. Fik, *Co można ocalić z Dostojewskiego w teatrze*, „Twórczość” 1972, nr 1.

jakaś tajemnica sztuki, która sprawia, że forma epicka nigdy nie znajdzie swego odpowiednika w formie dramatycznej”⁴.

A przecież sceniczne adaptacje utworów prozatorskich są częste; stanowią bowiem wyzwanie dla reżysera – co wybrać, jak pokazać, jak przełożyć narrację na sceniczny dialog? Erwin Piscator, wybitny niemiecki reżyser teatralny, reformator i teoretyk współczesnego teatru, pisał: „Nigdy nie mogłem zrozumieć, dlaczego w ogóle problem adaptacji powieści na scenę wywołuje jakieś spory. Nazywanie adaptacji herezją jest równoznaczne z ignorowaniem istotnych źródeł tego odwiecznego zjawiska, jakim jest teatr. Czy opowieść, legenda, podanie ludowe nie były, tak jak taniec i pantomima – jednym z prażródeł dramatu? Tragedia grecka byłaby nie do pomyślenia bez Homera. Teatr chiński – owa książka mówiona – nie jest niczym innym jak dramatyzacją materiału epickiego”⁵.

Należy zatem przyjąć założenie, że adaptacja utworu prozatorskiego jest w stosunku do pierwowzoru zjawiskiem autonomicznym, a tekst literacki pełni w tym wypadku jedynie rolę zarysu scenariusza, który dopiero reżyser teatralny będzie pisał – wraz ze swymi współpracownikami: aktorami, scenografami, muzykami.

Ze wszystkich wielkich powieści rosyjskich to właśnie *Zbrodnia i kara* Fiodora Dostojewskiego jest tą, po którą najczęściej sięgają reżyserzy teatralni, także polscy⁶. Począwszy od roku 1958 utwór ten doczekał się kilkudziesięciu scenicznych adaptacji w naszym kraju⁷, w tym ponad dwudziestu po roku 1989. Jest to bowiem najbardziej „teatralna” powieść ze wszystkich utworów tego pisarza ze względu na konstrukcję fabuły, obrazowość postaci, dramaturgię dialogowych spięć. Jak stwierdził Włodzimierz Niemirowicz-Danczenko, Dostojewski „Pisze jak romansopisarz, ale myśli jak dramaturg, a jego wyobrażenia ma walory sceniczne. Wydaje się, że najpełniej ową sceniczną wyobraźnię można zauważyć we *Wsi Stepańczykowo i jej mieszkańcach*, lecz spośród wielkich powieści najchętniej i najczęściej transponowano na scenę historię Raskolnikowa”⁸. Z jednej strony jest to powieść społeczna – biedny student chce zapewnić sobie minimum egzystencji, z drugiej – to dramat postaw i racji moralnych. Traktat o prawie do zbrodni w imię wyższych (jakich?!) racji.

⁴ F. Dostojewski, *Listy*, przeł. Z. Podgórzec i R. Przybylski, Warszawa 1979.

⁵ E. Piscator, *Adaptacja powieści na scenę*, „Dialog” 1957, nr 3.

⁶ Wydana w 1866 r. powieść była jeszcze w XIX wieku adaptowana w Rosji na scenę dwukrotnie; w Polsce międzywojennej wystawiano ją 5 razy.

⁷ Wcześniej Dostojewski ze swą psychologiczno-filozoficzno-moralną koncepcją świata, specyficznym stosunkiem do problematyki społecznej, do zagadnienia władzy i rewolucji nie mógł – w ówczesnym dogmatycznie sformułowanym programie życia teatralnego – być brany pod uwagę. W gdańskim Teatrze Wybrzeże 6 grudnia 1958 r. *Zbrodnia i kara* rozpoczyna trwającą do dziś historię teatralnych inscenizacji.

⁸ Cyt. za: A. Krupski, op. cit., s. 14–15.

Polskie inscenizacje utworu Dostojewskiego, także te wystawione w ostatnim dwudziestoleciu, podzielić można na dwa typy: na te, które bazują na dialogu, na starciu się racji osobowości Raskolnikowa i śledczego Porfirego Pietrowicza oraz te, które za podstawę biorą inne, drugorzędne pod względem fabularnym, wątki powieści. Oba typy inscenizacji mają w polskiej tradycji teatralnej bogatą historię, ale przyznać trzeba, iż reżyserów interesował przede wszystkim intelektualny pojedynek między Rodionem a Porfiryem, a inne wątki powieści traktowane były marginalnie. Jedynie w dwóch spektaklach – Zygmunta Hubnera (1958) i nawiązującym do niego w pewien sposób przedstawieniu Adama Hanuszkiewicza („Teatr Powszechny”, Warszawa 1964) – pojawiały się, jako istotne, inne postacie powieści. Szczególne kontrowersje wywołała inscenizacja Hanuszkiewicza, wykorzystująca technikę filmowo-telewizyjną, choć większość innowacji krytyka przyjęła pozytywnie.

1. *Zbrodnia i kara na dwóch aktorów*

Skupienie istoty spektaklu na dyskursie dwóch osobowości: Raskolnikowa i śledczego

Porfirego Pietrowicza pojawiło się już w inscenizacjach międzywojennych. Przywołać tu trzeba adaptację Leona Schillera z roku 1934 („Teatr Polski”, Warszawa) z Aleksandrem Zelwerowiczem w roli Porfirego⁹. „Pan Leon Schiller [...] pojął dzieło Dostojewskiego trafnie [...]. Najważniejsze jest to, że dramat Raskolnikowa ukazał się widzowi ze strony najistotniejszej, konfliktu między siłami a zamiarami”¹⁰.

Wśród wystawień okresu powojennego należy wspomnieć spektakl wyreżyserowany przez Kazimierza Brejdyganta (*O winie, karze i zmartwychwstaniu przez miłość*, „Stara Prochownia”, Warszawa 1976) oraz inscenizację Andrzeja Wajdy (*Zbrodnia i kara*, „Teatr Stary”, Kraków 1984).

Pierwsza z tych adaptacji koncentruje się wokół konfliktów i problemów trzech postaci: Raskolnikowa, Porfirego i Soni – eksponując przede wszystkim polemikę głównego bohatera z sędzią śledczym, a rolę Soni sprowadza do podsumowania poszczególnych scen, poetyckiego komentarza w postaci specjalnie na potrzeby przedstawienia skomponowanych ballad, śpiewanych przez Łucję Prus.

⁹ „Dla tej roli warto było sztukę wystawić” – pisał T. Boy-Żeleński. Zob. idem, *Pisma*, t. XXV, Warszawa 1968, s. 348.

¹⁰ W. Syruczek, *Wina i kara*, „Tygodnik Ilustrowany” z 15 kwietnia 1934.

Druga z kolei, rozgrywająca się na niewielkiej przestrzeni i dla małej widowni, stała się dla polskiego teatru wyznacznikiem interpretacyjnym dzieła Dostojewskiego. „Przedstawienie [...] budowane jest w głąb, do środka, skupione wyłącznie na penetracji wnętrza człowieka, badaniu jego możliwości psychicznych, moralnych... Na odsłanianiu tego, co niejasne, niewiadome i niegotowe, by pełniej poznać i zrozumieć kondycję człowieka, która wydaje się absolutnie nielogiczna”¹¹. Adaptacja ta, będąca ostatnią częścią Wajdowskiego tryptyku, jeśli chodzi o przenoszenie prozy Dostojewskiego na scenę¹², opierała się przede wszystkim na wspaniałych kreacjach aktorskich (Raskolnikowa grał Jerzy Radziwiłowicz, a Porfirego Jerzy Stuhr) oraz wspaniale dobranej scenografii Krystyny Zachwatowicz.

W tym duchu zrealizowana została w roku 2001 w Teatrze Rozrywki w Chorzowie inscenizacja Bogdana Cioska (premiera 9 marca 2001). Oparto ją na dialogu Raskolnikowa (Maciej Stuhr) i Nieznajomego (Henryk Talar). Reżyser ukazuje epizod z epilogu powieści: od popełnienia morderstwa upłynęło już półtora roku, Raskolnikow od 9 miesięcy przebywa na Syberii. Punktem wyjścia spektaklu jest ten fragment, w którym bohater podczas Wielkiego Tygodnia trafia do więziennego szpitala i tam śni swój apokaliptyczny sen. Nawiedzają go wspomnienia z okresu popełnienia zbrodni. Ich uosobieniem staje się Nieznajomy – osoba stworzona z wielu bohaterów powieści: Swidrygajłowa, Porfirego i Soni. Ta na wpółrealna postać przypomina Rodionowi o zbrodni: prowadzi z nim rozmowy, zmusza do przeżycia raz jeszcze całej sytuacji, a w finale czyta mu Ewangelię. Nieznajomy staje się punktem, wokół którego organizuje się cała egzystencja głównego bohatera, pełni on jednocześnie funkcję jego sumienia. Wyłania się z zakamarków szpitalnej celi w urzędniczym ubraniu, z dokumentami pod pachą, w lśniącym szlafroku, z pistoletem w rękę lub w białej koszuli. Henryk Talar gra Nieznajomego jako natrętnego demona: „Talar gra ślady i smaki, jakie pozostawili w śmiertelnie pokręconym mózgu Raskolnikowa wszyscy”¹³.

To, co się dzieje na scenie, to częściowo nocne majaczenie, a częściowo świadoma retrospekcja człowieka odtwarzającego swój zbrodniczy czyn i usiłującego racjonalnie dociec, czy zasłużył na karę. Wszystko rozgrywa się jedynie w duszy Raskolnikowa, który stwarza wrażenie człowieka przygniecionego ciężarem zbrodni.

¹¹ B. Mamoń, „Zbrodnia i kara” w inscenizacji Andrzeja Wajdy, „Tygodnik Powszechny” z 21 października 1984.

¹² Wcześniej były *Biesy* – 1971, potem *Nastazja Filipowna* – 1977.

¹³ R. Pawłowski, *Błysk oślinionego kciuka*, „Dziennik Polski” z 13 marca 2001.

Maciej Stuhr – po występach kabaretowych i w filmach komediowych – miał okazję ujawnić tu swój talent dramatyczny. Był to jego sceniczny debiut, ale i rola symboliczna w karierze: „Przez ten właśnie utwór zachwyciłem się teatrem. Jako dziecko kilkadziesiąt razy oglądałem spektakl Wajdy z Radziwiłowiczem. Jego głos brzmiał mi w uszach, kiedy czytałem tę rolę. Miałem nawet obawę, czy uda mi się uwolnić od jego interpretacji [...]. Włożyłem w swoją rolę wiele serca”¹⁴.

Czy młody aktor sprostał zadaniu – to kwestia dyskusyjna. Jedna z recenzentek, doceniająca jego talent aktorski, zauważyła, iż „Maciej Stuhr potrafi zmieniać się nie do poznania. Zaciśnięte szczęki, wydatne usta zwinięte w wąską szparkę, oczy pełne gniewu – to Raskolnikow dzielący ludzi na dwie kategorie, przyznający sobie prawo łamania zasad. Powłóczący nogami, z głową schowaną w ramionach, z błyskiem obłędu w oku – to Raskolnikow zaszczyty i wyobcowany. Podnoszący głowę przy czytaniu Ewangelii – to Rodion w momencie aktu łaski, budzący się z nadzieją na nowe życie”¹⁵.

Ale były i opinie negatywne. Choć bowiem Stuhr idealnie pasował do kreowanego przez siebie bohatera (np. wiekowo – miał, jak Raskolnikow, 24 lata), to jednak nie do końca udźwignął ciężar powierzonej mu roli. W tym czasie brakowało mu po prostu doświadczenia aktorskiego. Nie dziwi zatem stwierdzenie innego recenzenta, iż mimo talentu Stuhra, „Pierwsze skrzypce w spektaklu grał jednak Henryk Talar – charyzma i warsztat tego aktora wystarczą, by w jego wykonaniu nawet czytanie Biblii zyskało na atrakcyjności”¹⁶. Nadał on swojemu bohaterowi niezbędną wielowymiarowość i wieloznaczność. Z łatwością przeistaczał się i zmieniał. Z każdej postaci, które nawiedzają Raskolnikowa, wydobyl różne cechy i stworzył z nich jednolitą, groźną postać.

Pomiędzy występującym na scenie duetem rozgrywa się coś na kształt psychodramy. Reżyser zrezygnował właściwie z warstwy fabularnej na rzecz elementów psychologicznych. Podkreśla to scenografia – przestrzeń spektaklu została zaprojektowana na wzór dusznego koszmaru, który nawiedzać może człowieka cierpiącego na klaustrofobię. Pokój studenta do złudzenia przypomina więzienną celę – na scenie stoi jedynie łóżko, krzesło i nocna szafka. Całość inscenizacji utrzymana jest w mrocznej, przynębiającej atmosferze, która zdaje się podkreślać psychiczne i moralne rozterki głównego bohatera.

¹⁴ [PAP], *Premiera arcydzieła*, „Dziennik Internetowy” z 5 marca 2001. Nie można się dziwić tym obawom, albowiem klasyka polskiej teatralnej interpretacji *Zbrodni i kary* na dwóch aktorów to właśnie spektakl w reżyserii Andrzeja Wajdy w Teatrze Starym w Krakowie (1984), w którym Raskolnikowa grał Jerzy Radziwiłowicz, a Porfirego Jerzy Stuhr. Co prawda, było tam jeszcze kilka postaci, ale zostały one potraktowane epizodycznie.

¹⁵ D. Lubina-Cipińska, *Błysk talentu*, „Rzeczpospolita” z 12 marca 2001.

¹⁶ D. Mrówka, *Premiera w teatrze Rozrywki*, „Dziennik Bałtycki” z 13 marca 2001.

2. Raskolnikow jako bohater epizodyczny

Przykładem interpretacji opartej na eksponowaniu innych niż Raskolnikow bohaterów powieści Dostojewskiego mogą być dwa spektakle: telewizyjna realizacja w reżyserii Leszka Wosiewicza *Dunia* (premiera w „Teatrze Telewizji” 15 lutego 1993) oraz przedstawienie w warszawskim Teatrze Powszechnym w reżyserii Andrzeja Domalika *Swidrygajłow* (premiera 4 czerwca 2000).

Wcześniej tym torem poszedł Jan Świdorski, realizując na potrzeby „Teatru Telewizji” monodram *Marmieladow* (1971). Aktor sam wybrał, opracował i zaadaptował tekst, ukazujący historię rozkładu rodziny z powodu alkoholizmu. Temat rodziny Marmieladowów nie tylko niesłychanie pogłębiał ogólny tragiczny koloryt *Zbrodni i kary*, lecz jednocześnie wiązał powieść z jednym z tematów postępowej myśli społecznej¹⁷. Opowieść Marmieladowa o słabości i załamaniach człowieka, próbach podźwignięcia się i ponownych upadkach, była ogromnym wyzwaniem dla aktora. Przyznać trzeba, iż Świdorski zagrał to koncertowo. Jedną z recenzentek pisała: „Zachwycił mnie ów przedziwny koncert na twarz i ręce. Twarz! Żyjącą, bogatą, rozrastającą się w oczach. [...] Twarz nie ilustruje tekstu i tekst nie ilustruje twarzy. To jest jedynie żywioł uchwycony w formę. Nie mogę napisać, że aktor gra. Bo to b y ł Marmieladow”¹⁸.

Podobnym torem poszedł Wosiewicz – swoją adaptację ograniczył do epizodycznego w powieści wątku: główną osobą uczynił siostrę Raskolnikowa, Dunię, najczęściej w ogóle pomijaną w inscenizacjach teatralnych. Jej oczami oglądamy pierwszy etap wewnętrznego zmagania się Rodiona ze swym czynem – dziwną i niepokojącą otoczenie melancholię, drażliwość, ataki hysterii.

W swojej powieści Dostojewski kilkakrotnie podkreślał podobieństwo między rodzeństwem – zarówno fizyczne, jak i charakterologiczne. Być może to powinowactwo dusz zainspirowało Wosiewicza. *Dunia Raskolnikow* też ociera się o zbrodnię – strzela do swego krzywdziciela Swidrygajłowa. Nie tylko jednak nie potrafi zabić człowieka, ale też nie może zrozumieć racji brata mordercy. A przecież na ten konflikt racji nakłada się wielka wzajemna miłość rodzeństwa.

Ten wielce udany spektakl, w dużej mierze dzięki bardzo dobrej obsadzie¹⁹ i pięknym zdjęciom Marka Edelmana, jest dowodem na to, że proza Dostojewskiego może być dla twórców teatralnych niewyczerpanym źródłem inspiracji – nawet jeden wątek, wybrany z powieści tak bogatej i wielowarstwowej, może

¹⁷ L. Grossman, *Dostojewski*, przeł. S. Pollak, Warszawa 1968, s. 323.

¹⁸ M. Palatyńska, *Aktor – postać – człowiek*, „Życie Literackie” 1972, nr 10.

¹⁹ M.in.: Joanna Trzepiecińska – *Dunia*, Grzegorz Damięcki – *Raskolnikow*, Jan Nowicki – *Swidrygajłow*, Anna Seniuk – *Maria Pietrowna*, Jan Peszek – *Łużyn*.

posłużyć za fundament udanego przedstawienia. A jeśli jeszcze wykorzysta się środki audiowizualne: dużo plenerów, dynamiczne zdjęcia robione kamerą bez statywu, filmowy sposób narracji, w którym dialog podporządkowany zostaje obrazowi – otrzymujemy dzieło godne uwagi i refleksji.

Domalik z kolei, który ma na swym koncie niemal dziesięć istotnych realizacji teatralnych i filmowych różnych tekstów rosyjskich autorów (m.in. Tołstoja, Czechowa, Gorkiego), wykreował tym razem portret jednego człowieka – Swidrygajłowa. Można odnieść wrażenie, iż inscenizacja ta przygotowana była dla konkretnego aktora, Janusza Gajosa (to on jest tytułowym Swidrygajłowem), który zresztą wywiązał się ze swego zadania znakomicie²⁰.

Reżyser wykorzystał w spektaklu tylko te sceny powieści, w których pojawia się Swidrygajłow. Adaptacja jest tak skonstruowana, by centralną postać i sprawę Swidrygajłowa przedstawić poprzez dialogi Raskolnikowa i Duni oraz Raskolnikowa i Soni, a przede wszystkim monologi samego Swidrygajłowa. Raskolnikow jest tu jedynie adresatem monologu tytułowego bohatera; nie poznajemy bliżej ani jego charakteru, ani nie obserwujemy moralnych rozterek. Dunia i Sonia są także zarysowane fragmentarycznie.

Swidrygajłow – owdowiały ziemianin, rozpustnik, obłudnik, hazardzista – przybywa do Petersburga wiedziony wielką namiętnością do siostry Raskolnikowa, Awdotii Romanowny, która zatrudniał na wsi jako guwernantkę. Zarzucano mu, że przyczynił się do śmierci 15-letniej dziewczyny, lokaja, że zabił starszą od siebie o pięć lat żonę. Ale potrafił też być dobry i szlachetny – pokrył koszty pogrzebu matki Soni, pomógł biednej dziewczynie wyjść z rynsztoka. Z moralnego punktu widzenia może być zatem uznany za postać niejednoznaczną (choć niewątpliwie elementy negatywne przeważają). Tę właśnie niejednoznaczność starał się uwypuklić w swojej inscenizacji Domalik. Gajos przez półtorej godziny (tyle bowiem trwa spektakl) odsłania tajniki duszy Arkadiusza Iwanowicza. „Gajos gra Swidrygajłowa koncertowo, delikatnie, wychwytyjąc wszelkie niuansy, nie pozwalając sobie na szarżę, przez cały czas z dystansem wobec siebie i postaci”²¹.

W efekcie obserwować możemy swoistą psychodramę, ukazującą ludzi owładniętych potężnymi namiętnościami. Tytułowy bohater to jedna z najciemniejszych postaci prozy Dostojewskiego. To człowiek nieszczęśliwy, który przeżył kawał życia i zorientował się, że nie wie, co z tym życiem zrobić dalej. Sam reżyser wspominał: „Swidrygajłow zainteresował mnie jako osoba, która straciła sens życia”²². Wydaje

²⁰ Janusz Gajos za tę rolę otrzymał Feliksa – najważniejszą stołeczną nagrodę teatralną, przyznaną najlepszemu aktorowi sezonu.

²¹ E. Zielińska, *Koncertmistrz*, „Rzeczpospolita” z 5 września 2000.

²² [TW], *Koncert Gajosa*, „Gazeta Łódzka” z 20 listopada 2000.

się, iż w swoim spektaklu chciał nakreślić, jak można próbować ten sens odzyskać. A także, podążając za Dostojewskim, pokazać, iż wobec wcześniejszych win i błędów jest to niemożliwe.

Dlaczego warto przyglądać się adaptacjom teatralnym *Zbrodni i kary* czy też innych utworów Dostojewskiego i w ogóle transponowaniu prozy na scenę? Sądzić można, iż przede wszystkim dlatego, iż mimo widocznego rozwoju teatrologii i zainteresowania nauki o literaturze problematyką teatralną, zjawisko adaptacji tekstów prozatorskich pozostaje – z punktu widzenia teoretycznego – wciąż tematem traktowanym marginalnie. O ile bowiem zjawisko adaptacji filmowej doczekało się stosunkowo dużej ilości prac teoretyczno-analitycznych, o tyle problem adaptacji prozy na scenę teatralną wciąż ogranicza się przede wszystkim do „oglądania” i „oceniań”. I nie ma tu znaczenia, czy jest się zwolennikiem teatralnej teorii dramatu (realizacja sceniczna nie jest tożsama z tekstem utworu), czy też nie.

Резюме

*Русская проза на польской сцене, после 1989 года.
„Преступление и наказание” Фёдора М. Достоевского*

Из всех великих русских романов именно *Преступление и наказание* Фёдора М. Достоевского является романом к которому наиболее часто обращаются театральные постановщики, в том числе и польские.

Начиная с 1958 г. театральные инсценировки этого произведения появлялись многократно на наших сценах (после 1989 г. свыше двадцати раз), что и естественно, ибо именно этот роман с точки зрения конструкции фабулы, обрисовки лиц, драматургии диалогов, является наиболее „театральным” из всех произведений Достоевского.

Польские инсценировки романа Достоевского, особенно те, которые ставились в последнее двадцатилетие, можем разделить на: (1) постановки базирующие на диалоге, конфликте между провдой Раскольникова и провдой судьи Профирия Петровича; (2) постановки основанные на второстепенных сюжетах и мотивах романа.

Summary

Russian prose on the Polish stage after 1989. „Crime and Punishment” by Fyodor Dostoevsky

Crime and Punishment focuses on the mental anguish and moral dilemmas of Rodion Raskolnikov, who strives to be an extraordinary being, believing that murder is permissible in pursuit of a higher purpose. The following paper focused on the analysis of work by the two types playwrights, based on *Crime and Punishment*.

Izabella Siemianowska
Olsztyn

Chrześcijańskie przesłanie prozy Władimira Maksimowa

Zadaniem niniejszego artykułu będzie próba udowodnienia, że bazą i fundamentem prozy jednego z najwybitniejszych przedstawicieli trzeciej fali emigracji rosyjskiej, Władimira Maksimowa, jest filozofia chrześcijańska. Należałoby zastanowić się nad czynnikami, które wpłynęły na ukształtowanie chrześcijańskiej orientacji Maksimowa jako pisarza i człowieka. Nie bez znaczenia pozostaje fakt, że wiara nie była dla autora *Siedmiu dni tworzenia* czymś darmo danym, zdobytym w procesie wychowania czy wykształcenia. Późniejszy redaktor emigracyjnego kwartalnika „Kontynent” wiedzę zdobywał nie w szkołach i na uniwersytetach, lecz podczas swej tułaczki po ZSRR. Liczne pobyty w domach dziecka i koloniach dla nieletnich przestępców kryminalnych, praca na budowach i w kołchozach okazały się dlań prawdziwą lekcją życia. Zderzenie pisarza ze złem, światem bez Boga i wartości zasadniczo wpłynęło na poszukiwanie alternatywnej rzeczywistości opartej na pięknie, wierze, miłości, dobru i nadziei. Wybór przez Maksimowa drogi wiodącej ku Bogu był dobrowolną i świadomą decyzją człowieka poszukującego prawdy. Istotny wpływ na kształtowanie się chrześcijańskiego światopoglądu pisarza miała niewątpliwie twórczość Fiodora Dostojewskiego. „Niemal wszyscy pisarze mojego pokolenia zaczęli wierzyć w Boga dzięki Fiodorowi Dostojewskiemu”¹ – przyznał po latach Maksimow. W innym wywiadzie powiedział: „Dostojewski pierwszy odkrył mi głębię natury ludzkiej, ze zdumiewającą wprost przenikliwością ukazał światłocienie otaczającego mnie świata i – co jest chyba najważniejsze – decydująco wpłynął na wybór moich kryteriów moralnych”². W procesie dochodzenia pisarza do wiary najważniejszym drogowskazem była Biblia. Maksimow uważał, że gdyby słowo pisane oddziaływało na ludzi, wystarczyłaby im jedna księga – Pismo Święte³.

Celem poniższych rozważań jest przypomnienie, że, człowiek z racji swej dwój-
istej, jednocześnie materialnej i duchowej natury potrzebuje relacji z Absolutem.

¹ A. Wołodźko, L. Żuliński, *To koniec naszej historii*, „Wiadomości kulturalne” 1994, nr 31, s. 7.

² Z. Podgórzec, *Rozmowa z Władimirem Maksimowem*, „Tygodnik Powszechny” 1995, nr 26, s. 12.

³ В. Максимов, *Я без России – ничто*, „Наш современник” 1993, nr 11, s. 166.

Proces zmierzania człowieka ku wierze, a tym samym ku Bogu, stanowi w rozumieniu chrześcijańskim sens ludzkiej egzystencji.

Przecucie, że oprócz świata materii istnieje jeszcze inny wymiar, towarzyszyło już człowiekowi pierwotnemu. Podświadoma potrzeba nawiązania relacji z „istotą wyższą”, pragnienie dotknięcia tajemnicy rzeczywistości niematerialnej oraz nadzieja na „życie po śmierci” były impulsem do tworzenia początkowo prymitywnych wierzeń i rytuałów. Intuicja religijna, będąca nieodłączną cechą gatunku ludzkiego, nie wystarczyła na to, by od razu powstały wielkie religie. Próby zrozumienia i zdefiniowania „innego wymiaru” przerastały możliwości i stan świadomości człowieka prehistorycznego. Dlatego też pierwotne mitologie, legendy, obrzędy religijne oraz wyobrażenia pogańskich bóstw i bożków dla współczesnego odbiorcy wydają się być naiwne.

Nie należy jednak deprecjonować pierwszych kroków ludzkości na drodze budowania bardziej złożonych systemów religijnych. Szeroko pojmowana działalność człowieka ma bowiem charakter ewolucyjny. Poziom świadomości religijnej wydaje się być związany ze stopniem rozwoju danej kultury. Wielkie cywilizacje opierają się na wielkich religiach: chrześcijaństwie, buddyzmie, islamie, judaizmie, hinduizmie i in.

Erich Fromm w swojej książce *Szkice z psychologii religii* słusznie zauważył, że: „W istocie nie było takiej kultury w przeszłości – i jak się zdaje – nie może być takiej kultury w przyszłości, która nie miała religii [...]”⁴. Fakt, że religia jako zjawisko jest wpisana w historię ludzkości, wydaje się być oczywisty. Jednakże to, czy w przyszłości istnienie konkretnej kultury będzie warunkowało istnienie religii lub odwrotnie, pozostaje hipotezą. Biorąc jednak pod uwagę, że potrzeba religijna jest mocno zakorzeniona w człowieku i na przestrzeni dziejów nie uległa ona zanikowi, a przeciwnie – pogłębiała się, należy zgodzić się z przypuszczeniem Ericha Fromma dotyczącym nierozzerwalności kultury i religii także w przyszłości.

Wybitny filozof chrześcijański, Mieczysław Albert Krąpiec, napisał: „Religia jest więc swoistym, świadomym odniesieniem się człowieka do czegoś innego i wyższego niż on sam, jest kontaktem obustronnym z kimś [...], co przejawia się w określonej postawie i specjalnej aktywności ludzkiej”⁵. W chrześcijaństwie akt religijny polega na relacji pomiędzy człowiekiem a Bogiem osobowym. Dzięki obcowaniu z Absolutem człowiek wkracza w świat harmonii i uniwersalnych boskich wartości takich, jak: piękno, dobro, miłość, prawda, nadzieja. Konsekwencją odejścia od Boga, zerwania kontaktu z Nim, jest zagubienie człowieka,

⁴ E. Fromm, *Szkice z psychologii religii*, Warszawa 1996, s. 134.

⁵ M. A. Krąpiec, *Ja – człowiek*, Lublin 2005, s. 365.

przejawiające się często w utracie różnicy między dobrem a złem. Żywa wiara wymaga nieustannego kontaktu z Bogiem, istnienia i doskonalenia się w Nim i dla Niego. Nadrzędnym celem ziemskiej wędrówki chrześcijanina jest zjednoczenie z Najwyższym i osiągnięcie życia wiecznego. Wybitny filozof rosyjski, Mikołaj Bierdiajew, był zdania, że: „Człowiek bez Boga przestaje być człowiekiem [...]. Człowiek w stanie odosobnienia i wyjałowienia duszy staje się niewolnikiem nie wyższych nadludzkich sił, ale elementów niższych, nieludzkich”⁶.

Francuski pisarz i filozof epoki oświecenia, Wolter, wyraził myśl, że gdyby nawet nie było Boga, to należałoby Go wymyślić. Wiara w Boga miała być, według Woltera, potrzebna i użyteczna. Gwarantowała wyższe morale ludzkości. Strach przed starotestamentową wizją srogięgo i karzącego Ojca miał powstrzymać grzeszników przed czynieniem zła. Idea, by człowiek stawał się lepszy wyłącznie z lęku przed karą lub w trosce o nagrodę za dobre uczynki, wydaje się być daleka od chrześcijańskiej koncepcji przeznaczenia i sensu ludzkiej egzystencji. Obdarzony wolną wolą człowiek powinien wchodzić w relację z Absolutem w sposób dobrowolny i świadomy, albowiem tylko taki akt religijny jest pełny i prawdziwy.

Fundamentem każdej religii jest wiara. Wiara to głębokie przekonanie co do istnienia kogoś lub czegoś, które nie opiera się na tzw. namacalnych dowodach. Tomasz z Akwinu w *Traktacie o Bogu* napisał: „Wydaje się, że nie można dowieść istnienia Boga. Istnienie Boga jest prawdą wiary, a tego, co należy do wiary nie dowodzi się, ponieważ poprzez dowód dochodzi się do wiedzy [...]”⁷. Wiara rozumiana jako zdolność postrzegania prawdy bez uprzedniego tradycyjnego, czyli „rozumowego” dochodzenia do tejże prawdy jest niewątpliwie darem. Jeden z najwybitniejszych filozofów rosyjskich, Lew Szestow, podkreślał przewagę wiary nad wiedzą. Stawiał prawdziwą wiarę, będącą objawieniem człowiekowi prawdy przez Boga, ponad ludzkim i niedoskonałym rozumem. W jednym ze swych filozoficznych esejów przekonywał: „Nastąpił moment, kiedy utraciły swą moc wszystkie argumenty: «aby odnaleźć Boga, trzeba utracić rozum». I nie tylko ów «rozum dyskursywny», z którego mniej czy bardziej chętnie rezygnują filozofowie, ale wszystkie rozumy, wszelkich typów i odmian, wielkie i małe, które, do tej pory były i są jedynym źródłem prawdy dla człowieka – wszystkich należy się wyrzec, od wszystkich należy się wyzwolić: autentycznym źródłem prawdy jest wiara, która nie tylko nie daje wiedzy, ale przewycięża wiedzę najbardziej niewątpliwą («fakty», «bezpośrednie dane») i, przewyciężając ją, ujawnia jej zbędność i marność”⁸.

⁶ M. Bierdiajew, *Nowe średniowiecze*, Komorów 1997, s. 70.

⁷ Tomasz z Akwinu, *Traktat o Bogu*, Kraków 2001, s. 38.

⁸ *Antologia tekstów Lwa Szestowa. Tylko wiara*, Kraków 2004, s. 200–201.

Mieczysław Albert Krąpiec słusznie zauważył, że niezbędnym katalizatorem aktu wiary, a więc relacji Bóg–człowiek jest miłość. W swojej książce *JA – człowiek* napisał: „Wiara jest typem poznania mającego miejsce w relacjach interpersonalnych, jest szczególnym aktem woli, a więc władzy, której zasadniczą aktywnością jest miłość. W tym znaczeniu można powiedzieć, że u podstaw religijnego poznania jest miłość, co jeszcze bardziej potwierdza osobowy charakter odniesienia człowieka do Transcendensu”⁹. W świetle powyższego człowiek ma szansę dojścia do wiary nie przy pomocy chłodnego rozumu, lecz serca zawierającego w sobie boski pierwiastek miłości i prawdy. Dar wiary jest wyrazem miłości Boga do człowieka. Sens prawdziwej wiary, która – jak twierdził Lew Szestow – nie potrzebuje dowodów, najpełniej wyrażony został w biblijnej przypowieści o niewiernym Tomaszu. Tomasz nie uwierzył w Zmartwychwstanie Chrystusa dopóki nie zobaczył ran na ciele Zmartwychwstałego. „Powiedział mu Jezus: «Uwierzyłeś dlatego, ponieważ Mnie ujrzałeś? Błogosławieni, którzy nie widzieli, a uwierzyli»”(J 20,29)¹⁰.

Centralnym, stałym fundamentem wszystkich prozatorskich utworów Władimira Maksimowa jest proces zmierzania bohaterów do wiary i Boga. Dylogia: *Pożegnanie znikąd i Puchar gniewu*, będąca zbeletryzowaną autobiografią pisarza, to opowieść o człowieku, który błądząc w totalitarnym świecie i wielokrotnie upadając, odnalazł Boga. Interesującym zabiegiem jest wprowadzenie przez autora dwóch bohaterów: bohatera aktywnie uczestniczącego w wydarzeniach, Włada Samsonowa (prawdziwe imię i nazwisko Władimira Maksimowa), będącego *alter ego* pisarza i wszechwiedzącego bohatera-narratora, który z perspektywy minionego czasu ustosunkowuje się do zdarzeń z przeszłości. Komentarze narratora służą ukazaniu ewolucji, jaka dokonała się w duszy Włada. Autor pozostaje wierny chrześcijańskiemu pojmowaniu sensu egzystencji człowieka jako nieustannego procesu doskonalenia się. Historię swojego wewnętrznego „ja” ujmuje w słowach: „Червь оборачивался бабочкой...”¹¹.

W pierwszej części dylogii wszytkowiedzący bohater-narrator powolną przemianę zachodzącą w duszy Włada komentuje następująco: „Так, по каплям, по крохам станет собирать он свою потерянную когда-то Веру, с тем, чтобы однажды, ощутив Ее зов, попробовать все снова, с чистого листа, от нулевой отметки. Но это будет потом”¹². Zdaniem Maksimowa, naród rosyjski, którego reprezentantem w powieści jest Wład, utracił wiarę, ale ma szansę na ponowne jej

⁹ M. A. Krąpiec, op. cit., s. 381.

¹⁰ Wszystkie cytaty za: *Biblia Tysiąclecia*, Poznań – Warszawa 1990.

¹¹ В. Максимов, *Прощание из ниоткуда*, Москва 1994, s. 244.

¹² Ibidem, s. 128.

odzyskanie. Przekonanie, że zawsze można rozpocząć od nowa, „с чистого листа”, jest wyrazem chrześcijańskiej nadziei płynącej z tajemnicy Zmartwychwstania. Wiara, w świetle powyższego, jest wieczna, wpisana w naturę człowieka. Rosyjski filozof, Dymitr Mereżkowski, uważał, że „Bóg umarł w ludzkości, lecz nie w człowieku, w społeczeństwie, lecz nie w jednostce [...]”¹³. Chrześcijańska koncepcja, według której Bóg istnieje w sercu każdej jednostki ludzkiej, stanowi główne przesłanie Maksimowowskiej prozy. Nawiązując do Mereżkowskiego, jeżeli Bóg nie umarł w jednostce, to pozostaje jedynie kwestią czasu, kiedy odrodzi się w społeczeństwie. Nadzieja, że drogą do odzyskania wiary przez naród rosyjski i przewyciężenie grzechu totalitaryzmu jest obudzenie w zwykłym człowieku boskiego pierwiastka, stanowi fundament, na którym opiera się świat literacki stworzony przez Władimira Maksimowa. Bohaterka *Kwarantanny*, Maria, kiedy dostała daru przebudzenia się do duchowego życia, podczas rozmowy ze swym duchowym przewodnikiem Iwanem Iwanowiczem, zadaje pytanie: „Значит, [...] можно начать все сначала? Нужно. С чего же начать? Подумайте. Кто подскажет? Сердце. А Бог? Он в нем...”¹⁴. Zgodnie z doktryną chrześcijaństwa, Bóg zawsze przemawia do człowieka. Dojrzałość chrześcijanina wyraża się m.in. w gotowości na mistyczny kontakt z Najwyższym. W aksjologii chrześcijańskiej serce jest siedzibą ludzkiej duszy, a więc centrum osobowego życia człowieka, źródłem jego wolnej woli, miłości i wiary.

Wędrowka Maksimowowskich bohaterów w kierunku Boga rzadko odbywa się po linii prostej i niemal zawsze wiedzie poprzez bezinteresowną miłość do bliźniego. W *Pożegnaniu znikąd* pomoc okazana Władowi przez drobnego złodziejaszka Miszę stała się źródłem refleksji: „Кто, какая сила, чья воля заставит или обяжет обойденного судьбой вора нянчиться со случайным бродяжкой, доставать ему пропитание и менять под ним трапье?”¹⁵. Maksimow na kartach swych powieści wielokrotnie dowodzi istnienia dobra w każdym, nawet najbardziej zagubionym człowieku. Stąd liczne przykłady dobroci i ludzkiego miłosierdzia, których dostał Wład (*Pożegnanie znikąd*) ze strony zwykłych ludzi, ale też przestępców. Filozofia chrześcijańska to filozofia miłości. Nie można kochać Boga, nie kochając bliźniego, tak jak nie można kochać bliźniego, nie pokochawszy samego siebie. Drobnie ludzkie odruchy powodowane współczuciem, naturalną troską o drugiego człowieka budzą w Maksimowowskich bohaterach boski pierwiastek dobra, nadają ich życiu nowy, głębszy wymiar. Cariew (*A człowiek żyje*) dzięki bezinteresownej pomocy pracowników szpitala odzyskał wiarę w człowieka,

¹³ W. Krzemień, *Filozofia w cieniu prawosławia*, Warszawa 1979, s. 61.

¹⁴ В. Максимов, *Карантин*, Москва 1991, s. 259.

¹⁵ В. Максимов, *Прощание из ниоткуда...*, s. 127–128.

a to już pierwszy krok ku odzyskaniu wiary w Boga. Mieczysław Albert Krąpiec napisał: „Ontyczny związek wszystkiego z Bogiem [...] wskazuje również na drogę osoby ludzkiej w jej realizacji «bycia ku Bogu». Nie dokonuje się ona bezpośrednio z pominięciem świata, ale właśnie poprzez relację ze światem, z osobami ludzkimi, które będąc partycypacjami Absolutu także poprzez świat i wraz z nim dążą do zjednoczenia z Bogiem”¹⁶. Człowiek egzystuje i rozwija się jako osoba we wspólnocie. Pierwszym odniesieniem dla jednostki ludzkiej jest drugi człowiek. Bliźni bywa lustrem, dzięki któremu można dostrzec i określić własne człowieczeństwo. Naturalne, ludzkie pragnienie kontaktu z drugą osobą wypływa z potrzeby realizowania się w miłości. Znaczenie i sens spotkania na drodze życia drugiego człowieka, który jest obdarzony świadomością swego boskiego przeznaczenia, Maksimow ujął następująco: „Хоровод лиц вновь вобрал его, и Влад еле преодолел в себе страстное желание потянуться за ним, чтобы не растерять тут же вместе с его исчезновением того Волшебства Людской Встречи, какой одарил Владову душу этот человек”¹⁷. Dostrzeżenie Boga w innym człowieku przybliżyło Włada do odkrycia Go we własnym wnętrzu.

Chrześcijańską ideę, że do zbawienia niezbędna jest oparta na miłości relacja z bliźnim, zrozumiała Musia (*Siedem dni tworzenia*). W momencie, gdy nieoczekiwanie dla samej siebie przed świętem Paschy oddała ostatnie jajko innej kobiecie, dostąpiła łaski wiary. W symbolice chrześcijańskiej „jajo jest początkiem stawania się, początkiem rozwoju”¹⁸, zapowiedzią duchowej przemiany i nowego życia. Musia, dzieląc się jajkiem, nie tylko sama doznała duchowego zmartwychwstania, ale przekazała również ów symbol życia innej osobie. Akt dostąpienia łaski wiary Maksimow przedstawia jako chwilę największej radości, szczęścia i harmonii: „Схватила она яйцо – и в сторону, а у меня на сердце так вдруг легко сделалось, так тихо, словно родилась заново, - кругом птицы поют, листочки пахнут, солнышко прямо в тебя светит. Дошло тогда до меня: вот она – награда Божья! А то раньше бывало дам нищему пятак, а себе на рупь жду, как в лотерее. С тех пор я поверила, в церковь хожу”¹⁹.

Według wiary chrześcijańskiej największym szczęściem dla człowieka jest zjednoczenie z Bogiem. W *Arce dla nieproszonych* pisarz zawarł myśl, że Bóg jest dla człowieka nie tylko największym, ale i jedynym szczęściem: „Ваня, Бог принес тебе счастье. Ишь ты! Ваня, хочешь глянуть на свое счастье? Эка

¹⁶ M. A. Krąpiec, op. cit., s. 399.

¹⁷ В. Максимов, *Процание из ниоткуда...*, s. 329.

¹⁸ D. Forstner, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, Warszawa 2001, s. 459.

¹⁹ В. Максимов, *Семь дней творения*, Москва 1991, s. 399.

невидаль, дай-ка мне лучше на Бога взглянуть”²⁰. Bohaterka *Siedmiu dni tworzenia* w momencie zbliżenia się do Absolutu poczuła więź i harmonię z otaczającym światem. Zrozumiała, że dar ofiarowany bliźniemu ma sens, jeśli jest w pełni bezinteresowny. Maksimow, w przypadku Musi, odchodzi od swojej koncepcji drogi do wiary jako procesu. Duchowe olśnienie bohaterki to dowód na to, że Bóg może zaakcentować swoją obecność w sposób nagły i niespodziewany.

Prozatorskie utwory Władimira Maksimowa zbudowane są na ewangelicznej przypowieści o synu marnotrawnym, który: „[...] był umarły, a znów ożył; zginął, a odnalazł się” (Łk 15, 32). Utwór *Siedem dni tworzenia*, nawiązujący swym tytułem do Księgi Rodzaju, jest przypowieścią moralną o powtórny „tworzeniu” człowieka. Losy głównego bohatera, Piotra Łaskowa, to historia „syna marnotrawnego”, który uwierzył w fałszywą ideologię i odszedł od Boga. W rozumieniu Władimira Maksimowa komunizm był złem, ponieważ zaprzeczał istnieniu Boga i niszczył jednostkę ludzką, pozbawiając ją odniesienia do Transcendensu. Jak słusznie zauważyła Katarzyna Duda: „[...] wiara w komunizmie uległa poważnemu rozchwianiu. Postawy ludzkie kształtowano tak, by stosunek do Boga był, jeśli nie negatywny, to przynajmniej ambiwalentny. Zaatakowano również szerszy, bo nie tylko religijny zakres słowa «wierzyć»: w komunizmie atrofii podlegał przyjacielski, pełen zaufania stosunek człowieka do człowieka, jego miejsce zajęła podejrzliwość i strach. Na wyższym, wertykalnym poziomie zanikła pełna ufności postawa człowieka wobec Boga i Jego wszechmocny, sprawiedliwość i łaski. Wszechmocna i «łaskawa» (w zależności od aktualnego kursu ideologicznego) stała się natomiast partia-państwo”²¹.

Jezus Chrystus wybrał na swego następcę ucznia Szymona i nadał mu imię Piotr. Znaczenie tego imienia – „skała, opoka” – zawierało w sobie zapowiedź misji Piotra Apostoła, który miał pomagać bliźnim wytrwać w wierze i kontynuować dzieło budowy Kościoła. Piotr został wybrany przez Chrystusa, pomimo że był po ludzku grzeszny i słaby, trzykrotnie bowiem wyrzekł się swego Mistrza. Sens wiary chrześcijańskiej przejawia się w akcie miłosierdzia i przebaczenia. Upadek, grzech są wpisane w naturę ludzką. Droga człowieka ku Bogu to pasmo upadków i zmartwychwstań. Dlatego też Władimir Maksimow nie osądza i nie potępia swych bohaterów. Przeciwnie, podkreśla, że nigdy nie jest za późno na nawrócenie. Chrystus powiedział: „[...] większa będzie radość z jednego grzesznika, który się nawrócił, niż z dziewięćdziesięciu dziewięciu sprawiedliwych, którzy nie potrzebują nawrócenia” (Łk 15, 7). Piotr Apostoł poprzez swoją grzeszność był

²⁰ В. Максимов, *Ковчег для незваных*, Москва 1992, s. 234.

²¹ K. Duda, *Wiara i naród. Twórczość Władimira Maksimowa*, Kraków 2001, s. 48.

bliski tym, którzy utracili kontakt z Bogiem. Pisarz, obdarzając bohatera *Siedmiu dni tworzenia* imieniem Piotr, nawiązuje do symboliki biblijnej. Piotr Łaszkw, który odniósł zwycięstwo nad samym sobą i odnalazł sens istnienia w Chrystusie, stał się spadkobiercą św. Piotra.

W *Siedmiu dniach tworzenia* Maksimow ustami Gupaka, przewodnika duchowego Piotra Łaszkowa na drodze do wiary, powiedział: „Любая вера – добро. [...] Думали, свет открыли: Бога нет! Но светом этим высвободили в смертном его звериную суть, инстинкты животные. И теперь пожинаете плоды открытия своего, все у вас сыплется, не остановишь. [...] Вместо мечты о вечной жизни подкинули обещание всемирного обжорства и ничегонеделания. А он – человек-то, как наелся, так сызнова его к вечной жизни потянуло. Удержи его теперь, попробуй”²². Przyczyną tragedii Maksimowowskich postaci jest utrata kontaktu z Bogiem. Pozbawieni świadomości swej duchowej natury błędzą, grzeszą, męczą ich wewnętrzna pustka. Pisarz powtarza, że nie można unicestwić w człowieku jego boskiej cząstki. Próby takie z założenia muszą zakończyć się fiaskiem, bo przeznaczeniem człowieka jest zmartwychwstanie. Nawet wierny przez całe życie ideologii komunistycznej ateista Piotr Łaszkw u schyłku ziemskiej wędrówki odzyskał pełnię swojego człowieczeństwa. Jako że według Księgi Rodzaju Bóg stworzył człowieka w szóstym dniu: „Był ludzki syntetyzuje w sobie stopniowe stworzenie pięciu dni, po których jest on szóstym dniem dokończenia, ale posiada również odróżniający go pierwiastek własny, który go czyni czymś niepowtarzalnym: jest on obrazem bożym i jako taki jest sam mikrotheos, «małym Bogiem»”²³. Utwór *Siedem dni tworzenia* składa się z siedmiu rozdziałów, z których każdy jest „dniem tworzenia”. Nieprzypadkowo więc w szóstym rozdziale dokonano się odrodzenie i ostateczne przebudzenie Piotra Łaszkowa: „Утро высвечивало перед Петром Васильевичем втекающую в горизонт дорогу, и он шел по ней с внуком на руках. Шел и Знал. Знал и Верил”²⁴. Poranek symbolizuje tutaj jasny i radosny początek nowego życia w Bogu. Droga, po której kroczy Piotr Łaszkw, następca Piotra Apostoła, jest drogą do wiary i zbawienia. Bezkrę horyzontu to metafora wieczności. Wnuk Piotra Łaszkowa jest dowodem nieprzemijalności, ciągłości pokoleń, jego obecność rodzi nadzieję na nową, lepszą przyszłość.

Władimir Maksimow wydaje się być zgodny z filozofem i teologiem rosyjskim, Sergiuszem Bułhakowem, który uważał, że: „Wojujący ateizm jest jednym

²² В. Максимов, *Семь дней творения...*, s. 80–81.

²³ Р. Евдокимов, *Православие*, Warszawa 2003, s. 70–71.

²⁴ В. Максимов, *Семь дней творения...*, s. 507.

ze środków zlikwidowania indywidualizmu i przemienienia ludzkiego społeczeństwa «w mrowisko lub pszczeli ul»²⁵. Maksimow w swojej prozie ukazuje zgubny wpływ ateizmu na pojedynczego człowieka, rodzinę, na całe pokolenia narodu rosyjskiego. Winą za odejście od wiary obarcza również Cerkiew rosyjską, która za czasów komunizmu pełniła wobec partii służebną rolę. Józef Maria Bocheński o pozycji, jaką zajmowała Cerkiew za czasów stalinizmu, napisał: „Wszystkie dokumenty wskazują na to, że w tym czasie rosyjski Kościół prawosławny cieszył się poparciem reżimu komunistycznego. W ramach tego Kościoła komuniści stworzyli lojalną organizację. I kiedy Stalin obchodził swoje 70-te urodziny, patriarcha Aleksiej wychwalał go w następujących słowach: «Jest przywódcą uznanym przez ludy całego świata, nie tylko przez ludy sowieckie, lecz także przez lud pracujący całego świata; on jest pierwszy pośród tych, którzy proponują pokój pomiędzy narodami i bronią pokoju na całym świecie. Niech Bóg mu da długie życie w zdrowiu u steru naszego kraju»²⁶. Przyniesiona przez Bocheńskiego kompromitująca laurka poświęcona Stalinowi najlepiej świadczy o bezradności hierarchów Cerkwi i niemożności wpływania na losy narodu rosyjskiego.

Podobnie ocenia rolę Kościoła prawosławnego Maksimow w *Arce dla nieproszonych*. Podczas rozmowy z patriarchą Stalin pomyślał: „Эх, поп, поп и ты туда же, [...] не боишься, не гнушаешься, сукин сын, путей неправедных, тешишь себя, что ради Церкви лукавишь, ради паствы, что простит Господь твои мирские прегрешения во имя Его. Думаешь, что она – Церковь твоя, все еще на камне стоит, а под ней уже давно – песок, когда понадобится дуну – следа не останется [...]”²⁷. Przyczyn upadku Cerkwi rosyjskiej doszukuje się pisarz już u początków jej istnienia, w dalekiej przeszłości. Praprzodek Borisa Chramowa (*Kwarantanna*) zauważył: „Источается, скудеет русская церковь. Если отцы Христовой обители не гнушаются вместе с богохульствующим царем погрязать в разврате и пьянстве, то чего уж спрашивать с малых сих?”²⁸. U podstaw chrześcijańskiego światopoglądu Władimira Maksimowa leży przekonanie, że za każdy grzech, odejście od Boga należy zapłacić. W tym kontekście, losy Cerkwi rosyjskiej wydają się być uzasadnione. Pisarz negatywnie ocenia Cerkiew jako instytucję za czasów komunizmu. Podkreśla jednak, że nawet w obowiązującym ateizmie istniała prawdziwa Cerkiew – rozumiana jako wspólnota wierzących. Dowodem na to, że wiara nie umarła i nie umrze w narodzie rosyjskim, jest postać małego chłopca, którego Maria (*Kwarantanna*)

²⁵ M. Łoski, *Historia filozofii rosyjskiej*, Kęty 2000, s. 223.

²⁶ J. Maria Bocheński, *Lewica, religia, sowietologia*, Warszawa 1996, s. 338–339.

²⁷ В. Максимов, *Ковчег для незваных...*, s. 77.

²⁸ В. Максимов, *Карантин...*, s. 105.

zauważyła w cerkwi: „Мальчик крепко держался за руку высокого мослатого старика с бритым наголо высоким черепом, и широко распахнутые отчаянной зелени глаза его излучали такой заряд молчаливого превосходства над окружающим, что Мария впервые подумала: «Откуда это у них?...»²⁹.

Władimir Maksimow nie zawsze pozostaje wierny Biblii i dogmatom wiary. W *Siedmiu dniach tworzenia* znajduje się przypowieść, w której Chrystus został przedstawiony jako wysłannik wysoko rozwiniętej cywilizacji „Rozumnych” zamieszkujących inną galaktykę. Przyleciał na Ziemię statkiem kosmicznym po to, by zbawić ludzkość. I choć w przypowieści ani razu nie użyto słowa „Chrystus”, wiele elementów opowieści wskazuje na to, że nawiązuje ona do Jezusa Chrystusa. Dowodem są słowa: „Он врачевал больных, воскрешал мертвых, утешал страждущих. В общем, он возвестил им Истину. Но, они, [...] распяли его. [...] Но Разумные не оставили его тело на поругание землянам. Оно было возвращено назад и воскрешено вновь”³⁰. Kolejnym przykładem odstępstwa Maksimowa od idei chrześcijańskiej jest rozmowa Chrystusa z Bogiem: „Пошли меня снова к ним. Хватит ли у тебя силы, чтобы вновь перенести это? Ты поможешь мне. В прошлый раз ты ослаб духом и взмолился. Один лишь миг. Ты просил облегчения? Нет – любви: я готов был их возненавидеть [...]”³¹. Wizja Chrystusa, który „był gotów zniecierpliwienie ludzkość” jest sprzeczna z przekazem ewangelicznym, wskazującym na boskie miłosierdzie Zbawiciela. Wspomniane różnice mogą być wynikiem kryzysów religijnych, których doświadcza każdy wierzący człowiek. Należy zaznaczyć, że pisarz samodzielnie przeszedł długą drogę od ateizmu do wiary, co również może być przyczyną zaobserwowanych rozbieżności.

Niewątpliwie jednak bazą i przesłaniem prozatorskiej twórczości Władimira Maksimowa jest chrześcijańska koncepcja świata i człowieka. Jej potwierdzeniem są liczne odwołania biblijne, wśród których, jak zauważyła Renata Morlewska-Sipior, dominują aluzyjne nawiązania do Pisma Świętego³². Autorka motywuje to tym, że: „[...] bohaterami jego powieści są ludzie przeciętni, prości, niewyróżniający się w żaden szczególnie sposób spośród tłumu im podobnych, więc epatowanie nadmierną erudycją biblijną mogłoby wydawać się rażące. Wychowani w realiach komunistycznych bohaterowie Maksimowa zapewne sami nie sięgali po lekturę Pisma Świętego, dlatego też w ich usta autor wkłada najczęściej słowa nawiązujące do historii pierwotnej”³³.

²⁹ Ibidem, s. 93.

³⁰ В. Максимов, *Семь дней творения...*, s.162–163.

³¹ В. Максимов, *Ковчег для незваных...*, s. 269.

³² R. Morlewska-Sipior, *Odwołania biblijne w prozie Władimira Maksimowa. Zarys problemu*, „Slavia Orientalis” 1997, nr 4, s. 566.

³³ Ibidem, s. 567.

Kluczem do zrozumienia utworów autora *Siedmiu dni tworzenia* pozostaje nauka Chrystusa, której głęboki sens zamknięty został w tajemnicy Zmartwychwstania.

Резюме

Христианский сюжет в прозе Владимира Максимова

Главной темой настоящей статьи является христианская концепция мира и человека в произведениях Владимира Максимова – одного из самых выдающихся представителей „третьей волны” русской эмиграции, редактора журнала „Континент”. По мнению автора *Семь дней творения* только подлинная вера в Бога может спасти человека и определить смысл его жизни. Христианская философия это философия любви. Путь героев Максимова к Богу всегда ведет через бескорыстную любовь к ближнему. Отсюда в произведениях писателя многие примеры человеческого милосердия и доброты, благодаря которым, герои находят друг в друге вечную божественную частицу. С точки зрения христианства, обретение веры в другого человека необходимо для обретения веры в Бога. Надежду на преодоление греха тоталитаризма видел Максимов в возвращении русского народа к истинной вере. Тоталитаризм считал злом, потому что, эта система уничтожала человека, лишая его связи с Создателем. Идея воскресения это фундамент большинства романов писателя. История его героев это история падения и возрождения, которое по мнению автора, невозможно без страдания, покаяния и преображения души любовью. Доказательством христианской концепции мира и человека в произведениях Владимира Максимова являются многие библейские ссылки.

Summary

The Christian message of Vladimir Maksimov's prose

The aim of this article is to attempt to prove that the prose of one of the most distinguished representatives of „the third wave” of Russian emigration, Vladimir Maksimov, is based on Christian philosophy. Christian philosophy is a philosophy of love. Maksimov's characters on their way towards God and faith are almost usually led there by the selfless love of their fellow creatures. The main message of the writer's works is the Christian concept according to which God exists in every human being. Therefore, Maksimov's novels contain numerous examples of goodness and human mercy, thanks to which the characters discover a divine element in themselves, and then their lives gain a new, deeper dimension. The regaining of faith in another human being is, according to Vladimir Maksimov, the first step to the regaining of faith in God. The author of *Seven Days of Creation* saw the hope of overcoming the sin of totalitarianism in the return of the Russian nation to faith. In the writer's understanding, totalitarianism was evil, because it denied the existence of God and destroyed the individual by depriving it of the possibility to relate to the Transcendence. Numerous biblical references confirm the Christian concept of the world and humanity in Maksimov's works. The key to the understanding of Maksimov's prose lies in the teachings of Christ, the deep sense of which has been enclosed in the mystery of the Resurrection.

Jan Sobczak
Olsztyn

Wokół pisarstwa Andrzeja Walickiego

Podstawą rozważań zawartych w niniejszym artykule jest niewielki tomik opracowany przez Janusza Dobieszewskiego, Jana Skoczyńskiego i Michała Bohuna¹. Dwóch z nich – pierwszego i ostatniego – znam osobiście z kilku konferencji naukowych i ich książek, w szczególności na temat twórczości Konstantyna Leontjewa i Włodzimierza Sołowjowa, i bardzo cenię². Artykuły zawarte w tym tomiku powinny, moim zdaniem, nie pozostawać obce zajmującym się Rosją, jej historią, kulturą, w tym literaturą, a w szczególności jej myślą historyfilozoficzną.

Na treść almanachu składają się eseje i szkice uczniów profesora, tych, którzy czują się jego dłużnikami i mówią o sobie „my z Niego wszyscy”: Jana Skoczyńskiego, *Andrzej Walicki jako badacz filozofii polskiej*; Janusza Dobieszewskiego, *Empatia, dystans i ani trochę „unynija”*. *Profesor Andrzej Walicki a rosyjska myśl filozoficzna*; Włodzimierza Rydzewskiego, *Andrzej Walicki i dylematy historii marksizmu*; Bronisława Łagowskiego, *Andrzej Walicki – widz i uczestnik*; Pawła Kozłowskiego, *Ostatni, który listy pisze... O epistolografii Andrzeja Walickiego*; Ryszarda Sitka, *Andrzej Walicki a Warszawska Szkoła Historii Idei*; Jana Krasickiego, *Andrzej Walicki, Norwid i „sprawa polska”*; Leszka Augustyna, *Historia idei a „philosophia perennis”*. *Isaiah Berlin i Andrzej Walicki wobec rosyjskiego renesansu religijno-filozoficznego*; Marka Styczyńskiego, *Realizm historyczny Andrzeja Walickiego*; Michała Bihuna, *Inteligencja. Rosyjskie przestrogi i polskie nadzieje* i Andrzeja de Lazarięgo, *Dlaczego o Rosjanach można mówić dobrze? (na 75-lecie Andrzeja Walickiego)*.

¹ *Wokół Andrzeja Walickiego. Almanach myśli rosyjskiej* pod red. J. Dobieszewskiego, J. Skoczyńskiego i M. Bohuna, Warszawa 2009, ss. 157. Zbiorek jest pokłosiem współpracy Wydziału Filozofii i Socjologii UW z Instytutem Filozofii UJ i zorganizowanej jeszcze w 2005 r. (długo nieraz trwa proces wydawniczy!) w Krakowie konferencji z okazji 75-lecia prof. Andrzeja Walickiego, zatytułowanej *Polska, Rosja, marksizm*.

² Zob. M. Bohun, *Kontrewolucja i pesymizm. Filozofia społeczna Konstantyna Leontjewa*, Wyd. UJ, Kraków 2000, ss. 288; J. Dobieszewski, *Włodzimierz Sołowiow, Studium osobowości filozoficznej*, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa 2002, ss. 482. Pod redakcją Janusza Dobieszewskiego wydane zostały sumptem UW cztery już *Almanachy myśli rosyjskiej: Wokół słowianofilstwa*, Warszawa 1998, ss. 153; *Wokół Tolstoja i Dostojewskiego*, Warszawa 2000, ss. 200; *Wokół Leontjewa i Bierdiajewa*, Warszawa 2001, ss. 288; *Wokół Szestowa i Fiodorowa*, Warszawa 2007.

Niewielu jest w Polsce naukowców owianych taką międzynarodową sławą, których dorobkiem stale zainteresowani są badacze i publicyści, zwłaszcza rosjanoznawcy. Andrzej Walicki – historyk idei, badacz myśli rosyjskiej i polskiej filozofii narodowej doby romantyzmu, historii marksizmu i myśli liberalnej, członek rzeczywisty PAN, emerytowany profesor Uniwersytetu Notre Dame w Indianie w USA, uczony o międzynarodowym autorytecie, laureat Premio *Balzan*, nagrody wręczonej mu w 1998 r. przez prezydenta Włoch, uznawanej za odpowiednik Nobla (mały Nobel) w dziedzinie nauk filozoficzno-humanistycznych, najwybitniejszy z żyjących znawca rosyjskiej, ale też i polskiej myśli filozoficznej XIX (i nie tylko) wieku, autor licznych książek znanych także i tłumaczonych za granicą na wiele języków³. Nie wdając się w bliższą charakterystykę jego bibliografii, wystarczy wskazać, że w językach obcych ukazało się ponad 20 jego prac, przybliżających humanistyce zachodnioeuropejskiej czołowych twórców oraz główne idee epoki romantyzmu w dziejach myśli polskiej. Przy tym wszystkim wyrazista jest dominanta rosyjska w jego zainteresowaniach i poszukiwaniach badawczych. Prac swych w okresie PRL nie pisał z pozycji marksizmu, nie był marksistą⁴, ba, w przeciwieństwie do swego środowiska – warszawskiej szkoły historyków idei, a chyba i szerzej, większości środowiska warszawskiej i uniwersyteckiej inteligencji – nigdy nie był członkiem partii, beneficjentem jakiegoś układu władzy, wobec czego w ZSRR jego prace nie były w oficjalnym obiegu, przechowywano je w bibliotecznych „specfondach” wraz z książkami „zachodnich fałszerzy historii Rosji”, aczkolwiek uczony ów daleki był od jakiegokolwiek antyrosyjskości i zawsze podkreślał, że nie wolno stawiać znaku równości między

³ Zob. A. Walicki, *Osobowość i historia. Studia z dziejów literatury i myśli rosyjskiej*, Warszawa 1959, wyd. 2 istotnie poszerzone (pt. *Idea wolności u myślicieli rosyjskich*), Kraków 2000; idem, *Rosyjska filozofia i myśl społeczna od oświecenia do marksizmu*, Warszawa 1973, wyd. 2 znacznie rozszerzone (pt. *Zarys myśli rosyjskiej. Od Oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*), Warszawa 2005; idem, *W kręgu konserwatywnej utopii. Struktura i przemiany rosyjskiego słowianofilstwa*, Warszawa 1964; idem, *Polska, Rosja, marksizm*, Warszawa 1983; idem, *Między filozofią, religią i polityką*, Warszawa 1983; idem, *Filozofia prawa rosyjskiego liberalizmu*, Warszawa 1995; idem, *Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii*, Warszawa 1996; idem, *Rosja, katolicyzm i sprawa polska*, Warszawa 2002. Ponadto prof. Walicki był redaktorem naukowym znakomitych antologii tekstów animatorów rosyjskiej myśli społecznej i filozoficznej, a także kierował przygotowaniem osobnych zbiorów tekstów Wissariona Bielińskiego, Mikołaja Dobrolubowa, Mikołaja Czernyszewskiego, Aleksandra Hercena, Jerzego Plechanowa i Sergiusza Hesenana, wydawanych w prestiżowych seriach Biblioteki Klasyków Filozofii, Biblioteki Narodowej i Biblioteki Myśli Socjalistycznej.

⁴ To nie oznacza, że nie zajmował się Marksem, wręcz przeciwnie – marksizm traktował zawsze serio i ukazywał, jak znaczny wpływ wywierał Marks i wywiera nadal na życie narodów, na ich myślicieli, w szczególności teoretyków filozofii państwa. Studia nad socjalizmem i marksizmem, a więc nad problemami, wokół których toczyło się życie naukowe i polityczne w Polsce i w Europie Środkowej, podjął właściwie od początku lat 1970.

pojęciami „Rosja” i „ZSRR” oraz „rosyjski” i „sowiecki”, a samej Rosji traktować jako ostoji barbarzyństwa i reprezentanta cywilizacji gorszego gatunku. Właśnie ta cecha jego pisarstwa wyraźnie odróżnia Walickiego od wielu zachodnich sowietologów, którzy mienia się znawcami Rosji. Walicki w takim sposobie patrzenia na Rosjan i wpływu na nich religii, sposobu rządzenia itp. bliski jest Isaiahowi Berlinowi, swojemu przyjacielowi, za kontynuatora którego się uznaje⁵. W ostatnich latach, na szczęście, także rosyjskie czasopisma filozoficzne i środowiska akademickie starają się nadrobić te zaniedbania w udostępnieniu pisarstwa tego polskiego rusycysty, tłumaczące się jedynie względami ideologicznymi.

Znamienna jest droga życiowa, która spowodowała, że Walicki został wybitnym znawcą powyższej problematyki i największym w Polsce „advokatem” myśli rosyjskiej. Janusz Dobieszewski przypomina, że jako syn wybitnego przedwojennego historyka sztuki, wysokiego rangą oficera AK, zastępcy szefa wywiadu tej formacji zbrojnej, jednym słowem – jako syn wroga nowej władzy Walicki nie mógł dostać się na wybrany przez siebie kierunek studiów (filozofia) i skierowany został na warszawską rusycystykę, postrzeganą jako jeden z najbardziej zsovietyzowanych wydziałów UW, w ramach ideologicznych restrykcji w nadziei na ideową „resocjalizację”. Mogło go to skłonić do awersji wobec wszystkiego co rosyjskie i przekształcić w zdeklarowanego rusofoba, jakich nie brakuje w polskim środowisku naukowym. Gdzie jak gdzie, ale na rusycystyce ówczesna kontrola ideologiczno-polityczna była szczególnie wnikliwa i rygorystyczna. Tak się jednak nie stało i dla medialnych rusofobów ostatnich lat stał się on godnym zaliczenia do „partii prorosyjskiej” w Polsce. Literatura i myśl rosyjska były się dla niego skutecznym narzędziem walki o indywidualność, narodowość, wolność myślenia. Jak wyzna później: „źródłowa znajomość dziejów myśli rosyjskiej dowodziła [...], że jest to myśl żywa, autentyczna, nie mieszcząca się w prymitywnych schematach, rozbijająca je i ośmieszająca”⁶. A jeszcze dosadniej w innym miejscu: „Tradycja rosyjskiej inteligencji była dla mnie antidotum na duchowa martwość stalinizmu, [...] na stalinizm we wszystkich jego postaciach, [...] czułem się zagrożony nie «rusyfikacją», ale «sowietywizacją»”⁷. Jak pisze Walicki, to „pod wpływem drastycznego kontrastu między przeżyciami, których dostarczali mi rosyjscy pisarze i myśliciele, a przerażającym ubóstwem intelektualnym, obezwładniającą nudą i bezwstydną nieuczciwością ogromnej większości pisanych w tym okresie prac

⁵ Zob. np. I. Berlin, *Mag północy. J.G. Hamann i źródła nowożytnego irracjonalizmu*, przeł. M. Pietrzak-Merta, Warszawa 2000; idem, *Korzenie romantyzmu*, przeł. A. Bartkiewicz, Warszawa 2004; idem, *Myśl rosyjska i kontrowersja słowiańofska*, przeł. J. Mucha, „Zdanie” 1995, nr 2.

⁶ A. Walicki, *Idea wolności u myślicieli rosyjskich...*, s. 295.

⁷ Ibidem, s. 279; A. Walicki, *Zniewolony umysł po latach*, Warszawa 1993, s. 118.

o rosyjskiej literaturze i myśli społecznej bardzo szybko już na początku studiów, poczęła nurtować mnie myśl, że kultura rosyjska jest czymś, co trzeba ratować”⁸.

Redaktor almanachu, Janusz Dobieszewski, zauważa trafnie, że irytujące Walickiego najbardziej prymitywne fałszowanie dotyczyło zwłaszcza twórczości tzw. rewolucyjnych demokratów⁹. „Musiałem – wspomina on – przeczytać dziesiątki radzieckich prac o Bielińskim i innych «rewolucyjnych demokratach» i to właśnie stało się jednym z czynników, które najmocniej uświadomiły mi całą groźbę konsekwentnego totalitaryzmu. Przerażający był nie tyle prymitywizm tych prac, ten bowiem bywał niekiedy zabawny i rozweselający, ile fakt, że wszystkie one były podobne do siebie jak dwie krople wody – ten sam schemat, te same gromy rzucone na «kosmopolitów», te same cytaty, [...] ta sama uniformizacja myśli”¹⁰. Autor ten podkreśla, że wysoko ceniony przez niego Profesor miał nadzwyczaj silne przekonanie, że „los Polski jest związany nierozzerwalnie z losem Rosji. Że bycie polskim patriotą, świadomym i światłym polskim patriotą, wiązać się musi nie z uwolnieniem czy wręcz odgrózeniem od wszystkiego, co rosyjskie (oskarżanym o generowanie wszystkiego, co sowieckie), ale z przeorientowaniem wzajemnej relacji polsko-rosyjskiej na podstawie optyki wzajemnego postrzegania, z uwolnieniem tej optyki od tendencji imperialnej oraz od dusznego nacjonalizmu etnicznego, od zajadłych uprzedzeń i leniwych stereotypów”¹¹. W warstwie badawczej postawa taka wymagała od Walickiego dostrzeżenia realiów wzajemnej inspiracji kulturowej warstw intelektualnych obydwu narodów, szans wzajemnego wzbogacenia jako istotnego warunku uniwersalnego wymiaru kultury rosyjskiej, a jeszcze chyba w większej mierze – uniwersalnego wymiaru kultury polskiej. „Profesor Walicki chciał pokazać – kontynuuje Dobieszewski – polsko-rosyjską zależność nie jako przekleństwo, ale jako szansę dla obydwu stron, której przesłanką winno być spojrzenie na myśl rosyjską z punktu widzenia wspólnych doświadczeń: współżycia w jednym państwie, wspólnej walki z caratem, podobieństwa tradycji romantycznej w obydwu kulturach, wreszcie wspólnego przeżycia stalinowskiego totalitaryzmu”¹².

Na przekór dominującym modom wyznawał on jeszcze w 1993 r., czyli już w dobie transformacji ustrojowej: „Przyznaję, że moja diagnoza polskiej współczesności zakładała długotrwałość zakotwiczenia na Wschodzie. Zakładała, że historyczny

⁸ Ibidem, s. 121.

⁹ *Wokół Andrzeja Walickiego. Almanach...*, s. 32.

¹⁰ A. Walicki, *W kręgu konserwatywnej utopii...* (wyd. 2), s. 450.

¹¹ A. Walicki, *Marksizm i skok do królestwa wolności...*, s. 29.

¹² A. Walicki, *Czy stosunki polsko-rosyjskie mogą być wzajemnie dobre?*, „Arcana” 2005, nr 4–5, s. 117.

los Polaków splół się na długi z losem Rosjan. Co więcej, widziałem w tym nie tylko nieszczęście, polegające na niezgodności tego faktu z żywym w Polsce poczuciem przynależności kulturowej do Zachodu, lecz również historyczną szansę. Polska jako element «bloku wschodniego» wydawała mi się krajem o wiele ciekawszym i ważącym dużo więcej na historycznej szali niż Polska jako jeden z peryferyjnych krajów świata zachodniego¹³. Zaś w innym miejscu jeszcze bardziej otwarcie: „Polska ma większe szanse jako zachód Wschodu niż jako peryferie Zachodu¹⁴. „Rosjanie – wyjaśniał – są jedynym wielkim narodem, dla którego kultura polska coś znaczy, gdzie nazwisko Mickiewicza jest powszechnie znane. To jest nasz kulturowy, duchowy kapitał, o który trzeba dbać¹⁵. Wyznawał to zresztą w prawniczym krakowskim czasopiśmie „Arcana”, redagowanym przez prof. Andrzeja Nowaka, wybitnego historyka, rosjoznawcę, niemniej wyznającego prawnicowe przekonania.

Badawczo Walickiego zajmowała kwestia historycznej interpretacji marksistowskiej wizji komunizmu, którą usiłowano zrealizować w ZSRR, mówiąc inaczej – genezy rosyjskiego bolszewizmu. Początkowo wyrażał pogląd, że była to specyficznie rosyjska geneza. Podobne stanowisko zajmował niegdyś w polskiej historiografii, jak dziś byśmy się wyrazili „sowietologicznej”, Jan Kucharzewski, a w amerykańskiej dobrze nam znany z tysiąca tłumaczeń Richard Pipes. Wkrótce jednak Walicki doszedł do wniosku, że „mimo wszystkich swych cech specyficznie rosyjskich, leninizm wyrastał jednak z głównego pnia europejskiego komunizmu¹⁶. Kluczowy tego problem, ściśle wiążący się z odwiecznym dla Rosji stosunkiem Wschód-Zachód, definiował tak: „Interpretacja gigantycznego eksperymentu komunistycznego w Rosji jako rezultatu swoiście rosyjskiej kultury politycznej jest uchYLENIEM się od odpowiedzi na pytanie najbardziej zasadnicze: czy Rosja stworzyłaby totalitaryzm – i to totalitaryzm najbardziej konsekwentny, bo komunistyczny – bez poddania się dominującemu wpływowi ideologii komunistycznej stworzonej na Zachodzie, wyposażonej w autorytet nauki i cieszącej się reputacją ostatniego słowa ogólnoludzkiego postępu? [...] Pozytywna odpowiedź na to pytanie byłaby równoznaczna z «uniewinnieniem» marksizmu, wyjaśnieniem komunizmu przez czynniki zewnętrzne wobec marksizmu i nieobecne na Zachodzie¹⁷. Te czynniki zewnętrzne to specyficzne cechy rosyjskiego despotyzmu i rosyjskiego zacofania, obecność utopii we wszystkich rewolucjach i buntach. To wielkie

¹³ A. Walicki, *Zniewolony umysł po latach...*, s. 528.

¹⁴ A. Walicki, *Czy jestem „dysydem”?* „Zdanie” 2005, nr 1–2(132–133), s. 44.

¹⁵ A. Walicki, *Rosja w upadku – rozmowa z Andrzejem Walickim*, „Arcana” 1999, nr 2, s. 45.

¹⁶ A. Walicki, *Idea wolności u myślicieli rosyjskich...*, s. 303.

¹⁷ A. Walicki, *Marksizm i skok do królestwa wolności...*, s. 17.

pytanie o winę lub niewinność teorii za jej bez wątpienia totalitarne następstwa, mówiąc najprościej – za radziecki Gułag i w ogóle za stalinizm. Walicki wielokrotnie podkreśla złożoność tych relacji i – jak interpretuje jego myśl Włodzimierz Rydzewski: „Tak być nie musiało – to oczywiste, ale tak być mogło i, co najgorsze, tak było”¹⁸. I odpowiadając na złożone pytanie, skąd owa totalitarna anomalia Gułagu, Walicki nie uniewinnia teorii, ale i nie opowiada się za głównymi i wyraźnie jednostronnymi stanowiskami w sporze o marksizm i Rosję Solżenicyna z jednej i przykładowo Pipesa z drugiej strony. Jego konkluzja jest następująca: również bez ideologii komunistycznej „porewolucyjna rzeczywistość rosyjska nie byłaby zapewne demokratyczna, ale nie byłaby też totalitarna. Bez olbrzymiego autorytetu marksizmu, bez niezachwianej wiary w to, że ma on monopol na postępowość i prawdę, Rosja nie zaangażowałaby się w bezprecedensowo okrutny eksperyment «zbudowania komunizmu», zmuszania się do realizacji utopijnego planu”¹⁹. W takim schemacie myślowym mieści się w zupełności i jego postrzeganie leninizmu nie jako prosto „rozdziału z historii marksizmu ani (tym bardziej) z dziejów międzynarodowego proletariatu. Leninizm to coś mniej, a zarazem coś więcej. Problem leninizmu to problem Rosji, całej jej historii, wraz z jej europejskością i azjatyzmem, ruchem rewolucyjnym i czterechsetletnim samowładztwem”²⁰.

Swej wyrażanej wielokrotnie krytyki komunistycznej teorii i praktyki i dziejów komunizmu nie redukuje Walicki do dziejów zbrodni: „Nie negując zbrodniczego aspektu tych dziejów – pisze – widzę je jako przede wszystkim wielką historyczną tragedię. Traktuję komunizm jako ideologię skompromitowaną, ale mimo to zasługującą, aby dostrzegać w niej coś niezmiernie ważnego, co stanowi lekcję i ostrzeżenie: gwałtowną, przesadną i tragicznie błędną reakcją na rozliczne i jak najbardziej rzeczywiste ułomności społeczeństw kapitalistycznych i tradycji liberalnej”²¹.

Przełomem dla Walickiego, jak zauważa Marek Styczyński, był Październik 1956 r. „«Odwilż» 1955–1956 – wyzna potem – była dla mnie prawdziwym wyzwoleniem. [...] Cieszyłem się z odzyskania wolności prywatnej, «negatywnej» wolności od ideologicznej presji wszechobecnej kontroli, od konformistycznego kolektywizmu, od prób narzucania mi nie tylko określonych zachowań, lecz również określonych myśli i uczuć. [...] «Realny socjalizm» nadal trwał i nawet

¹⁸ *Wokół Andrzeja Walickiego. Almanach...*, s. 52.

¹⁹ A. Walicki, *Marksizm i skok do królestwa wolności...*, s. 17.

²⁰ A. Walicki, *Idea wolności u myślicieli rosyjskich. Studia z lat 1955–1959*, Kraków 2000, s. 269.

²¹ A. Walicki, *Marksizm i skok do królestwa wolności...*, s. 23.

poszerzał swą bazę społeczną, ale totalitaryzm (jak to sformułowałem po latach) załamał się, uruchamiając długi, zygzakowaty i często rozczarowujący moralnie proces detotalitaryzacji²². Zarówno wtedy, jak i później Walicki nie zaangażował się jednak w aktywną działalność opozycyjną, choć poruszał się w kręgu opozycyjnej warszawskiej inteligencji, co więcej – dystansował się od postaw bezpośrednio opozycyjnych. Swą opozycyjność wobec systemu udowodniał czymś trwalszym intelektualnie – mrówczą pracą naukową, która ujmował w triadę: Rosja – Polska – marksizm. Pokazywał w ten sposób, że można było osiągnąć niezależność, uczestnicząc w życiu akademickim, uzyskując prestiżowe stypendia w niebywale „śliskiej” dyscyplinie, jaką była rosyjska myśl filozoficzna, która z definicji podlegała jedynie słusznej radzieckiej wykładni. Znakomity uczony nie miał też zbyt wiele dobrego do powiedzenia o „roszczeniowo-egalitarnym” etosie, „egalitarno-anarchicznej”, „populistyczno-socjalistycznej” – jak to określa w ślad za nim Marek Styczyński – „Solidarności”²³. Zdaniem uczonego „populistyczno-egalitarne” elity „Solidarności” zmusiły słabnące państwo do konfrontacji. Ów grzech zaniechania współpracy z państwem, wzięcia na siebie współodpowiedzialności za jego bolączki i problemy cechował niegdyś – wskazywał Walicki – rosyjskich kadetów, czyli liberałów walczących z państwem carów, dla których „nieustający konflikt z rządem był [...] swego rodzaju sprawą honoru. Za żadne skarby nie chcieli wystąpić w roli sojuszników rządu, niezależnie od jego polityki”²⁴.

Owe ostrożne usprawiedliwianie stanu wojennego w Polsce wywołało polemikę z Walickim Waldemara Kuczyńskiego, Jana Józefa Lipskiego, Krzysztofa Pomiana i gniewną replikę Leszka Kołakowskiego. Jeśli taka czy inna opinia Walickiego może wydać się dziś wielu z nas przesadna czy nazbyt jednostronna, to nie przebierali też w środkach polemizujący z nim antagoniści²⁵. Podobnie nazywanie reżimu gen. Jaruzelskiego komunistycznym czy totalitarnym było – zdaniem Walickiego – pomieszaniem pojęć. Także „utożsamianie «realnego socjalizmu» czasów gomułkowsko-gierkowskich z komunizmem jest politycznie motywowanym nadużyciem języka, w rzeczywistości bowiem nie był to komunizm ani w teorii ani w praktyce. [...] Pod rządami generała Polska szybko oddalała się od «modelu

²² A. Walicki, *Polskie zmagania z wolnością*, Kraków 2000, s. 75.

²³ Ibidem, s. 132; A. Walicki, *Mysli o sytuacji politycznej i moralno-psychologicznej w Polsce*, „Aneks” 1984, nr 35.

²⁴ A. Walicki, *Rosyjska wersja zdrady klerków*, „Res Publica” 1988, nr 10, s. 104.

²⁵ „Walicki opisuje opozycję demokratyczną, a później «Solidarność» jako ruch kolektywistycznej utopii, wyzuty z idei kompromisu i sięgający po właściwe totalitaryzmowi instrumenty zaprowadzenia moralnego terroru wobec ludzi niepokornych. W takim ujęciu, w przeciwieństwie do reżimu, który odchodził od praktyk totalitarnych, działacze opozycji okazali się spadkobiercami Stalina”. M. Beylin, *Realista na manowcach*, „Gazeta Wyborcza” z 24 października 2000, s. 18.

totalitarnego». Była to kontynuacja długiego, złożonego procesu, który zaczął się od październikowego przełomu 1956 r. (albo nawet od poprzedzającej go «odwilży»). Ale była to także wyraźna zmiana jakościowa. [...] Reżym gen. Jaruzelskiego przestał mówić o budowaniu komunizmu. [...] Nie próbował upolitycznić wszystkich dziedzin życia, zwłaszcza zaś życia intelektualnego i kulturalnego, całkowicie odrzucił dążność do odgórnego organizowanej i politycznie kontrolowanej aktywizacji mas, wybierając w zamian tradycyjną taktykę trzymania mas z dala od polityki²⁶. Polska Bieruta to nie było dla niego to samo co Polska Gierka, a tym bardziej Polska Jaruzelskiego.

Na zakończenie jeszcze kilka słów o stosunku Walickiego do współczesnego dyskursu na temat oceny PRL i nadużywania takich pojęć, jak „komuniści” czy też „postkomuniści” itp. Walicki występuje jako pisarz polityczny, a jego poglądy dotyczące najnowszej historii Polski wywoływały i wywołują gorące spory, angażując w sprzecznie poważne pióra z kręgu dawnej opozycji demokratycznej i „Gazety Wyborczej”. Wprowadzam ten wątek świadomie do swych rozważań, bowiem sądzę, że nikt nie jest wyzwolony od wpływu polityki i naukowcy udający, że są poza nią, że polityką się nie interesują, stosują tylko żalosną mimikrę wobec siebie i swego otoczenia. Mówiąc zatem o stosunku Walickiego do współczesności polityczno-ideologicznej Polski, mam na uwadze niedawno opublikowane w „Przeglądzie” zapiski z jego dziennika, zawierające nasuwające mu się uwagi z lektur oraz impresje i notatki z konferencji naukowych²⁷. W tym „dzienniku idei” wyjaśnia on swój pogląd na ustrój PRL, daleki w jego odczuciu od komunizmu, i kwestionuje zasadność używania określenia „komuniści” w odniesieniu do członków PZPR. Całkowicie podzielam jego tryb myślenia, sam to w mniej naturalnie precyzyjny sposób tak właśnie wyjaśniam studentom i magistrantom, nadużywającym w swych pracach terminów „komuniści” i „postkomuniści”.

Na koniec przytoczę najważniejsze tezy tego artykułu: „PRL była najsłabszym ogniwem międzynarodowego komunizmu, PZPR po roku 1956 nie budowała komunizmu, lecz różnymi sposobami wymigiwała się od tego, przywracając świadomie lub nieświadomie polską narodową «tożsamość», łącznie z jej przywarami. [...] «Realny socjalizm» PRL nie przybliżył się do komunizmu, lecz od niego oddalał. A skoro tak, to nazwanie go komunizmem jest jedynie manipulacją negatywnymi konotacjami słowa «komunizm». [...] Przytłaczająca większość

²⁶ A. Walicki, *Polskie zmagania z wolnością...*, s. 107.

²⁷ A. Walicki, *Polska droga do komunizmu*, „Przegląd” z 14 czerwca 2009, nr 23, s. 28–33; także „Zdanie” 2009, nr 1–2.

członków PZPR dystansowała się od komunizmu i bardzo nie lubiła komunistycznego rodowodu swej partii. [...] Stawianie znaku równości między realnym socjalizmem a komunizmem lub między partyjnymi a komunistami jest dowodem złej woli lub elementarnego niezrozumienia PRL jako rzeczywistości społecznej, psychologicznej i ideologicznej. [...] Społeczeństwo polskie było antykomunistyczne nawet wtedy, gdy udzielało poparcia kolejnej ekipie rządowej (np. ekipie Gierka). [...] Ideologowie «obozu postsolidarnościowego», postrzegający zmianę ustrojową jako swoją wyłączną zasługę, ulegają kombatanckiemu zaczadzeniu, a więc nie potrafią formułować ani rozumieć diagnoz z punktu widzenia zewnętrznego obserwatora»²⁸.

Walicki stawia kropkę nad i, pisząc wprost, że konsekwencją postawienia znaku równości między PRL a tak fałszywie rozumianym „komunizmem” było „świadome dążenie do wykluczenia «komunistów» ze wspólnoty narodowej, stigmatyzowanie ich jako «nominalnych» jedynie Polaków oraz zakaz współdziałania partii postsolidarnościowych z SdRP, a następnie SLD”. Była to wręcz polityka ideowej dyskryminacji, całkowicie sprzeczna, jak podkreśla, z zasadą, iż nikogo nie wolno dyskryminować ze względu na „światopogląd, opinie polityczne lub wszelkie inne”, co jest wyraźnie potępione w Karcie Praw Podstawowych UE.

Nie stroni też Walicki od krytyki polskiej polityki zagranicznej wtedy, gdy zaczynała ona ulegać różnym nacjonalistycznym fobiom. Jak podkreśla w swym szkicu Bronisław Łagowski, Walicki wskazywał również w przeszłości, że słownie polski nacjonalizm najgłośniej i rutynowo wyraża się w rusofobii, choć im bardziej nacjonalistyczne partie znajdują się u władzy, tym więcej Polaków czuje się zagrożonych, podczas gdy Rosja nie ponosi z tego powodu żadnej szkody. Zaufani w siebie politycy tej orientacji okazują się niezdolni do ułożenia sobie normalnych stosunków z innymi narodami, jedne chcą prowadzić, inne brać pod swoją protekcję, silniejszym wskazywać cele, mądrzejszych uczyć historii²⁹.

Wszystko to pisze Walicki, polemizując z tezami Śpiewaka, Wołka i Kołakowskiego. Ponadto bardzo oryginalnie i też rozsądnie precyzuje współczesne pojęcie lewicy społecznej, którego już ze względu na ograniczenia objętościowe nie będę rozszyfrowywał, odsyłając zainteresowanych do źródeł.

²⁸ Ibidem.

²⁹ *Wokół Andrzeja Walickiego. Almanach...*, s. 65.

Резюме

О работе Анджея Валицкого

Основу размышлений автора представляет собой сборник статей, написанных студентами и сторонниками идеи профессора Анджея Валицкого, который считается самым лучшим польским славистом и который широко известен за рубежом.

Автор подчеркнул, что идеи и мысли Валицкого присутствуют в современном польском дискурсе не только о польско-русских отношениях, но также в воспоминаниях о ПНР и при злоупотреблениях в оценках таких понятий, как коммунисты и т.д., или при оценке посткоммунистов военного положения и их отношения к «Солидарности».

Summary

About the writings of Andrzej Walicki

The basis of the author's deliberations is the collection of articles written by the students and supporters of professor Andrzej Walicki ideas who is considered to be the best Polish slavist and who is widely known abroad. The collection of articles *About Andrzej Walicki. Almanach of Russian thoughts* was published under the auspices of Warsaw University and edited by Janusz Dobieszewski, Jan Skoczyński, and Michał Bihun who are interested in Russian philosophical thoughts in this area and who have considerable achievements in this sphere. The author claims that people who deal with and are interested in Russia, its history, culture and especially historio-philosophical thoughts, should be familiar with the articles published in this collection. It should be underlined that in Walicki's interests and scientific research and as well in the writings of this advocate of Russian thoughts, Russian dominant is very clear and Jan Sobczak undertook the reconstruction of his views on stalinism and roots of Russian totalitarianism, on the origins of Russian bolshevism. Moreover, Jan Sobczak pointed that Walicki's ideas and thoughts are present in the contemporary Polish discourse on the subject of not only Polish –Russian connections but also the assessment of PRL and abusing such concepts as communists postcommunists, etc. or assessment of martial law, an attitude to Solidarność, etc. Walicki's perception of Polish position in Europe depicts his characteristic statement: „Poland stands a better chance as west of east than periphery of west. [...] Russians are the only nation for which polish culture is significant, where the name of Mickiewicz is widely known. It is our cultural, spiritual capital that should be care for”. Since 1956 Polish system has been far away from standards of totalitarianism. In fact, that time Poland has become distant from the totalitarian model. Walicki has always criticized Polish foreign politics when it started to be defeated by different nationalist phobias.

Ewa Tabaka
Olsztyn

***W woskowym wianku a Flagi* Borysa Popławskiego – statystyka i interpretacja**

Borys Popławski już za życia był postrzegany jako postać wyjątkowa. Porównywano go z Arthurem Rimbaudem, Aleksandrem Błokiem czy Andriejem Biełym. W Polsce jednak on i jego twórczość nie są jeszcze tak dobrze znane. Za życia udało mu się wydać tylko jeden zbiorek *Flagi*¹ (*Флаги* – 1931), a trzy kolejne: *Śnieżna godzina* (*Снежный час* – 1936), *W woskowym wianku* (*В венке из воска* – 1938) i *Sterowiec donikąd* (*Дурижабль неизвестного направления* – 1965) ukazały się już po jego śmierci, natomiast rękopis tomiku *Automatyczne wiersze* (*Автоматические стихи*) odnaleziono w archiwum poety dopiero w 1998 r. Jak dotąd, na polskim rynku czytelnicy pojawiło się tłumaczenie tylko tego ostatniego zbiorku².

Poniższe studium jest rezultatem obserwacji rozwoju poetyki Popławskiego przez porównywanie jego twórczości poetyckiej w aspekcie chronologicznym. W tym celu przedmiotem badań uczyniono dwa jego tomiki wierszy: *W woskowym wianku*, zawierający najwcześniejsze wiersze poety z lat 1922–1930 i zbiorek *Flagi* z utworami z okresu 1923–1930. Oba zostały porównane za pomocą ilościowo-jakościowej metody analizy tekstu.

W metodzie ilościowo-jakościowej patrzymy na utwór z punktu widzenia statystyki. Najistotniejszym jego parametrem staje się wówczas frekwencja występujących w tekście jednostek. Elementy znaczące występują częściej od innych, a to pozwala twierdzić, że w idiolekcie danego pisarza odgrywają one główną rolę. Tego rodzaju analiza pozwala na dokonanie względnie „czystej” interpretacji przez wskazanie na semantyczne i stylistyczne preferencje twórcy, a co za tym idzie

¹ Tomik został wydany dzięki szczodrości bogatej wdowy i wywołał skrajne recenzje, jednak nikt nie pozostał wobec niego obojętny, także Vladimir Nabokov, który początkowo bardzo krytycznie odniósł się do twórczości Popławskiego. Zob. В. Набоков, *Б. Поплавский*. „*Флаги*”, [w:] *Борис Поплавский в оценках и воспоминаниях современников*, отв. ред. Л. Аллен, Санкт-Петербург – Дюссельдорф 1993, s. 166–168.

² Zob. B. Popławski, *Automatyczne wiersze*, tłum. G. Ojcewicz, Olsztyn 2009.

– indywidualny styl poety³. Ponadto analiza poszczególnych tomików w porządku chronologicznym umożliwi dokładne prześledzenie ewolucji idiolektu pisarza. Pozwoli też odpowiedzieć na pytanie, czy poetyka danego twórcy jest rzeczą stałą, czy też może zmienną.

Każdy z dwóch tekstów został uprzednio podzielony na samodzielne graficzne elementy, a następnie przyporządkowany do poszczególnych części mowy: rzeczowników, przymiotników, czasowników, imiesłowów, przysłówków, zaimków i grupy pozostałych (w tym liczebników, spójników, partykuł itd.). Na tej podstawie zostały zbudowane listy rangowe w porządku alfabetycznym oraz malejącym, zawierające frekwencję i wielkość procentową użyć jednostek w stosunku do wszystkich wyodrębnionych elementów analizowanego tekstu.

Dodatkowo, istotnym parametrem w analizie rzeczownika był podział na liczbę pojedynczą i mnogą, a w przypadku czasownika – na czas przeszły, teraźniejszy i przyszły z zaznaczeniem osoby w liczbie pojedynczej i mnogiej, a także występowanie form bezokolicznika i trybu rozkazującego. Wyszliśmy bowiem z założenia, że w formach gramatycznych ukrywa się istotny parametr poetyki pisarza. Kolejnym etapem było zestawienie najważniejszych części mowy: rzeczowników, czasowników, przymiotników, zaimków i przysłówków o najwyższej frekwencji⁴.

Wyniki przeprowadzonej analizy są następujące. W *W woskowym wianku* na ogólną liczbę wszystkich użyć jednostek tekstu, wynoszącą 4158 (100%), rzeczowniki pojawiają się 1446 razy (35%), czasowniki – 621 (15%), przymiotniki – 518 (12%), zaimki – 290 (7%), przysłówki – 253 (6%), imiesłowy 81 – (2%), a pozostałe części mowy – 949 (23%)⁵. Tomik *Flagi* objętościowo jest ponaddwukrotnie obszerniejszy. Ogólna liczba wszystkich użyć jednostek tekstu wynosi 10198 (100%), przy czym rzeczowniki pojawiają się 3392 razy (32%), czasowniki – 1710 (17%), przymiotniki – 1190 (12%), zaimki – 697 (7%), przysłówki – 522 (5%), imiesłowy 292 – (3%), a pozostałe części mowy – 2395 (24%). Mimo to, jak widać, stosunek procentowy obu tekstów jest niemal identyczny, co ilustrują poniższe wykresy.

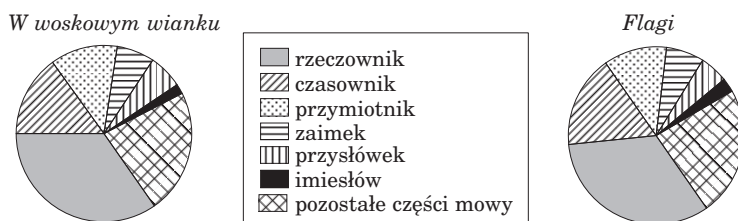
³ Opieram się tutaj na metodzie zaproponowanej przez Grzegorza Ojcewicza. Patrz: idem, „*W woskowym wianku*” Borysa Popławskiego. *Analiza statystyczna i interpretacja*, „Acta Neophilologica” 2009, nr 11.

⁴ Ilościowo-jakościowa analiza tekstu została szerzej przedstawiona we wspomnianym artykule G. Ojcewicza.

⁵ Dane pochodzą z artykułu G. Ojcewicza.

Wykres 1

Liczba użyc (frekwencja) poszczególnych części mowy *W woskowym wianku*



Na podstawie powyższych danych można zaryzykować twierdzenie, że w świecie poetyckim Popławskiego dominuje struktura rzeczownikowa. Rzeczownik pełni w nim funkcję nadrzędną, stanowi bazę, dzięki której można dotrzeć do preferencji leksykalnych twórcy. W słowniku poety zdecydowanie częściej jest stosowana liczba pojedyncza (w *W woskowym wianku* stanowi ona 80% wszystkich użytych rzeczowników, we *Flagach* – 75%). Ponadto przeważają rzeczowniki pospolite nad własnymi, konkretne nad abstrakcyjnymi, nieżywotne nad żywotnymi, nieosobowe nad osobowymi.

Rzeczownikami charakteryzującymi się najwyższą frekwencją w *W woskowym wianku* jest „niebo” (*небо*), „świat” (*мир*) i główna dominanta – „dusza” (*душа*). We *Flagach* „dusza” pojawia się, co prawda, tyle samo razy, nie stanowi jednak dominanty. Wyżej od niej na liście rangowej znajdują się jednostki „gwiazda” (*звезда*), „świat”, „anioł” (*ангел*), „słońce” (*солнце*) i najwyżej – „niebo” (*небо*). Nastąpiło tu więc nieznaczne przestawienie akcentów poetyckich. Poza tym zarówno „niebo”, jak i „dusza”, a także większość wyżej wymienionych rzeczowników dotyczy tej samej sfery, jaką jest tematyka duchowa i religijna.

W obydwu zbiorach zasadniczą rolę odgrywają elementy przyrody. Pojawiają się w nich pory roku i ich główne atrybuty, a śnieg zyskuje rangę szczególną. Równie często co pory roku zmieniają się w świecie Popławskiego pory dnia, poczynając od świtu po zachód słońca, wieczór, mrok, ciemność oraz noc. Teksty obfitują ponadto w elementy fauny i flory, rozmaite skupiska wodne, ciała niebieskie i zjawiska świetlne, ukształtowanie terenu, jak góry oraz przeciwstawne im przepaści i otchłanie. Istotną rolę odgrywa też motyw wieży.

Z racji tego, że tomik *Flagi* jest zdecydowanie obszerniejszy, elementów leksykalnych jest stosunkowo więcej, jednak zakres tematyczny się nie zmienia. Natomiast wyraźniej niż w *W woskowym wianku* zaznacza się w nim słownictwo religijne, gdzie oprócz wyodrębnionej w pierwszym tomiku „duszy” pojawiają się liczni „aniołowie” (*ангелы*), „raj” (*рай*), „piekło” (*ад*) i „Bóg” (*Бог*). Widoczny

jest też w owym zbiorcu motyw podróży, która ma swoje odzwierciedlenie w obrazie „sterowca” (*дирижабль*), „okrętu” (*корабль*), „łódki” (*лодка*), „statku” (*судно*), oraz „drogi” (*дорога*), „tramwaju” (*трамвай*) i „pociągu” (*поезд*), będących swoistą metaforą rosyjskiej rzeczywistości emigracyjnej⁶. Oba teksty wypełniają ponadto metafizyczne rozmyślania na temat życia, śmierci i przeznaczenia, jak również takich uczuć, jak miłość, szczęście, smutek. Istotne miejsce zajmuje w nich także poetyka snu.

Przymiotniki zarówno w *W woskowym wianku*, jak i *Flagach* stanowią ponad 12% wszystkich wyodrębnionych form. Oznacza to, że w aspekcie statystycznym na każde trzy rzeczowniki wypada jeden przymiotnik, co potwierdza nadrzędną funkcję rzeczownika.

Najważniejsze pole sensoryczne stanowi dla pisarza w obydwu zbiorcach kolorystyka, a co za tym idzie wrażenia wzrokowe. Tą samą barwą dominującą jest w nich biel, aczkolwiek we *Flagach* na równi z bielą występuje czerń, która i w zbiorcu *W woskowym wianku* zajmuje jedno z czołowych miejsc. We *Flagach* kontrast tych dwóch barw uwidacznia się, mimo to zostaje zachowana między nimi równowaga. To jeszcze nie zupełny mrok, ale już nie wyłącznie światłość. Istotnymi barwami w obu tomikach jest także róż, błękit i kolor złoty. W jednej z recenzji Lew Gomolicki napisał, że „cechą charakterystyczną *Flag* jest obfitość obrazów, odbić świata, kolorowych i pstrych, jak świąteczne flagi”⁷, co znajduje swoje statystyczne potwierdzenie w niniejszej analizie. Poza tym w obu zbiorcach odnajdujemy liczne przymiotniki odwołujące się do pór roku i dnia. Dodatkowo tomik *Flagi* ponownie został wzbogacony o przymiotniki ze sfery religijnej i duchowej typu: „piekielny” (poeta używa kilku form tego przymiotnika: *адный*, *адов*, *адский*), „anielski” (*ангельский*), „boski” (*божественный*) i „święty” (*святой*, *священник*).

Przeprowadzona analiza dowiodła, że w obydwu tekstach przeważają przymiotniki relacyjne nad jakościowymi. Odwołują one nas tym samym do innych obiektów i czynności, kolejny raz podkreślając nadrzędną rolę rzeczownika w idiolektie twórcy. Warto tu też, jak zaproponował Grzegorz Ojcewicz, zwrócić uwagę na aspekt morfologiczny przymiotników. Poeta preferuje tworzenie przymiotników za pomocą przedrostka *без-/без* oraz morfemu *не-* dodawanego do postaci wyjściowej przymiotnika⁸. Popławski nie rezygnuje z tych środków także

⁶ Zob. Ю.В. Матвеева, *Корабли и поезда „сыновей” эмиграции*, [w:] *Русское зарубежье: приглашение к диалогу*, отв. ред. Л.В. Сыроватко, Калининград 2004, s. 28–36.

⁷ L. Gomolicki, *Na orbicie szczęścia*, [w:] B. Popławski, *Автоматyczne wiersze*, tłum. G. Ojcewicz, Olsztyn 2009, s. 420.

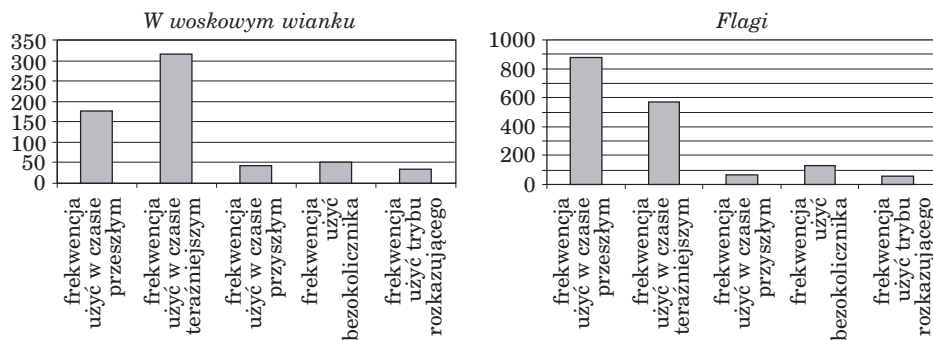
⁸ G. Ojcewicz, „*W woskowym wianku*” Borysa Popławskiego... .

w zbiorze *Flagi* (безбрежный, бездонный, безлюдный, безысходный, невидимый, невозможный, недоступный, необъяснимый, необъятный, неслышимый). Połączenia danego typu mogą świadczyć o pewnym braku, niedosycie czy też bezkresie jakiegoś obiektu, czynności lub zjawiska, dokonując tym samym poszerzenia przestrzeni.

Także w przypadku czasownika liczba użyć jest bardzo zbliżona. W *W woskowym wianku* wynosi ona 15%, we *Flagach* 17%. A zatem na każdy czasownik przypadają dwa rzeczowniki. Na podstawie dokonanego rozbioru materiału łatwo stwierdzić, że w pierwszym tomiku Popławski preferuje formy czasu teraźniejszego. Stanowią one ponad połowę użyć w stosunku do wszystkich osobowych form czasownikowych odnotowanych w danym tekście. We *Flagach* autor częściej natomiast stosuje formę czasu przeszłego, która stanowi niemal jedną trzecią wszystkich osobowych form czasownikowych. Podmiot liryczny używa przy tym głównie 3 osoby liczby pojedynczej oraz mnogiej.

Wykres 2

Liczba użyć (frekwencja) różnych form czasownika



W obydwu tekstach poeta rzadko stosuje czasowniki w formie bezokolicznika i trybu rozkazującego. Płyne stąd wniosek, że poezja Popławskiego nie jest apelatywna, nie narzuca odbiorcy punktów widzenia podmiotu lirycznego przez wielokrotne odwoływanie się do świadomości czytelnika⁹. Podmiot liryczny zdecydowanie preferuje pozycję aktywnego uczestnika we wszelkich zjawiskach zachodzących w przyrodzie – czy to w teraźniejszości, czy przeszłości. W przypadku tomiku *W woskowym wianku* przyjął on pozycję sprawozdawcy z wydarzeń bieżących, we *Flagach* opisuje to, co już było, dokonuje pewnego bilansu, podsumowuje, wyciąga wnioski.

⁹ Ibidem.

Najważniejsze czynności należą do obszaru egzystencji. W obydwu prezentowanych zbiorach czasowniki „być” (*быть*) i „spać” (*спать*) mają najwyższą rangę. Dodatkowo we *Flagach* pojawiają się bliskoznaczne dla czasownika „spać” bezokoliczniki „zasnąć” (*заснуть*) i „drzemać” (*дремать*). Odwołać się tu należy do wspomnianej już powyżej poetyki snu. Sen to stan pośredni między życiem i śmiercią. Od snu już tylko krok do umierania. Co istotne, w tomiku *Flagi* czasowniki „umierać” (*умирать*) i „umrzeć” (*умереть*) znajdują o wiele szersze zastosowanie. W *W woskowym wianku* czasownik ten pojawia się dwukrotnie w formie dokonanej, we *Flagach* 23-krotnie, z czego 12 razy w formie dokonanej i 11 w niedokonanej. Dodatkową ciekawostką jest fakt, iż czasownik „umierać” został w zbiorze *Flagi* użyty dokładnie tyle samo razy co czasownik „żyć” (*жить*). To ciekawe spostrzeżenie, biorąc pod uwagę, iż „czerń” i „biel” także zostały użyte tyle samo razy. Momentu zamierania można się też dopatrzeć w użytych czasownikach „znikać” (*исчезать*) i „tonąć” (*тонуть*).

Wiadomo, że motyw śmierci (sztuka umierania) i snu zajmuje w twórczości Popławskiego miejsce niezwykle istotne, a z każdym nowo powstałym tomikiem ulega nasileniu. Teza ta znajduje swoje statystyczne potwierdzenie w niniejszej ilościowo-jakościowej analizie dwóch zbiorów Popławskiego¹⁰.

W *W woskowym wianku* obok snienia równie ważne dla poety są wrażenia sensoryczne, których źródłem jest dźwięk oraz bodźce wzrokowe. Moment ten znajduje swoje potwierdzenie także w tomiku *Flagi*. Czasownik „śpiewać” (*петь*) w przypadku obydwu tekstów występuje zaraz po czasowniku „być” i „spać”. Zaraz za nimi w *W woskowym wianku* lokuje się czasownik „patrzeć” (*смотреть*), który we *Flagach* jest poprzedzony jedynie czasownikiem „iść” (*идти*), co z kolei może być nawiązaniem do zasygnalizowanego już wcześniej motywu podróży. Na wspomnianą sensorykę składa się także dość licznie występujący bezokolicznik „świecić, jaśnieć, lśnić, błyszczeć” (*сиять*) i „palić się, płonąć” (*гореть*). We *Flagach* do głosu dochodzi także nieobecny w *W woskowym wianku* czasownik „gasnąć” (*заснуть*), który wiąże się z procesem zanikania, zasypania, umierania.

Z czasownikiem „śpiewać”, wskazującym na wrażenia słuchowe, wiążą się z kolei bezpośrednio inne aktywne czasowniki akustyczne, jak „śmiać się” (*смеяться*) czy „milczeć” (*молчать*)¹¹. Czasowniki te pojawiają się we *Flagach*,

¹⁰ Motyw snu w twórczości Popławskiego podjęła m.in. Irina Kaspé w artykule *Ориентация на пересеченной местности: Странная проза Бориса Поплавского*, „Новое литературное обозрение”, 2001, nr 47, s. 187–202.

¹¹ Warto tu wspomnieć, że poezji Popławskiego jest przypisywana niezwykła muzykalność i dźwięczność. Zob. m.in. M. Слоним, *Книга стихов Б. Поплавского (Б. Поплавский „Флаги”)*,

przy czym ten ostatni zajmuje dość wysokie miejsce na liście rangowej, natomiast czynność śmiania się jest nieco dalej. Śmianie się poprzedzają takie czasowniki, jak „płakać” (*плакать*) i „krzyżeć” (*кричать*), które posiadają ładunek emocjonalny – wyrażają nieszczęścia, smutek, tragedie – czy też są wołaniem o pomoc. We *Flagach* Popławski po raz pierwszy używa też czasownika „modlić się” (*молиться*), co stanowi kolejny dowód na to, że pisarz coraz bardziej zwraca się ku tematyce religijnej. Poza tym problematyka religijnych poszukiwań w twórczości pisarza była niejednokrotnie podejmowana przez badaczy, a powyższa analiza po raz kolejny jest tego statystycznym potwierdzeniem.

Najaktywniejszą jednostką wśród przysłówków w obydwu tomikach jest „gdzie” (*где*). Korespondują z nim dwa następne, także zajmujące czołowe pozycje na liście rangowej: „tam” (*там*) oraz „daleko” (*далеко*). Są to ważne sygnały o preferencjach pisarza, który w taki sposób „rozciąga” przestrzeń i umieszcza obiekty czy też czynności w bliżej nieokreślonych miejscach. Przysłówek „gdzie” może także symbolizować poszukiwania podmiotu lirycznego (religii, Boga, prawdy¹²), których niemal całe życie doświadczał Popławski. W tomiku *W woskowym wianku* ową nieokreśloność i rozciąganie w przestrzeni jeszcze bardziej podkreśla przysłówek „dookoła”/„wokół” (*вокруг*), natomiast we *Flagach* przysłówki „daleko” (*далеко*), „nisko” (*низко*), „wysoko” (*высоко*). W tomiku tym pojawia się także, oprócz dominującej jednostki „gdzie”, przysłówek „kiedy” (*когда*), i odpowiadające mu kolejne dwa „rano” (*утро*) i „potem” (*потом*), dzięki którym została pozornie „wydłużona” nie tylko przestrzeń, ale i czas. W *W woskowym wianku* funkcję tę pełni z punktu widzenia rejestracji szybkości ruchu przysłówek „powoli” (*медленно*), który w zbiorze *Flagi* nie odgrywa już tak dużej roli, a jego liczba jest zbliżona do przeciwstawnego mu słowa „szybko” (*быстро*). O wiele ważniejszą funkcję pełni tu przysłówek „nagle” (*вдруг*), dzięki któremu powstaje element zaskoczenia, a co za tym idzie – pewien rodzaj krótkotrwałej dynamiki.

Najważniejszą warstwą sensoryczną w obu zbiorach jest jednostka „cicho”/ „po cichu” (*тихо*), dodająca wypowiedzi lirycznej spokoju i łącząca się logicznie z patrzeniem w dal. Zastosowany w tomiku *W woskowym wianku* przysłówek „przepięknie” (*прекрасно*) w kolejnym analizowanym zbiorze niemal całkowicie

[w:] *Борис Поплавский в оценках и воспоминаниях современников...*, s. 169–171; P. Гальцева, *Они его за муки полюбили*, „Новый мир” 1997, nr 7, s. 213–221; К. Аликин, *Метрика и ритмика стиха Бориса Поплавского*, „Наука. Университет. 2005”, Новосибирск 2005, s. 136–144.

¹² Zob. А. Богословский, *Искатель духовной свободы*, „Новый мир” 1993, nr 9, s. 243–247; Н. Татищев, *О Поплавском; Поэт в изгнании; Исповедь Бориса Поплавского*, [w:] *Борис Поплавский в оценках и воспоминаниях современников...*, s. 92–108, 131–133.

zanika, a jego miejsce zajmuje jednostka „straszno/strasznie” (*страшно*). W skali ocen zarówno przysłówki „przepięknie”, jak i „strasznie” wyrażają stosunek podmiotu do przedstawianej rzeczywistości, z tą różnicą, że w *W woskowym wianku*, jak pisze Ojcewicz, zgodnie z wewnętrznym impulsem autorskim umieszczonym w rzeczowniku „dusza” pisarz podkreśla więź między pięknem i sprawami duchowymi¹³, natomiast przysłówki „strasznie” we *Flagach* może wiązać się z jakimś wydarzeniem, które miało miejsce w przeszłości – stąd płacz i krzyk, a co za tym idzie szukanie wsparcia w modlitwie i religii.

Kolejną ważną informację niesie ze sobą analiza zaimków. Zarówno w zbiorze *W woskowym wianku*, jak i *Flagi* prym wiodą zaimki osobowe, za którymi lokują się zaimki dzierżawcze. Kolejność pozostałych zaimków różni się nieznacznie, nie wynika jednak z nich aż tak istotna informacja dla badacza.

Wśród zaimków osobowych największą frekwencją w obu zbiorach odznacza się jednostka „ja” (*я*). Zajmuje ona jednocześnie pierwsze miejsce na liście rang w tej kategorii wyrazów i niemal góruje nad pozostałymi desygnatami. Zaraz za nią lokuje się zaimek osobowy „my” (*мы*). W zbiorze *Flagi* położenie powyższych dwóch zaimków na liście rangowej jest identyczne, różnica między nimi jest jednak niewielka i wynosi 5 jednostek. Może to być pewien sygnał, że podmiot liryczny powoli przestaje skupiać uwagę wyłącznie na sobie. Zaraz po „ja” i „my” w obydwu tomikach znajdują się przysłówki osobowe „ty” (*ты*) i „on”. Warto przy okazji zauważyć, że w pierwszym analizowanym tekście nie ma zaimka „wy” (*вы*) ani jego form deklinacyjnych, pojawia się on za to we *Flagach*, jednak jego frekwencja jest wciąż niewielka.

Powyższe dane dowodzą o szczególnej roli zaimka osobowego „ja” w pisarstwie Popławskiego. „Ja” jest świadectwem egocentryzmu twórcy, albowiem wyraźnie dystansuje się on od pozostałych zaimków, zyskując zdecydowaną przewagę statystyczną i podkreślając obecność nadawcy komunikatu jako kreatora poetyckiej rzeczywistości¹⁴.

Zaimek „wszystek/cały” (*весь*), tak chętnie stosowany w *W woskowym wianku*, także w tomiku *Flagi* znajduje swoje szerokie zastosowanie. Nie jest, co prawda, aż tak obficie używany, jak zaimki „ja”, „my”, „on” czy „ty”, znajduje się jednak zaraz za nimi i świadczy o upodobaniu pisarza do uogólnień, generalizowania zjawisk i wrażeń, preferowania pewnej nieokreśloności, do której można zaliczyć sprawy egzystencjalne i duchowe, reprezentowane przez rzeczowniki „dusza”, „niebo”, czasowniki „być”, „spać”, czy przymiotniki „biały”, „czarny”, „różowy”.

¹³ G. Ojcewicz, *W woskowym wianku, Borysa Popławskiego...*

¹⁴ Ibidem.

Podsumowując nasze obserwacje, można stwierdzić, że zarówno w zbiorze *W woskowym wianku*, jak i we *Flagach* znajdziemy znacznie więcej cech wspólnych aniżeli różnic. W obydwu analizowanych tekstach ważną rolę odgrywa przyroda, uwagę przyciąga kolorystyka, wrażenia wzrokowe i słuchowe, obecny jest motyw snu i śmierci, rozważania egzystencjalne, pewna nieokreśloność, rozciąganie przestrzeni i czasu, a także egocentryzm podmiotu lirycznego. Na tej podstawie można twierdzić, że Popławski stworzył kolejny tomik według reguł poetyckich zawartych w poprzednim zbiorze. To, co nowe we *Flagach*, tj. liczne nawiązania do sfery duchowej, religii, motyw podróży, nie wynika ze zmiany światopoglądu czy przekonań poety, lecz jest skutkiem jego naturalnego rozwoju psychicznego i fizycznego. Na drodze życia napotyka on nowe zdarzenia, nowych ludzi, eksperymentuje z odmiennymi stanami świadomości, coraz gorliwiej dyskutuje z Bogiem. Wszystko to w efekcie wzbogaca go o nowe doświadczenia, doznania, uczucia i przemyślenia, wpływa na ewoluowanie idiolektu pisarza. Jego utworom nie towarzyszy już tylko śmiech i zachwyt jak w przypadku tomiku *W woskowym wianku*, ale i strach, niepewność, poszukiwania duchowe. Dla podmiotu lirycznego ważne staje się nie tylko to, co jest, ale i to, co było. Warto tu wspomnieć, że cała twórczość Popławskiego jest autobiograficzna, a zmiany w tomiku *Flagi* wskazują na zmiany w jego życiu.

Przedstawiony punkt widzenia jest w zamiarze fragmentem większej całości poświęconej badaniu idiolektu poety. W niedługim czasie wzbogacą go bowiem trzy kolejne ilościowo-jakościowe analizy tomików poety: *Sterowiec donikąd*, zawierający wiersze z okresu 1924–1935, *Śnieżna godzina*, zawierający wiersze z okresu 1931–1935 i odnaleziony w archiwum poety w 1998 r. rękopis *Automatycznych wierszy* z okresu 1930–1933. Stworzą one pełny obraz poetyki Popławskiego i dostarczą dowodów w postaci analizy statystycznej. Dzięki ilościowo-jakościowej analizie tekstów Popławskiego, bez jakiegokolwiek ingerencji w życie osobiste twórcy udało się nam przybliżyć styl oraz światopogląd pisarza. Co więcej, powyższe statystyczne dane znalazły swoje potwierdzenie w innych badaniach dorobku rosyjskiego emigranta i jego życia.

Резюме

„В венке из воска” а „Флаги” Бориса Поплавского.
Статистика и интерпретация

Настоящая статья является результатом исследования поэтики Бориса Поплавского и наблюдений за развитием его поэтики во времени. Предметом исследования были две книги стихов: том *В венке из воска*, содержащий самые ранние стихи поэта 1922–1930 гг., и сборник

Флаги, включающий в себя произведения 1923–1930 гг. В исследовании обоих сборников был использован количественно-качественный метод анализа текста, благодаря которому мы определили параметры поэтики Бориса Поплавского „в чистом виде”, т.е. без учёта его биографии, и указали прежде всего на сходные места в обоих текстах, а также наметили эволюционный путь, который реализовался в позднейших поэтических сборниках Бориса Поплавского.

Summary

*„From a Garland of Wax” and „Flags” of Boris Poplavsky.
Statistics and interpretation*

The present article is a result of a research on the poetics of Boris Poplavsky and the observation of the development of his poetics in time. The subjects of this research were two volumes of verse: *From a Garland of Wax*, containing the earliest poems of the poet written in the years 1922–1930 and *Flags* containing poems written in the years 1923–1930. During the research on both volumes of verse a quantitative-qualitative method of analysis was used, thanks to which we defined the parameters of Boris Poplavsky’s poetics „in its pure form”, i.e. without taking into account his biography. Furthermore, we showed similarities between both texts and marked out the way of the evolution accomplished in the subsequent poetic work of Boris Poplavsky.

Halina Twaranowicz

Białystok

Тэма Радзімы ў творчасці паэтаў беларускага літаратурнага аб'яднання „Белавежа”

Зацікавіўшыся ў другой палове 70-х гадоў мінулага стагоддзя творчасцю сучасных беларускіх пісьменнікаў Польшчы, англійская даследчыца Шырын Акінэр акрэсліла іх мастацкі набытак як літаратуру рэдкай разнастайнасці ды шчырага натхнення. Маючы на мэце аналіз найперш эстэтычнай матэрыі, Ш. Акінэр звярнула пры тым увагу і на сацыялагічнае значэнне існавання „Белавежы”. Сапраўды, дзейнасць гэтай арганізацыі выразна пацвярджае адну з менавіта беларускіх гістарычных заканамернасцей, ці не самую вызначальную, лёсаносную – і загадкава невытлумачальную. У прыватнасці, Ш. Акінэр канстатавала: „Факт, што гэты народ так доўга захоўвае пачуццё сваёй нацыянальнай асаблівасці, мяжуе з цудам”¹.

Беларускае літаратурнае аб'яднанне „Белавежа” – падкрэслім, адзіная творчая суполка такога кшталту па-за межамі Беларусі і адзіная пісьменніцкая арганізацыя, створаная асяроддзем нацыянальных меншасцей у Польшчы – адзначыла ў мінулым годзе (8 чэрвеня 2008 г.) свой паўвекавы юбілей. На працягу гэтага часу ў „белавежскіх” шэрагах прапісалася звыш ста сарака аўтараў. У творчым наробку „белавежцаў” каля 200 аўтарскіх кніг прозы, паэзіі, эсэ, літаратурна-крытычных і навуковых даследаванняў, альманахаў. З 1998 г. пад рэдакцыяй старшыні „Белавежы” Яна Чыквіна выдаецца літаратурна-мастацкі і беларусазнаўчы часопіс „Тэрмапілы”.

У пасляслоўі да кнігі „Шлях па прамой часу”, своеасаблівай гісторыі літаратурнага аб'яднання за 50 гадоў, Ян Чыквін зазначыў: „Пісьменнікі «Белавежы», сапраўды, шчыльна запоўнілі сваю этнічную прастору культурна-эстэтычным зместам. З поўным правам можна сказаць, што другая палова XX стагоддзя належыць у беластоцкім краі найперш «белавежцам». [...] Творчасць «белавежцаў» – асабліва адметная і таму, што яна, у першую чаргу, беларуская, а не савецка-беларуская, і таму, што яна ад пачатку свабодная ў творчым самавыяўленні”².

¹ Sh. Ankier, *Suczasnaja bielaruskija pišmienniki u Polšczy*, Biełastok 1982, с. 3.

² *Шлях па прамой часу. Да гісторыі беларускай літаратуры Польшчы 1958-2008 гг.*, пад рэд. Я. Чыквіна, Беласток 2007, с. 317.

Дэбютная творчая справаздача сяброў аб'яднання адбылася ўжо ў 1959 г., калі пад рэдакцыяй Георгія Валкавыцкага, першага шматгадовага рэдактара, уласна заснавальніка і штотыднёвіка „Ніва” і „Белавежы”, пабачыў свет калектыўны паэтычны зборнік „Рунь”, які прадстаўляў на той час „усе наяўныя ў ПНР беларускія паэтычныя сілы”. Апрача таго, была гэта ўвогуле першая паэтычная кніга на пасляваеннай Беласточчыне. Невыпадкова Георгі Валкавыцкі, яшчэ і ўкладальнік зборніка, засведчыў: „Тое, што мы першымі выйшлі абрабляць паэтычныя аблогі, павінна дадаць нашым паэтам бадзёрасці ў пошуках сваёй папараці-кветкі”³. Ці не ўсе 17 аўтараў „Руні” – настаўнікі, вучні, студэнты, сяляне... – незадоўга дэбютавалі на старонках „Нівы”, амаль усе творы, як адзначыў укладальнік, былі напісаны не раней 1956 г.

Падборка Уладзіміра Гайдуга, наймаладога з аўтараў, пачыналася вершам *Родная краіна*:

Я не бачыў іншае краіны,
І не быў ў далёкіх гарадах,
Я чуў толькі голас салаўіны,
Бачыў кветкі яблынь у садах.

Хай жывуць за межамі багата,
Мо' там нават і ляпей каму,
Але там няма бяроз ля хаты,
І няма такіх, як ў нас кляноў.

А ці песні ў якой краіне
Так звяняць, як ў нас, не ўяўлю.
З зелянню лясоў і з небам сінім
Я ўрос у родную зямлю⁴.

І пад гэтым прызнаннем у любові роднаму, выказаным па-юначы шчыра, непасрэдна, хіба мог бы падпісацца кожны з аўтараў „Руні”. Так склаліся сацыяльна-гістарычныя абставіны, што родны Тарнопаль Уладзіміра Гайдуга з яго пушчанскімі салаўямі, бярозамі і клёнамі ля бацькоўскай хаты, як і Мора Віктара Шведа, Чаромха Дзмітрыя Шатыловіча, Бандары Алеся Барскага, Дубічы Царкоўныя Яна Чыквіна, уласна ўся Бельшчына і Гайнаўшчына воляю абставін не аднойчы аказваліся ў складзе розных дзяржаў.

³ *Рунь. Зборнік вершаў*, Беласток 1959, с. 6.

⁴ *Ibidem*, с. 29.

І хочацца тут спаслацца на „Беластоцкі сшытак” выдатнага эміграцыйнага беларускага паэта, пісьменніка Масея Сяднёва, між іншым намінанта на Нобелеўскую прэмію, які напрыканцы апошняй сусветнай вайны амаль год правёў на Беласточчыне, працаваў карэктарам у газеце „Новая дарога” (рэдактар Хведар Ільшэвіч). Па яго словах, менавіта „ў Беласточчыне я адчуў жывую Беларусь. Гатовы быў прызнаць яе маёй другой радзімай. [...] Прыехаўшы з русіфікаванай Усходняй Беларусі, я пачуў у Беласточчыне сапраўдную беларускую мову”⁵. Сам М. Сяднёў стаў на той час „беластоцкім паэтам”, вершы якога вучылі на памяць вучні ў беларускіх школах, а тадышняе беларускае школьніцтва ахоплівала ўсю Беласточчыну. „Досыць было пабываць толькі на настаўніцкім з’ездзе або курсах па падрыхтоўцы настаўнікаў, каб вас ахапіла адчуванне беларускага духу”, – сцвярджаў М. Сяднёў. Гэтае адраджэнне беларускай школы, уздым беларускасці паэт назваў „нечым накшталт маленькага, кароткага рэнесансіку”⁶.

І відавочна, што беларусы, самая шматлікая нацыянальная меншасць краіны, былі падрыхтаваны да таго, каб выкарыстаць спрыяльныя варункі ў Польшчы сярэдзіны ХХ стагоддзя. У лютым 1956 г. было арганізавана Беларускае грамадска-культурнае таварыства (БГКТ), пачаў выдавацца штотыднёвік „Ніва”. „Сёння на Беласточчыне, – адзначалася ў першым выпуску «Беларускага календара», – налічваецца 57 пачатковых беларускіх школ. У 111 школах беларуская мова вывучаецца як прадмет. Ёсць 2 агульнаадукацыйныя ліцэі (у Гайнаўцы і ў Бельску), якія рыхтуюць кадры беларускай інтэлігенцыі”⁷.

У гэтых адпаведных для развіцця нацыянальнай свядомасці ўмовах шырока запатрабаванаю аказалася і народная, і прафесійная творчасць. Відавочна, узнікненне ў 1958 г. беларускага літаратуранага аб’яднання сталася фактам натуральным і своечасовым. Ды і культурна-духоўная, асветніцкая традыцыя на Беласточчыне ніколі не занікала, неўміручай паходняй перадавалася ад пакалення да пакалення. Не адна слаўная старонка была ўпісана тут у манускрыпты „залатога веку” беларушчыны – XVI стагоддзя, першага беларускага Адраджэння. Згадаем хоць бы Супрасль, Заблудаў. Жыццёвая сіла, укладзеная ў этнічны ген беларушчыны, яскрава заявіла пра сябе і ў неспрыяльную ваенную пару,

⁵ М. Сяднёў, *Масеева кніга*, Мінск 1994, с. 282.

⁶ *Ibidem*, с. 280.

⁷ *Беларускі календар*, Беласток 1957, с. 53.

сведкам чаго стаў і М. Сяднёў. Відаць, тагачаснае адраджэнне беларускай школы таксама ў значнай ступені спрычынілася да абуджэння патрэбы самавыяўлення, здзяйснення ў мастацкім слове, а ў выніку запаўнення, па словах Я. Чыквіна, сваёй этнічнай прасторы сваім жа культурна-эстэтычным зместам.

Бадай, няма беларускага паэта, які б у той ці іншай форме не выказаўся ў сваіх творах пра Бацькаўшчыну, Айчыну. Ды і ўвогуле, ці не любоў да Радзімы ёсць адным з галоўных пачуццяў, эмоцый, якім уласна абавязана паэзія сваім з'яўленнем, існаваннем. Яшчэ ў 1519 г. пабачылі свет у чэшскай Празе глыбока патрыятычныя і поўныя паэзіі радкі-прызнанне ў любові да Радзімы вялікага беларускага гуманіста-асветніка, доктара свабодных навук і медыцыны, аднаго з заснавальнікаў беларускай сілабічнай паэзіі Францішка Скарыны: „Як звяры,/ што блукаюць у пушчы,/ /ад нараджэння /ведаюць сховы свае,/ як птушкі,/ што лётаюць у паветры,/ /помняць/ гнёзды свае/, як рыбы,/ што плаваюць у моры і ў рэках,/ чуюць/ /віры свае/ і як пчолы/ бароняць вуллі свае – /гэтак і людзі/ да месца, дзе нарадзіліся/ і ўзгадаваны ў Бозе,/ вялікую ласку маюць”⁸ (тлум. на сучасную бел. мову Алеся Разанава). Гэтыя словы Ф. Скарыны, фрагмент з яго прадмовы да перакладзенай на родную мову старазапаветнай кнігі *Юдзіф*, сталі ўжо класікай, своеасаблівым этычна-эстэтычным канцэптам.

І не будзе перабольшаннем сказаць, што менавіта пачуццё любові да Радзімы выправіла ў творчы шлях Віктара Шведа, Дзмітрыя Шатыловіча, Алеся Барскага, Яна Чыквіна, Надзею Артымовіч, Міхася Шаховіча, Юрыя Баену, Міру Лукшу. Уласна „белавежцаў” ужо чатырох генерацый.

Неаднаразова ў гаворцы аб беларускім літаратурным руху на Беласточчыне даследчыкі згадваюць вопыт другога беларускага нацыянальнага Адраджэння – плённую „нашаніўскую пару” (1906–1915 гг.). І Георгій Валкавыцкі ў аўтабіяграфічнай кнізе *Віры. Нататкі рэдактара* не хавае, што пры выбары ім назвы для беларускага штотыднёвіка менавіта беларускі вопыт пачатку мінулага стагоддзя аказаўся вырашальным. Пераглядаліся і адкідаліся розныя варыянты і ўрэшце: „Ужо амаль адчуў дотык працягнутай з гісторыі рукі, таксама «адзінай» віленскай «Нашай нівы»”⁹. Свядомая арыентацыя на адраджэнскую газету цалкам апраўдалася і была цалкам невыпадковай, а адлюстроўвала ў значнай ступені тагачасную культурна-эмацыянальную атмасферу. Можна сказаць, што ў адпаведнасці

⁸ Ф. Скарына, *Як пчолы бароняць вуллі свае*, „Крыніца” 1995, № 9, с. 13–14.

⁹ Г. Валкавыцкі, *Віры. Нататкі рэдактара*, Беласток 1991, с. 13.

з іншымі сацыяльна-палітычнымі ўмовамі, праблемамі працягваліся традыцыі другога беларускага Адраджэння. Адначасова сігналавала ў творчасці „белавежцаў” аб сабе і трэцяя, на жаль, кароткая пара агульнабеларускага культурна-літаратурнага Рэнесансу, што прыйшоўся на другую палову 80-х – першую 90-х гадоў. Між тым хочацца ўзгадаць тут заўвагу шанюўнага Уладзіміра Калесніка, што „Белавежа” адносінамі між сябрамі аб’яднання нагадвае яму „нашаніўскае” згуртаванне¹⁰.

На пачатку 60-х гадоў, калі актуальным накірункам для „белавежцаў” было садзейнічаць абуджэнню, замацаванню нацыянальнай тоеснасці, выхаванню чытацкай аўдыторыі, як своеасаблівы маніфест прагучаў верш Віктара Шведа *Я беларус*:

Я беларус, рос у народнай гушчы,
Сярод палёў, уквечаных лугоў,
Пад дзіўны гоман Белавежскай пушчы
Пад заліўныя трэлі салаўёў.

Я беларус і сваёй роднай мове
Яшчэ дзіцём вучыўся ад бацькоў.
І слова роднае – мой лёс у гэтым слове –
Мне даражэй, чым сотні іншых слоў.

Я беларус, рос у сялянскай хаце,
У свет выходзіў праз яе парог
Сваю любоў да бацькі і да маці
Я ў глыбіні грудзей сваіх збярог.

Я беларус і гэтым ганаруся.
Усім душу сваю магу адкрыць:
Ніколі і нідзе не адракуся,
Што беларусам жыву і буду жыць!¹¹

Гэты верш успрымаецца і як своеасаблівая паэтычная прысяга ў вернасці роднаму, тым каштоўнасцям, на якіх спакон веку трымаецца свет. Гэтыя каштоўнасці літаральна пералічаны паэтам, як не аднойчы ўжо да яго, пачынаючы ад Ф. Скарыны, Яна Казіміра Пашкевіча да „сялянскага адваката” Ф. Багушэвіча, які звернецца напрамую да сваіх чытачоў: „Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўмёрлі!”

¹⁰ В. Колесник, *Близость дальнего*, „Неман” 1994, № 11, с. 37.

¹¹ В. Швед, *Мая зялёная Зубровія*, Мінск 1990, с. 61.

І, на жаль, беларуская гісторыя, беларуская рэчаіснасць дасюль змушаюць паэта, творчую асобу, калі не да палымяных заклікаў, дык да скрушлівых роздумаў пра лёс нацыянальных святынь, у тым ліку і найперш мовы. Пры тым, што ў большасці народаў рэалізацыя тэмы радзімы носіць відавочна інакшы эмацыянальны характар, не прэтэндуючы на вырашэнне сацыяльна-палітычных праблем соцыуму.

У свой час традыцыю, распачатую Ф. Багушэвічам напрыканцы XIX стагоддзя, працягнуў Янка Купала і шматлікі асяродак „нашаніўцаў”. Патрыятычным пафасам творчасць „белавежцаў” гучыць ва унісон з літаратураю другога беларускага Адраджэння. Дастаткова ўзгадаць назвы вершаў В. Шведа: *Я нарадзіўся беларусам, Мая зямля, Мой народ, Родная мова, Мая мова, Слова ты, роднае слова, Мова, веру ў тваю неўміручасць*. З сакральнымі ўжо для беларусаў словамі Прадмовы да *Дудкі беларускай* Ф. Багушэвіча перагукваецца верш В. Шведа *Дзесяць заповедзяў*:

Мову родную беражы.
 Мовай роднай даражы [...].
 Мову дзецям перадай.
 Мовы не аддай на здзек.
 Толькі з ёю жыццёмеш век.¹²

Першы паэтычны зборнік Алеся Барскага *Белавежскія матывы* (1962) знамянальна адкрываўся вершам *Айчына*, паэтыка якога ўсімі сваімі параметрамі цалкам адпавядае традыцыйнаму беларускаму паэтычнаму кантэксту, запачаткаванаму якраз яшчэ ў „нашаніўскую” пару і разгортваемаму на працягу амаль усяго XX стагоддзя. У творах так званых „шасцідзсятнікаў”, вядомых пад вызначэннем „філалагічнае пакаленне” – а належаць да яго Генадзь Бураўкін, Анатоль Вяцінскі, Рыгор Барадулін, Ніл Гілевіч, Янка Сіпакоў, Міхась Стральцоў, Пятро Макаль і шэраг іншых паэтаў – тэма Радзімы набывае выразную настальгічную ноту. Сын вёскі, ужо гараджанін, прызнаецца ў любові да роднага, успамінае дарагія падрабязнасці побыту, якія з рознымі варыяцыямі агульныя для лірычнага героя большасці твораў падобнага кшталту. У тым ліку і – для Алеся Барскага:

Ля ціхай хаты, на галінах,
 Кальша птушак дуб-равеснік.
 І гэта ёсць мая Айчына,
 Якой спяваю свае песні.

¹² Ibidem, с. 64.

Тут першы раз сустрэўся з плугам,
І ў раллю зярняты сеяў.
Касою празвінеў над лугам,
Сустрэў каханне і надзею. [...]

І не забыць прадвесні свежасць,
Што бушавала ў разгогах;
І сум кудлатай Белавежы,
Калі праводзіла ў дарогу .

Тут бацька жыві і брат загінуў
У грозным годзе сорок першым.
Гэта і ёсць мая айчына,
Якой я прысвячаю вершы.¹³

Паэтычны голас Яна Чыквіна таксама арганічна ўлучаецца ў тагачасны творчы кантэкст. Першы яго зборнік *Іду* (1969) адкрываўся вершам, прысвечаным бацькам:

Я жыць хачу, як вы жылі:
Сярод палёў, звяроў і чыставоддзя,
Здалёк ад гарадоў, машын
І цывілізаваных паводзін. [...]

Як хлеба, мне хочацца зелені,
Цішыні, надвяхоркаў росных,
Шчасця, нічым не раззеленага,
І дарог палявых, няпростых.

Дзе лёгка зусім заблудзіцца
І верыць: шчаслівы ты ўволю,
Дзе б'юць жыватворчы крыніцы,
Дзе кожнаму можа прысніцца
Паэзіі магнітнае поле.¹⁴

Гарачае памкненне быць верным спаконнаму ладу, вызначанаму самім нараджэннем у маляўнічых Дубічах Царкоўных на ўскрайку Белавежскай пушчы, выказана непасрэдна, шчыра. Ужо лірычны герой зведаў ростань з палявымі дарогамі, засумаваў на вясковым хлебе „З дзяжы высокай – шчэ дзедавай”, спазнаў абьякавую ўсеагульнасць гарадскога свету, які аблытвае

¹³ А. Барскі, *Белавежскія матывы*, Беласток 1962, с. 5.

¹⁴ Я. Чыквін, *Іду*, Беласток 1969, с. 7.

чалавека ланцугамі ўмоўнасцей (хаця, пэўна ж, здольны і аддзячыць таго, хто паслядоўны ў імкненні зразумець яго). І менавіта гэты вопыт дапамагае ўсвядоміць, дзе ж бруаць вытокі ягонага натхнення. Да таго ж творчы дух, паводле паэта, не гасцюе толькі ў абраных асобах, а разліты па родных прасторах і гатовы выявіцца, азвацца ў кожным. Уласна гэты верш зараз можна разглядаць як своеасаблівы энергетычны зачын, пафас не толькі першага паэтычнага зборніка, але і ўсёй творчасці аўтара *Іду*. На адным дыханні акрэслілася тут унутраная пазіцыя, якой забяспечваецца цэласнасць развіцця творчай індывідуальнасці. Так, у апошнім па часе выдання зборніку Я. Чыквіна *Жменя пяску* лірычны герой сведчыць:

Цяпер, калі разам
Са светам і я пастарэў –
Хоць не натолькі, каб вочы
Мае не бачылі хараства тваіх вачэй
І не адрознівалі часу ад прасторы –
Кожны дзень
я паўтараю, як малітву:
роднае мяне выратавала!

Дзе былі мы народжаны,
у цэнтры сусвету,
дзе вечна ўстае
і велічна заходзіць
нашае сонца,
і жыватворыць тайну
вокадух.¹⁵

Менавіта роднае надало пэўнасці кроку па пакручастых жыццёва-творчых шляхах. І якраз вернасць спаконнаму са спантаннага эмацыянальнага захаплення-любаві эвалюцыяніравала ў метафізічнае ўсведамленне, што незалежна ад таго, у якіх каардынатах і мерыдыянах адносна ўмоўнасцей соцыуму ляжыць радзіннае месца, яно ў *цэнтры сусвету*. Бо ў Вечнасці няма прасторавых перыферыяў, няма мінулага і наступнага – ёсць адно сапраўднае, да якога належыць усё створанае і народжанае аднойчы.

Айчына, спадчына, родная мова, кірыліца, беларусы, вера, малітва, маці – ключавыя словы ў паэзіі Юрыя Баены, які дэбютаваў на „ніўскай” літаратурнай старонцы „Белавежы” ў 1973 г. Прынята менавіта з гэтай

¹⁵ Я. Чыквін, *Жменя пяску*, Беласток 2008, с. 47.

падзейі звязваць пачатак творчай біяграфіі літаратара. Хоць, зразумела, маецца тут на ўвазе відавочны факт, у значнай ступені ўмоўны. Бо, як дакладна вызначыць, калі, у якое імгненне нараджаецца творчая асоба? На адной з аўтарскіх сустрэч Ю. Баена падзяліўся ўспамінам, што патрэба напісаць верш з'явілася ў яго, яшчэ ліцэйста, калі перажываў цяжкі час заўчаснай ростані з маці. Пакута, боль, туга спрычыніліся да вызвалення творчых патэнцый. І хіба якраз з гэтага моманту і пачынаецца творчая біяграфія паэта. Уласна, сам Ю. Баена ў адным з вершаў, задумаўшыся, чым ёсць для яго паэзія, акрэсліў сутнасныя параметры сваёй творчасці – вытокі, крыніцу натхнення і адказнасць за свой жыццёвы абсяг:

Паэзія – жменька матчыных слоў
У дні пагарды і здрады.
Словы-зерні ахнуць жнівом,
Гамоняць цыкады...

Пець? Пяю.
Вачыма роднае бачу.
З вераю праз жыццё іду.
Калі падаю, не крычу і не плачу.

Здавацца? Не такая аара,
Бо зямля, айчына, калыска...
Мне тутмілыя быллі і трава,
Дарагое шамаценне лісця.¹⁶

Няма сумніву, што цэласнасць чалавечай асобы ў значнай ступені забяспечваецца непарушнай вернасцю таму, што вызначана чалавеку самім нараджэннем у пэўных абставінах – вернасцю бацькам, Айчыне, вераспавяданню. Ды, як ужо гаварылася, гістарычна склалася так, што цягам многіх стагоддзяў беларусы мусяць сцвярджаць, абараняць сваё права на тое, што бяспрэчна належыць ім, што разумова не выбіраецца.

Таму духоўныя, эстэтычна-мастацкія пошукі творчай асобы воляю сацыяльна-гістарычных абставін найчасцей перакрочваюць межы, так бы сказаць, прыватных, уласных вымярэнняў. Беларускі паэт, хоча ён таго ці не, ангажаваны з першых сваіх крокаў драматычнай гісторыяй Беларусі, надта спрыяльным, а таму прыцягальным для суседзяў, яе месцазнаходжаннем у цэнтры Еўропы. Асабліваю ж вастрэню набывае гэта праблема на памежжы.

¹⁶ Ю. Баена, *Крык дзікай ружы*, Беласток 2003, с. 12.

Зразумела, сацыяльна-грамадскія абставіны, рэчаіснасць уносяць свае н'юансы ў асэнсаванне і тэмы Радзімы. Ёсць тут аспект, які з'яўляецца прыярытэтам менавіта „белавежцаў”, як жыхароў памежжа, аўтахтонаў на сваёй зямлі беларускай, але ж ужо грамадзян іншай дзяржавы. Прыкметна адрозныя падыходы, перажыванне гэтай сітуацыі ў прадстаўнікоў розных пакаленняў беларускіх пісьменнікаў Польшчы. В. Швед памяркоўна-лагодна гаворыць у вершы *Мае Айчыны*¹⁷:

Зямлі я беларускай сынам,
Люблю зямельку і шаную.
Багаты, маю тры Айчыны
І ўсюды галасы іх чую.

Мяне малая ўздавала,
Вялікая – дала асвету.
Другая заўсягды натхняла,
І для яе я стаў паэтам. [...]

Жаданні для яе і мроі,
Бязмежная любоў у сэрцы.
Хварэю сэрцам і душою,
Калі Айчына ў паняверцы.¹⁷

На працягу ўсяго свайго творчага шляху паэт найчасцей нават дэкларатыўна сцвярджае сваю вернасць усім тром Айчынам, але, як у вершы *Не адракуся Беларусі*, падкрэслівае:

І васільковай Беларусі
І майго кроўнага народа
Ніколі я не адракуся
І буду з імі жыць заўсёды.¹⁸

І зусім іншая пачуццёвая танальнасць, урэшце вобразная сістэма верша Я. Чыквіна *Паэт на чужыне*:

Адстаю ад крылатай стаі –
Ужо не далячу да краю,
Дзе крылы мае вырасталі

¹⁷ В. Швед, *Мае Айчыны*, Беласток 2003, с. 5.

¹⁸ Ibidem, с. 6.

Пабрацімы – бел-белыя гусі
Ляцяць ключом спрадвечным
Да гнёздаў сваіх, беларускіх.

У тым адхоне, дзе я сканаю,
У тым пранізлівым бляску
Я вельмі самотны – айчыны не маю,
Матчынай ласкі.¹⁹

Гэтая туга лірычнага героя па цэласнасці мае сваім вытокам у многім парадаксальную гісторыю Беларусі і мастацка-эстэтычным выяўленнем працягвае традыцыі, запачаткаваныя яшчэ Максімам Багдановічам, якраз у „нашаніўскую” пару.

Асаблівая псіхалогія памежжа выказваецца і скрушлівымі паэтычнымі рэфлексіямі. Нараджае і цалкам горычныя, можна сказаць, рэалістычна-дакладныя развагі, як у Міхася Шаховіча:

Зямлю абдымаю вачыма,
Тулюсь да яе, як дзяўчыны.
Шапчу:
– Дарагая, скажы.
Чаму я жыву на мяжы? [...]
Чаму на бяскрэсці прастораў
У хаце маёй аж цесна ад гора?
Скажы,
Дарагая, скажы,
Ці доўга мне жыць на мяжы?²⁰

Лірычны герой Віктара Стахвюка таксама задаецца драматычнымі пытаннямі, нават нібы наўмысна правакуе палемічныя падыходы:

Мне збрыдла верыць у рай
які чужынцы вычвараюць ў нашым садзе
а памяць продкаў топчуць у нябыт
мне збрыдла верыць у час
калі надызде доўгачаканая воля
і быць самім сабой будзе ўжо не сорам.²¹

¹⁹ Я. Чыквін, *Светлы міг*, Мінск 1989, с. 51.

²⁰ М. Шаховіч, *Пад сузор'ямі*, Беласток 1998, с. 56.

²¹ В. Стахвюк, *Багровы цень*, Беласток 2002, с. 40.

І вельмі істотна, што ўнутраныя горыч, скруха – спадарожнікі душэўнага ўзроўню чалавека – эвалюцыяніруюць у духоўнае вымярэнне. Так, напрыклад, тэма Айчыны, Радзімы ў Ю. Баены непадзельна звязана св Словам вечным, Логасам або Богам, які ёсць любоў. З глыбіні якаў прамאўляе паэту „кірылічнае, роднае”. Язэп Лёсік у свой час зазначаў, што кірыліцу беларусы невыпадкова лічаць сваёй нацыянальнай азбукай і падставы таму – у самой гісторыі беларускай²². Гэта ж яшчэ на пачатку XVI стагоддзя Ян Казімір Пашкевіч, дбаючы аб родным, выказаўся патрыятычным вершам:

Польска квітнет лаціною,
Літва квітнет рускізною;
Без той в Польсце не прэбудешь,
Без сей в Літве блазнем будешь. [...]

Веселі ж се ты, Русіне,
Тва слава нігды не згіне.²³

У цяперашнюю пару глабалізацыі, амаль непрадказальных для лёсу ўсяго свету нібы цывілізацыйных працэсаў, супрацьпаставіцца культурнай, этычнай энтропіі можна найперш вернасцю спаконнаму, роднаму. „Мой твар запісаны кірыліцай”²⁴ – годна прамאўляе лірычны герой Ю. Баены. Тымі літарамі, якімі запісваў свае малітвы і казанні Кірыла Тураўскі, пісаў Францішак Скарына, літарамі трох рэдакцый Статута Вялікага княства Літоўскага.

Streszczenie

*Temat ojczyzny w twórczości poetów
z Białoruskiego Stowarzyszenia Literackiego „Białowieża”*

Białoruskie Stowarzyszenie Literackie „Białowieża” jako jedyna taka organizacja literacka w Polsce została powołana 8 czerwca 1958 r. w Białymstoku. Jej twórczy dorobek jest na dzień dzisiejszy imponujący. Wydano ponad dwieście tomów prozy, poezji, esejów, krytyki literackiej, monografii naukowych, przekładów. W twórczości tej trwającej już ponad półwiecze znajduje wyraz przede wszystkim miłość do ojczyzny. Przywiązanie do stron rodzinnych, rodzimego domu jest jednym z kluczowych przeżyć i uczuć, dzięki którym rodzi się, można rzec, i sama potrzeba wypowiedzi poetyckiej. W wierszach Wiktora Szweda, Dymitra Szatyłowicza, Alesia Barskiego, Jana Czykwina,

²² Я. Лёсік, *1921–1930. Збор твораў*, Мінск 2003, с. 218.

²³ *Анталогія даўняй беларускай літаратуры. XI – першая палова XVIII стагоддзя*, Мінск 2003, с. 690.

²⁴ Ю. Баена, *Крык дзікай ружы*, Беласток 2003, с. 11.

Michała Szachowicza, Jerzego Bajeny, Miry Łukszy, Jerzego Bujniuka i in. temat ten nabiera cech wyrażenie indywidualnych zdeterminowanych w każdym przypadku przez osobowość twórczą oraz jej wrażliwością na uwarunkowania kultury pogranicza.

Summary

*The subject of homeland in writings of poets
of Byelorussian Literary Association „Bialovezha”*

Byelorussian Literary Association Bialovezha – the only such literary organization in Poland – was brought into being on 8th June 1958 in Bialystok. The literary output of the Association members is impressive. Over 200 books of poetry and prose, essays and literary critics, scientific monographs and translations have been published. In the output, which has persisted for over half a century, the affection for homeland is expressed. An attachment to home and family is one of the key experience and feelings which initiate the need of poetic expression. In poetry of Viktor Shved, Dymitr Shatylovich, Ales Barsky, Jan Chykvín, Michal Shahovich, Jerzy Bayena, Mira Luksha, Jerzy Buyniuk and others, this subject acquires individual features determined by creative personality of every poet and his sensibility to the particular character of the borderland culture.

Beata Waligórska-Olejniczak
Poznań

Anioł, geniusz, boski tancerz. Taniec Wacława Niżyńskiego jako tekst¹ o artystycznym przełomie i przełomowym artyście

„Spotkałem niewielu geniuszy, Niżyński był jednym z nich. Działał hipnotycznie, był jak bóg, jego mroczność przywodziła na myśl atmosferę innych światów. Każdy ruch był poezją, każdy skok był podróżą do dziwnej krainy fantazji”². Słowa Charliego Chaplina, urzeczonego pierwszym występem Wacława Niżyńskiego w Los Angeles, częściowo tylko oddają reakcję geniusza filmu po spotkaniu z mistrzem plastyki ruchu, Polakiem, który wpisał się jednak w historię baletu rosyjskiego, a nie polskiego, tworząc podstawy nowoczesnej choreografii baletowej. Niżyński ze swoją niezwykłą intuicją artystyczną trafił na właściwy moment – czas modernistycznego przełomu „łapczywie” chłonącego wszystko, co nowe i jednocześnie wyczekującego podobnych objawień.

W sztuce baletowej właśnie zaczynały dokonywać się istotne przeobrażenia. Teatr petersburski, nastawiony jedynie na kopiowanie sztywnych reguł tańca klasycznego, żył coraz bardziej swą dawną świetnością, powszechna stawała się świadomość nieuchronnych zmian estetycznych i Niżyński niezaprzeczalnie na tym skorzystał, stając się podczas występów w Europie niejako emblematem rosyjskiej szkoły tańca, choć – paradoksalnie – rzadko tak naprawdę miał okazję brać udział w przedstawieniach, do których rzeczywiście przygotowywano go w szkole, i to Paryż, a nie Petersburg pozwolił mu rozpostrzeć skrzydła artystycznej wyobraźni. Lata pomiędzy objęciem władzy przez Mikołaja I a złożeniem abdykacji przez Mikołaja II były czasem odrodzenia sztuki rosyjskiej, w tym także baletowej, gwiazda Niżyńskiego rozblęła w zasadzie dopiero w ostatniej

¹ Taniec rozumiany jest w niniejszym artykule jako tekst kultury, wytwór kultury stanowiący całość uporządkowaną według określonych reguł. Bogatą bibliografię dotyczącą stosowanej metodologii badań można znaleźć m.in. w książce B. Stempczyńskiej pt. *Dostojewski a malarstwo*. Patrz także: B. Waligórska-Olejniczak, *Sceniczny gest w sztuce A. P. Czechowa „Mewa” i taniec wyzwolony jako estetyczny kontekst Wielkiej Reformy Teatralnej*, Poznań 2009, gdzie taniec Isadory Duncan odczytany został jako tekst epoki modernizmu.

² R. Buckle, *Nijinsky*, Nowy Jork 1980, s. 454.

dekadzie tego okresu pod patronatem Sergiusza Diagilewa, założyciela i kierownika międzynarodowego zespołu baletowego Les Ballets Russes, do którego przychodził najznakomitszych tancerzy, kompozytorów, choreografów i scenografów.

Druga połowa XIX wieku i początek XX przynosi obok wielkich powieści Lwa Tołstoja, Fiodora Dostojewskiego czy dramatów Antoniego Czechowa także przełomowe wydarzenia w dziedzinie baletu, muzyki czy malarstwa. Borodin tworzy *Kniazia Igora*, Musorgski *Borysa Godunowa* i *Chowańszczyznę*, Rimski-Korsakow komponuje zaś prawie wszystkie swoje opery i poematy symfoniczne, podobnie jak Czajkowski. Lata 80. i 90. wiążą się także z protestem dekadentów przeciwko dominującej roli malarstwa akademickiego i ideałów pieriedwiżników, płynne przejście pomiędzy którymi stanowiła niejako twórczość Walentina Serowa, w której można doszukać się elementów wspólnych z dziełami Maneta, Sargenta czy nawet Whistlera. Pejzaże Izaaka Lewitana postrzegano jako pomost pomiędzy obrazami Constable'a a impresjonistami, dwoje młodszych pejzażystów moskiewskich – Aleksander Gołowin i Konstanty Korowin – jako pierwsi malarze zatrudnieni zostali do pracy w teatrze. Michaiła Wrubla uznać by można z kolei za rosyjskiego ekspresjonistę, choć termin ten pojawi się znacznie później. Leon Bakst, który odegra kluczową rolę w sferze scenografii teatralnej, pozostaje w owym czasie pod silnym wpływem Aleksandra Benois, a pozbawione realizmu obrazy i wizje Mikołaja Roericha, z których promieniuje umiłowanie czystego koloru i mistyka, określa się jako swoistą paralelę symbolistycznego malarstwa Gauguina.

W kontekście kształtowania się oblicza sztuki rosyjskiej nie bez znaczenia było z pewnością powstanie ugrupowania „Świat Sztuki” (*Мир уckyцмца*) skupionego wokół wspomnianego już Diagilewa. Członkowie grupy postulowali wyzwolenie sztuki z krępujących więzów społeczno-politycznych nakazów, wolność wypowiedzania się na każdy temat, autonomię artysty oraz uznanie kategorii piękna jako jedynej wiecznej wartości sztuki³. Stąd swoisty eklektyzm stylów, zyskujący pełnię realizacji w łączeniu sposobów kreacji artystycznej, proponowanych przez impresjonizm, symbolizm, secesję i ekspresjonizm. W konsekwencji miriskusnicy dążyli do przeobrażenia świata, wyzyskując właściwości tematyczne i artystyczne stylów minionych oraz wzbogacając poszczególne obrazy, wątki i motywy o nowe wartości. Szczególnie upodobali sobie rodzimy wiek XVIII, francuskie rokoko, klasycyzm, greckie malarstwo wazowe oraz folklor rosyjski. Często pojawiającym się tematem obrazów były motywy obrzędów świątecznych, sceny teatralne, sym-

³ I. Malej, *Eros w symbolizmie rosyjskim (filozofia – literatura – sztuka)*, Wrocław 2008, s. 266.

bolika marionetki, kukły, które poddane odpowiedniej stylizacji umożliwiły malarzom łączenie fantastycznej umowności z prozą powszedniości, dekonstrukcję rzeczywistości⁴. Swą artystyczną jurysdykcją Diagilew objął zresztą także ugrupowanie „Błękitna Róża”, dynamicznie wkraczające na scenę kultury rosyjskiej na początku XX stulecia, nawiązując twórczy dialog z wieloma nie zrzeszonymi malarzami.

Przemianom i nowym prądom w sztukach wizualnych towarzyszyły przełomowe eksperymenty w dziedzinie teatru określane mianem Wielkiej Reformy Teatralnej, która objęła cały świat. Artyści rosyjscy mieli swój udział w kształtowaniu nowej sztuki, wystarczy wspomnieć chociażby powstanie Moskiewskiego Teatru Artystycznego dzięki współpracy Stanisławskiego i Niemirowicza-Danczenki, prace teoretyczne Tairowa czy koncepcję biomechaniki Meyerholda wypracowaną w jego Laboratorium⁵. Kluczowy był wówczas dla twórców zamiar przebudowy mentalności widza-mieszczanina, by uczynić z niego współuczestnika i współtwórcę dzieła, czemu służyć miało wypracowywanie adekwatnych kanonów gry aktorskiej, określanie statusu reżysera-demiurga, miejsca widza oraz funkcji autora tekstu. W tym celu czerpano obficie z dawnej sztuki Dalekiego Wschodu, teatru antycznego czy *commedii dell'arte*.

Szukanie podniet artystycznych w klimacie epok dawnych, w uroku przeszłości, wzajemne przenikanie się kultur zauważalne było także w balecie. Artyści moskiewscy w opozycji do twórców z Petersburga koncentrowali się jednak głównie na wyrazistych efektach dramatycznych, zabiegali o widowiskowość i atrakcyjność przedstawienia. Szkoła petersburska zafascynowana zaś była akrobatyką artystów włoskich występujących gościnnie na deskach miejscowych teatrów, zatrudniono nawet wybitnego Enrico Cecchetti, by wykorzystał potencjał „wschodzącego” pokolenia baletmistrzów, umiejętnie łącząc włoski styl z rosyjską wytrzymałością i siłą fizyczną. Tym nowym oczekiwaniom widza i reżysera zdawał się wychodzić naprzeciw Wacław Niżyński – fascynujący swymi „podniebnymi” skokami, szukający inspiracji w kulturach starożytnych i wprawiający w zachwyty dynamiką i pięknem ciała.

Celem niniejszego artykułu jest próba odczytania tańca polskiego baletmistrza w kontekście zarysowanych tu zaledwie zjawisk artystycznych towarzyszących pojawieniu się Niżyńskiego na scenie, dyskusja nad jego wkładem w kształtowanie się oblicza nowoczesnego baletu rosyjskiego i światowego oraz nad charakterem interesującego nas tutaj fenomenu tańca.

⁴ Ibidem.

⁵ B. Waligórska-Olejniczak, *Próba rekonstrukcji idei ciała wyzwolonego w perspektywie Wielkiej Reformy Teatralnej. Taniec Isadory Duncan*, [w:] *Problemy współczesnej komparatystyki*, pod red. H. Chałacińskiej-Wiertelak i W. Wasylenki, t. I, Poznań 2003, s. 207.

Taniec tego artysty, wielokrotnie podkreślającego swoje polskie pochodzenie, w opinii wielu badaczy przewartościował podstawowe założenia baletu rosyjskiego, stając się niedoścignionym wzorcem tak dla rodzimych tancerzy, jak i dla twórców w Europie Zachodniej czy nawet w Stanach Zjednoczonych, gdzie mężczyzna-artysta baletowy był zjawiskiem bardzo rzadkim i dla wielu szokującym. Niezaprzeczalnym technicznym atutem Niżyńskiego były skoki, słynne *grande jeteé*, którymi popisywał się jeszcze w szkole, nie zawsze spotykając się z uznaniem nauczycieli. Profesor tańca klasycznego zwykł z niezadowoleniem mawiać: „Proszę popatrzeć, ten diabeł robi za wysokie skoki i nigdy nie może spaść na podłogę w taktie”⁶. Sam artysta stwierdzał skromnie, że szybowanie wcale nie jest takie trudne: „Wystarczy tylko się tam dostać i zatrzymać na chwilę”. Choć nie utrwalono na taśmie filmowej czy chociażby na zdjęciu akrobatycznych umiejętności Niżyńskiego, nietrudno sobie wyobrazić zachwyty publiczności. W konsekwencji artysta nie tylko przyczynił się do odrodzenia męskiego tańca baletowego, ale wręcz odsunął primabalerinę na drugi plan. W dotychczasowym tańcu klasycznym żądano od tancerza praktycznie bezmyślnego wykonywania łatwych do zinterpretowania figur, a mężczyzna był w gruncie rzeczy partnerem tancerki, jego rola ograniczała się do podnoszenia partnerki i stanowienia swego rodzaju tła⁷.

W początkowych latach występów Niżyńskiego na scenie chciały go mieć za partnera najślawniejsze baleriny z Polką Matyldą Krzesińską na czele, głośną nie tylko dzięki swej oszałamiającej technice tańca, ale również z powodu licznych romansów z przedstawicielami rodu Romanowów⁸. Szybko się jednak przekonały, że w zespole Diagilewa z założenia na pierwszym planie ma błyszczeć Niżyński. Indywidualizm i talent tancerza przyciągał publiczność na całym świecie, zacierając jednocześnie różnice między tym, co męskie i kobiece oraz poddając pod dyskusję kwestię dotychczasowej absolutnej konieczności pojawienia się primabaleriny na scenie. Niezwykłe zdolności techniczne Niżyńskiego, zdolnego ujarzmić swoje ciało i sprawować absolutną nad nim kontrolę, zwłaszcza w zakresie akrobatyki, nasuwają asocjacje z metodą pracy Wsiewołoda Meyerholda, określaną mianem biomechaniki. Zafascynowany cyrkiem autor wspomnianej koncepcji doszedł bowiem do wniosku, że jedynym czytelnym językiem przedstawienia jest gest wytrenowanego odpowiednio aktora, który można jednoznacznie odczytać,

⁶ P. Sarzyński, *Popołudnie fauna*, „Polityka” 2009, nr 19 (2244), [online] <www.polityka.pl/archive>, dostęp: 15 czerwca 2009.

⁷ O. Woźniak, *Wielcy i niezapomniani: Wacław Niżyński*, [online] <www.innastrona.pl/kult_ludzie_nizynski.phtml>, dostęp: 15 czerwca 2009, fragmenty artykułu opublikowanego w „Przekroju” z 11 września 2003.

⁸ C. Zeevat, *Zmierzch Romanowów. Ostatni wiek imperialnej Rosji*, przeł. B. Waligórska-Olejniczak, Warszawa 2008.

ale nie tyle na zasadzie interpretacji, ile raczej automatycznego odruchu na pojawiający się impuls. Przeprowadzenie powyższej korelacji stawiałoby akcent na automatyzm i brak aspektu duchowego w tańcu Niżyńskiego, co wydaje się być stwierdzeniem nie do końca słusznym. Z drugiej strony konsekwencją biomechanicznego treningu Meyerholda było przygotowanie aktora do odtwarzania ograniczonego wachlarza ról, co dotyczyło również interesującego nas tutaj tancerza.

Zdaniem współpracującego z Diagilewem choreografa Michała Fokina, budowa ciała Niżyńskiego oraz brak wyrazistych męskich cech pozbawiały tancerza możliwości wcielania się w pewne role, takie jak chociażby postać wojownika w *Tańcach połowieckich*⁹. W rezultacie pisano kwestie specjalnie dla niego lub obsadzano go w rolach niejako idealnie dla niego stworzonych, jak np. rola Murzyna w *Szeherazadzie* z muzyką Rimskiego-Korsakowa, do której predestynowała go egzotyczna uroda i perfekcyjna muskulatura. Spektakl przyjęto w Paryżu entuzjastycznie, porównując Niżyńskiego do „tygrysa”, „wijącego się, połyskującego gada” lub „ptaka objającego się o pręty klatki”. Zachwycono się jego ciałem „podobnym do stalowej sprężyny”. W opinii wspomnianego wyżej choreografa Niżyński przypominał w tej roli prymitywnego dzikusa i to nie tylko za sprawą charakteryzacji, ale głównie dzięki wymowie kinetyki ciała. Zachowywał się, jakby był pół człowiekiem, pół kotem, miękko i lekko przemierzającym odległości w powietrzu, po czym przeistaczał się w ogiera, dysząc ciężko przez otwarte nozdrza, porażając nadmiarem energii i siły, uderzając niecierpliwie w ziemię. Bronisława Niżyńska pojawienie się brata na scenie skojarzyła już od pierwszych chwil z pełzaniem węża przemieniającego się następnie w nieokiełznaną panterę. Końcowe takty tuż przed sceniczną egzekucją przywodziły na myśl obraz ryby uderzającej bezradnie w dno łodzi czy zwierzynę zranioną na polowaniu, po raz ostatni stawającą na nogi, by w końcu poddać się myśliwemu. Zwierzęcość tańca urzekała i jednocześnie przerażała, w zachwyty wprawiała harmonia ruchów artysty, który zdawał się angażować w występ całego siebie, duszę i ciało. Spalał się w tańcu, niejako poszukując w nim i odnajdując samego siebie, swoje intymne przeżycia, może dlatego fascynował też Isadorę Duncan, reformatorkę tańca, a przy tym jednocześnie zazartą przeciwniczkę martwej – jej zdaniem – sztuki baletowej.

Warto zaryzykować w tym miejscu stwierdzenie, że postulaty artystki realizującej w tańcu ideały sztuki wyzwolonej, angażującej widza w proces aktywnego, twórczego odbioru, proklamowane przez artystów Wielkiej Reformy Teatralnej, w praktyce były bardzo bliskie baletowi w wykonaniu Niżyńskiego. Choć zespół

⁹ R. Buckle, op.cit., s. 230.

Diagilewa z całą pewnością hołdował systemowi gwiazdorskiemu i zabiegał o komercyjny sukces, tak potępiany przez twórców Europy Teatralnej, w sztuce genialnego Polaka odnaleźć można ślady podstawowych zasad nowoczesnego baletu. I nie chodzi tu bynajmniej tylko i wyłącznie o podstawy techniki baletowej, później świadomie lub bezwiednie przejęte przez choreografów, w postaci tańca na płaskich stopach zwróconych palcami do środka, z rękami bezwiednie zwieszonymi lub zgiętymi w łokciach, z zacisniętymi pięściami i zapadniętą klatką piersiową. Elementy te, konstruujące ruch u Niżyńskiego, zdają się mieć źródło, podobnie jak u Isadory, w życiu emocjonalnym i intelektualnym artysty. Niżyński zdawał się polegać przede wszystkim na swoich uczuciach, poszukując odpowiedniego kinetycznego wyrazu dla zadanej mu roli, którą nosił niejako w sobie. Przed spektaklem przeobrażał się, prawie dosłownie zmieniał tożsamość, stając się odgrywaną postacią do tego stopnia, że nie poznawał własnej żony i dla niej również stawał się nierozpoznawalny. Ten sposób pracy nie był jednak wypracowaną, powtarzalną metodą, jak miało to miejsce w przypadku „systemu przeżywania” Stanisławskiego, o porównanie z którym można by się w tym miejscu pokusić, było to raczej instynktowne, gwałtowne i spontaniczne poddawanie się natchnieniu w chwilach nagłego, twórczego olśnienia czy przebudzenia. Niżyński każdorazowo odkrywał rolę w sobie, co było wówczas w balecie niespotykane, poddając przy tym w wątpliwość cechy zwykle kojarzone z kategorią męskości. Łączył w sobie siłę męczyzny z gracją kobiety, balansując na granicy rozpoznawalności, niejednokrotnie plastyka ruchu czyniła go bardziej kobiecym od tak wybitnych partnerek, jak chociażby Ida Rubinstein, co z pewnością przyczyniło się do przydania męskiemu tańcowi baletowemu aury homoseksualizmu.

Awangardowe było także podejście baletmistrza do muzyki, a w konsekwencji także zmiana statusu tancerza baletowego. Niżyński nie tylko tańczył, również interpretował i tworzył balet. Jeśli tańczył to nie *do* muzyki, jak bywało dotychczas, ale raczej z muzyką czy wręcz *na* muzyce. Można by rzec, że płynął razem z prądem muzyki, poddawał się jej, sam stając się melodią, co ponownie nasuwa skojarzenia z założeniami Wielkiej Reformy Teatralnej i ideą *Gesamtkunstwerk* Wagnera proklamującego syntezę sztuk. W tym wypadku można by mówić o jedności znaku kinetycznego, dźwięku i obrazu. Niezaprzeczalnie był to ważny krok w historii związków między muzyką i tańcem, z jednej strony wskazywał na możliwość scalenia obu dyscyplin, z drugiej zaś akcentował ich autonomię i wagę twórczego potencjału artysty.

Wyobraźnia Niżyńskiego nie ograniczała się zresztą wyłącznie do muzyki, pozwoliła zrealizować się artyście także w dziedzinie choreografii. Do tej pory za rewolucyjne uważano dążenia Michała Fokina do przywrócenia baletowi poezji,

wymaganie od tancerzy umiejętnego wyrażania uczuć i emocji, a nie ograniczanie ich do mechanicznego odtwarzania układów baletowych. Zdaniem wielu krytyków Niżyński poszedł znacznie dalej niż wspomniany tutaj współpracownik Diagilewa, jeśli chodzi o ekspresję ruchu, próbując na nowo odczytać i wcielić w życie język prostych gestów. Można chyba powiedzieć, że artysta przywrócił językowi kinetycznemu jego naturalną zdolność wyrażania uczuć, zmieniając przy tym perspektywę postrzegania ciała ludzkiego, które miało stać się naczyniem, domem dla duszy. Choreografia Fokina była na tyle nieczytelna, że aby wyrazić zmianę nastroju, wykonawcy musieli uciekać się do gry mimiką twarzy, okazywania uśmiechu bądź niezadowolenia¹⁰. Ciało i twarz artysty funkcjonowały jako odrębne systemy, między którymi nie było przepływu, spójności i porozumienia. Niżyński zakładał, że twarz artysty nie jest narzędziem niezależnym, ale swego rodzaju przedłużeniem ciała, uwieńczeniem, to ciało razem z twarzą miało przede wszystkim przemawiać w sposób czytelny i jednoznaczny. System ten miał stanowić jedność i wyrażać się za pomocą gwałtownych skoków w górę, otwartych gestów ramion i nóg, bądź poruszeń w bok na ugiętych kolanach i z głową opartą na ramieniu. Język kinetyczny Niżyńskiego był bardzo precyzyjny i szczegółowy, nie zostawiał marginesu na niedopowiedzenia i aluzje. Artyście nie wolno było pozostawać obojętnym na rzeczywistość, miał angażować siebie całego, nie musiał jednak zastanawiać się nad przechodzeniem od jednego gestu do kolejnego, kontemplować relacji pomiędzy następującymi po sobie ruchami, nic nie mogło krępować jego swobodnej transformacji ruchowej. Oprócz tego, dzięki Niżyńskiemu wdzięk i grację przestano kojarzyć wyłącznie z niezachwianą symetrią i *arabesques*, każde położenie głowy, rąk czy nóg oglądane z profilu bądź *en face* miało być piękne i harmonijne, przede wszystkim zaś miało stawać się nośnikiem i metaforą energii Kosmosu, uosobieniem naturalnego pulsu Natury.

Przyroda jawiła się dla Niżyńskiego jako źródło idealnego rytmu, w niej szukał inspiracji i wzorców ruchu. Do zamkniętego i precyzyjnie określonego kanonu kroków baletowych wprowadzał kinetykę powszedniości, w plastyczne kompozycje przetwarzał obserwacje starożytnych płaskorzeźb czy rysunków. Wiele zawdzięczał pod tym względem Diagilewowi, który nie tylko zajmował się sprawami finansowymi tancerza, dbając o odpowiedni repertuar, ale zabiegał także o estetyczny i intelektualny rozwój Niżyńskiego¹¹. Polski baletmistrz, podobnie zresztą jak Isadora Duncan, poszukiwał wzorców idealnego ruchu w kulturze antyku, zwiedzał muzea i próbował przetworzyć znak wizualny w partyturę ruchową.

¹⁰ Ibidem., s. 355–356.

¹¹ P. Sarzyński, op. cit.

Pozostawiona mu przez rosyjskiego impresaria swoboda twórcza przynosiła nie rzadko zaskakujące efekty. Wystarczy wspomnieć w tym miejscu słynną choreografię *Gier* z muzyką Debussy'ego, która wzbudziła powszechną konsternację. Był to rodzaj poetyckiej impresji, bez wyraźnego konfliktu dramatycznego typowego dla baletów Fokina, a pomysł spektaklu, łącznie z kostiumami wykonawców, oparto na grze w tenisa. Do historii przeszła również przygotowana przez Niżyńskiego choreografia do *Święta wiosny* Strawińskiego, szokująca agresywną muzyką oraz zmysłowymi, prymitywnymi układami tanecznymi, lekceważącymi obowiązującą wówczas estetykę, wzorowanymi na pogańskich obrzędach prasłowiańskich¹². Jakby tego było mało, Niżyński podporządkował taniec nie linii melodycznej, ale nerwowemu rytmowi muzyki Strawińskiego. Przypieczętował tym samym odkrycie, że balet może funkcjonować niezależnie od muzyki, a nawet być jej całkowicie pozbawiony.

Na uwagę zasługuje również styl pracy Niżyńskiego – kierownika i kreatora układów choreograficznych. Mimo tego, że sam wymagał dużej swobody twórczej, był uparty i trudno go było sobie podporządkować, tancerzy traktował instrumentalnie, mieli być przede wszystkim narzędziem całkowicie posłusznym choreografowi i jego wizji, a ich ciała gliną łatwo poddającą się transformacji. Elementem dopełniającym całość, niezbędnym, ale istniejącym tylko i wyłącznie w relacji do choreografii, miał być kostium artysty. Pod tym względem „podopieczny” Diagilewa również zdumiewał publiczność, przywdziewając kostiumy olśniewające kolorem i zdobieniami, często zastępował tradycyjne rozwiązania własnymi propozycjami, a wielbiciele po spektaklach kupowali zmięte resztki strojów. W pamięć zapadła szczególnie rola tytułowego bohatera *Pietruszki* z muzyką Strawińskiego, w której Niżyński tak naprawdę pokazał wizję samego siebie w przyszłości, człowieka chorego i udręczonego, duszę szamoczącą się w więzieniu własnego ciała, choć nikt oczywiście nie mógł wtedy tego przewidzieć¹³. Smutne asocjacje wzbudzała również odgrywana przez niego postać Arlekina w *Karnawale* Schumanna, zwracająca uwagę na fakt, że aby istnieć w wielkoświatowej bohemie, artysta często zmuszony jest przywdziewać maskę kłowna i tłumić naturalne odruchy.

Jak pisze Krasowska: „A tymczasem czas płynął i tancerza coraz bardziej wciągało nowe, podwójne życie, kiedy to praca nie nadażała zmywać mętnego osadu nie przespanych nocy. Niżyński przyswajał sobie nową rolę, rolę zblazowanego modnego artysty. Ponury wyrostek ze stale otwartymi ustami i nieobecny

¹² J. Marczyński, *Wstęp*, [w:] W. Niżyński, *Dziennik*, Warszawa 2000, s. 7–39.

¹³ B. Mucha, *Artyści polscy w nowożytnej Rosji*, Łódź 1994, s. 122–139.

spojrzeniem nałożył maskę dandysa. W ubraniu od najlepszego krawca, nieskazitelnie uczesany, stał się młodzieńcem o interesującej powierzchowności. Zaciśnięte usta uwidoczniły nagle poważne rysy twarzy o silnie zarysowanych kościach policzkowych. Spod ciemnych brwi tajemniczo spoglądały bezgranicznie smutne oczy. Nieśmiałość pozornie ustąpiła miejsca powściągliwości światowca, lecz Niżyński nie wyzbył się jej całkowicie. Ukrywał ją w sobie wielkim wysiłkiem woli. I teraz jedynie na scenie czuł się wolny”¹⁴.

Despotyczny styl pracy Niżyńskiego-choreografa podporządkowującego sobie całkowicie współpracujących z nim tancerzy przywodzi na myśl także skojarzenie z koncepcją *nadmariometry* Gordona Edwarda Craiga, zakładającego, że idealnym tworem poddającym się twórczej energii reżysera-demiurga jest nie aktor, który trenując ciało zmuszony jest określić najpierw swoje emocje, ale kukła, marioneta wyzuta ze sfery uczuć, perfekcyjnie odpowiadająca na żądania mistrza¹⁵. Można założyć, że teoria Craiga pozostała dla Niżyńskiego nieznaną, niezaprzeczalnie jednak myśleniem obu artystów kierowało dążenie do osiągnięcia, a w przypadku Craiga raczej zdefiniowania parametrów ruchu idealnego, absolutnie podporządkowanego woli kreatora spektaklu. Sfera działań Craiga koncentrowała się wokół wizualnej strony przedstawienia, Niżyński skupiał się zaś na biologii, stronę intelektualną pozostawiając innym. Obu twórców fascynowało niewątpliwie piękno ludzkiego ciała jako narzędzia aktora-tancerza, każdy na swój sposób ideę piękna rozumiał i realizował. Wacław Niżyński zdawał się być żywym wcieleniem antycznego ideału. Rodin dostrzegał w nim doskonałego modela z antycznych fresków, materiał na posąg, który artysta pragnie przez całe życie wyrzeźbić. W opublikowanym artykule postulował nawet, by Théâtre du Châtelet umożliwił wszystkim artystom czerpanie inspiracji z tego źródła, by piękno mogło stać się językiem komunikacji¹⁶.

Taniec Niżyńskiego, polskiego artysty, którego osiągnięcia na zawsze zmieniły stylistykę baletu rosyjskiego był zjawiskiem zasługującym na miano przełomu w sztuce. Artysta zrewolucjonizował nie tylko technikę tańca baletowego, tworząc podstawy XX-wiecznej choreografii, znacząco wpłynął również na zmianę wizerunku tancerza i proces przygotowania spektaklu. Zerwał z dosłownością i automatyzmem baletu, otwierając go ku abstrakcji, co w dziedzinie malarstwa porównać by chyba można z pierwszymi obrazami Picassa, torującego drogę kubizmowi i zrywającego z realizmem dotychczasowego malarstwa. Urzeczywistniane przez

¹⁴ W. Krasowska, *Niżyński*, przeł. P. Melech, Warszawa 1978, s. 52–53.

¹⁵ B. Waligórska-Olejniczak, *Sceniczny...* *op.cit.*, s. 23.

¹⁶ R. Buckle, *op. cit.*, s. 286.

Niżyńskiego w tańcu idee, mimo oczywistych rozbieżności, sytuują go również w kręgu dokonań Wielkiej Reformy Teatralnej, dla twórców której kluczowe było także zagadnienie rytmu, zaangażowanie widza i artysty w proces powstawania dzieła wielopoziomowego oraz jedność wzajemnie przenikających się dyscyplin sztuki zmierzających do ciągłego odkrywania tajemnicy sacrum.

Summary

Angel, genius, divine dancer.

Dance of V. Nijinsky as text about artistic breakthrough and groundbreaking artist

The dance of Vaclav Nijinsky, Polish artist, whose accomplishments changed the kinetic language of Russian ballet, can be treated as a groundbreaking phenomenon in the field of choreography. The artist revolutionised not only the ballet dancing technique but also had influence on changing the meaning of the role of a ballet master in the process of designing a dance performance. He abandoned the automatic routine of ballet dance leading it towards abstraction, which might be comparable with the first pictures of Pablo Picasso preparing audience for cubism and breaking with figurative art. His ideas situate him also in the context of the Great Theatre Reform which focused on the problem of rhythm, the process of audience and artist's participation in the creation of multi-level work of art as well as on the aspect of the unity of different disciplines aimed at continuous discovery of the sacrum.

Резюме

Ангел, гений, божественный танцор.

Танец В. Нижинского как текст об артистическом переломе и переломном артисте

Танец Вацлава Нижинского, польского артиста, достижения которого изменили стилистику русского балета, являлся переломным феноменом в искусстве. Артист революционизировал не только технику балетного танца он тоже повлиял в значительной мере на изменения в процессе приготовления спектакля и способ воспринимания балетмейстера. Он порвал с дословностью и автоматизмом балета, ведя его к абстракции, что в живописи можно бы сравнить с первыми картинами Пабло Пикассо, начинающего кубизмом новый раздел в этой области. Идеи, которые нашли свою реализацию в танце Нижинского помещают его тоже в кругу достижений Большой театральной реформы, во время которой основным являлось участие зрителя и артиста в процессе создания произведения искусства, проблема ритма и постоянное открывание сакрум посредством разных видов искусства проникающих друг друга.

Tatiana Wyderka
Gdańsk

Pateryk Kijowsko-Pieczerski i kontakty polsko-wschodniosłowiańskie

Powieść minionych lat jest jednym z najbardziej znanych zabytków piśmiennictwa staroruskiego. Kronika jest doskonałym źródłem do poznania historii Rusi Kijowskiej oraz jej stosunków z Polską na przełomie wieków X i XI oraz wieku XI. Zainteresowanie kronikarza sprawami polskimi wynikało nie tylko z bliskości państwa Piastów, ale także ze związków małżeńskich łączących dynastie Piastów i Rurykowiczów – np. nieznaną z imienia córkę Bolesława Chrobrego była żoną księcia Świętopełka (Przekłętego), Kazimierz Odnowiciel poślubił ruską księżniczkę, siostrę Jarosława Mądrego, Marię-Dobronieę. Wyprawy wojenne tego okresu nie miały na celu podboju jednego państwa przez drugie, były to raczej „interwencje rodzinne”, jak nazywa je S.M. Kuczyński, polegające na udzielaniu pomocy członkowi rodziny¹. Taki charakter miała np. wyprawa kijowska Bolesława Chrobrego z roku 1018. Jej celem było przywrócenie tronu księciu kijowskiemu Świętopełkowi².

W kronice odnajdujemy wiele odniesień do Polski za panowania Bolesława Chrobrego, Kazimierza Odnowiciela i Bolesława Śmiałego. Jednym z szeroko dyskutowanych przez polskich badaczy fragmentów kroniki jest notatka figurująca pod datą 1030: „Tegoż czasu umarł Bolesław Wielki w Lachach i był bunt w ziemi lackiej: ludzie powstawszy pozabijali biskupów i popów, i bojarów swoich, i był u nich bunt”³.

W nauce polskiej panuje pogląd oparty na przekazie z rozdziału 19 Księgi I *Kroniki* Galla Anonima, iż w Polsce doszło do jednej tzw. rewolucji pogańskiej, połączonej ze sprawami społecznymi, w momencie upadku władzy monarszej i załamania się państwowości polskiej, którą badacze datują na lata 1036–1037

¹ S.M. Kuczyński, *Stosunki polsko-ruskie do schyłku wieku XII*, „Slavia Orientalis” 1958, nr 7, s. 241.

² Por. H. Łowmiański (red.), *Historia Polski*, t. I: *do roku 1764*, Warszawa 1958, s. 199; S. Zakrzewski, *Bolesław Chrobry Wielki*, Kraków 2006, s. 301.

³ *Powieść minionych lat*, przeł. i oprac. F. Sielicki, Wrocław – Warszawa – Kraków 1999, s. 117.

(St. Kętrzyński, T. Grudziński) lub 1037–1038 (R. Grodecki, Z. Wojciechowski)⁴. Informację o niepokojach w Polsce po śmierci Bolesława Chrobrego zawiera również *Żywoć Mojżesza Węgrzyna w Pateryku Kijowsko-Pieczerskim*. Prawdopodobnie znajdowała się też ona w zaginionym *Żywocie Antoniego Pieczerskiego*, którego prawdopodobną treść na podstawie wnikliwych badań tekstologicznych ustalił A. Szachmatow⁵.

Żywoć Antoniego Pieczerskiego powstał w wieku XI, jednakże nie zachował się do naszych czasów. O jego istnieniu wiadomo jedynie od Symona i Polikarpa, autorów XIII-wiecznego *Pateryka Kijowsko-Pieczerskiego*, zbioru żywotów mnichów Klasztoru Kijowsko-Pieczerskiego. Niejednokrotnie powoływali się oni na ten utwór w swoim dziele. Żywoć był nawet w ich posiadaniu, o czym świadczy wzmianka w pochodzącej z *Pateryka Kijowsko-Pieczerskiego* opowieści *O świętym i błogosławionym o Agapicie*, iż autorzy sięgnęli do tego utworu po 160 latach od momentu, gdy zapomniano o nim Klasztorze Kijowsko-Pieczerskim⁶. Z kart *Pateryka* dowiadujemy się także, iż *Żywoć Antoniego Pieczerskiego* zawierał żywoty innych mnichów: Damiana, Jeremiasza, Mateusza, Izaaka oraz Mojżesza Węgrzyna⁷.

Badania nad zapisami w *Powieści minionych lat* oraz *Żywocie Antoniego Pieczerskiego* dotyczące wydarzeń w Polsce prowadzili także uczeni rosyjscy, m.in. A. Szachmatow i W. Koroluk. Pierwszy z nich dowodził, iż informacja o niepokojach w Polsce trafiła do kroniki z tzw. *Zwodu*⁸ pierwotnego, powstałego w latach 1093–1095. *Zwód* przejął ją zaś z *Żywota Mojżesza Węgrzyna*, wchodzącego w skład, jak już wspomniałam, *Żywota Antoniego Pieczerskiego*⁹.

⁴ Por. S. Kętrzyński, *Kazimierz Odnowiciel*, [w:] *Polska X–XI wieku*, Warszawa 1961; T. Grudziński, *Uwagi o genezie rewolucji w Polsce za Kazimierza Odnowiciela*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1953, t. XVIII; R. Grodecki, S. Zachorowski, J. Dąbrowski, *Dzieje Polski średniowiecznej*, t. I, Kraków 1995; Z. Wojciechowski, *W sprawie rewolucji pogańskiej w Polsce w roku 1037*, „Studia Historyczne”, Warszawa 1955. Natomiast D. Borawska (*Kryzys monarchii wczesnopiastowskiej w latach trzydziestych XI wieku*, Warszawa 1964) oraz W. Dziewulski (*Postępy christianizacji i proces likwidacji pogaństwa w Polsce wczesnofeudalnej*, „Prace Opolskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk Wydział Nauk Historyczno-Społecznych”, Wrocław – Warszawa – Kraków 1964) uważają, iż informacja o niepokojach w Polsce po śmierci Bolesława Chrobrego zawarta w ruskiej kronice jest prawdopodobna.

⁵ Podaję za L. Nędzyńska, *Pateryk Kijowsko-Pieczerski, czyli opowieści o świętych ojcach w pieczarach kijowskich położonych*, Wrocław 1993, s. 63.

⁶ *O świętym i błogosławionym Agapicie, lekarzu, który zapłaty nie chciał*. Słowo 27, ibidem, s. 207.

⁷ Ibidem oraz s. 223.

⁸ Tak nazywano na Rusi zbiory zapisów z tablic kalendarzowych, prowadzonych przy dworach książęcych, zawierających informacje o zdarzeniach z życia religijnego i świeckiego, uzupełnianych o przekazy ustne, por. *Powieść minionych lat*, op. cit., s. X.

⁹ Zagadnienie podaję za D. Borawska, op. cit., s. 50–51, przypis 155.

W. Koroluk zauważył, iż wiadomość ta nie mogła trafić do *Powieści minionych lat z Żywota Mojżesza Węgrzyna*, gdyż żywot powołuje się na kronikę¹⁰. Badacz ten dowodził, iż zarówno kronika, jak i żywot zaczerpnęły tę informację ze wspólnego źródła, jakim mogła być opowieść o losach Predsławy, siostry Jarosława Mądrego, uprowadzonej do Polski w wyniku wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w roku 1018. Z kolei opowieść o Predsławie opierała się na relacji Gertrudy, żony księcia Izjasława i córki Mieszka II¹¹. Wersje *Powieści minionych lat* i *Żywota Mojżesza Węgrzyna* dotyczące śmierci polskiego króla różnią się od siebie, gdyż – jak dowodził Koroluk – redaktorzy notatek albo w różny sposób wykorzystali swe źródło, albo mieli różne jego warianty.

W. Dziewulski zauważył, iż określenie Bolesława Chrobrego przydomkiem „Wielki”, użytym przez Gertrudę, nie mogło znaleźć się w opowieści o Predsławie, wręcz przeciwnie – władca Polski musiał zostać przedstawiony w niekorzystnym świetle z uwagi na to, czego się dopuścił, a mianowicie pohańbił¹², a następnie uprowadził ruską księżniczkę. Dlatego też, według Dziewulskiego, należałoby dać pierwszeństwo teorii Szachmatowa, iż pełna relacja Gertrudy mogła znajdować się w *Żywocie Antoniego Pieczerskiego*, początek zachował się w *Żywocie Mojżesza Węgrzyna* oraz *Żywocie Teodozego Pieczerskiego*, natomiast zasadnicza część w *Powieści minionych lat*¹³.

Natomiast D. Borawska podkreśliła, iż łączenie przez Koroluka opowieści o Predsławie z opowieściami Gertrudy jest sprawą dowolną. Zdaniem badaczki *Żywot Mojżesza Węgrzyna* potwierdza wiadomość z *Powieści minionych lat* o powstaniu w Polsce po śmierci Bolesława Chrobrego. Autor żywota nie mógł zaczerpnąć informacji o śmierci polskiego króla z pisanych źródeł ruskich, gdyż data ta, czyli rok 1025, nie została na Rusi zapisana. Stąd też wniosek, iż autor skorzystał z innego, nie pisanego źródła, jakiego – Borawska nie formułuje żadnej sugestii¹⁴.

Jak podaje D. Stepowyk, jakąś wersję *Żywota Antoniego Pieczerskiego* znał i czytał mnich Kasjan, redaktor *Pateryka Kijowsko-Pieczerskiego* z roku 1462. Nie umieścił jej jednak w zbiorze jako osobnego żywota, ale włączył w opowieść

¹⁰ Co ciekawe, „[...] krótkie opowiadanie o Mojżeszu, figurujące w *Zbiorze twerskim* i oparte bądź na jakiejś redakcji *Paterikonu*, bądź też na jego praźródle, nie wspomina o powstaniu w Polsce” – W. Dziewulski, op. cit., s. 75 i 76, przypis 3.

¹¹ Podaję za: D. Borawska, op. cit., s. 50–51, przypis 155.

¹² „[...] w kilku późniejszych latopisach ruskich, m.in. w tzw. *Woskriesieńskim Sofijskim Pierwszym* i *Nowogrodzkim Czwartym* zanotowano: „I siadł Bolesław na tronie Włodzimierzowym. I wtedy Bolesław położył sobie na łożu Predsławę, córkę Włodzimierzową, siostrę Jarosławową” – J. Strzelczyk, *Bolesław Chrobry*, Poznań 2003, s. 178. Por. również J. Banaszekiewicz, *Bolesław i Predsława. Uwagi o uroczystości stanowienia władzy w związku z wejściem Chrobrego do Kijowa*, „Kwartalnik Historyczny” 1990, t. 97, z. 3–4.

¹³ W. Dziewulski, op. cit., s. 97, przypis 93.

¹⁴ Por. D. Borawska, op. cit., s. 53.

o początkach Klasztoru Kijowsko-Pieczerskiego¹⁵. W roku 1931 D. Abramowicz wydał opracowanie rękopisu tzw. drugiej redakcji kasjańskiej ze zbiorów biblioteki Ławry Kijowsko-Pieczerskiej. W redakcji tej informacja o niepokojach w Polsce znajduje się w *Żywocie Mojżesza Węgrzyna*¹⁶, wzmiankuje się o niej też w *Żywocie Teodozego Pieczerskiego*¹⁷.

Żywot Antoniego Pieczerskiego, choć najpewniej nie ten zaginiony, jak również *Żywot Mojżesza Węgrzyna* oraz *Żywot Teodozego Pieczerskiego*, znajdują się w XVIII-wiecznym egzemplarzu *Pateryka Kijowsko-Pieczerskiego* ze zbiorów Katedry Sławistyki Uniwersytetu Gdańskiego (sygn. III 1 s).

Redaktor żywota *Żywot Antoniego Pieczerskiego* opisuje, jak ksiązę Izjasław, powodowany gniewem za postrzyżenie w stan mniszy swego ulubionego dworzanina Jefrema oraz Warlaama, syna bojara Jana, wygania mnichów pieczerskich z Kijowa. Żona księcia prosi go, by cofnął swe nieopatrne słowa, gdyż wygnanie mnichów może ściągnąć nieszczęścia na kraj, jak to miało miejsce w jej ojczyźnie. Redaktor w tym miejscu otwiera kwadratowy nawias i dodaje, błędnie nazywając księżną córką Bolesława Chrobrego, iż bunt w ziemi lackiej wybuchł z powodu wygnania mnichów za postrzyżenie Mojżesza Węgrzyna. Skutkiem tego była rychła śmierć króla, a w jego królestwie wybuchła wojna wewnętrzna, w której zginęli biskupi i królewscy rycerze.

Żywot Antoniego Pieczerskiego, k. 3 verso, wiersze 8–24	Tłumaczenie własne
<p>Пленныи же оцъ нашъ Антонійи понѣждѣнъ иѣи проанкнмъ княжнмъ гнѣбомъ, ѿ князѣ тмѣ ѿчирѣннмъ, во инѣ и гнѣдъ ѣхъ вѣдѣтѣн ѿгнѣвшнмъ, и сѣдѣи гнѣдѣ и зъ пещеры. Обачѣ имѣшавшии гнѣдѣ княжнѣ, молаше князѣ при- лѣжнѣ, да не ѿгоннѣтѣ гнѣбомъ ѿвонмъ рабѣвъ Бжнхъ ѿ облачѣи ѿбогѣ, гнѣбѣлѣ радѣ Бжнхъ тѣлѣ кобагѣ, икоже вѣнѣтъ ко ѿчѣтѣнѣи ѣдѣ, въ землѣи Лѣхнѣи, по ѿгнѣннѣи тѣнонѣдѣцѣвъ.</p> <p>[Вѣнѣтъ ко ѣдѣ княжнѣи родѣмъ Лѣхнѣи ѣ землѣи, дѣцѣи Боимѣлава Храбрагѣи: боимѣннѣше же гнѣбѣвъ Бжнхъ, иже вѣнѣтъ по ѿгнѣннѣи тѣнонѣдѣцѣвъ, за пѣнѣннѣи припѣнѣи Дѣвѣи Оуѣннѣи: ѣдѣ оцѣ ѣдѣ Боимѣлава, и зъгнѣннѣи гнѣбѣвъ рабѣвъ Бжнхъ, имѣрѣи напѣннѣи предѣмъ вѣнѣтъ, и богабнѣи блѣ- ннѣи мѣждѣ ѿвѣннѣи блѣнѣтѣнѣи, и зѣннѣи лѣдѣи сѣнѣннѣи и колабѣи ѿвонхъ.]</p>	<p>Świątobliwy zaś ojciec nasz Antoni poruszony był takim ksiązęcym gniewem przez księcia ciemności wywołanym, do innego kraju, z braćmi pozostałymi, wyszedł wtedy z pieczary. Jednak usłyszawszy to, księżna prosiła księcia gorliwie, by nie wyganiał gniewem swoim sług Bożych, z ziem swoich z powodu gniewu Bożego, takiego, jaki był w ojczyźnie jej, w ziemi lackiej) po wygnaniu mnichów.</p> <p>[Była bowiem księżna rodem z lackiej ziemi, córka Bolesława Chrobrego. Wspomniała zaś gniew Boży, który miał miejsce po wygnaniu mnichów za postrzyżenie świątobliwego Mojżesza Węgrzyna, kiedy ojciec jej Bolesław wygnął te sługi Boże, na śmierć rychłą wydany został i kiedy powstał bunt wewnętrzny wielki zabijali ludzie biskupów i bojarów swoich.]</p>

¹⁵ Д. Степовик, *Исторія Києво-Печерської Лаври*, Київ 2001, s. 40.

¹⁶ Ibidem, s. 148.

¹⁷ Д. Абрамович, *Києво-Печерський Патерик*, Київ 1991 (reprint z 1931), s. 34.

Ambicją kronikarza było utrwalenie dla potomnych informacji o wydarzeniach z historii Rusi Kijowskiej. Natomiast cel, jaki przyświecał autorom żywotów, był nieco inny. Żywoty były utworami o charakterze dydaktycznym – poprzez ukazanie losów świętego wskazywały na wartości chrześcijańskie, którymi powinien kierować się w życiu również czytelnik. Obecność wiadomości o niepokojach w Polsce, które nastąpiły po śmierci Bolesława Chrobrego, w różnych wariantach w dwóch żywotach z gdańskiego *Pateryka Kijowsko-Pieczerskiego* i również w dwóch w opracowaniu Abramowicza, świadczy przede wszystkim o tym, iż miały to być słowa przestrogi – brak szacunku wobec Kościoła i służb bożych może obrócić się przeciwko każdemu, nawet najpotężniejszemu władcy.

Summary

„The Paterik of Kievan Caves Monastery” and Polish-east Slavic contacts

The article is an analysis of the information on anxiety in Poland in the 11th century, as noted down in Russian sources, that in the 12th century chronicle *the Tale of Bygone Years, the Life of Moisej the Hungarian at the Paterik of Kievan Caves Monastery*, a collection of stories from the lives of monks of the Kievan Caves Monastery, whose original version was created in the 13th century. Probably this piece of information was also included in *the Life of Antonij Pečerskij*, created in the 11th century, however it has not been preserved to our times. It is probable that the common source for the aforementioned items was a tale about the Russian princess Predslava who was kidnapped to Poland in 1018. Those sources claim that the anxiety in Poland arose just after Boleslav I the Brave died, which is mentioned in *the Tale of Bygone Years* under 1030. However, the Polish science claims that so called pagan revolution related to social affairs took place at the moment of collapse of the state of Poland. This event dates back to 1036–1037 or 1037–1038.

Having analysed the records of the old Russian chronicle and the stories from the lives of monks of the Kievan Caves Monastery it results that transfer of some information from one source to another was very smooth, thus it is sometimes impossible to investigate the origin source.

Резюме

„Киево-Печерский патерик” и польско-восточнославянские контакты

Статья является анализом сведений о волнениях в Польше в XI веке, которые были отмечены также в древнерусских источниках, таких как летопись от XII века *Повесть временных лет*, *Житие Моисея Угрина* из *Киево-Печерского патерика*, а также в сборнике житий монахов Киево-Печерского монастыря, первичная редакция которого относится к XIII веку. Эти сведения по всей вероятности находились и в *Житие Антония Печерского*, написанном в XI веке, однако не сохранившимся до наших времен. Возможно, что общим источником для всех вышеназванных являлся рассказ о русской принцессе Предславе, похищенной в Польшу в 1018 г. По этим источникам волнения в Польше имели место уже после смерти Болеслава Храброго, которая в *Повести временных лет*

отмечается на 1030 г. Однако в польской науке приняты взгляды, что языческая революция, связанная с общественными вопросами, возникла в момент провала польской государственности. Эти события, как правило, относятся к годам 1036–1037 или 1037–1038.

Из анализа записей древнерусской хроники и житий киево-печерских монахов следует, что сведения переходили из одного в другой источник весьма плавно, поэтому иногда невозможно определить первоначальный источник.

Tadeusz Zienkiewicz
Olsztyn

Radoszkowicze i okolice – centrum białoruskiego odrodzenia narodowego (rekonesans)

Przedmiotem niniejszego opracowania jest rola Radoszkowicz i miejscowości położonych w pobliżu w procesie formowania się białoruskiej świadomości narodowej na przełomie XIX i XX wieku. Prócz samego miasta uwzględniono więc okoliczne folwarki i wsie. Istniały bowiem ściśle związki miasteczka z położonymi w pobliżu majątkami ziemskimi, których właściciele – twórcy i działacze białoruscy – mieszkali przez pewien czas w Radoszkowiczach i po opuszczeniu miasteczka byli wciąż obecni w jego życiu społeczno-kulturalnym. Niektóre położone w pobliżu Radoszkowicz folwarki stanowiły ośrodki myśli politycznej, kultury i twórczości, dla której swoistą krynicą były położone w sąsiedztwie wsie białoruskie.

Radoszkowicze – miejscowość określana oficjalnie w dokumentach, w przewodnikach, w opracowaniach jako dobra ziemskie i wieś, nadetatowe miasto, gmina wiejska i osiedle typu miejskiego – położone przy ujściu rzeki Gujki do Wiazynki na trasie z Wilna do Mińska. Do początku lat 20. XX wieku należały do powiatu wilejskiego, w okresie dwudziestolecia i obecnie – do mołodeczjańskiego. Nazywane oficjalnie Radoszkowice, od 1929 r. – Radoszkowicze, w języku białoruskim Radaszkowiczi (*Радзюковічы*).

Historia miasteczka liczy ponad 500 lat¹, jednak przedmiotem naszych rozważań stanie się okres od końca XIX wieku do wybuchu I wojny światowej. Później, w latach międzywojennych, Radoszkowicze obok Wilna, Nowogródka, Grodna stanowiły ważny ośrodek rozwoju białoruskiej świadomości narodowej na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej.

Według pierwszego spisu ludności imperium rosyjskiego z roku 1897 w powiecie wilejskim, w skład którego wchodziły Radoszkowicze, mieszkało ogółem 207 936 osób, w tym 180 694 Białorusinów. Można mieć zastrzeżenia do tych

¹ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. B. Chlebowskiego i W. Walewskiego, Warszawa 1888, s. 438–440; *Беларуская Энцыклапедыя*, Мінск 2001, t. 13, s. 207.

danych, ale niewątpliwie ludność białoruska stanowiła 70% ogółu mieszkańców tego powiatu².

Jak wynika ze wzmiankowanego spisu, w Radoszkowiczach mieszkało 2612 osób, w tym 1519 wyznania mojżeszowego, 606 katolików, 482 prawosławnych (w tym 8 starowierców) i 7 mahometan, a w rubrykach według ojczystego języka zapisa-no: Rosjan – 76, Białorusinów – 499, Polaków – 521³. Po roku 1915, jak podaje Edward Maliszewski w swoim *Przewodniku po guberni wileńskiej*, miasteczko liczyło 2411 mieszkańców⁴.

Interesujący nas ośrodek życia społeczno-kulturalnego tworzył się począwszy od lat 90. XIX wieku do roku 1915, szczególnie w latach 1906–1914. Przypisać to należy atmosferze po rewolucji 1905, ale głównie oddziaływaniu „Naszej Niwy” na społeczność białoruską miasteczka i okolic. Przejawem tego były wysy-lane do redakcji „Naszej Niwy” korespondencje z imprez kulturalnych organizo-wanych w Radoszkowiczach i okolicznych wsiach.

W procesie formowania się białoruskiej świadomości narodowej zasadniczą rolę odegrali działacze i twórcy białoruscy, którzy mieszkali w miasteczku i w pobliskich folwarkach: Jadwihin Sz., Janka Kupała, Alaksandr Ułasoŭ, Andrej Snitko.

Radoszkowicze bądź Korpiłówkę stanowiącą własność Jadwihina Sz. odwiedzi-li m.in. Symon Rak-Michajłowski mieszkający we wsi Maksymówka położo-nej na północ od Radoszkowicz⁵, a także Ihnat Dwarczanin, Zmitrok Biadula, Uładzisiaŭ Hałubok. Rozwój białoruskiego życia społecznego, kulturalnego zaha-mowała dopiero I wojna światowa i „bieżaństwo” – ucieczka głównie Białorusi-nów wyznania prawosławnego, w tym rodziny Andreja Snitki.

Z Radoszkowiczami i położonym w pobliżu tego miasteczka folwarkiem Kor-piłówka związane było życie jednego z czołowych pisarzy białoruskich **Jadwihina Sz.** (Antona Lawickiego-Lewickiego 1868–1922)⁶. Urodził się w szlacheckiej polskiej rodzinie w majątku Dubaśnia w powiecie rogaczewskim, guberni mohylewskiej.

² *Первая всеобщая перепись населення Российской Империи*, [w:] Я.Я. Ширавев, *Русь Белая и Русь Черная. Литва в картах*, Минск 1991.

³ Zob. *ibidem*.

⁴ A. Maliszewski, *Przewodnik po guberni wileńskiej. Zarys statyczno-opisowy (z mapką)*, Wy-dawnictwo Straży Kresowej, Warszawa 1919, s. 39.

⁵ S. Rak-Michajłowski (1885–1938) – poeta, publicysta, tłumacz. Zob. *Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі*, Мінск 1987, t. 4, s. 482; А.С. Пяткевіч, *С. Ра-к-Міхайлаўскі*, [w:] *Беларускія пісьменнікі. Біябіяграфічны слоўнік*, ред. А. Мальдзіс, Мінск 1995, t. 5, s. 139–140.

⁶ Zob. m.in. А.А. Лойка, *Гісторыя беларускай літаратуры – дакастрычніцкі перыяд*, Мінск 1989, cz. 2, s. 274–297; З.М. Мельнікова, *Ядвігін Ш.*, [w:] *Беларускія пісьменнікі...*, t. 3, s. 467–479; Х. Ляўшэвіч, *Ядвігін Ш. (Антон Лявіцкі). Жыцьцё і літэратурная творчасць*, Вільня 1933; А. Soloduch, *Jadwihin Sz. (Wspomnienia pośmiertne)*, „Przegląd Wileń-ski” 1922, nr 11–12.

Wychowany był w kulturze polskiej. Po rocznym pobycie w prywatnej szkole prowadzonej przez jedną z córek Wincentego Dunina-Marcinkiewicza w majątku Lucynka kontynuował naukę w gimnazjum w Mińsku i na studiach medycznych w Moskwie. W tym czasie zetknął się z literaturą rosyjską. Za udział w wystąpieniach studenckich został wydalony z uczelni i osadzony w więzieniu na Butyrkach⁷. Musiał powrócić do Korpiłówki, w której mieszkali jego rodzice. Wkrótce rodzinę dotknęły nieszczęścia: zmarł ojciec Antona i spłonął ich dom. Jak pisze Wanda Lawicka w biografii zamieszczonej w dziełach wybranych Jadwihina Sz.⁸, ojciec jej w Korpiłówce wybudował chatę składający się z dwóch pokoi i kuchni, w której zamieszkała jego matka, a sam udał się do Mińska. Po zdaniu egzaminu na pomocnika aptekarza i odbyciu stażu przez sześć lat (1891–1897) pracował w aptece w Radoszkowiczach i prowadził sprzedaż środków medycznych w kramie na rynku. W tym czasie budował nowy dom w Korpiłówce. W roku 1894 ożenił się z radoszkowiczanką Łucją Gnatowską, która w mieście prowadziła zakład krawiecki.

Wokół Jadwihina Sz. skupiła się miejscowa inteligencja. Organizowano literackie wieczory, w czasie których deklamowano wiersze białoruskich poetów: Wincentego Dunin-Marcinkiewicza i Franciszka Bohuszewicza. W roku 1892 r. Jadwihin Sz. napisał dramat *Злодзеі*, który do wystawienia w czasie majówki przygotowało kółko amatorskie w Radoszkowiczach. Próbę generalną zorganizowano w przeddzień premiery. Jak pisze Jazep Dyla⁹, w tym czasie u sędziego śledczego przebywał prokurator z Wilejki. To za jego sprawą przedstawienie nie odbyło się, gdyż według niego z tekstem sztuki nie zapoznał się cenzor i była ona napisana w zabronionym języku białoruskim. O zmianę tej decyzji, według J. Dyla, zabiegał Mikołaj Janczuk, który opiekował się studentami Białorusinami w Moskwie i znał niewątpliwie Antona Lawickiego. W dziejach teatru białoruskiego sprawa wystawienia tej sztuki nosi nazwę *Радашковіцкая тэатральная Задума 1892 г.*¹⁰

Dziesięć lat później, w roku 1902 grupa młodzieży z Radoszkowicz wystawiła w remizie strażackiej sztukę ukraińskiego dramaturga Marka Kropiwnickiego *Па рэвізії*. W lipcu tego roku została także odegrana w chutorze Karlsberg Andreja Snitki. Oba te przedstawienia wywarły, jak pisze Dyla, duże wrażenie na widzach¹¹. W roku 1897 Jadwihin Sz. zamieszkał w Korpiłówce. Jak wspomina

⁷ Jadwihin Sz., *Uspaminy*, Wydawnie Krajowaj Suwiaz, Wilnia 1921.

⁸ Ядвігін Ш., *Выбраныя творы*, Мінск 1976, s. 398. Cyt. za: А.А. Лойка, *Гісторыя...*, s. 275.

⁹ Я. Дыла, *Артыкулы па гісторыі культуры*, [w:] idem, *Творы*, Мінск 1981, s. 294.

¹⁰ *Гісторыя беларускага тэатра*, Мінск 1983, t. 1, s. 402–403.

¹¹ Я. Дыла, op. cit., s. 295.

Wanda Lawicka¹², w biblioteczce ojca znajdowały się utwory Kraszewskiego, Orzeszkowej, Mickiewicza, Sienkiewicza, liczne wydawnictwa białoruskie. W Korpiówce bywał Jan Łucewicz (Janka Kupała), przychodził tam prawdopodobnie z pobliskiego folwarku Okopy dzierzawionego przez jego matkę, a oddalonego o dwa kilometry od Korpiówki. Jego znajomość z Jadwhinem Sz zaczęła się w roku 1904. Wypożyczał on od Jadwhina Sz. książki: „[...] чытаў тату свае вершы і ўскорасці стал друкаваць іх у Н.н [w Naszej Niwie – T.Z.]. З тагам яны вялі доўгія гутаркі, спорылі, чыталі”¹³. Dzięki Jadwhinowi Sz. poznał utwory Franciszka Bohuszewicza¹⁴. Janka Kupała był w Korpiówce także wiosną 1912 r., czytał przyjacielowi dopiero ukończony dramat *Paўlinka*.

Jadwhin Sz. w latach 90. współpracował, m.in. przy próbie wystawienia sztuki *Złodziej*, z lekarzem **Janem Jakubem Offenbergiem** (1867–1953), który po studiach medycznych w Warszawie podjął pracę w Radoszkowiczach. Wspólnie organizowali wieczory literackie. Offenberg należał do grupy entuzjastów, był lekarzem społecznikiem, tj. leczył nie tylko mieszkańców Radoszkowicz, ale i chłopów w sąsiednich wioskach. W roku 1898 zamieszkał w Mińsku¹⁵. Jego pacjenci z miasteczka i okolic zorganizowali pożegnalny wieczór, w czasie którego Jadwigin Sz wygłosił następujący wiersz :

Чую прамовы я прачшальныя
З усіх старон і ўсе ад паноў.
А я ад сэрца пажагнаю –
Ад сэрца бедных мужікоў
Прощай жа!...¹⁶

Jadwhin Sz. po pobycie w Wilnie w latach 1903–1904 powrócił do Korpiówki. Od roku 1904 zaczął publikować opowiadania w języku rosyjskim, wysyłał je do pism „Виленский Вестик” i „Беларусский Вестник” (ukazujący się w Mińsku od 1905), a w roku następnym do wileńskiego pisma dla ludu „Zorza Wileńska”, wydawanego przez Emmę z Jeleńskich Dmochowską. W Korpiówce powstało w roku 1906 pierwsze jego białoruskie opowiadanie *Суд* zamieszczone na

¹² Ядвігін Ш., *Выбраныя творы...*, s. 400. cyt. za: А.А. Лойка, *Гісторыя...*, s. 280.

¹³ Ibidem.

¹⁴ М.Н., *Janka Kupała (w ćwierćwiecze twórczości)*, „Przegląd Wileński” 1930, nr 17, s. 3–4.

¹⁵ Zob. T. Zienkiewicz, *Polskie życie literackie w Mińsku w XIX i XX wieku (do roku 1921)*, Olsztyn 1998; E. Musiałski, *Offenberg Jan Jakub*, PSB, t. XXVII, s. 586–587.

¹⁶ У. Хурсік, *Род Offenberгаў у гісторыі Беларусі*, „Беларускі Гістарычны Часопіс” 2002, nr 6. Autor artykułu przytacza informacje o pobycie Offenberga w Radoszkowiczach i powyższy tekst utworu za Уладзімірем Содалем, autorem książki pt. *Фальварк Карпілаўка*, Мінск 2001, s. 34.

łamacz „Naszej Doli”. Za namową redaktora A. Własowa rozpoczął współpracę z „Naszą Niwą”. Był stałym aktywnym korespondentem tego pisma, opublikował na jego łamach kilkadziesiąt opowiadań, humoresek, felietonów. Wówczas zaczął posługiwać się pseudonimem Jadwihin Sz.¹⁷

W „Naszej Niwie” zamieszczała swoje wiersze pod pseudonimem „Wasiołka” także jego córka Wanda¹⁸.

Chory na gruźlicę Jadwihin Sz. ostatnie lata spędził w szpitalach, głównie w Wilnie. W 1920 r. leczył się w Zakopanem. Umarł w szpitalu w Wilnie w roku 1922 i został pochowany na Rossie. Pomnik na cmentarzu ufundowała w roku 1937 redakcja pisma „Шлях Моладзі” („Szlach Moladzi”). Jego rodzina pozostała w Rosji Radzieckiej¹⁹. W Radoszkowiczach obecnie położono kamień pamiątkowy z umieszczonym nań napisem informującym, że w Radoszkowiczach w latach 1891–1897 żył znany autor prozy białoruskiej Jadwihin Sz. Miasto uczyło go też, nazywając jego imieniem jedną z ulic. Folwark w Korpiłówce został zburzony. Jedynym śladem istnienia domu poety jest drewniana tabliczka na słupie z napisem: *Сядзіба Ядвігіна Ш.*

Z Radoszkowiczami i okolicą związane było życie i twórczość **Janka Kupały** (Jana Łucewicz). Urodził się w położonym w pobliżu Radoszkowicz folwarku Wiazynka w powiecie wilejskim. Ochrzczony został w 1882 r. w Radoszkowiczach w kościele pw. św. Trójcy. Jego matką chrzestną była Olimpia Zembrzycka – właścicielka Wiazynki. W tym samym kościele chrzczona była jego matka Benigna Wałasewicz z folwarku Nieszota. Po wojnie w Wiazynce zrekonstruowano drewnianą chatę i urządzono filię muzeum Kupały w Mińsku, zawieszono także na ścianie, jak za czasów dzieciństwa Kupały, obraz Matki Boskiej Ostrobramskiej.

Po śmierci ojca Janka Kupała miał się różnych zawodów w wielu miejscowościach, m.in. w roku 1903 był pisarzem u śledczego Andrackiego w Radoszkowiczach. W 1913 r. przyjechał do Radoszkowicz, by uczestniczyć w przedstawieniu *Paūlinki* przygotowanej przez zespół Floriana Zdanowicza z Mińska.

¹⁷ Być może jest skrót od wyrazu „szwagier”.

¹⁸ Wanda Ławicka-Losik – urodzona w Radoszkowiczach w roku 1895, zmarła w 1968 r. w m. Tatarka w Kraju Stawropolskim. W roku 1917 zamieszczała wiersze i opowiadania na łamach pism „Wolnaja Bielaruś” i „Bielaruś”. Zob. *Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі*, Mińsk 1986, t. 3, s. 321; zob. też [online] *Імёна Свабоды – Ванда Лявіцкая* <www.svaboda.org/content/transcript>; dostęp: maj 2009.

¹⁹ Mimo choroby Jadwihin Sz. prowadził wszechstronną działalność: wchodził w skład Rady Białoruskiej Republiki Ludowej, redagował pisma, w tym piśmko pt. „Звястун” dla żołnierzy gen. Bułak-Bałachowicza, przebywał w Pińsku, w Warszawie (mieszkał na Saskiej Kępie). W roku 1920 publikował także odcinki powieści *Złoto* (zob. X. Ільшэвіч, op.cit.).

W Radoszkowiczach jest dziś ulica Janka Kupały, a w centrum miasta postawiono pomnik poety.

W Radoszkowiczach pochowano Zygmunta Czechowicza-Lachowickiego (1831–1907) z Małych Biesiad – powstańca, przewodnika Janka Kupały po obszarach literatury polskiej i światowej²⁰.

Bardzo ważną rolę w życiu miasteczka odegrał **Alaksandr Ułasou** (Własow)²¹. Był on z pochodzenia Rosjaninem, ale od czasów studiów na Politechnice Ryskiej stał się białoruskim działaczem politycznym. W Radoszkowiczach mieszkał od roku 1918. Jego folwark Migowce (*Мігаўкі*), położony w powiecie wilejskim, stanowił ośrodek myśli politycznej i kultury białoruskiej. Gościli tu działacze białoruscy, m.in. w roku 1910 Jadwihin Sz. w czasie swojej liczącej 500 kilometrów wędrowki po Białorusi, a później Bolesław Taraszkiewicz i inni. Jak wspominali mieszkańcy okolicznych wsi, w Migowcach odbywały się „wieczorynki”, w czasie których grano sztuki Janka Kupały *Паўлінка* i *Раскіданае гняздо*²². Przedstawienia organizowano m.in. na Boże Narodzenie i w Nowy Rok.

Aleksander Własow, w okresie międzywojennym senator RP, odegrał dużą rolę w powstaniu i działalności gimnazjum białoruskiego w Radoszkowiczach, będąc jego oficjalnym opiekunem. W latach 1906–1914 był redaktorem i wydawcą „Naszej Niwy”. Często przebywał w Radoszkowiczach i w majątku Karlsberg Andreja Snitki, z którym był spokrewniony (siostra Własowa była żoną Snitki). To dzięki niemu 15 sierpnia 1913 r. do Radoszkowicz zawitała trupa teatralna Floriana Zdanowicza z Mińska.

Andrzej Snitko urodził się on w Wilnie, w dzieciństwie stracił rodziców i trafił pod opiekę profesora Uniwersytetu Wileńskiego i Akademii Medycznej Pawła Kukolnika, rosyjskiego pisarza, historyka, cenzora. Snitko odziedziczył majątek Karlsberg²³ i inne folwarki, w tym jeden w obrębie miasteczka Radoszkowicze.

²⁰ Zob. A. Barszczewski, *Polacy i literatura polska w życiu Janka Kupały*, „Slavia Orientalis” 1973, nr 3, s. 347–352; a także: Я. Купала, *Зніч любові*, беларускі переклад і *post scriptum* Уладзіміра Мархеля, „Технологія”, Мінск 2002.

²¹ Zob.: H.B. Kisialaŭ, *A. Ułasou (Własow) 1874–1941*, [w:] *Беларускія пісьмемнікі...*, t. 6, s. 121–122; M. Jackiewicz, *Encyklopedia Ziemi Wileńskiej. Literatura Ziemi Wileńskiej do 1945 r.*, Bydgoszcz 2004, s. 254; Wspomnienia o Własowie i jego folwarku zamieszcza Uładzimir Sodal w książce pt. *Волат з Мігаўкі*, Мінск 2007.

²² У. Содаль, *Вугельчыкі з попелу*, „Наша Ніва”, zob. [online] <www.nn.by/2000/33.10.htm>; dostęp: maj 2009.

²³ Karlsberg i inne folwarki należały na przełomie XVIII i XIX wieku do Wołodkowiczów. Józef Wołodkowicz, marszałek guberni mińskiej, nazwał folwark od imienia żony – Karoliny z Brzostowskich. Od roku 1822 majątek należał do Sitków. Zob. N. Rouba, *Przewodnik po Litwie i Białejrusi*, Wilno 1909, s. 86); *Беларуская Энцыклапедыя*, Мінск 2002, t. 15; В. Содаль, *Забутыя імяна. Карльсберг і яго жыхары*, zob. [online] <www.tio.by/cgi-bin/newspaper>; dostęp: maj 2009.

Z zamiłowania był archeologiem i historykiem. Badał dzieje klasztorów prawosławnych w Słucku i w innych miejscowościach, współpracował z pismem „Минская Старина”. W roku 1909 został przewodniczącym Mińskiego Cerkiewnego Historyczno-Archeologicznego Komitetu. Publikował artykuły na łamach „Нашей Ниwy”.

Od roku 1911 Snitko mieszkał w Radoszkowiczach. Prowadził tu dom otwarty. Bywali tu przedstawiciele inteligencji i na jego zaproszenie – chór białoruski. Wspierał on poczynania samorządu Radoszkowicz, m.in. ofiarował dom na potrzeby szkoły, przyczynił się do powstania szkoły zawodowej. Po roku 1915 wyjechał z rodziną, jak i inni „bieżeńcy”. W roku 1920 zmarł, zaś dwa lata później jego żona i córka Wiera powróciły do kraju i zamieszkały w Radoszkowiczach. Zgromadzone w Karlsbergu książki, obrazy, rysunki, opracowania uległy zniszczeniu w czasie I wojny.

Na początku XX wieku docierała do Radoszkowicz z Wilna „Наша Ниwa” i to prawdopodobnie w obu wersjach – drukowana łąką i cyrylicą. Na łamach pisma, najczęściej w dziale *3 Беларусь і Літвы*, ukazywały się korespondencje z Radoszkowicz. Podpisy wskazują, że wysyłało je kilku mieszkańców miasteczka, m.in. w roku 1907 korespondent podpisujący się „Крэсіво”, w 1910 – „Вецер”, „Радашкоўскі”, w 1911 – „Радашкоўскі”, „Падарожны П.”, „С-ук”, „Ш”, „Ша” oraz „І.Б” z Karpiłówka i w roku 1913 – „Юзя Шчупак”. Prócz spraw związanych z życiem codziennym mieszkańców Radoszkowicz, doniesień kryminalnych, krytycznych ocen pracy rady miasta (dumy), podejmowano najczęściej tematykę oświaty w szerokim znaczeniu. W numerze z 18 z maja 1907 pisano o bójce w miejscowej restauracji. Autor zawarł w tej korespondencji apel, by zamiast restauracji utworzyć bibliotekę, w której *мужыки* znaleźliby pociechę i rozrywkę. 28 września 1907 korespondent donosił o otwarciu miejskiej szkoły w budynku podarowanym przez Andreja Snitkę, a w numerze 3 z 1910 r. pisał o konieczności przyjmowania do szkoły dziewcząt. Z kolei w numerze z 10 czerwca „Вецер” donosił, że w Radoszkowiczach powstaje szkoła zawodowa i o jej otwarciu zabiegał p. S-ka (Snitko). W numerze 3 z roku 1911 pisano o potrzebie wprowadzenia nauki języków obcych do szkoły miejskiej i o staraniach w tym zakresie Andreja Snitki, który zakupił podręczniki do nauki języka niemieckiego. W korespondencji tej wspomniano, że inni opowiadali się jednak za nauką języka angielskiego, gdyż sporo mieszkańców z miasteczka i okolicznych wsi wyjeżdżało do Ameryki.

W latach 1871–1874 położono linię kolejową libawo-romeńską łączącą Wilno i Mołodeczno. Przebiegała ona 9–10 kilometrów od miasteczka i tam zbudowano też stację Radoszkowice, przy której powstała osada. Jak pisano w numerze 3 „Нашей Ниwy” z roku 1911, zaistniała więc potrzeba uruchomienia tam szkoły.

Korespondent „Naszej Niwy”, podpisujący się jako „Мікола Явар”, w sprawozdaniu zatytułowanym *Беларуская вечарынка ў Радашкавічах* opisywał przebieg wieczoru, jaki odbył się Radoszkowiczach 15 sierpnia 1913 r. W tym dniu przybył do miasteczka wspomniany już zespół Floriana Zdanowicza z Mińska. Na program „wieczorynki” składały się wiersze i pieśni białoruskie, sztuka *Paūlinka* Janki Kupały. Przedstawienie tej komedii przyjęto entuzjastycznie: „Публіка гарача біла брава, вітала і дзякавала як сваім найдаражэйшым і Наймілейшым сваякам. І чулася, што гэтае брава было падзяуай не за адну толькі добрую ігру, але і за сваё, за роднае, за пагаржанае вякамі беларускае слова”. Licznie zgromadzona publiczność wywołała na scenę autora. W skład trupy wchodził w większości aktorzy, którzy przedtem występowali w zespole polskim. Po *Paūlince* odegrali oni komedię w języku polskim. Potem odbyła się zabawa taneczna, tańczono także białoruską „lawonichę”. Dużo pracy w przygotowanie i organizację imprezy kulturalnej włożyli redaktor „Naszej Niwy” A. Własow i pisarz Nowik²⁴.

Jak wspomina Wiera Snitko, w roku 1913 na dorocznym, trwającym trzy dni kiermaszu w dzień św. Trójcy urządzono święto „Naszej Niwy” zorganizowane przez ojca Wiery i jej wujka Aleksandra Własowa. Ubrana w białoruski strój Wiera i jej przyjaciółka rozdawały numery pisma, zachęcały do czytania²⁵. Numery „Nasze Niwy” przywoził być może z Wilna A. Własow lub Jadwihin Sz. W roku 1914 ukazał się tomik *Васількі* Jadwihina Sz. Zabrał on ze sobą kilkadziesiąt egzemplarzy tego zbioru opowiadań, tyleż samo numerów „Naszej Niwy” i zawiózł do Korpiłówki²⁶. Trafiły z pewnością do znajomych w Radoszkowiczach i okolicach.

W Radoszkowiczach prawdopodobnie bywał też kompozytor i dyrygent, twórca orkiestry symfonicznej w Wilnie i szkoły muzycznej **Ludomir Michał Rogowski**²⁷. L.M. Rogowski jeździł po Białorusi, zbierał i opracowywał białoruskie piosenki dla chórów mieszanych.

²⁴ „Наша Ніва” nr 34 z 5 września 1913 r.

²⁵ У. Содаль, *Дачка, пляменьніца, жонка*, „Наша Ніва”, [online] <www.lingvo.minsk.by/nn/2001/>; dostęp: maj 2009.

²⁶ У. Содаль, *Ядвігін Ш. і Максім Багдановіч*, „Наша Ніва”, [online] <www.lingvo.minsk.by/nn/2001/>; dostęp: maj 2009.

²⁷ O związkach L. Rogowskiego z białoruską kulturą muzyczną zob. A. Romanowski, *Młoda Polska Wileńska*, Kraków 1990, s. 216–219; T. Poźniak, W. Rahojsza, *Janka Kupała i Ludomir Michał Rogowski*, „Slavia Orientalis” 1976, nr 1.

*

W czasie I wojny światowej Radoszkowicze było miastem przyfrontowym, bazą wojsk rosyjskich. Na ziemiach pozostających pod władzą rosyjską, w odróżnieniu od terenów zajętych przez Niemców, białoruska kultura i szkolnictwo zaczęły rozwijać się dopiero po rewolucji lutowej 1917 r. W latach 1918–1919, po wycofaniu się wojsk niemieckich, na ziemię północno-wschodnie zaczęły wkrazać wojska bolszewickie. 18 października 1920 r. ucichły walki na froncie polsko-bolszewickim. W wyniku ustaleń komisji granicznej, powołanej po podpisaniu traktatu pokojowego w Rydze, stacja kolejowa Radoszkowicze znalazła się na terenie Białorusi, miasteczko zaś w Polsce, początkowo w województwie nowogródzkim, od 13 kwietnia 1922 r. w ziemi wileńskiej, przemianowanej 20 stycznia 1926 r. na województwo wileńskie, w powiecie mołodeczańskim. Po stronie białoruskiej znalazły się folwarki: Korpiłówka i oddalony o ponad 3 km od Radoszkowicz Karlsberg. W granicach Polski pozostały Wiazynka Janki Kupały i Miogwce Aleksandra Własowa.

Spotykane w publikacjach określenie Radoszkowicz jako trzeciego, po Wilnie i Mińsku, centrum białoruskiego odrodzenia narodowego dotyczy okresu od końca wieku XIX do wybuchu I wojny światowej. W latach 20. Radoszkowicze liczyły 2459 mieszkańców, były miasteczkiem i gminą wiejską.

W latach międzywojennych w dalszym ciągu bardzo ważnym ośrodkiem białoruskiej myśli politycznej, oświaty, kultury, nauki i życia literackiego było Wilno. Tworzyły się też prowincjonalne ośrodki: Grodno, Nowogródek, a także Radoszkowicze.

W Wilnie, Nowogródku, Klecku, Gródku, Nieświeżu, w Radoszkowiczach powstały gimnazja białoruskie. Białoruskie szkoły odgrywały dużą rolę w życiu kulturalnym, oświatowym i społeczno-politycznym Białorusi²⁸.

Niewątpliwie aktywność białoruskich mieszkańców Radoszkowicz i okolic umożliwiło utworzenie tu gimnazjum, zwłaszcza że zabiegał o to Alaksandr Ułasou i zamieszkały w Radoszkowiczach działacz białoruski, docent uniwersytetu w Petersburgu, autor pierwszego podręcznika gramatyki białoruskiej *Беларуская граматыка для школ* – **Bronisław Taraszkiewicz**²⁹, w latach 1921–1922 dyrektor

²⁸ А. Бабішчэвіч, *Беларускія гімназіі ў культурна-асветніцкім і грамадско-палітычным жыцці Заходняй Беларусі (1920–1930-я гг.)*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2002, nr 18.

²⁹ Zob. A. Bergman, *Rzecz o Bronisławie Taraszkiewiczu*, Warszawa 1977; В. Ніжанкоўская, *Да артыкула Тарашкевіч ва ўспамінах*, „Ніва”, Białystok 1966, nr 8, s. 5; Listy Mariana Pieciukiewicza o Taraszkiewiczu do A. Bergman w: M. Pieciukiewicz, *Listy (1956–1982)*, przedmowa H. Głogowska, W. Choruży, Białoruskie Wydawnictwo Naukowe, Białystok 2005.

gimnazjum białoruskiego w Wilnie, poseł na Sejm, tłumacz *Iliady* i *Pana Tadeusza*. W roku 1923 ożenił się z Wierą Snitko i mieszkał w Radoszkowiczach do roku 1931 (z przerwami spowodowanymi dwukrotnym pobytem w więzieniu). Wykładał w starszych klasach gimnazjum literaturę białoruską, był założycielem Radoszkowickiego Towarzystwa Szkoły Białoruskiej, które otrzymało koncesję na utworzenie gimnazjum. Towarzystwo to następnie połączyło się z Centralną Radą Szkolną w Wilnie³⁰.

Gimnazjum noszące imię Franciszka Skaryny (*Радашковіцкая Беларуская гімназія імя Ф. Скарыны*) istniało w latach 1922–1929. Powstało z inicjatywy Aleksandra Własowa. Do jego założenia przyczynił się także Jazep Hawrylik³¹, nauczyciel gimnazjum. Pierwszym dyrektorem szkoły był ks. Fabian Abrantowicz, zwolennik wprowadzenia języka białoruskiego do kościoła, następnie dyrektorem został A. Wernikowski – duchowny prawosławny, a od roku 1923 dyrektorem i nauczycielem łaciny był Feliks Stackiewicz³².

W latach 1922–1923 w gimnazjum w Radoszkowiczach uczył m.in. Makar Kraŭcoŭ (Kascewicz) – poeta, tłumacz, krytyk, publicysta, uczestnik powstania śluckiego, autor marszu: *Wyjdziemy równymi szeregami* (*Мы выйдзем шчыльнымі радзямі*) przez wielu uznawanego dziś za hymn narodowy Białorusi³³. W latach 20. rysunku w gimnazjum uczył Jazep (Józef) Drazdowicz³⁴ – malarz, rzeźbiarz, grafik, autor obrazów o tematyce historycznej i cyklu prac „Starożytne budownictwo na Białorusi”, portretów i rzeźby Franciszka Skaryny. W Radoszkowiczach w latach 20 miał przy gimnazjum swoją pracownię.

O gimnazjum pisał w roku 1926 na łamach pisma „Беларуская Ніва” mieszkaniec Radoszkowicz (być może B. Taraszkiewicz – członek redakcji pisma). Korespondencja swoją zaczął od słów: „Краса і гонар горада – гэта нашая гімназія”. Dalej informował, że szkoła liczy 150 uczniów, ma już 8 klas i klasę przygotowawczą. Posiada też internaty dla chłopców i dziewcząt założone przez

³⁰ O działalności Towarzystwa Szkoły Białoruskiej zob. K. Gomółka, *Białoruskie instytucje kulturalno-oświatowe w II Rzeczypospolitej*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 1998, nr 9.

³¹ J. Hawrylik (1893–1937) – nauczyciel, poseł do Sejmu, działacz Towarzystwa Szkoły Białoruskiej. W 1933 r. aresztowany przez władze radzieckie i rozstrzelany. Zob. M. Pieciukiewicz, *Listy do Aleksandry Bergman*, [w:] idem, *Listy...*, s. 51.

³² Feliks Stackiewicz (wł. Steckiewicz 1879–1967) – adwokat, redaktor pisma „Bielaruski Letapis”. W roku 1929 przewodniczący Zarządu Głównego Towarzystwa Szkoły Białoruskiej, w 1949 r. aresztowany przez władze radzieckie i zesłany, zob. *Беларускія пісьменнікі...*, t. 5, s. 420.

³³ Zob. w: *Адраджэнцы Беларусі. Нашаніўскі перыяд*, [online] <www.adradjency.narod.ru/nashaniusky.html>; dostęp: maj 2009.

³⁴ J. Drazdowicz (1888–1954) założył studio malarskie w Gimnazjum Białoruskim w Wilnie. Prócz Radoszkowicz uczył też rysunku w Nowogródku. Szerzej: *Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі*, Мінск 1985, t. I, s. 349–350.

amerykańskich metodystów³⁵. W szkole pracuje 8 nauczycieli. Biblioteka nauczycielska jest skromna i w roku szkolnym 1927/28 posiadała 149 dzieł, zaś uczniowska – 410. Pomocy naukowych prawie nie ma³⁶. Ogółem w gimnazjum w Radoszkowiczach uczyło się 860 uczniów, 120 ukończyło szkołę (podaje się też liczbę 80). Uczniami gimnazjum w Radoszkowiczach byli Maksim Tank i Marian Pieciukiewicz.

W Radoszkowiczach szczególną wagę przywiązywano do organizowania działalności kulturalnej. W roku 1923 utworzono teatr szkolny. Odbywały się wieczory literackie, spektakle, m.in. wystawiono *Paūlinkę* Janka Kupały. Uczniowie wydawali na prawach rękopisu czasopisma: „Да сонца”, „Гудок” (1928), „Колас” posiadające rewolucyjno-demokratyczny charakter.

O pracy gimnazjum w Radoszkowiczach donosiła prasa białoruska ukazująca się w Wilnie, m.in. „Праца” (1927), „Новы Шлях” (1929), „Весткі Таварыства Беларус. Школы” (1929). Gimnazjum to stało ogniskiem kultury białoruskiej³⁷. Władze państwowe oskarżyły TBS, dyrekcję szkoły i nauczycieli o szerzenie ideologii komunistycznej i 1 września 1928 r. gimnazjum zamknięto. Otwarto w to miejsce 7-klasową państwową szkołę powszechną (progimnazjum). Uczniowie klas starszych zostali przeniesieni do Wilna, młodszy do progimnazjum³⁸. 29 stycznia 1929 wybuchł strajk i w jego wyniku uczniów usunięto, niektórych aresztowano, a szkołę zamknięto. Było to pierwsze gimnazjum białoruskie, które zlikwidowano³⁹.

W latach 30. życie białoruskie w Radoszkowiczach zamarło. Bronisław Taraszkiewicz, aresztowany przez władze polskie, wymieniony został następnie na więźnia politycznego i znalazł się w Mińsku⁴⁰. W Radoszkowiczach pozostała jego żona Wiera Snitko⁴¹, która zmarła w roku 1978. Ich dom spłonął w roku 2002.

³⁵ W Wilnie powstał Komitet Amerykański, w skład którego wchodził: A. Własow, B. Taraszkiewicz, W. Taraszkiewicz, Stanisław Niedźwiecki – pastor z Radoszkowicz, Jazep Hawlik. Komitet taki utworzono też w Radoszkowiczach. Zob. O. Łatyszonek, *Białoruski ruch narodowy a protestantyzm w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Spółczesność białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941*, red. M. Giżejewska i T. Strzembosz, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 1995.

³⁶ *З жыцця г. Радашковічы*, „Беларуская Ніва” z 3 marca 1926, s. 4.

³⁷ Zob. *Радашковічы*, Беларуская Энцыклапедыя, t. 13, s. 207; *Энцыклапедыя літаратуры...*, t. 4, s. 448–449.

³⁸ „Sprawy Narodowościowe” 1928, nr 3–4.

³⁹ „Sprawy Narodowościowe” 1929, nr 5, s. 655. Zob. szerzej: M. Siemaszkiewicz, *Szkoły z białoruskim językiem nauczania na tle polityki władz polskich wobec ludności białoruskiej od zamachu majowego do końca II Rzeczypospolitej*, zob. [online] <www.bialorus.pl/oswiata>; dostęp: maj 2009.

⁴⁰ Wymieniony został na Franciszka Olechnowicza (Aliachnowicza), współtwórcę teatru białoruskiego. Taraszkiewicz aresztowano w roku 1937 i rozstrzelano prawdopodobnie w Kuropatach.

⁴¹ У. Содаль, *Пасьля пажару*, „Наша Ніва”, [online] <www.nn.by/2002/30/19.htm>; dostęp: maj 2009.

Do października 1939 r. w Mígowcach mieszkał Aleksander Własow. Miał on zamiar ubiegać się u władz radzieckich o utworzenie szkoły w Radoszkowiczach. Aresztowany i zasądzony na pięć lat łagrów zmarł na etapie w Maryińsku na Syberii.

*

Opracowanie niniejsze ma charakter rekonesansu. Niektóre sprawy zostały tylko zasygnalizowane, inne przedstawiono wybiórczo, np. prześledzono zawartość roczników „Naszej Niwy” tylko z lat 1910–1911 i niektórych numerów z lat 1907, 1913. Przy opracowaniu postaci twórców i działaczy białoruskich zasygnalizowano jedynie istnienie wydawnictw emigracyjnych na ten temat, np. ukazujących się w Wilnie. Niektóre publikacje dostępne są na Białorusi poza oficjalnym obiegiem, stąd konieczność korzystania z tekstów zamieszczanych na stronach internetowych („Nasza Niwa”). Szerszego ujęcia wymaga sprawa powstania i działalności Białoruskiego Gimnazjum im. Skaryny, o czym pisała prasa białoruska ukazująca się w Wilnie. Pisma te znajdują się w zbiorach bibliotek Wilna i Mińska.

Резюме

Радашковічы і окрестности – цэнтр беларускага нацыянальнага вярджэння

Радашковічы – горадок в б. раёне Вілейка. Можна назваць яго цэнтрам беларускага нацыянальнага вярджэння. В горадке этом и в его окрестностях проживали беларусские деятели и писатели, создатели культурной жизни в Радашковічах: Ядвігін Ш., Янка Купала Александр Власов, Андрей Снитко. В 1922–1929 годах была здесь Беларуская гимназия им. Ф. Скарыны. Большую роль в её создании сыграли А. Власов и Болеслав Тарашкевич.

Summary

Radoszkowicze and area – center of Belarusian national rebirth

Radoszkowicze – small town in former Wilejka county – was a center of Belarusian national rebirth along with Minsk and Vilnius. Activist and artists living in Radoszkowicze and nearest area – like Jadwihin Sch., Janka Kupala, Aleksander Wlasow, Andrej Snitko – had a big role in process of forming the Belarusian national awareness at the end of XIX century and beginning of XX century. Furthermore, from 1922 to 1929 in Radoszkowicze 860 students were attending the Belarusian high school of the name of F. Skaryna. The founders of that school were A. Wlasow and Boleslaw Taraszkiewicz.

Językoznawstwo

Roza Alimpijewa, Lada Owczinnikowa
Kaliningrad

Световая лексика как средство репрезентации модально-оценочных значений в аксиологической картине мира Юрия Куранова*

Модальность как широкая семантическая категория, определяющая смысловую структуру предложения и обеспечивающая его „живой контакт с внеязыковой действительностью”¹, является объектом неослабевающего внимания исследователей, которое стало особенно заметным в последние десятилетия в связи с активной разработкой проблем функциональной грамматики и когнитивной лингвистики, а четко выраженная антропоцентричность современных исследований обуславливает активное изучение модальности текста, причем в первую очередь текста художественного². И это не случайно, поскольку, как отмечает Людмила Бабенко, „будучи пронизан субъективностью и антропоцентрическими установками”, художественный текст „не может не способствовать активной реализации в нем различных субъективно-модальных, оценочных

* Работа выполнена при финансовой поддержке проекта Российского фонда фундаментальных исследований (РФФИ), проект № 09-06-00172-а.

¹ С.Д. Кацнельсон, *Типология языка и речевое мышление*, Ленинград 1972, с. 141.

² См. об этом: С.С. Ваулина, *К вопросу о структурно-содержательной природе модальности (от модальности предложения – к модальности текста)*, „Вестник Калининградского государственного университета”, Калининград 2004, № 1; Г.Я. Солганик, *К проблеме модальности текста*, [в:] *Русский язык. Функционирование грамматических категорий. Текст и контекст*, Москва 1984; Е.Н. Базалина, *Семантико-синтаксические средства выражения модальности в художественном тексте (сопоставительный анализ немецкого и русского языков)*: автореф. дис. канд. филол. наук, Краснодар 2001; В.Н. Мещеряков, *К вопросу о модальности текста*, „Филологические науки” 2001, № 4, с. 99–105; А.Р. Мухтаруллина, *Когнитивный аспект модальности в художественном тексте*, [в:] *Актуальные проблемы лингвистики и методики преподавания иностранного языка*, Уфа 1997, с. 236–133; Т.А. Сергунина, *Роль модальности в определении семантики высказывания и текста*, [в:] *Русское Языкознание*, Киев 1990, Вып. 20, с. 108–114; Т.Н. Федоровская, *Модальность в пьесах Оскара Уайльда*, [в:] *Вопросы германской филологии*, Киров 1997, с. 62–68; Е.В. Ермакова, *К вопросу о подтексте (взгляд на проблему с позиций прагматики текста)*, [в:] *Прямая и непрякая коммуникация: сб. науч. ст.*, Саратов 2003.

значений”³, выраженных различными языковыми средствами, среди которых своей аксиологической значимостью особо выделяются лексемы микрополя „Свет”, что получает реализацию в целом ряде авторских картин мира, в частности, в картине мира замечательного русского писателя Ю. Куранова.

Одним из наиболее ярких признаков модально-оценочных значений в эстетической системе Ю. Куранова является их синкретизм, определяемый восприятием мира в его изначальной целостности. Тем самым в сложной авторской парадигме модально-оценочных смыслов преодолеваются все разрывы и противоречия, традиционно осмысляемые человеком как трагические и непреодолимые, что активно эксплицируется посредством световой лексики, благодаря чему ее богатый аксиологический потенциал реализуется с особой выразительностью.

Так, в сочетаниях с лексемами, номинирующими небесное пространство, единицы микрополя „Свет” индуцируют в сознании человека эмоциональное состояние радости, свободы, ликования. Ср.: „О *солнце!* Каким *океаном простора и света* встретил их [птенцов – Р.А., Л.О.] мир!”⁴; „Они почувствовали волю, они увидели простор, они начали понимать, как прекрасно *жить высоко под солнцем* и как это великолепно, когда в груди бьется сердце, в крыльях наливаются сила, а жизнь им казалась бескрайней и бесконечной” (с. 218); „Я на цыпочках вышел во двор. Сколько *свету* поднималось на востоке!” (с. 509). Образ беспредельной, абсолютной свободы, воплощенной в бескрайнем световом пространстве, является важнейшей аксиологемой, поскольку, как отмечается в современных исследованиях, тема пространственной беспредельности представляет собой один из структурообразующих элементов русской культуры⁵.

Ощущение всеохватывающей, духовно возвышающей радости в текстах Ю. Куранова передается также и путем реализации в них лексических экспликаторов интенсивного излучения. В этой связи особую значимость выявляют комплексы культурных ассоциаций, связанных с номинациями природных дневных и ночных источников света (солнце, луна, звезды). При этом во всех подобных реализациях, характерных для

³ Л.Г. Бабенко, И.Е. Васильев, Ю.Б. Казарин, *Лингвистический анализ художественного текста*, Екатеринбург 2000, с. 87.

⁴ Ю.Н. Куранов, *Тепло родного очага*, Калининград 2003, с. 8. Здесь и далее цитаты приводятся по данному источнику с указанием в скобках страницы текста.

⁵ См., например: А. Вежицкая, *Понимание культур через средство ключевых слов*. Москва 2001; И.Б. Левонтина, А.Д. Шмелев, *Родные просторы*, [в:] *Ключевые идеи русской языковой картины мира*, Москва 2005, с. 320–334; Ю.С. Степанов, *Константы: словарь русской культуры*, Москва 1997.

рассматриваемой художественной системы, световые излучения, свет получают осмысление в рамках таких особо значимых аксиологических категорий, как „прекрасное”, „величественное”, „высокое”. Ср.: „[...] как *величественно* занимается в небе желтая звезда *Арктур*” (с. 9); „В стороне Москвы *горело яркое, но далекое зарево*” (с. 193); „Сколько птичьих криков реяло между землей и *высокими сверкающими облаками!*” (с. 8).

Развитие рассматриваемых модально-оценочных значений у световых лексем отмечается и при их контекстуальной соотнесенности с соответствующим явлением, характеризующим земное пространство. Ср.: „И ворота были распахнуты. Их кто-то распахнул в тот *сверкающий мир цветущего поля*, над которым шли облака, из которого дуло теплым ветром и над которым так счастливо носились ласточки” (с. 179); „Воздух там тоже *светлел и светился решительно, ярко* и как бы расступался” (с. 273). В контекстах подобного типа реализация переносно-образных значений световых лексем в целом ряде случаев осуществляется одновременно с реализацией их прямых значений, что и обуславливает им как компонентам аксиологического фрагмента картины мира Ю. Куранова особую значимость. Ср.: „[...] идет по озеру лошадь, белая лошадь с *сияющей гривой*, глаза ее смеются, а *солнечные зубы улыбаются*” (с. 241).

Значимые субъективно-модальные смыслы реализуются также в связи с регулярным функционированием световых лексем, номинирующих отсутствие либо недостаток света, в сочетании с лексическими маркерами положительной оценки. Ср.: „По шаткой еловой лестнице взобрался на бревенчатый потолочный настил, накрыл в углу широкие снопы прошлогоднего льна простыней и *радостно лег в темноту*” (с. 3); „В *темноте* все мы *мирно* отдыхали” (с. 5). „Каждая из тех елей была похожа на целую страну, охваченную *зеленым торжественным мраком*” (с. 252).

Особый интерес представляют случаи употребления световых лексем и лексем, номинирующих отсутствие либо недостаток света, в едином контексте, при этом можно выделить несколько вариаций подобного совмещения, которые демонстрируют различные модели осмысления взаимодействия тьмы и света.

Так, свет и тьма способны параллельно существовать в едином пространстве и времени, не отрицая друг друга. Ср.: „И в низкой *тьме* ночи *светились острова*” (с. 277); „Берега, утонувшие во *мраке*, но жадно в себя впитывающие *лунный свет*, от которого начинает казаться, что сам ты весь *наполняешься мерцанием*” (с. 397).

В рассматриваемой картине мира ситуация взаимодействия света и тьмы достаточно регулярно строится на их соположенности в пространстве или времени. Ср.: „Время было еще *темное*, хотя *рассвет* обозначился” (с. 201); „В аллее стоял *сумрак*, хотя повсюду *ширился рассвет*, но в самом конце ее виднелись голубоватые крыши домов” (с. 187); „В небе *темнело*, но над озером сгущался широкий *круг света* и потихоньку снижался” (с. 262).

Для идиостиля Ю. Куранова характерно также моделирование ситуации взаимообусловленности света и тьмы, их способность быть выраженными и охарактеризованными друг через друга, быть необходимым фоном для проявления друг друга. Ср.: „На дворе стояли влажные *сумерки*, *подсвеченные зарей*, которая в эту пору лета *не гаснет* до утра” (с. 34); „И тогда хотел бы я взглянуть в глаза того коня, которого *грива светится во тьме* и *сияет на солнце* [...]” (с. 243); „Порою какие-то отдаленные отсветы поднимались там, за краем лесов, в это *темное небо*” (с. 321).

Наконец, в картине мира Ю. Куранова возможна парадоксальная модель полного художественного отождествления света и тьмы. В данной ситуации наиболее ярко реализуется индивидуально-авторская осложненность бинарной оппозиции „свет – тьма”, то есть осуществляется эстетически и аксиологически значимое, художественно акцентированное снятие контрастного напряжения между противоположными состояниями действительности, двумя полюсами ЛСП „Свет”. Ср.: „Сегодня полдень, и *солнечные тени* кленов трепещут по всему поселку” (с. 246); „Повсюду *горят* зеленые спокойные *костры можжевельников*. Их *пламя* ласково и неподвижно. Только *тени*” (с. 260); „За окном стоит *мглистый свет*: так *светят остывающие угли*, если на них подуть” (с. 268).

Снятие аксиологической противопоставленности между светом и тьмой в ценностной картине мира Ю. Куранова связано с индивидуально-авторским осмыслением природной среды как пространства изначального добра, в котором нет и не может быть ничего порождающего зло и страх. Такое отношение к природе согласуется с глубинными принципами русской языковой картины мира, отраженными в классических произведениях русской литературы. Так, анализируя специфику осмысления природы в аксиологии мировоззренческой системе Л.Н. Толстым, Ирина Санаева отмечает, что природа, „будучи, по библейской легенде, творением рук Божьих, выражает истинные, непреходящие ценности, разумеется, если деятельность человека не коснулась ее первозданной сущности”⁶. В связи

⁶ И.В. Санаева, *Аксиологический аспект языковой картины мира в романе Л.Н.Толстого „Война и мир” (дихотомия „добро-зло”)*: дис. канд. филол. наук, Калининград 2007, с. 128.

с этим все объекты, явления и состояния природы оцениваются как ее неотъемлемые, необходимые составляющие.

Однако световая лексика в эстетической системе Куранова реализует эстетически значимые субъективно-модальные, оценочные смыслы не только в соотнесенности со смысловой зоной „природа”, но и в соответствии с зоной „артефакты”. В этой связи особую значимость приобретают номинаторы искусственных источников света, индуцирующие определенный комплекс этнокультурных ассоциаций. Так, употребление лексем *лампа* и *светильник* в контекстах, в которых при помощи различных языковых средств (оценочная и стилистически окрашенная лексика, метафорические словоупотребления, сложные комплексы сравнительных оборотов и т.п.) создается четко осязаемое эмоциональное напряжение, неразрывно связанное с богатым аксиологическим потенциалом соответствующих лексических экспликаторов. Ср.: „В руках *лампа* оказалась *легкой* и *прохладной*. По зеленоватому ее фарфору распустились белые цветы, цвел шиповник. Над шиповником висели стрекозы и бабочки. Девушка *зажгла спичку* и *засветила лампу*” (с. 264). „*Лампа* не чадила. Цветы, стрекозы, бабочки *засияли* и *подернулись* воздухом” (с. 265); „То это окно, *подсвеченное* керосиновой *лампой* и к вечеру *сверкающее* от приближенной *свечи*; *мерцание* неисчислимых паутинок узора то с той, то с этой стороны *залито* скромным деревенским *светильником*” (с. 410).

Особую аксиологическую значимость в текстах Куранова выявляет лексема *свеча*, часто реализующаяся в едином контексте с лексемами, эксплицитно или имплицитно выражающими важнейшие аксиологические категории, при этом степень эмоциональной выразительности соответствующих лексем заметно усиливается при условии употребления в тексте сложных индивидуально-авторских метафор и сравнительных оборотов повышенной образности, а также особого синтаксического членения текста. Ср.: „Здесь в небе так *радостно* видеть, какая *чистая*, какая *удивительная* у моего дома *душа*. Она *говорит*, как маленькая, но *спасительная свечка*” (с. 230); „Он *зажег свечу* и высоко поднял над собой, озирая комнату. *Густой, как будто лунный, свет* установился на бревенчатых стенах и на *темном* потолке” (с. 387); „Со стены прихожей смотрел на друзей и на знакомых, на родственников Козлова Пушкин *из легкого и трепетного пламени горящих* по обеим сторонам лица *свечей*” (с. 468); „На подоконнике стояла *свеча*. Она *горела*. И мелко *зернилась* эта *свеча* своим *пламенем* на морозных узорах оконных стекол” (с. 29). Отметим, что последний из приведенных примеров находится в явной

тематической и структурной соотнесенности с известным стихотворением Б. Пастернака и что данная литературная аллюзия максимально интенсифицирует аксиологическую и эстетическую значимость концепта „свеча” и его лексического репрезентатора.

Значимые модально-субъективные смыслы эксплицируются лексемами авторского микрополя „Свет” в едином контексте с лексемами, репрезентирующими портретные характеристики персонажей. При этом в синтагмах, содержащих описание глаз человека, обращают на себя внимание три специфические особенности: 1) светообозначения в подобных случаях употребления одновременно передают и внешнюю красоту глаз и их внутреннюю тайную жизнь, их соотнесенность с ментальной сферой человека; 2) светообозначения репрезентируют тесную связь человека с природой, их внутреннее родство; 3) в рассматриваемой художественной системе светообозначения, как правило, выступают в составе сравнительных конструкций, характеризующихся обилием включенных в них метафорических словоупотреблений, что обуславливает интенсивную реализацию эстетического и аксиологического потенциала светообозначений. Ср.: „Глаза у нее были *темные*, как бы издали *подсвеченные ранними сумерками*, когда *солнце уже село*, а *ответ* его еще чувствуется” (с. 14); „Глаза смотрели твердо и чуть *посвечивали*, словно покрытые изморосью” (с. 32); „Я бы стоял среди леса со *светящимися* глазами, и в каждом зрачке у меня тоже *сияла бы радуга*” (с. 412).

Употребление светообозначений, отмеченных данными контекстами, в составе развернутых метафорических конструкций значительно усиливает ценностную сущность создаваемого при их участии образа сияющих глаз человека, тем самым способствует восприятию данного образа в качестве некой субстанции, отражающей внутренний свет человеческой души. Для идиостиля Ю. Куранова чрезвычайно характерным является также использование световой лексики при характеристике волос человека. При этом может быть подчеркнуто их сходство с нимбом, в результате чего индуцируется представление о их лучезарности, сиянии, что вполне может быть воспринято в качестве одного из приемов реализации внутренней гармонии человека, его нравственной чистоты и духовной целостности. И в этом законченном образе также получает отраженность онтологическое родства человека и природы. Ср.: „*Светящиеся*, невесомые *волосы*, которые развевались вокруг лица девочки, как маленькие золотистые облака” (с. 180); „Павла села на землю, сняла сапоги, склонила голову, развязала косынку

и уронила на колени облако *белых искрящихся волос*” (с. 232); „Есть в этих волосах какая-то *светозарность*, мягкость и воздушность” (с. 408).

В целом для лексики авторского микрополя „Свет” является характерным их употребление в единичных контекстах с оценочными и стилистически окрашенными лексемами, эксплицирующими состояние возвышающей радости, удивления как отклик на красоту окружающего мира. Ср.: „Ах, каким *сверкающим великолепным облаком* возносились эти ласточки в небо над полными работы, надежд и радостного оживления полями!” (с. 219); „Еще выше и правее Пегаса *светится Дельфин*. Все это те самые существа, без которых небо много потеряло бы в своем *блеске и величии*” (с. 243); „[...] снега на вершинах *блестели ровно и владычественно*” (с. 327).

Свидетельством функциональной значимости световой лексики как средства реализации субъективно-модальных смыслов в текстах Ю. Куранова является также метафорическое употребление соответствующих языковых единиц в целях репрезентации особых эмоциональных состояний, связанных с необыкновенно глубоким переживанием человеком произведений искусства и истинной красоты, глубинной коммуникацией с миром искусства и миром природы. Именно в рамках контекстов подобного рода аксиологический и эстетический потенциал световых лексем раскрывается наиболее полно. Ср.: „Но вот узор где-то далеко скользит по сугробам за пряслами вдоль выгона к ельнику, как *отсвет* далекого тревожного сияния, от которого *загорается* и одновременно леденеет сердце” (с. 321); „Когда я слушаю *орган*, он поднимает меня на *огненном облаке* в небо” (с. 323); „Искусство порою касается таких тонких сторон действительности, что разговор получается сам по себе сложный и многозначительный, как таинственная и узорчатая вязь лесной паутины при лунном свете” (с. 377).

Однако с предельной художественной выразительностью аксиологическая значимость лексических единиц ЛСП „Свет” получает отраженность в тех контекстах, где категории света и духа сближаются максимально, доходя иногда до полного отождествления. Ср.: „Четверть века спустя Козлов будет часами простаивать в Музее изобразительных искусств в Москве перед его [Эль Греко – Р.А., Л.О.] удивительной *Грозой над Толедо* и особенно перед небольшим, но фосфорически *сияющим духовной глубиной* и пластикой автопортретом” (с. 336); „Свет всегда привлекал человека. Да это и неудивительно, ведь сама жизнь человека, его дыхание, пульс, взгляд, речь, *прекрасный и возвышенный ход его настроения и мысли* всегда состоят из света, пронизаны им, из него проистекают” (с. 391);

„[...] забытый лист осенней липы становится *нерукотворным и неугасимым светильником* красоты” (с. 409). Тем самым раскрывается глубинная сущность света, утверждается его тождество с такими фундаментальными аксиологическими категориями, как жизнь, добро, любовь, красота, что может акцентироваться и синтаксически. Ср.: „Свет – это прежде всего любовь, так *освещающая* и так наполняющая смыслом любую человеческую жизнь. Свет – это *красота*, без которой жизнь теряет все, и особенно свою значимость” (с. 391).

Таким образом, специфика функционирования лексических единиц ЛСП „Свет” как средства выражения важнейших субъективно-модальных смыслов в аксиологической картине мира Ю. Куранова обусловлена органической соотнесенностью с традиционным осмыслением категории света как сущности духовной и сакральной, что соответствует эстетическим канонам христианства, в рамках которых „высший духовный свет, отождествляемый с понятием красоты, искони представлялся той полнотой духовности, которая являет собой абсолютное единство всего позитивного в его идеальной сущности”⁷.

Streszczenie

Leksemy o znaczeniu światła jako środki wyrażenia znaczeń modalnych w aksjologicznym obrazie świata Jurija Kuranowa

W artykule analizowana jest rola leksyki o znaczeniu światła w eksplikacji systemu wartości Jurija Kuranowa. Określane są relacje pomiędzy kategorią światła a wyższą duchowością w obrazie świata tego autora, ustalana ich więź ontologiczna z tradycyjnymi treściami aksjologicznymi chrześcijaństwa.

Summary

Lexemes denoting light as a mean of representation of meanings of modality and evaluation in axiological world view of Yuri Kuranov

The article deals with the role of lexemes denoting light in explication of Yuri Kuranov's axiological priorities. The connection between the category of light and category of high spirituality in the author's world view is established; their connection to traditional Christian values is proved.

⁷ Р.В. Алимпиева, *Свет и цвет в византийской христианской эстетике и их отраженность в образной системе А. Блока*, [в:] *Актуальные проблемы и перспективы филологии*, Калининград 1996, с. 10.

Nina Barszczewska
Warszawa

Język białoruski w Polsce – historia i stan obecny

Według polskiego *Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002* narodowość białoruską zadeklarowało 48 737 osób. Spośród tej liczby językiem białoruskim w kontaktach domowych posługiwało się 40 650 osób¹. Najwięcej użytkowników języka białoruskiego zamieszkuje Podlasie – 39 898 osób².

Gwarowy język białoruski w Polsce obejmuje swoim zasięgiem północno-wschodnią część Podlasia. Zachodnia granica występowania języka białoruskiego przebiega od Kanału Augustowskiego na zachód od rzeki Brzozówka i na wschód od miast Goniądz, Mońki, Knyszyn do rzeki Supraśl pod Wasilkowem. Następnie biegnie wzdłuż rzeki Supraśl, skręca na południe wzdłuż rzeki Narew na wschód od miasta Łapy, przecina Narew i biegnie dalej na południe na wschód od miasta Brańsk i na zachód od miasta Siematycze do rzeki Bug³.

Jak się zmieniała struktura narodowościowa od II wojny światowej?

Po 1944 r. w granicach państwa polskiego mieszkało ponad 150 tys. Białorusinów. Z biegiem lat ich liczba na Podlasiu ulegała zmniejszeniu. Niemal zupełnej polonizacji ulegli Białorusini wyznania rzymskokatolickiego, utożsamianego z narodowością polską.

W połowie lat 50. nastąpiło odrodzenie kultury białoruskiej – powstało Białoruskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne, zaczął wychodzić tygodnik Białorusinów w Polsce „Niwa”, powstała Katedra Filologii Białoruskiej na Uniwersytecie War-

¹ *Ludność według deklarowanej narodowości i języka używanego w kontaktach domowych w 2002 roku*, [w:] *Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2002*, [online] <www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/PUBL_nsp2002_tabl9.xls>. Dane z pozostałych województw są następujące: dolnośląskie – 51, kujawsko-pomorskie – 18, lubelskie – 98, lubuskie – 22, łódzkie – 23, małopolskie – 22, mazowieckie – 272, opolskie – 3, podkarpackie – 15, pomorskie – 43, śląskie – 17, świętokrzyskie – 3, warmińsko-mazurskie – 93, wielkopolskie – 18, zachodniopomorskie – 54.

² *Ludność według języka używanego w domu oraz województw w 2002 roku*, [w:] *Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2002*, [online] <www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/PUBL_nsp2002_tabl8.xls>.

³ *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, Warszawa 1980–1996.

szawskim. Szczególnie dużą rolę odegrała „Niwa”, propagująca białoruskie słowo pisane, docierająca do wszystkich grup społecznych. Wydawano kalendarz białoruski, zakładano dziesiątki zespołów śpiewaczych, teatralnych, instrumentalnych. Teatry ludowe i chóry były niemal w każdej wsi białoruskiej. Taka sytuacja sprzyjała wykorzystywaniu języka białoruskiego w życiu rodzinnym.

W latach 60. sytuacja zaczęła się pogarszać. Ingerencja cenzury nie pozwalała pracownikom „Niwy” na zamieszczanie materiałów mówiących o świadomości narodowej. Administracja szkolna czyniła natomiast starania, by ograniczyć nauczanie języka białoruskiego, wydając Zarządzenie Ministra Oświaty z dnia 17 listopada 1962 r. Zaczęły się trudności z nabyciem podręczników w języku białoruskim. Najgorsze jednak nastąpiło w latach 70. Część białoruskich instytucji kulturalnych i oświatowych została po prostu zlikwidowana. Była to dla kultury białoruskiej dekada katastrofy. Szczególnie niekorzystne zmiany nastąpiły w szkolnictwie. 22 lutego 1971 r. Ministerstwo Oświaty i Szkolnictwa Wyższego wydało zarządzenie o dobrowolności nauki języka białoruskiego, nakazując jednocześnie, aby rodzice co roku wypełniali deklaracje wyrażające wolę nauczania ich dzieci tego języka. Zupełnie zlikwidowano nauczanie innych przedmiotów w języku białoruskim, a inne formy twórczości kulturalnej zostały pozbawione pomocy instruktorskiej i finansowej. Prawnym usankcjonowaniem polityki była uchwała III Plenum KC PZPR z 20 lutego 1976 r. *O pogłębianiu patriotycznej jedności narodu, o umacnianiu państwa i rozwoju demokracji socjalistycznej*, która formułowała zasady państwa jednorodnego etnicznie.

W wyniku takiej polityki zjawiskiem niemal nagminnym było ukrywanie niepolskiej przynależności narodowej. Gdy białoruska tożsamość stanowiła przeszkodę w realizacji aspiracji zawodowych, zazwyczaj była ona odrzucana przez młodych Białorusinów. Nader często zmuszała ich do tego kroku praktyka życia codziennego w nowym środowisku miejskim. W drugim pokoleniu bardzo często występowały postawy pogardy wobec kultury przodków. Język białoruski kojarzył się wyłącznie ze wsią, ciężką pracą i ubóstwem. Posługiwano się tym językiem w gronie rodzinnym na wsi podczas odwiedzin u rodziców, ale już nie na spotkaniach z tymi samymi ludźmi w mieście, zwłaszcza w obecności innych osób. Powszechnym zjawiskiem była zmiana imion o brzmieniu białoruskojęzycznym na inne, charakterystyczne dla środowisk polskich i katolickich. Z reguły dzieciom nadawano imiona nie występujące wcześniej w rodzimym środowisku, nie mające patrona wśród świętych w Cerkwi prawosławnej. Maskowanie swojej tożsamości stało się niemal regułą i w latach 70.–80. strach ten nie miał bynajmniej irracjonalnego charakteru, ponieważ ani ze strony władzy, ani opozycji nie było sygnałów zachęcających Białorusinów do pozostania sobą.

Mimo niekorzystnej sytuacji i dyskryminacyjnej polityki władz, w 1980 r. pojawiły się przesłanki odrodzenia duchowego Białorusinów. Przyczyniło się do tego osłabienie kontroli władz nad poczynaniami białoruskiej inteligencji oraz atmosfera sprzyjająca dążeniom do zmian we wszystkich dziedzinach życia społecznego. Procesom odrodzenia kulturalnego nie sprzyjała jednak sytuacja gospodarcza i demograficzna w białoruskim obszarze etnicznym. Wsie były już mocno wyludnione, w zastraszającym tempie ulegały degradacji cywilizacyjnej. Pojawienie się „Solidarności” nie spotkało się tu z entuzjazmem, w odczuciu Białorusinów stosunek Polaków do nich uległ radykalnemu pogorszeniu. Tym niemniej dążenie do zmian stawało się coraz bardziej widoczne. W końcu listopada 1980 r. Zarząd Główny Białoruskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego wystosował list do I sekretarza KC PZPR Stanisława Kani, w którym przedstawiono położenie mniejszości białoruskiej i jej potrzeby. W memoriale żądano: odrzucenia uchwały Plenum KC PZPR z 1976 r. o jednorodności etnicznej państwa, zapewnienia proporcjonalnej do składu narodowościowego reprezentacji białoruskiej w sejmie i organach władz wojewódzkich, przywrócenia istnienia białoruskich placówek kulturalnych.

Zdecydowana większość postulatów nigdy nie została zrealizowana. Tym niemniej aktywność inteligencji białoruskiej rosła. Powstały nowe organizacje – Białoruskie Zrzeszenie Studentów, Białoruskie Zjednoczenie Demokratyczne, Związek Młodzieży Białoruskiej. Podjęto próby nauczania języka białoruskiego w Białymstoku, gdzie wcześniej nie było takich możliwości. Działalność ta przyczyniła się w pewnym stopniu, choć niewielkim – tylko wśród ludności świadomej swojej tożsamości narodowej, do odrodzenia języka białoruskiego także w życiu rodzinnym⁴.

Większość Białorusinów Podlasia jest wyznania prawosławnego. Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny nie przyczynia się jednak do podniesienia prestiżu języka białoruskiego. Nabożeństwa odbywają się w języku staro-cerkiewno-słowiańskim, natomiast kazania najczęściej po rosyjsku. Tylko nieliczni księża prawosławni zwracają się do wiernych w języku białoruskim. W programie zajęć Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie są różne języki (niemiecki, angielski, rosyjski, ukraiński, staro-cerkiewno-słowiański, hebrajski, grecki, łaciński), jednak białoruskiego brak⁵.

⁴ W. Choruży, *Białorusini w Polsce w latach 1945–1990*, [w:] *Białoruski drugi obieg w Polsce 1981–1990*, Białystok 1994; M. Kowalski, *Polacy na Białorusi, Białorusini w Polsce – obraz pogranicza dwóch narodów*, [online] <www.bialorus.pl/index.php?pokaz=polacy_bialorusini&&Rozdzial=polityka_mn>; E. Mironowicz, O. Łatyszczek, *Krótką historią białoruskiej mniejszości narodowej w Polsce w latach 1944–2001*, [w:] *Historia Białorusi*, Białystok 2002.

⁵ Chrześcijańska Akademia Teologiczna, *Studia dzienne – plany zajęć*, [online] <www.chat.edu.pl/dzienne.htm>.

Z badań Andrzeja Sadowskiego przeprowadzonych w latach 90. wynika, że świadomi Białorusini stanowią 30% z 250 tys. mieszkańców prawosławnych, czyli ok. 75 tys.⁶

Natomiast według Raportu dla Sekretarza Generalnego Rady Europy z realizacji przez Rzeczpospolitą Polską postanowień Konwencji Ramowej Rady Europy o ochronie mniejszości narodowych, przygotowanego przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji, szacunkowa liczba Białorusinów to 200–300 tys.⁷, czyli od 4 do 6 razy więcej niż wynika ze spisu ludności z 2002 r.

Jaki jest status prawny języka i polityka oficjalna?

1 lutego 1997 r. w Strasburgu sporządzono Konwencję Ramową o Ochronie Mniejszości Narodowych, w której uwzględniono:

– zapis o używaniu języka mniejszości prywatnie i publicznie oraz przed urzędami,

– prawo do używania imienia i nazwiska w brzmieniu języka ojczystego,

– prawo do umieszczania napisów o charakterze prywatnym w języku mniejszości,

– prawo do umieszczania w języku mniejszości tradycyjnych nazw lokalnych, nazw ulic i innych oznakowań topograficznych o charakterze publicznym.

Konwencja ta uzupełnia Europejską Kartę Języków Regionalnych i Mniejszościowych, podpisaną w 1992 r. i zobowiązującą sygnatariuszy do ochrony i promocji języków regionalnych i mniejszościowych w nauczaniu, administracji, sądownictwie, mediach, obrocie gospodarczym, jednak bez dyskryminacji większości.

Po zapoznaniu się z Konwencją strona polska 10 listopada 2000 r. oświadczyła, że: „została ona uznana za słuszną zarówno w całości, jak i każde z postanowień w niej zawartych, jest ona przyjęta, ratyfikowana i potwierdzona wraz z deklaracją interpretacyjną załączoną do niniejszego aktu, będzie ona niezmiennie zachowywana”. Do dokumentu załączono Deklarację interpretacyjną: „Uwzględniając fakt, że Konwencja ramowa o ochronie mniejszości narodowych nie zawiera definicji mniejszości narodowej, Rzeczpospolita Polska oświadcza, że przez pojęcie to rozumie mniejszości narodowe zamieszkałe na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, których członkowie są obywatelami polskimi. Rzeczpospolita Polska

⁶ A. Sadowski, *Pogranicze polsko-białoruskie. Tożsamość mieszkańców*, Białystok 1995.

⁷ *Raport dla Sekretarza Generalnego Rady Europy z realizacji przez Rzeczpospolitą Polską postanowień Konwencji Ramowej Rady Europy o ochronie mniejszości narodowych*, Warszawa 2002, [online] <www.wspolnota-polska.org.pl/pdf/raport_mn.pdf>.

będzie realizowała konwencję ramową także w trybie art. 18 konwencji, zawierając umowy międzynarodowe, o których mowa w tym artykule, a których celem jest ochrona mniejszości narodowych w Polsce oraz mniejszości lub grup polskich w innych państwach”⁸.

Oficjalna polityka rządu polskiego w stosunku do języka zawarta jest również w Konstytucji RP, która gwarantuje obywatelom polskim należącym do mniejszości narodowych i etnicznych wolność zachowania i rozwoju własnego języka. Zapewnia także mniejszościom narodowym i etnicznym prawo do tworzenia własnych instytucji edukacyjnych. Zgodnie z art. 27 Konstytucji RP: „W Rzeczypospolitej Polskiej językiem urzędowym jest język polski. Przepis ten nie narusza praw mniejszości narodowych wynikających z ratyfikowanych umów międzynarodowych”. Gwarancje rozwoju języków mniejszości narodowych daje natomiast art. 35 Konstytucji RP: „Rzeczpospolita Polska zapewnia obywatelom polskim należącym do mniejszości narodowych i etnicznych wolność zachowania i rozwoju własnego języka, zachowania obyczajów i tradycji oraz rozwoju własnej kultury. Mniejszości narodowe i etniczne mają prawo do tworzenia własnych instytucji edukacyjnych, kulturalnych i instytucji służących ochronie tożsamości religijnej oraz do uczestnictwa w rozstrzygnięciu spraw dotyczących ich tożsamości kulturowej”.

Oficjalna polityka realizowana jest na poziomie władz lokalnych.

Zgodnie z ustawą z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym, gminy, w których osoby należące do mniejszości narodowej, etnicznej lub posługujące się językiem regionalnym stanowią co najmniej 20% mieszkańców, mogą wprowadzić język mniejszości jako język pomocniczy stosowany w kontaktach z organami gminy oraz w postępowaniu sądowym pierwszej instancji. Obecnie tylko cztery mniejszości stanowią co najmniej 20% mieszkańców gmin, w tym również mniejszość białoruska. Mniejszość białoruska może wprowadzić język białoruski jako pomocniczy w 12 gminach województwa podlaskiego i są to: Bielsk Podlaski (miasto), Bielsk Podlaski (wieś), Czeremcha, Czyże, Dubicze Cerkiewne, Gródek, Hajnówka (miasto), Hajnówka (wieś), Kleszczele, Narew, Narewka, Orla. Dotychczas językiem białoruskim jako pomocniczym można posługiwać się tylko w 3 gminach: gminie miejskiej Hajnówka (od 3.12.2007), gminie Orla (od 7.05.2009) oraz gminie Narewka (od 16.06.2009)⁹.

Obywatele polscy należący do mniejszości narodowych mogą również dokonywać zmiany imienia i nazwiska na wersję zgodną z brzmieniem i pisownią języka ojczystego w trybie administracyjnym. Zmiany pisowni imion i nazwisk

⁸ Konwencja ramowa o ochronie mniejszości narodowych (Dz.U. z 2002 r., nr 22, poz. 209).

⁹ Stan na 16 czerwca 2009 r. Zob. *Gminy dwujęzyczne w Polsce*, [online] <http://pl.wikipedia.org/wiki/Gminy_dwuj%C4%99zyczne_w_Polsce>.

dokonywane bezpłatnie w starostwach na wniosek zainteresowanych¹⁰. Prawo do używania imion i nazwisk w brzmieniu języka mniejszości narodowej jest także zagwarantowane w traktatach o przyjaźni i dobrosąsiedzkich stosunkach z Republiką Federalną Niemiec, Ukrainą, Republiką Białorusi oraz Republiką Litewską.

Kwestii języka dotyczy również orzecznictwo sądowe. Art. 5 ustawy z dnia 27 lipca 2001 r. – Prawo o ustroju sądów powszechnych uprawnia osoby nie władające w dostatecznym stopniu językiem polskim do występowania przed sądem w znanym przez nie języku i do bezpłatnego korzystania z pomocy tłumacza. Podobnie przepisy ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks postępowania karnego przyznają oskarżonemu i innym osobom biorącym udział w postępowaniu, które nie władają językiem polskim, prawo do korzystania z pomocy tłumacza. Orzeka o tym sąd właściwy do rozpoznania sprawy w pierwszej instancji. Wniosek o przyznanie tłumacza zgłoszony w toku sprawy rozpoznaje sąd tej instancji, w której sprawa się toczy¹¹.

W województwie podlaskim zostało powołane stanowisko pełnomocnika wojewody ds. mniejszości narodowych. Co roku odbywa się spotkanie wojewody z przedstawicielami mniejszości narodowych.

W programie Samorządu Województwa Podlaskiego, określającym strategię rozwoju województwa, uwzględniono pielęgnowanie polskości oraz rozwój i kształtowanie świadomości narodowej, obywatelskiej i kulturowej mieszkańców, a także pielęgnowanie i rozwijanie tożsamości lokalnej. *Program Rozwoju Edukacji Województwa Podlaskiego na lata 2002–2007*, wyznaczając cele strategiczne edukacji w województwie, wziął pod uwagę m.in. wielokulturowość regionu. Również jednym z celów strategicznych *Programu Rozwoju Edukacji Województwa Podlaskiego do 2013 roku* jest wychowanie patriotyczne i zwiększenie roli edukacji kulturalnej, polegające na dążeniu do czerpania z bogactwa wielości kultur, kształtowaniu postawy patriotycznej jako elementu procesu wychowania, dążeniu do utożsamiania się młodzieży z małymi ojczyznami, stworzeniu możliwości rozwoju różnorodnych form kształcenia mniejszości narodowych. Powyższe cele planuje się osiągnąć poprzez:

1) realizację programów edukacji regionalnej, a tym samym kształtowanie postawy harmonijnego współżycia z mniejszościami narodowymi i etnicznymi, a także stwarzanie warunków do pielęgnowania ich tradycji;

2) umożliwienie zachowania odrębności narodowościowej, m.in. poprzez nauczanie języków mniejszości narodowych i etnicznych;

¹⁰ Ustawa z dnia 15 listopada 1956 r. o zmianie imion i nazwisk (Dz.U. 2005, nr 233, poz. 1992).

¹¹ Art. 5 ustawy z dnia 27 lipca 2001 r. – Prawo o ustroju sądów powszechnych (Dz.U. nr 98, poz. 1070 ze zm.).

- 3) uwzględnienie w programach edukacyjnych i wychowawczych wiedzy o kulturze polskiej i kulturach mniejszości narodowych i etnicznych;
- 4) zapewnienie warunków umożliwiających realizację procesu edukacyjnego mniejszości narodowych i etnicznych;
- 5) dostosowanie programów edukacyjnych do potrzeb mniejszości narodowych i etnicznych (nauczanie w języku mniejszości);
- 6) odpowiednie kwalifikacje nauczycieli języków mniejszości narodowych i etnicznych;
- 7) tworzenie autorskich programów nauczania danego języka;
- 8) promocję sukcesów uczniów należących do mniejszości narodowych i etnicznych;
- 9) stwarzanie możliwości prezentacji dorobku kultury polskiej i kultury mniejszości narodowych i etnicznych w szkole i środowisku lokalnym;
- 10) realizację kalendarza imprez z uwzględnieniem tradycji mniejszości narodowych i etnicznych¹².

Edukacja i nauka w języku białoruskim

W Białymstoku istnieje jedno przedszkole, w którym jest obecny język białoruski. Jest to Samorządowe Przedszkole nr 14 z polskim i białoruskim językiem nauczania¹³. Na 131 przyjętych tam dzieci w roku szkolnym 2008/2009 języka białoruskiego uczyło się 73 dzieci¹⁴.

Na Podlasiu istnieją szkoły podstawowe, w których język białoruski nauczany jest jako dodatkowy przedmiot (w Polsce nie ma szkół z białoruskim językiem nauczania). Nie jest on też językiem obowiązkowym – uczą się te dzieci, których rodzice wyrażają zgodę na naukę języka białoruskiego.

W Polsce są dwa licea ogólnokształcące, w których jest nauczany język białoruski jako dodatkowy przedmiot: II Liceum Ogólnokształcące z Białoruskim Językiem Nauczania im. Bronisława Taraszkiewicza w Bielsku Podlaskim¹⁵ oraz

¹² *Program rozwoju edukacji województwa podlaskiego do 2013 roku*, Białystok 2007, s. 45–47, [online] <www.wrotapodlasia.pl/NR/rdonlyres/824D4B76-F62C-428A-B2D0-977109FDFAAA/0/Program_Rozwoju_Edukacji_do_2013_roku.pdf>.

¹³ Nazwa w oryginale: *Прадiкольые № 14 з польскаю i беларускаю мовамі навучання*, [online] <www.bialorus.pl/fotki/mniejszosc/oswiata/folder-sadka.jpg>.

¹⁴ *Dodatkowe nauczanie języka białoruskiego w roku szkolnym 2008/2009*, [online] <www.kuratorium.bialystok.pl/kuratorium2/jez_mniej/wykazy_07_08/bialoruski.pdf>.

¹⁵ *Historia II L.O. z Białoruskim Językiem Nauczania im. Bronisława Taraszkiewicza w Bielsku Podlaskim*, [online] <www.bialorus.pl/index.php?pokaz=bielsk_licej_os&&Rozdzial=oswiata>.

Zespół Szkół z Dodatkową Nauką Języka Białoruskiego (liceum oraz gimnazjum) w Hajnówce¹⁶. Od 3 lat prowadzone jest nauczanie języka białoruskiego w III Liceum Ogólnokształcącym im. Kamila Krzysztofa Baczyńskiego w Białymstoku¹⁷.

Duże zainteresowanie liceami z dodatkowym językiem białoruskim wynika z ich wysokiego poziomu nauczania, np. do 1998 r. studentami zostało 85,47% absolwentów II Liceum Ogólnokształcące z Białoruskim Językiem Nauczania im. Bronisława Taraszkiewicza w Bielsku Podlaskim¹⁸.

Istotną rolę odgrywa także możliwość uczestnictwa w Ogólnokrajowej Olimpiadzie Języka Białoruskiego w Polsce. Komitet Główny tej olimpiady pracuje od 15 lat pod przewodnictwem prof. Aleksandra Barszczewskiego i mieści się przy Katedrze Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego. Olimpiada Języka Białoruskiego w Polsce dla uczniów szkół średnich została zorganizowana po raz pierwszy w roku szkolnym 1994/1995 (Zarządzenie nr 28 Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 września 1992 r.)¹⁹. Głównym celem jest szerzenie wiedzy białorusoznawczej z zakresu literatury, języka, kultury, folkloru, nauki o społeczeństwie, a także ukazywanie polsko-białoruskich związków literackich, językowych i kulturowych. Co roku w eliminacjach szkolnych bierze średnio udział 150 uczniów, w eliminacjach okręgowych – 65 oraz w eliminacjach centralnych – 35 uczniów. Ogólnie jednak zauważa się trend spadkowy w nauczaniu języka białoruskiego w różnych typach szkół na Podlasiu.

W latach 60. języka białoruskiego uczyło się 10–11 tys. uczniów. W roku szkolnym 1967/1968 padł rekord – 12 504 uczniów. Lata 1970. zapisały się jako katastrofalne dla nauczania języka białoruskiego. Szkoły z białoruskim językiem nauczania zostały zamienione na szkoły z dodatkową nauką języka białoruskiego. Liczba godzin przeznaczonych na ten przedmiot spadła z 6 do 4. Niemal zupełnie zaprzestano druku podręczników. W wyniku tych działań liczba uczniów uczących się języka ojczystego białoruskiego spadła do 4068 w roku szkolnym 1980/1981. Był to ogromny cios dla oświaty białoruskiej, po którym ona nie była w stanie się podnieść. W latach 80. nastąpił dalszy spadek dzieci uczących się języka białoruskiego. W 1990/1991 r. ich liczba wynosiła 3677²⁰. W najnowszym okresie – od 2005 r. – liczba uczniów uczęszczających na lekcje języka białoruskiego nadal spada.

¹⁶ *Historia. Zespół Szkół z Dodatkową Nauką Języka Białoruskiego (liceum oraz gimnazjum) w Hajnówce*, [online] <www.bialorus.pl/index.php?pokaz=hajnowka_licej_os&&Rozdzial=oswiata>.

¹⁷ *III Liceum Ogólnokształcącym im. Kamila Krzysztofa Baczyńskiego w Białymstoku*, [online] <www.3lo.bialystok.pl/>

¹⁸ *Historia II L.O. z Białoruskim Językiem Nauczania im. Bronisława Taraszkiewicza w Bielsku Podlaskim*, [online] <www.bialorus.pl/index.php?pokaz=bielsk_licej_os&&Rozdzial=oswiata>.

¹⁹ Zob. [online] <www.kb.uw.edu.pl/index2.htm>.

²⁰ W. Choruży, op. cit.; M. Kowalski, op. cit.

Zgodnie z danymi Kuratorium Oświaty w Białymstoku, w roku szkolnym 2008/2009 języka białoruskiego w przedszkolu uczyło się 73 dzieci, w szkołach podstawowych – 1458 uczniów, w gimnazjach – 917 oraz w liceach – 777, razem – 3225²¹. W roku szkolnym 2007/2008 liczba uczęszczających na zajęcia z języka białoruskiego kształtowała się w sposób następujący: w przedszkolu uczyło się 59 dzieci, w szkołach podstawowych – 1525 uczniów, w gimnazjach – 949 oraz w liceach – 800, razem – 3333²². W roku szkolnym 2006/2007 w przedszkolu uczyło się 53 dzieci, w szkołach podstawowych – 1684 uczniów, w gimnazjach – 896 oraz w liceach – 821, razem – 3454²³. W roku szkolnym 2005/2006 w szkołach podstawowych uczyło się 1713 uczniów, w gimnazjach – 980 uczniów oraz w liceach – 851, razem – 3544²⁴.

Liczba szkół prowadzących dodatkowe nauczanie języka białoruskiego utrzymuje się mniej więcej na tym samym poziomie. W roku szkolnym 2005/2006 było ich 29²⁵, w 2006/2007 – 31²⁶, w 2007/2008 – 30²⁷ i w 2008/2009 – również 30²⁸. Zmniejsza się liczba szkół wiejskich, natomiast wzrasta ilość szkół w Białymstoku, co jest związane bezpośrednio ze starzeniem się wsi i migracją młodego pokolenia do miast.

Ponad 90% nauczycieli języka białoruskiego na Podlasiu ma wyższe wykształcenie i są to absolwenci filologii białoruskiej. Grupa nauczycieli pracujących w szkolnictwie z dodatkową nauką języka białoruskiego bez filologicznej edukacji

²¹ *Dodatkowe nauczanie języka białoruskiego w roku szkolnym 2008/2009*, [online] <www.kuratorium.bialystok.pl/kuratorium2/jez_mniej/wykazy_07_08/bialoruski.doc>

²² *Dodatkowe nauczanie języka białoruskiego w roku szkolnym 2007/2008*, [online] <www.kuratorium.bialystok.pl/kuratorium2/jez_mniej/wykazy_06_07/bialoruski.doc>.

²³ *Dodatkowe nauczanie języka białoruskiego w roku szkolnym 2006/2007*, [online] <www.kuratorium.bialystok.pl/kuratorium2/jez_mniej/wykazy_05_06/bialor_05_06.doc>.

²⁴ *Dodatkowe nauczanie języka białoruskiego w roku szkolnym 2005/2006*, [online] <www.kuratorium.bialystok.pl/kuratorium2/jez_mniej/wykazy/bialor_05_06.doc>.

²⁵ Szkoła Podstawowa w Babikach, Szkoła Podstawowa nr 4 w Białymstoku, Szkoła Podstawowa w Chrańkach, Szkoła Podstawowa w Czeremsze, Szkoła Podstawowa w Dubinach, Szkoła Podstawowa w Gródku, Szkoła Podstawowa nr 3 w Hajnówce, Szkoła Podstawowa w Narwi, Szkoła Podstawowa w Nowokorninie, Szkoła Podstawowa w Orzeszkowie, Szkoła Podstawowa w Rybołach, Szkoła Filialna w Klejnikach, Szkoła Filialna w Łosince; Gimnazjum nr 7 w Białymstoku, Gimnazjum w Dubinach, Gimnazjum w Gródku, Gimnazjum w Narwi; II Liceum Ogólnokształcące z Białoruskim Językiem Nauczania w Bielsku Podlaskim; Zespół Szkół w Augustowie, Zespół Szkół z DNJBw Bielsku Podlaskim, Zespół Szkół w Czyżach, Zespół Szkół w Dubiczach Cerkiewnych, Zespół Szkół nr 1 w Hajnówce, Zespół Szkół nr 2 z Oddziałami Integracyjnymi w Hajnówce, Zespół Szkół nr 3 w Hajnówce, Zespół Szkół z Dodatkową Nauką Języka Białoruskiego w Hajnówce, Zespół Szkół w Kleszczelach, Zespół Szkół w Narewce, Zespół Szkół w Orli.

²⁶ Przybyło nauczanie w III Liceum Ogólnokształcącym w Białymstoku oraz w Przedszkolu Samorządowym nr 14 z polskim i białoruskim językiem nauczania w Białymstoku.

²⁷ Przybyło nauczanie w Niepublicznej Szkole Podstawowej św. Cyryla i Metodego w Białymstoku, natomiast likwidacji uległy szkoły filialne w Klejnikach i w Łosince.

²⁸ Przybyło nauczanie w Niepublicznej Szkole Podstawowej w Załukach, natomiast ubyło w Niepublicznej Szkole Podstawowej św. Cyryla i Metodego w Białymstoku.

ukończyła filologię białoruską w latach 80. w Katedrze Filologii Białoruskiej Uniwersytetu Warszawskiego w trybie zaocznym.

Nauczyciele aktywnie uczestniczą w opracowaniu programów nauczania języka białoruskiego. Na wniosek Podlaskiego Kuratora Oświaty dopuszczono do użytku szkolnego 5 programów nauczania w szkołach z dodatkowym językiem białoruskim²⁹.

Szczególnie dużo zrobiono w sprawie opracowania i wydania podręczników dla różnych typów szkół z dodatkową nauką języka białoruskiego. Po 1990 r. ukazały się 24 podręczniki do nauki języka białoruskiego, opracowane przez białoruszczynistów Uniwersytetu Warszawskiego i Uniwersytetu w Białymstoku oraz nauczycieli szkół z dodatkową nauką języka białoruskiego. Są to podręczniki do szkół³⁰: podstawowych (12)³¹, gimnazjalnych (5)³², liceów (7)³³.

²⁹ Są to następujące programy: Tamara Rusaczyk – *Świat głosek, liter i wyrazów* (program nauczania języka białoruskiego w klasach I–III szkoły podstawowej, przeznaczony dla I etapu edukacyjnego szkoły podstawowej z dodatkową nauką języka białoruskiego); Ludmiła Grigoruk – *Ad wierasnia da zniunia* (program nauczania języka białoruskiego dla klas IV–VI szkoły podstawowej, przeznaczony dla II etapu edukacyjnego szkoły podstawowej z dodatkową nauką języka białoruskiego); Halina i Sławomir Treszczotko – *Program nauczania języka białoruskiego w gimnazjum* (przeznaczony dla gimnazjum z dodatkową nauką języka białoruskiego); Eugeniusz Jańczuk – *Program historii Białorusi dla liceum ogólnokształcącego z dodatkową nauką języka białoruskiego* (przeznaczony dla liceum ogólnokształcącego z dodatkową nauką języka białoruskiego); Olga Sienkiewicz, Bożena Lewczuk – *Edukacja regionalna – dziedzictwo kulturowe w regionie. Podlasie* (program nauczania ścieżki edukacyjnej dla szkół ponadgimnazjalnych: liceum ogólnokształcącego, liceum profilowanego i technikum, przeznaczony dla liceum ogólnokształcącego, liceum profilowanego i technikum z dodatkową nauką języka białoruskiego). Zob. [online] <www.kuratorium.bialystok.pl/kuratorium2/DesktopDefault.aspx?tabindex=3&tabid=605>.

³⁰ Patrz: [online] <www.kuratorium.bialystok.pl/kuratorium2/jez_mniej/podreczniki_2006.pdf>.

³¹ T. Rusaczyk, *Літарынка* (podręcznik dla klasy II szkoły podstawowej), Orthdruk, Białystok 1997; Ł. Buryło, *Літарынка* (zeszyt ćwiczeń do języka białoruskiego dla klasy II szkoły podstawowej), WSiP, Warszawa 2005; Ł. Buryło, *Зараначка* (podręcznik dla III klasy szkoły podstawowej), WSiP, Warszawa 1996; T. Jasińska-Socha, *Моўная хвілінка* (zeszyt ćwiczeń dla klasy III szkoły podstawowej), WSiP, Warszawa 2000; T. Jasińska-Socha, *Сябрынка* (podręcznik dla klasy IV szkoły podstawowej), WSiP, Warszawa 1998; T. Jasińska-Socha, *Мова і слова* (zeszyt ćwiczeń dla klasy IV szkoły podstawowej), WSiP, Warszawa 2000; T. Rusaczyk, *Вяснянка* (podręcznik języka białoruskiego dla klasy V szkoły podstawowej), WSiP, Warszawa 1999; T. Jasińska-Socha, *Беларуская мова* (podręcznik dla klasy V szkoły podstawowej), WSiP, Warszawa 2002; T. Jasińska-Socha, *Крынічка* (podręcznik dla klasy VI szkoły podstawowej), WSiP, Warszawa 1999; T. Jasińska-Socha, *Беларуская мова* (podręcznik dla klasy VI szkoły podstawowej), WSiP, Warszawa 2003; L. Ramaniuk, J. Czykwini, *Крыніцы* (podręcznik dla klasy VII szkoły podstawowej), WSiP, Warszawa 1998; N. Panasiuk, *Беларуская скарбніца* (podręcznik dla klasy VIII szkoły podstawowej), WSiP, Warszawa 1994.

³² T. Rusaczyk, *Са спадчынай у будучыню* (podręcznik języka białoruskiego dla klasy I gimnazjum), Orthdruk, Białystok 2000; T. Rusaczyk, *Шлях для самых сябе* (podręcznik dla klasy II gimnazjum z dodatkową nauką języka białoruskiego), Orthdruk, Białystok 2001; T. Rusaczyk, *Людзьмі звацца* (podręcznik dla klasy III gimnazjum z dodatkową nauką języka białoruskiego), Orthdruk, Białystok 2002; T. Rusaczyk, L. Kułażanka, *Хрэстаматы* (wypisy do języka białoruskiego dla klas I–III gimnazjum), Orthdruk, Białystok 2000; T. Jasińska-Socha, *Родная мова* (podręcznik dla gimnazjum), WSiP, Warszawa 2002.

³³ O. Sienkiewicz, *Са словам праз стагоддзе* (podręcznik do kształcenia literackiego i kulturowego z języka białoruskiego dla klasy I liceum ogólnokształcącego), WSiP, Warszawa 2002;

Język białoruski jest również językiem edukacji akademickiej. W Polsce istnieją Katedry Białorutenistyki na trzech uniwersytetach: Uniwersytecie Warszawskim, Uniwersytecie w Białymstoku oraz Uniwersytecie im. M. Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Około 2000 r. zaprzestano kształcenia w języku białoruskim na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim.

Do 1995 r. obserwowano wzrost zainteresowania studiami białorutenistycznymi, a od 1995 r. – spadek. Mniejsze zainteresowanie białorutenistyką wynika z ograniczenia funkcji języka białoruskiego w Republice Białoruś.

Język białoruski w mediach

W Polsce ukazują się gazety po białorusku, są nadawane audycje radiowe i telewizyjne. Najważniejsze tytuły prasowe to:

- „Niwa” – tygodnik Białorusinów w Polsce, ukazujący się całkowicie po białorusku (<http://niva.iig.pl>);
- „Czasopis” – dwujęzyczny miesięcznik polsko-białoruski (www.czasopis.pl);
- „Przegląd Prawosławny” – miesięcznik ukazujący problemy życia religijnego, kulturalnego i społecznego prawosławnej mniejszości w Polsce, wychodzący głównie w języku polskim (www.pporthodoxia.com.pl);
- „Bielśki Hostineć” – kwartalnik krajoznawczo-kulturalny, ukazujący się w przejściowym dialekcie białorusko-ukraińskim;
- „Białoruskie Zeszyty Historyczne” – półrocznik Białoruskiego Towarzystwa Historycznego (<http://kamunikat.fontel.net/www/czasopisy/bzh/index.htm>);
- „Termapiły” – rocznik literacko-artystyczny (<http://kamunikat.org/termapiły.html>);
- „Annus Albaruthenicus” – rocznik popularyzujący problematykę białoruską w różnych językach europejskich (http://kamunikat.org/annus_albaruthenicus.html).

J. Grygoruk, *З васільковых крыніц* (podręcznik do kształcenia literackiego i kulturowego z języka białoruskiego dla klasy II liceum ogólnokształcącego) WSiP, Warszawa 2002; T. Jasińska-Socha, *Практычная беларуская граматыка для сярэдніх школ*, WSiP, Warszawa 2000; J. Karczewski, *Сучасная беларуская літаратура* (podręcznik do kształcenia literackiego i kulturowego z języka białoruskiego dla klasy III liceum ogólnokształcącego), WSiP, Warszawa 2003; O. Sienkiewicz, J. Grygoruk, *Беларуская літаратура. Хрэстаматыя для школ* (wybór tekstów z literatury białoruskiej dla liceum ogólnokształcącego), WSiP, Warszawa 2001; E. Mironowicz, *Гісторыя Беларусі* (podręcznik dla liceum z dodatkową nauką języka białoruskiego), Orthdruk, Białystok 2001; H. Smaliakou, M. Bryleuski, *Геаграфія Беларусі* (podręcznik dla liceum ogólnokształcącego), Orthdruk, Białystok 2006.

W języku białoruskim z terytorium Polski nadaje kilka stacji radiowych z siedzibą w Warszawie:

- Redakcja Białoruska Polskiego Radia dla Zagranicy (www.polskieradio.pl/zagranica/by);

- Europejskie Radio dla Białorusi (www.euroradio.fm);

oraz w Białymstoku:

- Białoruskie Radio Racja (www.racja.com);

- Redakcja Programów Mniejszości Narodowych Radia Białystok.

Ukazują się również programy telewizyjne w języku białoruskim:

- w Telewizji Polskiej Oddział w Białymstoku magazyn mniejszości „Tydzień białoruski” – cykl informacyjno-publicystycznych programów mniejszości narodowych realizowanych w porozumieniu z organizacjami mniejszościowymi i emitowanych w językach mniejszości;

- z Warszawy nadaje białoruska stacja satelitarna Belsat (www.belsat.eu).

W języku białoruskim prowadzona jest też internetowa biblioteka Kamunikat (<http://kamunikat.org>), popularyzująca białoruską literaturę oraz publikacje dotyczące Białorusi ukazujące się nie tylko w Białorusi i Polsce, lecz również w innych krajach świata, gdzie znajduje się diaspora białoruska.

Warto też dodać, że obecnie media białoruskie oraz wszystkie organizacje białoruskie w Polsce, a także polskie, których działalność jest skierowana na odbiorcę białoruskiego, prowadzą własne strony internetowe dostępne w języku białoruskim. Język białoruski jest obecny podczas różnych spotkań naukowych (konferencji, seminariów) oraz imprez kulturalnych. Do największych imprez kulturalnych organizowanych przez białoruską mniejszość w Polsce należą³⁴:

- Festiwal Muzyki Młodej Białorusi „Basowiszcza”,
- Festiwal „Piosenka Białoruska” w Białymstoku,
- Festiwal Poezji Śpiewanej i Piosenki Autorskiej „Jesień Bardów”,
- Międzynarodowy Festiwal Kulturalny „Siabrouskaja Biasieda”,
- Święto Kultury Białoruskiej w Białymstoku,
- Święto „Kupalle” w Białowieży,
- Polsko-Białoruskie Warsztaty Literackie „Biazmieżza”,
- Konkurs Poezji i Prozy „Debiut”.

Niestety, większość użytkowników języka białoruskiego uważa, że jest on mało przydatny, co w dużym stopniu spowodowane jest sytuacją języka białoruskiego na Białorusi, gdzie występuje wyraźna dominacja języka rosyjskiego.

³⁴ *Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce* [online] <www2.mswia.gov.pl/portal.php?serwis=pl&dzial=61&id=37#bialorusini>.

Резюме

Белорусский язык в Польше – история и современность

В соответствии с Национальной переписью населения 2002 в Польше 48 737 человек признали себя белоруссами. Большинство носителей белорусского языка проживает на Подлясье – 39 898 человек.

Национальная структура Подлясья очень изменилась. В результате ассимиляционных процессов со временем количество белоруссов на Подлясье каренным образом сократилось.

Официальная политика польского правительства гарантирует польским гражданам – представителям национальных и этнических меньшинств свободу сохранения и развития родного языка. Гарантирует также национальным и этническим меньшинствам право создавать свои образовательные учреждения.

На Подлясье существуют базовые школы, гимназии и лицеи, в которых белорусский язык изучается как добавочный предмет образования. В соответствии с данными воеводского отдела просвещения в Белостоке, в 2008/2009 учебном году белорусский язык изучали 3225 учеников.

На белорусском языке ведётся академическое образование. В Польше существуют кафедры белорусистики в трёх университетах: Варшавском университете, Университете в Белостоке и Университете им. М. Кюри-Склодовой в Люблине.

Белорусский язык является тоже языком средств массовой информации: на Подлясье издаются газеты по-белорусски, из Белостока и Варшавы транслируются радио- и телепрограммы.

К сожалению, большинство носителей белорусского языка считают, что он не востребован и это результат ограничения его функций в Республике Беларусь.

Summary

Byelorussian language in Poland – history and current state

According to the 2002 National Census of Population and Housing, 48 737 people declared Belarusian nationality. Most of the Byelorussian language users, which equals to 39 898 people, inhabit Podlasie.

The national structure of Podlasie has undergone major changes. As a result of the assimilation processes over the years, the number of Belarusians in Podlasie has drastically declined.

The official policy of the Polish government guarantees Polish citizens belonging to national and ethnic minorities the freedom to maintain and develop their own language. It also provides national and ethnic minorities the right to establish their own educational institutions.

There are elementary schools, gymnasiums and high schools in Podlasie where Byelorussian language is taught as an additional subject. According to the data provided by the Bialystok Board of Education, in the school year 2008/2009 3225 students learned the Byelorussian language.

Moreover, the Byelorussian language is being used in academic education. There are Belarusian Language Departments in three Polish universities: the University of Warsaw, the University in Bialystok and the University of M. Curie-Sklodowska in Lublin.

Byelorussian language is also the language of mass media; there are newspapers being published in Podlasie in the Byelorussian language, as well as radio broadcasts are being aired from Bialystok and Warsaw.

Unfortunately, the majority of the Byelorussian language users do not consider this language to be very useful. It largely derives from the limitation of its function in the Republic of Belarus.

Artur Bracki
Gdańsk

Recepcja językowego obrazu rzeczywistości postradzieckiej w polskich tłumaczeniach ukraińskiej prozy postmodernistycznej

We współczesnej literaturze ukraińskiej nurt postmodernistyczny zajmuje miejsce szczególne. Mimo że pierwsze utwory, które można zaliczyć do tego nurtu, powstały na Ukrainie jeszcze w latach osiemdziesiątych minionego wieku, zwykle się uważać, że to właśnie postmodernizm w miejscowym wydaniu stał się dla literatury ukraińskiej swoistym wyrazicielem nowych czasów¹. Bez wątpienia takie zaczeplenie perspektywy – trwała opozycja: stare czasy *contra* nowe czasy – pozwoliło na uczynienie z postmodernizmu ukraińskiego skutecznego narzędzia w literackim procesie rozliczania czasów radzieckich.

Można wymienić całą plejadę współczesnych pisarzy ukraińskich, których dzieła tworzą przestrzeń dyskursu postmodernistycznego w obrębie literatury ukraińskiej², a są to m.in.: Jurij Andruchowycz, Lubko Deresz, Ołeksandr Irwanec', Łeś Poderwiański, Taras Prohas'ko, Switłana Pyrkało, Oksana Zabuzko, Serhij Żadan, Bohdan Żołdak i in. Poszczególne utwory większości z nich zostały przetłumaczone na język polski i są znane szerokiemu kręgowi czytelników, tym niemniej zawarte w nich obrazy przestrzeni postradzieckiej i mentalności jej przy-

¹ W tym kontekście ciekawie przedstawia się propozycja nazewnicza Tamary Hundorowy, która ze względu na niejasność kryteriów umożliwiających dopasowanie znanych terminów do ukraińskiego procesu historycznoliterackiego w swej monografii *Український літературний постмодерн* w pierwszym członie tytułu używa tyle wymownego, co niejasnego z perspektywy krytyki literackiej pojęcia *Післячорнобильська бібліотека* (por. T. Gundorowa, *Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн*, „Критика”, Київ 2005). Z kolei Wołodumyr Moreneć używa pań określenia „постгеноцидний період” (por. В. Моренець, *Голос у пустелі*, „Слово і час” 2006, nr 4, s. 80–83). W niniejszej pracy termin „literatura postmodernistyczna” jest tożsamy z terminem „literatura współczesna” oraz „literatura najnowsza” i obejmuje okres po 1991 r.

² Por. A. Bracki, *Kulturowo-językowa specyfika współczesnych ukraińskich tekstów literackich – kwestia użycia surżyka (na przykładzie utworów B. Żoldaka)*, [w:] *Literatura ukraińska XIX–XX wieku w kontekście europejskim*, Lublin 2009, s. 237–245; I. Дзюба, *До судилища над суржиком*, „Урок української” 2005, nr 1–2, s. 14–15; Я. Поліщук, *Лінгвістичний та металінгвістичний феномен суржику (на прикладі сучасної української літератури)*, [w:] *Українська мова сучасність – історія*, Seria: Lubelskie Konwersatorium „Pogranicze”, t. 4, Lublin 2003, s. 267–278.

należnej, a więc posiadającej zdolność prawidłowej deszyfracji tejże przestrzeni, wymagają osobnego komentarza w odniesieniu do realizacji wspomnianych obrazów w tłumaczeniach na język polski.

Rzeczą oczywistą wydaje się niemożność idealnego odwzorowania na poziomie werbalnym obrazów, symboli i znaków przynależnych różnym obszarom kulturowym, tym bardziej że poza ewidentnymi odmiennosciami na poziomie etnicznym przestrzeń postradziecka w obszarze ukraińskim jest arealem zupełnie odmiennym, a być może nawet zupełnie nieprzystawalnym do arealu polskiego, na którym ZSRR jedynie położył swój cień. Można jednak wskazać miejsca najbardziej newralgiczne w partiach tłumaczenia, gdzie tłumacz musi się wykazać nie tylko znajomością sztuki translatorskiej, ale też ogromną wiedzą i wyczuciem w zakresie paraleli mentalno-kulturowych. Dotyczy to przede wszystkim opisów zawierających obserwację rzeczywistości i amplifikowanych obrazami z wspomnień.

W proponowanym badaniu wykorzystano jedynie trzy teksty (wraz z tłumaczeniami na język polski): *Kult* Lubka Deresza³, *Riwne/Rowno* Ołeksandra Irwańca⁴ oraz *Dwanaście kregów* Jurija Andruchowycza⁵. W trakcie poszukiwań newralgicznych elementów w warstwie tłumaczeń uwzględniono zachowanie wierności oryginałowi, stopień i charakter odejścia od treści oryginału w elementach następczących trudności oraz sposób transpozycji obrazów do nowej przestrzeni mentalno-kulturowej, posługującej się odmiennym leksykonem ze specyficzną semantyką. Do zilustrowania efektów analizy wykorzystano fragmenty tekstów z wychwyconymi elementami wskazującymi na zastosowanie wspomnianych wyżej specjalnych zabiegów translatorskich.

Pierwszy z elementów obejmujących, jak można przyjąć w pewnym uogólnieniu, problemy z oddaniem specyfiki nazw zawodów, instytucji czy np. lokalnych grup zawodowych jest w istocie związany z wyczuciem intencji autora i odpowiednim przeniesieniem do przestrzeni obcojęzycznego i obcokulturowego czytelnika. Oto przykłady z powieści Lubka Deresza:

³ Л. Дереш, *Культ*, „Кальварія”, Львів 2006; L. Deresz, *Kult*, przekład Marciniak i Łazar, „Prószyński i S-ka”, Warszawa 2005 (dalej cytaty wg tych wydań z podaniem stron w nawiasie).

⁴ О. Ірванець, *Рівне/Ровно (Стіна)*, „Факт”, Київ 2006; O. Irwanec, *Riwne/Rowno*, przekład Bryzko-Zapór, „Prószyński i S-ka”, Warszawa 2006 (dalej cytaty wg tych wydań z podaniem stron w nawiasie).

⁵ Ю. Андрухович, *Дванадцять обручів*, Вид. четверте, „Критика”, Київ 2006; J. Andruchowycz, *Dwanaście kregów*, przekład Kotyńska, Wyd. „Czarne”, Wołowiec 2005 (dalej cytaty wg tych wydań z podaniem stron w nawiasie).

Видавництво „Наукова думка”⁶ готує до друку:

Банзай Ю., Мокоша С. „Ілюстрований путівник по циклу Кребса в алегоріях” (Дереш 2006: 10).

Wydawnictwo Naukowe przygotowuje do druku:

Banzaj J., Mokosza S. „Ilustrowany przewodnik po cyklu Krebса w alegoriach” (Deresz 2005: 11).

Ще один, Ромко Малаялам, сказав, що він є РУН-вірівцем і вміє грати на трубі (Дереш 2006: 18).

Jeszcze ktoś inny powiedział, że wyznaje RUN-virę* i umie grać na trąbce.

*RUN-vira, Ridna Ukrains'ka Natioonal'na Vira – największa neopogańska sekta na Ukrainie (Deresz 2005: 19).

Нарешті на горизонті з'явився завуч. Той здивовано спитав Юрка (Дереш 2006: 21).

Wreszcie na horyzoncie pojawił się dyrektor i zapytał Jurka (Deresz 2005: 24).

W zaprezentowanych przykładach widoczne są pewne nieścisłości w oddaniu sygnalizowanej warstwy nazewniczej.

W pierwszym sprawa rozbija się o pominięcie nazwy własnej wydawnictwa „**Naukowa dumka**”. W to miejsce pojawia się zagadkowa nazwa (zarówno pod względem pisowni, jak i brzmienia – nazwa, która, jak sugeruje pisownia z wielkich liter, powinna być nazwą własną, ale *de facto* nią nie jest) **Wydawnictwo Naukowe**. Tłumacz, zdaje się, nie do końca rozumie ironię ukrytą w tekście oryginału, gdzie nie mówi się o „jakimś” wydawnictwie naukowym, tylko o konkretnej prestiżowej oficynie „Наукова думка”, porównywalnej z polskim PWN.

Wynotowany drugi przypadek to konsekwencja uwag w stosunku do pierwszego cytatu. Tu autor, być może, nazbyt rzetelnie wprowadza do tekstu niezwykle precyzyjny opis konkretnego odłamu ukraińskich neopogan, zamiast użyć właśnie leksemu „neopoganin”, który dla czytelnika stanie się jasny bez dodatkowych informacji. Rzeczą odrębną jest kwestia swoistej atrakcyjności leksemów nowych, nieznanych polskiemu czytelnikowi – wartość poznawcza tekstu literackiego, choć istotna w ogóle dzieł literackich, dla postmodernizmu ma sama w sobie znaczenie raczej marginalne, a wykorzystywana jest przy kreacji niby-światów.

Trzeci przykład zawiera błąd formalny: **завуч** to nie **dyrektor szkoły**, a **wice-dyrektor** – do tego jeszcze ma on zwykle ściśle wyznaczony zakres obowiązków (finanse, kształcenie, metodyka nauczania itp.). „Завуч” jest słowem-ikoną całej słowiańskiej części rzeczywistości postradzieckiej oraz współczesności białoruskiej, rosyjskiej i ukraińskiej. Zawiera w sobie skondensowany ładunek informacji,

⁶ Tu i dalej w cytowanych fragmentach utworów podkreślenia moje [A.B.].

który może być nadmiernym bagażem dla czytelnika, dlatego rezygnacja z jego objaśnienia i zastąpienie innym elementem, przystawalnym do polskiego postrzeżenia dyrekcji szkoły, wydaje się być uzasadniona.

Odrębny problem, zdecydowanie częściej pojawiający się w utworach dwóch pozostałych pisarzy, sygnalizuje następująca scena:

– Привіт, – почала вона.

– Привіт, – відповів він, посміхаючись. Що він не любив у дівчатах, так це те, коли вони казали „привіт” і „дискацека” (Дереш 2006: 27).

– *Priwjet* – zaczęła.

– *Prywit** – odpowiedział dobitnie, uśmiechając się. Najbardziej na świecie nienawidził, jak dziewczęta mówiły *privjet* i *diskatjeka*.

* ros. *privjet*; ukr. *pryvit* – cześć (Deresz 2005: 29).

Tłumacz wydaje się domyślać, że czytelnik może nie do końca zdawać sobie sprawę z sytuacji językowej na Ukrainie, gdzie procesy interferencyjne między językiem ukraińskim i rosyjskim doprowadziły do powstania typu mówienia potocznie nazywanego *surżykiem*⁷, będącego faktycznie werbalną hybrydą rosyjsko-ukraińską. Stąd dodane w stosunku do tekstu oryginału słowo „dobitnie” na oddanie artykułowania przez bohatera wypowiedzi wyraźnie po ukraińsku oraz użycie konstrukcji „najbardziej na świecie nienawidził”, która miałaby oddawać jego stosunek do osób używających na co dzień owej łamaniny językowej. W oryginale nie jest to tak silnie eksponowane, można nawet zaryzykować twierdzenie, że nie ma tu mowy o nienawiści, a tylko o niechęci⁸.

⁷ Nie wydano jeszcze monografii, opisującej całościowo wspomniane zagadnienie. Szerzej na jego temat zob. m.in. A. Брацькі, *Суржик – опис і визначення рамок явища*, [w:] Р. Радішевський (ред.), *Студії з україністики*, Випуск VII: *Скарби культури – безсмертя нації*, Київ 2007, s. 132–145; A. Bracki *Kulturowo-językowa specyfika współczesnych ukraińskich tekstów literackich...*; Л. Масенко (ред.), *Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду*, Вид. Дім „КМ Академія”, Київ 2005; Ł. Masenko, *Язык і społeczeństwo. Wymiar postkolonialny*, Gdańsk 2008. Temat bilingwizmu i dyglosji w kontekście interferencji językowych podejmuje w Polsce m.in. E. Lipińska, *Язык оцзисты, язык обцу, язык други. Wstęp do badań dwujęzyczności*, Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2003.

⁸ Stepania Andrusiw w swym artykule *Страх перед мовою як психоконплекс сучасного українця* („Сучасність” 1995, nr 7–8, s. 147–152) mówi o strachu przed językiem jako typie psychokonплексу współczesnego Ukraińca, można by zatem uznać, że bohater – nauczyciel-stażysta po prostu czuł się źle w towarzystwie osób mówiących w taki sposób. Potwierdzeniem takiego stanu rzeczy może być treść artykułu Wasyla Truba, w którym mieszany kod rosyjsko-ukraiński (na kształt mowy bohaterki) przyrównuje się do odmiany języka pospolitego, wulgarnego (ros. *просторечие*), cechującej osoby niewykształcone – В.М. Труб, *Явище „суржику” як форма просторіччя в ситуації двомовності*, „Мовознавство” 2000, nr 1, s. 46–58.

Obraz podzielonego miasta Riwne, symbolizującego zarówno zderzenie teraźniejszości niepodległej Ukrainy z przeszłością radziecką, jak i ciągłej potyczki między zrusyfikowanym Wschodem i ukraińskojęzycznym Zachodem Ukrainy, pokazuje Ołeksandr Irwanec' w powieści *Riwne/Rowno*. Rzeczywistość widziana oczami Szlojmy Ecirwana, urodzonego we wschodniej części, a zrządem losu mieszkającego w oddzielonej murem części zachodniej, to stan ciągłego powracania do świata dzieciństwa i młodości, w którym matczyzna miłość miesza się ze zswietyzowaną mentalnością otoczenia. Ta kolizja różnych czasoprzestrzeni i poziomów percepcji jest eksponowana wyraźnie poprzez łączenie sposobu myślenia obywatela wolnego świata w konfrontacji z przedstawicielami świata zza muru.

Вміст конверта – складений удвоє аркушик бурого канцелярського паперу – ще й приліпився ізсередини. Шарпнувши сильно, але обережно, письменник Ецірван таки відділив внутрішнє від зовнішнього й розгорнув надірваного аркуша, на якому під шапкою управління зовнішньої та внутрішньої міграції, одразу після відбитого типографським способом і закресленого скорочення „Ув. тов.” ішов текст, надрукований на машинці з російським шрифтом, тож літера „е” означала саму себе, а також і „є”, а цифра 1 виконувала функції літер „і” та „ї”.

„Ув. тов.” (закреслено) Ецірван Шлойма, проживаючий у м. Ровно, західний сектор, вул. Полуботко, буд. 8, кв. 45. Ровенське обласне управління зовнішньої та внутрішньої міграції населення повідомляє Вам, що згідно з тристороннім договором про статус західного сектора м. Ровно та відповідно до графіку роботи пропускних пунктів Ви маєте право на 1-денне (одноденне) відвідання м. Ровно в четверг 17 вересня з 10 год. до 19 год. Пропускний пункт № 1 на вул. Леніна працює з 10 год.

Старший Інспектор Ровенського ОУЗВМН

Нерозбірлива закорючка (Ірванець 2006: 9–10).

Wewnątrz [koperty] – złożony na pół arkusik burego papieru biurowego – i to sklejonny w środku. Szarpiać mocno, ale ostrożnie pisarz Ecirwan oddzielił w końcu to co wewnętrzne od tego co zewnętrzne i rozwinął naderwany papier. Na nim, pod nagłówkiem Urzędu ds. Wewnętrznej i Zagranicznej Migracji, tuż obok nadrukowanego i przekreślonego skrótu „Sz. Tow.” następował tekst napisany na maszynie z rosyjską czcionką, tak iż litera „e” oznaczała również „є”, a cyfra „1” pełniła funkcję ukraińskich „і” oraz „ї”.

Sz. Tow. (skreślono) Ecirwan Szlojma,

zamezkały w m. Rowno, zachodni sektor, ul. Połubotko 8, m. 45. Równieński Obwodowy Urząd Wewnętrznej i Zagranicznej Migracji Ludności zawiadomiła, że zgodnie z trójstronną umową o statusie zachodniego sektora m. Rowno oraz odpowiednio do grafiku pracy posterunków wjazdowych otrzymaliście prawo do 1-dniowego (ednodniowego) pobytu w m. Rowno w czwar-

tek 17 wrześn1a w godz. 10.00–19.00. Posterunek wjazdowy nr 1 na ul. Len1na pracuje od godz. 10.00

Starszy Inspektor Roweńskiego OUWZML

Nieczytelny zawijasek (Irwaneć 2006: 12–13).

* Chodzi o różniące alfabet ukraiński od rosyjskiego litery є (fon. „ie”); е (fon. „e”); ї (fon. „ji”); і (fon. „i”).

Tłumacz zmierzył się w powyższym fragmencie z próbą odwzorowania dość skomplikowanego wycinka rzeczywistości ukraińskiej, ponieważ w Polsce trudno sobie wyobrazić (poza praktyką na poziomie SMS i Internetu) tworzenia dokumentów przy użyciu czcionki niezgodnej z polskim alfabetem. Można by spróbować eksperymentu, np. z alfabetem niemieckim, gdzie **ą** oddawano by poprzez **ä**, **ę** poprzez **ë**, **ł** poprzez **ü**, **sz** poprzez **ß** itd., jednak taki zabieg wytraciłby pierwotne założenie nieprzystawalności grafii dwóch rzekomo blisko spokrewnionych języków. Ten sam zabieg z wykorzystaniem np. czeskiego alfabetu (analog zależności rosyjsko-ukraińskiej – bliskie pokrewieństwo języków) przeniósłby z kolei środek ciężkości z rozważań nad rusyfikacją rzeczywistości wschodniorównieńskiej na przestrzeń paraleli polsko-czeskich. Wybrana metoda okazała się całkiem przekonująca – powstał zapis, z którego wynika, że maszyna do pisania nie zawiera znaku **i**, a znak **e** realizuje zarówno połączenie wewnątrzsyłabowe **ie**, jak i samo **e**.

Через кожен із двох пропускників на схід, а містилися вони в місцях перетину Стіни й вулиць Соборної-Ленінської та Бандери-Московської, дозволявся необмежений і безперешкодний проїзд як громадян СРУ, так і громадян Західної України. Вважалося, що вони проїздять транзитом, і це полегшувало всі процедури. Але для мешканців самого Західного Рівного існувала величезна кількість обмежень і заборон, – мусила ж навколишня, «оточуюча» в найпрямішому значенні цього слова, СРУ якимось покарати цих запроданців-відступників, котрі окопалися прямо в них під носом, під прикриттям ворожого війська. Щоправда, військо було переважно польським (одна рота десантників) і зовсім ледь-ледь німецьким (взвод технічного обслуговування і кілька офіцерів-консультантів), що втім не заважало компартійній ровенській газеті „Червоний прапор” називати західний сектор міста не інакше, як „окупованою територією” (Irwaneć 2006: 15).

Przez każdy z dwóch posterunków wjazdowych z zachodu na wschód, które mieściły się w miejscach przecięcia muru z ulicami Sobornej-Leninskiej oraz Bandery-Moskiewskiej, wjazd był wolny i nieograniczony przepisami zarówno dla obywateli SRU, jak i Ukrainy Zachodniej. Zakładano, że przejeżdżają tranzytem, co upraszczało procedurę. Natomiast samych mieszkańców Równego Zachodnie-

go ograniczała ogromna liczba zakazów – musiała przecież sąsiednia, otaczająca je w jak najbardziej dosłownym sensie tego słowa, SRU jakoś ukarać tych sprzedawczyków, odszczepieńców, którzy okopali się tuż pod ich nosem, pod osłoną wojsk przeciwnika. Co prawda wojsko było w większości polskie (jedna rota desantu) i w minimalnej liczbie niemieckie (pluton technicznej służby i kilku oficerów konsultantów), ale wcale nie przeszkadzało to organowi partii komunistycznej, gazecie „Czerwony Sztandar”, nazywać zachodni sektor miasta nie inaczej, jak „terytorium okupowanym” (Irwanec 2006: 17–18).

W cytowanym fragmencie narrator przyjmuje niejako punkt widzenia SRU (wschodniej Ukrainy), jednak w rzeczywistości sięgnięcie w opisie do słów i wyrażen typowych dla dawnej propagandy radzieckiej obnaża śmieszność całej sytuacji. Autor stosuje zabieg kontrastu w nazewnictwie ulic przepołowionych murem, przeciwstawiając obraz soboru (jako obiektu sakralnego i/albo jedności narodowej) obrazowi Lenina (internacjonalizmu i laicyzmu) oraz Stepana Bandery – niezupełnie „swojego” bojownika o niepodległość Ukrainy obrazowi Moskwy – rosyjskiej, niezupełnie „swojej” stolicy wszystkich narodów ZSRR. W tłumaczeniu zaznacza się brak konsekwencji w oddaniu nazwy ulicy, pojawiają się leksemy „soborna” i „leninska” nieuwzględniające polskiego słowotwórstwa (odp. „soborowa” i „leninowska”), ale w drugiej parze obok nazwiska Stepana Bandery pojawia się spolszczona forma „moskiewska”. Mimo czytelnych intencji autora, tłumaczenie zdaje się zaciemniać opisany wyżej obraz niepotrzebnym wikłaniem tekstu w transliterowanie leksemów niejako „na siłę”. Autor wielokrotnie przypomina w utworze zbieżność obrazu podzielonego Riwna z podzielonym ongiś Berlinem, stąd też słowo Mur (*Стіна*) pisze wielką literą – tłumacz opuszcza ten element, co w konsekwencji zmienia dość znacznie całościową wymowę tekstu, w którym Mur jest wieloznacznym symbolem.

З боку Східного Рівного, чи то пак Ровно, як знову офіційно йменувалося місто, в'їзд до „західного сектора”, за твердженням усе того ж обкомівського друкованого органу „Червоний прапор”, був „вільним і практично необмеженим”, чим доволі часто – двічі-тричі на місяць – могли користуватися вищі посадовці обкому партії з дружинами, а також співробітники спецслужб – по двоє, але без дружин. Вони щедро оформляли собі відрядження до ЦК Соціалістичної партії Західного Рівного й потім витрачали добові на розваги та подарунки, підхарчовуючись у готельних номерах привезеними із собою рибними і м'ясними консервами. Затоварювалися вони в дешевих супермаркетах навколо стадіону, скуповуючи одяг, взуття, парфуми й магнітофони для автомобілів (Irwanec 2006: 16).

Od strony Rowna Wschodniego – jak znowu zaczęto oficjalnie nazywać miasto, wjazd do „zachodniego sektora”, według wspomnianego już drukowanego organu

obkomu „Czerwony Sztandar”, był „wolny i praktycznie nieograniczony”. Oznaczało to, że mogli korzystać z niego dosyć często – dwa do czterech razy na miesiąc – dygnitarze obkomu partii wraz z małżonkami, a także współpracownicy specusłużb – parami, ale bez żon. Szczodrze wystawiali sobie delegacje służbowe, podając jako cel podróży spotkanie z towarzyszami z KC Socjalistycznej Partii Riwnego Zachodniego, trwonili diety na rozrywki i prezenty, odżywiając się w hotelowych pokojach przywiezionymi ze sobą rybkami w puszkach i konserwami mięsnymi. Zaopatrywali się w tanich supermarketach wykupując odzież, obuwie, perfumy i magnetofony samochodowe (Irwaneć 2006: 18).

Powyższy urywek tekstu ze względu na zbieżność obrazu niedawnej polskiej rzeczywistości z Peweksami, wyjazdami „na saksy” i przywożeniem z zachodniej zagranicy towarów zakupywanych tam w marketach (zazwyczaj z wyprzedaży) jest na tyle sugestywny, że nawet drobne odstępstwa od oryginału nie są w stanie go zmącić: w oryginale przepustki wydawane są dwu- lub trzykrotnie na miesiąc, a w tłumaczeniu od dwu do czterech razy na miesiąc, członkowie kierownictwa *obkomu* partii (pol. komitetu wojewódzkiego) to w żadnym przypadku nie dygnitarze (tych należy odnieść do poziomu KC), niepotrzebne wydaje się wprowadzenie wyrażenia „rybki w puszkach” zamiast sugerowanych jednoznacznie wypowiedzią autorską „konserw rybnych” (niepotrzebna hipokorystyka). Na uwagę zasługuje pominięcie denazyfikacji Riwno do Rowno – w końcu tak się nazywa utwór, zatem można przewidzieć, że w intencji autora przemianowanie miasta *Східне Рівне* na *Східне Ровно* ma określony sens. I, rzeczywiście, istota tego zabiegu polega na trudnym do wychwycenia momencie wytracania przez powieściową Ukrainę Wschodnią tożsamości narodowej i jedności etnicznej z Ukrainą Zachodnią – *Ровно* to leksem rosyjski i nic tu nie zmienia dodanie ukraińskiego przymiotnika. W tak skonstruowanej nazwie pierwiastek ukraiński jest tylko dodatkiem.

Світові туристичні агенції розробляли нові маршрути, які пролягали навпростець із Берліна в Рівне, а вже потім – до Львова, Ужгорода, Чернівців чи інших містечок ЗУР. „Вперед у минуле!” – закликали рекламні проспекти (Irwaneć 2006: 16).

Światowe agencje turystyczne opracowywały trasy, przewożąc chętnych prosto z Berlina do Riwnego i dopiero potem do Lwowa, Użgorodu, Czerniowców czy innych miasteczek ZUR. „Spiesz się, przeszłość czeka na ciebie!” – nawoływały reklamowe foldery (Irwaneć 2006: 19).

W podanym fragmencie niejasna jest intencja gruntownej zmiany treści hasła reklamowego. W tekście oryginału symbolika tej wypowiedzi jest wielopłaszczyznowa właśnie dzięki lakoniczności – z Berlina, podzielonego swego czasu mu-

rem, ale też Berlina – stolicy III Rzeszy czy wreszcie Berlina-Tempelhofu – pierwszego skrawka wolnego świata dla wielu emigrantów politycznych wycieczka do Riwnego wcale nie musiała łączyć się z pośpiechem. Mogła bardziej łączyć się z obawą, którą miało niwelować zawołanie: *Внепед!*

Podzielone Riwno to rzecz jasna wspomniane już odniesienie do niedawnej historii Berlina, ale także dawny ład europejski i światowy podzielony żelazną kurtyną na Wschód i Zachód. Rozczłonkowanie na Riwno Zachodnie i Rowno Wschodnie to również odwzorowanie antagonizmu: świadomość (myślenie) współczesne wolne wobec świadomości (myślenia) z czasów radzieckich. Tłumaczenie z pewnymi mankamentami oddaje złożoność obrazu autorskiego w tym aspekcie, ponieważ ma on wymowę dość uniwersalną, czytelną nawet dla tych osób, które nie znają współczesnej historii Ukrainy.

Kolejny, zdecydowanie trudniejszy element, odwzorowujący ukraińską rzeczywistość postradziecką, to problem języka rodzimego po obu stronach muru. Ołeksandr Irwanec' nie skupia się tylko na krytyce wschodnioukraińskiej, zrusyfikowanej rzeczywistości, ale pokazuje także namiastkę normalności w koegzystencji odmian konkretnego języka.

Вона ґрунтовно й ретельно взалась опанувати українську мову і вже за місяць говорила доволі пристойно, навіть із легким поліщуцьким акцентом. Зателефонувавши до Шлойми й почувши від Оксани, що чоловіка немає вдома, вона могла шокувати Шлоймину дружину запитанням типу: „А куди вун пушов?” або „А кули вун прийде?”, аж поки у Шлойми остаточно увірвався терпець і наказав Ізабелі не мавпувати жінок, що продавали чорниці на базарі, а слухати радіо й телевізійних дикторів (Irwanec' 2006: 18).

Zabrała się natomiast gruntownie do nauki języka i już po miesiącu dosyć przyzwoicie – nawet poleszuckim akcentem – mówiła po ukraińsku. Nieraz, dzwoniąc do Szlojmy i słysząc od jego żony, że go nie ma, szokowała Oksanę pytaniami: „А dzie он посзет?” albo „А кеды он przyндzie?”, aż do czasu kiedy Szlojma do reszty stracił cierpliwość i poradził Izabeli, by przestała małpować przekupki z miejscowego bazaru, a słuchała radia i telewizji” (Irwanec' 2006: 20).

We wskazanym fragmencie tłumaczowi udaje się stworzyć iluzję lokalnej odmiany języka poprzez dobór różnych elementów gwarowych i stylizacyjnych w podobny sposób, jak uczynił to Władysław Reymont w *Chłopach*. Dialekt poleski to dowód na możliwość istnienia języka ukraińskiego w naturalnym otoczeniu lokalnej gwary, to zaprzeczenie nieustannej konieczności obrony przed rusyfikacją. Obraz Niemki przejmującej poprzez kontakt z miejscową ludnością cechy dialektalne w wyuczonym języku ukraińskim to swoista ukryta drwina Irwańca z tych rodaków, którzy nie są w stanie opanować języka ukraińskiego

i na co dzień posługują się spotworzonym wariantem języka rosyjskiego. Jest to również ukryta ironia odnośnie do mass mediów, które w kreowanym przez pisarza Riwnem Zachodnim zatrudniają (w przeciwieństwie do rzeczywistości ukraińskiej) spikerów mogących być wzorem prawidłowej artykulacji ukraińskiej. Tłumaczowi udaje się oddać zamysł autorski.

Niemal połowę strony 27 przekładu omawianego utworu zajmuje informacja tłumacza o różnych elementach składających się na fenomen mowy okrzykniętej mianem *surżyka*, o której była już mowa. Główny bohater zanurza się w świecie opanowanym przez tę hybrydę językową od razu po przekroczeniu posterunku prowadzącego do Rowna.

– Алло! Катрушин, ти? Самчук говорить. Ми на Струтинській. Давай сюда „волжану”, до последнього под’їзда. І ліфта включи, бо шо нам, пешком топать з девятого етаж? У нас же тут гость, із западного сектора, він ще подумає, шо в нас, у Ровно, ліфти не роботають. Давай! Через п’ять минут виходим (Ірванець 2006: 32).

– Halo! Katruszyn, to ty? Samczuk mówi. My na Strutyńskiej. Dawaj tu wołgu, do posledniej klatki! I windu włącz. Sztoby nam nie drałować pieszkom z ósmego etaza. U nas tut gość z zapadnego sektora. Jeszcze pomyśli, że u nas w Rownie windy nie robotają. Dawaj! Za pięć minut wychodzimy (Irwanec 2006: 33).

Przetłumaczenie powyższego fragmentu na jakikolwiek wariant języka polskiego jest po prostu niemożliwe, gdyż w polskiej przestrzeni werbalnej nie ma odpowiednika formalnego dla mowy o cechach *surżyka*. Tłumacz przyjął zasadę naśladowania mowy o cechach *surżyka* w przekładzie poprzez wykorzystanie tych samych elementów, które można bez trudu dostrzec w tekście autorskim, czyli rusycyzmów⁹, fleksji rosyjskiej oraz rosyjskich konstrukcji zdaniowych wplatanych w wypowiedzi. Taki sposób oddania w tłumaczeniu poprzez mieszanie polsko-rosyjską specyficzną mieszanki rosyjsko-ukraińskiej wymaga choćby pobieżnej znajomości języka rosyjskiego, jednak należy przyznać, że tłumacz uzyskuje tu zamierzony efekt.

Ostatnim przykładem zabiegów translatorskich w sferze oddania specyfiki rzeczywistości postradzieckiej jest wybrany fragment z powieści Jurija Andruchowicza *Dwanaście kregów*.

⁹ Рог. Т. Кознарський, *Нотатки на берегах макабресок*, „Критика” 1998, nr 5, s. 24–29; Я. Радевич-Винницький, *Україна: від мови до нації*, „Відродження”, Дрогобич 1997; Л. Ставицька (ред.), *Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти*, Університетське видавництво „ПУЛЬСАРИ”, Київ 2007.

– Платний туалет! І просто сидіти? – Марлена аж трохи призупинила намазування губів.

– І просто сидіти! – продовжила атаку Ліля, за давнім звичаєм усіх прародичок узявшись руками в боки. – Ну, там тіпа порядок піддержувати, жетони продавати...

– Всього равно це робота, – хитнула головою вперта Марлена.

– А в нас не робота? Не, ну ти скажи – в нас не робота? – Ліля стріпнула біленою гривкою, не відпускаючи власних боків з власних же рук. – Танці називаються! [...] Знаєм їхні танці – кожному тільки полапати на халяву, а якщо то і трахнути надурняк! І всьо бабло кидалам, а нам... Знаєш, скільки нам дістається? (Андрухович 2006: 100).

Płatny kibel? I nic, tylko siedzieć? – Marlena aż prawie przestała malować usta.

– I nic, tylko siedzieć! – kontynuowała atak Lila, wedle dawnego zwyczaju wszystkich praprzodkiń chwyciwszy się rękami pod boki. – No, znaczy tam, porządku pilnować, żetony sprzedawać...

– Wszystko jedno, i to praca – podkreśliła głową uparta Marlena.

– A u nas co, to nie praca? Nie, no sama powiedz, to nie praca? – Lila wstrząsnęła białą grzywką, nie wypuszczając własnych boków z tak samo własnych rąk. – Tańce się to nazywa! [...] Te ich tańce, każdy by tylko poobmacywał na krzywy ryj, a jak się da, to i przeleciał za bezdurno! I cała forsa dla alfonsów, a dla nas... Ty wiesz, ile nam dają? (Andruchowycz 2005: 132).

W powyższym fragmencie autor nasycił tekst leksemami z języka rosyjskiego oraz zbieżnego rosyjskiego i ukraińskiego leksykonu na poziomie mowy potocznej i wulgaryzmów. Intencją autora nie było jednak pokazanie wulgarności pań, które w dawnym Związku Radzieckim określano wdzięcznym mianem *интердевочки*, a wulgarność sytuacji, w której się znalazły. Kluczem do prawidłowego odczytania przedstawionej sceny jest nadrzędna rola leksemu-symbolu „praca”. Ta dochodowa i niewymagająca wysiłku jest tak samo upragniona, jak wspomniany we wcześniejszej niecytowanej części dialogu pobyt w Niemczech, Polsce, Czechach itd. To właśnie w znieawidzonej pracy, polegającej na świadczeniu usług towarzyskich, mogą zdarzyć się tacy, którzy zechcą *трахнути надурняк* (biorąc pod uwagę obrzydzenie, z jakim o tym się opowiada, lepsze wydaje się tłumaczenie „puknąć za friko”). Z kolei o wymarzonej zagranicznej pracy, zmaterializowanej do obrazu płatnego szaletu miejskiego, nie powie się inaczej jak *платний туалет* („płatna toaleta”, a nie „kibel” jak to interpretuje tłumacz, ponieważ opisywany z niechęcią musiałby przyjąć postać rosyjskich leksemów *параши* lub *сортир*, czy też ukraińskiego wulgarnego leksemu *сральник*¹⁰). W analizowanym frag-

¹⁰ Л. Ставицька, *Український жаргон. Словник*, „Критика”, Київ 2005.

mencie lekka praca ma być też dochodowa, dlatego pojawia się słowo *бабло*, będące samo w sobie wariacją popularnego leksemu *бабки* (pot. pieniądze). Słowo „forsa”, która do tego jeszcze jest odbierana, wydaje się nie oddawać stopnia pragnienia jej posiadania. Tu zdecydowanie bardziej pasuje słowo „szmalec”, będące pochodną potocznego wyrazu „szmal”. Wskazane tu inne rozłożenie akcentów w warstwie leksyki ekspresywnej w sposób zdecydowany zmienia obraz dwóch konwersujących pań, wysuwając na pierwszy plan ich zdeterminowanie do wyrwania się „na zachód”, gdzie można zarabiać w dowolny sposób, a dopiero na drugim miejscu – ich kulturę konwersacji.

*

Recepcja językowego obrazu rzeczywistości w tłumaczeniach dzieł literackich zawsze zależna jest od intencji tłumacza. Jego rola nie sprowadza się tylko do możliwie wiernego oddania treści utworu, ale również staje się interpretacją transponowanych obrazów. Rzeczywistość postradziecka, uchwycona w ukraińskiej prozie postmodernistycznej, jest niezwykle trudnym obiektem do tłumaczenia. Problem polega nie tylko na nieprzystawalności rzeczywistości opisanej w dziele i tej, do której tłumaczenie ma tę obcą rzeczywistość przenieść. Istotą trudności w głębokiej recepcji językowego obrazu obcej rzeczywistości, jest jej niepowtarzalność, zamknięta w leksykonie, specyficznych wyrażeniach i określeniach nie mających analogu w innych leksykonach. W takim układzie tłumacz zmuszony jest do budowania od podstaw szablonu myśli zachowań i postaw głównych bohaterów, które jednocześnie pasują do wizji autorskiej oryginału oraz są do zaakceptowania przez czytelników.

Резюме

Рецепция языковой картины постсоветской действительности в польских переводах прозы украинского постмодернизма

Данная статья посвящена проблеме трудностей в прочтении и транспозиции литературного кода при помощи языковых инструментов иного общественно-культурного пространства. На основании ряда произведений из русла прозы украинского постмодернизма, а также их переводов на польский язык дана зарисовка наиболее проблематичных мест в повествовательной и диалоговой сфере, которые представляют основную сложность при создании литературного перевода. Статья содержит ряд библиографических ссылок на новейшие работы, касающиеся данной темы.

Summary

Reception of linguistic picture of postsovietical reality in Polish translations of Ukrainian postmodernism prose

The article is grouped on the problem of complication in that, to read and transposition of literary code at the use of linguistic supplies of other area of social and culture. On the basis of row of works from the flow of Ukrainian postmodernism prose and also their translating into the Polish language an essay is presented of most neuralgic areas in a narrative and dialog layer, which draw of very complication at creation of literary translation. The article is bandaged by the row of bibliographic notes, tangent to newest works which interpret about the titled problem.

Mirosława Czetyrba-Piszczako
Olsztyn
Maria Czetyrba
Poznań

Sufiksalne derywaty przymiotnikowe z prefiksem „*не-*” we współczesnym języku ukraińskim

W języku ukraińskim prefiks *не-* wykazuje szeroką ekspansywność w tworzeniu derywatów przymiotnikowych z dominacją typu afiksального. Poniżej słowotwórczej analizie zostały poddane pochodne sufiksalne z wyłączeniem najliczniejszej formacji jednostek z formantem *-н-*, szczegółowo opisane i zanalizowane w artykule *Derywaty przymiotnikowe z prefiksem не- i sufiksem -н- (-нн-) we współczesnym języku ukraińskim*¹.

Wśród formacji sufiksalnych z *не-* prefiksальnym przymiotniki z formantem *-лив-* stanowią grupę najliczniej reprezentowaną, bo wariant ten występuje w około 100 derywatach w języku ukraińskim². Derywaty z formantami *-лив-* (*-ив-*) wyrażają zaprzeczenie lub przeciwstawienie tych właściwości psychicznych człowieka oraz fizycznych materiału, które nazywa wyraz bazowy. Przymiotniki tego typu słowotwórczego najczęściej derywowane są od podstawy czasownika określającego wykonanie czynności czy podleganie stanowi, a derywaty z wykładnikiem *не-* charakteryzują osoby nie posiadające skłonności zawartych w rdzeniu motywującym, np.: *небоязливий* (боятися), *недбайливий* (дбати), *нежурливий* (журитися), *непоспішливий* (поспішати), *непам'ятливий* (пам'ятати), *недогадливий* (догадатися, догадуватися), *невігадливий* (вігадати), *нелякливий* (лякатися).

Nieliczne przymiotniki z tym wariantem derywowane są od podstaw rzeczownikowych i tworzą dwa semantyczne podtypy:

a) który nie charakteryzuje się tym, co nazywa podstawa, np.: *неправдивий* (правда), *некрасивий* (краса), *невродливий* (врода);

b) który nie posiada cech, jakie nazywa podstawa, np.: *немилоствий* (милість), *незлюбивий* (злоба), *нежурбливий* (rot. журба), *несміливий* (смілість), *нежалісний* (жалість).

¹ *Wschód – Zachód. Pogranicze kultur*, Słupsk 2007, s. 302–305.

² Wszystkie przykłady derywatów zostały zaczerpnięte ze *Словника української мови в 11-ти томах* (dalej jako SUM), Київ 1970.

Przymiotniki z sufiksem **-лив-** derywowane są częściej od podstaw rzeczowników prostych, np.: *некорисливий* (користь), *невродливий* (врода), *незгідливий* (згода), rzadziej motywowanych, np.: **-об-** *незлюбливий* (злоба), jak również od rzeczowników pochodzenia czasownikowego, np.: *негнівливий* (гнів), *невимогливий* (вимога), *недовірливий* (довір'я), *незрадливий* (зрада), *неосудливий* (осуд).

W omawianej formacji jest kilka derywatów pochodnych od podstaw przymiotników niezaprzeczonych, np.: *некмітливий* (кмітливий), *незичливий* (зичливий), *неввічливий* (ввічливий), *непрозорливий* (прозорливий), *неважливий* (важливий), *нечутливий* (чутливий), *неможливий* (можливий).

W języku ukraińskim niektóre przymiotniki z **не-** prefiksalnym i cząstką **-лив-** posiadają odpowiedniki z innymi formantami, por.: *непоспішливий* – *непоспішний*, *неощадливий* – *неощадний*, *небоязливий* – *небоязкий*, *недбайливий* – *недбалий*.

Przeprowadzona analiza wykazała, iż pochodne skłonnościowe z sufiksem **-лив-** nie są derywowane od podstaw rzeczowników o znaczeniu przedmiotowym.

Uwzględniając kryterium ilościowe, kolejną grupę sufiksalnych pochodnych przymiotnikowych stanowią derywaty z formantem **-им-**. Formacja ta liczy około 35 wyrazów w większości z odczasownikowymi podstawami. W gramatyce języka rosyjskiego czytamy, iż przymiotniki z sufiksem **-им-** oraz **не-** prefiksalnym mają znaczenie „не способный подвергнуться действию, названному мотивирующим словом, или произвести это действие”³. Ze względu na charakter znaczenia przymiotniki zaprzeczone z tym sufiksem informują o niemożności wykonania czynności lub niemożności poddania się czynności będącej desygnatem czasownika podstawy, np.: *незглибимий*, *невловимий*, *негасимий*, *неділимий*, *нерушимий*, *несходимий*. W charakterze podstaw motywujących wykorzystywane są czasowniki dokonane i niedokonane, prefiksalne i bezprefiksalne, por.: *невикоренимий*, *невмолимий*, *незборимий*, *незримий*, *несокрушимий*.

Do formacji tej wszedł jeden przymiotnik derywowany od rdzenia rzeczownika osobowego typu *нелюдимий*, który obok znaczenia atrybutywnego – ‘ten, kto unika towarzystwa ludzi, samotnik’, posiada dodatkową semantykę lokatywną – ‘miejscowość, gdzie nie ma ludzi’.

W języku ukraińskim niektóre przymiotniki z formantem **-им-** posiadają paralelne formy sufiksalne z sufiksem **-н-** (**-нн-**), por.: *непогасимий* – *непогасний*,

³ *Грамматика современного русского языка*, под ред. Н.Ю. Шведовой, Москва 1970, s. 203.

невтомимий – невтомний, невіддільний – невіддільний, нестерпимий – нестерпний, непримиримий – непримиренний, непростимий – непрощений.

Kolejna formacja to derywaty z formantem **-ов-** i jego wariantami **-ев-** (**-ев-**). W języku ukraińskim jest to formacja nieliczna, w sumie około 20 przykładów. Przymiotniki te derywowane są od podstaw rzeczowników nazywających pojęcia abstrakcyjne, np.: *необов'язковий, нетиповий, несуттєвий*. Wynotowałyśmy ze *Словника української мови* (SUM) trzy derywaty z podstawą rzeczownika o znaczeniu przedmiotowym, konkretnym, w tym dwa rzeczowniki nieosobowe i jeden osobowy: *невійськовий* (військо) – cywilny, *непаровий* (пар – nieużytek, ugóг), *неметалевий* (метал). Rzeczowniki derywujące przymiotnik mogą być motywowane i proste. Przykłady derywatów o podstawach niemotywowanych:

a) rodzaju męskiego: *несортний* (сорт – gatunek), *нескладовий* (грам., склад – sylaba), *нетиповий* (тип – typ);

b) rodzaju żeńskiego: *ненауковий* (наука), *несуттєвий* (суть – treść, sentencja), *нестатевий* (стать – płeć, т'т).

Formacja z **не-** prefiksalnym oraz formantem **-ев-** posiada jeden przymiotnik, w którym podstawa rzeczownika motywowującego jest rodzaju nijakiego: *нежиттєвий* (життя – życie).

W klasie derywatów motywowanych występują najczęściej substancywa sufiksalne rodzaju męskiego z formantem **-к-** (**-ок-**), np.: *неприбутковий* (прибуток – zysk, dochód), *необов'язковий* (обов'язок – obowiązek). Odnotowałyśmy w SUM jeden derywat przymiotnikowy tworzony od rdzenia przysłówka typu *неоднаковий*.

W derywatach *недоказовий* (доказ), *непризовий* (призов) za podstawę motywowującą posłużyły rzeczowniki odczasownikowe.

Derywaty z formantem **-к-** (**-ок-**) są grupą liczącą około 30 formacji. Pochodne z tymi formantami określają brak pewnych fizycznych właściwości przedmiotów lub skłonności ludzkich, np.: *нежаркий, нелегкий, несолодкий, небаязкий, неговіркий, нетямкий*. W formacji dominują motywacje od przymiotników niezaprzeczonych, por.: *неширокий* (широкий), *невисокий* (високий), *нетонкий* (тонкий), *нерідкий* (рідкий), *нешвидкий* (швидкий).

Często w charakterze podstaw derywacyjnych występują czasowniki, które w procesie derywacji tracą końcową tematyczną samogłoskę oraz podlegają alternacjom samogłoskowym, np.: *нековкий* (tech.) – ‘którego nie można kuć, hartować’; *нелеткий* (chem.) – ‘który nie ma właściwości szybkiego wyparowywania’; *неплавкий* – ‘nie posiadający właściwości topienia się przy niskiej temperaturze’; *недорікий* – ‘z wadą wymowy’, *неговіркий* – ‘małomówny’; *негнучкий* – 1. ‘nie

posiadający giętkości’, 2. (przen.) w znaczeniu atrybutywnym, ‘osoba trudno przystosowująca się do nowych warunków’; ‘niegiętki’.

W języku ukraińskim z formacji z sufiksem **-к-** można wyodrębnić kilka derywatów z rdzeniem motywacyjnym rzeczownika odwerbalnego, np.: *негомінкий* (гомін), *неповороткий* (поворот). Przymiotnik *незимостійкий* to złożenie typu rzeczownikowo-przymiotnikowego charakteryzujące ‘brak właściwości roślin przystosowania się do niesprzyjających warunków zimowych’. Derywat *непоодинокий* stanowi wyjątek w tej klasie przymiotników, ponieważ za jego bazę derywacyjną posłużył liczebnik jeden (один) oraz przedrostek **-по-**.

Specyficzną grupę pod względem semantycznym w formacji z sufiksem **-к-** i prefiksem **не-** reprezentują tzw. przymiotniki parametryczne derywowane od bazowych przymiotników niezaprzeczonych, w których częśćka zaprzeczona **не-** wprowadza znaczenie „przeciwieństwa z odcieniem umiarkowania lub znaczenie nieostrego kontrastu”⁴, np.: *нелегкий* – stosunkowo ciężki; *неблизький* – dosyć daleki; *недалекий*, *неважкий*, *невисокий*.

Derywaty z formantem **-ськ-** (**-цьк-**). W języku ukraińskim pod względem frekwencji przymiotniki z sufiksem **-ськ-** (**-цьк-**) i prefiksem **не-** są najmniej liczną klasą. W SUM zarejestrowano jedynie około 10 takich przymiotników. Sufiks **-ськ-** (**-цьк-**) i prefiks **не-** derywują od nazw atrybutywnych przymiotniki o znaczeniu ‘to, co nie jest charakterystyczne, właściwe temu, co nazywa podstawa motywująca’. Jest to typ produktywny w sferze podstaw rzeczowników osobowych.

Derywaty z sufiksem **-ськ-** (**-цьк-**) motywowane są rzeczownikami rodzaju męskiego, np.: *неприятельський* (приятель), *негосподарський* (господар), *незаможницький* (заможник), *нетовариський* (товариш).

W derywacie *нетовариський* w wyniku tworzenia formy przymiotnikowej nastąpiło nałożenie się dwóch sąsiednich morfemów, czyli spółgłoski należącej do tematu i spółgłoski sufiksu **-ськ-** товариш ⇔ ськ „кінцевий приголосний основи [к], або [ц], [ч], [х], [ш], [с], [г], [ж], збігаються зі звуком [с] суфіксів **-ськ-**, **-ств-**. Тут відбувається взаємодія морфем, злиття, своєрідний сплав, що дає якісно новий приголосний [з’] або [с’], [ц’], [з’], який в однаковій мірі належить do обох сусідніх морфем, що приводить до утворення усічених морфем при поділі слів”⁵.

Pozostałe derywaty tej kategorii to *несвітський*, *нелюдський*, *непролетарський*, *непротивленський*.

⁴ J.D. Apresjan, *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka*, Wrocław – Warszawa – Kraków 2000, s. 288.

⁵ Л.М. Полюга, *Морфемний словник*, Київ 1983, s. 7.

Kolejna formacja to derywaty z formantem imiesłowowym *-л-*. W SUM zanotowanych jest około 40 przymiotników z prefiksem *не-* oraz sufiksem *-л-* o znaczeniu ‘nie znajdujący się w stanie wywołanym w wyniku działania desygnatu czasownika bazowego’, np.: *нестиглий, недійшлий, нузгаслий, неосілий*. Najczęściej tego rodzaju formacje dewerbalne z sufiksem *-л-* funkcjonują jako imiesłowy, które podlegają masowo adiektywizacji.

Derywaty te tworzone są od rdzeni czasowników nieprzechodnich. Pod względem strukturalnym werbatiwa derywujące przymiotniki posiadają formę prostą, np.: *небувалий, невмілий, недбалий, нежлий, незрілий, неспілий* i prefiksalną, np.: *незрозумілий, недорослий, незагорілий, нерозцвілий, непрохололий, незгаслий, недійшлий, нерозпуклий*. Analiza formacji z sufiksem *-л-* pozwala stwierdzić, iż formant *-л-* ma znaczenie komunikatywne i derywuje przymiotniki czynnościowe oraz potencjalne.

Derywaty z sufiksem *-л-* oraz z prefiksami *не-* i *до-* wskazują na proces niezakończonej czynności lub niecałkowite podleganie stanowi, por.: *недогнилий* – ‘który nie uległ całkowitemu zgniciu’; *недорослий* – 1. ‘który jeszcze nie dorósł’, 2. ‘który nie osiągnął normalnego wzrostu’; *недозрілий* – 1. ‘który jeszcze nie dojrzał’, 2. (przen.) ‘ostatecznie nie został uformowany, nieskończony’; *недолілий* – ‘który nie spalił się całkowicie’. W formacji z formantem *-л-* odnotowałyśmy jeden przymiotnik złożony. Jest to złożenie przysłówka i czasownika w słowie *недовготривалий* – ‘taki, który trwa krótki czas’.

Kolejna grupa jednostek imiesłowowego pochodzenia to derywaty z formantami *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*), *-уц-* (*-юц-*), które stanowią ponad 50 przykładów. Najnowsze analizy językoznawców wykazały, iż owe imiesłowy substancywne, które pojawiły się w języku ukraińskim w analogii do języka rosyjskiego, wspólnie wypierane są przez formy z sufiksami rodzimymi⁶.

Jako przymiotniki derywaty z formantami *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*), *-уц-* (*-юц-*) funkcjonują w znaczeniu przenośnym. Przymiotniki zawierające temat werbalny i wymienione sufiksy mają znaczenie ‘odnoszący się do działania nazwanego podstawą motywującą’. Najczęściej jako podstawa derywacyjna występują czasowniki proste nieprzechodnie lub o nieprzechodnim znaczeniu, np.: *незгасающий, незрячий, небалакучий, нестухающий, некліпающий, непутящий, неімучий, невидющий, невгавущий, негорючий, немовлящий, неблискучий, нелинючий, нетанучий*. W języku ukraińskim wiele form imiesłowowych z tymi sufiksami ulega substancywizacji.

⁶ А.О. Стишов, *Особливості розвитку лексичного складу української мови кінця ХХ ст.*, „Мовознавство” 1999, nr 1, s. 9.

W języku ukraińskim derywaty z sufiksem **-альн-** należą do mało produktywnych, oscylują w granicach 8 jednostek. Jeden wyraz pochodny z tej grupy można wyprowadzić od rdzenia werbalnego: *непромокальний* – ‘który nie przepuszcza wilgoci’. Drugi typ ukraińskich derywatów z sufiksem **-альн-** to przymiotniki pochodzenia imiesłowowego utworzone od podstaw rzeczowników zapożyczonych *нематеріальний, нераціональний, непропорціональний, ненатуральний*. Pochodny przymiotnik *ненормальний*, obok podstawowego znaczenia *nomina essendi*, dysponuje znaczeniem atrybutywnym charakteryzującym człowieka chorego psychicznie.

W języku ukraińskim derywaty z innymi formantami oraz prefiksem **не-** występują sporadycznie. W SUM znajdujemy kilka przymiotników z następującymi sufiksami: **-уват-** (*невинуватий, недорікуватий, недоумкуватий*); **-ом-** (*невідомий, невагомий, невідомий*); **-ист-** (*незаймистий, небарвистий*); **-очн-** (*невжиточний*); **-ат-** (*нежонатий*); **-ичн-** (**-ічн-**) (*недемократичний, недіалектичний, неантагоністичний, негігієнічний*); **-овит-** (*негордовитий*); **-ечк-** (*недалечкий*); **-оч-** (*недівочий, неробочий*); **-яч-** (*недитячий*); **-ян-** (*невітряний, нелюдяний*); **-нян-** (*неслухняний*).

Opis i analiza derywatów sufiksalnych, które były przedmiotem niniejszego artykułu, skłaniają do przytoczenia następujących wniosków:

1. Rozpatrywane pochodne afiksalne ze względu na podstawy motywacyjne można podzielić na dwie podstawowe grupy, których motywacja została wyprowadzona od podstaw imiennych oraz werbalnych motywowanych i prostych.

2. Derywowane podstawy rzeczownikowe należą do kategorii motywowanych i prostych funkcjonujących w dwóch rodzajach gramatycznych: męskim i żeńskim. Większą ekspansywność w tworzeniu derywatów sufiksalnych wykazują bazy motywowane, najczęściej sufiksalne.

3. W języku ukraińskim funkcjonuje nieliczna klasa tzw. derywatów polimotywacyjnych o podwójnej motywacji, tworzenie których można wyprowadzić od odpowiedniego przymiotnika bezprefiksального lub rdzenia rzeczownikowego.

4. Liczną formację stanowią pochodne motywowane czasownikiem w formie dokonanej i niedokonanej. Dla tej klasy także charakterystyczne jest zjawisko wielomotywacyjności. Znacznie mniejszą produktywność zaobserwowano wśród baz derywacyjnych odadiektywnych.

5. W języku ukraińskim liczna grupa derywatów sufiksalnych dysponuje supletywnymi formami sufiksalnymi lub paradygmatycznymi.

Резюме

Суффиксальные прилагательные дериваты с префиксом „не-” в современном украинском языке

В настоящей статье представляется словообразовательный анализ прилагательных дериватов с префиксом *не-* в украинском языке. Рассматривались *-лив-*, *-им-*, *-ев-* (*-ев-*), *-к-* (*-ок-*, *-ек-*), *-ськ-* (*-цьк-*), *-л-*, *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*), *-уц-* (*-юц-*). Проведенный анализ позволил сделать нижеследующие выводы:

1. Учитывая мотивационные основы, рассматриваемые аффиксальные производные можно разделить на две основные группы, мотивировка которых была введена в именные основы, а также вербальных мотивированных и простых.

2. Существительные основы принадлежат к категории мотивированных и простых, функционирующих в двух грамматических родах: мужском и женском. Большую экспансивность в создании суффиксальных дериватов проявляют мотивированные базы основы, чаще всего суффиксальные.

3. В украинском языке функционирует немногочисленный класс, так называемых полимотивационных дериватов с двойной мотивировкой, образование которых можно вывести из соответствующего беспрефиксного прилагательного или существительного корня.

В украинском языке многочисленная группа суффиксальных дериватов располагает супплетивными суффиксальными либо парадигматическими формами.

Summary

Suffixal adjectival derivatives with a „не-” prefix in the modern Ukrainian language

This article presents a word formation analysis of adjectival derivatives with a *не-* prefix in the Ukrainian language. Derivatives with the following formants are discussed: *-лив-*, *-им-*, *-ев-* (*-ев-*), *-к-* (*-ок-*, *-ек-*), *-ськ-* (*-цьк-*), *-л-*, *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*), *-уц-* (*-юц-*). The conducted analysis allows for the following conclusions:

1. With regard to derivative bases, the discussed affixal derivatives can be divided into two basic groups, whose motivation is derived from nominal and verbal derivative bases and roots.

2. Derived noun bases fall into the categories of derivative bases and roots, functioning in two grammatical genders: masculine and feminine. A greater expansiveness in forming suffixal derivatives is indicated by derivative bases, mostly suffixal ones.

3. In the Ukrainian language, there is a small group of the so-called polymotivational derivatives with a double motivation, whose formation can be derived from a particular non-prefix adjective or a noun stem.

In the Ukrainian language, a numerous group of suffixal derivatives has suppletive suffixal or paradigmatic forms.

Ewa Gładys
Lublin

Комунікативно-функціональна характеристика українських рекламних слоганів

Метою статті є аналіз українських рекламних слоганів в аспекті теорії мовленнєвих актів, а також характеристика текстів реклами на фоні конверсаційних максим П. Грайса. Матеріал дослідження становлять рекламні гасла, зібрані протягом 3 років (2004–2007). Походять вони з української преси, радіо та інтернет-сторінок.

Аналіз рекламних слоганів за теорією актів мови обов'язково треба розпочати з розгляду поняття рекламного дискурсу. Отже, Ф. С. Бацевич у своїй монографії, присвяченій дослідженню комунікативної лінгвістики¹, пояснює термін „дискурсу” як тип комунікативної діяльності, мовленнєвий потік, що має різні форми вияву, відбувається у межах конкретного каналу спілкування і регулюється тактиками учасників. Бацевич виділяє різні типи дискурсів, де поряд із газетним, театральним, літературним, політичним, релігійним, теле- і радіодискурсом виступає й рекламний дискурс. Відзначається він специфікою завдання – привернення уваги споживача до одного з багатьох товарів, створенням позитивного іміджу продукту, щоб він запам'ятався надовго. Рекламний дискурс спрямований не на товар, а на продаж уподобань людей, тому часто відбивається у наявних у свідомості людини стереотипах, символах. В результаті цього реклама стає своєрідним знаком, а ми, купуючи товар, реагуємо не на відмінності товару, а на відмінності семіозису рекламного тексту.

Реклама є нічим іншим, як комунікатом, який рекламодавець (адресант) створює для споживача (адресата). Спираючись на комунікативні моделі Р. Якобсона та К. Е. Шеннона (образно представлені у Ф. С. Бацевича²) пояснимо елементарні компоненти комунікації: адресант, за допомогою засобів мовного коду, формує повідомлення і в межах контексту встановлює контакт з адресатом (з моделлю зв'язані, звісно, функції міжособистісного

¹ Ф. С. Бацевич, *Основи комунікативної лінгвістики*, Київ 2004, с. 137–149.

² Ibidem, с. 48.

спілкування). Адресант, тобто автор комунікату, мовець, є джерелом повідомлення, кодує його і подає у відповідних формах, доступних для адресата, який є кінцевим „споживачем” повідомлення, сприймає його і інтерпретує. Натомість повідомлення є інформацією, втіленою у конкретний код і переданою каналом спілкування. Канал комунікації є своєрідним „мостом”, що поєднує адресанта і адресата. Не можна обійти увагою важливого елементу комунікації, яким є інформаційний шум. Характеризується він вибірковим сприйняттям, семантичними перешкодами, може викликати перекручення в каналі інформації і деформацію комунікату. Важливим є також зворотний зв’язок, тобто реакція адресата на повідомлення, а також контекст і ситуація, у якій комунікація відбувається.

Стосовно рекламної комунікації адресантом повідомлення (рекламного гасла) є виробник товару або послуги, який за допомогою рекламного агентства виготовляє рекламу і через засоби масової інформації доносить її до споживача (адресата). А. Бенедікт у своїй праці про рекламу як процес комунікації³ підкреслює, що рекламне повідомлення мусить бути сприйняте споживачем правильно, згідно з інтенцією рекламодавця, мусить бути зрозумілим, щоб реклама була дієвою. Канал рекламної комунікації, як вважає згаданий автор, об’єднує всі засоби, завдяки яким комунікат доходить до споживача. У наш час найбільш ефективним каналом є телебачення, радіо, газетні тексти. Інформаційний шум у рекламному комунікаті найчастіше має постать семантичних помилок, зроблених рекламодавцем, які призводять до створення складного рекламного гасла, незрозумілого для адресата. Досить важливим є також контекст, обставини, в яких відбувається рекламна комунікація. Дуже вагомим, окрім психологічного та часового, є культурний контекст, до якого автори реклам часто звертаються, а виражається він цінностями, наявними в свідомості споживачів.

На основі вищенаведених роздумів можемо дійти до висновку, що дискурс створюється послідовністю мовленневих актів, тому зосередимо увагу на характеристиці структури **акту мови**. Отже, **мовленнєвим актом** (МА) назвемо цілеспрямовану мовленнєву дію, що здійснюється згідно з правилами мовленнєвої поведінки і розглядається в межах прагматичної ситуації. Важливо підкреслити основні риси акту мови, зокрема **інтенціональність** (умисність), **цілеспрямованість** та **конвенціональність**. До складових МА належить **локуція** – фонетично і граматично правильне висловлення певної мови з певним смислом і референцією, вона передбачає

³ А. Benedikt, *Reklama jako proces komunikacji*, Wrocław 2005, с. 35–40.

виділення інших актів, зокрема **іллокуції**, тобто втілення у висловлюванні певної комунікативної інтенції, мети, яка надає йому конкретної спрямованості. Як вважає Дж. Сьорль⁴, філософ-аналітик, наступник засновника теорії МА – Дж. Остіна, іллокуція є способом використання локуції: питати або відповідати; оголошувати намір, рішення; інформувати, переконувати чи попереджати. Останньою складовою МА є **перлокуція**, яка є наслідком впливу іллокутивного акту на адресата, тобто результатом її є переконання, змушення, спрямування когось.

Класифікацією МА займався Дж. Сьорль, який визначив головні параметри, за якими розрізняв іллокутивні акти (тобто і МА)⁵: мета, спрямованість акту, психологічний стан мовця, прагнення досягнення мети, різниця між адресантом і адресатом (інший статус), інтерес адресанта до адресата, ставлення до мовленнєвого контексту, стиль здійснення МА. На основі вищенаведених параметрів Дж. Сьорль виокремив такі типи МА⁶: репрезентативи (асертиви), вони зобов'язують мовця нести відповідальність за висловлювання; директиви, змушують адресата зробити дещо; комісиви, зобов'язують виконати певні дії у майбутньому, або дотримуватися певної поведінки; експресиви, виражають психологічний стан мовця: співчуття, просьбу, привітання та ін.; декларативи, які встановлюють відповідність між змістом висловлювання та реальністю. До декларативів належать також перформативи, тобто висловлювання еквівалентне вчинку.

Вищенаведена типологія МА допоможе правильно класифікувати рекламний акт і пізнати його характерні риси. При цій класифікації звернемось до праці К. Скворонек *Reklama – studium pragmatyngwistyczne*: „W analizie aktów illokucyjnych reklamy brane będą pod uwagę dwa podstawowe aspekty: intencjonalny, wyrażający zamierzony przez nadawcę cel i konwencjonalny, który zakłada wybór odpowiednich środków językowych do realizacji tego celu [...]. Ważnym dla analizy aktów założeniem jest postulat optymalności, który oznacza, że nadawca zawsze dąży do minimalizacji struktury powierzchniowej i maksymalizacji jego struktury głębokiej”⁷.

На думку дослідниці, рекламний текст можна вважати макроактом, який складається з менших одиниць – мікроактів певного типу. З огляду на ці мікроакти будемо аналізувати рекламні слогани, але передусім схарактеризуємо рекламу в аспекті безпосереднього та посереднього актів. Отже, безпосереднім

⁴ J. Searle, *Umysł, język, społeczeństwo*, Warszawa 1999, s. 217–220.

⁵ Ф. С. Бацевич, *op. cit.*, s. 172.

⁶ J. Searle, *op. cit.*, s. 233–236.

⁷ K. Skowronek, *Reklama – studium pragmatyngwistyczne*, Kraków 1993, s. 11.

актом назвемо висловлювання, в якому інтенція адресанта буде правильно сприйнятою адресатом, незалежно від ситуації, в якій комунікація відбувається. Натомість в актах посередніх існує розходження між інтенцією адресанта і прагматичним значенням. Такі акти можуть бути зрозумілими тільки в конкретному контексті: *Грошові кредити від 1000 до 25000 грн, без застави і поручителів. Телефонуй сьогодні!; Віді Край Моторз. Офіційний дилер Форд, надійний помічник Вашого бізнесу. Перевага очевидна. Ключ до успіху в будь-якій справі; З Новим роком та Різдом Христовим вітає торгова марка Zelmer. Побутова техніка Zelmer – найкращий подарунок під ялинку; Віддамо в добрі руки! Вперше! Квартиру в Києві – комфортну.* Значення семантичне вищенаведених реклам відрізняється від їх значення прагматичного. Погоджуючись з думкою дослідниці К. Сковронек, можна таким чином вважати, що рекламний акт має посередній характер. Проте на поверхні рекламної структури не появилось ні пеформативне дієслово „рекламую”, ні інша синонімічна конструкція.

Зосередимо увагу на функціонуванні мікроактів в структурі рекламного тексту. К. Сковронек пропонує такий їхній поділ: **Акти заохочування та спонукання** (пол. *akty zachęty i nakłaniania*), тобто спонукання споживача до купівлі продукту, найчастіше за допомогою наказу (*Оберіть вишуканість, шик і комфорт!; Djuse. Витрачай на себе більше!; Прийди та переконайся! Просто кредит; Подаруй коханій зірку. Гурт „Десерт”*). Тільки у деяких випадках виступає акт просьби (*Просимо зголоситися..., Просимо повернути..., Просимо о контакт...*), але рекламісти рідко їх вживають. У цій групі актів знаходимо спробу викликати у адресата бажання придбати продукт і заохотити у різний спосіб до купівлі, переважно посередньо (якщо клієнт скористається пропозицією – це матиме лише позитивні наслідки): *Якщо вас турбує подагра, артрит – допоможемо, дзвоніть; T-racer забезпечить дітям безтурботні пустощі, а батькам безтурботну чистоту. Завдяки K 7.85 M plus Ваша тераса враз стане чистою і сухою; Фарлен – цифрові телекомунікації. Єдність можливостей. Три бізнес-лінії за 450 грн. Квартирний телефон за 250 грн плюс ADSL доступ.*

Акти ствердження (пол. *akty stwierdzenia*) полягають на інформуванні адресата про рекламоване підприємство, продукт або умови закупу: *Магазин „Сонечко”: швейні машини, оберлоки, ремонт; Ріельтерська компанія „Оптімум”. Продаж, купівля, оренда, консультації: квартир, будинків, земельних ділянок; „ЖБК пласт”, металопластикові ВІКНА&ДВЕРІ: підвіконня, відливи, протизламані ролети, жалюзі.*

У **актах схвалення** (пол. *akty chwaleńia*) адресант рекламного акту пишається своїми можливостями і компетенцією, виразно підкреслює винятковість підприємства або товару: *Ювелірний салон „Клеопатра”. Тільки в наших салонах Ви можете зробити замовлення на обручальні перстені з дорогоцінним камінням по каталогах, або за індивідуальними ескізами; Найбільша в Україні пропозиція весільних запрошень – якісний друк, вишуканий дизайн, свіжість задуму, майстерність виконання.*

Іноді рекламодавець за допомогою слогану намагається створити у адресата позитивний образ самого себе: *Сто суконь для найвибагливіших...; Прагнете здивувати своєю неповторністю? Завітайте: неперевершені весільні та вечірні зачіски – креативний манікюр, професіональний візаж. Ви будете королевою!; Завжди найвищий гатунок для вишуканого смаку, новий франківський стандарт.*

Акти пропонування (пол. *akty proponowania*) переважно мають безпосередній характер (наявне у них дієслово „пропоную”): *Вам пропонують наймініатюрніші та найдешевші в своєму класі автомобільні охоронні пристрої; Постійно пропонуємо зі складу у Львові автозапчастини; Пропоную діагностику та лікування.* Все ж-таки бувають акти, які виражаються слоганами без перформативного дієслова, але можна їх потрактувати також як пропозицію: *Приходьте і переконайтеся самі; Сьогодні – спеціальна пропозиція! – лише 50 копійок, якщо поквапитеся – найбільша знижка, яку ви коли-небудь бачили.*

Завдяки **актам гарантії і обітниці** (пол. *akty gwarancji i obietnicy*) рекламодавець гарантує клієнтові високу якість послуг (у посередній спосіб): *Фірма „Либідь” має і може все; Фірма „Комфорт” – слово „немає” у нас заборонене; (безпосередньо) Унікальна можливість отримати бажану стрункість. Корисно для здоров'я. Гарантований результат; Безкоштовні консультації фахівця, анонімність гарантуємо; (лікування) При покупці на суму від 300 грн гарантовано отримай подарунок; Artistry зобов'язується постійно стежити за новітніми тенденціями у своєї галузі і проводити подальші дослідження.*

Адресант хоче допомогти клієнтові у якнайкращому виборі, підказує, що є корисним, не примушуючи адресата до купівлі – кінцеве рішення належить споживачеві. Тому стосує **акти поради** (пол. *akty rady*). Адресат реклами з наявністю такого акту є несамотійною людиною, яка потребує і вимагає вказівок від рекламодавця: *Школа молодих мам. Ви вагітна чи просто плануєте народити здорову дитину? Звертайтеся, у нас ви отримаєте інформацію, яку не знайдете більше ніде; Якщо ви хочете насолоджуватися*

життям – ведіть активний і здоровий спосіб життя, а наші товари – допоможуть вам.

Врешті акти **конвенціональні** (пол. *grzecznościowe, konwencjonalne*) К. Сковронек окреслює як „ułatwiająca komunikację językową, zapewniająca jej sprawny przebieg, sygnalizujące jednocześnie hierarchię pomiędzy nadawcą a odbiorcą”⁸. Такі рекламні акти виникають у зв’язку зі святами, коли підприємство складає своїм клієнтам побажання, напр. *З Новим роком вітає Zelmer*, або пов’язані з іншими урочистостями: *Вітаємо з річницею заснування! З повагою, колектив ТзОВ видавнича група „Експрес”*. Іноді підприємство просто бажає клієнтам гарного самопочуття і задоволення із продуктів: *Бажаємо натхнення та енергії на кожен день; Бажаємо, щоб Вами захоплювалися та милувалися* (креми Avon).

Зупинимося коротко на понятті перлокуції рекламних текстів – дуже важливому чиннику реклами. Як вважає К. Сковронек, перлокуційний ефект є метою рекламодавця, і завдяки відповідно сконструйованому слоганові адресант хоче цей намір зреалізувати. Перлокуцію реклами можна представити схемою: **Рекламний акт → знання адресата про товар (послугу) → бажання купівлі (скористування послугою) → купівля продукту адресатом → користь для адресанта (оптимальний прибуток)**. Розуміння змісту і значення реклами викликає у адресата бажання купівлі рекламованого товару, а це призводить до справжньої купівлі продукту і приносить користь адресантові. Кожний елемент поданої схеми є важливим для успіху рекламного акту. Інакше, якщо знання адресата про товар буде невеликим, або якщо покупець взагалі не зрозуміє рекламного комунікату, не скористається пропозицією і рекламодавець не досягне мети.

Зосередимо увагу тепер на іншому питанні, а зокрема на характеристиці рекламних актів в аспекті конверсаційних привил П. Грайса. Як читаємо у праці Е. Табаковської, вищеназаний філософ мови вважає, що основою міжлюдської комунікації є головна так звана засада кооперації, яка звучить: „Wnoś swój wkład w interakcję komunikacyjną tak, jak tego w danym jej stadium wymaga przyjęty cel czy kierunek wymiany komunikacyjnej”⁹. Ця провідна засада зв’язана з іншими, більш детальними, званими конверсаційними максимами Грайса. Вони саме, в процесі комунікації, керують раціональною поведінкою як такою.

⁸ Ibidem, с. 35.

⁹ E. Tabakowska, *Kognitywne podstawy języka i językoznawstwa*, Kraków 2001, с. 219.

На думку К. Сковорнек, яка у своїй праці детально аналізує відносини між рекламним актом і максимами Грайса, у нормальних обставинах (адресант і адресат є рівноправними, жоден із них не домінує), учасники комунікації хочуть свою інформацію передати у якнайефективніший (описовий) спосіб, згідно з максимами. Але можуть також ці максими порушувати, особливо тоді, коли адресант домінує над адресатом, а так діється власне у випадку рекламної комунікації. Рекламний текст переважно має інформаційно-переконувальний (умовлювальний) характер; в його інформаційній частині рекламодавець намагається передати багато важливих повідомлень, не порушуючи конwersаційних правил. Але в переконувальній частині, де здійснюється маніпуляція свідомістю покупця, адресант мусить порушити якусь із максим, що призводить до інтерпретації тексту адресатом, тобто до зацікавлення рекламою¹⁰. Характеристику почнемо від **максими кількості** (пол. *ilości*), яка звучить: „Staraj się, aby Twój wkład w konwersację był na tyle informatywny, na ile wymaga tego cel wymiany werbalnej i aby nie zawierał większej ilości informacji, niż to jest konieczne”¹¹: *Braun Multiquick. Вміє багато. Як і Ви. Ви – мама і менеджер, вчитель і друг, кухар і артистка, лікар і няня. І щоб з усім впоратись, вам конче потрібен універсальний помічник. Braun розробив нову систему Multiquick-надійного партнера у всьому. Нова вакуумна система від Braun талановита та інноваційна. Вона вправна і талановита, як ви. Вакуумна система Braun Multiquick допомагає легко і швидко змішувати, нарізати, навіть чудово подрібнювати горіхи [...]. Новий винахід Braun – унікальна вакуумна система – з легкістю викачує кисень зі спеціальних контейнерів FreshWare. І ваша їжа залишається свіжою, апетичною та смачною до трьох разів довше. Braun. Якість. Надійність. Дизайн. Як бачимо, наведений рекламний слоган є довгим текстом. Але треба задати собі питання, чи передає портівну і конкретну інформацію. Отже – ні. Автор реклами „збомбардував” читача великою кількістю хаотичних інформацій, з яких наша пам’ять залишає тільки назву продукту. Натомість у таких слоганах: *Зоб, мастопатія, простатит, кишково-шлункові та інші хвороби... Універсальна діагностика. Оздоровлення без операції; Квітковий пилок для активізації імунітету, підвищення гемоглобіну, зміцнення організму, покращення пам’яті та розумової здатності*, спостерігаємо перелік різноманітних дій, назв для певних явищ (хворіб у цьому випадку), що має тавтологічний характер і передає адресатові забагато інформації.*

¹⁰ К. Skowronek, op. cit., с. 70–71.

¹¹ Е. Tabakowska, op. cit., с. 219.

Бувають й рекламні акти, які у інший спосіб порушують обговорювану нами максиму – передають недостатню кількість інформацій: *Автосалон USA авто. Найкращі ціни в Україні; Акція! Нові ціни, Вікно плюс; Нові ножі iCook. Ріжуть краще, ніж будь-що*. Такі реклами є сюжетно порожні – словосполучення типу: „найкращі” та „нові ціни”, або „будь-що” не вносять нічого конкретного для знання адресата. Все-таки подібні конструкції виступають у рекламі дуже часто, тому що зосереджують у своєму „текстовому полі” кожного індивідуального клієнта і одночасно усіх потенційних покупців. Цей механізм діє дуже ефективно – число зацікавлених рекламою людей буде збільшуватися разом з розширюванням можливостей купівлі товару. Адресат швидко віднаїде себе серед великої групи покупців, і не помітить, що у рекламних слоганах, в яких порушено засаду кількості, відсутня відповідна характеристика продукту. Під час аналізу засади Грайса стосовно кількості інформації у рекламному тексті, помітимо також своєрідний парадокс. Отже, повноцінна, конкретна інформація не є для адресата особливо привабливою, тому що зв’язана є з певними обмеженнями, звужує обсяг кола адресатів.

Перейдемо до характеристики максими якості (пол. *jakości*), тобто: „*staraj się, aby Twój wkład w konwersację był prawdziwy, nie mów czegoś, co uważasz za nieprawdę, lub czegoś, czego nie możesz poprzeć dowodami*”¹². Вважаємо прикладом такого порушення у рекламі слогани: *Euphoria FW (парфуми)*. *Calvin Klein пропонує нам зануритися в атмосферу ейфорії – від життя, від любові, від щастя; Відчуй смак легенди! З 1715 року. Львівське; Сигарети Glamour. Прикрась собою життя! У цих текстах спостерігаємо умисну зміну значень слів, тобто метафору. Такі конструкції, як „зануритися в атмосферу ейфорії”, „смак легенди”, чи „прикрась собою життя”, передають неоднозначну і непрозору картину світу. Туманність і неконкретність реклами добре впливає на адресата, створює в його свідомості позитивні конотації. Треба сказати, що хоча рекламні метафори нагадують поетичний стиль, не є дуже складними – пересічна дюдина не може мати проблем з їх інтерпретацією. Адресант намагається також, щоб метафори були оригінальними та свіжими і викликали подив, захоплення покупця. Розглянемо інші приклади реклам: *Парфуми Angel SchlessorEssential FM. Класика, що завжди актуальна. Вічність; Все багатство смаку на долоні. Nescafe Gold; Новий, комфортний, витончений аромат для усього світу. Данина вічної елегантності, гарному смакові (парфуми)*. У прикладах наявне перебільшення*

¹² Ibidem.

ознак продуктів – явище гіперболи. Цей стилістичний засіб має позначати сильне емоційне ставлення адресанта до послуг чи товарів, які рекламує і викликати подібну реакцію у адресата.

Буває і так, що рекламодавці порушують інший важливий елемент засади Грайса стосовно якості, а зокрема подають клієнтам інформації, правдивості яких довести не можна: *E-PARFUMS kiev.ua – магазин, якому довіряють!*; *Ми потрібні кожній родині (Siemens)*; *Ariел. Відпере навіть те, що іншим не під силу*; *Система очищення води eSpring знищує більше 99,99% хвороботворних бактерій і вірусів, які знаходяться в питній воді*. Важко перевірити слушність таких реклам, але не про це в них йдеться. Головною функцією цих слоганів є просто привернення уваги адресата до змісту тексту реклами, і на цьому кінчиться процес комунікації. Всяка можливість відповіді або діалогу з покупцем є виключена.

Зосередимо увагу на наступному питанні – максимі відношення (пол. *stosunku relewancji*): „mów na temat (bądź relewantny)”¹³. І цю засаду рекламодавці нерідко порушують, а щоб переконатись у цьому, вистачить подивитися на перші речення слоганів: *Прекрасний літак – це літак, який гарно літає...* В дальшій частині реклами адресант говорить про надфункціональні годинники; *У кола друзів є свій центр. Правило справжньої дружби...* а йдеться просто про пиво „Славутич”. Початок реклами не вказує, яким може бути дальший її зміст, тому зацікавлений покупець змушений ознайомитися з текстом до кінця. Читаючи такі реклами, адресат має враження, що їх тема не відповідає змістові (інформаційній частині). Це навмисна несумісність, все-таки доходить до порушення вищезгаданої засади.

Останньою засадою Грайса є максима способу (пол. *sposobu*): „wyrażaj się jasno i unikaj niejasnych sformułowań”¹⁴. Порушення цього правила у рекламних текстах дозволяло б адресатові інтерпретувати слоган по-різному і не завжди згідно з інтенцією рекламодавця. Могло б також призвести до комунікаційної помилки. З цього ж приводу автори реклам не вживають багатозначних конструкцій, які викликають інтерпретаційні сумніви. Допустимою є лише семантична гра словами, оскільки покупець розуміє всі їх значення: *Чесний. Чесний оцет. Все по справжньому*. Неясний, розтягнутий текст реклами вживається дуже рідко і тільки у випадках, коли неконкретність слогану набуває прагматичної функції, приваблює адресата.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Ibidem.

У вищенаведеній статті висвітлено специфіку рекламного дискурсу завдяки розгляді рекламних слоганів в аспекті мовленнєвих актів та втілено рекламне звернення до групи посередніх актів. Користуючись типами актів Дж. Сьорла та класифікацією мікроактів К. Сковронек у нарисі виокремлено рекламні акти (заохочування і спонукання, ствердження, схвалення, гарантії і обітниця, поради, конвенціональні). Натомість аналіз рекламних гасел в аспекті конwersаційних максим Грайса (кількості, якості, відношення, способу) дозволив дійти висновку, що задля досягнення ефективного впливу на споживача, автори реклам порушують кожен з засад.

Матеріал дослідження

журнали: „Міні” (лютий 2004), „Ковельський ринок” (№ 14, грудень 2006), „Львівська реклама” (№ 26, липень 2007), „Львівська газета” (№ 112, липень 2007), „Весілля” (№ 2 та № 3, травень/червень 2007)

радіо (РадіоМан, ПростоРадіо)

інтернетні сторінки: <www.amway.ua>; <www.bravo.net.ua>; <www.marykay-oksana.com.ua>

Streszczenie

Komunikatywno-funkcyjna charakterystyka ukraińskich sloganów reklamowych

W artykule dokonano analizy ukraińskich sloganów reklamowych w oparciu o teorię i podział aktów mowy J. Searla oraz typologię mikroaktów reklamowych K. Skowronek. Umożliwiło to prześledzenie specyfiki dyskursu reklamowego oraz nazwanie komunikatu reklamowego pośrednim aktem mowy. W niniejszym szkicu podjęto także próbę charakterystyki haseł reklamowych w aspekcie maksym konwersacyjnych P. Grice'a, co przywiodło do następującej konkluzji: w imię osiągnięcia celu autorzy tekstów reklamowych są w stanie złamać każdą z powyższych reguł.

Summary

Communicative and functional characteristics of Ukrainian commercial slogans

The article features an analysis of Ukrainian commercial slogans, carried out on the basis of theory and the classification of speech acts by J. Searle, as well as the typology of advertising micro-acts by K. Skowronek. Such an analysis enables one to track the characteristics of advertising discourse and to define a commercial message as an indirect speech act. This essay also tries to describe the catchphrases used in advertising from the perspective of Grice's conversational maxims, which led to the formulation of the following thesis: in order to achieve their aims, the authors of advertising texts are ready to violate any of the aforementioned rules.

Jarosława Iwczenko
Olsztyn

Diabeł we frazeologii polskiej i rosyjskiej: motywy główne

Znaczącym elementem każdej kultury jest religia. Potocznie religie dzieli się na „prymitywne”, lokalne i tzw. światowe. Wśród narodów słowiańskich obecnie dominuje chrześcijaństwo, należy jednak zaznaczyć, że utrwalona w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian jego ludowa odmiana widocznie różni się od wersji kanonicznej. Dysonans ten jest pochodną kompilowania przez nową religię w życiu codziennym naszych przodków dwóch światopoglądów – chrześcijańskiego i pogańskiego. Przykłady kontaminacji wyobrażeń chrześcijańskich i przedchrześcijańskich, obecnych w słowiańskich mitologiach, są bardzo liczne, a najbardziej widoczne w odniesieniu do postaci: przykładowo, święci przyjęli cechy duchów pogańskich, archaniołowie – bogów, a dobrze wszystkim znany diabeł połączył w sobie cechy mnóstwa drobnych biesów.

Diabeł w mitologii ludowej Słowian zajmuje jedno z miejsc centralnych. Zestaw związanych z nim wierzeń jest tak rozbudowany, że niektórzy badacze mówią o istnieniu osobnego tekstu diabła – tekstu w sensie semiotycznym. Tekst ten nie ma charakteru ciągłego i daleko mu do konsekwencji, scalają go jednak powtarzające się motywy o charakterze uniwersalnym i lokalnym, bardziej lub mniej znaczące i obecne w różnych formach tekstów¹. Motywy te do dnia dzisiejszego występują w języku potocznym, zwłaszcza w postaci frazeologizmów i przysłów. Podejmijmy więc próbę przyjrzenia się, na ile ludowe wyobrażenia o diable nadal występują w polskich i rosyjskich kliszach językowych.

W zestawie wierzeń o diable wydzielić można trzy motywy nadrzędne:

1. Diabeł antropomorficzny.
2. Diabeł jako przedstawiciel „tamtego” świata.
3. Diabeł w kontekście chrześcijańskim.

Należy jednak pamiętać, że niektóre motywy kontaminują się i mogą być zakwalifikowane do kilku grup jednocześnie.

1 Е. Л. Березович, И. В. Родионова, „Текст черта” в русском языке и традиционной культуре: к проблеме сквозных мотивов, [w:] *Между двумя мирами: Представления о демоническом и потустороннем в славянской и еврейской культурной традиции*, Академическая серия. Вып. 9, Москва 2002, s. 7–44.

1. Diabeł antropomorficzny

Ta grupa wydaje się być najmniej rozbudowaną. Zaliczane są do niej jednostki frazeologiczne² obrazujące diabła i jego tryb życia podobnie do ludzi, i w ten sposób eksplikujące antropocentryzm postrzegania świata przez człowieka. Zawierają one m.in. informacje dotyczące wyglądu diabła, jego płci, układu rodzinnego oraz życia codziennego postaci mitologicznej.

Przypuszczalne zróżnicowanie płciowe zostało odnotowane w obu językach, w polskim w formie „diablica”: *co diablica zarwie, tego i diabeł nie wydrze* [NKPP, t. 1, s. 426], w rosyjskim w formie *чертовка* i *шуйиха: чёрная как чертовка* [ССРЯ, 485], *нать, как шуйиха* [СППП, 122]. Przywołany kontekst i podobne jednostki frazeologiczne nie wystarczają jednak, żeby udowodnić faktycznie istniejący podział, ponieważ określenia te mogły odnosić się do żony diabła, który wchodził w związki ze zwykłymi kobietami, a diablicami w Polsce tradycyjnie nazywano czarownice.

Zgodnie z tekstami innych gatunków wizja ludowa przedstawia diabła głównie w postaci człowieka z elementami zoomorficznymi. We frazeologii natomiast na korzyść antropomorficzności diabła przemawia najbardziej odwzorowanie w jego trybie życia cech układu rodzinnego ludzi oraz ich codziennej rutyny. Podobnie jak człowiek diabeł ma zatem rodzinę, stąd też wzmianki o diablach w różnym wieku – logiczne, że ojciec bądź matka są starsi od dzieci: pol. *mina jak u diablego syna* [NKPP, II, s. 89], ros. *к чертовой бабушке* [ФСРЯ, 524], *вымазаться как чертёнок* [ССРЯ, 485], w rodzinie może być kilkoro dzieci: pol. *rodzona siostra Lucypera* [NKPP, II, s. 320], ros. *сам черт не брат* [ФСРЯ, 519]. Polskie młode diabły nie mają zarostu: *czart młody, bo jeszcze bez brody* [NKPP, I, s. 354].

Na co dzień diabły uprawiają rolę: pol. *czego czart nie orał, tego siać nie będzie* [NKPP, I, s. 354], ros. *где черт не сеял, там и не пожнет* [ПРН, 181] oraz wykonują inne charakterystyczne dla mieszkańców wsi czynności: pol. *na raniczu diabeł groch młócił* [NKPP, III, s. 553], ros. *эта мельница – только черту табак молотить* [ПРН, 470]. Po robocie należy odpocząć, w tym zakresie polskie diabły preferują tańce: pol. *tańczy koło niego jak bies na doświciu* [NKPP, III, s. 505], a rosyjskie – gry: ros. *на перекрестке черти яйца катают, в свайку играют* [ПРН, 932].

² Dalej w celu uniknięcia powtarzania się termin „jednostka frazeologiczna” odnosi się tak do jednostek frazeologicznych w ujęciu ścisłym, jak i do przysłów.

Na antropomorficzną postać diabła wskazuje dodatkowo tradycja przedstawiania diabła jako obcokrajowca. W Polsce przybiera on głównie postać Niemca, w rosyjskim obcość jest eksplikowana m.in. przez elementy diabelskiego pojazdu, który posiada dyszel: ros. *у антихриста дышловая колесница* [ПРН, 47] – według słownika Dała element nietypowy dla wozów rosyjskich³.

2. Diabeł jako przedstawiciel świata chtonicznego

Dyszel jako element diabelskiego wozu w języku rosyjskim, jak również diabeł Niemiec w polskim – nie są elementami przypadkowymi, odbiegającymi od ustalonej normy. Jest ich o wiele więcej, a powodem tego jest założenie, że diabeł reprezentuje świat człowiekowi obcy – świat chtoniczny. Zaświaty są przeciwieństwem świata żywych, swoistym antyświatem, w którym rządzą antynormy – oczywiście, względem ludzi.

Ta „nienormalność” diabła w najbardziej ewidentny sposób ujawnia się w jego wyglądzie. W ogólnie antropomorficznej postaci często występują elementy zoomorficzne – posiada rogi, ogon, w języku polskim są wspomniane dodatkowo pazury: *słówka jak aniołka, a pazurki jak diabła* [NKPP, III, s. 243]. Źródeł tego należy doszukiwać się w kojarzeniu w świadomości mitologicznej świata chtonicznego ze światem natury, który nie jest podporządkowany człowiekowi i nie jest przez niego zagospodarowany. Dlatego większość demonów posiada cechy zoomorficzne, a diabeł potrafi przybierać postać różnych zwierząt.

Nie mniej widoczna jest asymetryczność ciała postaci mitologicznej: ma hipertroficzne narządy mowy: pol. *poszedł do diabła w zęby* [NKPP, I, 435] ros. *кусать как черти* [Бойц., 141], *схватить зубами как чёрт* [ССРЯ, 483] – implikowane tu są przekazy ludowe o możliwości zostania przez diabła połkniętym, popularne są wzmianki o jego utykaniu. Jedno z określeń diabła w języku rosyjskim wprost nawiązuje do tej cechy – *анчутка беспятый*⁴. Rosyjski diabeł ma fryzurę w postaci wydłużonej kępki włosów bądź odpowiednio uformowaną głowę, stąd wywodzi się kolejne rosyjskie określenie tej postaci mitologicznej: *шшии* oraz deminutywy *шшишок, шшишочек*⁵. U narodów słowiańskich także kolor jego skóry jest odmienny – czarny, chociaż równie dobrze może to być zwykły

³ *Дышло*, [w:] В. И. Даль, *Словарь живого великорусского языка*, [online] <www.oval.ru/dal/7606.html> dostęp 30.09.2009.

⁴ О. Черепанова, *Мифологическая лексика русского Севера*, Ленинград 1983, s. 66.

⁵ Н. Толстой, *Каков облик дьявольский*, [w:] Н. И. Толстой, *Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике*, Москва 1995, s. 261.

brud, charakterystyczny dla przypisywanych diabłu tradycyjnych miejsc zamieszkania – bagna i piekła. Jednakże polska frazeologia podkreśla przy tym, że *aniolowi lechko białym być, ale diabła trudno mydłem myć* [NKPP, I, s. 21], czyli albo ten brud jest wyjątkowy, albo jednak czarny to naturalny kolor diabła. Wspomniane wyżej cechy po zsumowaniu nie dodają diabłu urody – jest bardzo brzydki, co prawda według danych polskich staje się taki dopiero z wiekiem, a młody diabeł jest nawet urodziwy: *i diabeł był ładny, póki był młody* [NKPP, I, s. 430]. Asymetria pojawia się też w ubiorze diabła – według polskich jednostek frazeologicznych jego odzieniu brakuje pewnych elementów, takich jak guziki lub rękawy: *masz diable kaftan, tylko sobie guziki przyszyj* [NKPP, I, s. 432], *masz diable kaftan i to bez rękawów* [NKPP, I, s. 432]. Według danych rosyjskich nie potrafi dobrać elementów ubioru zgodnie z sytuacją: *все люди, как люди, один черт в колпаке* [ПРП, 455, 681], gdyż według W. Dała kołpak używany był zazwyczaj jedynie w domu lub do snu (w odróżnieniu od polskiego znaczenia, rosyjski kołpak nie jest futrzany czy obsyty futrem, a tkany lub dziany)⁶. Szczegóły odnoszące się do życia codziennego postaci mitologicznej też wskazują na jego „odwrotność”: np. diabelski pokarm nie jest jadalny dla człowieka, spożywa on istoty chtoniczne – owady w polskim i psy w rosyjskim.

Diabłu właściwa również „asymetria wewnętrzna”, czyli jego cechy charakteru nie zgadzają się z zestawem typowym dla ludzkich standardów. Jest złośliwy: pol. *nie drażnij czarta, bo przedtem zły* [NKPP, I, 354], ros. *злой как чёрт* [ССРЯ, 483], fałszywy: pol. *Żyda tylko diabeł oszuka* [NKPP, III, s. 989], ros. *лукавый как бес* [Ог., 46], cheiwy: pol. *ty cudzego szczypty, a diabeł twego garścią* [NKPP, I, s. 341], ros. *скуп как чёрт* [ССРЯ, 483], uparty: pol. *uparty jak diabeł* [NKPP, III, 592], ros. *упрям как карамышевский чёрт* [ССРЯ, 483]. Posiada on zdolności nadprzyrodzone – jest wszystkowiedzący, potrafi przeniknąć do przestrzeni zamkniętej, przemieszcza się wyjątkowo szybko. Z tym ostatnim konotuje się motyw charakterystycznego dla diabła wirowania, a zatem diabła w młynie oraz diabła w postaci wirów powietrznych i wodnych.

Kolejnym sposobem pokazania odmienności postaci mitologicznej jest umieszczenie jej w przestrzeni niezagospodarowanej przez człowieka. Diabeł zamieszkuje przede wszystkim miejsca, które w świadomości ludowej kojarzą się z pograniczem pomiędzy światami, w pierwszej kolejności te związane z wodą: bagna (według kosmologii ludowej przez diabła właśnie stworzone): pol. *siedzi jak diabeł w bagnie* [NKPP, I, s. 431], ros. *правит, как черт болотом* [ПРП, 226], mosty: pol. *potrzebny jak diabeł w moście* [NKPP, II, s. 1036], ros. *черт ли нес*

⁶ *Колта*, [w:] В. И. Даль, op. cit.

на дырявый на мост? [ППН, 234], jamy w rzekach i jeziorach, nad którymi tworzą się wiry: pol. *jak nie ma wody bez diabła, tak nie ma biedy bez Żyda* [NKPP, III, s. 980], ros. *вертум, как черт в пучине* [ППН, 257]. Wynika to z faktu, że woda siłą swoich właściwości fizycznych odzwierciedla świat rzeczywisty i w świadomości mitologicznej jest związana ze światem chtonicznym.

Jeżeli chodzi o łąd, diabła można spotkać na rozstajnych drogach, a też na samej drodze, z tym, że przemieszcza się w kierunku przeciwnym do ruchu człowieka. Dla kultury polskiej jednym z charakterystycznych miejsc pobytu diabła jest wierzba i to z nią jest związane jedno z jego polskich imion – Rokita. Natomiast jeden z rosyjskich gatunków diabła, a mianowicie *бес*, nie ma preferencji co do konkretnego drzewa – jest umieszczany generalnie w lesie. Biorąc pod uwagę wyraziste zróżnicowanie we frazeologii rosyjskiej biesa i diabła, można mówić, że *bies* jest bezpośrednią kontynuacją dawniejszych wierzeń o szkodliwych duchach leśnych i jest w taksonomii diabelskiej oddzielnym podgatunkiem.

Czas aktywności diabła przypada na godziny nocne, ciemności. Z tym związany jest jego strach przed piorunem: pol. *chowa się jak diabeł od pioruna* [NKPP, I, 290], ros. *бегаем от дома, бьдмо черт от грому* [ППН, 591], który tę ciemność nagle rozjaśnia i fakt, że z paniem koguta, symbolizującym poranek, diabeł traci swoją moc.

Wiele motywów, charakterystycznych dla postaci diabła w kontekście zaświatów, związanych jest z kultem zmarłych. Zacząć należy od funkcji opiekuńczych, które diabeł pełni w stosunku do ludzi. Pomaga im w czynnościach codziennych, zwłaszcza kołysze dzieci, opiekuje się bydłem, a szczególnie chętnie końmi – czynność typowa dla ducha domowego, geneza którego wywodzi się z wierzeń o duchu-przodku. Z tym ostatnim konotują się wzmianki o owocnych kontaktach seksualnych diabła z ludźmi: u ich podstaw leżą mity o zapłodnieniu kobiety przez totem bądź ducha przodka. W kontekście zaświatów nieprzypadkowe są liczne napomknienia określające diabła jako stryjka, wujka, ojca etc., często w kontekście przechodzenia duszy na tamten świat – sygnalizowanie więzi rodzinnych z diabłem powinno na zasadzie kumoterstwa zagwarantować tam duszy lepsze warunki pobytu. Duch przodka pełni również funkcję przewodnika do innego świata.

Ze światem zmarłych wiąże się pozornie chrześcijański wątek o opętaniu człowieka przez diabła – po śmierci człowieka jego duch, który nie przeszedł w zaświaty, dąży do powrotu i uzyskania nowej powłoki cielesnej. Do powtórnego ucieleśnienia nawiązuje zakaz wzywania diabła po imieniu, gdyż w świadomości mitologicznej imię nadaje istocie bezcielesnej fizycznych kształtów. Zgodnie z polskimi przekazami diabeł nie posiada duszy, bo przyjmując założenie, że pochodzi od zmarłych, sam nią jest. O jego przynależności do świata chtonicznego

świadczy też to, że diabeł się nie śmieje. Jak wskazał W. Propp, badając bajkę o księżniczce, która się nie śmieje, w mitologii śmiech jest cechą określającą przynależność do świata żywych w przeciwieństwie do zaświatów⁷. W większości jednostek frazeologicznych, gdzie występuje śmiejący się diabeł (pol. *śmieje się jak diabeł na kępie* [NKPP, I, 431], *śmieje się jak diabeł w konopiach* [NKPP, I, 431, ros. *хохотать как дьявол* [ССРЯ, 113]), dodatkowo określa się miejsce i jest to lokatywność na obszarze rzeczywistej przestrzeni geograficznej. W przeciwieństwie do niej diabeł nie śmiejący się znajduje się w przestrzeni mitologicznej, przeznaczonej dla zmarłych.

Niektóre wykonywane przez diabła czynności nawiązują do wierzeń o duchach wywodzących się z kultu zmarłych i zamieszkujących różne typy przestrzeni – wspomnianych już wyżej duchów leśnych i domowych oraz wodnych. Duchy domowe oprócz wykonywania czynności opiekuńczych mogą także szkodzić, np. dusić człowieka we śnie, a te zamieszkujące pustki – mylić ludziom drogę, straszyć, gonić i topić. Wszystko to w wyniku kontaminacji mitologii chrześcijańskiej i przedchrześcijańskiej znalazło się na liście typowych czynności diabelskich. Duchom należał się szacunek, i to również zostało przeniesione na zasady komunikowania się z diabłem.

W kontekście opozycji świata chtonicznego i ludzkiego, w motywach związanych z diabłem pojawia się wątek chaosu jako przeciwieństwa kosmosu ludzkiego bytu. Jak wspomniano powyżej, stosunki rodzinne diabłów wyobrażano sobie podobnie jak te w świecie ludzi. We frazeologii można również dopatrzeć się przekazów o istniejącej wśród diabłów hierarchii, a także o ich zróżnicowaniu gatunkowym. Tak o tym pisał W. Mokijenko: „fantazja ludowa przeniosła na świat diabłów wiele cech społeczności ludzkiej, wypracowawszy cały system stosunków hierarchicznych, «diabelską» listę rang, według której im mniejszy bies, tym bardziej zobligowany do posługi i dogadzania. Stąd wywodzi się przerośnięte znaczenie rosyjskiego związku *рассыпаться мелким бесом* – starać się jak najbardziej dogodzić, sypać uprzejmości”⁸. Podobny wątek mamy w pol. *mniejsi diabli zawsze się większego muszą bać diabła* [NKPP, I, 433]. Innym uzasadnieniem pozycji społecznej diabła jest jego wiek: ros. *старого черта да поднеп бес* [ППН, 355]. Poprzez odpowiednie zachowanie się biesów wobec szatana: ros. *сбирайтесь, бесы, сатана-то здесь!* [ППН, 772] oraz czarta: ros. *старова черта да поднял бес* [СППП, 143] we frazeologii rosyjskiej pośrednio wskazano na podporządkowanie biesów wszystkim pozostałym diabłom.

⁷ В. Я. Пропп, *Фольклор и действительность*, Москва 1978, s. 180–184.

⁸ В. М. Мокшенко, *Образы русской речи: историко-этимологические и этнолингвистические очерки фразеологии*, Ленинград 1986, s. 174–175.

Podstawę do określenia istniejących wśród diabłów różnic gatunkowych tworzą jednostki frazeologiczne, w ramach których występują nazwy synonimiczne: pol. *bij diabła aż go czarci wezmą* [NKPP, I, 425], *nie trzeba bratać diabła z szatanem* [NKPP, I, 434], ros. *бес пришел, сатану привел, чертением наплодил, дьявола в кумовья зовет* [ПРН, 772], *всех чертей знаю, одного сатану не знаю* [ПРН, 773]. Jednak ogólny obraz społeczeństwa diabelskiego we frazeologii polskiej i rosyjskiej opiera się bardziej na idei infernalnego chaosu, całości składającej się z mało różniących się części. W odróżnieniu od wyższej sfery systemu religijno-mitologicznego, mitologia niższa nie posiada precyzyjnie określonego układu i wyrazistej hierarchii. Motyw kontinuum sił diabelskich ujawnia się w ich zbiorowości, dla której ważniejsza jest przynależność diabłów do jednego gatunku i która uwypukla się poprzez brak przeciwstawień ilościowych. Spójność tych postaci mitologicznych odzwierciedliła się również w ich względnym ujednoczeniu w ramach frazeologii i żadne różnice tej koherencji nie zmieniają: pol. *jaki diabeł jeden, taki diabeł dwa* [NKPP, I, 431], *jaki diabeł warzony, taki i pieczony* [NKPP, I, 431], *jeden diabeł podobny do drugiego* [NKPP, I, 431], ros. *один черт* (w sposób jednakowy) [СППП, 80], *бур черт, сер черт, все один бес* [ПРН, 854].

Chaos obecny jest również w konotowaniu diabła z głośnym i nieprzyjemnym dźwiękiem – w przeciwieństwie do muzyki, którą tworzą dźwięki uporządkowane. Utrwaliło się to w związkach, w których diabeł do muzykowania wykorzystuje przedmioty do tego nie przeznaczone: pol. *ksiądz w dzwon, a diabeł w klepadło* [NKPP, II, 231], *jeden dzwoni w dzwon Panu Bogu na chwałę, drugi dzwoni w blaszkę diabłu na pociechę* [NKPP, I, 167], ros. *черт в ладоши не клепал* [СППП, 80]. Język rosyjski notuje szmer powodowany przez diabła: ros. *шешелиться как бес* (o grzebiącym się i szumiącym przy tym człowieku) [СППП, 87]. Z chaosem konotuje się również uszczegółowiony we frazeologii fizjologiczny akt defekacji: pol. *diabeł się nie wysra na małą kupę, jeny na wielką* [NKPP, I, 428], *bogatemu diabli do kieszeni srają* [NKPP, I, 125], ros. *нечемь черту срать, дакъ кремнемь* [СППП, 143], *как черт насрал травы* (o szybkim rozrastaniu się chwastów) [НОС, 12, 54].

Podsumowując wątek chaosu w kontekście diabła, wskazać należy, że diabeł zakłóca właściwy porządek bytu. Może skłócać ludzi: pol. *a co diabeł robi: stare wdowy liże, dzieci smoli, małżeństwa kłóci* [NKPP, I, 425], *czart zawsze kłótnie i warchoły sieje* [NKPP, I, 354], ros. *бог дал родню, а черт вражду* [ПРН, 261], *спутал черт свадьбу, да сам и тягу* [ПРН, 689], budzi dzieci: pol. *bogaczowi i diabeł dziecko zakołysze, a biedakowi obudzi* [NKPP, I, 125], przeszkadza w pracy, wywołując niechęć do niej: ros. *послал бог работу, да отнял черт охоту* [ПРН, 503].

3. Diabeł w kontekście chrześcijańskim

Na następną grupę motywów składają się wątki o charakterze chrześcijańskim. Na początku należy zaznaczyć, że we frazeologii m.in. utrwaliła się chrześcijańska wersja pochodzenia diabła – są to ponoć upadłe anioły. Biblijne konotacje obecne są również w niektórych nazwach diabła: *szatan*, *Lucyfer*, *Belzebub* dla języka polskiego, *camana* oraz *анмухрүцм* dla rosyjskiego.

We frazeologii diabeł jest na różne sposoby przeciwstawiany Bogu. W polskich jednostkach frazeologicznych nadmienia się o aktywności diabła w czasie niektórych świąt religijnych – są to Zielone Świątki, Wniebowstąpienie, św. Jana, Przemienienie Pańskie oraz zapusty. Podobnie jak Bóg, diabeł jest demiurgiem: stworzył wóz, muzykę, tańce, alkohol, według Polaków stworzył miasto i frymarki, kozę, wilka, muchy oraz tabakę, według Rosjan – wieś i zróżnicowanie społeczne, jest również „ojcem” Mołdawian i Tatarów. Część jego poczynań jest nieudaną próbą naśladowania Boga (muchy zamiast pszczoł, koza zamiast krowy, wilk zamiast psa), inne bez boskiej ingerencji są nieużyteczne – jak np. wóz lub młyn.

Kolejne przedsięwzięcia przeciwstawiają diabła Bogu na poziomie sacrum vs. profanum: tak karczma jest przeciwstawiana kościołowi, w związku z tym picie alkoholu także odnosi się do sfery profanum, diabelskie klepanie oraz świecka muzyka – tej kościelnej. Jednym ze znaczących motywów grupy profanum jest związek diabła z erotyką. Powyżej wspomniano już o zapłodnieniu kobiet przez diabła w kontekście kultu zmarłych. Jednak to erotyka sprawia, że we frazeologii kobieta jest poniekąd utożsamiana z diabłem, a czasami nawet gorsza od niego. Miłość cielesna, w odróżnieniu od duchowej, jest uważana za jeden z ciężkich grzechów – pod spódnicą kobiety (czyli w miejscu skondensowanej kobiecości) chowa się diabeł. Kobieta często staje się narzędziem szatańskiej pokusy. W polskiej tradycji za diabelskie uważane są te śluby, gdy małżonków dzieli duża różnica wieku oraz wszystkie zawarte po drugim małżeństwie – gdyż prawdopodobnie jedynym logicznym uzasadnieniem dla nich było pragnienie płciowe, a zatem interwencja diabła. Erotyką są przesiąknięte sabaty diabłów i czarownic. Oprócz stosunków jako takich, które odbywały się w ich trakcie, związek diabła z erotyzmem podkreśla się poprzez falliczną symbolikę środków transportu udających się na sabat czarownic⁹. Erotyczna jest również symbolika piszczałki, na której gra diabeł¹⁰.

⁹ J. Adamowski, *Droga na lysogórski sabat czarownic*, „Literatura Ludowa” 2000, nr 3, s. 23–35.

¹⁰ D. Wężowicz-Ziołkowska, *Miłość ludowa. Wzory miłości wieśniaczej w polskiej pieśni ludowej XVIII–XX wieku*, Wrocław 1991.

Za diabelskie uważa się bogactwo, które konotuje motyw skarbów strzeżonych przez diabła. Związek postaci mitologicznej i bogactwa jest całkiem logiczny ze względu na ludzką psychologię i naturalne pragnienie, aby bez wysiłku stać się bogatym. Wiadomo, że w warunkach dawnej wsi (gdzie przeważnie funkcjonowały analizowane wyobrażenia) życie wymagało codziennej pracy, która nie zawsze skutkowała nadmiarem owoców. Z obserwacji wynikało, że jedynym sposobem szybkiego osiągnięcia dostatku jest uzyskanie go w sposób nadprzyrodzony. Nie-naturalne bogactwo musiało więc przynależeć istotom nadprzyrodzonym. Jednocześnie diabeł w danych polskich występuje jako narzędzie sprawiedliwości społecznej – odbiera dobra zdobyte w nieodpowiedni zdaniem przeciętnych ludzi sposób (np. podatki).

Przeciwstawiający się Bogu diabeł jest bezpośrednio związany z pojęciem grzechu i kary. Stanowi ucieleśnienie grzechów, co wynika z jego charakteru – jest pyszny, złośliwy, chciwy. Głównym celem jego poczynań jest nieśmiertelny wędług chrześcijaństwa pierwiastek człowieka – dusza. Jednym z podstawowych typów diabelskiej działalności jest sprowadzanie człowieka na drogę grzechu, inaczej mówiąc – pokusa. Diabeł spisuje grzechy i wymierza odpowiednią karę. W związku z tym dla diabła chrześcijaństwo wyznacza specjalny typ przestrzeni – piekło, gdzie karze on potępione dusze, korzystając przy tym z takich narzędzi jak widły i ożóg. Z ludowym obrazem piekła związane są stałe skojarzenia z węglem (np. u Rosjan diabeł jeździ w koszach na węgiel, w polskim uważa węglarza za „swego”, jest okryty sadzą).

Grzesznicy często są adresatami działań postaci mitologicznej: diabeł nie zabiera graczom wygranej z tego powodu, że gry hazardowe zostały przez niego wymyślane i nie są właściwym sposobem zdobycia bogactwa. Lubi też pijaków, bo pod wpływem alkoholu łatwiej ulegają innym diabelskim pokusom.

Jak widać, diabeł wcale nie jest postacią wobec człowieka życzliwą, zatem stosowane są przeciw niemu wszelakie apotropeje, przedmiotowe oraz akcjonalne. Najczęściej wymieniane we frazeologii są atrybuty liturgiczne czy ogólnie chrześcijańskie oraz symbolizujące Boga. W związku z powyższym diabeł boi się krzyża: pol. *diabeł się krzyża boi* [NKPP, I, 428], ros. *боятся кого, чего как черт креста* [ССРЯ, 482]. Ze znakiem krzyża związany jest zakaz krzyżowania nóg, wyjaśniany przez następującą jednostkę frazeologiczną: pol. *niech każdy się strzeże nogi na krzyż założyć: złęknie się bowiem diabeł i przyśni się* [NKPP, II, 632]. Diabła można przegonić za pomocą obrazu: pol. *nie bądź jako mnich w Częstochowie, co ciągle diabłów wygania* [NKPP, I, 374]. Skutecznym środkiem odstraszającym jest także woda święcona: pol. *zmyka jak diabeł przed święconą wodą* [NKPP, III, 728] oraz kadzidło: ros. *боятся как черт ладана* [СФСРЯ, 190].

Jak już wspomniano na wstępie, na przykładzie diabła łatwo dostrzec kontaminację motywów o odmiennej genezie, które mieszają się ze sobą nawet w obrębie jednego kontekstu minimalnego. W miarę przejrzyście motywy główne dzielą się na chrześcijańskie i pozostałe. Kontaminacji uległy wszystkie grupy: jeżeli chodzi o połączenie motywów antropomorficznych z chronicznymi, to diabeł ukazuje się w postaci obcokrajowca; z jednej strony diabły mają rodzinę, z drugiej – są jednolitą niezróżnicowaną masą. Natomiast chrześcijańska opozycja Bóg vs. diabeł odpowiada tradycyjnemu aksjologicznemu przeciwstawianiu dobra złu, swego – obcemu, tego – tamtemu. W ten sposób diabeł chrześcijański i przedchrześcijański duch zmarłego, utożsamiający coś obcego, a przez to wrogiego i szkodliwego, stają się postaciami jednego rzędu. Niejednoznaczny jest także motyw opętania ludzi przez diabła: z jednej strony znany jest biblijny wątek o wypędzaniu diabłów z opętanego, z drugiej zaś jego korzeni można się doszukiwać w wyobrażeniach o duszach, które nie przeszły w zaświaty, a zatem powracają na ziemię, szukając ucieśnienia.

Niektóre z przejawów diabelskich zdolności również są ściśle związane z wątkami chrześcijańskimi: te nadprzyrodzone okazują się niezwykle przydatne podczas kuszenia człowieka do grzechu. Kilka warstw ma też motyw związku diabła z bogactwem, który konotuje skarby chronione przez diabła, i na który z czasem prawdopodobnie nałożyły się też motywacje chrześcijańskie: człowiek ma zapracować na swój chleb w pocie czoła, w związku z tym uczciwość i bogobojność są identyfikowane z biedą, bogactwo kojarzy się z grzechem, a poprzez takie pośrednictwo – z diabłem. Podobnie jest z kłótnią: oprócz tego, że stanowi przeciwieństwo porządku, jest niezgodna z etyką chrześcijańską i dlatego związana z diabłem. Podwójna czy może raczej kilkowymiarowa jest motywacja związku diabła z erotyką – jak wspomniano, w chrześcijaństwie miłość cielesna poza ustalonymi regułami jest grzechem, a korzeniami sięga przedchrześcijańskiego kultu zmarłych. Kult zmarłych stał się również powodem, dla którego zwracanie się do diabła jako do członka rodziny może ewentualnie polepszyć pobyt w chrześcijańskim piekle.

Zamiłowanie diabła do świeckiej muzyki na poziomie przeciwstawienia sacrum i profanum można porównać do typowego dla istot pochodzących z zaświatów hałasu i niezróżnicowanego nurtu dźwięków.

Na oddzielną uwagę zasługują motywy związane z przestrzenią. W tradycji ludowej piekło jest wyobrażane nie tylko jako miejsce odbywania pokuty, ale również jako przestrzeń przynależąca do obcego świata. Tu warto odnotować

sporą dysproporcję wzmianek o piekle we frazeologii z komponentem diabeł w polskiej i rosyjskiej frazeologii – w tej drugiej są one pojedyncze. Porównując resztę motywów, znajdziemy znacznie więcej elementów wspólnych niż odmiennych, co pozwala wypracować kognitywną definicję¹¹ diabła na podstawie danych frazeologicznych. Otóż diabeł we frazeologii polskiej i rosyjski jest z pochodzenia upadłym aniołem, różni się pod względem wieku, wygląda jak człowiek z elementami zwierzęcymi (najczęściej ma rogi i ogon), utyka, ma hipertroficzne narządy mowy, ogólnie jest brzydki, jego ubiorom brakuje pewnych części; społeczeństwo diabelskie nie ma przejrzystej hierarchii oraz jest słabo zróżnicowane gatunkowo, diabły zakładają rodziny, a także nawiązują kontakty erotyczne ze zwykłymi kobietami; wykonują prace domowe, mogą pomagać lub przeszkadzać w codziennych, rutynowych czynnościach, bawią się na różne sposoby; zamieszkują głównie tereny przez człowieka nie zagospodarowane, preferując przestrzeń wodną lub piekło; z charakteru diabeł jest chciwy, hardy, uparty, fałszywy, posiada zdolności nadprzyrodzone; kusi człowieka do grzechu i wymierza należną karę, może opeętać, boi się atrybutów liturgicznych.

Takie podobieństwo obrazów diabła we frazeologii polskiej i rosyjskiej sugeruje, że kształtowały się one głównie na podstawie mitologii przedchrześcijańskiej, na której nawarstwiały się wątki chrześcijańskie, dlatego reprezentują przede wszystkim świat chthoniczny. Różnice udziałów chociażby komponentów *bies* i *piekło* we frazeologii polskiej i rosyjskiej świadczą, że wpływ chrześcijaństwa na obraz polskiego diabła jest większy niż dla rosyjskiego.

Źródła

NKPP – *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, pod red. J. Krzyżanowskiego, Warszawa 1969–1978, t. 1–4.

ССРЯ – Мокиенко В. М., *Словарь сравнений русского языка*, Санкт-Петербург 2003.

СППП – *Словарь псковских пословиц и поговорок*, составители. В. М. Мокиенко, Т.Г. Никитина, Санкт-Петербург 2001.

¹¹ W ujęciu J. Bartmińskiego definicja kognitywna to definicja zjawiska z punktu widzenia zwykłego użytkownika języka, która modeluje stały sens wiązany z danym zjawiskiem w powszechnej świadomości ludowej i utrwalony w stereotypie tego zjawiska. Taka definicja przewiduje – gdy jest to możliwe – maksymalnie pełny opis nie tylko denotacyjnego komponentu znaczenia, ale i jego komponentu dodatkowego (konotacji), który często jest uwarunkowany ekstralingwistycznymi, kulturowymi czynnikami. Ramy definicji kognitywnej są otwarte, rozmyte, a podane cechy mogą odnosić się do swojej kategorii w większym lub mniejszym stopniu (przynależność gradacyjna). Zob. J. Anusiewicz, *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*, Wrocław 1994, s. 106–107.

- СФСРЯ – Жуков В. П., Сидоренко М. И., Шкляров В. Т., *Словарь фразеологических синонимов русского языка*, Москва 1987.
- ФСРЯ – *Фразеологический словарь русского языка*, составители Л. А. Войнова, В. П. Жуков, А. И. Молотков, А. И. Федоров., под ред. А. И. Молоткова, Москва 1978.
- ПРН – *Пословицы русского народа*. Сборник В. Даля, Москва 1957.
- НОС – *Новгородский областной словарь*, Вып. 1–12, Новгород 1992-1995.
- Бойц. – Бойцов С. А., *Устойчивые сравнения в брянских говорах. Приложение к канд. дис.*, Ленинград 1986.
- Ог. – Огольцев В. М., *Краткий словарь устойчивых сравнений русского языка*, Ижевск 1994.

Резюме

Черт в польской и русской фразеологии: основные мотивы

На основании фразеологических и паремиологических данных в статье представлены три группы мотивов, типичных для образа черта во фразеологии: антропоморфический черт, черт как представитель хтонического мира и христианский черт. Показано контаминацию мотивов каждой группы, а также сопоставлено образы польского и русского черта.

Summary

Devil in Polish and Russian phraseology: main motives

Basing on the phraseology and paremiology 3 groups of typical phraseological motives concerning devil are reviewed in the article. These are anthropomorphic devil, devil as a representative of chthonic word and Christian devil. The contamination of motives in each group is presented as well, also Russian and Polish devil's images are compared.

Alla Kamalova
Olsztyn

Толковый словарь как предмет лингвистического исследования

Академик Ю.Д. Апресян характеризовал последнее десятилетие XX века как „золотой век российской лексикографии”¹. Думается, это надо понимать не только как время активной работы над переизданием существующих и изданием новых словарей, но также как дальнейшее развитие теоретической лексикографии в качестве самостоятельной области научных знаний.

Появление новых словарей и формирование теоретической лексикографии, антропоцентрический принцип изучения языка детерминировали исследования, описывающие и оценивающие лексикографические произведения.

Большое количество словарей, разнообразных по предмету описания и различных по задачам, способствовали формированию потребительского вкуса и соответствующих требований. Естественно, что пользователи желают иметь качественную лексикографическую продукцию. При выборе словаря и его оценке они опираются на некий исторически сложившийся стандарт. Классический словарь социально направлен, в нем четко представлен предмет описания, он отвечает традициям метаязыка и стиля описания, а также графического и технического оформления словарной статьи. В связи с этим возникает негативная реакция на авторские словари, с чем мы столкнулись в одном из документов Интернета².

Полагаем, что именно авторские словари представляют особый интерес для лингвистического описания, которое может заключаться в декодировании лексикографической программы автора.

В нашем исследовании к описанию привлекается *Толковый словарь живого великорусского языка* Владимира Ивановича Даля³.

¹ Ю.Д. Апресян, *О толковом словаре управления и сочетаемости русского глагола*, [в:] *Словарь: Грамматика: Текст*, Москва 1996, с. 13.

² А. Плущер-Сарно, *Бестолковый Даль*, „На Посту” 1998, № 1; [Электронный ресурс] <http://plutser.ru/histogy_dictionary/hslang/>

³ В. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*: В 4-х т., „Русский язык”, Москва 1978, т. 1, с. 452-453.

Множество публикаций и документов Интернета⁴ содержат высказывания, в которых словарь Даля традиционно характеризуется как самый знаменитый русский толковый словарь, а его автора называют „выдающийся ученый-лингвист В. И. Даль”, несмотря на то, что по своему образованию и роду основной деятельности он таковым не являлся. Интерес к словарю актуален по многим причинам. Во-первых, он „по-прежнему не утратил своей лингво-этнографической ценности, оставаясь уникальным и исключительным в нашей культуре”⁵. Во-вторых, „притягательная сила словаря Даля заключается не только в замечательных примерах, но во всем его материале, в его структуре, в его манере беседовать с читателем”⁶. В-третьих, словарь Даля занимает особое место среди словарей благодаря неоднозначным типологическим характеристикам. И, наконец, в-четвертых, словарь Даля интересен с точки зрения лексикографического дискурса, рассмотрения словаря как текста.

Среди материалов о Дале и его словаре нами выявлены также высказывания иного толка. Говоря о недостатках этого словаря, критически настроенный автор пишет: „А самый главный его недостаток в том, что он не является вообще словарем, поскольку материал в нем не упорядочен по законам лексикографии даже того времени и, как следствие, в нем невозможно что-нибудь найти. В. И. Даль ничего не смыслил в лингвистике и сваливал огромные и совершенно разнородные материалы в одну кучу, совершенно не понимая, что такое гнездовой принцип лексикографирования. [...] Уже редактор третьего издания словаря Даля И. А. Бодуэн де Куртэнэ пришел в ужас от безнадежной безграмотности этих материалов и писал в предисловии, что отредактировать и упорядочить эту халтуру невозможно”⁷. Непонятно, однако, почему автор этих высказываний не цитирует Бодуэна де Куртене, например, его Предисловие к первому изданию. По утверждению И. А. Бодуэна де Куртене, Далев словарь является „сборником материалов для исследования и определения народного склада ума, для определения мирозерцания народа”⁸.

⁴ На запрос „Владимир Иванович Даль” в Интернете выявлено 600 сайтов, содержащих более 2 миллионов документов.

⁵ Т.И. Вендина, *В.И. Даль: взгляд из настоящего*, „Вопросы языкознания” 2001, № 3, с. 13.

⁶ В.Г. Гак, *Словарь В.И. Даля в свете типологии словарей*, „Вопросы языкознания” 2001, № 3, с. 3.

⁷ А. Плуцер-Сарно, *op. cit.*

⁸ И. А. Бодуэн де Куртене, *Предисловие к первому выпуску*, [в:] В. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, В 4 т., т. 1. А–З, под ред. проф. И. А. Бодуэна де Куртэнэ, Репринтное воспроизведение издания 1903–1909 гг., Москва 1994, с. 1744.

Ни Словарь, ни его создатель в защите не нуждаются. И все же... Может быть необходимо внимательнее вчитаться в словарь?

Данная публикация оперирует фактами отдельно взятой словарной статьи – „дождь” (наш исследовательский опыт, естественно, опирается на более обширный материал).

Вспомним, что Далев словарь традиционно характеризуется как *ненормативный* (по отбору материала), *толковый* (по аспекту описания слова), *гнездовой* (по расположению слов). Но существуют и другие, частные, характеристики. Так, например, в цитируемой выше статье Т.И. Вендиной Толковый словарь Даля характеризуется как диалектный, при этом подчеркивается недифференцированный подход, так как словарь включает как диалектную, так и общенародную лексику⁹. В.Г. Гак описал типологические свойства словаря, опираясь на оппозитивный принцип Л.В. Щербы, и сделал вывод, „что труд В.И. Даля представляет собой словарь композитивного типа”¹⁰.

Словарь как лексикографическое произведение может быть рассмотрен с различных позиций, в данной статье ведущими будут когнитивный, культурологический, лексикографический аспекты. Первый шаг исследования представляет собой анализ словарной статьи, второй – комментирование наблюдений. Анализ словарной статьи заключается в членении статьи на информационные блоки и раскрытии их когнитивного и культурологического содержания. Обратимся к анализу словарной статьи „дождь”.

I. Заголовочное слово

ДОЖДЬ – общее наименование для разновидностей таких осадков.

II. Информационные блоки словарной статьи.

1. *Дождик, дождж, дожджик, дождик* – сведения о фонетическом варьировании, подчеркивается номинативный аспект.

2. м. (грамматическая помета).

3. „Вода в каплях или струями из облаков” – зона толкования, дефиниция описательная; для сравнения приведем толкование современного словаря – „атмосферные осадки в виде водяных капель, струй”¹¹.

⁹ Т.И. Вендина, *op. cit.*

¹⁰ В.Г. Гак, *op. cit.*, с. 5.

¹¹ *Словарь русского языка*: в 4-х т., АН СССР, Институт русского языка; под ред А.П. Евгеньевой, Москва 1981, т. 1.

4. „Древнее *дежгъ; дежгем, дождем; дежгевый, дождевой; дежгити, одождить*” – на основании исторического принципа приводятся древнерусские формы слова и его производные.

5. Словарная статья содержит лексемы, формально находящиеся в парадигматических отношениях с заголовочным словом, однако в действительности функционирующих в частных диалектных системах; при этом каждое из этих слов снабжено дефиницией:

ситничек – „самый мелкий дождь”;

ливень – „проливной, самый сильный”;

косохлест, подстега – „косой дождь, по направлению сильного ветра”;

грозный дождь – „с грозой”;

мокрые дожди – „осенние, продолжительное ненастье”;

дряня, хижга, чичер, лепень – „снег с дождем”;

сеножной – „дожди во время покоса”;

морось, бус – „мельчайший дождь, еще мельче ситника”.

Данный информационный блок ориентирован на сведения онтологического и когнитивного характера (знания о разновидностях осадков).

6. *Купальный* или *окатный дождь* – „решето, в банях и купальных, через которое вода льется дождем”; информация о метафорических переосмыслениях на базе зрительного восприятия;

7. Этот информационный блок содержит сведения о фразеологически связанных единицах, устойчивых сочетаниях, пословицах, поговорках, присказках, приметах.

Частые дождички, буйны ветры – „дождь через солнце, сквозь солнце, одновременно”; *Дождь пополам с солнышком* – „по утопленнике, либо праведник помер”; *Дождь пробил до костей. Дождь сухой нитки не оставил*; промок словно юша, ниж., костр. *После дождика даст Бог солнышко. После грозы дождь, после ведра ненастье. Дождик вымочит, а красно солнышко высушит. На одном часу и снег, и дождь. Будет дождичек, будут и грибки; а будут грибки, будет и кузовок. Как в мае дождь, так будет и рожь. Даст Бог дождь, уродится и рожь. Даст Бог дождь, даст и рожь. Дождь как из ведра. Дай Бог дождю, в толстую возжу! Крупен дождь не спор. По капле дождь, по росинке роса. После Казанской, дождь пойдет, все лунки нальет. На Казанскую дождь лунки нальет, зиму приведет, октября 22 (энциклопедическая справка). Уж дождь дождем, поливай ковшем! привет дождю. Мать Божья, подавай дождя, на наш ячмень, на барский хмель! – „привет дождю”. От дождя, да (или не) в воду. Быть было ненастью, да дождь помешал. Либо дождь,*

либо снег, либо будет, либо нет. Дождем покрыто, ветром огорожено, жилье. Не под дождем: постоим, да подождем. Не под дождем, подождем. Мокрый дождя, а нагой разбою не боится. Дождь на молодых – счастье. Дождь – мужику рожь, а бурлаку – вошь.

Эта часть словарной статьи содержит сведения этнолингвистического, лингвокультурологического и энциклопедического характера.

8. Далее идут слова с производной основой (единицы словообразовательного гнезда). *Дождевой, дождевой, церк. Дождевный* – „от дождя происшедший, дождь приносящий, к дождю относящийся”.

Дождевая туча (отражены сценарные отношения, ближайшие).

Дождевая вода преснее и мягче всякой иной (Культурологический аспект описания).

Вскочил, как дождевой пузырь (как волдырь). *Большие дождевые пузыри, к дождям. Дождливый день или год, обильный дождем, дождями; дождистый край, полоса, местность, обильная дождями* (данный блок содержит сведения о сочетаемости слова *дождливый*).

Дождевик, дождяник, дождевик м. поганый гриб *Lycoperdon*, заячья картошка, пурхавка, пчелиная губка, бздюх, табачник, чертова тавлинка. *Дождевик не гриб, выскочка не указчик. Случайный человек, что дождевик: вскочил и лопнул.* | *Дождевой или земляной червяк*, употреб. для наживы удочек. *Дождейка* ж. кадка, под кровельные, водосточные трубы (этот блок выявил лексемы, находящиеся в сценарных отношениях со словом *дождь*).

Дожуха ж. дождевая вода, в каком-либо употреблении. Стирать белье в дожухе. *Когда в сене дождевина (гниль), тогда в сусеке ведрина*, т. е. хлеб хорошо родится (отражена информация культурологического типа).

Дождить, кропить дождем, посыпать дождь. *Опять задождило. В сени надождило* (слова *дождь* и *дождить* находятся в ситуативных отношениях). *Одождило нивы. Отдождило*, прояснело. *Хоть бы подождило. Весь день продождило. Господь дождит на нивы. Поп дождит кропилом.* | Безличн. идти дождю. *На дворе дождит. Дожжаться* арх. безличн. *дождить*, идти дождю. *На дворе будет дожжаться, будет дождь.*

Дождемер, оброметр, снаряд, измеряющий количество падающего дождя.

Дожденосный, дождеродный, приносящий, рождающий дождь (данные единицы являются членами словообразовательного гнезда).

Итак, словарная статья содержит 89 лексических единиц, именующих атмосферное явление и его разновидности, их фонетические варианты, исторические формы, лексемы, функционирующие в частных диалектных

системах, слова с производной основой, фразеологизмы, пословицы, поговорки, приметы.

Анализ содержания словарной статьи выявляет, что с языковым знаком ДОЖДЬ связаны различные типы ментальных сущностей:

(1) реалии действительного мира и их свойства (знания о мире – исчерпывающе представлен когнитивный фон);

(2) мыслительные категории, присущие логике и психологии человеческого познания (между лексемами устанавливаются различные ассоциативные представления и связи – ситуативные, сценические, сценарные);

(3) прагматические характеристики, отражающие целенаправленное использование знака (во фразеологизмах, пословицах, поговорках и др., в метафорических переосмыслениях);

(4) системные отношения знаков (парадигматические, синтагматические, словообразовательные);

(5) культурные и энциклопедические смыслы;

(6) знания о форме существования знаков (варьирование формы – территориальное и историческое).

Прокомментируем наши наблюдения.

В теоретической лексикографии существует несколько разработок (классификационных схем), на основе которых описывается типология словарей.

Обратимся к одной из них, к так называемой фасетной типологии.

Фасет 1. По принципу определения значения единиц словника (энциклопедические, терминологические, филологические / лингвистические): Далев словарь – лингвистический с элементами энциклопедизма. (Для сравнения можно характеризовать Словарь Академии Российской как «энциклопедический и лингвистический»). Отметим, в современной лексикографии теоретическая база словаря подобного типа, в том числе возможность и необходимость включения энциклопедической информации в состав дефиниции, разрабатывается с начала 90-х гг. XX века.

Фасет 2. По способу организации лексики (алфавитный или неалфавитный, или гнездовой): алфавитно-гнездовой. Гнездо включает производные единицы, а также слова, объединенные общим значением. Лексический материал, включенный в словарную статью Дождь, может квалифицироваться как лексико-семантическая группа.

Фасет 3. По объему (большой, средний, маленький): большой.

Фасет 4. По отношению к типу языкового общения (общий или областной и т.д.): Далев словарь включает как общие, так и областные единицы, наблюдается стремление к тезаурусному охвату лексики.

Фасет 5. Тип словаря по отношению к языковой норме (нормативный или ненормативный): он включает лексику различной стилевой принадлежности, при этом приводятся примеры употребления в контекстах, это значит, что присутствует нормативный компонент.

Фасет 6. По способу представления лексического значения слова (одноязычный или многоязычный): одноязычный (при традиционном понимании диалектных форм языка).

Фасет 7. Тип словаря по отношению к синхронии и диахронии (исторический или неисторический, или этимологический): неисторический по основному принципу, но включает частные исторические справки.

Фасет 8. Тип словаря по назначению (справочник или учебный, или информационно-поисковый): справочник, но его называют «учебником жизни».

Словарь воссоздает реальность, она в незначительных, но очень важных пояснениях: «употреб. для наживы удочек» – о дождевом червяке; „хлеб хорошо родится” – о дождевой туче; „преснее и мягче всякой иной” – о дождевой воде. Словарь, таким образом, – источник социокультурных знаний.

Словарная статья включает единицы, в семантической структуре которых присутствует значение ‘осадки в виде капель или струй’, независимо от того, относится ли оно к ядру или периферии семантической структуры слова. Представляется, что в данном случае слова объединяются на основе денотативного принципа.

В словаре гармонично сочетаются „слово, его многоплановое толкование, нарративные инстанции, большой круг лингвокультурологических и энциклопедических сведений”¹², что позволяет рассматривать словарный текст с металингвистической позиции.

Многоаспектное описание слова в словаре Даля дает возможность проследить энергетический потенциал слова, его суггестивность, рассматривать текст словаря в рамках синергетической парадигмы. Наконец, словарь может быть рассмотрен с точки зрения проблемы описания языковой личности и языковой компетенции: как В.И. Даль чувствовал и понимал слово, на уровне метапоэтики.

¹² А.И. Байрамукова, *Метапоэтика и металингвистика „Толкового словаря живого великорусского языка” В.И. Даля как толково-энциклопедического феномена*: Автореферат на соиск. уч. степени канд. филол. наук, Ставрополь 2008, [online] <<http://cmpo.stavsu.ru/defends/download.php?id=1494>>.

Далев словарь – это первый в истории российской практической лексикографии опыт комплексного словаря, теория которого активно разрабатывается в наше время.

Естественно, что словарь Даля как оригинальное авторское произведение требует особых усилий для адекватного прочтения и восприятия. Так, например, при формальном подходе авторское оформление словарной статьи может пониматься как недостаток, рассмотрение ее на уровне глубинного толкования текста – как достоинство. Подобное оформление словарной статьи передает понимание языкового знака как неразрывной части целого, а язык как совокупность семантически, функционально и формально взаимосвязанных единиц.

В предисловии к 7-ому изданию А.М. Бабкин пишет: „Толковый словарь Владимира Ивановича Даля – явление исключительное и, в некотором роде, единственное. Он своеобразен не только по замыслу, но и по выполнению. Другого подобного труда лексикография не знает”¹³. Думается, что результаты проведенного исследования подтверждают эту оценку и уточняют суть исключительности словаря Даля.

Streszczenie

Słownik opisowy jako obiekt badań lingwistycznych

Podstawą teoretyczną artykułu jest definicja słownika jako hipertekstu wobec hasła słownikowego jako tekstu. Jako źródło materiału badawczego zostało wybrane hasło słownikowe „deszcz” w *Słowniku opisowym* W. I. Dala. Autorka artykułu wykorzystuje metody i techniki lingwistyki kognitywnej, leksykografii teoretycznej, analizy logicznej. Jej badania potwierdzają wysoką wartość i wyjątkowy charakter *Słownika* Dala.

Summary

Explanatory dictionary as a subject of linguistic research

The source of research is V.I. Dal's Explanatory dictionary. The material of research is a dictionary entry „Rain”. The dictionary entry is studied as the text. Methods cognitive linguistics, the logic analysis are applied. The author find out typological attributes of the dictionary and confirms high quality of V.I. Dal's Explanatory dictionary.

¹³ А.М. Бабкин, *Толковый словарь В.И. Даля*, [в:] В. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, В 4-х т., Москва 1978, т. 1, с. V.

Jarosław Karzarnowicz
Gdańsk

Wpływ języka polskiego na język starobiałoruskiej *Kroniki Bychowca*

Latopisarstwo na Rusi zachodniej (białorusko-litewskiej) pojawiło się około XV wieku i kontynuowało średniowieczne tradycje piśmiennicze Rusi Kijowskiej. *Kronika Bychowca* jest ostatnim pełnym odpisem latopisów białorusko-litewskich. Nazwę swoją otrzymała od nazwiska Aleksandra Bychowca, szlachcica i historyka amatora z okolic Grodna, który ją odkrył i przekazał historykowi Litwy Teodorowi Narbutowi. Narbutt opublikował kronikę w transkrypcji łacińskiej w 1846 r. w dziele *Pomniki do dziejów litewskich pod względem historycznym, dyplomatycznym, geograficznym, statystycznym, obyczajowym, archeograficznym itp.* Po publikacji oryginał zaginął, a wielu posądzało Narbutta o to, że sam napisał tę *Kronikę*¹. W 1907 r. została opublikowana w 17 tomie *Pełnego zbioru latopisów ruskich*, potem ponownie w tomie 32 tego zbioru w roku 1972. W 1971 r. ukazał się przekład litewski.

Zabytek pisany jest w oryginale po rusku cyrylicą. Jak już wspomniałem, oryginał zaginął, dlatego istnieją tylko odpisy w transliteracji łacińskiej. W 2007 r. Lilia Citko podjęła próbę rekonstrukcji cyrylickiej wersji tego utworu².

Kronika powstała w końcu XVI lub na początku XVII wieku w południowo-zachodniej Białorusi, w rejonie Nowogródka i Słucka, w środowisku książąt Słuckich Olelkowiczów. Nie ma początku ani końca, pisana jest językiem stanowiącym swoistą mieszankę języka cerkiewnosłowiańskiego i polskiego. W niniejszym opracowaniu skupię się na funkcjonowaniu polonizmów w zabytku. Przez polonizm rozumiem tu każdy wyraz lub konstrukcję o pochodzeniu polskim oraz leksem ogólnosłowiański (lub ruski) o polskiej postaci fonetycznej, polskiej formie gramatycznej lub polskiej składni. Osobno omówione zostaną tu pojedyncze leksemy, osobno frazeologizmy i konstrukcje składniowe.

¹ K. Chodynicki, *Ze studiów nad dziejopisarstwem rusko-litewskim*, „Ateneum Wileńskie” 1926, z. 10–11, ss. 388–401.

² Por. L. Citko, *Kronika Bychowca na tle historii i geografii języka białoruskiego*, Białystok 2007 (rekonstrukcja tekstu i wersja transliterowana przez Narbutta na stronach 384–509).

Pod względem tematycznym do polonizmów należą tu przeróżne leksemy dotyczące terminologii politycznej, prawnej, ustroju państwa, życia społecznego, duchowego, religijno-wyznaniowego, słowem – realiów życia w Wielkim Księstwie Litewskim, ale też praktycznie i każdej innej dziedziny życia. Elementy zapożyczone z polskiego nie są świadectwem wpływów wyższej kultury jako dublety formacji rodzimych, lecz stanowią nieodłączną część systemu leksykalnego języka omawianego zabytku. Przyjrzyjmy się zatem zapożyczeniom polskim. W 1 grupie słownictwo polityczno-prawne i społeczne oraz religijno-wyznaniowe: k. 1 *szlachta*, *gerb*, k. 3 *Panstwo Litowskoje*, k. 4 *panowe radni*, *panowe* (leksem bardzo często występujący, poświadczony 25 razy), k. 8 *biskup*, *proboszcz Wirzański*, k. 9 *mnich*, *mniszkeski czyn* (tylko w odniesieniu do zakonów rzymskokatolickich, równoległe występuje też czerneczeski czyn prawosławny), k. 14 *komornik*, *komora*, *marszałok*, k. 18 *zwestowanie Matki Bożej*, *kłiasztor*, k. 20 *mnich*, *franciszkanin*, k. 22 *kłiasztor*, *mnychow*, *kryż*, k. 29 *koronacja*, *korolewna*, *arcybiskup*, *biskup*, *rada*, *kanoniki*, *zakon swiatogo Franciszka*, k. 40 *dworny getman*, *msza*, k. 43 *papeż*, k. 44 *szlachectwo*, *szliachta*, *zakrysteiny*, k. 48 *rożai szliachecki*, *chłopski*, k. 49 *kapłan*, k. 51 *marszałok ziemski*, k. 52 *namiestnik*, *paddani*, k. 56 *ułan*, k. 57 *seim walny* (kilkakrotnie w użyciu), *podskarbi*, k. 63 *prelat*, *kaplica*, k. 64 *kardynał*, k. 65, 77 *getmanstwo* ‘urząd hetmana’, k. 65 *raica*, k. 68 *podczaszy*, k. 74 *woiewodstwo* ‘urząd’.

Pozostałe leksemy stanowią tzw. słownictwo ogólne; ciekawe, że znajdują się tu różne części mowy – są rzeczowniki, przymiotniki, czasowniki, przysłówki, zaimki, przyimki: k. 1 *wyspa*, k. 2 *rownina*, *rozmaity*, *rożny*, *rożay*, *naiperwej*, *sarna*, *niepospolity*, *pospoł*, *słońce*, *łaskaw*, *panowaty*, k. 3 *meistce*, *mestco*, *mieistce*, *grywali*, *włoskim (jazykom)*, *szkoda*, *sedeli*, k. 4 *mocy bojaczysia*, *spustoszena*, *iż*, k. 5 *sprawowali*, *łaskaw*, k. 6 *walku*, *ledwo*, *chował*, k. 7 *(s)potkał*, *srebro*, k. 8 *wojewanie*, *pohaństwo*, *synowcy*, k. 10 *walki*, *walk (mnogo)*, *palil (mnogokrot)*, *meszkał*, *porada*, *ale*, *iżby*, k. 11 *zmertwych wstanie*, *stolec*, *obfitosti*, *zyskiwał*, k. 12 *kronika*, *okrutniiszy*, *meszkaiuczy*, k. 13 *zabity*, *bezpiecznie*, *oiczyzna*, *dorosły*, k. 14 *oblicze*, *wzrost*, *cudnie*, *pańskaja*, *cnota*, *dorodnoje*, *sprawa*, *zachowanie*, *sprawca*, *z pokolenia*, *z rodu*, *powstaty*, *wmocniajuczy*, *zbili*, *wmowa*, *z soboju*, k. 15 *spustoszył ziemi*, k. 16 *moc*, *hospodar*, *hospodara*, *zmowiwszy sia*, k. 17 *znaiden*, *gorod stołeczny*, *zbudowwszy*, *stolec*, *poiman*, *sprawedliwy*, *zyskiwat*, *panowat*, *fortunliwie*, *splodył*, *małżenski stan*, *poszłubyt*, *czystost*, k. 21 *walczył*, k. 23 *parobok*, *niewolny*, k. 24 *skarb*, *z skarbow*, k. 25 *ruszyt*, *osadit*, k. 26 *vsadyt*, *weża*, *pomszczat* – *pomszczaia*, *mowiaczy*, *doradyt*, *żonka* – *żonki*, *żonce*, *zostatysia*, *ujednat*, k. 27 *panien*, k. 28 *tiżba*, *dotkut sia* – *dotknuł sia*, *toboł*, *nagle*, *niepocztywie*, *kazał*, *pierwei*, *małżo-*

nok – małżonkom, okrucieństwo, skażenie, k. 30 *brat stryjeczny, rożony brat*, k. 31 *rozbegli sia, inny, został sia*, k. 32 *Zofija*³, *weselije, inny, pryprawa, dieło (działo), zakopat, zabit, tur*, k. 35 *dobytok, oksamity, dawny, recz (rzecz), woio-wat, okup – okupu*, k. 36 *niezgoda, zjednat, sestryczna*, k. 37 *gańba, cudnieiszy, mocnaja, zmowiti, znamienity*, k. 38 *rozmowa, aby, dbat*, k. 40 *powpadat, połam-at, obraziti sia, prygodat, zdradliwy, ratunok, mistr, kuntor*, k. 42 *łowy, żubry, potecha, muszkatel, jałowica, uczta*, k. 43 *zrozumet, wezwał k sobe, walecznyi, namowit (k czemu) zbratyt sia*, k. 44 *powinien, spryjaty, żałował*, k. 45 *bratanok, polecat, smety, sławetny, przyzwolit, podług*, k. 47 *utopit*, k. 48 *zwłaszcza, morderstwo, karat, okrutny*, k. 49 *zbroja, msza, sluchat, kochat sia, kazat, wymowia-ty, uczynki, miłostnik, szyja*, k. 53 *siekiera, ubiraty sia, czy, lepszy, rannyy*, k. 54 *rozmyślił sia, łaskawie, pilno, włożył*, k. 55 *zjehat, umysł*, k. 57 *wdiacznie, doswiadczenie*, k. 60 *porażka*, k. 61 *pochowat*, k. 62 *pomocen, ratowat, mieszkat, gold, wieczny mieszkawat, pożytki, mieszkaty, choroby, uzwat*, k. 64 *derżaw-ca, zapusty, należyt, matka, sztokolwiek, tajemnica*, k. 65 *konno, zbroino, Ol-bracht, koszulia, najwyższy, mocno, stołeczny, zachowat sia, pewno*, k. 66 *zwyteżyt, odpora, zapis, bukowina, ledwo, dbajuczy*, k. 69 *domnimat ? domnie-mać, żywy, odpowiedni*, k. 70 *odprawit, woiowat*, k. 72 *na protywk, półtora sta*, k. 73 *gronostay*, k. 75 *zbroinyj, potonut, upad (= upadek?), alechmy, pastyr, powinienom, natychmiest*, k. 77 *potegnut (pociągnąć), gata (2 gaty czerez reku), dieło, rusznica, nailepszy, zbroia*.

Zapóżyczenia polskie są często na różne sposoby adaptowane do ruskiego systemu fonetycznego, ale wiele jest też form nieadaptowanych, wyrazy są zapożyczane w niezmienionej postaci, czemu sprzyja genetyczna bliskość obu języków. W pierwszym przypadku dochodzi do substytucji fonetycznej i w miejscu fonemów polskich używa się ich białoruskich odpowiedników, kontynuujących tę samą formę prasłowiańską:

k. 1 *rożai* ($\dot{z} \leq *dj$, pol. *dz*, w tekście użyty 11 razy w różnych formach gramatycznych na kartach 2, 14, 48, 49, 77 i raz w polskiej postaci *rodzai – z rodzaju*, k. 13), k. 1 *na połnoc* ($\check{c} \leq *kt'$, pol. *c*), k. 2, 8 *ofira* ($i \leq *ě$), k. 4, 12 *powit* \in *pověť* ($i \leq *ě$, na karcie 4 też postać polska *powiet*), k. 5, 40 *zwytiażstwo* ($a \leq *e$, ale poświadczona jest również forma z czystą denazalizacją $e \leq *e$: *zwyteżstwo*, k. 6, 15, 28, 60, 66, a nawet *zwyteżstwo* k. 7), k. 42 *rażu* (por. *radzę*, $\dot{z} \leq *dj$), k. 8, 22, 26, 33, 36, 37, 38 *mowiaczy* (pol. *mówiacy*, $\check{c} \leq *tj$), k. 2, 5, 12 *meszkaiuczy* (= *mieszkający*, jw.). To samo zjawisko obserwujemy

³ Imię to powstało na zasadzie kontaminacji cerkiewnej i polskiej postaci Sofija/Zofia.

w innych miejscach: k. 2, 4, 5, 7, 10, 13, 14, 17, 18, 44 *panuiuczy*, k. 14 *wzmocniaiuczy*, k. 43, 61 *żedaiuczy*, na k. 60 *žadaiuczy* (pol. *żądać*, psł. **žędati*)⁴, k. 44, 57 *życzeczy*, k. 1, 14, 60, 66 *baczeczy* (pol. *baczyć*). Od każdego czasownika zapożyczonego z języka polskiego tworzony jest imiesłów czynny czasu teraźniejszego z sufiksem *-czy*. Nie są poświadczone formacje z polskim afiksem *-ący*, co sugeruje, że zapożyczenia te są bardzo stare albo autor *Kroniki* znał bardzo dobrze język polski i był obeznany z zawiłościami gramatyki obu języków. Taką sugestią nasuwają też i pozostałe przykłady tej grupy. Autor nie zapożycza form, lecz posługuje się dobrze sobie znanymi leksemami i tworzy od nich rodzime formy.

W innych przykładach tej grupy znajdujemy formacje typu: k. 19 *woiwoda* (w tekście *woiowodoiu*) regularne polskie [e] przechodzi w [o] zgodnie z zasadą panującą w dialektach zachodnioruskich (*č, ž, š, j, r' + e = č, ž, š, j, r' + o*). Znaczenie 'urząd administracyjny w państwie WKL' poświadcza, że jest to zapożyczenie z języka polskiego. Niewątpliwie polonizmem są też formacje: *odnostainy* (k. 58 *odnostaino*, k. 54 *odnostainoiu*, k. 50, 55, 57 *odnostainuiu*), w których nagłosowe [je-] przeszło w regularne wschodniosłowiańskie [o-], *wenzenie* (k. 45), *wenzeniie* (k. 32), *wiazenie* (k. 60, 61, 76) i postać *wiazni* (k. 72, por. pol. *więzienie, więzień*), *pamietaty/ pamiataty* (pol. *pamiętać*): k. 21 *pamietay*, k. 45 *pamietayte*, k. 45 *pamiataiete*, k. 23, 62 *pamiataiuczy*. Wszędzie tu mamy do czynienia z wahaniami w pisowni *e/a ≤ *ę*, w których [e] jest regularnym zachodnioruskim refleksem nieakcentowanego [a] kontynuującego psł. **ę*. Jedyne formacje *pamietay/ pamietayte* zdradzają wpływ polski z denazalizacją nosówki, ponieważ [e] znajduje się tu pod akcentem. Czasowniki zwrotne zapożyczone są z regularną zmianą *się* na *sia*, por. przykłady: k. 2, 3 *spodobało sia*, k. 4 *bojaczysia*, k. 7 *obekali sia*, k. 31 *podati sia ≤ poddati sia*, k. 40 *obrazit sia, potykat sia* (por. *potykać się*).

Prasłowiańskie [r'] oddawane jest przez rodzime [r] twarde także w zapożyczeniach: k. 6 *car, cara*, k. 8 *pryjaty, spryjaty*, k. 16 *pryiechat*, k. 29 *prywitat*, k. 38 *prywitat sia*, k. 32 *pryprawa*, k. 36, 38, 60 *rek* (por. *rzekł*), k. 40, 62, 72 *prybeg, prybegli* 69, 76, 77, k. 1, 2, 18, 20, 38, 75 *pryczyna* i różne formy, k. 40, 72 *prygodu*, k. 42, 47, 58 *mistr*, k. 4, 13, 15, 16, 36, 52, 58, 60, 63, 65, 75 *gospodar* i różne formy, k. 58 *żołnier*, k. 59 *rycer*, k. 42, 59, 60 *potreba*, k. 14, 28, 60 *recz* (por. *rzecz*).

Spółgłoska [ć], [dź] w zapożyczeniach polskich oddawana jest przez [t],[d]: *budowat* (1), *urodył* (2), *naprotywku, sprawowaty* (5, 77), *radyty* (5, 53, obok też

⁴ Wahania w pisowni samogłoski *e, a ≤ *ę* także można tu wyjaśnić wpływem polskim, bo samogłoski te znajdują się pod akcentem.

radyt' 35, pol. *radzić*), *odpusty* (6), *pryjaty* (9), *okrutenstwo* (10, 12, 48, 76), *panowaty* (2, 41, 45) raz też ze spółgłoską miękką *t'* *panowat'* (45), *pryieźdzaty* (21), *dostoinost* (27), *ochrystytsia* (29), *zlost* (48), *pryprawity* (55, por. *przyprawić*), *czynit* 58, *odeż* (59), *prywłaszczyty* (59), *ratowaty* (59), *oddaty* (60), *posesty* (61), *zadosyt* (66, por. *zadość*), *wczynity* (66), *dowedatysia* (76).

Cechą charakterystyczną języka białoruskiego i jego dialektów jest wymowa biblabialna dawnego [w], która skutkuje w zabytku pomieszaniem zapisów *w/u* w przyimkach i w przedrostkach przed spółgłoską. Zjawisko to objęło także zapożyczenia (*w-* na miejscu prefiksu *u-*): *wbaczyli* (31), *wbaczył* (14), *wbeg* (18, 19, 33), *wczynity* (por. *uczynić*) i inne jego formy (wielokrotnie na kartach 2, 4, 7, 11, 13, 14, 15, 17, 18, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 31, 34, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 45, 50, 52, 54, 57, 58, 61, 62, 64, 66, 75), *wdeł* (55, 61, pol. *udział*), *wkazał sia* (21).

Wiele jest przypadków adaptacji morfologicznej zapożyczeń. Użyte są one zgodnie z zachodnioruską normą – przyjmując rodzimą końcówkę: k. 2. *ku wschodu* (Dat. sg.), k. 3 *szkodu* (Acc. sg.), k. 8 *spryjaju*, k. 13 *obraty – oberyte gospodara sobi*, k. 22 z *zachoda* (G. sg.) *słońca*, k. 27 *pomocyju* (*pomoc*, I. sg., por. ruskie *помочь – помочью, помочию*), k. 45 *stryj – stryjewi* (D. sg.), k. 67 *od poczatka* (G. sg., por. *od początku*).

Zapożyczenia fleksyjne

Osobno należy zwrócić uwagę na zapożyczanie w *Kronice* polskich form gramatycznych, przyimków, przedrostków. Niekiedy nawiązują one do polskich form gwarowych lub form staropolskich: k. 2 *zmerł*, k. 11 *zmertwych wstanie*, *zmerli*, k. 27 *paniei*, k. 57 *po koronacyjej* (staropolski G. pl. rzecz. *pani, koronacja*). Ponadto w tej grupie znajdują się także konstrukcje przyimkowe i formacje przedrostkowe z polską postacią przyimków lub przedrostków. Z jednej strony będą tu konstrukcje przyimkowe wzorowane na polskich i zachowujące polskie znaczenie: k. 4 *po smerty*, k. 5 *po sobi* ≤ *po sobie*, k. 10 *po odmowi*, k. 15 *na mieyscu*, k. 16 *utek do Brańska*, k. 19 *do gospodarstwa*, k. 24 *odstupit od...*, k. 26 *s obu* = *s oboju*, k. 27 *do Prus, na Mazowszu, od granicy, aż do reki* (*pryty*), k. 33 *poslat po niego*, k. 34 *buduczy w Smoleńsku, na wesnu* (jako okolicznik czasu), k. 40 *prybegli do brata*, k. 43 *do Ryma*, k. 44 *od papeża*, k. 46 *na zamku*, k. 49 *do kostela, w zamku*, k. 56 *z dwoma*, k. 62 *do Polski*, k. 64 *do Moskwy, poslat po kogo*, k. 68 *o woisku*, k. 76 *od Bożyjago Narodzenia*. Z drugiej zaś strony konstrukcje z przyimkami i przedrostkami, które zna też język białoru-

ski, lecz mają one polską postać fonetyczną – udźwięcznienie spółgłoski przed bezdźwięczną i przed samogłoską oraz sonorną. W zabytku mamy najprawdopodobniej do czynienia z jednym przyimkiem z kontynuującym psł. *sъ i *izъ, które zlały się w jeden pod wpływem polskim: k. 13 z *lazni*, k. 14 z *togo goroda*, z *soboju*, k. 15 z *wielikim*, z *woyska pobeg*, z *gorodom*, k. 16 z *tymi*, k. 21 *odpor*, z *mnogim*, k. 24 z *Witebska*, z *wsim*, k. 25 z *materju*, z *Gorodna*, z *woiskom*, z *Wilni*, z *marszałkom*, k. 26, z *kniazem*, k. 30 z *Konstantynom*, z *Korbutom*, z *Lingwenem*, z *bratju*, z *nami*, k. 34 z *Kijewa*, z *piru*, z *carstwa*, z *gur*, k. 67 z *poradoiu*, z *radoju*. W tym miejscu należy też wspomnieć, że równolegle istnieją w tekście formacje zachowujące stary przyimek sъ, otъ w położeniu przed spółgłoskami bezdźwięcznymi, co stanowi przejaw wpływów cerkiewnosłowiańskich i pośrednio dowodzi zasadności tezy o polskim wpływie na powstanie przyimków lub przedrostków z-, od-, np. *otprowadyt*, k. 56, ale też: k. 6 *odpustył*, k. 7 *od poranka*, k. 8 *od tebe*, *od wielikoho kniazia*, k. 18 *od Trok*, k. 19 *odiechat*, k. 22 *od tych*, k. 26 *od tebe od sebe*, k. 30 *od brata*.

W tym miejscu warto zwrócić uwagę na formację *zabiwali* (k. 76), która stanowi hybrydę ruskiej postaci tematu z polskim przedrostkiem na zasadzie kontaminacji *ubivali* + *zabijali* = *zabiwali*.

Wpływ polszczyzny na frazeologię i składnię zabytku

Oprócz tych wyraźnych nawiązań leksykalnych i formalnych, wpływ języka polskiego na język *Kroniki Bychowca* przejawia się w stałych związkach wyrazowych i w sposobie budowania zdań. Zagadnienie to opisane zostanie poniżej na przykładzie zapożyczania gotowych związków frazeologicznych lub tworzenia nowych na bazie istniejących polskich stałych połączeń wyrazowych oraz zdań złożonych podrzędnie.

Język *Kroniki Bychowca* odnotowuje kilka zapożyczonych związków wyrazowych bezpośrednio z języka polskiego. Frazeologizm polski *mieć (sobie) kogoś za kogo*, co został przekazany w tekście *Kroniki* następującymi związkami: k. 2 *za boga jego mity* i k. 6 *za predkow mity*. W obu przypadkach czasownik występuje w swojej rodzimej postaci po zmianach fonetycznych typowych dla dialektów zachodnioruskich – redukcji nagłosowego [i] i zmianie psł. *ě ≥ i. Odnotowane na k. 5 związki *ostawił po sobi*, *po sobi zostawił*, *zostawit po sobi* (k. 61) są refleksem polskiego *zostawić po sobie*. Połączenia te wskazują, że zbliżone do siebie brzmieniem i znaczeniem czasowniki mogły być zamiennie stosowane to w wersji ruskiej, to w wersji polskiej w składzie tego związku.

konstrukcji składniowej nad + Inst.: k. 15 *zwyteżstwo nad Niemcy*. Zapożyczenie wyrazów *klasztor* i *kosteł* pociągnęło za sobą także charakterystyczne połączenia ich z dopełniaczem, ale odnoszące się do prawosławia leksemy *cerkow*, *monastyr* zachowują cerkiewnosłowiańska konstrukcję *vo imę kogo czego*: k. 20 *kliasztor Matki Bożej* (k. 22 nawet *Matki Bozskoy*), k. 29 *do kosteła swiatogo Stanisława*, k. 44 *kosteł swiatogo Stanisława*, z kolei czasownik *nadat* (pol. *nadać*) nie został przejęty w konkretnej konstrukcji składniowej, bo w tekście poświadczony jest w konstrukcjach *nadat do kogo – kogo, co, nadat kogo, co czym*, stosowanych zamiennie, porównajmy: k. 29 *nadał kosteł dorogymi reczmi cerkownymi* i niżej na tej samej karcie: *kanoniki nadał do tego kostera*, a na karcie 41 po prostu *nadał kosteł* bez wskazania na środek czynności. Zapożyczona z polskiego jest konstrukcja *miel (z kim) dwa syna/ dwuch synow*. Można odnieść wrażenie, że forma dopełniacza – biernika została tu zapożyczona z polskiego jako całość: *mił dwuch synow* (k. 2), *mił troch synow* (k. 6), *miel try żeny* (k. 36), *meł s nieju dwa syna* (k. 37). Jak widać, czasownik może przybierać różne postacie fonetyczne. Polonizmami są wreszcie konstrukcje składniowe, których istota tkwi w zapożyczeniu przez wyrazy ogólnosłowiańskie polskich wymagań składniowych, a które na rodzimym gruncie cechują się innymi właściwościami: *nauka jazyka ruskogo* (k. 12), *prosit o pomocz* (k. 60), porównajmy rodzime *nauczylsia czemu – jazyku Ruskomu* (k. 12), *prostiti czego*.

Polonizmy w *Kronice Bychowca* nie mają tylko „zewnątrznego” charakteru jako ślady kultury wyższej, dworskiej, książęcej, nie są też tylko znakami „polskości” realiów życia w Wielkim Księstwie Litewskim czy wiary rzymskokatolickiej; wręcz odwrotnie – stanowią niejaką wewnętrzną, immanentną cechę języka tego okresu, przynajmniej na dworze książąt Olelkowiczów. Praktycznie wszystkie polonizmy leksykalne przeszły proces adaptacji fonetycznej tak, że niekiedy trudno doszukiwać się w nich polskiego charakteru. Zapożyczenia dotyczą w tym przypadku całego systemu językowego, jednocześnie równolegle funkcjonują elementy rodzime lub cerkiewnosłowiańskie, co sprawia wrażenie, że język *Kroniki* stanowi swoistą mieszankę elementów tych trzech systemów językowych.

Резюме

Влияние польского языка на язык старобелотусской „Хроники Быховца”

Западнорусские летописи появляются впервые в XV веке. Они продолжают традиции летописания Киевской Руси. *Хроника Быховца*, о которой здесь идет речь, является последним полным списком белорусско – литовских летописей. Ее название идет от фамилии

Александра Быховца, историка – любителя, который нашел рукопись и подарил ее историку – профессионалисту Нарбутту, который опубликовал ее в 1842 году. После этого рукопись исчезла, сохранилась только ее транслитерация латинским шрифтом.

В статье обсуждается функционирование элементов польского языка в памятнике, писанном языком перенасыщенным элементами польского и церковнославянского языков. Полонизмы в тексте не являются лишь знаками польского характера реалий жизни в Великом Княжестве Литовском или римокатолического вероисповедания. Их следует считать природными элементами языка этого периода. Все прошли через стадию фонетической адаптации, так что иногда трудно видеть в них польское происхождение. Параллельно употребляются элементы церковнославянского языка, что придает языку памятника более приподнятый характер.

Summary

Influence of Polish on the language old-Byelorussian „Bychowiec’s Chronicle”

Polish words or phrases used in the *Bychowiec’s Chronicle* don’t only have „outside” character as marks of the highbrow culture. They are not also only signs of the Polish national identities of reality of living in The Great Lithuanian Duchy or the Roman-Catholic faith; give inversely – they constitute certain internal, immanent feature of the language of this period, at least on the manor house of princes Olelkowicz. Practically all lexical Polish word or phrase used in the Chronicle underwent the process of the phonetic adaptation, and sometimes it was hard to find Polish character in them. Borrowings concern the entire linguistic system in this case, at the same time parallel native or Orthodox-Slav elements are functioning what the impression that the tongue of the Chronicle constitutes the specific blend of elements of these three linguistic systems.

Joanna Korzeniewska-Berczyńska
Warszawa

КОГНИТИВНЫЕ ПОТЕНЦИИ НОВЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ И ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ

В связи с обозначенной проблематикой, я хочу сосредоточить внимание на имплицитной, по сути, информации, которая заключается в слове как хранителе знаний о новом и обновленном российском мире. Подобная цель освобождает от строго формального разграничения словосочетаний и фразеологизмов, тем более, что „по своей структуре фразеологизм есть словосочетание”¹.

Фактический материал – предмет анализа – имеет публицистическую родословную. Здесь учитываются, кроме устойчивых, довольно устойчивые словосочетания, проявляющие тенденцию к устойчивости, а также индивидуально-авторские словообразования. Большинство из них, разумеется, не фиксируются в словарях, но представляют ценность в когнитивном аспекте.

Опираясь на публицистический дискурс 1988–2000, и сопоставляя результаты собственных анализов с исследованиями Степанова², я обособляю свыше двадцати стержневых слов и их производных, образующих сложные наименования. Это: *перестройка, гласность, цивилизация, идеология, идея, русская идея, ментальность (менталитет), сознание (общественное сознание), демократия, люмпен, советскость, большевизм, коммунизм, храм, личность, духовность, ценности, мораль, рынок, кризис, реформы, деньги, собственность*.

В узких рамках данного текста мы сосредоточим внимание на сфере сакрум, представляемой лишь сочетанием слов с концептами: *ценности, духовность* и *профанум*, представляемое концептом *рынок* в сопровождении обилия дериватов.

¹ В.М. Мокшенко, *Источники фразеологической неологии в русском языке*, [в:] В.М. Мокшенко, *Новая русская фразеология*, Орле 2003.

² Ю.С. Степанов, *Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования*, Москва 1997.

Итак, уже в первые перестроечные годы *социалистические ценности, советские ценности* стали восприниматься как *фантомные* или *совковые*. Возникшую таким образом нишу заполняют многочисленные новообразования, отображающие извилистый путь поисков духовной опоры в ставшем неопределенным, непонятным пространстве не только социальных тектонических взрывов.

Отметив *инфляцию ценностей* (повсеместно, начиная где-то с 1988 г.), архитекторы новой действительности стали как бы соревнуясь, искать адекватные определения происходящему в образующемся необычном нравственном пространстве.

Надо сказать, что здесь первооткрывателем стал М. Горбачев, который где-то с 1987 года стал употреблять публично номинацию *общечеловеческие ценности*. Далее мы наблюдаем образование нестандартного синонимического ряда, составные которого определяют семантику этой „общечеловечности”. Имеются в виду *духовные ценности* (с 1988 г.), но и *демократические*, а также *цивилизационные ценности*, причем эта последняя номинация есть также результат моды на интерпретацию перестроечных процессов в цивилизационной парадигме³. Значимость и характер ценностей определяется еще таким образом: *истинные, базисные, абсолютные*. Вербально акцентируется их „нерушимость”, они: *незыблемые, непреходящие, вечные, нетленные* и *абсолютные*. Их „белая магическая мощь” должна, якобы, противодействовать *укоренившемуся советскому моральному релятивизму*. Необособлены попытки называть их эталонную суть в, казалось бы, более конкретных регистрах; это *гуманитарные, западные*, но и *христианские ценности*, причем последняя номинация, так же как и в польском публицистическом дискурсе, стала вскоре, от частотности употребления, стертой, пустой фразой, существенным элементом демократического новояза, орудием политических конъюнктурщиков, проповедующих идеологическую конквисту.

Со временем, изобилующим судьбоносными событиями, наблюдается образование замкнутого круга: от ценностной неопределенности, обнаруженной в первые перестроечные годы, через гущу хаотических аксиологических поисков, до „новой неопределенности”, которая выражается, между прочим, таким образом: *особая ценностная система* – в 1996 г., о господствующем релятивизме; *конфликт ценностей* – (в то же время,

³ Подробно, см.: J. Korzeniewska-Berczyńska, *Новації в языковой картине мира российского человека. На основе современных публицистических текстов*, Olsztyn 1996, passim.

неопределенность шатких ценностных координат), шкала ценностей – (о ее отсутствии в обществе конца 90-х). Кстати, образующуюся нишу заполняют в т.н. постперестроечное время, ценности денежного мешка как незыблемый элемент рыночного мира.

В перестроечные годы повсеместно говорится о *перевоплощении сознания*, о *повороте сознания к общечеловеческим ценностям*, к *духовному и личностному началу*⁴.

Полифоничность этических суждений, в том числе, – тотальное оплевывание прошлого, ассоциируется с рефлексией Лихачева: „Каждый человек обязан знать, среди [...] каких нравственных ценностей он живет. Он не должен быть самоуверен и нагл в отвержении культуры прошлого без разбора и «суда». Каждый обязан принимать посильное участие в сохранении культуры”⁵.

Не менее продуктивна парадигма духовности, причем и здесь, и по отношению к ценностям, не определяется семантическая суть представляемых концептов. Тем не менее уже предварительный анализ говорит о наблюдаемой жажде духовности, по крайней мере, – о потребности говорить о ней, самостоятельно искать новые ориентиры. Чрезмерно эмоциональная оценка моральной кондиции советского человека в преддверии перестройки и где-то до 1993 г., пожалуй, наиболее ярко выражена метафорически как *монстр бездуховности*.

Эпиграфом к рассуждениям о духовности я использую слова молодой интеллектуалистки с 1988 г.: „Дожили! С политических трибун зазвучали долгожданные слова: духовный мир, духовная культура, духовность”⁶. С этим взрывом оптимистического энтузиазма сочетается выражаемая повсеместно уверенность, что господствующей стала, наконец, *атмосфера духовного распрямления*.

Какой оказалась судьба оптимистических ожиданий в конфронтации с действительностью? Итак, начиная с 1988 г. и где-то по 1995 г., наблюдается не только лихорадочная поспешность, но и высокая частотность „духовного словоупотребления”. В этой словесной гуще можно выделить несколько оценочных направлений.

⁴ См. также: И. Коженевска-Берчинска, *Грехопадение советского человека и беспомощные аксиологические поиски „человека российского”*. На основе современной публицистики, [в:] *Slavica Quinqueecclesiensa III. Материалы III Международной Конференции „Теория и практика преподавания славянских языков”*. Печ, 26–27 апреля 1996, с. 95–102.

⁵ Д. С. Лихачев, *Письма о добром и прекрасном*, Москва 1989, с. 210.

⁶ Н. Шантырь, *Оттого, что в кузнице не было гвоздя. Размышления 35-летней*. „Юность” 1988, № 9, с. 19.

Согласно веянию времени обособляется проблематика **пагубного влияния неизжитой советскости** на духовное состояние общества, а кроме того, – определяются ее метастазы, которыми изобилует перестроечное время. В первую очередь, это, например: *духовное разрушение личности* (1988); *духовный инфантилизм* (1989); *бездна бездуховности (которая открылась в наше время)*, и еще иначе: *болезнь бездуховности, водопад бездуховности, духовное убожество, поколение духовных рабов* (1996), а в ретроспективе, уже в 1999 г.: *духовная пустыня*. Значительное количество такого типа языковых единиц характеризуется семантической размытостью, а также высокой модальностью. Дискомфортное внутреннее состояние подчеркивается также посредством эпитета *духовная деградация*, а это психическое состояние есть, как можно предполагать, эффект *духовной опустоенности, духовного беспредела, духовной односторонности*, ощущаемого *духовного пепелища* (в себе), а также *духовного вакуума* (после падения коммунистических идеалов).

Пространство экспрессивности подобных новооткрытий обогащается за счет оригинальных наименований: *духовная энтропия*, которая обозначает неспособность различать добро и зло, а также *советские духовные трафареты*, (которые *глубоко вошли в наше сознание*). Потерянность же, ощущаемая особенно в 80-е и 90-е г. XX века, отображает очередная свежая метафора, *джунгли духа* (в которых советский человек заблудился).

Можно предполагать, что обилие сложных выражений со словом „духовность” и производными есть, в основном, с одной стороны, свидетельство моды, а с другой, – беспомощных аксиологических поисков, а затем желаемого, которое воспринимается как действительное.

В более поздние годы (1998–2000) в публицистическом дискурсе можно найти такие, например, контексты: *уходящая, якобы, агрессивность бездуховности; духовные расхождения* (как повод для ненависти, как знак отсутствия толерантности); *катастрофическое падение духовности (которая, кстати, не успела прижиться)* или еще *духовное растение*.

Таким образом, предполагается, что лишь в первые перестроечные годы жива вера в восстановление сакрум, которое, якобы, проявляется в *атмосфере духовного распрямления* (1991), а также *духовного возрождения*.

Животрепещущим оказывается вопрос **о необходимости в духовных исканиях**, в результате которых провозглашаются некоторые „новооткрытия”, понимаемые как насущная необходимость. Это, например: *автономность духовной жизни* (1988) *духовные потребности как имманентное свойство человека* (1989); *духовное самоопределение* (1991); *духовная пища*

(необходимость в ней 1992); так же: *духовное потрясение* (1992) и возвращение *ампутированной христианской духовности* (1991).

Отобранный фактический материал подтверждает, с одной стороны, хаотичность поисков смысла жизни, своего места под солнцем, а с другой, – неимоверную сложность нового социополитического пространства, которое далеко не всегда поддается возможности упорядочения, категоризации. Такими обстоятельствами объясняется отмеченная публицистами в 1994 г. *духовная капитуляция перед хаосом*. В этом месте целесообразно сослаться на мнение Ю. Левады: „Пережить и превозмочь в границах одного и того же времени агонию самоунижительной однозначности и конвульсии не сводимой в единое разнонаправленности – неимоверно трудно” (Ех, 22.09.1993).

Стихийность динамически развертывающихся, судьбоносных процессов приводит к господству *рынка*, а вместе с тем к провозглашению новой *единственно правильной ценности*, т.е. денег.

Итак, с 1992 г. начинается *рыночная стихия*, еще *до того* торжественно объявлена реформаторами панацеей от всех невзгод, выражаемого в словесной апологии этого явления. Почву для неумеренного восхваления *рынка* готовят также известные публицисты. Л. Пляшева призывает: „Не завидуйте богатым! Порочно не богатство, а лень, немощ и неграмотность. Порочны условия, которые плодят и размножают бедность, Порочная идеология, которая возводит Бедность в добродетель” („Московские новости” 1990, № 44).

Вместе с тем, человек по воле рока становится объектом очередного эксперимента. Изучая общественное восприятие этого экономического урагана, нетрудно констатировать наличие крайностей в социальных оценках – результат мечтательности и еще Бердяевым отмеченного *шараханья*, свойственного русскому национальному менталитету: от оценок исполненных стихийной веры и надежды по абсолютное отрицание т. н. *рыночных ценностей* (разумеется, в массовом, а не в новорусском восприятии). Перейдем к краткому анализу фактического материала.

Итак, перестройка – ускорение – демократизация, естественно, не стали панацеей от хронического дефицита, особенно продуктов питания. Начиная с 1989 г. все чаще внушается россиянам вера в необходимость *перейти к нормальному рынку*, ибо *рыночная модель хозяйства – естественная опора политической демократии*. Общеизвестно, что идеалы чаще всего проигрывают с реальностью, с действительностью. Само начало рынка связано с тотальным государственным грабежом, который стал

„подарком для народа” в Новогоднюю ночь 1991/1992. Такой исходный пункт можно считать предсказанием позднейших бедствий.

Россияне еще не успели понять, что такое рынок, когда оказалось, что в новой действительности он не излечивает поголовную бедность. Неудивительно, что уже в 1993 г. появляются словосочетания, выражающие синдром болезни от рыночных экспериментов типа: *золотушный рынок, мутные воды рынка, доморощенный рынок (преступная возня на нем), дикий, хищнический, безжалостный рынок (нужно готовиться к хирургической операции)*. К концу 1993 г. говорится о том, что реформаторы *подтащили страну к рыночной пропасти*.

Однако общеизвестно, что надежда умирает последней, поэтому призывается, например, к *человеческому способу перехода к рынку*. Необособлены перифрастические образования типа: *двигать общество к светлому рыночному будущему; надеяться на рыночное благоденствие*. В этом аспекте характерно высказывание конца 1993 г.: „Рынок рынку рознь. Тот рыночный путь, который предлагают ельцинисты-демократы, предполагает агрессивный рынок, мы же стоим за [...] рынок доброжелательных отношений”.

Целесообразно отметить, что болезни не покидают новый экономический организм. Они в 1994 г. определяются как *детская болезнь увлечения рыночной свободой*. Увлечение, тем более в экономике, всегда противоположность рационального поведения. И действительно, крах 1998 г. приводит к обнаружению *новых, рыночных мифов* и к сплошному безверию населения. Сказанное запечатлено хотя бы в призывах и констатациях-перифразах типа: *к светлому рыночному будущему!, наш отдельно взятый дикий рынок, свирепо-безответственный рынок, решение ввергнуть в рыночный рай насильственным путем*. Развенчание мифологической веры выражено языковыми средствами, которые указывают на несбываемость иллюзий, например: *социально ориентированный рынок, строить рынок с человеческим лицом*.

Сопоставив публицистические отзывы с собственными наблюдениями, можно судить, что рядовой русский человек мечется в те годы между Сциллой духовности и Харибдой „рыночности”, между сакрум и профанум.

Анализ многоликости синтаксических конструкций позволяет выявить их когнитивную значимость, которая, однако, имеет, тем более, для инокультурного исследователя, имплицитный характер, раскрываемый в процессе кропотливых поисков скрытых за словом или между слов, значений. Они, в основном, документируют беспомощность аксиологи-

ческих (и не только!) поисков, связанных с разрушением привычного, освоенного, хотя и порочного мира. Результаты анализа отобранного лексико-семантического материала из перспективы начала XXI века, вызывают ассоциации с рефлексией А. Ками (цитирую по памяти): „Можно себе представить счастливого Сизифа. Он борется с судьбой, он вполне понимает бесполезность своих действий, но одновременно он осознает, что без этого человек не может стать человеком”⁷.

Streszczenie

Potencjał kognitywny nowych związków wyrazowych i frazeologizmów

Zasygnalizowana problematyka jest rozpatrywana na podstawie rosyjskiego dyskursu publicystycznego z lat 1988–2000. Autorka wyodrębnia ponad 20 słów kluczowych, wokół których tworzą się nowe grupy wyrazowe (także frazeologizmy).

Przedmiotem analizy są w tekście tylko trzy grupy związków wyrazowych, które powstają wokół wyrazów *duchownost*, *cennosti* (i pochodnych) oraz *rynek* (i pochodnych). Artykuł dotyczy oceny rozpaczliwych poszukiwań istoty duchowości oraz istoty nowych wartości. Chronologicznie późniejsza produktywność słowa-klucza *rynek* poświadcza niezmiernie trudny problem wyboru, który okazałby się dla człowieka najbardziej właściwy w całkowicie nowej sytuacji (także ekonomicznej).

Poddany analizie semantycznej materiał źródłowy zawiera wiele cennych, acz implicytnych, komunikatów dotyczących nie tylko socjalnego odbioru burzliwych przemian społeczno-politycznych, ale i wpływu owych innowacji na sposób widzenia oraz interpretacji rzeczywistości.

Summary

The cognitive potential of new collocations and idiomatic expressions

The issues mentioned above are examined on the basis of the content of the Russian journalistic discourse from the years 1988–2000. The authoress has singled out more than 20 key words around which new word groups (also idioms) are formed.

The analysis contained in the text covers only three groups of collocations which are being formed around the words: *dukhovnost*, *tseennosti* (and its derivatives) and *rynek* (and its derivatives). The article deals with the assessment of a desperate search for the essence of spirituality and the essence of new values. Chronologically, the subsequent productivity of the key word *rynek* confirms the extremely difficult problem of making a choice which would be best for man.

The source material subjected to semantic analysis contains a great deal of valuable information concerning not only the social reception of turbulent socio-political transformations but also the impact of those innovations on the way in which reality is perceived and interpreted.

⁷ Перевод из польского языка сделан автором данной статьи.

Małgorzata Łuczyk
Zielona Góra

К вопросу о семантических признаках безличности в русском языке

Характеризуя семантическую природу безличности, лингвисты указывают разнообразные семантические признаки, которые связывают ее с грамматической особенностью безличных предложений – способностью называть процессы и состояния, независимые, отстраненные от агенса, т.е. активного деятеля.

Итак, выявляются следующие взаимосвязанные и взаимообусловленные составляющие безличности: независимость, произвольность, неосознанность, безотчетность, неконтролируемость, инволютивность, стихийность, природность действия или состояния, отстранение субъекта от действия или состояния, его неактивность, неопределенность ситуации в связи с необозначенностью, неизвестностью, нереальностью источника ее формирования.

Если рассмотреть системные связи перечисленных семантических компонентов общего категориального значения грамматической бес-субъектности, то, на наш взгляд, можно прибавить к ряду перечисленных еще один признак – перцептивность.

Различные подходы к изучению феномена безличности направлены на решение задачи раскрытия языкового механизма, создающего возможность „адекватного изображения процесса с неизвестным производящим лицом”¹.

Принципиальное отсутствие в безличных конструкциях ориентации на центральную точку отсчета, обусловленное их синтаксическим своеобразием, состоящим в исключении позиции подлежащего из структуры предложения, приводит к „нарушению четкой противопоставленности субъектно-объектных отношений...” и к резкой „[...] актуализации роли перцептора в содержании высказывания”².

¹ В.В. Виноградов, *Русский язык (Грамматическое учение о слове)*, изд. 4-ое, под ред. Г.А. Золотовой, Москва 2001, с. 383.

² Ю.А. Пупынин, *Субъектно-предикатно-объектные отношения (на материале безличных конструкций)*, Ленинград 1991, с. 15.

В противоречивой семантической структуре безличных перцептивных предложений идея восприятия событий реализуется как его особый вариант, так как ощущения перцептора выступают здесь единственным путем фиксации проявления обозначаемых процессов и событий³. Перцептор является своего рода регистратором событий, которые без его участия остались бы незафиксированными. Он воспринимает своими органами чувств положение дел, которое осуществляется вне его воли, не принимая участия в его создании.

В первичной ситуации восприятия, по Ю.Д. Апресяну, присутствуют два основных участника: тот, кто воспринимает, и то, что воспринимается. В связи с этим существуют две группы глаголов (или других предикатных слов), которые называют состояния обоих участников ситуации восприятия.

Кроме пассивного восприятия, субъект для того, чтобы получить нужную информацию об окружающей действительности, может активно использовать предназначенные для этого органы. Поэтому возможна еще одна группа глаголов – типа *смотреть*. Таким образом, получается „тернарная оппозиция смыслов”: воспринимать – восприниматься – использовать способность восприятия.

Пять подсистем восприятия (зрение, слух, обоняние, вкус, осязание), каждая из которых обслуживается тремя лексемами, соотносимыми с отдельными из указанных смыслов, составляют семантическую парадигму восприятия, насчитывающую в итоге 15 лексем: видеть – быть видным (кому-либо) – смотреть; слышать – быть слышным (кому-либо) – слушать; обонять – пахнуть – нюхать; ощущать вкус – быть на вкус – пробовать; осязать – быть на ощупь – ощупывать.

Все 15 лексем, составляющие, по выражению Ю.Д. Апресяна, „лексикогра-фический тип восприятия”, должны были бы заполняться глаголами⁴. Однако это получается только в отношении подсистемы обоняния, и то с некоторыми стилистическими разграничениями, а именно: *обонять* – книжно-письменное, а возможное *чуять* – явно просторечное. Для коррелята „восприниматься” имеется только один стилистически нейтральный глагол *пахнуть*.

³ Ю.А. Пупынин, *Субъектность и актуализационные категории предиката*, [в:] *Теория функциональной грамматики. Субъектность. Объектность. Коммуникативная перспектива высказывания. Определенность/неопределенность*, Санкт-Петербург 1992, с. 141–154.

⁴ Ю.Д. Апресян, *Избранные труды: В 2 т.*, Москва 1995, т. II: *Интегральное описание языка и системная лексикография*.

В семантической парадигме восприятия, наряду с глаголами, используются свободные и несвободные словосочетания.

Объект, субъект и предикат восприятия создают *перцептивную ситуацию*, которая понимается нами как заключающая в себе денотативно-понятийную основу передаваемого содержания и его языковую семантическую интерпретацию⁵.

При разграничении отдельных типов внутри системы безличных перцептивных предложений в качестве ведущего основания мы принимаем характер восприятия. При этом, с одной стороны, мы учитываем двойственность самого процесса восприятия, который может быть представлен в языке и мышлении либо как процесс воздействия окружающей действительности на органы восприятия перцептора, либо как процесс повышенного внимания, исходящего от перцептора к фактам реальной действительности. С другой стороны, выделяемые нами типы перцептивных ситуаций дифференцируются в зависимости от объекта восприятия – образа, звука, запаха.

Итак, предложения типа: *Слышно звуки за стеной; Видно небольшую речку* – это предложения, отображающие зрительное или слуховое обнаружение/ не-обнаружение присутствия или отсутствия объекта (предмета или явления) в пределах воспринимаемого органами чувств пространства в данное время.

Предложения типа: *В комнате пахнет яблоками* отображают обонятельные или тепловые эффекты, доступные восприятию перцептора в пределах среды проявления признака, или же являющиеся результатом воздействия источника энергии или запаха (с указанием или без указания на конечную точку направления).

Предложения типа: *Рассветает* отображают естественно-природную среду проявления процессуального признака и воздействие в ее пределах дифференцированной энергии, воспринимаемой различными сенсорными подсистемами перцептора.

Предложения типа: *Загрохотало за стеной* отображают проявление звуковых (и иных) эффектов как воздействующей энергии в определенном, доступном восприятию перцептора, пространстве.

Предложения типа: *На улице темно* – это предложения, отображающие наличие характеризуемого признака фрагмента окружающей

⁵ Ю.А. Пупынин, *Субъектность и актуализационные категории предиката...*

действительности (состояния), доступного восприятию перцептора через зрительные, слуховые, тактильные и др. ощущения.

Предложения типа: ***В огороде никого нет*** отображают отсутствие наличия или существования объекта (предмета, явления, состояния) в данном фрагменте мира, доступное зрительному (или другому в пределах сенсорных ощущений) восприятию перцептора.

Предложения типа: ***Водой размыло берег*** – это предложения, отображающие результат ситуации разрушения, деформации, перемещения и т.п. какого-то объекта названной или неназванной силой, доступный зрительному восприятию перцептора; или же сама ситуация разрушения в процессе ее протекания.

Лексическая семантика предиката в перечисленных предложениях ориентирована субъектно или объектно. Если предикату соответствует смысл „воспринимать” семантической парадигмы восприятия, то можно говорить о субъектной ориентации. Если же предикат согласуется со смыслом „восприниматься” тернарной оппозиции смыслов, то имеем дело с объектно ориентированным предикатом. Во всех проанализированных предложениях субъект восприятия формально не выражен (и даже не может быть формально выражен), но его существование скрывается в лексическом значении глагола. Итак, в одних случаях имеется непосредственное указание на перцептора, и в этих случаях можно даже говорить, на наш взгляд, о в какой-то степени экспликации субъекта восприятия введением обозначения его же путей восприятия. В других случаях лексическое значение глагола „скрывает” субъект восприятия, называя состояния объекта перцепции, которые однако подразумевают перцептора, например: „если пахнет, значит кто-то это воспринимает”.

Итак, в первой из перечисленных выше разновидностей предложений перцептор (с необходимостью предполагаемый самим его выражением в предложении, к тому же выражением в структурном центре предложения – в сказуемом) не исключается тем, что он „за кадром” из языкового, передаваемого именно предложением, определенного устройства мыслительного содержания. В обсуждаемом типе предложений, на наш взгляд, предикативы *видно*, *слышно*, соотносимые со смыслом „воспринимать” семантической парадигмы восприятия, экспонируют субъект восприятия, предопределяя его центральную позицию в перцептивной ситуации. Перцептор выступает как бы „инициатором” происходящего: благодаря своим сенсорным способностям он обнаруживает какой-то предмет, ситуацию, явление.

Основными, но не единственными носителями семантики „перцептивность” в предложениях *В комнате пахнет яблоками* являются, естественно, обонятельные предикаты, соотносящиеся со второй колонной „тернарной оппозиции смыслов” парадигмы восприятия, т.е. со смыслом „восприниматься” и, таким образом, отображающие объект ситуации восприятия. Кроме предикатной лексики указания на перцептора содержатся и в грамматической семантике видовых форм глагола, а также в „строевой лексике” и др. средствах контекста. В связи с этим, на наш взгляд, можно здесь говорить о центральной роли объекта восприятия в перцептивной ситуации и о периферийной роли субъекта восприятия. Субъект восприятия (перцептор) является в этой ситуации своего рода объектом воздействия потока частиц пахучего вещества или тепловой энергии: он не обнаруживает предмет благодаря своим сенсорным способностям, а определенный предмет каким-то способом проявляет себя, и это доступно его восприятию.

Предикаты, отображающие явления природы (тип: *Рассветает*), являясь структурным центром следующего из указанных типов безличных предложений, соотносятся со второй колонной „тернарной оппозиции смыслов” парадигмы восприятия, т.е. со смыслом „восприниматься” и, таким образом, отражают объект ситуации восприятия, т.е. то или иное явление распространяется, охватывая своим „воздействием” субъект. Такая интерпретация перцептивного события ставит в центре объект, а субъект – на его периферии.

Указания на перцептора в предложениях с безлично-предикативными словами (тип: *Холодно*) реализуются, в принципе, такими же средствами как и в предыдущих типах безличных предложений, т.е., во-первых, лексической семантикой самого предиката и, во-вторых, разнообразными средствами контекста. Нужно подчеркнуть однако одну отличительную особенность семантики безлично-предикативных слов – оценочность, выявляемую, правда, и в некоторых других предикатах анализируемых предложений (напр.: *смердит – благоухает*), но в несравненно меньшем объеме, нежели в безлично-предикативных словах.

Возможность пассивной оценки и невозможность какого-либо контроля или управления, т.е. недопустимость даже в минимальной степени „вторжения” в развитие состояния, гарантируют перцептору лишь только периферийную позицию в данной перцептивной ситуации, отражающей денотативное пространство, т.е. состояние длится, и перцептору дано воспринять и оценить это состояние со своих позиций.

Очередной тип: когда чего-то не существует в мире/ в месте/ в перцептивном пространстве, правила русского языка не позволяют „несуществующий” предмет (или может быть, лицо, состояние) обозначить именительным падежом; он может быть выражен только родительным. Русский язык весьма интересен наличием этого тонкого языкового механизма – когда совершенно одинаковые вещи в зависимости от их присутствия или отсутствия выражаются разными падежами. Можно предположить, что сама идея „существования” не является чем-то элементарным: вещи, которые существуют, хоть и недоступны непосредственному восприятию, в русском сознании мыслятся (и что очень важно – выражаются в языке) иначе, нежели те, которые не существуют вовсе; те и другие принадлежат как бы разным мирам, и русский язык это фиксирует, „отражает” самим наличием конкуренции именительного/родительного падежей⁶.

Анализ семантики отрицательных предложений позволяет, на наш взгляд, заключить, что в них (точнее в некоторых из них) содержится указание на перцептора, которое связано не с семантикой отдельных лексем или же грамматических форм, а с семантической структурой целого высказывания.

Похоже дело обстоит в предложениях *Водой размыло берег*, в которых предикаты, являющиеся центром данных структур, нельзя назвать специальными средствами выражения перцептивности, так как они сами по себе не содержат перцептивную сему. Только грамматическое значение вида, выражаемое глагольными формами в сочетании с контекстом, имеет ключевое значение для выявления в них перцептивности. Итак, в анализируемых предложениях наблюдатель может фиксировать срединный период в длительности состояния или протекания действия (при глаголах несовершенного вида прошедшего времени – *небо заволакивало тучами*), или же может воспринимать действие целостно и регистрировать итоговое состояние (результат ситуации – *небо заволокло тучами* – при глаголах совершенного вида прошедшего времени). Таким образом, здесь нельзя соотнести отдельные предикаты с одним из смыслов тернарной оппозиции семантической парадигмы восприятия: „воспринимать” (субъект) или „восприниматься” (объект), но следует отображаемую в предложении ситуацию считать объектом восприятия перцептора и, естественно, его позицию в целом перцептивном событии определить как периферийную.

⁶ См. об этом: Е.В. Падучева, *Родительный субъекта в отрицательном предложении: синтаксис или семантика?*, „Вопросы языкознания” 1997, № 2, с. 101–116.

Названные выше разновидности безличных предложений, реализующих семантику перцептивности, представляют собой лишь какую-то долю предложений, называемых безличными, однако, на наш взгляд, даже эта группа предложений обладает объяснительной силой и является репрезентативной.

Признание признака перцептивности как одного из семантических признаков безличности, естественно, может вызывать ряд сомнений и вопросов. В первую очередь, „настороженность” вызывают факты, что этот признак не свойствен всем безличным предложениям, а лишь некоторым разновидностям; что перцептивность характерна не только безличным предложениям, но также и личным – двусоставным.

Однако и среди общепризнанных семантических признаков безличности, перечисленных нами в самом начале, есть такие, которые свойственны не всем типам безличных предложений, или же такие, которых толкование не вполне ясно. Для примера рассмотрим несколько известных определений.

Описывая безличные предложения как предложения с неизвестным или неопределенным производящим лицом, со скрытым или устраненным лицом, В.В. Виноградов не объясняет, какую именно неизвестность он имеет в виду. В лингвистической же литературе различается несколько ее типов, как хотя бы неизвестность для говорящего и для слушающего. Кроме того, признак неизвестности как основополагающий в определении безличности точно так же как и неопределенности, вызывающей целый ряд представлений, не позволяет разграничить безличные предложения и предложения с подлежащим, выраженным местоимениями с частицами *-то, -нибудь, -либо, кое-*, вносящими информацию о неопределенности субъекта, которая в данном случае понимается довольно узко⁷.

По мнению В.В. Бабайцевой, специфика безличности создается „не тем, что в предложение нельзя вставить подлежащее, а тем, что надо изобразить действие в отрыве от деятеля, как стихийный процесс”⁸. Именно безличные глаголы выражают „действие или состояние (признак), возникающие и существующие независимо от производителя действия и носителя признака”, т.е. указывают на отсутствие деятеля⁹. Однако деятель отсутствует также и в других типах предложений, в том числе и не

⁷ О.Н. Селиверстова, *Опыт семантического анализа слов типа „все” и типа „кто-нибудь”*, „Вопросы языкознания” 1964, № 4, с. 80–90.

⁸ В.В. Бабайцева, *Односоставные предложения в современном русском языке*, Просвещение, Москва 1968, с. 57.

⁹ *Ibidem*, с. 53.

безличных, как, например, в пассивных конструкциях *Задача была решена*. Значит, такое определение не только не позволяет отграничить безличные предложения от сходных, но не тождественных им структур, но и не обладает объяснительной силой для некоторых типов среди безличных предложений. Кроме того, как дальше отмечает сама В.В. Бабайцева, для предложений типа *Меня крутило, носило* и т.д. это определение не является достоверным, поскольку „представление о деятеле, хотя и очень неясное, лишённое ярких наглядных черт, есть” в приведенных выше примерах безличных предложений¹⁰.

В работе Е.М. Галкиной-Федорук определение безличных предложений, которые „называют только деятельность, а причина или прямой производитель действия остаются неопределёнными, неизвестными”¹¹ также дается через признаки неопределённости, неизвестности. Однако в этом определении следовало бы уточнить, что обозначает прямой производитель действия, каково его отношение к понятиям агенса, орудия и т.д.? Если, например, в безличном предложении *Ветром побивало яблоки в саду*, казалось бы, указывается прямой производитель действия, то на какой семантический признак нужно опереться для определения специфики безличности?

В определении Г.А. Золотовой „в безличных предложениях субъект всегда неактивен”¹² подчеркивается также „непроизвольность, независимость от воли субъекта”¹³. Однако, на наш взгляд, одного указания на неактивность, независимость от воли субъекта недостаточно. Так, например, признак деагентивности в разных предложениях проявляется по-разному, ср.: *Машину подбросило, Его знобило*; а в предложениях таких как: *Об этом писалось..., Понаехало гостей, Не пришло ни одного человека* признак этот, по всей вероятности, вообще отсутствует. Поэтому такое многообразие проявления деагентивности, а также невозможность увидеть ее хотя бы в двух из приведенных выше примеров не позволяет утверждать конституирующий характер этого признака¹⁴.

¹⁰ Ibidem, с. 60.

¹¹ Е. М. Галкина-Федорук, *Безличные предложения в современном русском языке*, Москва 1958, с. 123.

¹² Г.А. Золотова, *О субъекте предложения в современном русском языке*, „Филологические науки” 1981, № 1, с. 45.

¹³ Г.А. Золотова, *Коммуникативные аспекты русского синтаксиса*, Москва 1982, с. 120; ср. также: С.И. Кокорина, *О семантическом субъекте и особенностях его выражения в русском языке*, Москва 1979.

¹⁴ См. об этом: В.А. Белошапкова, Т.В. Шмелева, *Глагольные безличные предложения в синтаксической системе русского языка*, [в:] *Исследования по семантике. Семантические аспекты синтаксиса: Межвуз. науч. сб.*, отв. ред. Л.М. Васильев, Уфа 1985, с. 35–47.

Объяснительной силой не обладает также определение безличности через сочетание признаков неопределенности и неличности, выдвинутое Ю.С. Степановым, так как „нередки случаи, когда безусловно известный и достаточно определенный для потенциального прямого наименования источник действия лишь выводится формой безличного предложения из поля зрения в некоторой точке повествования, но совершенно ясен из обрисованной контекстом ситуации. В особенности это касается одушевленных агентов, прежде всего людей [...] *На площади притихло* (А. Толстой)”¹⁵.

Как показывают представленные выше лингвистические позиции, в качестве критерия выделения безличных предложений предлагаются различные семантические основания, одни из которых акцентируют свойства субъекта, а другие – свойства предиката. Так, семантическое отличие безличных конструкций видят в неактивности субъекта¹⁶ и в произвольности действия или состояния, в его независимости от воли субъекта¹⁷. Эти семантические признаки, естественно, реализуются в разнообразных структурных типах безличных предложений по-разному. И именно это большое структурное разнообразие безличных предложений (и связанная с этим трудность в выявлении основных, общих для всех типов, семантических признаков) заставляет задуматься: можно ли вообще найти семантический инвариант, дать общее определение такому сложному концепту как является безличность, чтобы охватить все ее „проявления”, дифференцировать безличные и не тождественные им, но также бессубъектные предложения.

¹⁵ В.М. Павлов, *Противоречия семантической структуры безличных предложений в русском языке*, Санкт-Петербург 1998, с. 15.

¹⁶ Т.Б. Алисова, *Семантико-коммуникативный субстрат безличных предложений*, [в:] *Инвариантные синтаксические значения и структура предложения: Докл. на конф. по теоретическим проблемам синтаксиса*, отв. ред. Н.Д. Арутюнова, Москва 1969, с. 27–36; М. Гиро-Вебер, *К вопросу о классификации простого предложения в современной русском языке*, „Вопросы языкознания” 1979, № 6, с. 63–75; И. Заичкова, *Дательный беспредложный в современном русском языке*, Praha 1972.

¹⁷ Г.А. Золотова, *Коммуникативные аспекты...*; М. Гиро-Вебер, *Устранение подлежащего в русском предложении*, „Известия АН СССР. Серия литературы и языка” 1984, т. 43, № 6, с. 551–556.

Streszczenie*Uwagi na temat semantyki bezosobowości*

Artykuł zawiera rozważania dotyczące specyfiki semantycznych właściwości zdań bezosobowych. Obecność w strukturze semantycznej niektórych zdań tego typu figury perceptora (przy niemożliwości wyłonienia wspólnych właściwości semantycznych dla wszystkich typów zdań bezosobowych) skłania do refleksji, czy perceptywność nie powinna być traktowana (podobnie jak niezależność od woli subiekta, nieaktywność subiekta, żywiołowość itd.) jako semantyczny komponent kategoryjnego znaczenia bezosobowości.

Summary*Remarks on impersonality semantics*

The article includes consideration within the topic of peculiarity of semantic features of no-subject clauses. Taking into consideration the impossibility to form some common semantic features for all the types of impersonal sentences, what is interesting is the presence of a perceiving figure in particular clauses of this type, which raises a question whether perceptivity should not be treated as a semantic constituent of a categorical meaning of impersonality (similarly to the independence of the subject's will, the inactivity or vehemence of a subject, etc.).

Łukasz Małecki
Poznań

Концепт „страх” в языковой политической картине мира

Важнейшие доказательства меняющейся действительности находят своё отражение не только в технологических, экономических показателях, но и в языке. Язык, будучи теснейшим образом связанным с мышлением человека, запечатлевает все аспекты как его миропонимания, мышления, так и действий, стремлений.

Все, происходящие в мире, события и явления воспринимаются человеком. Восприятие мира – процесс не пассивный, а очень активный. В зависимости от разнообразных признаков и факторов человек не только воспринимает действительность – события, людей и факты мы видим не объективно и беспристрастно, а сквозь некие призмы, которые как-будто искажают реальность. Через эти фильтры мы оцениваем происходящее под определённым углом зрения. Как отмечает Л.А. Сергеева, оценивая, человек соотносит реальное положение дел с некоей идеализированной моделью мира и выражает своё собственное, субъективное мнение о фактах¹.

Одной из форм не только отражения, но и одновременно познания и оценки объективной действительности следует считать эмоции, признаваемые мотивационной основой человеческого сознания. В процессе эмоциональных состояний человек выполняет роль и объекта, и субъекта познания, т.е. эмоции связаны с потребностями индивидуума, лежащими в основе мотивов его деятельности.

В настоящее время общепризнанным является мнение, что эмотивная лексика включает в своё значение оценочный компонент. По В.И. Шаховскому, „оценочность, представленная как соотносённость слова с оценкой, и эмоциональность, связанная с эмоциями, чувствами, не составляют двух разных компонентов значения – они едины”².

¹ Л.А. Сергеева, *Проблемы оценочной семантики*, Москва 2003, с. 47.

² В.И. Шаховский, *Эмоции – мотивационная основа человеческого сознания*, Москва 1998, с. 5.

В свою очередь Гдовска замечает, что: „[...] эмоция связана с миром субъекта речи, с его оценочной деятельностью. Характеристика оценочных значений слов имеет непосредственное отношение к характеристике эмоций. Оценка по самой природе связана с эмоциональным восприятием”³.

Языковые средства, являющиеся носителями эмоций, описывают не столько эмоциональную картину мира, сколько отношение к нему, эмотивную реакцию на людей, события, явления и т.п.

Самой распространенной и, возможно, самой естественной из эмоций многие считают страх. Страх неразрывно связан с жизнью человека, сопутствуя ему в разных формах уже с момента появления на свет. К настоящему времени наука получила довольно много знаний насчёт этой фундаментальной эмоции, на которой, как полагается, основана жизнь. Хотя время подвергается постоянным переменам, страх всегда и непрерывно черной тенью сопровождает человечество. В зависимости от времени и обстановки меняются только причины его возникновения. Огромная, поистине неисчерпаемая палитра ужасающих факторов постоянно меняет своё количество – в связи с прогрессом и развитием цивилизации то или исчезают „устаревшие”, то или возникают новые, не менее пугающие события, действия, предметы, явления. Меняется только „сюжет” – воздействие же на субъект (как отдельных людей, так и целые общества) остается неизменным.

В настоящей статье мы попытаемся проанализировать репрезентацию концепта „страх” в языке современной прессы. Предметом изучения послужили примеры из российских газет, касающиеся широкопонимаемых русско-американских отношений.

В процессе коммуникации языковые единицы инициируют возникновение концептов. Языковую единицу, раскрывающую тот или другой концепт, принято называть именем концепта (напр., концепт „свобода”, концепт „преступник” или интересующий нас концепт „страх”). Однако данный концепт в сознании индивидуума могут активизировать и другие языковые единицы⁴. По отношению к концепту „страх” это могут быть такие лексемы, как, напр., боязнь, обеспокоенность, испуг, тревога, паника, фобия. В состав данного концепта входят не только отдельные единицы, но и целые словосочетания, предложения, являющиеся носителями выражения данной эмоции.

³ В. Gdowska, *Языковые средства представления эмоций в поэзии*, Poznań 2008, с. 27.

⁴ Н.В. Терещенко, *Эвфемистические средства объективизации концепта „страх”*, Москва 2005, с. 26.

В силу социальных, исторических, политических, географических факторов у каждого народа есть свои определённые фобии, отличающиеся по характеру от ужасов других людей и наций. Принимая во внимание фактор страха, россиянин (как индивид) и Россия (понимаемая, как целостность, совокупность, проживающих на её территории граждан) создают определённую картину мира – картину, полную угроз и опасностей. Индикатором роста страха в российском обществе следует считать не только реальные, но и мнимые (возможные) события, действия, решения, стремления, разрушающие принятый порядок, переворачивающие вверх существующую систему безопасности. Благодаря средствам массовой информации они получают дополнительную оболочку и ещё более ужасают.

В настоящее время наступил новый этап в распространении и глобализации страха. Для современного общества характерна „параноидальная фиксация на вопросах безопасности”⁵.

Благодаря словам, запечатленным на полосах газет, журналов, страх, осуществленный в виде данного ужасающего явления, охватывает людей, заставляя принять соответствующий способ поведения. Из полос российских газет сквозит страх перед разными силами, потенциально угрожающими России в общем и рядовым россиянам в частности. В нынешнее время одним из факторов, потенциально угрожающих безопасности Российской Федерации, многие считают превосходство и силу Запада, непрекращающиеся его стремления доминировать во всех сферах жизни и областях деятельности, отодвигая на второй план роль других стран и уменьшая их значение на международной арене. Борьба за пальму первенства, в которой активно принимают участие и Россия, и западные государства (в подавляющей части – США) постоянно обостряется. Обе стороны, неоднократно оказавшиеся по разные, в том числе враждебные, стороны баррикады, не пренебрегают средствами в состязаниях за лавровый венок победы. С момента краха коммунизма прошло уже почти четверть века, однако „Россия и США постоянно **играют в опасную игру**, цель которой – абсолютное превосходство”⁶.

Одновременно и Россию, и США характеризует т.н. синдром империи. Пытаясь занять и надолго сохранить позицию гегемона, они используют все доступные меры и средства. Отношения России с Западом в целом и с США в частности ухудшаются, ярким свидетельством чего следует считать нижеприведённые примеры:

⁵ Д. Кин, *Страх и демократия*, [online] <www.ruthenia.ru/logos/number/42/11.pdf>.

⁶ [online] <www.inosmi.ru/stories/07/02/23/3505/235771.html>.

• „Российская политика в отношении практически всех соседей всё больше диктуется духом **соперничества** с Западом в целом и США в частности, а также возросшей готовностью **ставить под угрозу сотрудничество** с США и основными европейскими странами”⁷.

• „США – держава, **вызывающая беспокойство, недружественная и потенциально опасная**”⁸.

• „Тревогу вызывает факт, что количество накопившихся **противоречий** может достичь критической массы, и [...] стороны превратятся **опять в противников**”⁹.

В описывании отношений на линии Москва–Вашингтон часто используется метеорологическая терминология. Если ещё несколько лет тому назад можно было говорить о слабом похолодании, то сегодня веет злобой и морозом. „Обмен риторическими залпами между Москвой и Вашингтоном привёл к тому, что над их отношениями **нависли тёмные тучи**”¹⁰.

Следует подчеркнуть, что концепт „страх”, закреплённый в лексических единицах и словосочетаниях, отражает актуальные политические реалии. Ярким доказательством этого являются примеры, характеризующие межгосударственные отношения и корреляции.

Со стороны ЕС и США веет злобой и ненавистью к российскому государству:

• „Запад **не видит позитивных изменений** в России”¹¹.

• „Запад **продолжает давить** на Москву”¹².

• „Мы **не намерены обещать с Россией**, что нам делать!”¹³.

В российских СМИ Запад рассматривается в рамках опасных, угрожающих явлений:

• „Великобритания и США выступают в качестве **верных врагов России**”¹⁴.

• „США – **враг. Враг у ворот**, он уже создаёт **прозападные правительства** на российских «задворках»”¹⁵.

• „[...] поддерживаемые США «цветные революции» толкуются как попытки Вашингтона **создать военные плацдармы у границ России**”¹⁶.

⁷ [online] <www.ng.ru/ideas/2006-04-11/10_zapad.html>.

⁸ [online] <www.inosmi.ru/stories/06/05/02/3479/235487.html>.

⁹ [online] <www.inosmi.ru/stories/01/05/29/2996/234972.html>.

¹⁰ [online] <www.inosmi.ru/print/234911.html>.

¹¹ [online] <www.rg.ru/2007/07/19/rar.html>.

¹² [online] <www.ng.ru/politics/2007-07-24/3_kartblansh.html>.

¹³ [online] <<http://gazeta.ru/2007/04/19/oa-237111.shtml>>.

¹⁴ [online] <<http://kommersant.ru/doc.aspx?DocsID=786737>>.

¹⁵ [online] <www.inosmi.ru/stories/01/05/29/2996/235558.html>.

¹⁶ [online] <http://nvo.ng.ru/wars/2006-09-29/1_washington.html>.

Амбиции и стремления Вашингтона сравниваются даже с „гегемонизмом Третьего Рейха”¹⁷.

На поддержку или бескорыстную помощь со стороны западных „друзей” нельзя рассчитывать: „США и Запад воспользовались слабостью России, чтобы расширить НАТО вплоть до российских границ, и вообще вели себя с Москвой как с побеждённым врагом”¹⁸.

Вышеприведенные примеры иллюстрируют однозначную отрицательную оценочную характеристику Запада с точки зрения России. Концепт „страх” выражен здесь непосредственно (напр., с помощью таких лексем, как: *страх, беспокойство, опасность, опасная игра, угроза, ставить под угрозу* и т.п.) или косвенно, напр., *нависли тёмные тучи; верные враги (России); враг у ворот; продолжать давить (на Россию)*.

Важно подчеркнуть, что в современных публицистических текстах не только Запад рассматривается в качестве источников порождения возможных угроз. Наши наблюдения показывают, что в современном газетно-журнальном тексте также Россию принято считать „экспортёром нестабильности и страха”¹⁹, о чём ярко свидетельствуют следующие примеры:

- „Россия – большое государство, монстр, и до тех пор, пока у неё будут ядерное оружие и армия, мир не сможет дышать спокойно”²⁰.
- „Россия представляет серьёзнейшую угрозу всему образу жизни”²¹.
Россию обвиняют и в других преступлениях:
- „Российская политика – политика манипуляций, политика, использующая методы запугивания и страха”²².
- „Российская политика не отличается от ленинской”²³.
- „В России воцарились законы бандитизма, позволяющие безнаказанно запугивать критиков и силой устранять оппонентов”²⁴.
- „Кремль меняет правила игры и не придерживается старых контрактов и договорённостей”²⁵.
- „Врагом оказывается любой, кто работает на Запад”²⁶.

¹⁷ [online] <www.inosmi.ru/stories/01/05/29/2996/235558.html>.

¹⁸ [online] <www.inosmi.ru/stories/01/05/29/2996/235558.html>.

¹⁹ [online] <www.mn.ru/print.php?2006-23-1>.

²⁰ [online] <www.inosmi.ru/world/1999-12-18/6_razlubily.html>.

²¹ [online] <www.inosmi.ru/translation/234651.html>.

²² [online] <www.inosmi.ru/translation/235736.html>.

²³ [online] <www.inosmi.ru/translation/235736.html>.

²⁴ [online] <www.inosmi.ru/translation/235017.html>.

²⁵ [online] <www.rg.ru/2007/07/19/rar.html>.

²⁶ [online] <<http://inopressa.tomsk.ru/blog/full-1215.html?print=1>>.

• „Спецслужбы имеют право **безжалостно расправляться** с врагами государства, где бы они ни находились”²⁷.

• „Все, кто намеревается в открытую высказаться против Кремля, получили предупреждение: «Если вы это сделаете – кто бы вы ни были, и где бы ни находились – **мы разыщем вас и заставим замолчать, причём самым ужасным из всех возможных способов**»”²⁸.

Борьба за пальму первенства обостряется и, как утверждают эксперты, она потеряла всякий контроль. Стремления и попытки государств несут с собой „потенциальную **опасность дестабилизации** международных отношений”²⁹:

• „Даже не имея специального опыта в области политики, можно заметить, что «в отношении между Россией и Западом **возвращается блоковое мышление, обоюдное недоверие и непонимание**»”³⁰.

• „Ничто не **вызывает такой тревоги**, как **нынешнее противостояние**, символами которого стали **противоракетный щит Буша** и испытания новой ракеты Путина”³¹.

• „Действия обеих стран **приведут к полномасштабной холодной войне**, которая, из-за нескольких новых факторов, **может стать даже опаснее**, чем конфронтация советских времён”³².

• „От сегодняшних воинственных заявлений, приправленных формулировками из **времён «холодной войны»**, **мурашки бегут по коже**”³³.

Приведенные нами примеры свидетельствуют о том, что концепт „страх” может выражаться непосредственно, т.е. в результате употребления слов и словосочетаний, прямо называющих негативные, отрицательные оценки, или он может реализоваться косвенно, напр., в контексте предложения.

По нашему глубокому убеждению, следует подчеркнуть ещё один важный аспект анализируемого нами концепта – оценочность, неотъемлемо связанная с вербализацией эмоции страха, может послужить средством манипулирования мнением и поведением. Умелое использование словосочетаний и лексем, выражающих страх, способно вызвать „ожидаемую” и „запланированную” боязнь, а в крайних случаях даже панику, по отношению к явлениям, которые не рассматриваются обычно в качестве

²⁷ Ibidem.

²⁸ [online] <www.inosmi.ru/translation/234651.html>.

²⁹ [online] <www.izvestia.ru/economic/article3105903/>.

³⁰ [online] <www.inosmi.ru/stories/07/01/05/3499/232544.html>.

³¹ [online] <www.inosmi.ru/stories/07/05/15/3512/234766.html>.

³² [online] <http://nvo.ng.ru/wars/2006-09-29/1_washington.html>.

³³ [online] <www.inosmi.ru/stories/01/05/19/2996/234972.html>.

угроз и опасностей. Одним из таких факторов, вызывающих не столько обеспокоенность, сколько почти крайнюю тревогу в России следует считать широкопонимаемый фактор силы. Определённая мощь милитарного и военного потенциала всегда гарантировала обладающему им государству не только решающий голос на международной арене и непоколебимое ничем чувство безопасности – умелое использование собственных вооружений всегда вызывало тревогу других стран. Державы, находящиеся в тени милитарного превосходства гегемона, были брошены на произвол судьбы. На основе вышесказанного следует заметить, что милитарный потенциал имеет двойной характер: гарантируя безопасность для одних, он одновременно является средством устрашения остальных.

В заголовках российских газет всё чаще просматривается страх Российской Федерации по поводу наращивания вооружений на Западе:

- „[...] в СМИ появляются **всевозможные страшилки**“³⁴.
- „Россия **обеспокоена** планами США в Восточной Европе“³⁵.
- „Россия действительно **чувствует себя в опасности**“³⁶.
- „Из-за рубежа России **угрожают тёмные силы**“³⁷.
- „США и НАТО **«не» угрожают безопасности** Российской Федерации“³⁸.

Обеспокоенность России вызывает тревогу как среди рядовых граждан, так и на верхах властей Российской Федерации. Страх вползает и в Кремль, о чём лучше всего свидетельствуют тревожные заявления в речи бывшего президента и нынешнего премьер-министра Владимира Путина:

• „Американцам принадлежит первая в мире по военной и экономической мощи, третья по населению и четвёртая по размерам держава, использующая **больше половины своих вооруженных сил для поддержания глобальной гегемонии**, в том числе в странах, расположенных **по периметру России!**“³⁹.

• „Мы наблюдаем почти **ничем не сдерживаемое применение силы** в международных делах, **военной силы** – силы ввергающей мир в пучину **следующих один за одним конфликтов**“⁴⁰.

• „[...] Это, конечно, **крайне опасно**. И ведёт к тому, что **никто уже не чувствует себя в безопасности**. Я хочу это подчеркнуть – **никто не**

³⁴ [online] <www.izvestia.ru/economic/article3105903>.

³⁵ [online] <www.inosmi.ru/stories/05/09/02/3453/234928.html>.

³⁶ [online] <www.inosmi.ru/stories/01/05/29/2996/236135.html>.

³⁷ [online] <www.inosmi.ru/stories/07/04/25/2510/235177.html>.

³⁸ [online] <www.inosmi.ru/stories/01/05/29/2996/236135.html>.

³⁹ [online] <www.mn.ru/print.php?2006-23-1>.

⁴⁰ „Аргументы и факты“ 2007, № 7.

чувствует себя в безопасности! Потому, что **никто не может спрятаться** за международным правом, как за каменной стеной⁴¹.

- „[...] отдельные нормы, да, по сути, – чуть ли не вся система права одного государства, прежде всего, конечно, Соединённых Штатов, **перешагнула свои национальные границы во всех сферах:** и в экономике, и в политике, и в гуманитарной сфере и **навязывается другим государствам**”⁴².

Особенную тревогу России вызывают последние попытки США создать в Европе новый разряд вооружений – систему противоракетной обороны (т.н. ПРО). В СМИ появляются противоположные замечания и суждения, но в подавляющем большинстве преобладают негативные оценочные мнения. В связи с темой нашей работы мы обратим внимание и проанализируем лишь те, в которых выражено состояние страха и тревоги россиян.

Россия „не рассматривает реализацию американской глобальной системы ПРО в качестве сугубо оборонительной акции”⁴³. Усиливающуюся „**обеспокоенность России** легко можно понять”⁴⁴.

ПРО – сильно провоцирующий фактор, создающий страхи времён холодной войны. С точки зрения России он рассматривается чаще всего как реальная, а не мнимая угроза – угроза, как европейской, с трудом сложившейся после второй мировой войны, так и российской безопасности. Ярким доказательством этого могут послужить нижеприведенные примеры:

- „России [...] **угрожают «другие военные державы»**”⁴⁵.
- „**Москву беспокоит политический аспект наращивания американского военного присутствия** в Центральной и Восточной Европе”⁴⁶.
- „**Противоракетная оборона США у наших границ!**”⁴⁷.
- „**Новая американская ПРО [...] угрожает России**”⁴⁸.
- „**Существующие планы ПРО нацелены всецело и напрямую на Россию**”⁴⁹.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ibidem.

⁴³ [online] <www.rg.ru/2007/04/12/pro.html>.

⁴⁴ [online] <www.inosmi.ru/stories/07/04/25/3510/236126.html>.

⁴⁵ [online] <www.inosmi.ru/stories/01/05/29/2996/236135.html>.

⁴⁶ [online] <www.inosmi.ru/stories/06/01/03/3471/234821.html>.

⁴⁷ [online] <www.rg.ru/2007/05/04/balyevskii.html>.

⁴⁸ [online] <www.subscribe.ru/archive/media.news.online.inosmi/200706/12090515.html>.

⁴⁹ [online] <www.inosmi.ru/stories/05/09/02/3453/234928.html>.

- „Размещение элементов ПРО в странах Восточной Европы **представляет реальную угрозу для России**”⁵⁰.
- „Мотивацией для развёртывания ПРО станет для США **ликвидация «самого мощного геополитического соперника» и урок остальным странам военной победой и мощью технологий и оружия**”⁵¹.
- „Вашингтон **пугает Москву ПРО**”⁵².
- „Американская система ПРО в Европе **настроена против России**”⁵³.
- „ПРО [...] может позволить США в ближайшее пять лет получить **возможность по нанесению первого удара**”⁵⁴.
- „Некоторые руководители (в США) прямо указывают на Россию как на **объект силового воздействия**”⁵⁵.
- „От объектов ПРО США в Восточной Европе исходит **реальная угроза безопасности Российской Федерации**”⁵⁶.
- „**Запад подходит к границам России и набирает влияние** в бывшем СССР”⁵⁷.

Вопрос ПРО связан с другими страшилками, напр., возможностью России попасть в зависимость:

- „Стремление (Запада) **взять Россию под конторль**”⁵⁸.
- „ПРО предназначена для того, чтобы **укрепить «конторль» Америки над Восточной Европой и ещё раз продемонстрировать силу**”⁵⁹.
- „**Страхи перед окружением со стороны Запада усилились**”⁶⁰.
- „**ПРО охватит нашу страну полукольцо**”⁶¹.
- „Россия [...] окажется **окружена Штатами**”⁶².
- „Если события будут разворачиваться по такому сценарию, то **Россия попадёт в окружение**, в каком не была за всю свою историю”⁶³.

В итоге наших наблюдений следует заметить, что языковая кодировка анализируемого нами чувства предполагает разные категории, составля-

⁵⁰ [online] <www.rg.ru/2007/04/12/pro.html>.

⁵¹ [online] <www.vz.ru/politics/2007/7/19/95207.html>.

⁵² [online] <www.ng.ru/politics/2007-04-26/3_kartblansh.html>.

⁵³ [online] <www.rg.ru/2007/04/25/baluevskiy.html>.

⁵⁴ [online] <www.inosmi.ru/stories/05/09/02/3453/234928.html>.

⁵⁵ [online] <www.vz.ru/politics/2007/7/19/95207.html>.

⁵⁶ [online] <www.rg.ru/2007/04/25/baluevskiy.html>.

⁵⁷ [online] <www.rian.ru/world/europa/20070606/66806789.html>.

⁵⁸ [online] <<http://vz.ru/politics/2007/6/14/88017.html>>.

⁵⁹ [online] <www.subscribe.ru/archive/media.news.online.inosmi/200706/12090515.html>.

⁶⁰ [online] <www.inosmi.ru/stories/01/05/29/2996/235558.html>.

⁶¹ [online] <www.rg.ru/2007/04/25/baluevskiy.html>.

⁶² [online] <www.inosmi.ru/stories/07/05/15/3512/235133.html>.

⁶³ [online] <www.subscribe.ru/archive/medi.news.online.inosmi/200706/12090515.html>.

ющими которых следует считать слова, являющиеся носителями страха, испуга, ужаса, обеспокоенности. Необходимо подчеркнуть, что запечатление в языке способов выражения страха и частотность употребления тех или иных слов является одним из основных показателей перемен, которым подвергается современная действительность и существующее в ней общество. Чем шире ряд языковых единиц, выражающих данный концепт, тем выше его ценностные характеристики и тем большая значимость.

Streszczenie

Koncept strachu w politycznym językowym obrazie świata

Język w wyraźny sposób determinuje proces poznania. Wszelkie poznanie świata jest jego interpretacją w języku. Za jedną z form nie tylko odzwierciedlenia, ale i oceny otaczającej rzeczywistości należy niewątpliwie uznać emocje. Jedną z podstawowych i najważniejszych emocji jest strach, nazywany niekiedy motywacyjną podstawą ludzkiej świadomości. Częstotliwość użycia poszczególnych zasobów emotywniej leksyki jest jednym z podstawowych wskaźników zmian, którym podlega współczesna rzeczywistość i społeczeństwo. Artykuł stanowi próbę przeanalizowania językowej realizacji konceptu strachu w języku prasy. Do analizy wybrano teksty traktujące o współczesnych stosunkach politycznych rosyjsko-amerykańskich. Na podstawie przeprowadzonej analizy zaprezentowane zostały główne źródła strachu zarówno realnego, jak i wyimaginowanego oraz środki leksykalne, za pomocą których strach zostaje utrwalony w języku.

Summary

The concept of „fear” in the political linguistic picture of the world

Language determines the process of cognition. Any process of cognition is the interpretation of the world through language. Emotions are one of the ways of not only reflecting, but also interpreting and evaluating the reality. One of the most fundamental and important emotions is the emotion of fear, sometimes called the motivational basis of human consciousness. The frequency of emotion words in discourse is one of the basic indices of changes taking place in modern reality and society. The present article attempts to analyse the linguistic realization of the concept of fear in the language of the press. The analysis is based on examples from press texts which represent modern Russian-American political relations. The analysis of the language of the press provides the basis for the presentation of the main sources of both real and imagined fear.

Joanna Nawacka
Maciej Nawacki
Olsztyn

Założenia jednoznaczeniowego kontekstowego słownika translacyjnego rosyjskiego języka prawnego

Polisemia to zjawisko językowe stale występujące w języku polskim i rosyjskim, a także w ich odmianach – subjęzykach, w tym w języku aktów normatywnych (języku prawnym). Język prawny niesie te same nieścistości, co język powszechny, nieścistości określane w literaturze prawniczej mianem niedookreśloności znaczeniowej czy też oznaczane terminem „cień semantyczny”¹. W języku prawnym używane są terminy funkcjonujące w języku powszechnym w różnych znaczeniach, terminy ze swojej istoty nieostre. Odczytanie treści normy prawnej, tj. zakazu, nakazu, okoliczności i adresata normatywnego², częstokroć nie jest możliwe przy zastosowaniu zwykłych reguł języka powszechnego. Konieczność odwołania się do reguł wykładni systemowej, funkcjonalnej, do reguł walidacyjnych i rozumowań prawniczych nie oznacza jednakże, iż nie jest możliwe odczytanie znaczenia językowego używanych w aktach normatywnych terminów, a co za tym idzie – nie jest możliwe dokonanie ich przekładu. Odczytanie znaczenia terminów języka prawnego przez tłumacza następuje bowiem w warstwie deskryptywnej³, z założenia ma zatem charakter przybliżony. Znaczenie terminu może być tożsame z wynikiem wykładni językowej i sytuacja taka będzie w szczególności zachodziła wobec leksemów jednoznacznych, o pojęciach identycznych w języku powszechnym i w języku prawnym. Tłumacz jednakże odczytuje znaczenie terminu w języku prawnym, nie zaś znaczenie, w którym termin został użyty w danym przepisie prawnym, a które to znaczenie może odbiegać od znaczenia językowego.

¹ Por. L. Morawski, *Wykładnia w orzecznictwie sądów. Komentarz*, Toruń 2002, s. 117–118; J. Wróblewski, *Sądowe stosowanie prawa*, Warszawa 1988, s. 130; M. Zieliński, *Wykładnia prawa. Zasady reguły, wskazówki*, Warszawa 2002, s. 136.

² Bliżej o budowie normy prawnej M. Zieliński, op. cit., s. 104 i nast.

³ Szerzej o poziomach rozumienia tekstu prawnego w translacji: M. Nawacki, J. Nawacka, *Z obserwacji nad kontekstowym rozumieniem tekstu prawnego jako podstawą translacji*, „Acta Polono-Ruthenica” 2007, nr XII, s. 149–150.

Dwu- lub wieloznaczność w przypadku języka prawnego jest zjawiskiem niepożądanym. Racjonalny prawodawca⁴ dla uzyskania klarowności przekazu dokonuje zatem wyboru jednego znaczenia dla danego terminu, jak również dąży do zapewnienia ostrości terminu. Świadoma rezygnacja z ostrości i jednoznaczności na rzecz pojemności terminów, ich otwartości, ma miejsce jedynie w przypadku tzw. klauzul generalnych, stanowiących w większości zwroty ocenne⁵. Znaczenie klauzul generalnych odczytuje się przy zastosowaniu reguł języka prawniczego. Nieostrość słownictwa prawnego wynika również ze zmienności, płynności terminów w ewoluującym, żywym systemie prawa.

Użytecznym narzędziem tłumacza, który musi zmierzyć się z przekładem tekstu pisanego w języku specjalistycznym, do których to zalicza się język prawny, jest słownik, w tym także słownik dwujęzyczny. Przy układaniu słownika języka prawnego, w przeciwieństwie do innych słowników specjalistycznych, dla zachowanie jednoznaczności i ostrości terminów konieczne jest przyjęcie zasady zamieszczania każdego z rozróżnianych pojęć oznaczanych jedną wspólną nazwą w odrębnych jednostkach leksykograficznych⁶. Słownik języka prawnego, w tym nade wszystko słownik translacyjny powinien być słownikiem jednoznaczeniowym. Przedmiotowa praca przybliży założenia, na których powinna się opierać konstrukcja tego słownika.

Prawodawca jednoznaczność i ostrość terminów uzyskuje, posługując się definicjami legalnymi, kontekstem językowym⁷, a w przypadku aktów prawa międzynarodowego – słownikami normatywnymi, zapewniającymi równoważność konwencjonalną terminów⁸. Prawodawca posługuje się definicjami legalnymi z powodu niewystarczalności samej wypowiedzi normatywnej⁹, w celu umożliwienia odczytania znaczenia definiowanych terminów. Zastosowanie definicji ma charakter ograniczony z reguły do nazw, których denotację prawodawca ogranicza bądź zmienia w stosunku do zbioru desygnatów przyporządkowanych tożsamym nazwom w języku powszechnym. Wskazuje to na rolę definicji legalnych

⁴ Założenie to nie jest jednakże równoznaczne z przyjęciem konstruktu tzw. prawodawcy idealnego bądź doskonałego, przypisuje prawodawcy wyłącznie kompetencję socjolingwistyczną, wyrażającą się w racjonalności zachowań językowych i w posiadaniu wiedzy językowej. Patrz A. Malinowski, *Polski język prawny. Wybrane zagadnienia*, Warszawa 2006, s. 31; por. M. Zieliński, op. cit., s. 85.

⁵ Por. J. Pieńkos, *Podstawy juryslingwistyki. Język w prawie – prawo w języku*, Warszawa 1999, s. 107.

⁶ Tak też w ibidem, s. 84.

⁷ Patrz A. Malinowski, op. cit., s. 143; J. Pieńkos, op. cit., s. 87.

⁸ Por. J. Pieńkos, op. cit., s. 73.

⁹ Por. uzasadnienie uchwały Sądu Najwyższego – Izba Karna z dnia 26 października 2006 r., sygn akt I KZP 18/2006, OSNKW 2006/11/97.

w zakreślaniu granic znaczeń terminów. Prawidłowa konstrukcja słownika języka prawnego uwzględnia znaczenia terminów zapisane w definicjach legalnych, nie może jednakże poprzestawać na przytoczeniu samych definicji legalnych.

Podstawowym narzędziem służącym odczytaniu znaczeń terminów prawnych jest kontekst językowy¹⁰. Możliwy jest podział kontekstu na:

– wewnątrzdzaniowy, obejmujący wyraz dopełniający do zwrotu, zdanie, w którym znajduje się termin¹¹;

– okółdzaniowy, obejmujący najbliższe sąsiadujące zdania, w szczególności stanowiące jedną jednostkę redakcyjną aktu normatywnego;

– kontekst tekstowy, ujmujący wyrazy w ramach szerszych jednostek redakcyjnych aktu prawnego, a nawet w ramach całego aktu normatywnego czy też aktów składających się na daną gałąź, dziedzinę prawa¹².

W hasle winien być ukazany kontekst wewnątrzdzaniowy przez przytoczenie wyrazu dopełniającego do zwrotu bądź całego zdania wraz z jego tłumaczeniem.

Przykład 1.

признак – znamię; *признак преступления* [znamię przestępstwa]

признак – przesłanka; *признак банкротства* [przesłanka upadłości]

Przykład 2.

профессиональный – zawodowy; *Федеральный закон о высшем и послевузовском профессиональном образовании* [Prawo federalne o wykształceniu wyższym i podyplomowym zawodowym]

Przymiotnik *профессиональный* posiada trzy polskie ekwiwalenty: zawodowy, profesjonalny, fachowy. Przyjęcie właściwego znaczenia możliwe jest tylko w odniesieniu do kontekstu całego zdania, tj. informacji o systemie kształcenia wyższego. Kontekst wewnątrzdzaniowy pozwala na rozumienie zwrotu *послевузовском профессиональном образовании* jako określającego odmienny typ wykształcenia niż wykształcenie wyższe, o którym mówi drugi zwrot zawarty w przytoczonym zdaniu – *высшем образовании*. Jako dopełnienie do zwrotu

¹⁰ Niektórzy autorzy nie czynią ścisłego rozróżnienia między definicją legalną a kontekstem, przyjmując, iż definicja legalna jest wyraźna, jeżeli w przepisie prawnym określony jest wprost definiens i definiendum, bądź definicja jest kontekstowa, jeżeli znaczenie terminu wynika ze sposobu jego użycia w kilku różnych przepisach. Tak L. Morawski, *Zasady wykładni prawa*, Toruń 2006, s. 94.

¹¹ Kontekstową analizę zdania przybliży Ju.D. Apresjan, por. idem, *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1995, s. 29–31.

¹² Bliżej o rozróżnieniu kontekstów M. Nawacki, J. Nawacka, op. cit., s. 149–150.

kwalifikuje się jedynie leksem „zawodowy”, pozostałe bowiem wyrazy stanowią określenie stopnia doskonałości danej działalności.

Możliwe jest również ukazanie kontekstu okołozdaniowego przez zamieszczenie zdań składających się na jednostkę redakcyjną.

Przykład 3.

содержание – utrzymanie; *Родители обязаны содержать своих несовершеннолетних детей. Порядок и форма предоставления содержания несовершеннолетним детям определяются родителями самостоятельно.* [Rodzice są zobowiązani utrzymywać niepełnoletnie dzieci. Porządek i forma udzielania (środków) utrzymania niepełnoletnim dzieciom jest określana samodzielnie przez rodziców.]

W języku rosyjskim *содержание* to: 1. utrzymywanie, trzymanie, 2. utrzymanie, 3. pensja, pobory, 4. zawartość, 5. treść, 6. spis treści¹³. Wybór znaczenia nr 2 motywuje dopełnienie zwrotu *содержание несовершеннолетних детей* „utrzymanie niepełnoletnich dzieci”, a także kontekst pierwszego cytowanego zdania, wskazującego na obowiązek rodziców utrzymywania niepełnoletnich dzieci. Także dodanie leksemu „środków” wynika z zastosowania kontekstu okołozdaniowego. W dalszej części artykułu występuje bowiem zwrot *средства на содержание* – środki utrzymania¹⁴.

Brak jest natomiast możliwości bezpośredniego ukazania kontekstu tekstowego w haśle, jako wymagającego przytoczenia szerszych jednostek redakcyjnych czy też nawet całych aktów prawnych. Konteksty wewnątrzzdaniowe i okołozdaniowe mają pierwszeństwo w pracy tłumacza przed kontekstem tekstowym. Prawdawca w danym akcie prawnym może bowiem używać innego z wielu znaczeń terminu niż znaczenie dominujące w systemie prawa czy nawet tylko w danej gałęzi prawa. Zastosowanie kontekstu wewnątrzzdaniowego czy też okołozdaniowego przy konstrukcji hasła leksykograficznego nie wyklucza równoczesnego posłużenia się kontekstem tekstowym. Jednocześnie posłużenia się kontekstami wynika także z zasady, iż przy braku możliwości ustalenia odrębnego znaczenia terminu w danym akcie prawnym prawidłowe ustalenie zakresu znaczeniowego terminu musi nastąpić na podstawie najbliższego systemowo aktu

¹³ A. Mirowicz, I. Dulewiczowa, I. Grek-Pabisowa, I. Maryniakowa, *Wielki słownik rosyjsko-polski*, Moskwa – Warszawa 1986, t. 2, s. 491.

¹⁴ Więcej przykładów użycia kontekstu wewnątrzzdaniowego i okołozdaniowego w: M. Nawacki, J. Nawacka, op. cit., s. 149-150.

prawnego¹⁵. Konstrukcja hasła w odniesieniu do terminu, którego znaczenie ustala się w oparciu o wskazaną zasadę, musi zatem wskazywać kontekst tekstowy dla danej grupy aktów prawnych oraz przytaczać kontekst wewnątrzdzaniowy bądź okołozdaniowy najbliższego systemowo tej grupie aktu prawnego. Nakaz jednoczesnego posługiwania się kontekstami można określić jako regułę harmonizacji kontekstów na poziomie językowym.

Przedstawienie kontekstu tekstowego możliwe jest przez zastosowanie zróżnicowanych kwalifikatorów odnoszących się do poszczególnych gałęzi prawa. Z uwagi na odmienną metodę regulacji stosunków administracyjnoprawnych, kar-noprawnych i cywilnoprawnych możliwy jest podział polskiego systemu prawa odpowiednio na prawo administracyjne, karne i cywilne¹⁶. Odmienna metoda regulacji tych stosunków pociąga za sobą odmienności w zakresie syntaktyki i leksyki. Poprzestanie na wskazanym trójpodziale stanowiłoby jednakże zbytne uproszczenie, kwalifikatory odpowiadające tej klasyfikacji ulegałyby powtórzeniu przy odmiennych znaczeniach tożsamyh nazw w obrębie gałęzi prawa, pogłębiając tym samym konfuzję pojęć.

Konstrukcja słownika wymaga kompromisu między ogólnym podziałem prawa, opierającym się na odmienności metody regulacji prawnej, a podziałem szczegółowym na dziedziny prawa. Przykładowo możliwy jest do przeprowadzenia podział polskiego prawa karnego *sensu largo* na: prawo karne materialne, prawo karne procesowe, prawo wykroczeń, postępowanie w sprawach o wykroczenia, prawo karne skarbowe, prawo karne wykonawcze, a prawa finansowego na: podatkowe, celne, dewizowe, gier i zakładów wzajemnych, prywatyzacji¹⁷. Podziały w różnych systemach prawa, wykraczające poza wyróżnienie podstawowych gałęzi, nie odpowiadają sobie wzajemnie. Podziały systemu prawa nie są wyczerpujące, nie stanowią też podziałów logicznych. Można je mnożyć, zwiększając liczbę koniecznych do użycia kwalifikatorów w jednostkach leksykograficznych. Przemawia za tą tezą liczba haseł używanych obecnie w systemach informacji prawniczej. Podział systemu prawa, a co za tym idzie podział języka prawnego i przyjęcie określonych kwalifikatorów w słowniku będą miały zatem charakter konwencjonalny. Kryterium podziału, poza podstawowym ogólnym podziałem wynikającym z odmiennych metod regulacji, będzie jego użyteczność i rozpowszechnienie wśród nosicieli języka, a szczególnie wśród prawników.

¹⁵ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 8 kwietnia 2002 r., sygn. akt V KKN 281/00, OSNKW 2002/7–8/56, Biul. SN 2002/6/25, Prok.i Pr. - wkł. 2002/11/3, OSP 2002/12/165.

¹⁶ Por. Z. Banaszczyk, [w:] *System prawa cywilnego. Prawo cywilne – część ogólna*, pod red. Z. Radwańskiego, M. Safjana, t. 1, s. 54.

¹⁷ Por. S. Baniak, *Prawo karne skarbowe*, Kraków 2005, s. 28.

Badanie znaczenia danego terminu w celu przyporządkowania mu określonego kwalifikatora wskazującego na kontekst tekstowy wymaga znajomości nie tylko języka prawnego, ale i systemu prawa z funkcjonującymi w nim podziałami. Rozważanie kontekstu tekstowego wymaga zatem analizy na poziomie supozycji, założeń leżących u podstaw języka prawnego, jak również dotyczących cech prawodawcy, jako nadawcy komunikatu wyrażonego w akcie normatywnym.

Oporając się na systemie informacji prawnej Консультант Плюс¹⁸, można dokonać podziału rosyjskiego systemu prawa na następujące działy:

- конституционный строй,
- основы государственного управления
- гражданское право,
- семья,
- жилище,
- труд и занятость населения,
- социальное обеспечение и социальное страхование,
- финансы,
- хозяйственная деятельность,
- внешнеэкономическая деятельность,
- окружающая природная среда и природные ресурсы,
- информация и информатизация,
- образование, наука, культура,
- здравоохранение, физическая культура и спорт, туризм,
- оборона,
- безопасность и охрана правопорядка,
- уголовное право, исполнение наказаний,
- правосудие,
- прокуратура, органы юстиции, адвокатура, нотариат,
- международные отношения, международное право.

Podziałowi temu będą odpowiadać kwalifikatory:

- кон./kon. – konstytucyjne,
- сем./rodz. – rodzinne,
- гражд. мат./cyw. mat. – cywilne materialne,
- жил. /mieszk. – mieszkaniowe,
- труд./pr. – pracy,
- соц. страх./ub. społ. – ubezpieczeń społecznych,

¹⁸ Patrz [online] <<http://base.consultant.ru>>.

- фин./fin. – finansowe,
- хоз./gosp. – działalności gospodarczej,
- нал./pod. – podatkowe,
- охр. прир./ochr. przyr. – ochrony przyrody,
- инф./inf. – informacji,
- шк./szk. – szkolnictwa, nauki i kultury,
- здор./zdr. – ochrony zdrowia, sportu i turystyki,
- обор./obr. – obrony narodowej,
- безоп./bezp. – bezpieczeństwa i ochrony porządku prawnego,
- уг. мат./kr. mat. – karne materialne,
- суд./sąd. – sądownictwo,
- гражд. проц./cyw. proc. – cywilne procesowe,
- арб./arb. – arbitrażowe,
- уг. проц./kr. proc – karne procesowe,
- межд./międz. – międzynarodowe.

Jednoczesne zastosowanie kwalifikatorów w języku rosyjskim i polskim pozwoliłoby tłumaczowi na uchwycenie różnic w podziale systemów prawa polskiego i rosyjskiego i idących za nimi odmienności w zakresach stosowania przez prawodawcę leksemów w znaczeniach charakterystycznych dla danej gałęzi, dziedziny prawa. W hasłach użytych w przykładach 1–3 będą miały zastosowanie kwalifikatory: уг. мат./kr. mat., уг. проц./kr. proc., хоз./gosp., гражд. проц./cyw. proc., шк./szk., сем./rodz.

Przykład 4.

Признак – *kr. mat, kr. proc.* znamię; *признак преступления* [znamię przestępstwa]
Признак – *gosp., cyw. proc.* przesłanka; *признак банкротства* [przesłanka upadłości]

Kwalifikatory są skrótami, stanowią cząstki wyrazów lub wyrażień. Opis kwalifikatorów zastosowanych w słowniku jednoznaczeniowym nie powinien jednakże ograniczać się do rozwinięcia skrótów. Kwalifikatory nazywają dziedziny i gałęzie prawa, objaśnienie wymaga zatem przytoczenia ich denotacji. Z tych samych przyczyn, dla których nie jest możliwe zawarcie w słowniku kontekstu tekstowego terminów w poszczególnych hasłach, nie jest również możliwe zamieszczanie całych aktów normatywnych składających się na dziedzinę, gałąź prawa. Problem rozwiązuje przytoczenie tytułów kluczowych aktów prawnych wchodzących do zbiorów desygnatów zastosowanych kwalifikatorów. Zbiór tych aktów, z uwagi na ich wagę i powszechność stosowania, winien być tożsamy z korpusem systemu

prawnego, powinien opierać się m.in. na kodeksach. Wskazanie zbiorów desygnatów stanowi pełniejsze przybliżenie kontekstu tekstowego.

Przykład 5.

ug. mat./kr. mat. – karne materialne: „Уголовный кодекс Российской Федерации” от 13.06.1996 N 63-ФЗ, „Уголовно-исполнительный кодекс Российской Федерации” от 08.01.1997 N 1-ФЗ, Федеральный закон от 17.01.1992 N 2202-1 „О прокуратуре Российской Федерации”;

sem./rodz. – rodzinne: „Семейный кодекс Российской Федерации” от 29.12.1995 N 223-ФЗ, Федеральный закон от 18.10.1997 N 132-ФЗ „О признании утратившими силу некоторых законодательных актов Российской Федерации в связи с принятием Семейного кодекса Российской Федерации”;

труд./pr. – prasy: „Трудовой кодекс Российской Федерации” от 30.12.2001 N 197-ФЗ; Закон РФ от 19.04.1991 N 1032-1 „О занятости населения в российской федерации”, Федеральный закон от 19.06.2000 N 82-ФЗ „О минимальном размере оплаты труда”;

шк./szk. – szkolnictwa, nauki i kultury: Федеральный закон от 22.08.1996 N 125-ФЗ „О высшем и послевузовском профессиональном образовании”, Указ Президента РФ от 06.04.2006 N 325 „О мерах государственной поддержки талантливой молодежи”;

обор./obr. – obrony narodowej: Федеральный конституционный закон от 30.01.2002 N 1-ФКЗ „О военном положении”, Федеральный закон от 12.02.1998 N 28-ФЗ „О гражданской обороне”, Указ Президента РФ от 27.07.1998 N 900 „О военно-административном делении Российской Федерации”.

Alfabetyczna kolejność leksemów może posłużyć porządkowaniu haseł odnoszących się do takich samych nazw.

Istotną cechą języka prawnego, wyróżniającą go jako subjęzyk, jest jego nasycenie terminami. Słownik języka prawnego jako słownik terminologiczny nie może jednakże pomijać haseł odnoszących się do słownictwa wspierającego, w tym spójników międzyzdaniowych stanowiących funktory koniunkcji, alternatywy rozłącznej, nierozłącznej. Spójniki te używane są bowiem w odmiennych znaczeniach niż w językach potocznych.

Analiza językowa stanowi jedną z metod prawniczych, nie oznacza to jednak, iż słownik przytaczający znaczenia terminów zawiera tym samym wyniki wykładni językowej. Słownikowe znaczenie terminu zwykle będzie stanowiło punkt wyjścia wykładni. Różnice między analizą językową znaczeń terminów służącą prze-

kładowi a wykładnią zawiera się również w odejściu od zasad rozumienia tekstu prawnego w ramach wykładni. Zasada *lege non distinguente nec nostrum distinguere* (tam gdzie sam prawodawca nie wprowadza rozróżnień, tam nie wolno ich wprowadzać), zakaz *per non est* (zakaz wykładni prowadzącej do zbędności części tekstu prawnego)¹⁹ znajdują zastosowanie w procesie wykładni przepisów konkretnych aktów prawnych. Przekład stanowi opis języka prawnego w obcym kodzie językowym. Tłumacz tym samym dokonuje przekładu na język prawniczy, który jest metajęzykiem języka prawnego, nie zaś na język prawny, przy czym czerpie z semantyki rodzimego języka prawnego. Konsekwencją są odstępstwa od wskazanych wyżej zasad przestrzeganych w procesie wykładni. Słownik jednoznaczeniowy może zatem w hasłach przyporządkowywać leksemom różne znaczenia, używając nomenklatury rodzimego języka prawnego, a nawet prawniczego. Reguła ta nie znajduje ograniczenia nawet w stosunku do nazwy, którą posługuje się ustawodawca w jednym akcie prawnym w różnych znaczeniach. Tłumaczenie leksemów może wymagać również posłużenia się wyrażeniami, sekwencjami ukutymi.

Ograniczenia związane z przekładem terminów na obcy kod językowy wyklucza normatywność słownika. Za normatywne można uważać jedynie słowniki tworzone w drodze umów międzynarodowych bądź przez instytucje międzynarodowe. Słowniki tego rodzaju stanowią jednakże w rozumieniu prawa zbiory definicji legalnych, nie opierają się na kontekście. Słownik kontekstowy nie może być zatem słownikiem normatywnym.

Wnioski:

1. Terminologiczny translacyjny słownik języka prawnego powinien być jednoznaczeniowy i kontekstowy, tj. oparty na kontekście wewnątrzdzaniowym, okołozdaniowym i tekstowym.

2. Przy budowie haseł konieczne jest stosowanie kwalifikatorów odnoszących się do kontekstu tekstowego, przytaczanie kontekstu wewnątrzdzaniowego i okołozdaniowego. Kontekst tekstowy powinien być ukazany przez przytoczenie tytułów kluczowych aktów prawnych stanowiących denotację zastosowanych kwalifikatorów.

3. Słownik translacyjny, opierający się na kontekście, nie może uzurpować sobie cechy normatywności – jest słownikiem opisowym, objaśniającym.

¹⁹ Patrz L. Morawski, *Zasady...*, s. 106–107.

Резюме*Принципы организации русско-польского юридического словаря
моносемантических контекстов*

В статье представляется авторский подход к описанию терминологической (юридической) лексики в русско-польском переводном словаре. Авторы описывают принципы организации словарной статьи, построенной на базе контекстного анализа однозначного слова.

Summary*Assumptions for a single meaning contextual dictionary of Russian legal language*

The article presents the assumptions for the single meaning dictionary as resulting from the features of the legal language. It also presents the causes of including each of the terms denoted by one common heading in separate entries. It also presents the structure of an entry as based on the contextual analysis.

Joanna Orzechowska
Olsztyn

Диалог культур в информационно-коммуникативной среде XXI века

*Расскажи мне, – я забуду.
Покажи мне, – я запомню.
Вовлеки меня, – я пойму.*

Конфуций

Осваивая иностранный язык студент попадает в новое культурное пространство, часто непонятное и не имеющее ничего общего с культурным пространством его родного языка. У него возникают проблемы при реализации основных коммуникативных целей, поскольку обеспечение общения в сфере межкультурных контактов является главной целью овладения иностранным языком. Успешное общение на иностранном языке требует усвоения не только соответствующего количества слов и выражений, выработки грамматических навыков, и т.д., но также наличия сформированных представлений о языковой картине мира, отраженной в знаковой системе изучаемого языка, приобщения к духовным ценностям культуры данного народа. С.Г. Тер-Минасова справедливо замечает: „Каждый урок иностранного языка – это перекресток культур. Это практика межкультурной коммуникации, потому что каждое иностранное слово отражает иностранный мир и иностранную культуру”¹.

В ходе учебного процесса образуется особая культурная среда, в которой соприкасаются образцы родного и изучаемого этнического поведения, „свой” и „чужие” моральные ценности, проявляются особенности национальных характеров. Всякого рода различия, проявляющиеся в коммуникативных ситуациях (формы выражения эмоций, степени готовности/неготовности к вербальному контакту, обусловленные особенностями национального характера) – создают помехи в понимании носителей других культур, препятствуют процессу общения или осложняют его. В современной

¹ С.Г. Тер-Минасова, *Язык и межкультурная коммуникация*, Москва 2000, с. 25.

глоттодидактике важность культурологических знаний как части владения иностранным языком бесспорна, так как знание культуры – неотъемлемая часть владения языком.

В статье *Знание общества как элемент коммуникативной компетенции*² Арто Мустайоки предпринял попытку определить рамки минимума знаний русской культуры и общества для иностранца, которые могли бы стать базой для создания учебных программ для всех изучающих русский язык, и что за этим следует, обеспечения успешного проведения межкультурного диалога. Исследователем выделены элементы коммуникативной компетенции. Знание языка – это только одна ее составляющая. Умение правильно вести себя в разных ситуациях общения на иностранном языке зависит также от знания общества и от знания мира. Под знанием общества автор понимает знание социальных коммуникативных конвенций, под знанием мира – знание артефактов и организационных структур, функционирующих в обществе.

В процессе обучения иностранному языку важно определить, что имеется в виду под понятиями знание общества и знание мира, какой объем лингвистических и культурологических знаний должен освоить любой учащийся. Арто Мустайоки выделяет следующие факторы, непосредственно влияющие на определение этого объема:

1. Представление об основных общественных структурах страны изучаемого языка с точки зрения повседневной жизни людей.
2. Историческая память носителя культуры.
3. Ценности, проявляющиеся в коммуникативном поведении людей.
4. Речевой этикет, коммуникативные тактики, типичные виды коммуникативного поведения.

XXI век и геополитическая ситуация Европы ставит перед преподавателями задачу изменения привычного „фона” системы образования. Преподаватели должны учитывать условия роста потребности в формировании навыков межкультурного общения, уважительное отношение к представителям различных рас, национальностей, вероисповеданий, преодоление стереотипов, порожденных ксенофобией. Современный человек, изучая иностранный язык, должен не только овладеть суммой знаний, но и сформировать навык понимания другой культуры, развития терпимости по отношению к „чужому”, т.е. толерантность мышления.

Несомненно, в современном учебном процессе на всех уровнях, преподаватель может и должен использовать представленные в мультиме-

² [online] <www.mapryal.org/congressXI/Materials/plenary/Arto_Mustajoki_Varna.pdf>.

диальном пространстве мощные информационные потоки, которые часто оказывают влияние на современный образовательный процесс. Их можно направить на формирование компетенций студентов в области межкультурной коммуникации. При помощи СМИ, особенно интернета, можно ориентировать студента на жизнь в открытом информационном пространстве и в условиях открытого диалога культур. Чрезвычайно насыщенное информационное поле (все средства СМИ) можно использовать в качестве источника дополнительной учебной информации. В современных разработках по методике преподавания русского языка подчеркивается роль интернета в обучении иностранному языку: „Только с помощью сети Интернет можно создать подлинную языковую среду и поставить задачу формирования потребности в изучении ИЯ на основе интенсивного общения с носителями языка, работы с аутентичной литературой самого разного жанра, аудирования оригинальных текстов, записанных носителями языка. Это, пожалуй, наиболее важная возможность формирования социокультурной компетенции на основе диалога культур”³.

Попытаемся указать возможные пути формирования такого культурного пространства с использованием средств информационно-коммуникативной среды, в основе которой лежал бы не конфликт культур, а диалог и понимание. Остановимся на формировании исторической памяти носителя культуры. Арто Мустайоки выделяет следующие ее элементы:

- прецедентные тексты,
- исторические явления и лица,
- современная политика, экономика,
- техника, космос,
- СМИ,
- культура,
- эстрадная музыка,
- ученые,
- спорт,
- география,
- достопримечательности,
- еда, напитки,
- понятие принадлежности к нации, народности, этнической группе (например, понятие русскости).

³ Е.С. Полат, *Интернет на уроках иностранного языка*, „Иностранные языки в школе” 2001, № 2–3, с. 6.

В последнее время в сети создаются различные проекты, в которых учитываются потребности диалога культур в информационно-коммуникативной среде. Примером такого проекта является создание мультипликационных фильмов *Мульти-Россия*. Его создатели так определяют задачи проекта: „*Мульти-Россия* – цикл социальных анимационных роликов, который имеет все шансы стать выдающимся социально-культурным событием всероссийского масштаба. Цикл создает продюсерская компания „Аэроплан” в сотрудничестве с известной российской анимационной студией „Пилот” при поддержке Федерального агентства по печати и массовым коммуникациям и Первого канала телевидения. В цикл войдет свыше 100 минутных роликов. Каждый мультфильм – это визитная карточка одного из городов, регионов или народностей России. Ролики создаются в уникальной технике динамичной пластилиновой анимации, которая завораживающе действует как на детей, так и на взрослых. Все фильмы вместе составят живую и праздничную видеоэнциклопедию нашей страны. *Мульти-Россия* предназначена для трансляции по центральным и региональным каналам телевидения в качестве социальной рекламы. Регулярный телепоказ цикла даст мощный позитивный эффект. *Мульти-Россия* поможет сформировать в обществе уважение к нашей многонациональной культуре, снизит уровень межнациональной напряженности, даст повод испытать гордость за свою великую страну”⁴.

В качестве ведущего этого мультипликационного цикла авторы выбрали медведя (зрители сталкиваются со стереотипом представления иностранцев о России, как о стране, где медведи разгуливают по улицам городов, которого мультипликаторы не опровергают). Пластилиновый герой „медведь-краевед” говорит голосом народного артиста России Дмитрия Назарова. *Мульти-Россия* – это большое мультипликационное путешествие по стране. Рассказу о каждом регионе отводится всего одна минута. Но за эту минуту можно узнать и где находится регион, и чем он знаменит, и какими уроженцами славен. На сегодняшний день компания выпустила 25 мультфильмов.

Фильмы *Мульти-Россия* представляют великолепный учебный материал для уроков русского языка, помощь в развитии лингвострановедческих (лингвокультурологических) компетенций, а также в формировании исторической памяти студентов, изучающих русский язык.

⁴ [online] <www.multirussia.ru/index.php?id=10>.

В текстах-комментариях авторы поместили различные сведения, являющиеся базой для формирования знаний, которые в статье мы называем исторической памятью.

Из перечисленных нами составляющих историческую память в текстах мультфильмов преобладают **географические данные**. Это названия областей или городов, представленных в заглавиях фильмов: Алтайский край, Вятский край (Кировская область), Калининградская область, Красноярский край, Кубань (Краснодарский край), Курская область, Магнитогорск (Челябинская область), Москва, Мурманская область, Нижегородская область, Новосибирская область, Омская область, Приморье, Ростовская область, Рязанская область, Самара, Таймыр, Тамбовская область, Татарстан, Тверская область, Удмуртия, Ульяновск, Хакасия, Ханты-Мансийский автономный округ – Югра, Якутия. Кроме того, в каждом из фильмов перечисляются названия городов, поселений, рек, озер, гор, и др. данного региона.

Художественная культура России в мультфильмах представлена именами:

– писателей и заглавиями их произведений: Максим Горький, Федор Достоевский, Сергей Есенин, Антон Чехов – *Чайка*, *Тихий Дон*, Пушкин, Афанасий Никитин;

– художников: братья Васнецовы, Михаил Врубель;

– композиторов: Александров – автор музыки гимна России и создатель армейского ансамбля песни и танца, Петр Чайковский – *Лебединое озеро*.

Мир **науки** в фильмах представлен именами физиолога Ивана Павлова, садовода Ивана Мичурина, математика Николая Лобачевского из Казанского университета, историка Николая Карамзина.

Конструкторы, техника, космос представлены в фильмах именами Гагарина, изобретателя электрической лапмочки – инженера Александра Лодыгина, Михаила Калашникова – создателя уникального автомата, символа российского оружия. Как достижение российской техники указан самолет Руслан.

В качестве примера **популярной культуры** в фильмах приводится фестиваль песен под гитару – Грушинка.

Названы главные **религии** России: ислам и христианство.

Историческая память не может функционировать без **исторических явлений, событий и лиц**. В фильмах упомянуты следующие факты: битва на Курской дуге – самое грандиозное танковое сражение Второй мировой

войны; поселение казаков на Кубани в XVIII веке по воле императрицы Екатерины; походы хана Батые; борьба россиян с супостатами под предводительством купца Кузьмы Минина в Смутное время; события времен гражданской войны, когда адмирал Колчак объявил Омск столицей и хранил здесь золотой запас царской России; строительство первой в России системы каналов для соединения Балтики и Каспия в годы правления царя Петра и др.

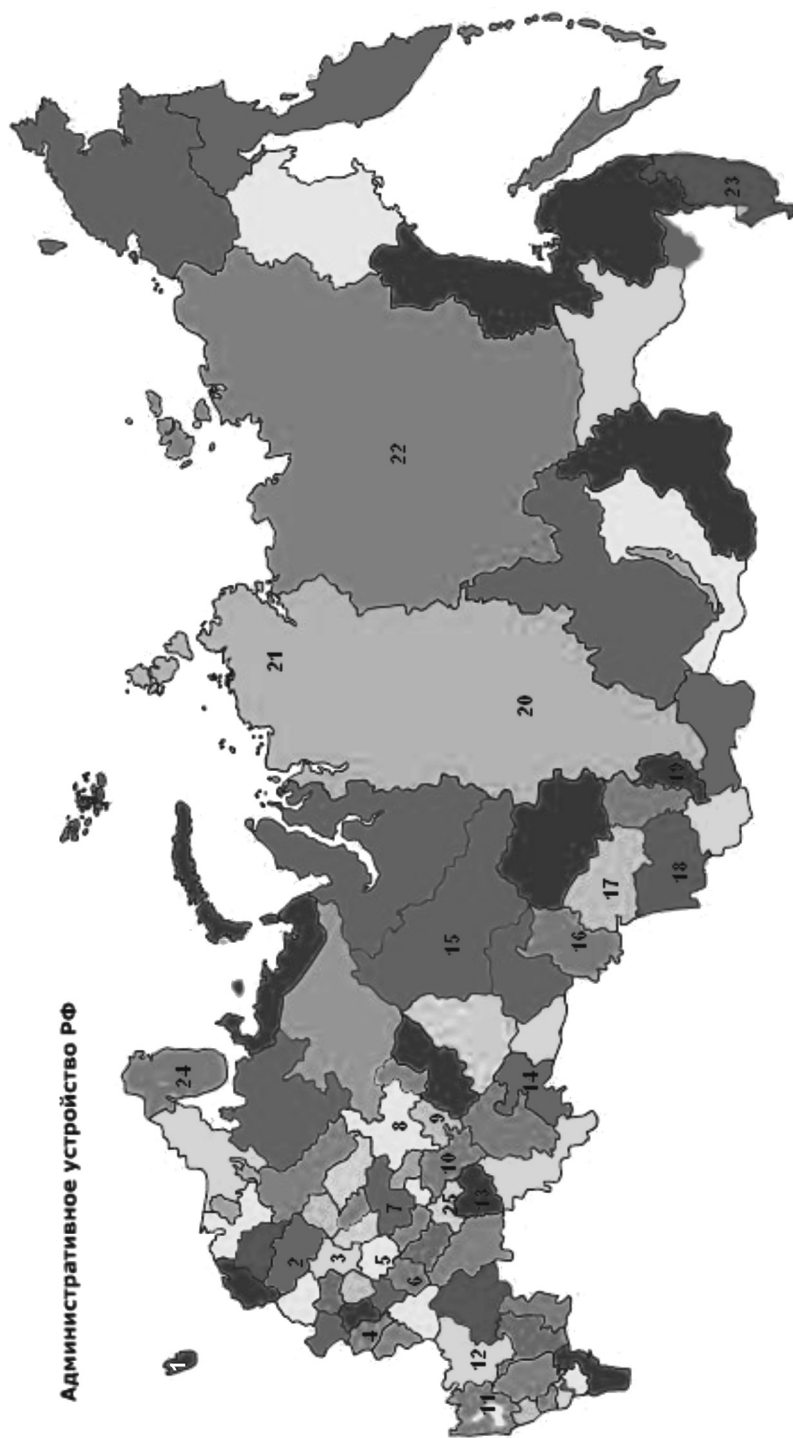
Упомянуты также знаменитые русские **блюда**: пожарские котлеты из Торжка и пельмени.

Фильмы рассказывают и показывают следующие **достопримечательности**: Красную площадь, улицу Арбат, Эрмитаж, Новосибирский вокзал, Большой театр в Новосибирске, Транссибирскую магистраль, памятник букве ё и др.

Важной составляющей исторической памяти является знание и понимание **прецедентных текстов** (пословиц, крылатых слов, слов популярных песен, цитат из кинофильмов, реклам, телевизионных программ, слов, произнесенных знаменитыми людьми). В фильмах *Мульти-Россия* можно встретить пословицы и прибаутки: вятские – ребята хватские, омичу все по плечу; слова Сергея Есенина о рязанской земле – „край задумчивый и нежный”, определения: Тмутаракань – невесть где, сибирский характер, тамбовский волк, тянули лямку бурлаки.

Сценарий уроков с использованием мультфильмов был разработан и представлен автором настоящей статьи в мастер-классах на „Международной научно-практической методической конференции из цикла «Современная русистика в формировании единого культурного и информационного пространства Европы»: Обучение русскому языку студентов филологических и нефилологических факультетов вузов” в Люблине (7–10 июня 2009 г.).

В сценарии предлагаем следующие этапы работы с интернетом. На вводном этапе выполняются подготовительные задания с картой России. Студенты знакомятся с заглавиями мультиков, которые являются названиями областей, краев или городов России и ищут их на карте Российской федерации. Предлагается работа с картой он-лайн на сайте <www.russiaonlineguide.ru/geo>.



Образец:
1 – Калининградская область, 2 – ...

Упр. Найдите на карте России край, город или область: Алтайский край, Вятский край (Кировская область), Калининградская область, Красноярский край, Кубань (Краснодарский край), Курская область, Магнитогорск (Челябинская область), Москва, Мурманская область, Нижегородская область, Новосибирская область, Омская область Приморье, Ростовская область, Рязанская область, Самара, Таймыр, Тамбовская область, Татарстан, Тверская область, Удмуртия, Ульяновск, Хакасия, Ханты-Мансийский автономный округ – Югра, Якутия.

Работа с картой дает великолепный предлог ввести слова и выражения: восток, запад, юг, север, на юге, на востоке, севернее, южнее, к юго-востоку, к северо-западу. Напр.:

Упр. Пользуясь картой ответьте на вопросы:
Что располагается севернее: Омская или Мурманская область?
Какая область находится восточнее: Курская или Нижегородская?
Что располагается западнее: Якутия или Калининградская область?
Какая область находится южнее: Тверская или Тамбовская?
С какой областью граничит на востоке Краснодарский край?
С какой областью граничит на юге Новосибирская область?
Какая область располагается к северо-западу от Удмуртии?
Какая область располагается к юго-востоку от Рязанской?
Какая область находится к востоку от Татарстана?
В какой области находится город Ульяновск?

Задания, развивающие историческую память, т.е. формирующие культурную компетенцию должны появиться также в качестве домашнего задания. Предлагаем следующие виды заданий:

Упр. Найдите в интернете информацию об известных деятелях культуры, науки и политики, которые упоминаются в текстах.
Изобретатели и конструкторы – Александр Лодыгин, ...
Художники – Михаил Врубель, ...
Писатели и поэты – Антон Чехов, ...
Политические деятели – Владимир Ленин, ...
Композиторы – Пётр Чайковский, ...

Упр. Какие народные промыслы упоминаются в текстах? Найдите в интернете фотографии этих изделий. Дайте их краткую характеристику.

Упр. Найдите в интернете фотографии и приготовьте краткую справку о Царице ваз, Эрмитаже, Красной площади, улице Арбат, здании Большого театра в Новосибирске, Новосибирском вокзале, таймырском мамонте,

автомате Калашникова, памятнике букве ё, Красноярских столбах, бабушке Хуртуях Тас, Тунгусском метеорите.

Упр. Опишите, как появились выражения: тамбовский волк тебе товарищ, бурлаки тянут лямку.

Во время работы с фильмами, мы сталкиваемся с необходимостью активизировать формирование и разностороннее использование медиатекстов в образовании. Так называемая педагогическая технология позволит органично соединить различные аспекты обучения с этнокультурным воспитанием.

Streszczenie

Dialog kultur w przestrzeni informacyjno-komunikacyjnej XXI wieku

W XXI wieku powstają różnorodne projekty, których zadaniem jest uwzględnienie dialogu kultur w przestrzeni informacyjno-komunikacyjnej. Przykładem takiego projektu jest cykl reklam społecznych w technice filmów animowanych, promujący różnorodną kulturę i sławiący odmienność poszczególnych regionów Rosji pt. *Multi-Rossija*. Filmy stanowią doskonały materiał do kształcenia kompetencji kulturowej studentów i likwidowania barier w komunikacji międzykulturowej zgodnie z dialogiem kultur.

Summary

Dialogue of cultures in the information-communication space of the XXI century

The XXI century witnesses the origination of various projects whose objective is to take into consideration the dialogue among cultures in the information-communication space. One can see an example of such project in the series of social commercials made in the form of animated films promoting the multifarious culture of Russia and praising the diversity of its every region. The project is entitled *Multi-Rossija*. The films constitute ideal material to shape the linguistic competence of students and obliterate barriers in intercultural communication during Russian language lessons on the basis of the dialogue of cultures.

Elena Pawłowa
Kaługa

Лексикографическое описание доминантных фольклорных имен и типизированных моделей поведения

Одним из основных направлений деятельности современной этнолингвистики является создание языковых словарей культурологического типа. Фундаментальными изданиями в этой области несомненно являются словарь *Славянские древности*, выпущенный в России в 1999 г. под редакцией Н.И. Толстого, и созданный под руководством Е. Бартминьского польский *Словарь стереотипов и символов народной культуры* (1996, 1999). В этих изданиях впервые успешно решалась глобальная задача лексикографического описания фактов народной культуры на основе лингвистических данных.

Так, статьи словаря *Славянские древности*, который „подводит итог более чем вековому изучению славянского фольклора, мифологии, этнографии, народного искусства”, тематически и содержательно охватывают практически все основные сферы традиционной духовной культуры славянских народов. Объектом толкования в нем являются „не слова и не реалии в широком смысле (предметы и явления внешнего мира, лица, действия, животные, растения, их свойства и отношения) и не; их ментальные корреляты (концепты, понятия, образы), а соответствующие им знаки языка культуры в целом (в единстве их «реальной» формы и символического содержания)”¹.

Новаторской особенностью словаря Е. Бартминьского, созданного на материале текстов польского фольклора, является его когнитивная основа: автором был выработан особый вид словарной дефиниции – когнитивная дефиниция, то есть толкование определенного явления с точки зрения рядового, простого носителя языка. Такая дефиниция моделирует устойчивый

¹ Н.И. Толстой, С.М. Толстая, *Принципы, задачи и возможности составления этнолингвистического словаря славянских древностей*, [в:] *Славянское языкознание. IX Международный съезд славистов*, Москва 1983, с. 5–8.

смысл, ассоциирующийся с данным явлением в низших культурных сферах, массовом народном сознании и закрепленный в языковом стереотипе этого явления, и предполагает по возможности полное описание не только денотативного компонента значения, но и его дополнительного компонента (коннотации), обусловленного зачастую экстралингвистическими культурными факторами².

Исследования в области фольклорной лексикографии ведут также представители Курской школы лингвофольклористики (А.Т. Хроленко, М.Б. Бобунова, И.С. Климас и др.). К настоящему времени вышли в свет 2 тома *Словаря языка русского фольклора*. Словарные статьи этого издания включают следующие зоны: 1) база статьи (корпус текстов, на материале которых производилось исследование); 2) заглавное слово и количество его употреблений; 3) зона толкования (в случае необходимости); 4) иллюстрация (с указанием источника); 5) варианты (акцентные, морфемные и другие, а также диминутивы); 6-10) зоны сочетаемости с различными частями речи с указанием количества употреблений (зона связи с глаголами включает сведения об использовании описываемого слова в качестве субъекта и объекта действия). Кроме того, в словарную статью в случае необходимости включаются зоны ассоциативных рядов, поэтической функции, производящего слова и дополнительных комментариев.

В нашем исследовании речь идет о словаре особого типа – этнолингвистическом словаре языка фольклора. В этом случае фольклорный язык рассматривается как особая система, единицей которого является не слово как таковое, а культурнозначимый, этноспецифический смысл, своеобразный семантический коррелят, стоящий между словом и объектом, то есть минимальная единица народного знания о мире, „общественное представление предмета” (Е. Бартминьский). Эти „представления, соответствующие значению в определенном смысле этого термина, имеют стереотипический характер и обычно символичны. Вместе с лексикой, грамматикой и совокупностью прагматических правил они составляют языковую картину мира исследуемой культуры”³.

Таким образом, цель указанного словаря заключается не в толковании определенной фольклорной лексемы, а в фиксации культурных смыслов, которые репрезентируются словом и отражают народное знание о соответствующем фрагменте действительности.

² А. В. Юдин, *Этнолингвистика*, [в:] *Культурология. XX век. Энциклопедия*, Санкт-Петербург 1998, с. 630.

³ Цитата по: *ibidem*, с. 632.

Последние исследования в области фольклорной лексикографии показывают, что лексикографическое описание языка фольклора требует достаточно сложной подготовительной работы, направленной на многоуровневый анализ фольклорной лексики с целью выявления фактов культуры, стоящих за словом. Информативная база словаря должна включать результаты анализа значительного объема языкового фольклорного материала. Большое значение при этом имеет выбор методов и методик анализа, а также предварительная работа с текстами.

Так, в нашем исследовании этнолингвистический анализ доминантных фольклорных лексем предварялся электронным сканированием текстов и составлением конкорданса, то есть совокупности всех контекстов, в пределах которых функционирует анализируемая лексема.

Сам процесс выявления этнокультурной информации базировался на когнитивных методиках фреймового и ситуативного анализов⁴ доминантных (частотных и значимых) фольклорных имен, которые предполагают учет абсолютно всех случаев употреблений данного слова в пределах рассматриваемого корпуса текстов, всех его форм, а также его однокоренных образований, синонимичных и местоименных замен. При этом анализировалась семантика и прагматическая функция лексемы на уровне ее ближайшей сочетаемости, дальнейшего контекстного окружения, а также на уровне сценарных отношений (уровне сцен), которые реализуются в контекстах с описанием дополнительных деталей, указывающих на место, время, способ деятельности субъекта, атрибуты его деятельности и т.д.⁵

Последний уровень анализа связан с выявлением и анализом типизированных сценариев, и шире – моделей поведения, которые характеризуются устойчивостью и повторяемостью в различных фольклорных произведениях. Сценарий составлялся путем последовательного выбора на материале одного произведения всех контекстов, в которых встречается анализируемая лексема, а также слова, ассоциативно и символически с ней связанные. Анализ языковой реализации сценариев позволяет глубоко проникать в многослойность фольклорного повествования посредством описания ассоциативных связей, символических сближений лексемы. Кроме того, данный уровень анализа позволяет выявлять древнейшие мифологические соответствия путем сопоставления известных мифологических сюжетов

⁴ См. об этом: А.А. Камалова, *Семантические типы предикатов состояния в системном и функциональном аспектах*, Архангельск 1998.

⁵ См. об этом: Е.В. Павлова, *„Пятиречие“ О.Э. Озаровской как объект этнолингвистического описания*, Северодвинск 2006.

с контекстами, включающими описания, в том числе оценочного характера, действий, внешности, способов поведения субъекта в рассматриваемом фольклорном произведении.

Перечисленные уровни изучения фольклорных имен позволяют последовательно реконструировать культурные смыслы, то есть знания народа о фрагменте мира, от обиходно-бытовых представлений до сакрально-символических, религиозных, мифологических.

В качестве примера остановимся на типизированной модели поведения ‘Человек и его судьба’. Материалом нашего исследования послужил сборник севернорусских фольклорных текстов *Пятиречие*⁶ – уникальное издание, которое называют энциклопедией Русского Севера. Тексты для сборника были собраны и записаны известным ученым О.Э. Озаровской в ходе нескольких экспедиций в различные районы Архангельской губернии в начале XX века. Большинство прозаических текстов сборника являются оригинальными текстами, бытовавшими только в пределах севернорусской архаической зоны. Это обстоятельство позволяет выявлять этноспецифические особенности языка фольклорных текстов *Пятиречия* в его взаимосвязи с культурой народа.

Модель поведения ‘Человек и его судьба’ реализуется в *Пятиречии* посредством нескольких сценариев, например: ‘Человек в поиске счастья’; ‘Жизнь помора на промысле’ и др. Одним из наиболее частотных в рамках данной модели является сценарий ‘Судьба, участь девушки’, получающий языковое воплощение в таких сказках, как *Царевнина талань*, *Спасенная девица*, *Укрощение строптивой*, *Безручка* и других. Отметим, что особенностью этих сказок является наличие не только нормативных моделей женской судьбы, но и „антимodelей” поведения, включающих нарушения брачных и социальных норм. Так, статусом негативной сакральности отмечено в севернорусских сказках положение незамужней девушки вне семьи. Приведем фрагмент анализа.

В поморской сказке *Спасенная девица* известный фольклорный мотив – похищение невесты змеем (необычным женихом), который держит ее в качестве сожительницы, и последующее ее чудесное спасение настоящим женихом – получает трансформированное воплощение в выявленных нами типизированных сценах и ситуациях и реализующих их контекстах:

⁶ О.Э. Озаровская, *Пятиречие*, [в:] *Полное собрание русских сказок. Довоенные собрания*, т. 4, Санкт-Петербург 2000.

Сцена 1 – девица, оставшаяся одна, попадает в руки нечистой силы.

Данная сцена включает следующие ситуации:

- (1) ‘проклятие родителями дочери’: *В худой час родители ее прокляли;*
- (2) ‘похищение дочери нечистой силой’: *И он [леший] унес ей.*

Сцена 2 – девица с лешим невидимками танцуют на ладье промышленников.

Ситуации:

- (1) ‘соединение с нечистой силой’: *Вдруг пара пляшет; И голос кричит: „Сгорела ты, пропала!“;*
- (2) ‘невидимость для окружающих’: *Слышно, а не видно.*

Сцена 3 – рыбак разбивает горшок с ладаном и углем, после чего девица падает на пол, а леший исчезает.

Ситуации:

- (1) ‘выполнение сакральных действий’: *Этот старик приготовил горшок с углем и бросил ладан, горшок прикрыл. Как [...] опять пара затопала, старик и разбил горшок* (выполнение сакральных действий пожилым рыбаком может рассматриваться как ситуация ‘снятия родительского проклятия, его преодоления’);
- (2) ‘проявление видимости’: *Пошел чад, увидали: в этом чаду упала женщина; И выскочил „он“ [нечистая сила, леший];*
- (3) ‘сопротивление нечистой силы’: *Голос кричит: „Сожгу!“ А сделать ничего не может; Сколько ни кричал, она без движенья;*
- (4) ‘защита от нечистой силы’: *Старик велел все окна закрестить. На женщину крест надели, она очнулась;*
- (5) ‘исчезновение нечистой силы’ (в данной сказке эта ситуация контекстуально не реализуется, представлена имплицитно, тогда как в других рассмотренных текстах получает языковое выражение).

Сцена 4 – после исчезновения лешего промышленники с девицей возвращаются домой.

Ситуации:

- (1) ‘освобождение героини’: *Судно выправилось* (символическое последствие освобождения);
- (2) ‘возвращение домой’: *Приехали в Архангельско.*

Данный сценарий (условно его можно назвать ‘Жизнь девушки вне семьи’) является типизированным, несмотря на то, что входящие в него инвариантные ситуации получают различную языковую реализацию в каждой конкретной сказке *Пятиречия*. Функционально-семантический анализ лексем, использованных в описании приведенных выше сцен и ситуаций, позволяет сформулировать значимые этнокультурные смыслы, регламентирующие поведение женщины. Например, ситуации проклятия и похищения ассоциативно сближаются с представлениями об уходе девушки из родительского дома, не связанном с браком. При описании этих ситуаций помимо основного языкового маркера – глагола *прокляли*, употребляется словосочетание *худой час* с отрицательной коннотацией прилагательного. Ситуация соединения с нечистой силой реализуется путем актуализации семы ‘падение’ (*в этом чаду упала женщина*), а также глаголами *сгореть*, *пропасть*, в значении которых актуализируется сема ‘исчезновение видимости’. Здесь имплицитно представлена информация о том, что недопустимая, с точки зрения данного социума, ситуация не должна быть доступна для глаз, такая ситуация словно исключается из зоны видимости: [...] *пара пляшет. Слышно, а не видно.*

Ненормативность ситуации положения девушки вне семьи закрепляется также символическим значением ряда лексем. В частности, лексема *горы*, являющаяся пространственным символом, обозначает место обитания нечистой силы, в данной сказке – лешего, унесшего девушку. В исследованиях А.А. Потебни содержится следующая интерпретация данного символа: „Горы стесняют свободу движения, затрудняют путь, так что трудный путь лежит непременно через реки и горы, оттого горы противоплагаются равнине как символ неволи, горя. [...] Отсюда жить на горе – тужить”. На основе примеров из фольклорных текстов Потебня доказывает, что „сближение горы и горя основано, как большая часть подобных сближений, не на пустой игре словами, а на известном взгляде на природу”⁷.

В результате изучения всех контекстов, формирующих сценарий ‘Судьба, участь девушки’, а также семантического анализа доминантной фольклорной лексемы *девушка* были реконструированы этнически ценностные культурные смыслы, отражающие представления жителей Русского Севера начала XX века о семейном статусе, социальных ролях и функциях, моделях допустимого и недопустимого поведения женщины. Например: ‘вне родительского дома жизнь девушки возможна только

⁷ А.А. Потебня, *Символ и миф в народной культуре. Сборник трудов*, Москва 2000, с. 91.

в замужестве»; 'девушка обязана выполнять распоряжения старших по возрасту'; 'девушка не имеет права действовать самостоятельно'; 'жизнь без семьи обрекает девушку на всеобщее осуждение'; 'труд – ее основная обязанность' и под.

Как отмечалось выше, результаты этнолингвистического анализа типизированных моделей поведения и доминантных имен могут быть представлены в словаре особого типа – этнолингвистическом словаре фольклорного языка.

Подобный словарь может содержать несколько видов информации: в первую очередь – лингвистического и культурологического характера.

Лингвистическая информация содержит сведения о количестве употреблений лексемы в пределах анализируемого корпуса текстов, о наличии фонетических, (отраженных собирателем текстов графически), грамматических вариантов, о типовой сочетаемости со словами различных частей речи, о функционировании лексемы в качестве объекта и/или субъекта действия, об ассоциативных связях лексемы, ее символических сближениях, словесных рядах и т.д.

Культурологическая информация может представлять собой отдельную зону словарной статьи, содержащей кратко сформулированные культурные смыслы, которые были реконструированы в результате анализа семантики, символики, синтагматических связей, этимологии описываемого слова. Считаем, что в лаконичном виде статья может также содержать сведения о мифологических соответствиях лексемы, установленных в результате более глубокого проникновения в структуру фольклорного текста с использованием методов когнитивной лингвистики, в частности – методик фреймового и ситуативного анализов.

Необходимым представляется также включение в словарную статью справочных сведений этнографического и историко-культурного характера, а также операциональной информации, которая содержит указания на текстовую базу исследования, территорию бытования произведения (или произведений), сведения о сказителях: о территории проживания, поле, возрасте, особенностях сказительной манеры, которая может проявляться в точном следовании древнему сюжету, использованию импровизаций, наличием современных аллюзий и т.д.

Помимо решения вопроса об общей структуре словарной статьи современные исследования в области фольклорной лексикографии направлены на поиски оптимальных способов организации результатов языковых исследований. Одним из эффективных способов лексикографического

описания доминантных фольклорных имен представляется кластерный способ. Как отмечает А.Т. Хроленко, „каждый фрагмент фольклорной картины мира репрезентируется определенной совокупностью лексем различной частеречной принадлежности, которые семантически и/или функционально связаны между собой”⁸. Этот набор и получил название кластера.

По нашему мнению, формирование кластеров позволяет систематизировать информацию, полученную в результате этнолингвистического анализа фольклорных текстов. Исследовательская ценность кластеров заключается в возможности их сопоставления, которое может происходить в нескольких направлениях: 1) на материале фольклорных текстов различных жанров; 2) на материале текстов, записанных в разных районах в пределах одной архаической зоны; 3) на материале фольклорных текстов разных народов и др.

В качестве критериев сопоставления могут быть названы степень частотности употребления тех или иных фольклорных лексем, своеобразие концептуализации одного и того же объекта, наличие специфических национальных или этнических доминантных лексем, особенности их семантической структуры и символизации, особенности коннотации фольклорных имен, сочетаемостные свойства лексем, характер синтагматических связей слов в фольклорном тексте и др.⁹

Понимание кластера как „сегмента некоего информационного пространства (например, текста), вычленяемого на том или ином основании”¹⁰, позволяет предположить, что кластеры могут быть сформированы и для представления результатов анализа типизированных моделей поведения и соотносимых с ними доминантных фольклорных лексем. С этой целью предлагаем особый способ организации кластера, который отражал бы внутренние когнитивные связи слов. Похожий принцип описан в работах Г.В. Гафаровой, Т.А. Кильдибековой, работающих над составлением функционально-когнитивного словаря русского языка. Когнитивные связи могут включать 1) концептуальную (понятийную) хронологию (родиться – жить – умереть; учить – знать – забыть – вспомнить); 2) „функционально-когнитивную деривацию и расщепление концепта”

⁸ А.Т. Хроленко, *Лингвокультуроведение*, Курск 2001, с. 161.

⁹ *Ibidem*, с. 169.

¹⁰ *Ibidem*, с. 163.

(бытие – субъект, локальность; объект – партнер, темпоральность и др.)¹¹. В связи с этим структура кластера может быть следующей.

1. **Центральное слово кластера** – доминантное фольклорное имя, обозначающее главное действующее лицо в рамках рассматриваемой модели поведения.

2. **Когнитивные стержни кластера** – слова, обозначающие понятия, связанные с хронологическими, пространственными, онтологическими представлениями.

3. **Структурные части кластера** – совокупность лексем различной частеречной принадлежности, связанных с центральным словом тематически, ассоциативно, на основе символического сближения, то есть на основе различных ситуативных и сценарных отношений (например, доминантное имя *девушка* ситуативно связано с лексемами *садить* (вышивать), *варить*, *печь*, *собирать* (типичные действия субъекта), сценарно – со словами *дом*, *дворец*, *чисто поле* (место нахождения), *суденышко* (средство перемещения в пределах сказочного пространства) и т.д. Данная часть кластера может содержать этнически маркированную информацию о внешности, поведении, поступках, функциях, социальных ролях субъекта, выявленную в ходе анализа доминантных имен и моделей поведения.

Возможность использования обозначений времени и места в качестве когнитивных стержней, структурирующих кластер, обусловлена достаточно четкой и единообразной организацией сказочных сюжетов с хронологической и пространственной точек зрения. Для примера обратимся к модели поведения ‘Женская судьба, участь’. Анализ прозаических фольклорных текстов *Пятиречия* оказал, что практически все сказочные повествования о жизненном пути девушки и женщины композиционно однородны. В результате нами выявлен общий типизированный сценарий женской судьбы, включающий обозначения временных параметров и соответствующих им пространственных ориентиров, то есть периодов жизни и мест нахождения девушки, женщины в пределах сказочного пространства. В кратком виде он может быть представлен следующим образом:

– ‘Рождение, младенчество, детство’ (временной параметр) – ‘Нахождение в родительском доме’ (пространственный параметр);

– ‘Юность (период сватовства и выбора жениха)’ – ‘Нахождение в родительском доме’;

¹¹ Г.В.Гафарова, Т.А. Кильдибекова, *Теоретические основы и принципы составления функционально-когнитивного словаря*, Уфа 2003, с. 301.

– ‘Период вне брака (вынужденный уход из семьи)’ – ‘Нахождение за пределами родительского дома, «у чужих»’ (сюжетные варианты – символическое нахождение за синим морем, у еги-бабы, у бабушки-задворенки и т.д.);

– ‘Свадьба, период замужества’ – ‘Нахождение в доме мужа’;

– ‘Вдовство’ (в единичных сказках).

Отметим, что в большинстве сказок сценарий женской судьбы включает периоды рождения, младенчества и детства, сватовства и свадьбы, после чего действие перестает развиваться. В этих сказках содержатся описания действий, в том числе и сакральных, символических, которые должны осуществить героиня или герой-спаситель для достижения наилучшего, с точки зрения фольклорного знания, положения в социуме – замужества.

Ряд сказочных сюжетов связан с жизнью женщины после свадьбы. Как правило, фольклорные тексты с таким сюжетом не охватывают хронологически более ранних периодов и являются материалом для реконструкции культурных смыслов, связанных с определением места женщины в семейной иерархии, со способами взаимодействия с мужем, детьми, свекровью, с другими родственниками, а также с чужими людьми. Все эти сведения могут быть представлены в кластере, а затем – в сжатом виде в лексикографическом описании центрального слова – доминантного фольклорного имени и других фольклорных лексем, входящих в кластер.

Последовательность действий при формировании словарной статьи может быть следующей:

1) выявление типичных, повторяющихся во многих текстах фольклорных тем, (брачный выбор, замужество, поиски счастья и т.д.);

2) анализ семантики, символики, прагматической функции, этимологии доминантных фольклорных имен, связанных с выявленными темами;

3) конструирование и описание типизированных моделей поведения, связанных с выявленными темами, с использованием когнитивных методик ситуативного и фреймового анализов;

4) представление полученных результатов в виде кластеров: микрокластеров, репрезентирующих модель поведения, выявленную на материале одного произведения; и макрокластеров, объединяющих результаты анализа определенного корпуса фольклорных текстов (это могут быть тексты одного жанра или тексты разных жанров, записанные на одной территории);

5) формирование словарных статей, описывающих входящие в кластер лексемы и все актуальные связи между ними.

Таким образом, в нашем исследовании под кластером понимается совокупность доминантных фольклорных имен (имен существительных), а также слов других частей речи, объединяющихся на основе тематической и ассоциативной близости и особым образом группирующихся с учетом когнитивных связей между понятиями, которые обозначаются этими словами. В результате кластер представляет собой своеобразную „выжимку” из этнолингвистического и когнитивного анализов доминантных фольклорных имен и моделей поведения и служит материалом для их лексикографического представления, включающего описание этнокультурной информации, связанной с ключевыми лексемами.

В заключении отметим, что развитие современной фольклорной лексикографии показывает, что словари, учитывающие взаимосвязи языка фольклора и традиционной народной культуры, дают ученым разных направлений: языковедам, фольклористам, этнографам, культурологам и т.д. – достоверный и систематизированный материал для исследований этнической ментальности, способов восприятия мира разными народами.

Streszczenie

Analiza leksykograficzna dominujących nazw oraz modeli zachowawczych w folklorze

Niniejszy artykuł poświęcony jest zagadnieniom etnolingwistycznego badania języka folkloru i leksykograficznej prezentacji jego wyników. Przedstawiono w nim metody analizy leksykalnych jednostek folklorystycznych, ukierunkowanych na ujawnienie typowych sensów kulturalnych przekazywanych wyrazowo; rozpatrywane są możliwe środki utrwalenia tych wiadomości w słowniku języka folklorystycznego.

Summary

The lexicographical description of prevailing names and typical behavior models in folklore

This article is devoted to questions of ethno-linguistic research of the language and of lexicographical introducing of its outcomes. Particularly, the author considers methods of the folklore vocabulary analysis with the purpose of the exposing of representative cultural meaning conveyed by a word. Possibilities to fix the come out data in the folklore language dictionary of a culturology kind are also the subject of this research..

Helena Pocietchina
Olsztyn

Роль морфонологического фактора в обогащении лексического запаса языка

1. Введение

В данной статье на материале славянских языков будут рассматриваться изменения семантических и стилистических характеристик лексем, связанные с различиями в их морфонологической структуре. Функционально-динамический подход к описанию языковых изменений, определяемых воздействием морфонологического фактора на всех знаковых уровнях языка, предполагает выявление взаимосвязей между грамматическим и лексико-семантическим уровнями. При составлении структурного описания необходим анализ значимого противопоставления морфем различных классов с точки зрения наличия или отсутствия диктуемого нормой традиционного (исторического) чередования на морфемном шве в словоизменительной или словообразовательной парадигме, которое является семантически значимым. Отсутствие или наличие в формальной структуре лексемы того или иного типа морфонологического чередования определяет возникновение вариантов языковых единиц, способствующую появлению у слова или словоформы новых грамматических и лексических значений и коннотаций.

Применение методов диахронического анализа позволяет представить функционально-типологическую характеристику грамматической вариативности лексических единиц в славянских языках также в прагматическом аспекте: с учетом области функционирования данных единиц в связи с переходом из одной сферы употребления в другую.

Как известно, в славянских языках действует тенденция к устранению морфонологических чередований¹. В результате действия этой тенденции исходная основа лексемы вследствие устранения грамматического чередо-

¹ W. Mańczak, *Tendences générales des changements analogiques*, „Lingua” 1958, № 7, с. 298–325, 387–420; С. Б. Бернштейн, *Очерк сравнительной грамматики славянских языков. Чередования. Именные основы*, Москва 1974.

вания на границе морфем при словоизменении или деривации остается неизменной, что экономит речевые усилия говорящего. В данной статье рассматривается семантический способ устранения чередований. Семантическим способом устранения чередований мы называем такой способ функционирования в речи грамматических вариантов лексем, когда обе словоформы: словоформа первичная, в основе которой чередование сохранено и исторически обусловлено, и словоформа вторичная, без чередования в основе, сохраняются в языке, но приобретают различие в значении. При этом одна из них получает дополнительное значение или оказывается стилистически коннотирована: ср. русск. L. sg. *зубы* – *зубья*, *в лесу* – *в лесе*; польск. N. pl. *Polacy* – *Polaki* etc. В таких случаях можно говорить о явлениях лексикализации грамматической семантики. Ниже рассмотрим конкретные примеры.

2. Лексико-стилистическая коннотация субстантивных словоформ

Состояние морфонологических чередований в словоизменительных парадигмах существительных мы рассматриваем на фоне реконструированных праславянских форм. Эти формы определяются как первичные в сопоставлении с вторичными, развившимися в современных славянских языках и диалектах. При сопоставлении оказывается очевидным факт отсутствия чередований в основах тех словоформ, где они были обусловлены исторически. Принимаются во внимание прежде всего такие чередования, как чередования заднеязычных согласных с зубными (и соответствующие им чередования твердых/мягких согласных на границе морфем), а также чередования гласного с нулем звука в зависимости от сильной или слабой позиции праславянского редуцированного гласного и чередования с расширением основы в парадигмах на согласный.

Во всех современных славянских языках в падежных формах, восходящих к праславянским словоформам с чередованиями в основе, наблюдается развитие вариантов. Как правило, один из падежных вариантов сохраняет чередование в основе, а другой такого чередования не сохраняет. Наблюдая особенности функционирования вариантов с чередованиями в основе и без чередования, можно констатировать развитие у имен существительных дополнительных значений, связанных с выбором одного или другого типа падежных флексий.

В русском литературном языке употребление флексии L. sg. *-e* или *-у* в парадигме существительных мужского рода (1-го субстантивного склонения) связано с падежным (грамматическим) и/или стилистическим различием в значении. Б.А. Успенский утверждает, что в русском языке есть два предложных падежа². Определенная группа существительных в сочетании с предлогами *в* и *на* образует формы с флексией *-у* в собственно локативном значении, приобретающем дополнительные адвербиальные значения: *на берегу́, кругу́, боку́, на виду́, ходу́, бегу́, веку́; в (во) кругу́, лесу́, жиру́, льду, мху, пуху́, полку́, глазу́* и т.д. Согласно старой норме существительные, зависящие от глаголов типа *горевать, скорбеть, скучать, тосковать* или от соответствующих отглагольных существительных, принимали форму L.: *тосковать по даме*. В современном языке нормой является D.: *скучать по дому, тоска по сыну*. Тенденция к устранению чередований проявляется в предпочтении в L. sg. формы с флексией *-у*, устраняющей чередование в основе. В одном случае такие формы оцениваются как разговорно-просторечные: *в отпуску́, в цеху́, в уголку́, в шелку́, в терему́*, ср. также диал. L. sg. *в городу́, на острову́*, в отличие от нейтральных: *в отпуске, в цехе, в уголке́, в шёлке, в тереме*. В другом случае формы с флексией *-e* оцениваются как устаревшие: *на бэреге, сне́ге, во́зе, ва́ле; в а́де, брэ́де, грóбе*, в отличие от нейтральных: *на берегу́, на снегу́, на возу́, на волу́, в аду́, в бреду́, в гробу́*. Выбор формы может быть также связан с употреблением лексемы в составе фразеологизма или термина, в составе имени собственного: *на крутом яру́* и *в Бабьем яре*, *в нашем саду́* и в „*Вишневом са́де*” Чехова, *в кругу́* („В круге первом” – название романа А. Солженицына) /*в кругу́* (друзей).

Ликвидация чередования в исходной основе представлена в форме N. pl. (с обязательной акцентированной флексией): *снег – снега́*, ср. устаревшее, поэтическое *сне́ги*. С явлением ликвидации чередования связана оценка формы как диалектной (просторечной) или специальной, свойственной профессиональным жаргонам: *цех – цехи/цехá, отпуск – отпуски/отпуска́, ко́лер – ко́леры/колерá*. Особые формы представлены во фразеологических сочетаниях: *ру́ки в бо́ки* (при нормативном *бока́*), *в кои-то ве́ки, на ве́ки вечные, во ве́ки веков* (при нейтральном *века́*). Различные значения развились в вариантах N. pl. *колéни/колéна* (в древнерусском языке формы оценивались как дублетные). Форма N. pl. *колéни* определяет ‘часть ноги,

² Б. А. Успенский, *Замечания о втором предложном падеже*, [в:] *Часть и целое в русской грамматике*, Москва 2004, с. 63–110.

в которой находится сустав, соединяющий бедро и голень, место сгиба ноги’, форма *колéна* употребляется в переносном значении: *колéна трубы* ‘часть ломаной линии, идущей от одного сгиба до другого’, *колéно соловьиной песни* ‘законченный мотив в музыкальной импровизации’. Различие в значениях выступает также в вариантах словоформ *verchá* ‘ант. низы’, ‘наружная часть, лицевая сторона одежды, обуви’ и *verchí* ‘высшие руководящие круги общества’, ‘внешние, поверхностные стороны какой-л. области знания’, *mexá* ‘шкура пушного зверя’, ‘волосной покров животного, шерсть’ и *mexí* ‘приспособление для нагнетания воздуха’.

Случаи сохранения чередований в отдельных формах связаны с существованием в современном русском языке функционально-стилистической группы старославянской книжной лексики и фразеологических единиц. В произведениях художественной литературы с целью архаизации используются формы звательного падежа с чередованием: *старче, человеце, отче*, придающие коммуникативной ситуации в разговорной речи оттенок иронии. Ср. также междометие *Боже!/Боже мой!*. В форме L. pl.: *на воздушех, темна вода во облацех, погибоша аки обри* и др.

В белорусском языке при помощи вариантных форм различаются омонимы: N. sg. *рог*, L. sg. *на рогу* (вуліцы) – *на роze* (живёлы).

В польском языке в зависимости от значения, выбираются формы с чередованием в основе и без него: ср. N. pl. *Czechy, Włochy, Węgry* ‘названия государств’ – *Czesi, Włosi, Węgrzy* ‘представители титульных наций данных государств’; однако L. pl.: *we Włoszech* (ale *we Włochach* ‘dzielnic Warszawa’), *na Węgrzech, w Niemczech*, уст. *Prusy – w Prusiech* и *o Włochach, Węgrach, Niemcach* – если речь идет о представителях народов; ср. также G. pl. с нулевой альтернативой в основе и без нее: *Republika Federalna Niemiec – nie ma Niemców*. Формы существительных мужского рода в N. pl. имеют пейоративный оттенок или приобретают отрицательную коннотацию при употреблении с исходной основой: *chlopy, żuliki, Polaki, profesory*, ср. *Mieliśmy dzisiaj dwa polaki*, т.е. ‘два урока польского языка’³.

Отдельные случаи лексикализации грамматической семантики с области вариантных парадигматических форм отмечаются в чешском языке⁴: в L. sg. при наличии форм *o jměně/jměnu* в наречных сочетаниях употребляется только форма *jměnu*: *ve jměnu zákona, ve jměnu Boha*; для существительного *špendlík* ‘шпилька’ в устойчивых словосочетаниях только L. pl. *sedet jako na*

³ S. Dubisz (red.), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, Warszawa 2003, т. III, с. 307.

⁴ Т. В. Попова, *Славянская морфология*, [в:] Т. В. Попова (ред.), *Субстантивное словоизменение*, Москва 1987, с. 99 и след.

špendlíkách, chodit jako na špendlíkách при возможности в иных случаях формы с чередованием перед флексией *-ích*, *ibid.*: *ohnisko – v ohniscích* ‘в очагах (сопротивления)’ – *v ohniskách* ‘в фокусах (линзы)’. Формы N. pl. с флексией *-i* по сравнению с формами на *-ové* оцениваются как стилистически маркированные: *despota – despoti/despotové; asketa – asketi/asketové, invalida – invalidi/invalidé* (первая из форм носит разговорный, пейоративный характер). В отличие от польского языка, в чешском экспрессивный характер высказывания способствует сохранению чередования в основе словоформы (*ibidem*). Семантические различия наблюдаются в формах N. pl. существительных: *koník – koníci/koníčkové* ‘лошадки’ и *koníku* ‘конёк, хобби’; форма с чередованием: *brat – bratřích (bratři, bratřím, bratřimi)* употребляется в значении ‘чешские братья’. Формы Voc. sg. с чередованием оцениваются как книжные, устаревшие или экспрессивные: V. sg. *bože, človeče*.

В словацком языке в форме L. pl. используется флексия *-ach, -och*, старая флексия *-iech*, определявшая чередование на стыке основы и флексии, встречается в диалектной речи и в художественной литературе в качестве стилистического приема⁵.

В сербском и хорватском языках краткая форма субстантива, кроме обязательной стилистической коннотации, может представлять другое значение: сербск. *krúzi* ‘круги’ (в разных значениях) – *krugovi* ‘кольца’ (спорт.); *vrh – врси* ‘верх в разных значениях’ – *врхѡви прстију* ‘кончики пальцев’; *akt – акти* ‘действия, поступки’ – *акта* ‘документы’ – *äktови* ‘действия, акты в пьесе’; *сät – сätи* ‘часы, единицы измерения времени’/*сätови* ‘часы, прибор’. Формы N. pl. сербск. *вѷци, знäци, грëси*; хорв. *dòmi, drŷzi, sîni* оцениваются как книжные⁶.

В словенском языке словоформы с флексией *-i* в формах D./L. sg. оцениваются как книжные, устарелые или диалектные: *O kresi se dan obesi*⁷. Формы N. pl. *tatjé, volcjé, nohtjé, kapjé* с йотовым расширением основы считаются устарелыми, современные формы образуются по типу *korak: tatóvi, volkóvi*⁸.

Устранение чередования гласного с нулем звука в основе может служить средством дополнительного семантического различия (наряду

⁵ E. Pauliny, *Slovenská gramatika*, Bratislava 1968, с. 95.

⁶ E. Barić, M. Lončarić, D. Malić и др., *Priručna gramatika hrvatskoga književnoga jezika*, Zagreb 1979, с. 73; Т. В. Попова, *op. cit.*, с. 63.

⁷ J. Toporišič, *Slovenska slovnica*, Maribor 1976, с. 217.

⁸ *Ibidem*, с. 218.

с ударением): русск. *козёл* – *козлы*, G. pl. *козлов* (с ударной флексией) и pl. tant. *кóзлы* ‘возвышение, подставка’ – G. pl. *кóзел*. Чередование устраняется и в тех случаях, когда существительное нарицательное становится именем собственным, фамилией: бел. *казёл* – *казла*, но *Козел* – *Козела*, *Самец* – *Самеца* и т.д., ср. польск. *Niemen* – *Niemna* (река Неман), но *Niemen* – *muzyka Niemena*.

Лексикализация грамматических форм, различающихся морфонологической структурой основы, наблюдается также в функционировании в славянских языках континуантов старых форм двойственного числа существительных *очи*, *уши*.

3. Изменения морфонологической структуры производного слова

Морфонологический фактор играет роль в формировании семантических и стилистических различий словообразовательных вариантов лексем. Формальные различия в этом случае касаются морфонологической структуры производных слов. В области деривации действует тот же принцип, который был уже выше определен для чередований парадигматических: один из вариантов отмечен чередованием, а в другом чередование устранено. В таком случае мы говорим о словообразовательном, или деривационном способе устранения чередований. Ниже приведем несколько примеров.

В процессе формирования лексико-стилистических особенностей русского языка имела место замена старых церковнославянских суффиксов *-иц-* и *-ыц-* женского и мужского рода, отражающих чередование *к // с* по условиям 3-й палатализации заднеязычных, суффиксальными формантами *-к(а)* и *-(о)к-* (< *-ьк-) с исходным *к* в основе: ср. др.-русск. *моуха* – *мышца* ‘мушка’ и *мышьца*; *мьхъ* – *мышьць* ‘мешок’, *оухо* – *оушица* ‘ухо, ручка’, *мишица* ‘мошка’ и совр. русск. *муха* – *мушка*, *ухо* – *ушко* ‘ручка’, *ушица* (дим. *уха*) – *юшка*; бел. и укр. *мушка*, польск. *meszka*. Русские существительные с суффиксальным формантом *-иц(а)* в отличие от дериватов тех же самых корней с формантом *-к(а)* употребляются в гипокористическом значении: ср. *водица*, *девица*, совр. русск. пейорат. *водка*, *девка*. В польском, украинском и белорусском языках суффиксальный формант *-иц(а)* для оформления эмоционально-оценочных дериватов употребляется крайне редко.

Разница в значении выступает в субстантивных дериватах от корня *спасать*: *Спас-и-тель* и *спас-а-тель*. Субстантив *Спаситель* ‘атрибут Иисуса Христа’ не встречается в древнейших славянских памятниках, вероятно, он был создан по старославянским моделям в церковнославянской катехетике (ср. русск. *спас-а-ть* > *спас-а-тель* с сохранением тематического гласного при словообразовании): в украинском языке как собственно украинское *спаситель*, так и заимствованное из немецкого языка за посредством польского *рятівник* являются синонимами.

Исконные формы, в которых чередование сохраняется, могут различаться: в зависимости от речевой коммуникативной ситуации относиться к книжному стилю или принадлежать к просторечию. В лексемах типа русск. *мать*, *дочь*, польск. *matierz* и *maciora* чередование с расширением основы ликвидировано (ср. русск. нейтр. *мать* – *матери*, *дочь* – *дочери*), при этом указанные русские лексемы приобрели стилистическую коннотацию, а польские изменили значение. Ср. также: русск. N. sg. *пламя* – G. sg. *пламени*, уст. N. sg. *пламень* (польск. *plomień*), бел. N. sg. *ім'я* – G. sg. *імені*, разг. *ім'я*; русск. *небо* и *небеса*, *слова* и *словеса*, *тела* и *телеса*.

При проведении сопоставительных исследований на восточнославянском материале в сфере прагматики можно обнаружить сужение сферы употребления существительных, словоизменение которых вызывает трудности у носителей языка: ср. функционирование в белорусском и польском языках лексем бел. N. sg. *сабачка* – N. pl. *сабачкі* вместо N. sg. *шчаня* – N. pl. *шчаняты*, польск. N. sg. *piesek* – N. pl. *pieski* вместо N. sg. *szczenię* – N. pl. *szczenięta*. В русском языке функционирует как дериват с устраненной альтернативой N. sg. *щенок* – N. pl. *щенки*, так и словоформа с чередованием, выходящим за пределы нормы: N. sg. *щенок* – N. pl. *щенята*, ср. также прилаг. *щенячий*, например, во фразеологизме *щенячья радость*.

4. Изменение морфонологических характеристик слова в процессе заимствования

Некоторые изменения в структуре производного слова определяются влиянием морфонологического фактора в процессе адаптации и функционирования в славянских языках заимствованной лексики.

В процессе заимствования изменяются морфонологические и синтаксические правила функционирования морфем, словоформ и синтаксических

конструкций: изменяются словообразовательные модели, происходит перемещение морфемных границ, следствием чего являются процессы дестимологизации значений лексем. В ходе адаптационных процессов утрачиваются также морфонологические чередования. Например, исчезло чередование гласного с нулем звука в заимствованной в белорусский язык из польского лексеме *pozew*: польск. N. sg. m. *pozew*, G. *pozwa* – бел. N. sg. *позва*, что повлекло за собой изменение признака рода, а, следовательно, и словоизменительного типа. Ср.: польск. *mazurek* ‘танец и пасхальное печенье’ – русск. *мазурка*.

Морфонологический критерий может быть решающим при определении заимствованного характера лексем. Например, на основе сопоставления континуантов праславянского \dot{z} в восточнославянских славянских языках можно утверждать, что чередование в корнях русск. *дитя* – *дети* (дррусск. *дѣта* – *дѣти*) возникло под влиянием украинского языка, поскольку из восточнославянских языков только в украинском континуантом \dot{z} является [u] (ср. укр. *діти*, *дитина*, бел. *дзіця*, польск. *dziecko*). На этом основании можно полагать, что украинское влияние определило орфографию русск. *вития* < цслав. *вѣтиа* ‘оратор’ (ср. русск. *привет*, *ответ* с тем же корнем и регулярным русским соответствием $\dot{z} > e$), а также русск. *сидеть*, дррусск. *сѣдѣти* – *сидѣти* (ср. бел. *сядець* – *сеў*, польск. *siedzieć* – *siad* с регулярными рефлексами * \dot{e}).

В польском языке на уровне процессов транслитерации на заимствованный характер лексемы указывает написание *h* вместо эквивалентного *g* в лексемах, заимствованных из белорусского или украинского языков (в том числе в качестве языков-посредников) и отражающих фрикативное (ларингальное) произношение русского и польского звонкого заднеязычного. Носители польского языка не имеют фонематического представления о звонком спиранте [y], а потому, как показывает наш опыт преподавания белорусского языка в польской аудитории, в их сознании звук, который они слышат, ассоциируется с польским <ch>, а не с <g>. В качестве подтверждения наших наблюдений приведем примеры вариантных форм: N. sg. *Sapieha*, *wataha* – L. sg. *Sapiesz* a. *Sapieży* resp. *watasze* a. *wataże*, функционирующих в литературном языке в виде дублетов. На основании проведенного анализа можно предположить, что украинские и белорусские лексемы были заимствованы в польский язык, по-видимому, устным путем, а их написания отражают процесс трансфонации, а не транслитерации⁹.

⁹ Н. Pocietchina, *Rola czynnika morfonologicznego w procesie przyswojenia zapożyczeń (na materiale polskich zapożyczeń w języku białoruskim)*, „Slavia Orientalis” 2006, № 1, с. 119–128.

5. Иноязычные „вкрапления” в тексте

Иноязычные единицы могут рассматриваться в социолингвистике как результат контактов носителей языков. Такие контакты происходят как непосредственно на пограничье территориальных диалектов, так и опосредствованно: при взаимодействии носителей языков с чужими языками и культурами при посредстве литературы и средств массовой информации.

В процессе освоения иноязычного слова имеет место не только графическая и фонетическая адаптация заимствованной языковой единицы, но и анализ ее грамматической и семантической структуры. Результатом семантико-грамматического анализа языковой единицы, переносимой из одного языка в другой, зачастую является изменение ее морфонологических характеристик с целью адаптации к законам словоупотребления в языке-акцепторе.

Несмотря на то, что в русском языке существует регулярное чередование гласного *-е-* с нулем звука в деминутивном суффиксе *-ек-* (например, N. sg. *замочек* – G. sg. *замочка*), заимствованные из польского или чешского языка антропонимы сохраняют основу неизменной: *Яначек* – *Яначека*, *Гашек* – *Гашека*, *Бонек* – *Бонека* (с твердым [н]), *Лешек* (Миллер) – *Лешека* (Миллера), (Ежи) *Бузек* – (Ежи) *Бузека*, *Болек* и *Лёлек* – *Болека* и *Лёлека* и т.д.

Отсутствие чередования в таких случаях имеет несколько причин. Оно может быть связано с происходящей в процессе адаптации десемантизацией (деэтимологизацией) элементов морфемной структуры слова. В русском языке нет оснований для морфемного членения подобного рода имен собственных, поскольку значимые субстантивные корни (*-гаш-*, *-бон-*, *-леш-*, *-буз-* и др.) не встречаются в подобном окружении. Чередования гласного с нулем звука в корнях слов представляют явление редкое, свойственное только формам G. pl. существительных женского склонения на *-а*, имеющих в исходе корневой морфемы стечение согласных (*сёстры* – *сестёр*, *башни* – *башен*). Таким образом, структура основы в заимствованных антропонимах не оценивается как суффиксальное образование „корень + суффикс”. Если же в заимствованных антропонимах выделяется суффикс (*Бол-ек* и *Лёл-ек*), чередование устраняется в связи с особенностями русской морфонологии. В русском языке суффиксы только *-ик-*, *-ок-/-ёк-* присоединяются непосредственно к корню. При этом при образовании деминутивов они выступают как акцентированный и неакцентированный варианты морфемы с одним и тем же значением. Ср. русск. *ноготок*, *щиток*, *деготок*, *роток*,

денёк, пенёк, ручеёк, кофеёк, репеёк, гусёк – и *кóзлик, криста́ллик, ствóлик, соко́лик, крёстик, но́лик, го́дик, прудик*. Гипокористические и пейоративные имена собственные в русском языке образуются при помощи простых суффиксов *-ик-, -ёк-*: *Виктор – Витя – Витёк, Алекса́ндр – Са́ша – Сашо́к, Леони́д – Лёня – Лёник, Марк – Ма́рик*, но не *-ек-*. Отсюда возможные ошибки в написании: *Бо́лик* и *Лёлик* (название кондитерского магазина в Минске), вытекающие из устранения нулевого чередования в основе.

В восточнославянских языках чередования в основах существительных мужского рода регулярны и не имеют исключений, если речь идет об исконной лексике. Однако при употреблении иноязычных слов в виде культурологических феноменов, концептов, мемов чередования в суффиксах регулярно устраняются, а основа остается неизменной, ср. употребление русских существительных в польских текстах:

Nie mniej malowniczy niż Kwaśniewski z wąsikiem jest widok oligarchy [...] jak z karykatur Kruppa, Rothchilda rysowanych przez Kukryniksów w „Ogonioku” w latach 50. (Daniel Passent, „Polityka” № 38 (2621) z 22.09.2007, с. 141).

Известная эстрадная танцовка, победительница международных конкурсов Ивона Павлович на страницах женского журнала „Клаудиа” рассказывала, как она в юности танцевала *kazaczoka*, ср.:

Poniedziałkowy koncert „Tańce i pieśni krajów zamieszkania” zachwycił festiwalową publiczność. Trudno się dziwić, skoro jednego wieczoru miała okazję oklaskiwać brawurowo wykonane tańce indiańskie, chakaskie, brazylijską sambę, amerykańskiego swinga czy żywołowego *kazaczoka* rodem z Ukrainy. (*Na festiwalu od samby do kazaczoka*, „Gazeta Wyborcza” z 22.07.2008)

Студенты Варминско-Мазурского университета во время поездки на студенческую научную конференцию в Бердянск (Украина) в продуктовом магазине покупали *syroki*, т.е. глазированные творожные *сырки*. С неизменной основой в русском языке используются польские, белорусские, украинские, чешские существительные с суффиксом *-ек*, прежде всего имена собственные: *читать Гашека, разговаривать с Мареком, хроника Кадлубека* и т.п. Ср. пример из статьи В. П. Белянина *Лингвистический шок*, опубликованной в интернете:

Для начала оказалось, что словечко *zadek* ‘попка’ вполне приличное и может употребляться безо всяких последствий. Помимо *задеков* в чешском довольно много существительных, оканчивающихся на *-дло*

(*ходидло, возидло, умывадло* и т.п.) (по материалам сайта <www.languages-study.com/shock.html>).

То же самое можно сказать о белорусском и украинском языках относительно польского: польские, чешские, словацкие диминутивные имена собственные, употребленные в белорусском (или украинском) художественном тексте, сохраняют основу неизменной¹⁰.

6. Выводы

В данной статье мы рассмотрели некоторые лексико-семантические аспекты функционирования вариантов в грамматической системе славянских языков. Роль морфонологического фактора на уровне лексикологии нами выявляется при анализе таких системных явлений, как развитие значений многозначного слова, оформление функционально-стилистических коннотаций лексем, принадлежащих к сфере общеупотребительной лексики, функционирование в языке заимствованной лексики.

Отсутствие диктуемого диахронической нормой традиционного (исторического) чередования в основе лексемы может быть не только грамматически, но и семантически значимым. Развитие вариативности лексических единиц, связанное с различием в морфонологическом оформлении основы производного слова, способствует формированию в отдельных славянских языках новых грамматических и лексических значений и коннотаций.

Применение методов диахронического анализа позволило представить функционально-типологическую характеристику морфонологических изменений, связанных с развитием вариативности: ее возникновением и устранением посредством формирования новых значений лексических единиц или посредством изменения способа их функционирования в связи с переходом из одной сферы употребления в другую. Новые грамматико-стилистические варианты лексем появляются также вследствие взаимодействия различных подсистем внутри этнического языка (территориальных и социальных диалектов) и в результате языковых контактов.

Таким образом, обогащение лексического запаса языка происходит при участии морфонологического фактора.

¹⁰ Б. Зінкевич-Томанек, *Грамматика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис*, Kraków 2007, с. 46.

Streszczenie

Rola czynnika morfonologicznego w rozwoju zasobów leksykalnych języka

Autorka porusza problem funkcjonowania wariantów gramatycznych substantivejnych form fleksyjnych i derywatów na płaszczyźnie leksykalno-semantycznej w językach słowiańskich. Zakłada, że rola czynnika morfonologicznego w rozwoju zasobów leksykalnych języka polega na tym, iż formy oboczne powstałe na drodze likwidacji alternacji historycznych w systemie gramatycznym języków słowiańskich nabywają w perspektywie historycznej dodatkowych konotacji stylistycznych, tworzą nowe znaczenia oraz doprowadzają do powstania homonimii. Czynniki morfonologiczne oddziałuje również na procesy przyswajania zapożyczeń oraz wyznacza zasady funkcjonowania wyrazów obcych w systemie języka ojczystego.

Summary

The role of morphological factor in vocabulary enrichment

This paper discusses a problem of functioning of grammatical variants of inflection forms and substantive word-formations on the surface of lexical semantics in the Slavonic languages. Author comes to conclusion that the role of morphological factor in vocabulary enrichment consists in the liquidation of the segmental alternations on the morpheme borders in the process of diachronic development of grammatical variation of substantive forms. Depending on the presence or absence of alternations, the grammatical meaning of concrete variants of inflectional forms or substantive word-formations can be lexicalized and build the different meanings and/or stylistic connotations in the lexical subsystem of language.

Michał Sarnowski
Wrocław

O jednym ze sposobów bytowania *rossików* w języku i kulturze polskiej

Baczna obserwacja różnorodnych polskich dyskursów pozwala dostrzec, że we współczesnej polskiej przestrzeni kulturowej funkcjonuje pewna liczba fenomenów i konceptów proveniencji rosyjskiej, które nie są jednorodne pod względem swej formy i występują w różnych funkcjach. Owe kulturowe *rossica* to przede wszystkim zapożyczone pojęcia lub wiązki sensów, które w obszarze naszego języka i kultury uległy sprofilowaniu i zmodyfikowaniu pod kątem poznawczych i komunikacyjnych potrzeb nowego subiekta zbiorowego. Sprofilowanie i modyfikacja sprawiły, że rosyjski fenomen kulturowy stanął przed szansą przekształcenia się w rodzimy fenomen polski, który stabilizuje się w bazie kognitywnej i oprócz pełnienia funkcji ideacyjnej jest aktywnie przywoływany w trakcie działań komunikacyjnych¹. Językowymi eksponentami takich fenomenów kognitywnych oprócz polskich deskrypcji zapożyczonych pojęć są najczęściej rusycyzmy leksykalne o różnym charakterze i formie².

Jednym z obszarów, w którym występują interesujące mnie *rossica*, jest sfera prywatnej i publicznej komunikacji negatywnej, charakteryzująca się agresją jako taką i agresją językową w szczególności.

W polskim obiegu komunikacyjnym funkcjonuje kilkadziesiąt wyzwisk, inwektyw i określeń pejoratywnych, które kwalifikowane są jako pochodzące z języka rosyjskiego i mające status wyrazów obraźliwych typu: *bladź*, *nachał*, *swołocz*, *szantrapa*, *tuman*, *żul* i inne³. Równocześnie wśród Polaków żywy jest

¹ Por. M. Sarnowski, „*Rossica*” kulturowe w bazie kognitywnej współczesnych Polaków (zarys problematyki), [w:] *W kręgu problemów językoznawstwa i literaturoznawstwa. Studia i wspomnienia poświęcone pamięci prof. Alberta Bartoszewicza w piątą rocznicę Jego śmierci*, Warszawa 2006, s. 85–91.

² Mam namyśli następujące grupy *rossików*: (1) rusycyzmy zapożyczone do polszczyzny i odnotowywane w polskich słownikach objaśniających (często bez informacji o ich pochodzeniu); (2) rusycyzmy rejestrowane przez polskie słowniki wyrazów obcych; (3) efemeryczne rusycyzmy okazjonalne tworzone *ad hoc* dla potrzeb jednostkowych aktów komunikacyjnych oraz rusycyzmy o charakterze ksenizmów i egzotyzmów.

³ *Słownik polskich wyzwisk, inwektyw i określeń pejoratywnych* L. Stommy (Warszawa 2000) na kilka tysięcy jednostek rejestruje ok. 50, które mają pochodzenie rosyjskie.

mit o ogromnym potencjale i mocy sprawczej języka rosyjskiego jako narzędzia ataku słownego i agresji. Na mocy owego mitu wielu Polaków żywi przeświadczenie, najprawdopodobniej zapożyczone od samych Rosjan⁴, że wyraz rosyjski jest skuteczniejszy jako narzędzie obrazy, a za użytym rusycyzmem stoją często negatywne intencje. Wysoką skutecznością należy tłumaczyć np. częste stosowanie wyrażen typu: *Paszol!*, *Paszol won!* w aktach mowy o illokucji kategorię żądania, komunikujące dodatkowo wysoki stopień niegrzeczności. Warto przywołać w tym miejscu symptomatyczną replikę parlamentarną, która stała się następnie przedmiotem licznych relacji prasowych: „Artur Zawisza z PiS podczas debaty w Sejmie zwrócił się do posłów SLD: *Molczat', sobaki!* (Milczcie psy). Później przeprosił za obraźliwe słowa, niesmak jednak pozostał”⁵.

Problematyka agresji w kulturze i języku stale jest podejmowana w badaniach przez przedstawicieli językoznawczego środowiska wrocławskiego. Maria Peisert opisuje formy i funkcje agresji werbalnej w polskiej perspektywie diachronicznej⁶, a Irena Kamińska-Szmaj skupia uwagę na agresji językowej w polskim życiu publicznym i wprowadza pojęcie inwektywy politycznej, którą definiuje jako „celowe zachowanie słowne, mające charakter publiczny i dotyczące uczestników życia politycznego, wyrażające negatywne emocje nadawcy względem osoby, grupy osób bądź instytucji, ideologii i/lub wartościujące kogoś (coś) negatywnie środkami językowymi funkcjonującymi w świadomości określonej wspólnoty komunikacyjnej jako obraźliwe, czyli łamiące uznane przez nią normy językowe i kulturowe, lub środkami językowymi nienacechowanymi aksjologicznie i/lub emocjonalnie, które dopiero przez kontekst słowny i komunikacyjny (polityczny, społeczno-historyczny) otrzymują nacechowanie negatywne”⁷. Kamińska-Szmaj skrupulatnie buduje schemat nadawczo-odbiorczy, w którym precyzuje komunikacyjne wyznaczniki inwektywy politycznej, specyficznej wypowiedzi wartościującej formułowanej w określonym kontekście politycznym, społecznym i historycznym wobec adresata (obiektu) w obecności odbiorcy (jest nim sam adresat lub szersza społeczność) z łatwą do rozpoznania negatywną intencją nadawczą, która

⁴ Wśród Rosjan panuje kontrowersyjne przekonanie o ogromnym potencjale ich języka w zakresie możliwości przeklinania i przewycięzania przeciwnika za pomocą wyzwisk i obelg. Charakterystyczna jest wypowiedź W. Sorokina: „Rosyjska sztuka przeklinania, czyli *mat*, to fenomen naszej wielkiej kultury. Jako Rosjanin jestem wręcz zobowiązany go kultywować” („*Pierwszy pornograf Rosji*”, z *pisarzem Władimirem Sorokinem rozmawia Anna Żebrowska*, „Gazeta Wyborcza. Duży Format” z 14 lutego 2005, s. 7).

⁵ „Przegląd” z 2 grudnia 2002, s. 9. Okrzyk „*małczat' sabaki*” zaczął już żyć własnym życiem i bywa przywoływany w komentarzach o pierwotnej referencji (Por. „Polityka” z 26–27 czerwca 2009, s. 106).

⁶ M. Peisert, *Formy i funkcje agresji werbalnej. Próba typologii*, Wrocław 2004.

⁷ I. Kamińska-Szmaj, *Agresja językowa w życiu publicznym*, Wrocław 2007, s. 57–58.

ma zagrozić pozytywnemu wizerunkowi adresata. Ze względu na niezwykle bogate zasoby polskiego słownictwa określającego językowe zachowania interpersonalne w społecznej komunikacji negatywnej w ujęciu tej badaczki inwektywa polityczna to wypowiedź: (1) obelżywa, pogardliwa, napastliwa, sarkastyczna, ironiczna; (2) obrażająca, lżąca, znieważająca, zniesławiająca, urażająca, hańbiąca, oczerniająca szkalująca, lekceważąca, upokarzająca, poniżająca, spotwarzająca, zohydzająca, kompromitująca, deprecjonująca, dyskredytująca, ośmieszająca, wyśmiewająca, wyszydzająca (*kogoś*); (3) uwłaczająca, urągająca, ubliżająca (*komuś*); (4) naigrywająca się, drwiąca, kpiąca (*z kogoś*).

Przyglądając się polskiemu dyskursowi politycznemu, Kamińska-Szmaj w XX-wiecznej historii społeczeństwa polskiego wydzieliła trzy okresy charakteryzujące się odmiennością modeli komunikacji politycznej:

1) okres międzywojenny (1919–1939), w którym „ukształtował się model komunikacji politycznej wielokierunkowej, w której uczestniczyli politycy reprezentujący różne poglądy i stanowiska, dziennikarze komentujący życie polityczne, a także społeczeństwo, z którego opinią – ze względu na gwarancję powszechnych i wolnych wyborów – musieli się liczyć walczący o władzę”⁸;

2) okres pierwszych lat po II wojnie światowej, kiedy „rozpoczął się proces tworzenia modelu komunikacji politycznej podporządkowanej centralnej władzy komunistycznej” z cenzurą jako głównym instrumentem ówczesnego systemu politycznego⁹;

3) okres przemian ustrojowych po roku 1989, kształtujący „model wielokierunkowy, w którym wszyscy uczestnicy są traktowani podmiotowo, a media odgrywają podwójną rolę, czyli utrwalają i przekazują wypowiedzi uczestników komunikacji, a także wytwarzają własne komunikaty polityczne”¹⁰.

Przed niniejszą wypowiedzią, kolejną dotyczącą repertuaru i funkcji *rossików* w polskiej przestrzeni kulturowej, zasadniczo stawiam dwa cele. Cel pierwszy, nazwijmy go materiałowym, jest zamiarem przyjrzenia się czy, a jeśli tak, to w jaki sposób w tych okresach jako inwektywy polityczne stosowane były elementy proveniencji rosyjskiej. Po materiał empiryczny sięgnąłem do *Leksykonu inwektyw politycznych 1918–2000* Ireny Kamińskiej-Szmaj, rejestrującego ok. 100 jednostek leksykalnych, które w swoich pierwotnych znaczeniach odnoszą się do realiów rosyjskich (i radzieckich)¹¹. Zadanie drugie (o aspiracjach teore-

⁸ Ibidem, s. 13.

⁹ Ibidem, s. 13–14.

¹⁰ Ibidem, s. 16.

¹¹ *Leksykon inwektyw politycznych 1918–2000* jest integralną częścią przywoływanego opracowania I. Kamińskiej-Szmaj i zawiera reprezentatywny materiał (ok. 2500 jednostek hasłowych)

tycznych) jest próbą określenia metodologii kognitywnych badań nad konceptami proveniencji rosyjskiej.

Bliższa analiza materiału empirycznego pokazuje, że trzy określone przez Kamińską-Szmań okresy silnie kontrastują między sobą ze względu na samo zjawisko występowania *rossików* i sowietyzmów w funkcji inwektywy politycznej (p. Aneks)¹².

Spore podobieństwo w tym zakresie odnotowujemy między okresem I oraz okresem III, kiedy to *rossica* i sowietyzmy stanowiły i nadal stanowią waży ze względu na swój polityczny i pragmatyczny efekt składnik przekazu. *Rossica* w funkcji inwektywy politycznej stosowane w tych okresach skupiają się wokół kilku kategorii pojęciowych, tworzących swoje własne pola konotacyjne. Owe kategorie pojęciowe to oprócz MOSKWIY i KREMLA, jako symboli władzy, także inne jednostki językowe eksponujące denotat doktryny ideologicznej, czyli swoiste wyrazy-klucze i słowa sztandarowe ideologii komunistycznej (przede wszystkim BOLSZEWIZM), a także koncepty przywódców radzieckich (LENIN, STALIN, DZIERŻYŃSKI).

W okresie I szczególnie aktywnie eksponowano słownictwo pola konotacyjnego BOLSZEWIZM (*Bolszewia; bolszewickie bandy; bolszewickie metody; „eldorado” bolszewickie; hordy bolszewickie; krwawy kat bolszewicki; najemnik bolszewicki; podlać sosem bolszewickim; rząd bolszewicki; zaraza bolszewicka; biały bolszewik; biały bolszewik w sutannie; bolszewik prawicowy; pachółkowie wyzwoleńczych bolszewików; bolszewicyzm; bolszewizujący; bolszewizm prawicowy; zbolszewiali żydzi*). Równie aktywnie przywoływano negatywnie skojarzenia z MOSKWA (*moskiewsko-sowiecka sekta; robota stojąca na usługach bolszewickiej Moskwy; służusy Moskwy; zmoskwiczyć*). Czasami sięgano do konotacji NAZWISK przywódców państwa radzieckiego (*Dzierżyńscy; „kucharka” Lenina*). W funkcji inwektywy „sprawdzały się” również odwołania do CZERE-ZWYCZAJKI (*czerezwyczajka*) i KUŁACTWA (*kułak*).

W okresie III sfera inwektywnych odniesień dotyczy również BOLSZEWIZMU (*bolszewicka szczerłość; bolszewicka ustawa; dinozaury bolszewickie; biały bolszewik; mały bolszewizm; komunistyczno-bolszewicka szczerłość*). Swoistym *novum* są w tym polu inwektywy *katobolszewik* i *katobolszewista*, które stanowią

pochodzący z tekstów o tematyce politycznej tworzonych w trzech wspomnianych okresach. Wypowiedzi o treści politycznej wyekscerpowano z ok. 120 tytułów prasowych, ze stenogramów sejmowych, wystąpień radiowych i telewizyjnych, ulotek kampanii wyborczych oraz z opublikowanych zbiorów przemówień znanych polityków, por. s. 75.

¹² W Aneksie przytaczam rok użycia oraz minimalne konteksty, w których pojawia się *rossicum* (pełne konteksty użycia inwektyw zawiera wspomniany *Leksykon...*).

językowy (leksykalny) dokument tematyki debat i prezentują szerokość ich spektrum skojarzeniowego. W okresie III aktywnie nawiązuje się do negatywnych skojarzeń z KREMLEM (*mali egzekutorzy wielkiej polityki kremlowskich władców*) oraz MOSKWY (*agentura moskiewska; całować buty moskiewskich protektorów; moskiewski pacholek; moskiewskie stronnictwo prawicowe; włożyć pod moskiewski but*). Kilkoma przykładami przedstawione są inwektywy fundowane na negatywnych konotacjach NAZWISK działaczy radzieckich – Lenina i Stalina (*piewczyni chwały Lenina; leninowska kucharka; stalinista; sieroty po stalinizmie; nomenklatura stalinowska*). Konotacje negatywne konstytuują inwektywność kilku innych pojęciowych sowytyzmów: APARATCZYKA (*aparacczyk; aparaczykowanie*), KOŁCHOZU (*kołchoz, kołchoz Krzaklewskiego; kołchozowy demokrata Aleksander*), POPUTCZYKA (*poputczicy peerelu; poputczyk*) oraz NIEUDACZNIKA (*nieudacznik polityczny*)¹³.

Dla pełności obrazu wykorzystywania *rossików* w funkcji inwektywnej w omawianych okresach należy zwrócić szczególną uwagę na tekstowe nawiązywania do historii rosyjskiej. Szczególnie wyraziście objawia się to w okresie I, kiedy, jak można domniemywać, pamięć o przywoływanych faktach i zjawiskach była jeszcze stosunkowo świeża i wyraźna. W materiale *Leksykonu...* najwięcej jest odwołań do niechlubnej historii CZARNEJ SOTNI (*obrzezane czarnochalatosocienicy; czarnosocienne metody; czarnosocienna polityka; ludzie zarażeni czarnosocienstwem*), a także rządów KIEREŃSKIEGO (*kierieńszczyzna; elementy kierieńszczyźniane*).

Omówione *rossica* stanowią ważną, ale nie jedyną, składową mikrokontekstów o funkcji inwektywnej. W niektórych przypadkach *rossica* współgrają ze skrupulatnie dobranym sąsiedztwem leksykalnym, co przekłada się na zwiększenie inwektywnej perlokucji wyrażenia. Mam tu na myśli leksemy z wyrazistymi konotacjami kulturowymi oraz znaki wartościujące (lub opisowo-wartościujące), które w zespoleniu z *rossicum* podnoszą zamierzony przez nadawcę efekt. Oto przykłady:

Okres I: *bolszewickie bandy; hordy bolszewickie; krwawy kat bolszewicki; najemnik bolszewicki; zaraza bolszewicka; pacholki* wyzwoleńców bolszewików; *moskiewsko-sowiecka sekta; sługusy Moskwy; próchniejący organizm Rosji*.

Okres III: *agentura moskiewska; moskiewski pacholek; płatni zdrajcy pacholki* Rosji; *Ruski zbój; nomenklatura stalinowska; wierny sługa ZSRR*.

¹³ O współczesnym koncepcie i pragmatyce *nieudacznika* zob. M. Sarnowski, *Nieudacznik – pożyczka leksykalna, czy wyraz obcy?*, „Acta Polono-Ruthenica” Olsztyn 2008, nr XIII, s. 521–530.

Na podniesienie inwektywnej wymowy wyrażenia wpływa również stosowana czasami ironia sygnalizowana przez pragmatykę niektórych składników wyrażenia („*eldorado*” *bolszewickie*; *pachołkowie wyzwoleńczych bolszewików*). Warto również zwrócić uwagę na inny jeszcze mechanizm, który odgrywał ważną rolę w budowaniu i tworzeniu efektu inwektywy. Tym razem chodzi o konteksty zawierające czasownikowe nazwy działań, które kwalifikowane są jako negatywne i które przez to „wpychają” adresata do niepożądanego z jego perspektywy przedziału działań i postaw (*podlać sosem bolszewickim*; *czołgać się u tronu carów*; *całować buty moskiewskich protektorów*; *włożyć pod moskiewski but*).

Okres II na tle materiałowo bogatych okresów I i III wygląda mało efektywnie. Ze względów politycznych w okresie tym w debatach politycznych i dyskursie społecznym nie używano żadnych leksemów i wyrażen odnoszących się do ZSRR lub do ideologii komunistycznej w sposób bezpośredni. *Leksykon inwektyw politycznych 1918–2000* odnotowuje jednak kilka inwektywnych zastosowań leksemów pochodzenia rosyjskiego. Pierwszy z nich to *kułak*, który był obraźliwym epitetem upowszechnionym w latach pięćdziesiątych XX w. i był używany w krytyce, która wychodziła „na zewnątrz” partii komunistycznej w walce z rozwarstwieniem polskiej wsi. Kolejny to *stupajka* – zapożyczony do polszczyzny w okresie zaborów, a jako inwektywa polityczna kierowany przeciwko postaciom międzywojnia. Prawdziwą karierę jako inwektywa zrobił gogolowski *dzierżymorda*¹⁴, który w wewnątrzpartyjnych debatach używany był w układach asymetrycznych jako narzędzie oceny przedstawicieli niższego aparatu władzy.

W praktyce komunikacji politycznej zarówno w międzywojniu, jak i po roku 1989 utarło się, że miernikiem wartości polityka była z jednej strony jego działalność w okresie zaborów i stosunek do zmian rewolucyjnych w Rosji, a później (po roku 1945) identyfikacja i współpraca z komunistami, z drugiej zaś – zaangażowanie w walce o niepodległość kraju (narodową w II RP i polityczną w III RP). Odwołania do Rosji (carskiej Rosji i Rosji jako takiej) oraz do ZSRR w obu tych okresach przywołują i wręcz pielęgnują pamięć o okresie zaborów oraz powojennej politycznej dominacji radzieckiej w Polsce, przez co jednoznacznie negatywnie etykietują przeciwnika politycznego. W związku z tym w II RP oprócz inwektyw typu: *lokaje na dworach zaborców*; *pachołkowie Habsburgów*; *spruszczale junkierstwo* itp. odnotowane zostały również: *ślugusy kominternu*; *najemnicy bolszewicy*; *czołgać się u tronów carów*, a po roku 1989

¹⁴ „Dzierżymordą nazywa się kogoś, kto zachowuje się despotycznie w stosunku do swoich podwładnych. Słowo potoczne używane z dezaprobatą” – M. Bańko (red.), *„Imy” słownik języka polskiego*, Warszawa 2000, t. I, s. 355.

abrewiatura *PZPR* została publicznie rozszyfrowana przez L. Moczulskiego na posiedzeniu Sejmu jako ‘Płatni Zdrajcy Pachołki Rosji’.

Jest rzeczą oczywistą, że w okresie Polski Ludowej ze względu na proklamowaną i zapisaną w Konstytucji PRL „przyjaźń polsko-radziecką” oraz istnienie cenzury politycznej sowietyzmy lub jakiegokolwiek negatywne odniesienia do ZSRR nie miały żadnej szansy bytu nie tylko w komunikacji politycznej, lecz również w szeroko rozumianym dyskursie społecznym i twórczości artystycznej.

Egzystowanie *rossików* leksykalnych w kontekstach słownych konstytuujących ich inwektywność nie pozostało bez wpływu na semantykę i pragmatykę tych zapożyczeń. Słowo oderwane od swego pierwotnego kontekstu i użyte przez inne środowisko zyskuje nowy sens i zaczyna funkcjonować jako operator pragmatycznego „zadziałania” językiem.

Na zakończenie chcę postawić pytanie natury bardziej ogólnej: jak należy interpretować koncepty kulturowych *rossików*, które są eksploatowane w działaniach inwektywnych?

Zjawisko wykorzystywania w celach inwektywnych niektórych konceptów pochodzenia rosyjskiego identyfikowane w polskich wypowiedziach powinno być analizowane jako funkcjonowanie struktur formalnych i znaczeniowych, w których przecinają się dwie osie oglądu jednostek wypowiedzi – oś kontekstu horyzontalnego i oś kontekstu wertykalnego¹⁵.

Kontekst h o r y z o n t a l n y obejmuje zjawiska występujące na powierzchni tekstu i koncentruje się na paradygmatyce i syntagmatyce analizowanej jednostki, określa zasady jej łączliwości z językowym otoczeniem polskim. Zasadnicze znaczenie dla filologicznego i kulturowego oglądu badanego zjawiska ma kontekst w e r t y k a l n y, który całkowicie przynależy nadawcy i jest obszarem jego działań taktycznych i strategicznych. W stosunku do płaszczyzny realnego tekstu można umownie wydzielić w nim dwa odcinki – dolny i górny. Pierwszy z nich, dolny, jest domeną realizowanej w wypowiedzi funkcji pragmatycznej. Prowadzi on do struktury głębokiej tekstu i pozwala na rekonstrukcję celów oraz intencji nadawczych, przede wszystkim funkcji inwektywnej.

Odcinek górny stanowi nadbudowę konceptualną i kulturową badanych wypowiedzi. To właśnie na nim odkłada się funkcja kognitywna zastosowanych struktur językowych (w tym przypadku eksponentów fenomenów kulturowych genetycznie rosyjskich), gdyż rama interpretacji pragmatycznej (najważniejszy składnik odcinka dolnego), identyfikująca zaistniałą inwektywność, musi być uzu-

¹⁵ Rozróżnienie tych dwóch typów kontekstu przyjmuję za O. С.Ахманова, И. В. Губбенет, „Вертикальный контекст” как филологическая проблема, „Вопросы языкознания” 1977, nr 3, s. 47–54.

pełniona o dodatkową siatkę pojęć, dzięki którym przeprowadzona zostanie analiza kognitywna odwołująca się do wiedzy encyklopedycznej (historycznej). W opisywanych przypadkach chodzi o pamięć wirtualną. Pojęcia, które symbolizują badane *rossica*, nie zniknęły przecież i jako wiedza historyczna zalegają w magazynach kultury i cywilizacji. Analiza opiera się na bazie wiedzy encyklopedycznej (pozajęzykowej) i kulturowo-cywilizacyjnej o realiach historii Rosji, o historycznych desygnatach tych znaków i ma charakter projekcyjny. Postulowana analiza kognitywna powinna skupić się również na ustalaniu repertuaru konotacji wypełniających badane koncepty. Ze względu na fakt, że interesują nas *rossica* w funkcji inwektywnej, w zapisach poszczególnych konceptów należy szczególnie wyeksponować konotacje negatywne (mające swoje „historyczne uzasadnienie” lub tylko wyobrazeniowe), gdyż to właśnie one mogą stanowić motywację użyć inwektywnych. W związku z konotacjami ważne jest precyzyjne ustalenie, jakie składniki – poznawcze czy emocjonalne – w strukturze konceptu przeważają. Tekstowa aktualizacja historycznego *rossicum* zasadza się przede wszystkim na wyeksponowaniu segmentu wartościującego przy zupełnym (?) zatarciu bazowego składnika faktologicznego. Punkt ciężkości konceptów przesuwa się z jądra i centrum ku społecznej pragmatyce i staje się tak, że pewien uzus decyduje o aksjologii znaku. Nie bez znaczenia w tym kontekście jest „wiek” polskiego konceptu eksponowanego przez *rossicum*. Polskie negatywne koncepty MOSKWI i KREMLA są starsze, swoimi początkami sięgają burzliwych wydarzeń XVII w., a z negatywną aksjologizacją konceptu MOSKWI mamy do czynienia i w chwili obecnej¹⁶, zaś np. koncept BOLSZEWIZMU wykształcił się i ustabilizował w naszej kulturze dopiero w latach dwudziestych ubiegłego wieku¹⁷.

Zastosowanie rossików jako pragmatycznych operatorów inwektywnej strategii działania językowego wynika – jak w swoim czasie pisał J. Bartmiński – z podmiotowej perspektywy postrzegania świata i przyjętego punktu widzenia, które są konstytuowane przez zespół dyrektyw kształtujących treść i pragmatykę poszczególnych słów i całych wypowiedzi¹⁸.

¹⁶ Por. „A mit założycielski IV RP? Tym mitem była afera Rywina, jeden z tych faktów, które odpowiednio zinterpretowane, zaczynają żyć własnym życiem. Wedle mitu, który narodził się wokół tej sprawy, III RP była stacją Augiasza, szarą siecią, pajęczyną układów, znajomości i biznesów, sojuszem agentów, mediów, biznesu i gangsterów, których korzenie sięgały (sięgają) do Moskwy” – D. Passent, *Galopem przez historię*, „Polityka” z 14 marca 2009, s. 104 [wyróżnienie w tekście – MS].

¹⁷ Zob. I. Kamińska-Szmaj, *Judzi, zohydza, ze czci odziera. Język propagandy politycznej w prasie 1919–1923*, Wrocław 1994, s. 132–167.

¹⁸ J. Bartmiński, *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Językowy obraz świata*, Lublin 1990.

ANEKS

Przytaczam minimalne konteksty oraz rok, w którym pojawia się *rossicum*; pełne konteksty użycia inwektyw zawiera *Leksykon inwektyw politycznych 1918–2000*, [w:] I. Kamińska-Szmaj, *Agresja językowa w życiu publicznym*, Wrocław 2007.

OKRES I

Bolszewia (1922); bolszewickie bandy (1922); bolszewickie metody (1925); „eldorado” bolszewickie (1936); hordy bolszewickie (1921); krwawy kat bolszewicki (1922); najemnik bolszewicki (1930); podlać sosem bolszewickim (1922); rząd bolszewicki (1921); zaraza bolszewicka (1921); biały bolszewik (1919, 1921); biały bolszewik w sutannie (1919, 1923); bolszewik prawicowy (1922); pacholki wyzwoleńców bolszewików (1925); bolszewicyzm (1918); bolszewizujący (1925); bolszewizm prawicowy (1922); przezwycajka (1922); obrzeczane czarnochałatosotienicy (1923); czarnosocienne metody (1922); czarnosocienna polityka (1922); ludzie zarażeni czarnosocienstwem (1922); czołgać się u tronów carów (1922); Dzierżyńscy (1922); kiereńszczyzna (1936); elementy kiereńszczyźniane (1922); kułak (1925); „polski” Lenin (1922); moskiewsko-sowiecka sekta (1922); robotka stojąca na usługach bolszewickiej Moskwy (1925); służusy Moskwy (1936); Murawiew wam się kłania (1921); próchniejący organizm Rosji (1922); ruble carskie (1921); Sowdepja (1921, 1922); stupajki polityczne (1923); Wańki-wstańki (1934); z bolszewiali żydzi (1922); z moskwiczycy (1921).

OKRES II

dzierżymorda (1956, 1957, 1968); partyjne dżierżymordy (1957); elementy kułackie (1953); kułactwo (1951); kułak (1950, 1951, 1952, 1953); sanacyjni stupaje (1946); stupajka Składkowski (1944).

OKRES III

agentura moskiewska (1997); aparatczyk (1993, 1994, 1995, 1997); aparatczykowanie (1994); bolszewicka szczerłość (1995); bolszewicka ustawa (1990); dinozaury bolszewickie (2000); biały bolszewik (1992, 1995, 1997); mały bolszewizm (1994); katobolszewik (1998); katobolszewista (1998); kołchoz (2000); kołchoz

Krzaklewskiego (1997); kołchozowy demokrata Aleksander (2000); *homo sovieticus* (1990, 1992, 2000); komunistyczno-bolszewicka szczerłość (1995); mali egzektorzy wielkiej polityki kremlowskich władców (1983); piewczyni chwały Lenina (1998); leninowska kucharka (1997); całować buty moskiewskich protektorów (1995); moskiewski pacholek (1997); moskiewskie stronnictwo prawicowe (1998); włązić pod moskiewski but (1994); nieudacznik polityczny (1995); poputczicy peerelu (1997); poputczyk (1994); płatni zdrajcy pachółki Rosji (1992, 2000); Ruski zbój (1986); swołocz (1997); stalinista (1990); sieroty po stalinizmie (1990); nomenklatura stalinowska (1993); wierny sługa ZSRR (1982).

Резюме

Об одном из способов функционирования россиков в польском языке и культуре

В статье рассматриваются *rossica* (русизмы и советизмы) в функции политической инвективы в трёх периодах истории польской политической коммуникации (1919–1939, 1945–1989, 1989–настоящий момент).

Summary

On one of the ways of function of Russian idioms in the Polish language and culture

In the article the author presents *rossica* (Russicisms and Sovieticisms) in the function of political invective in the three periods of the history of Polish political communication (1919–1939, 1945–1989, 1989–today).

Andrzej Sitarski
Poznań

Карнавальная концепция мира и человека в аксиологическом аспекте (на материале избранных русских и польских фразеологических единиц)

Во фразеологической системе польского и русского языков интересными в семантическом и аксиологическом аспекте являются языковые единицы, лексические компоненты которых в результате своей сочетаемости с последующим или предшествующим его словами нарушают свойства обозначаемых ими предметов и явлений, а также логические и оправданные их натурой законы функционирования, например, в русском языке *ходить на голове, стрелять глазами*, в польском: *kaktus wyrośnie na dłoni, niebieskie migdały*. В таких языковых формах возможными являются сочетания отдаленных понятий, ценностей и явлений, которые в обычном ритме жизни являются изолированными.

Интересно обратить внимание на тот факт, что в приведенных примерах выражается то, чего в реальном мире не было и быть не может. Они информируют о таких состояниях различных объектов, бытующих в мире, которым не свойственны приписываемые им физические или другие качества, что вытекает из дословной семантической интерпретации лексических компонентов, строящих данный фразеологизм. Как подчеркивает Е. Бартиминьски, приведенные единицы являются примерами языка, основанного на карнавальной концепции „мира наоборот”, в котором нарушены все законы, обязывающие в мире, которые закрепились в семантической структуре указанных единиц¹. М. Руминьска интерпретирует карнавализацию как отход от существующего и санкционированного порядка вещей, который заключается в расшатывании не только общественных норм, но также норм в сфере языковой коммуникации².

¹ J. Bartmiński, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin 2006, s. 62.

² M. Rumińska, *Michała Bachtina teoria karnawalizacji języka*, [w:] J. Mazur, M. Rumińska (red.), *Humor i karnawalizacja we współczesnej komunikacji językowej*, Lublin 2007, s. 182.

В карнавальной речи допустимым на уровне высказывания является сочетание наиболее отдаленных друг от друга понятий, идей, значений слов, сочетаемость которых в нормальных условиях, в рамках общепринятой их валентности, оказывается невозможной, напр.: *повиснуть в воздухе, питать надежду, играть глазами*; польск.: *przelewać z pustego w próżne, utopić w łyżce wody, spuścić nos na kwintę, grać na nosie*.

Приведенные примеры фразеологизмов, построенных по принципу: невозможное оказывается возможным, являются также языковыми формами экспрессии мировоззрения человека. Они отвечают различным сторонам человеческой активности, его обычаям, оценкам происходящих явлений, а также его языку.

Следует подчеркнуть, что со временем карнавальные устойчивые фразы нашли свое место в различных литературных текстах, но прежде всего они освоились разговорным языком и, не теряя своего карнавального происхождения, образовали известные нам фразеологические единицы.

Сегодня продолжением идеи карнавального языка являются хотя бы искаженные в структурном и семантическом отношении фразеологизмы, выступающие, например, в структуре современных русских и польских газетных заголовков, напр.: *Jak trwoga to do wroga; Wygrać posła na loterii; Jakubowska Trybunałem w plot*; русск. *Домоклов тещ*; *Капля дегтя в бочке йода*.

Итак, рожденный в средневековье языковой карнавал придавал межлическим отношениям, а также языку характер чего-то необыкновенного. Главной задачей такого процесса было сорвать с грамматическими, семантическими и логическими правилами, ломать языковое табу, а также соединять все, что в человеческом сознании выступает как противоположное, отдаленное друг от друга. Такое поведение человека, как замечает М. Раевски, можно объяснить тем, что человеческая жизнь характеризуется состоянием неустойчивого равновесия. Она колеблется между двумя противоположностями, из которых первая символизирует склонность человека к логическому подходу и контролю мира. Вторая противоположность является его стремлением к удовлетворению чувственного удовольствия, а также восхищением, замешательством и отсутствием порядка³. Такой подход к действительности сохраняется и закрепляется в его языке, в котором отражается способ видения им мира, его организация

³ M. Rajewski, *Karnawał w ujęciu antropologicznym*, [в:] J. Mazur, M. Rumińska (red.), op. cit., с. 205.

мира, и в результате – его концептуализация, которая, с одной стороны, может быть универсальной, а с другой – национально специфичной.

Семантическая интерпретация русских и польских фразеологизмов, как, напр.: *класть зубы на полку, молочные реки и кисельные берега, плакать кровавыми слезами, утопить в ложке воды кого*; польск. *zawisnąć w powietrzu, grać na nerwach komuś, czuć pismo nosem, gryźć kamienie, maczać pióro w żółci*, основанных на карнавальная концепции парадокса, в котором нарушены правила, обязывающие и закрепленные в основном семантическом содержании, образующих словосочетания лексем, информирующих о положении вещей, несоответствующих физическим свойствам известных предметов, позволяет увидеть в них также экспрессивный способ восприятия мира, но прежде всего человека, как главного его организатора. Можно сказать, что семантическая организация анализируемых фразеологизмов основывается на принципе антропоцентризма – воззрения, согласно которому человек есть центр и высшая цель мира. Поэтому человек становится точкой отсчета в содержании характеризуемых фразеологизмов, он вовлечен в их анализ, определяя их перспективу и конечные цели. Авторы польского издания монографии *Kognitywne podstawy języka i językoznawstwa*⁴, обращают внимание на факт, что в процессе познания действительности на более обобщенном уровне человек переносит собственную эгоцентрическую ориентацию на другого человека. Психическая близость, какую человек испытывает по отношению к другому человеку, определяет его антропоцентрическую перспективу видения мира. Антропоцентрическая перспектива восприятия мира вытекает из факта, что человек заинтересован в нем прежде всего другим человеком, похожим на него самого. Он заинтересован его мыслями, действиями, поступками, движениями его тела, предметами, которые к нему принадлежат. Можно сказать, что человек во всех языковых информациях о фактах, явлениях, процессах, происходящих вокруг него и по отношению к нему занимает привилегированное положение⁵.

Следует отметить, что конструируемый человеком в анализируемых фразеологизмах образ человека является обыденной его интерпретацией. В научной литературе она определяется как наивная, что, по мнению Е. Бартминьского, значит одновременно „антропоцентрическая” или

⁴ E. Tabakowska (red.), *Kognitywne podstawy języka i językoznawstwa*, Kraków 2001.

⁵ Ibidem, с. 23.

„этноцентрическая”, которая строится с точки зрения человека и по мере его возможностей⁶.

Как утверждает Н. Семененко, фразеологизмы интересны для исследователя в нескольких ракурсах: а) в плане установления средств языковой выразительности; б) с точки зрения особенностей их семантической структуры, а также в) для рассмотрения основных прагматических установок, действующих практически независимо от о конкретных социально-исторических условий и не теряющих своей актуальности на протяжении сотен лет⁷. В анализируемых нами примерах русских и польских фразеологизмов, почерпнутых из словаря Ю. Люкшина⁸, содержатся стабилизированные общественные коннотации, т.е. убеждения и воображения, касающиеся человека как объекта аксиологической характеристики. Аксиологический аспект предполагает определение того, что человек считает ценным для себя и для другого человека, что в человеке является полезным, а что является вредным, прекрасным и безобразным, так как объективный мир, частью которого является человек, членится им самим с точки зрения его ценностного характера – нормами представления о хорошем и плохом. Ценности с одной стороны обуславливают процесс познания человеком другого человека, социального мира, а с другой – они регулируют его поведение среди людей.

Анализируя польские и русские фразеологизмы с точки зрения их заданной семантической и структурной характеристики, следует подчеркнуть, что такие словосочетания, выделяемые в их структуре, как, напр.: *ходить на голове, каша в голове у кого, пожирать глазами, стрелять глазами, глаза на лоб лезут, уши вянут, за ушами трещит (есть аж за ушами трещит)*; польск. *uszu więdną, spuścić nos (na kwintę), serce podchodzi do gardła, serce na dłoni (mieć), buty wołają pić, buty jeść proszą, ruszyć rozumem jak martwe ciele ogonem*, либо пример, автором которого является Станислав Ежи Лец: *nie mlaskać oczyma* нужно рассматривать с семантической точки зрения как выражения будто бы лишённые смысла, в которых, исходя из прямых значений, образующих их компонентов, подвергаются сомнению законы семантической правильности. С другой стороны, приведенные словосочетания нашлись в пределах устойчивых структур – фразеологизмов, как результат их метафорического употребления, функционирующих прежде

⁶ J. Bartmiński, op. cit., n. 157.

⁷ Н.Н. Семененко, *Базовые семантические свойства русских паремий в свете когнитивно-дискурсивного подхода*, [в:] *XIX Olomoucký Dny Rusistů*, Olomouc 2008, с. 403–404.

⁸ J. Lukszyn, *Wielki słownik frazeologiczny polsko-rosyjski, rosyjsko-polski*, Warszawa 1998.

всего в разговорном варианте речи. Рассматриваемые словосочетания, образующие семантическую и формальную структуру фразеологизмов, являются примером карнавального нарушения семантической традиции (семантических валентностей), и одновременно возбуждения, а также удивления их отличной семантической ролью.

Фразеологизмы, в которых в значительной степени фиксируется стереотипное отношение к человеку, являются богатым источником черт, которые его характеризуют и оценивают. Лингвистической прослойке стереотипа, зафиксированной во фразеологизмах, лингвисты, как утверждает В. Хлебда, признают значительность, как основе реконструкции ментальной сферы человека⁹. Таким образом, можно сказать, что стереотипы в определенной степени отражают закрепленные в воображении изображения человека как объекта оценки, образцы его поведения.

Опираясь на фактографический материал, интересно проследить, в каких сферах реализуется оценочный компонент в польских и русских фразеологизмах, построенных по принципу карнавальной концепции „мира наооборот“, в которой нарушаются законы, обязывающие и закрепленные в содержании слов данного языка. Такая семантическая несвязность охватывает разные семантические категории, которые используются в обыденно воспринимаемой картине человека. Русский и польский языки богаты устойчивыми словосочетаниями, буквальный смысл которых является примером реализации идеи парадоксальной концепции мира. Эти парадоксы тематически касаются жизни человека, его внешнего вида и нравственной характеристики. Нравственность, интеллектуальные способности человека определяются в следующих фразеологизмах: *ходячая добродетель, ходячий справочник, ходячий университет, ходячая энциклопедия, живая летопись*; польск. *chodząca cnota, chodząca encyklopedia, żywa kronika, chodząca metryka*.

Поведение человека, его эмоциональное и физическое состояние характеризуются фразеологизмами, лексическими компонентами которых являются соматизмы. Интересно отметить, что во многих жанрах искусства изображения человеческого тела отождествляет определенная схема и порядок. Можно сказать, что тело человека является микрокосмосом, полюсами которого являются голова – верх и ноги – низ. В карнавальной концепции

⁹ W. Chlebda, *Stereotyp jako jedność języka, myślenia i działania*, [в:] J. Anusiewicz, J. Bartmiński (red.), *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki, Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, „Język a Kultura”, t. 12, Wrocław 1998, с. 32.

мира тело подвергается деформации. Идея семантического парадокса, использованная в семантической структуре фразеологизмов с соматическим элементом заключается в том, что неодушевленное может оказаться одушевленным. Итак, например, голова в парадоксальной концепции мира перестает символизировать равновесие, а получает отрицательные коннотации. Она является очагом страха, беспорядка, плохой памяти, рассеянности, легкомысленности, простоты и нереальности, напр.: *ходить на голове* ‘шалить’, *туман в голове*, *голова как решето*, *каша в голове*, *прятать голову в песок*, *безголовный человек*; польск.: *stawać na głowie*, *dziurawa głowa*, *mieć zielono w głowie*, *człowiek bez głowy*, *kłaść łopatą do głowy*, *marzenie ściętej głowy*.

Лексема *глаза*, кроме своих символических значений: ‘окно, душа, стыд, ревность’, во многих польских и русских фразеологизмах сочетается со словами, которые обычно относятся к другим частям тела, напр., ко рту (пожирать), к руке (стрелять), к ногам (обежать, лезть) или у них совсем другая основная сфера употребления. Приведем примеры: *пожирать глазами*, *обежать глазами*, *стрелять глазами*, *глаза на лоб лезут*, *мешки под глазами*, *искры из глаз посыпались*, *замазать глаза*, *пелена с глаз упала*; польск. *pożerać oczami*, *obrzucić wzrokiem*, *strzelać okiem*, *worki pod oczami*, *świeczki stanęły w oczach*, *zamydlić oczy*.

Лексема *язык*, ассоциирующаяся с понятием речи, во многих фразеологизмах относится именно к такому ее значению. Эти фразеологизмы часто приобретают также оценочные коннотации. Одновременно лексический компонент *язык* в структуре фразеологических единиц, построенных по принципу карнавного парадокса, может сочетаться со словами, которые информируют о таких состояниях языка, которые в своем основном значении не соответствуют его физическим свойствам, образуя словосочетания, которые можно также оценить как семантически несвязные, например: *ломать язык*, *язык сломаешь*, *тянуть за язык*, *язык повернулся*, *наступить на язык*, *чесать язык*, *язык заплетается у кого*; польск. *łamać sobie język*, *trześć językiem*, *ciągnąć za język kogoś*, *język się płacze*.

Представленные примеры польских и русских фразеологических единиц позволяют отметить, что все они построены по принципу использования семантического парадокса. Следует однако подчеркнуть, что семантическая несвязность, используемая в реализации семантической сочетаемости слов, образующих указанные фразеологизмы, является одновременно показателем их метафорического употребления, которое

строится в результате нарушения семантической когерентности, при буквальном значении слов, образующих рассматриваемые фразеологические единицы.

В заключении наших наблюдений над польскими и русскими фразеологизмами, в словарной структуре которых использованы идеи карнавализации языка, следует подчеркнуть, что хотя современные потребители обоих языков могут не замечать в указанных фразеологизмах давнего карнавального языка, усматривая в них только своеобразные примеры фразеологических инноваций, то все же в их структуре нарушены законы семантической валентности. На наш взгляд, это явление следует оценивать как результат сознательного творческого приема, а не как нарушение норм сочетаемости слов на семантическом уровне.

Streszczenie

*Karnawałowa koncepcja świata i człowieka w aspekcie aksjologicznym
(na materiale wybranych rosyjskich i polskich jednostek frazeologicznych)*

Autor zwraca uwagę na funkcjonujące we współczesnym języku rosyjskim i polskim frazeologizmy, których komponenty leksykalne, łącząc się ze sobą, pozostają w sprzeczności z normami tzw. walencji semantycznej. Frazeologizmy te są echem reguł karnawałowej koncepcji „świata na opak”, w którym naruszane są wszystkie zasady obowiązujące w świecie.

Przytoczony materiał frazeologiczny pozwala stwierdzić, że w całości ma on charakter antropocentryczny i dotyczy różnych aspektów wartościowania człowieka. Rozpatrywane frazeologizmy to nie tylko przykłady specyficznych innowacji jednostek frazeologicznych, ale przede wszystkim rezultat świadomego aktu twórczego opartego na zasadach teorii karnawalizacji języka.

Summary

*The carnival conceptualisation of world and the man in the axiological aspect
(on the basis of selected Russian and Polish phrase units)*

The author draws attention in the text to the fixed phrases functioning in the Polish and Russian languages, whose lexical components, on joining to form the phrase, are in contradiction to the norms of the so called semantic valence.

The phrases are an echo of the rules of the carnival concept of the «world upside-down», in which all existing norms and rules are transgressed.

The analysed phrase corpus permits a conclusion that it is in its entirety anthropocentric of character and refers to various aspects of evaluating of man.

The examined phrases are not only examples of peculiar innovations in phrase units, but also result of deliberate act of creation, based on rules of carnivalisation of language.

Daria Słupianek
Poznań

Аксиологический фактор в выражениях с компонентом *widzieć / widzieć*

Глаголы *widzieć / widzieć* занимают почётное место в группе т.н. глаголов восприятия, являясь, по словам Н.Д. Арутюновой, важнейшими в иерархии восприятия¹. Зрительное восприятие – это один из основных стимулов, детерминирующих нашу активную деятельность, в том числе – прежде всего – мыслительную.

Неоднократно учёными подчёркивался факт, что данные глаголы совмещают в себе собственно перцептивный и именно ментальный компоненты². Под первой из этих составляющих подразумевается реакция соответствующего органа на действительность, под второй – осознание воспринятого, идентификация объекта, выявление его свойств³.

Зрительное ощущение отличается, несомненно, первенством по отношению к другим чувственным восприятиям, при помощи которых человек усваивает мир. Наглядность – это укоренившийся в культуре антропоцентрический показатель истинности, обуславливающий наш подход к окружающему. Замечательным примером из культурного поприща служит здесь апостол Фома, имя которого во фразеологизме „Фома неверующий” / „niewierny Tomasz” по сегодняшний день запечатлевает не только скептицизм, но и косвенно – предпочтение видения другим факторам как аргумента, убеждающего о каком-либо факте.

То, что зрительный канал перцепции в наибольшей степени стимулирует ментальные процессы, находит также подтверждение в словарных толкованиях глаголов *widzieć / widzieć*. Дефиниции фиксируют весьма большое количество ментальных значений этих слов. Неслучайно А. Вежбицка предлагает соотносить данные глаголы к ментальным процессам, а не к перцептивным⁴.

¹ Н.Д. Арутюнова, *Язык и мир человека*, Москва 1999, с. 415.

² Е.В. Падучева, *К структуре семантического поля „восприятие”*, „Вопросы языкознания”, № 4, 2001, с. 33.

³ Ibidem.

⁴ S. Żurawski, *Wyrażenia percepcji słuchowej w analizach semantycznych Anny Wierzbickiej*, [online] <http://human.uwm.edu.pl/polonistyka/P_J_2006/Zurawski.doc>.

Однако, на наш взгляд, нельзя отказывать названным глаголам в их дуальном характере, а наоборот – следует подчёркивать эту двумерность как выражение посредством языка своего рода природного порядка, проявляющегося в том, что доставляемые нам элементами внешнего мира стимулы воспринимаем прежде всего зрительным каналом, а это, в свою очередь, побуждает нас к мыслительным операциям. Последние порождают также оценочность элементов находящейся рядом среды.

Как одна из составных основного физиологического „оборудования” человека, зрение послужило мотивирующим фактором для создания выражений, содержащих оценочный фактор. Именно этот аксиологический аспект предлагаем сделать объектом анализа в настоящей работе. Опираясь на экземплификационный материал толковых словарей русского и польского языков (их перечень указан в конце статьи), предпримем попытку проследить, когда появляется аксиологический элемент в сочетаниях глаголов *widzieć* / *widzieć* с их распространителями. Будем здесь учитывать как свободные сочетания, так и фразеологизированные единицы.

Аксиологический фактор предполагает наличие прежде всего таких компонентов как субъект и объект оценки. Объект оценки имеет весьма широкий диапазон, им может быть как лицо, так и предмет, как событие, так и положение вещей. Субъект оценки, в свою очередь, – это лицо или социум, с перспективы которого даётся оценка. Существенным считаем сделать ещё одну заметку насчёт субъекта оценки. В связи с тем, что не ставим себе целью возбуждать здесь философский вопрос, как перцепция организует наши чувства, субъектом оценки будет для нас представитель наивного реализма. Данное миропонимание приписывается т.н. простому, рядовому человеку, заключая в качестве предпосылки не только обычное восприятие объектов, но и *такое* их восприятие, какими они являются в действительности, в простом к ним отношении⁵.

Окружающая действительность провоцирует человека к оценке. По словам Р. Токарского, её объектом являются те сферы жизни, которые важны для человека, которые образуют основную понятийную сеть для человеческой ориентации в мире⁶. Зрение – это, несомненно, очень важное „орудие” для этой ориентации. Человек оценивает его в первую очередь через призму витальных ценностей. Это находит свое отображение в самом

⁵ A.R. Lacey, *Słownik filozoficzny*, Poznań 1999, с. 207.

⁶ R. Tokarski, *Słownictwo jako interpretacja świata*, [в:] J. Bartmiski (red.), *Współczesny język polski*, Lublin 2003, с. 354.

основном значении глаголов *видеть* / *widzieć*, указывающем на физиологическую сторону обозначаемого ими действия.

В контексте вышесказанного первую группу выражений, содержащих оценочный компонент, образуют глаголы *видеть* / *widzieć* в значении 'обладать способностью зрения, иметь зрение'. В данном случае для глаголов *видеть* / *widzieć* характерен подчёркиваемый Р. Гжесяком универсализм и атемпоральность, суть которых можно свести, как полагает лингвист, к формулировке „х видит постоянно (всегда)”⁷. В своём универсальном и атемпоральном значении при данных глаголах не выступает указание на объект, благодаря чему в фокус внимания попадает видение как базисное умение человека как представителя видящих живых существ. В связи с тем об оценочном компоненте по отношению к рассматриваемым глаголам можем говорить даже тогда, если при них не выступает никакой распространитель, т.е. *видеть* / *widzieć* отсылают нас в этом случае к диапазону общечеловеческих витальных ценностей, принимая на себя положительную оценочность. Она легко превращается в отрицательную, если при данных глаголах появляется отрицательная частица *не* – *не видеть* / *nie widzieć*, вводящая, в свою очередь, указание на слепоту и одновременно отрицательную оценочность на фоне витальных ценностей.

При дополнении обсуждаемых глаголов (всё ещё в указанном выше значении) наречными, предложно-именными и сравнительными распространителями сам процесс видения получает качественную характеристику, напр.: *плохо, хорошо, прекрасно видеть*; *widzieć dobrze, źle; widzieć jak przez mgłę, niewyraźnie, z bliska, z daleka; widzieć jak kot (ryś)*.

Оценочный компонент появляется также в тех случаях, когда выражения с компонентами *видеть* / *widzieć* указывают на видение, как на фактор, который должен подтвердить, более или менее непосредственно, истинность высказывания. Нелишним будет рассмотреть данное явление в контексте максим Грайса. Грайс утверждал, что любое языковое поведение основывается на предпосылках, которые обуславливают эффективное ведение разговора⁸. В пределах высшего принципа кооперации лингвистом выделяются максимы количества, релевантности, образа действия и, конечно, максима качества, подчёркивающая необходимость говорить лишь то, что считаем соответствующим правде, что можем подкрепить доводами⁹.

⁷ R. Grzesiak, *Semantyka i składnia czasowników percepcji zmysłowej*, Wrocław 1983, с. 22.

⁸ J. Świątek, *W świecie powszechnej metafory*, Kraków 1998, с. 78.

⁹ Ibidem, с. 78–79.

Это должно обеспечивать нормативность языковой коммуникации. Возвращаясь к нашим глаголам, их сочетания типа:

*своими глазами видел,
widum Bog,*

или польские

*widzieć na własne oczy,
jak mnie widzisz żywego,
widzieć jak na dłoni,
com widział, to powiadam,*

могут служить хорошим средством убеждения собеседника по отношению к правдивости представляемого кем-либо содержания, так как они относятся к функционирующему в сознании рядового человека первенствующему значению зрительного канала над всеми другими. Следовательно, здесь имеем дело с косвенной оценочностью видения как приоритетного канала и, с другой стороны, с непосредственной оценкой излагаемого содержания под углом правдивости.

Сопоставление выражений *znać po słucham / wiedzieć ze słyszenia* и *своими глазами видел / widzieć na własne oczy* не вызывает сомнений насчёт того, который из аргументов выберет тот, кого сведения должны оказаться более достоверными. И хотя ссылка на собственные чувства, в том числе зрительные, принадлежит в объективной оценке к более слабым эмпирическим аргументам¹⁰, то языковая картина мира приписывает видению высокую ценность, придавая ссылающимся на него аргументам своего рода объективное обоснование, непреложность. Доказательностью по обсуждаемому нами вопросу обладают также пословицы:

*Лучше один раз увидеть, чем сто раз услышать;
Lepszy jeden, który widział, niż dziesięciu, którzy słyszeli;
Kto wiele widział, wiele wie;
Wolę widzieć, niż słyszeć;
Insza słyszeć, insza widzieć или же шутивное
Widziały gały, co brały.*

В подтверждение правильности, основательности высказанных суждений, рядом с применением с целью обратить на что-л. чьё-л. внимание, подчеркнуть какой-либо факт применяются также реализации глаголов *видеть / widzieć* в виде вводных выражений, напр.:

¹⁰ P. Wróblewski, *Rola czasowników percepcji wzrokowej w wyrażaniu treści abstrakcyjnych*, „Białostockie Archiwum Językowe” 2001, № 1, с. 193.

вот видишь, widzisz;
widzisz, a widzisz, no widzisz;
как видишь, widzisz;
jak widzę, jak (a, no) widzisz, jak widzimy, jak pan, jak pani widzi.

В данных конструкциях с глаголами *видеть / widzieć* не всегда имеем дело с буквальным их значением, но также с их метафорическим употреблением в значении процессов мышления, умозаключения и т. п. В этом контексте имеет смысл отнестись к дефиниции метафоры, предлагаемой Лакоффом и Джонсоном, согласно мнению которых сущность метафоры заключается в понимании одного понятия в терминах другого, более простого¹¹. В нашем случае видение как более простой процесс послужило базой для обозначения ментальных операций.

В некоторых речевых оборотах с глаголами *видеть / widzieć* на первое место выдвигается эмоциональная оценка. На наш взгляд это находит отражение в первую очередь в выражениях типа:

Глаза б мои не видели (кого, чего)!;
Видеть не могу, не может и т. п. кого, что!;
Что я вижу!;
Nie chcieć widzieć kogoś na oczy;
Co ja widzę//Co widzimy!;
Kogo widzę//Kogo widzimy!;
Kto to widział//Widział to kto//Widział kto coś podobnego!;
Widzisz, widzicie, widzieliście go (ja, je, ich)!

Данные языковые единицы могут выражать широкий спектр эмоций – ненависть, отвращение, резкое недовольство, пренебрежительное отношение, удивление, радость, гнев, ошеломление и др. Перечисленные чувства, а вместе с тем эмоциональная оценка, относятся, конечно, не к самому видению, но непосредственно к элементу окружающей действительности, по отношению к которому в качестве реакции субъект направляет одну из указанных реплик. Как подчёркивается Ю.Д. Апресяном, развитие эмоций сопровождается несколько фаз – это, между прочим, физическое восприятие или ментальное созерцание, определяемые как первопричина эмоций, очередной фазой, как впервые заметил Спиноза – непосредственной причиной эмоций, является интеллектуальная оценка некоторого положения вещей как желательного или нежелательного для субъекта¹².

¹¹ G. Lakoff, M. Johnson, *Metafory w naszym życiu*, Warszawa 1988, с. 139.

¹² Ю.Д. Апресян, *Образ человека по данным языка: попытка системного описания*, „Вопросы языкознания”, № 1, Москва, 1995, с. 52.

Через призму сказанного в указанных выше выражениях очередной раз сталкиваемся – хотя не непосредственно, с оценкой зрительного канала перцепции, который и на этот раз экспонируется в языке как основной источник стимулов и одновременно, образно говоря, как этот канал, который первым хочет избежать неприятные ощущения (*Видеть не могу, не может и т. п. кого, что!*).

Оценочный потенциал глаголов *видеть* / *widzieć* по отношению к объекту можно заметить во фразеологизмах:

Видеть не дальше своего собственного носа;

Widzieć tylko swój nos, koniec własnego nosa/ nie widzieć dalej niż koniec, czubek własnego nosa/ swojego nosa;

Видеть на два (три) аришина под землёй;

Widzi na trzy sążnie w ziemi;

Вижу тебя насквозь и три метра под тобой.

Интересующие нас глаголы создают вместе с прилегающими компонентами своего рода микросцены, метафорически выражающие определенные черты человека. Два первых примера содержат ограничение перцептивного пространства антропоцентрическими ориентирами, что послужило основой для создания значения ограниченности, узости кругозора, отсутствия проницательности и одновременно отрицательной оценочности.

В третьем и четвертом примере сталкиваемся с противоположной ситуацией, т.е. с расширением поля зрения и интенсификацией зрительных возможностей человека, что в результате породило обладающее положительной оценочностью значение проницательности и дальновидности.

Интересно отметить, что фразеологизм *Вижу тебя насквозь и три метра под тобой* принадлежит к новейшей русской фразеологии¹³ и хотя он образован на основе устаревшего народного *на три аришина в землю*, то не подлежит сомнению, что глагол *видеть* не утрачивает своего лексического потенциала.

Приведенные выше примеры доказывают, что фактор пространства в соединении с глаголами *видеть* / *widzieć* играет важную роль при создании оценочного значения.

Затрагивая тему оценочности в контексте обсуждаемых перцептивных глаголов, нельзя оставить без комментария польское *jak (komuś) się widzi (ktoś, coś)*. Одни лексикографы выделяют данное значение как одно из значений глагола *widzieć*, другие же выделяют как отдельную вокабулу

¹³ В.М. Мокиенко, *Новая русская фразеология*, Opole 2003, с. 14.

глагол *widzieć się*, считая его производным от глагола *widzieć*. Однако независимо от того, которая из трактовок этого вопроса получит более широкое распространение, с нашей перспективы необходимо лишь рассмотреть значение данной лексемы под углом оценочности:

jak (komuś) się widzi (ktoś, coś) – ‘jak się komuś podoba, czy ma jakieś uwagi odnośnie do kogoś, czegoś’¹⁴;

widzieć się – ‘wywierać na kimś przyjemne, korzystne wrażenie; wydawać się komuś ładnym, atrakcyjnym, miłym, sympatycznym, przyjemnym itp.’¹⁵;

widzieć się – ‘podoać się’¹⁶.

Если при реализации данного глагола не появляется отрицание, то выражается им положительная оценка объекта, напр.:

Widzi mi się ta bluzeczka, kupmy ją (PSWP, с. 247).

Наличие отрицания вводит в свою очередь противоположную оценочность:

Nie widzi mi się to, popraw tę pracę (PSWP, с. 247).

В русском языке глагол *видеть* (или даже *видеться*) не употребляется в указанном выше на материале польского языка оценочном значении.

Как было выяснено в настоящем кратком изложении, глаголы *видеть / widzieć* обладают весьма значительным потенциалом при выражении оценочности. Физическое зрительное восприятие, выражаемое глаголами *видеть / widzieć*, выбранными нами для анализа по причине обозначаемого ими прототипного человеческого умения – врожденной способности видения, может быть оцениваемым, во-первых, с точки зрения витальных ценностей, во-вторых, в контексте своей значимости через призму языковой картины мира. Итак, языковая картина мира фиксирует приоритетность видения по отношению к другим физическим восприятиям, напр. к слуху. Это проявляется между прочим в употреблении при аргументации выражений образованных на базе лексики, обозначающей зрительное восприятие. Кроме того глаголы *видеть / widzieć* могут служить основой для речевых оборотов, содержащих эмоциональную оценку некоторого положения вещей или же, при вынесении на первый план пространственного элемента, для проникнутой антропоцентризмом характеристики человека.

В связи с тем, что данное изложение ни в коем случае не претендует на полноту охвата проблемы аксиологического фактора по отношению

¹⁴ P. Müldner-Nieckowski, *Wielki słownik frazeologiczny*, Warszawa 2003, с. 872.

¹⁵ *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, pod red. H. Zgółkowej, t. 45, Poznań 2004, с. 247, (сокращение: PSWP).

¹⁶ *Słownik języka polskiego*, pod red. W. Doroszewskiego, t. 9, Warszawa 1967, с. 1009.

к выражениям с компонентами *видеть* / *widzieć*, подытоживая, мы хотели бы подчеркнуть, что результаты нашего исследования – это лишь вступительные сигналы, и одновременно отправная точка для более исчерпывающего анализа, который будет проведен на основе фактического материала с учётом более широкого контекста.

Лексикографические источники

- Большой академический словарь русского языка*, т. 2, Москва – Санкт-Петербург 2005.
Большой толковый словарь русского языка, под ред. С.А. Кузнецова, Российская Академия Наук, Санкт-Петербург 2002.
 Стыпула Р., *Словарь пословиц и поговорок русско-польский и польско-русский*, Варшава 1974.
 Karolak S., *Słownik frazeologiczny rosyjsko-polski, Русско-польский фразеологический словарь*, Warszawa 1998.
 Müldner-Nieckowski P., *Wielki słownik frazeologiczny*, Warszawa 2003.
Nowa księga przysłów i wyrazów przysłowiowych polskich, т. 3, под ред. J. Krzyżanowskiego, Warszawa 1972.
Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny, т. 45, под ред. H. Zgólkowej, Poznań 2004.
 Skorupka S., *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 1999.
Słownik języka polskiego, т. 9, под ред. W. Doroszewskiego, Warszawa 1967.

Streszczenie

Czynnik aksjologiczny w wyrażeniach z komponentem „видеть” / „widzieć”

W niniejszym artykule podjęta została kwestia obecności pierwiastka wartościującego w realizacjach czasowników *видеть* / *widzieć* w oparciu o materiał leksykograficzny. Analiza sygnalizuje, że oprócz wartościowania percepcji wzrokowej jako wartości samej w sobie z punktu widzenia ważnych czynności życiowych, czasowniki *видеть* / *widzieć* tworzą bazę dla wyrażen wartościujących w stosunku do innych elementów otaczającej rzeczywistości, wyraźnie zaznaczając przy tym priorytet percepcji wzrokowej w językowym obrazie świata.

Summary

The axiological factor in the expressions with the component „видеть” / „widzieć” (‘to see’)

The author touches on the question of presence of an evaluative element in the realizations of verbs *видеть* / *widzieć* (‘to see’) on the basis of lexicographical material. The analysis shows that apart from evaluating of the visual perception as value in itself in the context of important life functions, the verbs *видеть* / *widzieć* (‘to see’) create a base for evaluative expressions in relation to other elements of reality, clearly emphasizing the priority of the visual perception in the linguistic world’s image.

Swietlana Waulina, Irina Kuksa
Kaliningrad

Модальность предложения – модальность текста: актуальные аспекты изучения*

Модальность, являясь одной из стержневых семантических категорий, формирующих непосредственную связь высказывания с внеязыковой действительностью, является объектом устойчивого и длительного интереса ученых, наглядным свидетельством чему могут служить состоявшийся в Германии симпозиум „Модальность в славянских языках. Новые перспективы” (Регенсбург, 2004), а также проведенная в России Международная научная конференция „Модальность в языке и речи: новые подходы к изучению” (Калининград, 2007). Вместе с тем сложность и многоаспектность содержательной природы модальности неизбежно порождает множество самых различных ее квалификаций, зачастую противоречащих друг другу. „Видимо, нет другой категории, – отмечает Валентина Попова, — о природе и составе частных значений которой высказывалось бы столько противоречивых мнений, как о категории модальности”¹.

Чем же можно объяснить подобный феномен модальности? Во-первых, очевидно, тем, что модальность относится к числу понятийных категорий, изучение которых, как известно, представляет особую сложность. А во-вторых, тем, что языкознание последних десятилетий характеризуется последовательной функциональной направленностью, обусловившей определенную корректировку традиционных взглядов на функциональный статус различных языковых явлений, в том числе и на модальность. Обращение к разноуровневым языковым фактам в условиях их конкретной реализации явилось базой для развития целого ряда научных направлений, в том числе социолингвистики, лингвистики текста, языковой номинации, когнитивной лингвистики, и вполне закономерно привело к идее

* Работа выполнена при финансовой поддержке проекта Российского фонда фундаментальных исследований (РФФИ), проект № 09-06-00172-а.

¹ В.П. Попова, *Средства выражения модального значения волеизъявления в английском и русском языках (сопоставительный аспект)*, Краснодар 2000, с. 10.

построения функциональной грамматики, исходные позиции которой органично согласуются с мыслью академика Щербы о том, что „вся грамматика в целом, фактически со всеми ее разделами, мыслится... не как учение о формах, а как сложная система соответствий между смыслами, составляющими содержание речи, и внешними формами выражения этих смыслов, их формальными показателями”². „Моделирование процесса порождения и восприятия речи, – отмечает Зинаида Тураева, связано с модальностью. Этим объясняется возросший интерес к изучению модальности, который можно сравнить с «бумом» исследований по метафоре. В основе этого интереса лежит рассмотрение языка как средства социального взаимодействия, как социокультурного феномена”³.

Именно поэтому вполне закономерным представляется стремление специалистов использовать наиболее эффективные направления исследования данной категории. Одним из таких направлений является функциональный подход, который дает возможность наиболее полно выявить разноуровневые средства языковой передачи экстралингвистических ситуаций, определить их роль в выражении смысла высказывания⁴.

Стремясь представить наиболее существенные аспекты изучения категории модальности на функциональной основе, считаем уместным сделать краткий экскурс в историю ее изучения в лингвистической науке⁵.

В русском языкознании концепция модальности как важной семантической категории, раскрывающей отношение содержания предложения (высказывания) к действительности, была впервые сформулирована и изложена академиком Виноградовым. Им же были суммарно очерчены основные языковые средства выражения модальности, намечена их функциональная иерархия. В зарубежном языкознании начальный этап в научном изучении данной категории связан с именем французского лингвиста Шарля Балли, сделавшего принципиально важное замечание о том, что „[...] нельзя придавать значение предложению высказыванию, если в нем не обнаружено хоть какое-либо выражение модальности”⁶. Именно Шарлю Балли принадлежит выделение в смысловой структуре предложения

² Л.В. Щерба, *Языковая система и речевая деятельность*, Ленинград 1974, с. 28.

³ З.Я. Тураева, *Лингвистика текста и категория модальности*, „Вопросы языкознания” 1994, № 3, с. 114.

⁴ А.В. Бондарко, *Функциональная грамматика*, Ленинград 1984, с. 89.

⁵ Подробное освещение данного вопроса содержится в монографии С.С. Ваулиной *Эволюция средств выражения категории модальности в русском языке (XI–XVII вв.)*, Ленинград 1988.

⁶ Ш. Балли, *Общая лингвистика и вопросы французского языка*, Москва 1955, с. 44.

диктума (объективной семантической константы) и модуса (субъективной переменной константы), ставшее в дальнейшем основой для общепринятого различения двух типов модальности – объективной и субъективной.

Бесспорная значимость роли категории модальности в формировании высказывания послужила толчком для ее активного изучения в последующие годы как в русской, так и в зарубежной лингвистике, а сложность ее содержательной структуры способствовали появлению самых различных точек зрения относительно семантического объема данной категории. Все многообразие данных точек зрения можно свести к двум, различающимся по степени широты подхода к трактовке модальности.

Согласно первому, узкому подходу, языковая модальность понимается как прямая аналогия модальности суждения; будучи семантической категорией, она реализуется во всем составе предложения и не накладывает каких-либо особых признаков на структуру предложения. Данная точка зрения не имеет широкого распространения, ибо она сводит языковую модальность к логической модальности суждения, ограничивая ее выделяемыми в формальной логике значениями возможности, необходимости и действительности.

Согласно второму, широкому подходу, в содержательный объем модальности включаются значения реальности/ нереальности, утверждения/ отрицания, достоверности, вероятности, необходимости, возможности, желательности, а также значения побуждения, волеизъявления и эмотивности.

Подобная широта в подходе к пониманию семантического объема модальности закономерно привела исследователей к стремлению ограничить или упорядочить комплекс значений, входящих в ее состав, установить структурно-функциональную иерархию отдельных семантических пластов модальности в содержательной структуре предложения. Значительный шаг на этом пути сделала, на наш взгляд, Галина Золотова, которая, опираясь на концепцию модальности, предложенную академиком Виноградовым, выделила три аспекта модальных отношений: 1) отношение содержания высказывания к действительности в плане его реальности/ ирреальности с точки зрения говорящего – объективная модальность; 2) отношение говорящего к содержанию высказывания в плане его достоверности / недостоверности – субъективная модальность; 3) отношение между субъектом действия (носителем признака) и действием (предикативным признаком) – по терминологии автора, внутрисинтаксическая модальность⁷.

⁷ Г.А. Золотова, *Очерк функционального синтаксиса русского языка*, Москва 1973, с. 141–147.

Вместе с тем данная классификация, принимаемая многими исследователями модальности, страдает излишней привязанностью к форме, т.е. не вполне отвечает основному принципу функционального анализа – от смысла, функции к форме.

Прежде всего следует отметить, что в данной классификации не учитывается одно из принципиально важных положений функционального подхода в синтаксических исследованиях – положение о содержательной двуаспектности предложения, нашедшее широкое отражение в современной теории номинации (см. работы Елены Кубряковой, Нины Арутюновой, Владимира Гака и др.), согласно которой „языком именуется не только отдельные предметы, действия, процессы, признаки и т.п., но и целостные события [...]”⁸ и „наречение действительности происходит также в рамках предикативных словосочетаний, т. е. в рамках предложения или высказывания”⁹.

Вышеприведенные факты делают правомерной квалификацию языковой модальности как сложной семантической категории, содержательный объем и функциональная иерархия значений которой определяются смысловой двуаспектностью предложения, а именно его номинативным (пропозициональным) и коммуникативным (прагматическим) аспектами. В рамках номинативного аспекта, фиксирующего определенные факты, события внешней языковой действительности и ее основные свойства, выделяется пропозициональная модальность, в рамках прагматического аспекта, „преломляющего” эти факты в сознании говорящего, раскрывающего коммуникативную перспективу высказывания (его цель, степень достоверности и т.п.) выделяется модальность прагматическая.

Составляющими пропозициональной модальности являются объективная модальность, включающая значения реальности/ ирреальности (она образует ядро функционально-семантической категории модальности), – и модальность ситуативная (в иной терминологии, внутрисинтаксическая, предметная), включающая значения действительности, возможности, необходимости, желательности (она выступает в качестве микрополей, формирующих периферию рассматриваемой функционально-семантической категории). В числе основных содержательных компонентов коммуникативной (прагматической) модальности находятся субъективная модальность, вопрос и побуждение.

⁸ Е.С. Кубрякова, *Номинативный аспект речевой деятельности*, Москва 1986, с. 39.

⁹ Е.С. Кубрякова, *Актуальные проблемы современной семантики*, Москва 1984, с. 124.

Разумеется, вряд ли можно говорить о полной автономности вышеуказанных пластов категории модальности. Анализ языковых фактов позволяет ученым обнаружить диффузность, размытость и проницаемость границ между ними¹⁰. Так, по мнению Нины Валгиной, и сама объективная модальность, „по сути, отражает, как говорящий (автор) квалифицирует действительность – как реальную или ирреальную, возможную, желаемую и др.”¹¹.

Сущность данного языкового феномена большинством ученых понимается прежде всего на основе взаимодействия человека с окружающим миром и с учетом соотношения „язык – мышление – действительность”. С этой точки зрения вполне логичным представляется определение модальности как антропоцентрической категории, выявляющей позицию адресанта по поводу определенного фрагмента картины мира¹².

Функциональный подход к исследованию языковых фактов, органично сочетающийся с его антропоцентрической направленностью, закономерно вызвал у исследователей особый интерес к изучению текста, и не только по вряду ли подлежащей сомнению причине, что „[...] доступным наблюдению язык является в форме текста и еще никогда не выступал ни в какой другой форме, кроме этой”¹³, но прежде всего потому, что именно „текст как идиостиль реализует, с одной стороны, имманентные черты определенной системы языка, с другой, – представляет собой результат индивидуального отбора языковых ресурсов, соответствующих эстетическим или прагматическим целям его автора”¹⁴. Как законченное речевое произведение, текст „пронизан субъективностью и антропоцентрическими устремлениями, а антропоцентричность выражается в речи и как субъективно-модальное значение”¹⁵.

На тот бесспорный факт, что модальность как категория, „охватывающая всю ткань речи”¹⁶, реализуется не только на уровне предложения (высказывания), но и на уровне самой крупной речевой единицы – текста, особое

¹⁰ См., например: С.С. Ваулина, *Эволюция средств выражения...*

¹¹ Н.С. Валгина, *Теория текста*, Москва 1998.

¹² См., например: Т. В. Романова, *Модальность как текстообразующая категория в современной мемуарной литературе*, Санкт-Петербург 2003.

¹³ Р. Hartmann, *Texte, Klassen von Texten* [в:] *Strukturelle Textanalyse*, New York 1972, с. 1.

¹⁴ Е.Н. Базалина, *Художественный текст и модальность*, [в:] *Научная мысль Кавказа*, Ростов-на/Д. 2000, № 7, с. 75–76.

¹⁵ Л.Г. Бабенко, И.Е. Васильев, Ю.Б. Казарин, *Лингвистический анализ художественного текста*, Екатеринбург 2000, с. 194.

¹⁶ В.В. Виноградов, *О категории модальности и модальных словах в русском языке*, [в:] *Труды Института русского языка*, Москва – Ленинград 1950, т. II, с. 43.

внимание специалисты обратили лишь в последние десятилетия, когда в лингвистике весьма отчетливо проявились антропоцентрические тенденции и учет человеческого фактора, играющего роль экстралингвистического компонента языковых преобразований, обусловил закономерный интерес исследователей к прагматическому аспекту функционирования языковых единиц и грамматических категорий¹⁷.

Впервые модальность как текстовую категорию обозначил Илья Гальперин, указавший на то, что в тексте она носит не грамматический, а функционально-семантический характер, проявляясь в разных фрагментах текста и выражаясь через характеристику героев, распределение отрезков текста, сентенции автора, актуализацию отдельных частей текста и т.д.¹⁸ В последующие годы общие и частные вопросы изучения модальности текста рассматривались в работах Григория Солганика, Марии Откупщиковой, Зинаиды Тураевой, Виктора Мещерякова, Нины Валгиной и других ученых. При этом следует отметить, что материалом в таких исследованиях выступает преимущественно художественный текст. Вместе с тем выход на текстовый уровень исследования модальности, требующий внимания к жанрово-стилистическим особенностям текста с точки зрения степени выявления в нем авторской модальности, позволяет отойти от ее традиционного рассмотрения лишь как компонента художественного текста, поскольку, как справедливо замечает Мария Пуховская, „углубленное изучение того или иного стиля невозможно при рассмотрении объективных факторов его функционирования без подключения субъективных факторов”¹⁹.

В плане сказанного значительный интерес представляет модальность публицистического дискурса, обладающего целенаправленным социальным действием, участвующего во взаимодействии людей и механизмов их сознания, т.е. в когнитивных процессах. В этом случае прагматический аспект модальности становится еще более очевидным, поскольку на передний план выдвигается сам акт коммуникации, т. е. для письменного текста – взаимоотношения автора и читателя.

¹⁷ См., например: В.Н. Мещеряков, *К вопросу о модальности текста*, „Филологические науки” 2001, № 4, с. 99–105.

¹⁸ См., например: И.Р. Гальперин, *Текст как объект лингвистического исследования*, Москва 1981.

¹⁹ М.Ю. Пуховская, *Модальные значения сложного предложения в научной (медицинской) речи*, Тверь 1995, с. 1.

В отличие от художественного произведения, где авторская модальность раскрывается не только через образ автора, но и через всю образно-содержательную систему произведения, а сама авторская позиция часто имеет имплицитный, неявный характер выражения, в публицистическом произведении выражение „авторства” является принципиально важным для писателя, поскольку его главная цель – открыто донести до читателя свои мысли, свои представления и свои оценки. Поэтому „степень авторизации здесь чрезвычайно высока и авторская модальность всегда эксплицирована”²⁰. „При выражении собственного отношения к реальным проблемам реального мира, – отмечает Татьяна Романова, – автор публицистического текста не «прячется за спину» созданного им рассказчика, а говорит сам”²¹. Публицистический текст становится каналом передачи информации и определенного видения действительности. В то же время в тексте фиксируются события и характеры, вызывающие у автора (=лица, ведущего повествование) различные оценочные реакции.

Как верно указывает Григорий Солганик, я – это „центр средоточия поля субъективной модальности”²². Главное средство, конституирующее текстовую модальность, – категория производителя речи. Мир фактов и событий, идей и понятий, создаваемый и/или отражаемый автором публицистического текста, подчас имеет выраженный суггестивный характер: автор заставляет читателя задуматься над предлагаемой концепцией мира и косвенно способствует формированию у адресата той или иной точки зрения на какой-либо факт действительности.

Как известно, сочетание экспрессии и стандарта есть конструктивный принцип публицистического стиля²³. Реализация произведениями публицистического стиля информационной и воздействующей функций также обуславливает его особенности.

Впрочем, отмеченные признаки публицистического текста в той или иной степени свойственны текстам и других функциональных стилей, например, научному тексту, отличительной особенностью которого также является высокая степень авторизации.

²⁰ Г.А. Золотова, Н.К. Онипенко, М.Ю. Сидорова, *Коммуникативная грамматика русского языка*, Москва 2004, с. 389.

²¹ Т.В. Романова, *op. cit.*, Санкт-Петербург 2003, с. 56.

²² Г.Я. Солганик, *О текстовой модальности как семантической основе текста*, [в:] *Структура и семантика художественного текста: Доклады VII Международной конференции*, Москва 1999, с. 364.

²³ См.: В.Г. Костомаров, *Русский язык на газетной полосе*, Москва 1971, с. 223.

В любом случае при анализе модальности текста актуализируется понимание модальности как двуаспектной категории, выражающей, с одной стороны, отношение субъекта, автора к объекту, предмету речи и его целевую установку (субъективная и коммуникативная модальности), а другой – отражающей, как говорящий (автор) квалифицирует действительность: как реальную или ирреальную, возможную, необходимую, желаемую и др. (объективная и ситуативная модальности). При этом необходимо иметь в виду, что „как только предметом рассмотрения становится текстовая модальность, стройность и четкость дифференциации модальных значений утрачивается, размываются их границы, наблюдается их пересекаемость и взаимодействие”²⁴. Особенно отчетливо это проявляется в значениях ситуативной модальности, которые в рамках текста утрачивают свою непосредственную номинативную функцию и начинают выполнять модально-оценочную функцию, вступая в тесное взаимодействие со значениями субъективной модальности.

Раскрыть механизм этого взаимодействия, выявить функциональную иерархию модальных значений в языке и тексте, определить характер их соотносительности с эмоционально-оценочными значениями, установить систему средств их выражения – эти и другие задачи представляются весьма актуальными при дальнейшем изучении модальности как языковой и текстовой категории.

Streszczenie

Modalność zdania – modalność tekstu: aktualne aspekty badań

W artykule na podstawie funkcjonalnego podejścia rozpatruje się perspektywiczne kierunki badania semantycznej kategorii modalności we współczesnym językoznawstwie; ustala się właściwości badania modalności jako kategorii tekstowej; opisuje się specyfikę modalnej semantyki w tekstach różnych gatunków literackich.

Summary

Sentence modality – text modality: topical aspects of studies

Topical aspects of the modality studies. The article deals with perspective ways of modality studies in the modern linguistics based on a functional approach to language facts analysis; determines structural-semantic features of modality as a text category; detects the specifics of modal semantics in the texts of different genres.

²⁴ Л.Г. Бабенко, *Оценочный фактор в формировании модального пространства текста*, [В:] *Оценки и ценности в современном научном познании*, Калининград 2009, с. 134.

Jan Wawrzyńczyk
Warszawa

Fonosfera w rosyjsko-polskiej perspektywie przekładowej

na uncje mierząc dźwięk i oddźwięk każdego słowa...

Julian Tuwim (1935)

звуки, которые слышат только поэт...

T. M. Николаева (2000)

Wyrazu *fonosfera* (ros. *фоносфера*) nie znajdziemy w słownikach terminologii językoznawczej i w encyklopediach lingwistycznych¹, ma natomiast liczne świadectwa użycia w Internecie, w sferze muzyki rozrywkowej, przemysłu muzycznego. Jego przejrzysta budowa słowotwórcza, nawiązująca do ważnego terminu *morfosfera*², uzasadnia wprowadzenie terminu *fonosfera* do przekładoznawstwa. Przekładoznawstwo zresztą obejmuje tak wiele problemów, zagadnień, także interdyscyplinarnych, że można równocześnie mówić o *translatosferze*³.

Sfera foniczna, przestrzeń dźwiękowa, całe uniwersum dźwięków, z którego wyodrębnia się głoski, czyli dźwięki relewantne językowo, to domena twórcy, pisarza, a zwłaszcza poety. To oni dostarczają tłumaczowi danych tekstowych i... kłopotów przekładowych, nierzadko poważnych. W poniższych uwagach⁴ pominię aspekt przekładu ustnego, w którym dźwięki istnieją fizycznie, zarówno po stronie translandów, jak i po stronie translatów; te relacje, to królestwo fonosfery, należy rozpatrywać odrębnie, wydobywając specyficzne dla niej zjawiska i reguły⁵. Zajmę się jedynie fonosferą odbitą w materii *niedźwiękowej*: graficznej, grafemowej.

¹ Brakuje go w: K. Polański (red.), *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, wyd. 2, popraw. i uzupełn., Wrocław – Warszawa – Kraków 1999; S. Urbańczyk, M. Kucała (red.), *Encyklopedia języka polskiego*, wyd. 3, popraw. i uzupełn., Wrocław – Warszawa – Kraków 1999; В. Н. Ярцева (ред.), *Лингвистический энциклопедический словарь*, 2-е изд., доп., Большая Российская энциклопедия, Москва 2002.

² Zob. G. Helbig, *Dzieje językoznawstwa nowożytnego*, przeł. Cz. Schatte i D. Morciniec, Wrocław – Warszawa – Kraków 1982.

³ Ten właśnie derywat zaproponował na konferencji w rozmowie ze mną prof. Grzegorz Ojcewicz.

⁴ Wykorzystujących materiał (o obj. ponad 1000 stron) z komputeropisu mojej pracy: *Rosyjsko-polski słownik tradycji i praktyki przekładowej*, która powinna się ukazać drukiem w 2010 r.

⁵ Np. konwencja pozatranslatologiczna zakazuje podczas tłumaczenia ustnego wypowiedzi osoby jąkającej się odtwarzania tych jak najbardziej fonicznych zjawisk (zjawisk fonosfery) w przekładzie.

Można wyodrębnić dwie zasadnicze grupy interesujących zjawisk, z którymi stykają się najczęściej tłumacze tekstów literackich.

Pierwsza obejmuje zjawiska z zakresu fonetyki segmentalnej. Spotyka się tu oczywiście zjawiska pograniczne, należące do tzw. fonetyki niekanonicznej⁶, kiedy zapis graficzny oddaje jedynie w przybliżeniu formę oryginału, sekwencję dźwięków, ale nie głosek. Dla tłumacza takie typowe przecież dla fonosfery obiekty stanowią konkretny realny problem przekładowy, który musi on jakoś – lepiej lub gorzej – rozwiązać. Por. np.

тпруу рrrr V – Тпруу! стой, моя кляча! – Prrr! stój, moja klaczy!

{*A. АФАНАСЬЕВ / L. FLASZEN 134/113*}⁷

тпруу тпру {*A. ФАДЕЕВ / L. LEWIN A:52/60*}

тпруюси cieliś {*Л. ТОЛСТОЙ / R. ŁUŻNY 10:404/316*}

Foniczna polonizacja takich struktur dźwiękowych nie jest łatwa. Ich analiza przekładowa, kwestia tłumaczenia wyrazów dźwiękonaśladowczych, wykrzykników onomatopeicznych to raczej zagadnienie badawcze na przyszłość; w słownikach rosyjsko-polskich/ polsko-rosyjskich znaleźć można niewiele.

Część niezgodności struktury fonetycznej (fonologicznej) translądów vs. translatów jest nie do pokonania, by tak rzec. Rosyjskiego *водичка* w przekładzie nie da się dźwiękowo przybliżyć polskiemu uchu tworem **wodziczka* (*wódeczka* jest „zajęta”). Nie każdy zresztą tłumacz jest do końca świadom zjawisk fonosfery, jej złożoności i wagi dla jakości przekładu. Był świadom Julian Tuwim, co widać po tym, że (niejako) skonstruował wyraz *odsiebiećcina*, fonicznie maksymalnie wierny rosyjskiemu oryginałowi *отсебятина*⁸.

Weźmy takie przykłady z praktyki translatorskiej (hipocoristica):

Игнашка Ignaszka {*Л. ТОЛСТОЙ / K. TRUCHANOWSKI 2:236/307*}

Лёшечка Loszeczka {*Ф. ДОСТОЕВСКИЙ / A. WAT 14:128/169*}

Мишатка Miszatka {*М. ШОЛОХОВ / W. ROGOWICZ A4:455/589*}

ale:

Мишечка Misza C Что Мишечка? Jak tam Misza? {*Л. ТОЛСТОЙ / J. ROMANOWSKI 11:321/334*}

⁶ Zob. A. A. Реформатский, *Очерки по фонологии, морфонологии и морфологии*, Наука, Москва 1979, s. 36.

⁷ System zapisu danych (dokumentacji przekładowej) i rozwiązanie skrótów zob. w: J. Wawrzyńczyk, *Teoretyczne i praktyczne aspekty przekładu rosyjsko-polskiego*, t. 1–2 Katedra Literatury i Kultury Rosyjskiej UŁ, Łódź 2000–2001.

⁸ J. Tuwim, *Dziela*, t. 5: *Pisma prozą*, Czytelnik, Warszawa 1964, s. 124.

oraz

культурненько *разг.-экспр.* kulturalnie ∇ Он выпрямился, крикнул, поднял большой палец руки и сказал: – Культурненько!.. Nagle wyprostował się, chrząknął, podniósł do góry duży palec i rzekł: – Kulturalnie!.. {*A. ФАДЕЕВ / L. LEWIN A:650/775*}

кургузенький ≅ w sobie kusy ∇ Девочка молодая, лет семнадцати, маленькая, кургузень-кая, но лицом белая и приятная [...]. Dziewucha młoda, lat siedemnaście, maluska, w sobie kusa, ale na twarzy biała i przyjemna [...]. {*A. ЧЕХОВ / M. DĄBROWSKA 7:343/137*}

краснозвёздный 1. czerwonogwiezdny ∇ краснозвёздный герой czerwонogwiezdny bohater {*B. МАЯКОВСКИЙ / W. WOROSZYLSKI 1:288/135*}

vs. gorsze:

2. czerwonogwiazdzisty {*Л. КАСИЛЬ и М. ПОЛЯНОВСКИЙ / Z. TERLECKA 367/179*}

Osobno por.:

эфгот ten {*Ф. ДОСТОЕВСКИЙ / J. JĘDRZEJEWICZ 8:305/407*}

Wybrane pary translandowo-translatowe należy oceniać pod względem zgodności liczby głosek i/lub sylab: a) identyczna / nieidentyczna; b) w translacji większa / w translacji mniejsza niż w translandzie. Są to cechy fonosfery istotne, o których tłumacz powinien pamiętać. Zasada przezroczystości znaku językowego nie może mu przeszkadzać, musi być wyłączana – wtedy, kiedy trzeba, tak aby nie odbiła się ujemnie na jakości przekładu.

Por. jeszcze:

народоволец

1. członek stowarzyszenia Narodnaja Wola {*B. ГРОССМАН / W. BIEŃKOWSKA A:164/139*}

i teŝ tłumaczki

2. narodowolec {*B. ГРОССМАН / W. BIEŃKOWSKA A:167/141*}

Wreszcie zestawienie:

трэзвон

1. bicie dzwonów ∇ [...] иные не выносят праздничного трэзвона. [...] inni nie znoszą świątecznego bicia dzwonów. {*B. КОРОЛЕНКО / A. MIJOSZ B2:194/172*}

∇ Он ударил своею умелой рукой по клавишам, подражая праздничному колокольному трезвону. Uderzył wprawną ręką w klawisze naśladując świąteczne bicie dzwonów cerkiewnych. {*B. КОРОЛЕНКО / A. MIŁOSZ* B2:193/172}
 2. trzykrotne bicie we wszystkie dzwony {*A. МЕНЬ / Z. PODGÓRZEC* 90/82}

Grupy spółgłoskowe także stwarzają problemy. Ze względu na bliskie pokrewieństwo rosyjskiego i polskiego, które się przekłada na (niekiedy znaczne) podobieństwo brzmienia wyrazów i ich związków, właściwsze jest dążenie w przekładzie do utrzymania ich równoliczności. Por. tu niezgodność:

∇ Платон Михайлыч... Płaton Michałycz! {*A. ГРИБОЕДОВ / J. TUWIM* 68/101}

∇ Зоя уткнулась в тарелку, помолчала и вдруг, улыбнувшись, ответила тоже присловьем (недаром она была внучкой Мавры Михайловны!): – Крут верижок, да рыбка хороша! Zoja wetknęła nos w talerz, chwilę milczała i odrzekła nagle z uśmiechem również przysłowiem (nie na próżno była wnuczką Mawry Michałowny!): – Brzeg jest stromy, ale rybka dobra! {*Л. КОСМОДЕМЬЯНСКАЯ / E. SŁOBODNIKOWA* 101/111}

Popatrzmy jeszcze na rozmaite trudne sprawy w konkretnych przykładach:

эхе ehe ∇ – Эхе! – сказал комендант [...]. – Ehe! – rzekł komendant [...].
 {*A. ПУШКИН / T. STĘPNIIEWSKI* 6:454/183}

э-хе-хе he-he-he {*A. ТОЛСТОЙ / J. TUWIM* 8:258/127}

эх-эх-ох ech-ech-ech ∇ Небось не даст пасынку погибнуть, выплатит! Эх-эх-ох! Nie da zginać pasierbowi, wykupi. Ech-ech-ech! {*A. ЧЕХОВ / A. TARN* 11:61/110}

э-хм e-hm ∇ Э-хм? E-hm? {*A. ГРИБОЕДОВ / J. TUWIM* 78/115}

эхма + ech {*И. КАТАЕВ / S. POLLAK* 123/29}

э-э eee ∇ – Э-э, брат, да ты, я вижу, совсем спишь, – как будто бы издалека донесся до меня голос капитана. – Eee, bracie, przecież ty śpisz na siedząco! – doleciał mnie jakby z bardzo daleka głos kapitana. {*A. ГАЙДАР / D. WAWIŁOW* 179/257-258}

э-э-э... eee... ∇ Э-э-э... грешить так грешить! Один только бог будет знать! Не впервой... Канальство! Eee... jak grzeszyć, to grzeszyć! Tylko Bóg będzie wiedział! Nie pierwszy to raz... Do licha! {*A. ЧЕХОВ / A. TARN* 11:110/203}

∇ – Дур-р-р-ак! – крепко произнес Обломов. – Du-u-reń! – rzekł dobitnie Obłomow. {*И. ГОНЧАРОВ / N. DRUCKA* 180/276}

Skandowanie, rozciąganie artykulacji por. w:

∇ – Ну, Шура, скажи: ре-ше-то, – просила она. – Лешето, – повторял Шура. – Szura, powiedz kra-ta – prosiła. – Kla-ta – powtarzał Szura. {*Л. КОСМОДЕМЬЯНСКАЯ / E. SŁOBODNIKOVA 16/21*}

∇ В М-ском полку был случай. Подпрапорщик Краузе в Благородном собрании сделал скандал. Тогда буфетчик схватил его за погон и почти оторвал. Тогда Краузе вынул револьвер ? рраз ему в голову! На месте! Тут ему еще какой-то адвокатишка подвернулся, он и его бах! W pułku M. zdarzył się taki wypadek. Podchorąży Krause wywołał w klubie szlacheckim skandal. Bufetowy chwycił go za epolety i prawie mu je oderwał. Wtedy Krause wyjął rewolwer i trach go w łeb! Trup na miejscu! Jeszcze mu się jakiś adwokaci-na nawinał, więc on i w niego trach! {*А. КУПРИН / Н. ROGALA 4:12/14*}

∇ Па-а-ду-маешь!.. – протянул Баскаков, сощуривая глаза и качая головой. – Па-адумаешь!.. Мыśлабы кто!... – przeciągnął szyderczo, mrużąc oczy i potrząsając głową. – Мыśлабы кто! {*А. ГАЙДАР / D. WAWIŁOW 95/100*}

∇ «Ро-ота, пли!» и дело в шляпе... „Компа-ania, огня!” – i sprawa załatwiona. {*А. КУПРИН / Н. ROGALA 4:12/13*}

Popatrzmy, co robi tłumacz z kaleczeniem artykulacyjnym ruszczyzny przez *native-speakera*:

∇ [...] даже слова иначе произносит и не говорит, например: Благодарю, Павел Васильич , или: Пожалуйте сюда, Михайло Иваныч, а: Боллдарю, Палл Асич, или: Па-ажалте сюда, Михал Ваныч. {*И. Тургенев, Два помещика, 4: 177*}

∇ [...] nawet słowa wymawia odmiennie i nie mówi, dajmy na to: „Dziękuję, Pawle Wasiljiczu” albo: „Proszę tutaj, Michajło Iwanycz”, tylko: „Kuje, Pale Asiljiczu” lub: „Prosz tu, Michal Wanyczu”. {*Cz. Jastrzębiec-Kozłowski 225*}

Ten i wcześniej zilustrowane problemy, wsparte obfitym materiałem, zasługują na badanie. Nie są marginalne.

To samo odnosi się do suprasegmentaliów języka rosyjskiego.

Oto liczba akcentów wyrazowych w porównaniu translandowo-translatowym może być: a) identyczna / nieidentyczna; b) w translacie większa / w translacie mniejsza niż translandzie. I ma to równie zasadnicze znaczenie dla fonosfery.

краснооко́лый ≅ o czerwonym otoku (*jaki*) ∇ краснооко́лые фуражки szarpi o czerwonych otokach {*М. ШОЛОХОВ / W. ROGOWICZ A1:221/281*}

краснопу́з czerwony pysk {*М. ШОЛОХОВ / А. СТАВАР 2:315/404*}

наш с тобою (*naui*) nasz ∇ [...] это была наша с тобою мечта! [...] со было naszym marzeniem! {*А. ДОСТОЕВСКАЯ / Z. PODGÓRZEC 126/104*}

„Dwuteksty” rosyjsko-polskie sygnalizują, jak wiele zagadek przekładowych pozostaje do rozwiązania, kiedy się zestawia struktury intonacyjne. Nie każde zdanie oznajmujące staje się w przekładzie zdanie oznajmującym, nie każde pytające pytającym itd. Szczególnie cenne pole obserwacji stanowi oryginał i przekład Gribojedowskiej komedii:

∇ Платон Михайлыч... Płaton Michałycz! {*А. ГРИБОЕДОВ / J. TUWIM 68/101*}

∇ Распроданы по одиночке!!! Na sztuki rozprzedano. {*А. ГРИБОЕДОВ / J. TUWIM 38/60*}

Tu tylko dwie pary zdań, wystarczy, by zaintrygować, by przykuć uwagę do tego fragmentu fonosfery w perspektywie tranlatologicznej.

Wreszcie na zakończenie: pełnia fonosfery nie może nie obejmować problematyki: swoje vs. obce (своё / чужое). Oto co akcentuje celnie znana badaczka: „Введение в текст на данном языке другого языка (иностранного) составляет одну из существенных проблем семиотики текста”⁹. (Warto w związku z powyższym przypomnieć też Tuwimowski przykład żartobliwego naśladowania języka obcego, japońskiego: *kokota na hamaku maca kozaka*.) Z jednej strony zdarza się tekst obcy nienaganny wpleciony do tekstu rosyjskiego; por. całe strony po francusku w prozie Lwa Tołstoja, co nie stwarza problemów przekładowych tłumaczowi na język polski, z drugiej mamy kaleczenie rosyjskiego przez *native-speaker*, obcy akcent:

∇ Лейтенант улыбался, кивал головой, ломаным русским языком говорил: –

Та, та!.. Хор’ошо... Нато вып’ит фаш здор’ов! {*М. Шолохов, ТД 4: 177*}

∇ Lejtenant uśmiechnął się, kiwnął głową, mówił łamaną ruszczyzną: – Tak, tak!... Dopsze... czeba wypicz pana strofie! {*А. Ставар 4: 226*}

Ciekawe przykłady kaleczenia mowy rosyjskiej znaleźć można u A. Gribojedowa we wzmiankowanym utworze, w tekstach I. Turgieniewa, F. Dostojewskiego,

⁹ Т. В. Цивьян, *К структуре иностранной речи у Достоевского (французский язык в „Подростке”)*, [w:] Т. В. Цивьян, *Семиотические путешествия*, Изд. Ивана Лимбаха, Санкт-Петербург 2001, s. 14.

u wielu pisarzy, także współczesnych. Sposoby przekładu tych elementów tekstów, zanurzonych w fonosferze, nie są przypadkowe, ich analiza (krytyczna) na pewno umożliwi sformułowanie odpowiednich reguł.

Zjawiska językowe ujmowane translatorycznie, należące do przestrzeni, którą nazwałem fonosferą, są różnorodne. Niezbędne jest ich dalsze, pogłębione poznanie, ustalanie prawidłowości, konkretnych, precyzyjnie zredagowanych reguł przekładowych, które spełniają następujące oczywiste (tak oczywiste, że tłumacze o nim zapominają) metawymaganie: z dwu (czy większej liczby) wyrażen kandydujących do roli translatu, maksymalnie ekwiwalentnych pod względem: a) sytuacyjnym, b) semantycznym, c) pragmatycznym, należy dać pierwszeństwo translutowi różniącemu się minimalnie od translandu w sferze fonicznej.

W niełatwych poszukiwaniach owych translatów twórcze wykorzystywanie tekstów przetłumaczonych na język polski przez liczne grono (wielopokoleniowe!) tłumaczy – umownie punkty graniczne wyznaczając: od Juliana Tuwima do Jerzego Czecha – staje się warunkiem koniecznym pracy, co starałem się w niniejszym wystąpieniu pokazać.

Резюме

Фоносфера в русско-польской перспективе перевода

В статье рассматривается круг вопросов русско-польского перевода художественных текстов, связанный с фоносферой, языковыми и неязыковыми звуками, как „окружающей средой” переводимого текста.

Summary

Phonosphere in Russian-Polish perspective of translation

The subject of the paper is phonosphere in Russian-Polish translation of literary texts.

Magdalena Zaorska
Olsztyn

Interpretacja tekstu jako sposób doskonalenia wymowy języka rosyjskiego

W trakcie ćwiczeń z fonetyki stosunkowo często mamy do czynienia z twórczą interpretacją tekstu. Trudno wyobrazić sobie zajęcia bez dialogów, fragmentów prozy czy też wierszy. Wypowiedane przez studentów teksty przechodzą przez „filtr” ich indywidualności, innymi słowy – ulegają interpretacji. W życiu do aktu interpretacji dochodzi już w momencie, kiedy sięgamy po zdanie skomponowane przez inną osobę (niekoniecznie przez pisarza czy też poetę). Każde, nawet najbanalniej wyrecytowane słowa, które nie są słowami naszego autorstwa, w świetle definicji interpretacji zalicza się w jej poczet. Ludzie często mówią: „nie tak interpretujesz moje słowa” czy też: „ciekawa interpretacja”. Jak widać, słowo to używane jest nader często. Korzenie interpretacji sięgają dzieciństwa. Dziecięce przedrzeźnianie, powtarzanie, w końcu najzwyczajniejsze cytowanie cudzych zdań – to także w jakimś stopniu interpretacja, choć z pewnością daleka od tej właściwej, noszącej twórczy charakter.

Świadoma interpretacja to nic innego jak wykonanie (a nie odtworzenie) utworu, zagranie go, czyli ożywienie słów autora, to rozszyfrowanie myśli w nim zawartej albo też obudzenie emocjonalnej struktury utworu. Interpretacja jest sztuką! To zdanie wykrzyknikowe niech zostanie poparte przykładami genialnych interpretacji utworów Fryderyka Chopina. Czyż muzyka wielkiego romantyka fortepianu w wykonaniu Krystiana Zimmermana, Stanisława Bunina czy też Rafała Blechacza nie jest sztuką?! Mamy tu do czynienia z interpretacją w obrębie muzyki. Ten sam proces twórczy zachodzi również w balecie, kiedy to surowo skonstruowana choreograficzna forma zostaje wskrzeszona przez takich wielkich tancerzy, jak Wacław Niżyński, Michaił Barysznikow, Maja Plisiecka. Reżyser, który wystawia sztukę, aktor, który posługuje się słowem dramaturga, diwa operowa śpiewająca arię – wszyscy oni wykonują utwór, który został już wcześniej stworzony. Reasumując, interpretacja to inaczej ożywienie, wskrzeszenie, przywrócenie do życia powstałego wcześniej utworu. Musi być ona twórcza, okraszona indywidualnością artysty, musi wносить powiew świeżości do dzieła już istniejącego. Musi mu dorównywać, wzbogacać go, modyfikować, opiewać i wynosić na wyżyny sztuki.

W artykule zaprezentowane zostaną elementarne ćwiczenia, których wiodącym celem jest kształtowanie nawyków poprawnej wymowy języka rosyjskiego. Stanowią one bazę dla późniejszej właściwej i przede wszystkim twórczej interpretacji tekstu. Ćwiczenia wchodzą w skład tzw. treningu dykcyjnego studentów Wydziału Aktorskiego Sankt Petersburskiej Państwowej Akademii Sztuki Teatralnej. Niżej opisane ćwiczenia przeznaczone są dla młodych aktorów, ale równie dobrze sprawdzają się na ćwiczeniach z praktycznej fonetyki języka rosyjskiego, przynosząc oczekiwane rezultaty. Nie różnią się one niczym od tych, na których szlifują wymowę przyszli filolodzy języka rosyjskiego. Zmienia się tylko podejście do tekstu ćwiczenia, a mianowicie staje się on obiektem twórczej interpretacji. Uwaga podczas pracy nad wymową zostaje skupiona w takim samym stopniu na formie słowa i na jego treści. J. Wasiliew – profesor Sankt Petersburskiej Państwowej Akademii Sztuki Teatralnej – zwracał uwagę, że już na pierwszym etapie pracy nad kształtem słowa ważne jest wprowadzanie i konkretyzowanie zadań aktorskich w treningu dykcyjnym: „Ранняя приближенность речевой практики к атмосфере сценической (театральной) игры обращает внимание студентов на слово как смысловозначительную единицу и как звуковой комплекс, подчиняющийся законом речи. От слова – короткий путь к фразе, к фразовому единству, фразовой слитности”¹.

Nawet najprostsze ćwiczenie, w którym powtarzane są konkretne grupy głoskowe – sylaby, oparte na tzw. linijce samogłosek (*линейка гласных*), może w ustach studentów stać się rozmową liryczną, dialogiem o pogodzie, kłótnią, przedrzeźnianiem, pytaniem o godzinę itd. Grupy połączeń dźwiękowych, które nie mające żadnej wartości znaczeniowej, zaczynają żyć własnym życiem. Stają się rozmową. Taki zabieg aktorski jest dość często stosowany w rosyjskich szkołach aktorskich i teatrach. Reżyser prosi aktorów o zagranie konkretnej sceny z dramatu, ale zamiast słów autora proponuje użycie dowolnych grup dźwiękowych, np. ta-ta-ta. Taki sposób pracy nad interpretacją tekstu używany jest dla jaśniejszego przekazywania podtekstów zawartych w słowach dramaturga, pomaga również odświeżyć intencje aktorskie, a także wspomaga i ożywia dialog między postaciami. Profesorowie Sankt Petersburskiej Państwowej Akademii Sztuki Teatralnej A. N. Kunicyn i J. A. Wasiliew, wspominając S. Sz. Irltacz² we wstępie do jej książki pt. *Интонационно-мелодическая природа сценической речи*, przytaczają jedno z najciekawszych ćwiczeń dykcyjno-aktorskich z dorobku

¹ Ю. А. Васильев, *Тренинг сценической дикции*, Санкт-Петербург 1997, s. 12.

² Strongilla Irltacz, z pochodzenia Turczynka, będąc studentką w latach trzydziestych ubiegłego wieku, pobierała lekcje z fonetyki i języka rosyjskiego u akademika L. Szczerby. Za jej nienaganną wymowę profesor nazywał ją „moskiewską Turczynką”.

dydaktycznym profesor Strongilli Szabietajewny Irltacz: „Для этого упражнения-этюда танцевальные пары придумывали ряды слогов, включающие их индивидуальные недостатки речи, распределяли эти слоги между собой, устанавливали «словесный подтекст» диалогов, предлагаемые обстоятельства и затем, танцуя вальс и существуя в заданных обстоятельствах, студенты в ритме вальса вели диалоги на слогосочетаниях. Например: в диалоге участвуют Он и Она.

Он (*говорит в темпе вальса на счёт три*). Шу... шо... ша... (в подтексте: «Я мечтал о встрече»).

Она (*отвечая также в темпе вальса*). Ша... ше... ши... (в подтексте: «Я вам не верю...»).

И так весь диалог: пара за парой – диалог за диалогом. Менялся порой танец – это, кроме вальса могли быть и полька, и танго, и фокстрот, и пр.”³

Wyżej zaprezentowane ćwiczenie nie może być w pełnym wymiarze zastosowane w pracy nad kształtowaniem poprawnej wymowy przyszłych filologów. Nie ma potrzeby ćwiczenia w tańcu, tak jak robią to studenci szkół aktorskich, natomiast umiejętność przekazania konkretnej myśli poprzez skomplikowane pod względem dykcyjnym połączenia dźwiękowe pozwoli zaktywizować nie tylko poprawną wymowę, ale i ukierunkuje aktywność uczącego się na wyraziste, logiczne i zarazem emocjonalne przekazywanie tekstu.

Oto jedna z wielu, przykładowa, wymyślona przez studentów filologów, rozmowa między dziewczyną i chłopakiem, w której słowa zostały zamienione segmentami dźwięków ćwiczenia „Китайская тарелочка”⁴:

- люлюлюль (w podtekście: „Jakie gwiazdziste niebo”);
- лёлёлёлъ (w podtekście: „Pięknie widać Wielki Wóz”);
- ляляляль (w podtekście: „Widzisz spadająca gwiazdę?”);
- лелелель (w podtekście: „Tam jeszcze jedna...”);
- лилилилъ (w podtekście: „Cudowna noc!”);
- лылылыль (w podtekście: „Przytul mnie”).

Zadaniem ćwiczenia jest przede wszystkim kształtowanie poprawnego brzmienia dźwięku [л’], ale jednocześnie mobilizuje ono tzw. *внутреннее видения*. W rosyjskich szkołach teatralnych na zajęciach z mowy scenicznej, na których wnikliwej analizie poddaje się każdy dźwięk rosyjskiego alfabetu fonetycznego, trzeba **rozmawiać** dźwiękami. Przedmiot „mowa sceniczna” (*сценическая речь*) należy do kanonu tzw. głównych przedmiotów zawodowych.

³ С. Ш. Ирлтаж, *Интонационно-мелодическая природа сценической речи*, Ленинград 1990, s. 9.

⁴ Ю. А. Васильев, *Голосовой тренинг*, Санкт-Петербург 1996, s. 53.

Petersburscy wykładowcy już dawno doszli do wniosku, że każde, nawet najprostsze ćwiczenie emisyjno-dykcyjne, musi być jednocześnie zadaniem aktorskim, czyli aktorską interpretacją⁵. Profesor J. Wasiliew w taki oto sposób objaśnia potrzebę wprowadzenia zadań aktorskich do treningu dykcyjnego: „Артикуляционные, произносительные, темпоритмические, голосовые и дыхательные навыки, обретенные с помощью простых тренировочных текстов, к которым следует причислить и фольклорные считалки, получают дальнейшее развитие только при условии актуализации «вздений внутреннего зрения», «кругов внимания», задач и хотений, веры в «предлагаемые обстоятельства», общения с партнером (партнерами), действенного поведения»⁶. Polscy nauczyciele dykcji także są zdania, iż zadania aktorskie mobilizują aparat mowy i mają pozytywny wpływ na poprawność wymowy. Mieczysława Walczak-Deleżyńska z PWST w Krakowie Wydział Aktorski we Wrocławiu podkreśla wpływ interpretacji na dykcję, proponując studentom polskich szkół aktorskich, ażeby ćwiczenia dykcyjne wykonywali na wiele różnych sposobów: „Spróbuj również artykułować lingwołamki szeptem, półgłosem, głośno oraz z intencją znaczeniową (np. ironicznie, ze zdziwieniem, w formie pytania, rozkazu, pretensji, złości, zachwytu)”⁷.

Kolejnym krokiem w procesie poznawania i przyswajania wymowy języka rosyjskiego jest praca nad sprawnością aparatu mowy i czystością wymowy. Najlepszym materiałem, który mobilizuje i automatyzuje prawidłową artykulację, są lingwołamki, inaczej nazywane „skrętaczami języka”. Nazywamy tak ćwiczenia dykcyjne o maksymalnym nasyceniu konkretnymi dźwiękami. Według profesora J. Wasiliewa praca na materiale lingwołamek kształtuje następujące parametry wymowy:

- „– тренаж мышечной эластичности дикционного рупора;
- тренаж вибрационных и мышечных ощущений резонаторно-артикуляторной системы;
- тренаж единого слухоречедвигательного анализатора;
- укрепление комплексного, сбалансированного функционирования дыхательной и резонаторно-артикуляторной системы;
- тренаж речевой разборчивости на основе орфоэпической и орфофонической нормированности;

⁵ А. Н. Куницын, *О сценической речи*, [в:] *Теория и практика сценической речи*, Выпуск 2, Коллективная монография, Санкт-Петербург 2007, s. 47.

⁶ Ю. А. Васильев, *Тренинг сценической дикции*, Санкт-Петербург 1997, s. 127.

⁷ М. Walczak-Deleżyńska, *Aby język giętki...*, Wrocław 2004, s. 218.

- интонационно-мелодический тренаж;
- темпоритмический тренаж⁸.

Jako przykład idealnej lingwołamki, na bazie której studenci uczą się podstaw interpretacji tekstu, niech posłuży jedno z trudniejszych rosyjskich ćwiczeń dykcyjnych:

Карл клал кларнет на ларь,
 А Клара крала кларнет короля.
 Карл у Клары украл кораллы,
 А Клара у Карла украла кларнет.
 Если бы Карл у Клары не крал кораллы,
 То Клара у Карла не крала б кларнет.

Ćwiczenie owo doprowadzone do poziomu, w którym wiodące dźwięki [л] i [р] brzmią prawidłowo, zaczyna żyć własnym życiem. Jest interpretowane przez studentów na wiele różnych sposobów. Każdy wymyśla sobie, kim jest i w jakim celu mówi tekst, czyli stawia sobie cele porównywalne z zadaniami aktorskimi. Do najciekawszych przykładów zaproponowanych przez studentów należą następujące:

- jestem adwokatem i w sądzie wygłaszam mowę obronną tekstem lingwołamki,
- słowami ćwiczenia dykcyjnego opowiadam bajkę,
- recytuję tekst, jak plotkę,
- jestem dzieckiem skarżącym się mamie na rodzeństwo,
- stoję nad grobem bohaterów tragedii miłosnej (Karla i Klary), wygłaszając mowę pożegnalną.

Wystarczy tylko poruszyć wyobraźnię studentów i sami wymyślają dziesiątki propozycji interpretacji. Proste, elementarne zadania aktorskie na tekście nie sprawiają absolutnie żadnego problemu studentom kierunku filologia. Niosą natomiast olbrzymie korzyści w kształtowaniu poprawnej wymowy. Poprzez zabawę szlifujemy wymowę i jednocześnie „bezboleśnie” zbliżamy się do niezmiernie ważnego działu fonetyki, jakim jest intonacja.

Profesor Strongilla Irltacz, która na swoich ćwiczeniach udzielała interpretacji tekstu wiele uwagi, tak pisała o melodii mowy: „Что же такое мелодия речи? Очевидно, она составляет некоторую сторону речевого звучания, и потому мы должны в самом слове, в самой речи отделить явления, составляющие речевую мелодию. Как диалектическое единство формы и содержания речь прежде всего является выражением мысли, действия, и мы

⁸ Ю. А. Васильев, *Тренинг...*, s. 63.

не можем себе представить речь как явление без этой смысловой и действенной стороны. Выражая логическое, действенное и эмоциональное содержание слова, интонация как ритмико-мелодическая сторона речи может усиливать или ослаблять его действенность. Это область воздействия чисто звуковая, музыкальная”⁹. Pracując z przyszłymi filologami nad linią muzyczną intonacji rosyjskiej, przede wszystkim powinniśmy skupić się, jak pisze prof. S. Irltacz, nad treścią słów, a nie wyłącznie nad ich formą.

Na ćwiczeniach z praktycznej fonetyki studenci kierunku filologia rosyjska, „żonglując” słowami, wydzielając poszczególne z nich swoimi konkretnym intencjami, wykonują tę samą pracę, którą codziennie wypełniają aktorzy, szukając prawdy w brzmieniu słowa. Prof. A.N. Kunicyn – wieloletni kierownik Katedry Mowy Scenicznej Sankt Petersburgskiej Państwowej Akademii Sztuki Teatralnej tak prowadził zajęcia z interpretacji słowa: na pierwszych zajęciach trzeba było wypowiedzieć proste zdanie: „Мама молока”¹⁰. Każdy student wymyślał sytuację, w której mogła zaistnieć owa fraza. Oto kilka przykładów zaproponowanych przez studentów wydziału aktorskiego. Słowa „Мама молока” studenci wypowiadali jak dziecko:

- szepczące w nocy słowa, tak ażeby nie obudzić śpiącego rodzeństwa,
- chwalcące się, że już wypilo kubek mleka i chce jeszcze,
- marudzące,
- wołając mamę, która jest w piwnicy lub na strychu,
- rozkazujące mamie,
- przypominające mamie o mleku, którego zapomniała przynieść,
- płaczące,
- błagające,
- córka robiąca ciasto, której trzeba było dolać mleka do zbyt gęstej masy.

To tylko niektóre z wielu propozycji przedstawionych przez studentów, zaledwie ich garść, ale znakomicie ilustrujące, jak wiele „barw” prośby można wydobyc i użyć dla ożywienia prostej frazy „Мама молока”.

Profesor uczył swoich studentów, że w zależności od warunków, w jakich ma zaistnieć słowo, od zmiany okoliczności założonych (*предлагаемые обстоятельства*) zmienia się odcień głosu i trzeba niezwykle konkretnie i precyzyjnie zbudować sytuację, w której ma się „urodzić” słowo. W teatrze rosyjskim słów się nie mówi, słowa się „rodzi”, tworzy.

⁹ С. Ш. Ирлтаж, *Интонационно-мелодическая природа сценической речи*, Ленинград 1990, s. 12.

¹⁰ А. Н. Куницын, *op. cit.*, s. 13.

Reżyser, pedagog teatralny, wieloletni dyrektor teatru BDT w Leningradzie G. Towstonogow mówił o tym, iż w teatrze słowo „rodzi się” ostatnie. Oznacza to, iż słowo jest puste, głuche i fałszywe, jeżeli nie stoi za nim prawda doświadczeń i działań psychofizycznych. Według niego aktor nie ma prawa otworzyć ust, jeżeli nie zbuduje emocjonalnego wizerunku roli. Jeżeli słowo nie inicjuje wyrazistego obrazu, jeżeli nie jest poparte bagażem emocjonalnym, wtedy mamy do czynienia ze sztuczną, nieprawdziwą paplaniną. Słowo w teatrze powinno posiadać głębię, drugi plan, powinna stać za nim potrzeba wypowiedzenia. Pasuje tu niezwykle parafraza przysłowia: „Mowa jest srebrem, a milczenie złotem”. W teatrze milczenie, czyli słuchanie partnera, jest srebrem, a słowo złotem. Oczywiście pod warunkiem, że nie będzie „połączaną” imitacją, a tej – jak wiadomo – nikt nie kupi, nikt w nią nie uwierzy.

Praca nad „żywym słowem”, począwszy od analizy fonemów i grup dźwiękowych, dalej poprzez poszukiwanie prawdy w brzmieniu prostej, niezłożonej syntagmy, a skończywszy na „graniu” lingwołamek i interpretacji tekstów klasyków literatury i poezji rosyjskiej, przesuwa wektor pracy na ćwiczeniach z fonetyki na stronę uczącego się. Staje się on stroną czynną procesu twórczego. Powoduje to realny wzrost zainteresowania eksperymentem w obrębie słowa.

Przyszli filolodzy języka rosyjskiego, „rozgrzani” na ćwiczeniach i wierszykach dykcyjnych, śmiało podchodzą do ćwiczeń intonacyjnych. Nie boją się manewrować słowem i w każdej intonacyjnej konstrukcji potrafią doskonale wyróżnić głosem jej centrum tak, ażeby zdanie przekazywało konkretną treść. Eksperymentują, „zonglując” syntagmami, szukając jak najprawdziwszego ich brzmienia. Nie sprawia im również problemu obniżanie, a także podwyższanie tonu głosu w granicach normy intonacyjnej.

Umiejętność posługiwania się „żywym słowem” rodzi zainteresowanie poezją. Studenci z przyjemnością „reżyserują” wiersze poetów rosyjskich. Z entuzjazmem odpowiadają na propozycję recytacji na ćwiczeniach z fonetyki utworów wierszowanych i biorą udział w organizacji konkursów poezji. Do pracy wybierają najdoskonalsze perły poezji rosyjskiej. Recytują wiersze A. Puszkina, M. Lermontowa, A. Achmatowej, M. Cwietajewej i innych. Śmiało interpretują i współczesne utwory, stworzone w formie mowy wiązanej.

W XXI wieku wiele dziedzin wiedzy, takich jak pedagogika, psychologia, psychiatria, zwraca się ku teatrowi. Naukowo został udowodniony pozytywny wpływ gry aktorskiej na resocjalizację. Ćwiczenia aktorskie (szkoły rosyjskiej, szkoły Stanisławskiego) są często wykorzystywane podczas seansów w klinikach psychiatrycznych. Do zabiegów teatralnych często odwołują się psychologowie w pracy z dziećmi z niedorozwojem umysłowym. Teatr pomaga dorosłym, którzy

zagubili się w życiu. Zadania aktorskie – takie jak umiejętność poprawnego mówienia, organizacja gestów, tj. opanowanie i władanie językiem ciała, umiejętność zachowania się w okolicznościach publiczności – kreują naszych polityków.

Przyszłość zadań aktorskich z wykorzystaniem tekstu i ich rola w modelowaniu poprawnej wymowy języka rosyjskiego badana jest przez wykładowców rosyjskich szkół teatralnych, w których naukę gry aktorskiej masowo pobierają obcokrajowcy z całego świata.

Teatr może rozśmieszać, uczyć i leczyć. Ogrom możliwości, które daje twórca czy też, innymi słowy ujmując, aktorska interpretacja, z pewnością stwarza przestrzeń do korygowania i kształtowania nawyków poprawnej wymowy języków obcych.

Резюме

Интерпретация текста как способ совершенствования русского произношения

Статья посвящена проблеме основных принципов творческой интерпретации текста. Анализ слов предложенных автором, выявление их подтекстов, и в результате творческое осмысление и оживление произносящим данных слов, становится созидательным процессом. Автор называет примеры творческого подхода к тексту, предложенные, как студентами-актёрами Санкт-Петербургской государственной академии театрального искусства, так и студентами русской филологии Варминско-Мазурского университета. Влияние актёрских упражнений на произношение является, в настоящее время, объектом исследований преподавателей сценической речи российских театральных школ, в которых массово обучаются иностранные студенты.

Summary

Text interpretation as a means of perfecting one's Russian pronunciation

This paper focuses on the process of text interpretation. Analysing a text thoroughly and, consequently, showing one's own ideas of its meaning becomes an artistic process. Hardly surprisingly then, people studying at the Drama Department of Saint Petersburg State Theatre Arts Academy are trained in interpreting texts creatively. So are, however, also the students at the Russian Language Department of University of Warmia and Mazury in Olsztyn. Text-based drama exercises as a means to improve one's pronunciation of a foreign language is examined by Russian drama academies as a considerable number of their students are foreigners from all over the world. Similar text-based drama exercises, integrating role-playing with articulation practice, are used at the Russian Language Department to train the students' correct Russian pronunciation.

Spis treści

Od Redaktora	3
--------------------	---

Literaturoznawstwo

Aleksander Barszczewski (Warszawa), <i>Уладзімір Караткевіч: за што кахаю Польшчу?</i>	7
Iryna Betko (Olsztyn – Kijów), <i>Архетипальний аналіз повісті Оксани Забушко „Я, Мілена”</i>	15
Пmira Bolotian (Moskwa), <i>Драматургія движения „Новая драма” и кризис идентичности: социокультурный и литературоведческий аспект</i>	25
Maria Bracka (Gdańsk), <i>Поетика романтичної монокультурності та питання діалогічності</i>	37
Irena Chowańska (Olsztyn), <i>Twórczość Michasia Stralcowa w kontekście prozy białoruskiej w latach sześćdziesiątych XX wieku</i>	47
Marcin Cybulski (Briańsk), <i>Polacy i Rosjanie. Zarys narodzin stereotypów</i>	59
Wioletta Pawluczuk (Olsztyn), <i>Czy na pewno „inna” Rosja? O „Imperium” i „Buszu po polsku” Ryszarda Kapuścińskiego</i>	79
Joanna Getka (Warszawa), <i>Polskojęzyczne druki typografii poczajowskiej (XVIII wiek) ...</i>	89
Wiktoria Kolkutina (Odessa), <i>До питання про інтерпретацію ідей та образів у творчості українських письменників-класиків: рецепція раннього Дмитра Донцова – літературного критика</i>	103
Rostysław Kramar (Warszawa), <i>Монархічна ідея як джерело натхнення для діячів української культури з середовища греко-католицької Церкви (1920–1930 pp.) ...</i>	115
Andrzej Ksenicz (Zielona Góra), <i>Elementy kultury materialnej i duchowej w poezji B. I. Antonycza</i>	127
Halina Mazurek (Katowice), <i>Wizerunek Polki w twórczości Mariny Cwietajewej</i>	137
Halina Niefagina (Słupsk), <i>Польский национальный мир в интерпретации Г. Гачева: спорное и стереотипное</i>	147
Ewa Nikadem-Malinowska (Olsztyn), <i>Metafora lustra w poezji Inny Lisnianskiej (na podstawie cyklu wierszy „Staree зеркало”)</i>	159
Grzegorz Ojcewicz (Olsztyn), <i>„Czarny człowiek” Sergiusza Jesienina w przekładzie Władysława Broniewskiego</i>	167
Luiza Olander (Łuck), <i>Хронотоп „поля боя” в структуре романов „Żółty krzyż” A. Струга и „Тихий Дон” М. Шолохова</i>	189
Natalia Pietkiewicz (Warszawa), <i>Wizerunek Polki w opowieści „Oko cyklonu” Aleksandra Woronskiego w świetle koncepcji poznania „Innego” autorstwa Emanuela Levinasa</i>	199
Irena Rudziewicz (Olsztyn), <i>Мотивы польские в творчестве Максима Танка</i>	211
Tatiana Rybalczenko (Tomsk), <i>Мистификация и демистификация текста в романе В. Отрошенко „Персона вне достоверности”</i>	221
Małgorzata Senczuk (Warszawa), <i>Proza rosyjska na scenach polskich po roku 1989. „Zbrodnia i kara” Fiodora Dostojewskiego</i>	245
Izabella Siemianowska (Olsztyn), <i>Chrześcijańskie przesłanie prozy Władimira Maksimowa</i>	253
Jan Sobczak (Olsztyn), <i>Wokół pisarstwa Andrzeja Walickiego</i>	265
Ewa Tabaka (Olsztyn), <i>„W woskowym wianku” a „Flagi” Borysa Popławskiego – statystyka i interpretacja</i>	275
Halina Twaranowicz (Białystok), <i>Тэма Радзімы ў творчасці паэтаў беларускага літаратурнага аб’яднання „Белавежа”</i>	285

Beata Waligórska-Olejniczak (Poznań), <i>Anioł, geniusz, boski tancerz. Taniec Wacława Niżyńskiego jako tekst o artystycznym przełomie i przełomowym artyście</i>	299
Tatiana Wyderka (Gdańsk), <i>„Pateryk Kijowsko-Pieczerski” i kontakty polsko-wschodniosłowiańskie</i>	309
Tadeusz Zienkiewicz (Olsztyn), <i>Radoszkowice i okolice – centrum białoruskiego odrodzenia narodowego (rekonesans)</i>	317

Językoznawstwo

Roza Alimpijewa, Lada Owczinnikowa (Kaliningrad), <i>Световая лексика как средство репрезентации модально-оценочных значений в аксиологической картине мира Юрия Куранова</i>	331
Nina Barszczewska (Warszawa), <i>Język białoruski w Polsce – historia i stan obecny</i>	339
Artur Bracki (Gdańsk), <i>Recepcja językowego obrazu rzeczywistości postradzieckiej w polskich tłumaczeniach ukraińskiej prozy postmodernistycznej</i>	353
Mirosława Czetyrba-Piszczako (Olsztyn), Maria Czetyrba (Poznań), <i>Sufiksalne derywaty przymiotnikowe z prefiksem „не-” we współczesnym języku ukraińskim</i>	367
Ewa Gładyś (Lublin), <i>Комунікативно-функціональна характеристика українських рекламних слоганів</i>	375
Jarosława Iwczenko (Olsztyn), <i>Diabeł we frazeologii polskiej i rosyjskiej: motywy główne</i>	385
Alla Kamalowa (Olsztyn), <i>Толковый словарь как предмет лингвистического исследования</i>	397
Jarosław Karzarnowicz (Gdańsk), <i>Wpływ języka polskiego na język starobiałoruskiej „Kroniki Bychowca”</i>	405
Joanna Korzeniewska-Berczyńska (Warszawa), <i>Когнитивные потенции новых словосочетаний и фразеологизмов</i>	415
Małgorzata Łuczyk (Zielona Góra), <i>К вопросу о семантических признаках безличности в русском языке</i>	423
Łukasz Małecki (Poznań), <i>Концепт „страх” в языковой политической картине мира ...</i>	433
Joanna Nawacka, Maciej Nawacki (Olsztyn), <i>Założenia jednoznaczeniowego kontekstowego słownika translacyjnego rosyjskiego języka prawnego</i>	443
Joanna Orzechowska (Olsztyn), <i>Диалог культур в информационно-коммуникативной среде XXI века</i>	453
Elena Pawłowa (Kaługa), <i>Лексикографическое описание доминантных фольклорных имен и типизированных моделей поведения</i>	463
Helena Potiechina (Olsztyn), <i>Роль морфонологического фактора в обогащении лексического запаса языка</i>	475
Michał Sarnowski (Wrocław), <i>O jednym ze sposobów bytowania rossików w języku i kulturze polskiej</i>	487
Andrzej Sitarski (Poznań), <i>Карнавальная концепция мира и человека в аксиологическом аспекте (на материале избранных русских и польских фразеологических единиц)</i>	497
Daria Słupianek (Poznań), <i>Аксиологический фактор в выражениях с компонентом „видеть” / „widzieć”</i>	505
Swietlana Waulina, Irina Kuksa (Kaliningrad), <i>Модальность предложения – модальность текста: актуальные аспекты изучения</i>	513
Jan Wawrzyńczyk (Warszawa), <i>Fonosfera w rosyjsko-polskiej perspektywie przekładowej</i>	521
Magdalena Zaorska (Olsztyn), <i>Interpretacja tekstu jako sposób doskonalenia wymowy języka rosyjskiego</i>	529

Contents

From the Editor	3
-----------------------	---

Study of Literature

Aleksander Barszczewski (Warszawa), <i>Uladzimir Karatkiewicz: What I love Poland for?</i>	7
Iryna Betko (Olsztyn – Kijów), <i>Archetypical analysis of the story „I, Milena” by Oksana Zabuzhko</i>	15
Ilmira Bolotian (Moskwa), <i>The Russian movement „New Drama” and the identity crisis: socio-cultural and philological aspects</i>	25
Maria Bracka (Gdańsk), <i>Poetics of romantic monocultural and question of dialogism</i>	37
Irena Chowańska (Olsztyn), <i>The works of Michas Stralcow in the context of Belarusian literature in the sixties of the 20th century</i>	47
Marcin Cybulski (Briańsk), <i>Poles and Russians: the stereotypes’ birth sketch</i>	59
Wioletta Pawluczuk (Olsztyn), <i>Is it really „different” Russia? On Ryszard Kapuściński’s „The Polish Bush” and „The Empire”</i>	79
Joanna Getka (Warszawa), <i>Polish prints of the Pochayov’s typography (18th Century)</i> ...	89
Wiktoria Kolkutina (Odessa), <i>The research of the ideas and characters in the works of Ukrainian classic writers from the position of early Dmytro Dontsov as a literary critic</i>	103
Rostysław Kramar (Warszawa), <i>The monarchical ideas as a source of inspiration for the Ukrainian cultural activism influenced by the Greek Catholic Church in 1920–1930</i>	115
Andrzej Ksenicz (Zielona Góra), <i>Elements of material and spiritual culture in B.I Antonycz’s poetry</i>	127
Halina Mazurek (Katowice), <i>Picture of Polish woman in Marina Cvetaeva’s works</i>	137
Halina Niefagina (Słupsk), <i>Polish national world in G. Gachev’s interpretation: disputable and stereotyped</i>	147
Ewa Nikadem-Malinowska (Olsztyn), <i>Metaphor of a Mirror in the Inna Lisnianskaya poetry (On the basis of the cycle of poems „Старое зеркало”)</i>	159
Grzegorz Ojcewicz (Olsztyn), <i>Sergey Yesenin’s „Black Man” translated by Wladyslaw Broniewski</i>	167
Luiza Olander (Łuck), <i>„Battle field” chronotop in the structure of the novels „Yellow Cross” by A. Struh and „The Silent Don” by M. Sholokhov</i>	189
Natalia Pietkiewicz (Warszawa), <i>The image of pole in Aleksander Woronsky’s story „A Cyclone Eye” in the interpretation of the Emanuel Levinas’ idea of recognizing „Other”</i>	199
Irena Rudziewicz (Olsztyn), <i>The Polish motifs in the literary output of Maksym Tank</i>	211
Tatiana Rybaczewko (Tomsk), <i>The mystification and demystification of the text in the novel of Vladislav Otroshenko „The Person beyond Authenticity”</i>	221
Małgorzata Semczuk (Warszawa), <i>Russian prose on the Polish stage after 1989. „Crime and Punishment” by Fyodor Dostoevsky</i>	245
Izabella Siemianowska (Olsztyn), <i>The Christian message of Vladimir Maksimov’s prose</i>	253
Jan Sobczak (Olsztyn), <i>About the writings of Andrzej Walicki</i>	265
Ewa Tabaka (Olsztyn), <i>„From a Garland of Wax” and „Flags” of Boris Poplavsky. Statistics and interpretation</i>	275

Halina Twaranowicz (Białystok), <i>The subject of homeland in writings of poets of Byelorussian Literary Association „Bialovezha”</i>	285
Beata Waligórska-Olejniczak (Poznań), <i>Ангел, гений, божественный танцор. Танец В. Нуринского как текст об артистическом переломе и переломном искусстве</i>	299
Tatiana Wyderka (Gdańsk), <i>„Киево-Печерский патерик” и польско-восточнославянские контакты</i>	309
Tadeusz Zienkiewicz (Olsztyn), <i>Radoszkowicze and area – center of Belarusian national rebirth</i>	317

Linguistics

Roza Alimpijewa, Lada Owczinnikowa (Kaliningrad), <i>Lexemes denoting light as a mean of representation of meanings of modality and evaluation in axiological world view of Yuri Kuranov</i>	331
Nina Barszczewska (Warszawa), <i>Byelorussian language in Poland – history and current state</i>	339
Artur Bracki (Gdańsk), <i>Reception of linguistic picture of postsovietical reality in Polish translations of Ukrainian postmodernism prose</i>	353
Mirosława Czetyrba-Piszczako (Olsztyn), Maria Czetyrba (Poznań), <i>Suffixal adjectival derivatives with a „не-” prefix in the modern Ukrainian language</i>	367
Ewa Gładys (Lublin), <i>Communicative and functional characteristics of Ukrainian commercial slogans</i>	375
Jaroslawa Iwczenko (Olsztyn), <i>Devil in Polish and Russian phraseology: main motives</i>	385
Alla Kamalova (Olsztyn), <i>Explanatory dictionary as a subject of linguistic research</i>	397
Jarosław Karzarnowicz (Gdańsk), <i>Influence of Polish on the language old-Byelorussian „Bychowiec’s Chronicle”</i>	405
Joanna Korzeniewska-Berczyńska (Warszawa), <i>The cognitive potential of new collocations and idiomatic expressions</i>	415
Małgorzata Łuczyk (Zielona Góra), <i>Remarks on impersonality semantics</i>	423
Lukasz Malecki (Poznań), <i>The concept of „fear” in the political linguistic picture of the world</i>	433
Joanna Nawacka, Maciej Nawacki (Olsztyn), <i>Assumptions for a single meaning contextul dictionary of Russian legal language</i>	443
Joanna Orzechowska (Olsztyn), <i>Dialogue of cultures in the information-communication space of the XXI century</i>	453
Elena Pawłowa (Kaługa), <i>The lexicographical description of prevailing names and typical behavior models in folklore</i>	463
Helena Potiechina (Olsztyn), <i>The role of morphological factor in vocabulary enrichment</i>	475
Michał Sarnowski (Wrocław), <i>On one of the ways of function of Russian idioms in the Polish language and culture</i>	487
Andrzej Sitarski (Poznań), <i>The carnival conceptualisation of world and the man in the axiological aspect (on the basis of selected Russian and Polish phrase units)</i>	497
Daria Słupianek (Poznań), <i>The axiological factor in the expressions with the component „видеть”/ „widzieć” (‘to see’)</i>	505
Swietlana Waulina, Irina Kuksa (Kaliningrad), <i>Sentence modality – text modality: topical aspects of studies</i>	513
Jan Wawrzyńczyk (Warszawa), <i>Phonosphere in Russian-Polish perspective of translation</i>	521
Magdalena Zaorska (Olsztyn), <i>Text interpretation as a means of perfecting one’s Russian pronunciation</i>	529